

काव्यसंग्रहः ।

प्रथमोभागः ।

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

विरचितया व्याख्याया समलङ्कृतः ।

तृतीयसंस्करणम् ।

कलिकाताराजधान्याम् ।

सरस्वतीयन्त्रे

सहितः ।

इ. १८८८ ।

প্রকাশক—শ্রীজীবানন্দবিদ্যাসাগর বি, এ,
২নং রমানাথমজুমদারের ষ্ট্রীট
কলিকাতা।

প্রিন্টর—শ্রীক্ষেত্রমোহন মুখোপাধ্যায়
৬নং আম্‌হাষ্ট ষ্ট্রীট
কলিকাতা।

**श्रीजीवानन्दविद्यासागरकृत व्याख्यान-
सहितस्य काव्यासंग्रह-प्रथमभागस्य
सूचीपत्रम् ।**

ग्रन्थनाम	कविनाम	पत्रसंख्या
१ आर्यासप्तशती	गोवर्द्धनाचार्यः	१
२ पञ्चरत्नम्	... ..	२७७
३ षड्द्वयम्	... ..	२८०
४ सप्तरत्नम्	... ..	२८४
५ अष्टरत्नम्	... ..	२८८
६ नवरत्नानि	... ..	२९३
७ नवरत्नम्	... ..	२९३
८ गुणरत्नम्	भवभूतिः	२९९
९ नीतिरत्नम्	वररुचिः	३०५
१० यतिपञ्चकम्	श्रीशङ्कराचार्यः	३११
११ साधनपञ्चकम्	श्रीशङ्कराचार्यः	३१३
१२ भ्रमराष्टकम्	... ..	३१६
१३ वानराष्टकम्	... ..	३२१
१४ वागर्थ्यष्टकम्	... ..	३२४
१५ पूर्वचातकाष्टकम्	... ..	३२७
१६ उत्तरचातकाष्टकम्	... ..	३३१
१७ शुकाष्टकम्	शुकः गोस्वामी	३३४

(२)

१८ गङ्गाष्टकम्	सत्यज्ञानानन्दतीर्थयतिः	३३८
१९ शृङ्गाररसाष्टकम्	श्रीकालिदासः	३४३
२० मणिकर्णिकामहिमा	...	३४७
२१ मणिकर्णिकाष्टकम्	श्रीगङ्गाधरः	३४८
२२ मोहमुद्गरः	श्रीशङ्कराचार्यः	३५५
२३ घटकर्परयमककाव्यम्	श्रीघटकर्परः	३५७
२४ नीतिप्रदीपः	श्रीवेतालभट्टः	३६६
२५ नीतिसारम्	श्रीघटकर्परः	३७४
२६ धर्मविवेकः	श्रीहलायुधः	३८१
२७ वेदसारशिवस्तवः	श्रीशङ्कराचार्यः	३८८
२८ पद्यसंग्रहः	श्रीकविभट्टः	३८३
२९ महापद्यम्	श्रीकालिदासः	४०१
३० मुकुन्दमाला	श्रीकुलशेखरः	४०७
३१ व्रजविहारः	श्रीधरगोस्वामी	४१६
३२ अपराधभञ्जनस्तोत्रम्	श्रीशङ्कराचार्यः	४२४
३३ शृङ्गारतिलकम्	श्रीकालिदासः	४३२
३४ हंसदूतः	श्रीरूपगोस्वामी	४४१
३५ पदाङ्कदूतः	श्रीकृष्णसार्वभौमः	५००
३६ उद्धवदूतः	श्रीमाधवकवीन्द्रः	५३१
३७ चौरपञ्चाशिका	श्रीचौरकविः	५८६

काव्यसंग्रहस्य प्रथमे भागे स्थानानाम् एतेषां सप्तत्रिंशत्-

संख्यकानां काव्यानां टीकाकर्ता

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यः ।

आर्यग्रासप्तशती ।

पाणिग्रहे पुलकितं वपुरैशं भूतिभूषितं जयति ।

अङ्कुरित इव मनोभूर्यस्मिन् भस्मावशेषोऽपि ॥ १ ॥

मा वम संवृणु विषमिदमिति सातङ्कं पितामहेनोक्तः ।

प्रातर्जयति सलज्जः कज्जलमलिनाधरः शम्भुः ॥ २ ॥

पाणिग्रहे इति । भूतिभिर्भस्मभिः भूतिर्भस्मनि सम्पदीत्यमरः ।
भूषितम् अलङ्कृतम् ऐशं शैवं वपुः शरीरं पाणिग्रहे परिष्वेदविधौ
पार्वत्या इति शेषः पुलकितं रोमाञ्चितं पार्वतीकास्पर्शेन सप्तोदया-
दिति भावः । जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते । भस्मावशेषोऽपि दग्धत्वात्
भस्मात्पाणिग्रहोऽपि मनोभूः कामः यस्मिन् वपुषि अङ्कुरित इव
सञ्जाताङ्कुर इव आसीदिति शेषः । उत्प्रेक्षा लङ्कारः । उक्तञ्च
दर्पणे । भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मनेति । अस्य पत्न्यस्य
आर्याच्छन्दोनिवृत्तमप्यगतीसङ्करूपदामयत्वेनार्यामप्यगतीत्वं बोध्यम् ।
आर्याच्छन्दश्च यथा ॥ यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्रास्तथा तृतीये-
ऽपि । अष्टादश द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके सार्थेति ॥ १ ॥

मेति । कज्जलेन अञ्जनेन पार्वतीनयनसुष्वनसङ्गनेनेति भावः
मलिनः कृष्णः अधरः वदनच्छदः यस्य तथाविधः अतएव प्रातः
सलज्जः सञ्जातत्वपः शम्भुः पितामहेन ब्रह्मणा इदं विषं हलाहर्षं
मा वमः न उद्गिर संवृणु उदरसात्करणेन पिघेष्टीत्वर्थः इति
सातङ्कं सभयं जगद्विष्वंससम्भवादिति भावः उक्तः कथितः अयति ।
आन्निमानसङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे, सास्यादतस्त्रिसादुबुद्धिर्भान्नि-
मान् प्रतिभोस्त्रितेति ॥ २ ॥

जयति प्रियापदान्ते गरुडस्यैवेकः स्मरारातिः ।

विषमविशिखे विशन्निव शरणं गलबहकरवालः ॥ ३ ॥

जयति ललाटकटाक्षः शशिभौसेः पद्मलः प्रियाप्रणती ।

धनुषि स्मरेण निहितः सखण्टकः केतकेपुरिव ॥ ४ ॥

जयति जटाकिञ्चस्कं गङ्गामघु सुखुवलयवीजमवम् ।

गलगरलपङ्कसम्भवमभोरुहमाननं शम्भोः ॥ ५ ॥

सन्ध्यासलिलाञ्जलिमपि कङ्कषफणिपीयमानमविजानन् ।

जयतीति । गरुडं विषं यैवेकं यौवाभूषणं यस्य तद्योक्तः
भौबकण्ट इत्यर्थः स्मरारातिः मदमानकः प्रियायाः गौर्याः पदान्ते
प्रदत्ते परित्त इति शेषः अतएव गलबहकरवालः गलभृतासिः सन्
विषमविशिखे कामे पराजितशत्राविति भावः शरणं विशन्निव गच्छ-
न्निव हे काम ! त्वं मे त्राता भवति ब्रुवाञ्जवेति भावः जयति शान्ति-
न्याः कामिन्याः मानभङ्गने कामस्यैव प्रभुत्वमिति तस्मिन् शरणागतत्वं
बुक्तमिति व्यञ्जते । अन्योऽपि गलबहुरास्त्रः शरणं गच्छतीति प्रविद्धिः ।
उत्प्रेक्षावह्वारः ॥ ३ ॥

जयतीति । प्रियायां गौर्यां प्रणतौ तत्पाटपतने इत्यर्थः शशि-
भौसेः चन्द्रशेखरस्य पद्मलः प्रशस्तबोधरञ्जित इत्यर्थः ललाटकटाक्षः
दृतीयनवनापाङ्कदर्शनं स्मरेण कामेन धनुषि निहितः योजितः
सखण्टकः सखण्टकाचितः केतकेपुरिव केतककुसुमरूपशर इव
जयति ॥ ४ ॥

जयतीति । जटा एव किञ्चुत्काः केशरा यस्य तद्योक्तं गङ्गा
शिरधारिणी सन्धाकिन्येव सधु सगरन्दः यस्य तत्राविधं सुखानां
बन्धानामिति भावः दलयं सखण्टमेव वीजं तस्मिन् तदलङ्कृतमिति
भावः शम्भोरुहस्य गलगरलपङ्कसम्भवं सदस्थितं गरुडमेव पङ्कः
सुखसम्भवं तदुत्थितमित्यर्थः अम्भोरुहं पद्ममेव आननं वदन् जयति ॥ ५ ॥

उच्यते । गौर्यां सुखे कर्मितम् आभिनविष्टं सना येन तत्राभूतः

गौरीमुखार्पितमना विजयविजितः शिवो जयति ॥ ६ ॥
 प्रतिविम्बितगौरीमुखविलोकनोत्कम्पशिथिलकरगञ्जितः ।
 स्वेदभरपूर्यमाणः शम्भोः सलिलाञ्जलिर्जयति ॥ ७ ॥
 प्रणयकुपितप्रियापदलासासन्धानुबन्धमधुरेन्दुः ।
 तद्वलयकनकनिकषयावधीवः शिवो जयति ॥ ८ ॥
 पूर्णखेन्दुर्हिगुणितमञ्जीरा प्रेमशृङ्खला जयति ।

अतएव सन्ध्यायां यः सलिलाञ्जलिः देवतोद्देशेन दीयमानमञ्जलिपूर्णे
 लज्जमित्यर्थः तत्रापि कङ्कणफण्डिना वलयोभूतभुजङ्गेन यौवनानम्
 व्यविजानन् अद्युध्यमानः शिवः विजयया प्रियासङ्घर्षां कृतितः
 सन् जयति ॥ ६ ॥

प्रतिविम्बितेति । प्रतिविम्बितस्य स्वस्मिन् प्रतिविम्बं गतस्य
 गौर्यां सुखस्य विलोकनेन दर्शनेन य उत्कम्पः सत्त्वजनितो वेषधुः
 तेन शिथिलः दृढबन्धरहित इत्यर्थः यः करः हस्तः तस्मात् गञ्जितः
 अष्टः स्वेदानां घर्षसलिलानां सत्त्वजनितानामिति भावः भरेण
 अतिशयेन पूर्यमाणः पूर्यतामापाद्यमानः सलिलाञ्जलिः सन्ध्यावन्द-
 नावसरे इति भावः जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते करात् अशनेऽपि
 स्वेदसलिलपूर्यमाणत्वकथनात् चमत्कारत्वेन सर्वोत्कर्ष इति भावः
 ॥ ७ ॥

प्रणयेति । प्रणयेन कुपितायाः प्रियायाः गौर्याः पदलासा
 चरणालङ्कारम एव सन्ध्या तस्या अनुबन्धेन सन्ध्वेन मधुरः मनो-
 हरः देहलोहित्वयोगादिति भावः इन्दुः शिरस्थितचन्द्रो यस्तु तथा-
 भूतः पादप्रतनकावे इति भावः तथा तस्या वलयकनकस्य कङ्कणकाञ्च-
 नस्य निकषस्यावा निकषोपलभूता योवा कण्ठैः यस्तु तथाभूतः
 मानभङ्गनानन्तरमालिङ्गने इति भावः कण्ठस्य कण्ठत्वात् निकषस्यावत्व-
 मिति बोध्यम् ॥ ८ ॥

पूर्णति । गौर्याचरणयोः कङ्कणेषु मध्ये शुक्ले च पूर्णः

हरशशिलेखा गीरीचरणाङ्गुलिमध्यगुल्फेषु ॥ ९ ॥
 श्रीकरपिहितं चक्षुः सुखयंतु नः पुण्डरीकनयनस्य ।
 जघनमिवेक्षितुमागतमङ्गनिभं नाभिसुषिरेण ॥ १० ॥
 श्यामं श्रीकुचकुङ्कुमपिञ्जरितमुरी सुरदिधौ जयति ।
 दिनमुखनभ इव कौस्तुभविभाकरो यद् विभूषयति ॥ ११ ॥
 प्रतिविम्बितप्रियातनु सकौस्तुभं जयति सुरभिदो वक्षः ।
 पुरुषायितमभ्यस्यति लक्ष्मीर्यद् वीक्ष्य मुकुरमिव ॥ १२ ॥

प्रभापुष्ट इत्यर्थः नखेन्दुः नखचन्द्रः यथा तथोक्ता, द्विगुणितः द्विरा-
 दृशीकृतः मञ्जीरः नूपुरः यथा तादृशी तथा प्रेम्णः शृङ्खला बन्धन-
 रज्जु रूपेत्यर्थः हरश्च शशिलेखा शिरस्यचन्द्रकला जवाति सर्वोत्कर्षेण
 वर्त्तते ॥ ९ ॥

श्रीकरोति । नाभिसुषिरेण नाभिमर्त्तेन प्रथेति भावः जघनं
 कटिपुरोभागं चक्ष्मणा इति शेषः श्रीकक्षा जघनं पुर इत्यमरः ।
 ईक्षितं द्रष्टुमिव आगतं प्रसारितमिति यावत् अतएव त्रियाः
 क्षराब्जां पिहितम् आच्छादितम् अङ्गनिभं कमलशदृशं पुण्डरीक-
 नयनस्य पुण्डरीकाक्षस्य लक्षणस्य चक्षुः वः युष्मान् सुखयन्तु सुखा-
 करोतु ॥ १० ॥

श्याममिति । कौस्तुभं तदाख्यं रत्नमेव विभाकरः सूर्यः दिन-
 मुखस्य दिवसारम्भस्य नभः आकाशमिव यत् विभूषयति रञ्जयति
 नभसो बौनत्वात् उरसः, प्रातःकालो नसूर्यस्य च सौम्यदर्शनत्वात्
 कौस्तुभस्य साध्यम् । श्यामं तथा त्रिया चक्ष्मणाः कुचकुङ्कुमेन स्तना-
 कुचरामकुङ्कुमेन पिञ्जरितं पिशङ्कितं सुरविदिषः लक्षणस्य उरः वक्षः-
 स्पर्शं जवति ॥ ११ ॥

प्रतिविम्बितेति । सकौस्तुभं कौस्तुभमणिना उद्भासितम् अतएव
 प्रतिविम्बिता प्रियायाः चक्ष्मणाः आत्मन इति भावः तनुः शरीरं
 बल तादृशं सुरभिदः नारायणस्य वक्षः जवति, मुकुरमिव आदेशमिव

केलिचलाङ्गुलिलम्बितलक्ष्मीनाभिर्मुद्विचरणः ।
 स जयति येन कृता श्रीरनुरूपा पद्मनाभस्य ॥ १३ ॥
 रोमावली सुरारः श्रीवत्सनिषेविताप्रभागा वः ।
 उन्नालनाभिनलिनच्छायेवोत्तापमपहरतु ॥ १४ ॥
 आदाय सप्ततन्त्रीचितां विपञ्चीमिव त्रयीं गायन् ।
 मधुरं तुरङ्गवदनोचितं, हरिर्जयति हयमूर्धा ॥ १५ ॥
 स जयति महावराहो जलनिधिजठरे चिरं निमग्नापि ।
 येनान्वैरिव सह फणिगणैर्बलादुद्धृता धरणी ॥ १६ ॥

यत् वक्षः दृष्ट्वा लक्ष्मीः पुरुषायितं विपरीतरतम् अभ्यस्यति अकथनेऽपि
 तद्दर्शनेन स्वामिनस्तथाविधाभिवापस्य बोधादिति भावः ॥ १३ ॥

केवलीति । केवौ श्रीङ्गायां चक्षुष्या चक्षुष्या पादस्थेति
 प्रेषः लक्षितः स्पृष्टः लक्ष्म्याचरणसेविन्या इति भावः नाभिर्येन
 तथाविधः स सुरद्विषः लक्षणस्य चरणः जयति, येन चरणेन पद्मनाभस्य
 लक्षणस्य अनुरूपा उपयुक्ता श्रीः शोभा कृता ॥ १३ ॥

रोमावलीति । श्रीवत्सो नाम चिह्नविशेषः भद्रुचरणकल्पितः
 तेन निषेविता अधिष्ठिता अप्रभागा यस्यास्तयोक्ता अतएव उद्गातम्
 उद्गतवाचं यत् नाभिनलिनं नाभिपद्मं तस्य कायेव प्रतिविम्बमिव,
 काया स्वरूपप्रिया कान्तिः प्रतिविम्बमनातप इत्यमरः । सुरारः लक्षणस्य
 रोमावली यः युष्माकम् उत्तापं सन्तापम् अपहरतु नाशयतु ॥ १४ ॥

आदायेति । हयमूर्धा हयपीडो हरिः सप्ततन्त्रीचितां सप्तभि-
 सन्त्रीभिर्बोद्धतन्तुभिः अन्यत्र यज्ञविशेषैः चितां व्याप्तं विपञ्चीमिव
 वीथामिव तयोम् अग्न्यजुःसामाख्यवेदत्वम् आदाय गृहीत्वा
 तुरङ्गवदनः क्लिष्टराः तदुचितं तत्सदृशमित्यर्थः मधुरं वधा तथा
 गायन् जयति ॥ १५ ॥

स इति । स महावराहः जयति धर्मोत्कर्षेण वर्तते, येन

आर्यासप्तमती ।

ब्रह्माण्डकुम्भकारं भुजगाकारं जनार्दनं नौमि ।
 स्फारे यत्फणचक्रे धरा शरावन्त्रियं वहति ॥ १७ ॥
 चण्डीजङ्घाकाण्डः शिरसा चरणसृष्टिं प्रिये जयति ।
 शङ्करपर्यन्तजितो विजयस्तम्भः स्मरस्येव ॥ १८ ॥
 उन्नालनाभिपङ्केरुह इव येनावभाति शम्भुरपि ।
 जयति पुरुषायितायास्तदाननं शैलकन्यायाः ॥ १९ ॥
 अङ्गनिलीनगजाननशङ्खाकुलबाहुलेयहृतवसनी ।
 सस्मितहरकरकलिती हिमगिरितनयास्तनौ जयतः ॥ २० ॥

जलनिधिजठरे समुद्रगर्भे चिरं निमग्नापि अन्तैरिव जठरशिराभि-
 रिव फणचक्रेः नागकुलैः आद्यतेति शेषः धरणी पृथिवी बलात्
 हंद्वाबलेनेति भावः उद्धृता उद्धारं नीता । उपमालङ्कारः ॥ १६ ॥

ब्रह्माण्डेति । ब्रह्माण्डं जगदेव कुम्भः तं करोतीति तथोक्तं
 जगत्कर्तारं भुजगाकारं सर्परूपिणं जनार्दनम् अन्नदेवमित्यर्थः
 नौमि स्तौमि । स्फारे विशाले यस्य फणचक्रे फणमण्डले धरा
 पृथिवी शरावन्त्रियं शोभां वहति । निदर्शनालङ्कारः । उक्तञ्च
 दर्पणे । सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽसम्भवन् वापि कुतश्चित् । यत् तन्वा-
 विस्वत्वं बोधयेत् सा निदर्शनेति ॥ १७ ॥

चण्डीति । प्रिये हरे शिरसा चरणसृष्टिं पादयोः प्रणते सति
 चण्डीजङ्घाकाण्डः गौर्यां अरुवंशः शङ्करपर्यन्तजितः आशङ्करजयिनः
 स्मरस्य कार्मस्य विजयस्तम्भ इव जयति ॥ १८ ॥

उन्नालेति । पुरुषायिताया विपरीतरतवर्तिन्याः शैलकन्यायाः
 तत् आभनं सखं जयति, येन सुखेन शम्भुरपि उन्नालम् उद्गतनालं
 नाभौ मङ्केरुहं पद्मं यस्य तादृश इव विष्णुरिव वा अवभाति राजते ।
 एतेन देव्या अङ्गस्य कथत्वात् नाबसाम्यं सुखस्य च पद्मसाम्यं व्यज्यते
 ॥ १९ ॥

अङ्गेति । अङ्गे क्रोडे निखीनः गूढं स्थितः यः गजाननः

कण्ठोचितोऽपि हुङ्कृतिमात्रनिरस्तः पदान्तिके पतितः ।
यस्याश्चन्द्रशिखः स्मरभल्लनिभो जयति सा चण्डी ॥ २१ ॥
देवेऽर्पितवरणस्रजि बहुमाये वहति कैटभीरूपम् ।
जयति सुरासुरहसिता लज्जाजिह्वेक्षणा लक्ष्मीः ॥ २२ ॥
तानसुरानपि हरिमपि तं वन्दे कपटकैटभीरूपम् ।

गणेशः तस्य शङ्कया स्तनयोर्गजकुम्भसाम्यादिति भावः आकुलः
कातरः कथं मां विहाय सङ्गोप्य अस्मै स्तन्यं प्रयच्छतीति धिया
दुःखित इति यावत् यः बाहुलेयः स्तन्यः तेन हृतम् अपनीतं
गजानननिर्घ्यार्घ्यमिति भावः वसनम् आच्छादनं ययोः तथोक्तौ
तदानीमेव सास्त्रितेन मन्दं हृषता हरेण कराभ्यां कञ्चितौ हृतौ
हृिमगिरितनवावाः पार्वत्याः स्तनौ जयतः सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते
॥ २० ॥

कण्ठोचित इति । चन्द्रशिखः चन्द्रचूडः शिवः कण्ठोचितः
कण्ठाभिङ्गनयोग्योऽपि पक्षे अर्द्धचन्द्राकारतया कण्ठकर्त्तनयोग्योऽपि
हुङ्कृतिमात्रेण न तु तर्जनाटनेति भावः निरस्तः अतएव यस्याः
पदान्तिके पतितः सन् स्मरस्य कामस्य भल्लनिभः भल्लाख्यास्त्रसदृशः
चरणपतनेन मानहरणात् कामास्त्रसाम्यं द्योतितम् । भवतीति शेषः ।
सा चण्डी कोपना गौरी जयति ॥ २१ ॥

देवे इति । बहुमाये विविधमावाशाब्जिनि अर्पिता दत्ता चरण-
स्रक् पतित्येन चरणमाल्यं यस्मै तादृशे देवे नारायणे कैटभीरूपं
मोहिनीमूर्तिमित्यर्थः वहति धारयति सति, दैत्यवञ्चनायेति भावः
सुरासुरैः देवदैत्यैः हसिता कथं सर्वानेवास्मान् विहाय अयमीदृशो-
ऽनया हृतः अविस्मयकारिणीयमिति उपहासास्त्रदीकतेत्यर्थः अतएव
लज्जया जिह्वे कुञ्चिते दक्षणे नेत्रे यया तादृशी किमियं कामिन्येव
पुरुषसमानया हृतेति बुध्यति भावः लक्ष्मीः जयति ॥ २२ ॥

तानिति । तान् असुरान् अपि तं कपटकैटभीरूपं भावा-

यैर्यद्विम्बाधरमधुबुधैः पीयूषमपि सुमुचे ॥ २३ ॥

तत्पीकृताहिरगणितगरुडी हाराभिहतविधिर्जयति ।

फणशतपीतश्वासो रागान्धायाः श्रियः केलिः ॥ २४ ॥

अेराननेन हरिणा ससृहमाकारवेदिना कलितम् ।

जयति पुरुषायितायाः कमलायाः कैटभीध्यानम् ॥ २५ ॥

मोहिनीरूपं हरिर्नामं वन्दे प्रणमामि, यैः अक्षरैः यत् हरिर्भीहि-
नीमूर्त्तिधरस्त्विति भावः विम्बामिव यः अधरः तस्य मधुबुधैः रसा-
मृतबोबुधैः सङ्गः पीयूषमपि अमृतमपि सुसुचे परित्यक्तम् ।
पुरा ससृहमन्यनादुत्थितस्य अमृतस्य वश्टनाय एकपङ्क्तौ देवान् अपर-
पङ्क्तौ अक्षरान् ससृपावेश्य भगवान् नारायणः ईदृशीं मोहिनीमूर्त्ति-
ममृह्णात् यत् अमृतपश्टनकारिणीं तां मोहिनीं प्रति समासक्त-
ममोदृष्टयोऽक्षरा अमृतं देवैः पीयमानमब्रुवन्तः स्वयं विप्रब्रुवा-
मभूवुरिति प्रौराणिकी गाथात्वाद्ब्रुवन्वेत्या ॥ २३ ॥

तत्पीकृतेति । रागेण प्रेमातिशयेन अन्धाया विवेकान्ध्याया
इत्यर्थः श्रियः लक्ष्म्याः केलिः सुरतलीला तत्पीकृतः शयनीकृतः
आहः शेषः यत् तद्योक्तः तथा अगणितः अलक्षितः गरुडः पक्षि-
राजः यत् तथाविधः तथा हारेण कटिस्थेनेत भावः रथनयेत्यर्थः
अभिहतः ताडितः विधिः ब्रह्मा यत् तथाभूतः तथा फणशतैः अत्र
शतशब्दो बहुत्ववाचकः अनन्तनागस्य सहस्रशीर्षत्वादिति बोध्यं
पीतः श्वासः सुरतममजानित इति भावः यत् तादृशः अतएव
जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते । अतिरागिणी कामिनी निर्लेप्सा
भवतीति भावः ॥ २४ ॥

अेरान्नेनेति । अेरं मन्दहासयुक्तम् आननं यस्य तादृशेन
आकारवेदिना भावाभिज्ञनेत्यर्थः हरिणा नारायणेन ससृहं हाभि-
क्षां कलितम् अमृदुं पुरुषायितायाः विप्ररीतरतवसिन्धाः कमलायाः
कैटभीध्यानं पश्यन्मायारचितमोहिनीमूर्त्तिचिन्तनं जयति ॥ २५ ॥

कृतकान्तकेलिकुतुकशीशीतश्वाससेकनिद्राणः ।

घोरितविततालिरुतो नाभिसरोजे विधिर्जयति ॥ २६ ॥

एकरद् हैमातुर निस्त्रिगुण चतुर्भुजापि पञ्चकर ।

जय षष्मुखनुत सप्तच्छदगन्धिमदाष्टतनुतनय ॥ २७ ॥

मङ्गलकलयद्वयमयकुम्भमदम्भेन भजत गजवदनम् ।

यद्दानतीयतरलैस्त्रिलतुलनालम्बि रोलम्बैः ॥ २८ ॥

कृतेति । कृतं कालेन पत्या सङ्घ केचिद्गतकं सुरतोत्सवः
यया तादृशी वा श्रीः लक्ष्मीः तस्याः शीतः शीतलः यः श्वासः
निःश्वासमारुतः तस्य सेकेन स्वशरीरे पातेनेति भावः निद्राणः निद्रां
गच्छन् नाभिसरोजे नारायणस्य नाभिपद्मे स्थित इति शेषः तथा
घोरितं सर्वतः प्रसृतं विततं विस्तृतम् अलिरुतं भ्रमरगुञ्जनं पद्म-
सौरभसम्पर्कोदिति भावः यस्य तथाभूतः विधिः ब्रह्मा जयति सर्वोत्-
कर्षेण वर्त्तते नाभिसरोजे स्थित्या मनोहरदृक्प्रसङ्गात्प्रवश्येन
लक्ष्म्याः शीतनिःश्वाससम्पर्केण च निद्रासुखातिशयात्तुभवादिति
भावः ॥ २६ ॥

एकेति । एकरद् ! एकदल ! द्वयोर्मात्रोरपत्यं पुमान् हैमातुरः
तत्सम्बोधने पार्वतीगङ्गोभयसाहकत्वादिति भावः चत्वारः भुजा
बाहुवो यस्य तथाभूतः तत्सम्बुद्धौ अपि पञ्चकर इति विरोधः
पञ्च करा भुजवत्पट्टयम् एकस्य शुण्डादण्डः यस्येति परिहारः ।
षष्मुखनुत कार्त्तिकेयस्तुत ज्येष्ठत्वादिति भावः सप्तच्छदस्यैव गन्धो
यस्य तादृशी मदः दानवारि यस्य तथाभूतः तत्सम्बुद्धौ निस्त्रिगुण
त्रैशुण्यातीत अष्टौ तनवः मूर्त्तयः यस्य सः अष्टतनुः शिवः तस्य
तनयः पुत्रः तत्सम्बोधने । जय सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते ॥ २७ ॥

मङ्गलेति । मङ्गलकलयद्वयमयो मङ्गलकलयद्वयवित्पदः
कुम्भौ शिरसः पार्श्वप्रिण्डौ यस्य तथाभूतम् एतेन गणपतिभजनं
मङ्गलायेति सूचितं गजवदनं गणेशम् अदम्भेन अकपटेन भजत

याभिरनङ्गः साङ्गीकृतः स्त्रियोऽस्त्रीकृताश्च ता येन ।
 वामाचरणप्रवर्णी प्रणमत तौ कामिनीकामौ ॥ २९ ॥
 विहितघनालङ्कारं विचित्रवर्णावलीमयस्फुरणम् ।
 शक्रायुधमिव वक्रं वल्मीकभुवं कविं नौमि ॥ ३० ॥
 व्यासगिरां निर्यासं सारं विश्वस्य भारतं वन्दे ।

सेवध्वं शिष्यान् प्रत्युक्तिरिवम । यस्य दानतोयेन मटजलेन तरलैः
 वपलैः मत्तैरिति यायत् रोकम्बैः ध्वमरैः तिष्ठतश्च ना तित्तसाम्यम्
 आङ्गन्वि गृहीतं स्वस्य श्यामत्वेऽपि मद्योगात् समधिकश्यामत्वसामात्
 तिष्ठसाम्यमिति बोध्यम् ॥ २८ ॥

याभिर्भरति । याभिः स्त्रीभिः अनङ्गः अङ्गरहितः कामः
 हरकोपानबदग्धत्वादिति भावः साङ्गीकृतः अङ्गवान् कृतः ताश्च
 स्त्रियः येन अस्त्रीकृताः स्वस्य विजयसाधनत्वेनेति भावः वामं सुन्दरम्
 अङ्गुलीकृतिं यायत् यत् आचरणं तस्मिन् प्रवर्षौ तत्परौ तौ
 कामिन्यश्च कामश्च तौ प्रणमत । कामिनीकामाविति द्वन्द्वे बहुवचनो-
 चित्त्वेऽपि द्विवचनं कविप्रयोगात् सोढव्यमिति ॥ २९ ॥

विहितेति । विहिता विन्यस्ता घना बहुला अलङ्काराः
 उपमासुप्रासादयो येन तद्योक्तम् अन्यत्र विहितः कृतः घनेषु मेघेषु
 अलङ्कारः शोभा येन तद्योक्तं विचित्रं चमत्कृतिसाधनं वर्णावलीमयम्
 अक्षरपङ्क्तिरचनात्मकं स्फुरणं यस्य तथादिधम अन्यत्र विचित्राणि
 विविधानि वर्णावलीमयानि नीचपीतलोऽङ्गताद्यात्मकानि स्फुरणानि
 यस्य तादृशं वक्रं यक्रोक्तिरूपालङ्कारकृशब्दमित्यर्थः अन्यत्र कृटिवाकारं
 वल्मीकभुवं वाल्मीकम् अन्यत्र वल्मीकभूनेरुपरि उत्पद्यमानं
 प्रसिद्धिरिवं तथाच वल्मीकापात् प्रभवति धनुःखण्डमाखण्डवस्येति
 काण्डिदासः । अतएव शक्रायुधमिव इन्द्रधनुरिव कविं काव्यप्रणेतारं
 नौमि स्तौमि । उपमालङ्कारः ॥ ३० ॥

व्यासेति । विश्वस्य जगतः सारं परमसुत्कष्टं वस्तु इत्यर्थः

भूपणतयैव संज्ञां यदङ्कितां भारती वहति ॥ ३१ ॥
 सति काकुत्स्थकुलोन्नतिकारिणि रामायणे किमन्येन ।
 रोहति कुल्या गङ्गापूरं किं बहुरसे वसति ॥ ३२ ॥
 अतिदीर्घजीविदोषाद् व्यासेन यशोऽपहारितं हन्त ।
 कैर्नीच्येत गुणाद्यः स एव जन्मान्तरापन्नः ॥ ३३ ॥

व्यासस्य द्वैपायनस्य गिरां वाचां निर्यासं निःसृतसभूतमित्यर्थः
 भारतं तदाख्यमाख्यानामित्यर्थः वन्दे सेवे भारतं वाचा भूपणतयैव
 अलङ्कारत्वेनैव यदङ्कितां येन भारतेन अङ्कितां यत्पङ्कता संज्ञां भार-
 तीति स्नामाख्यामित्यर्थः वहति धारयति ॥ ३१ ॥

सतीति । ककुटि तिष्ठतीति ककुतस्थः तद्व्यापत्यं काकुत्स्थः
 रामः तस्य कुलं ययः तस्य उत्पत्तिकारिणि अभ्युदयसम्पादके रामा-
 यणे सति वर्तमाने अन्येन काव्येनेति शेषः किञ्च ? न किमपि
 प्रयोजनमस्तीत्यर्थः । तद्याह बहुरसे प्रभतरसशाब्जिनि गङ्गापूरे
 भागोरथीप्रवाहे वहति सति कुल्या क्षत्रिणा कुट्टा नदी, कुल्यात्या
 क्षत्रिणा सरिदित्यमरः । किं रोहति उत्पद्यते ? शोभते किं
 नैवेत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य
 वस्तुनः प्रतिविम्बनमिति ॥ ३२ ॥

अतिदीर्घेति । अतिदीर्घजीविदोषात् चिरजीवित्वदोषादित्यर्थः
 व्यासश्चिरजीवीति प्रवादादिति भावः । अत्रत्यामा बलिर्व्यासो हनुमांस
 विभीषणः । लपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः ॥ इति व्यासस्य
 चिरजीवित्वोक्तेः । व्यासेन यशः कांक्षितः अपहारितं नाशितं
 हन्त श्लेदे । तद्याह गुणाद्यः बहुगुणसम्पन्नः दृष्टकथापन्यकर्त्ता स
 एव व्यास एव जन्मान्तरापन्नः नृहीतजन्मान्तरः कैः जनैः न उच्येत
 कथ्येत अपि तु सर्वदेव उच्येतेत्यर्थः । यदि व्यासस्य चिरजीवित्वं
 न स्यात् तदा दृष्टकथापन्यकर्तुः गुणाद्यस्य व्यास एव जन्मान्तरापन्नः
 कर्त्ता इति यथः प्रख्यायते तन्नु० व्यासस्य चिरजीवित्वेन नष्टमिति
 निष्कर्षः ॥ ३३ ॥

श्रीरामायणभारतवृहत्कथानां कवीन् नमस्कुर्मः ।
 त्रिस्रोता इव सरसा सरस्वती स्फुरति यैर्भिन्ना ॥ ३४ ॥
 साकूतमधुरकीमलविलासिनीकण्ठकूजितप्राये ।
 शिञ्जासमयेऽपि मुदे रतलीलाकालिदासोक्ती ॥ ३५ ॥
 भवभूतः सम्बन्धाद् भूधरभूरेव भारती भाति ।
 एतत्कृतकारुण्ये किमन्यथा रोदिति ग्रावा ॥ ३६ ॥
 जाता शिखण्डिनी प्राग् यथा शिखण्डी तथावगच्छामि ।

श्रीरामायणेति । श्रीरामायणं भारतं वृहत्कथा तासां कवीन्
 कवयितृन् प्रथोटृनिवृत्तः नमस्कुर्मः वन्दामहे । यैः कविभिः भिन्ना
 वृथक्कृता वैचित्र्यमापादितेति भावः अतएव सरसा सरस्वती भारती
 वाणी त्रिस्रोता इव त्रिविधस्रोतस्वती गङ्गेव भागीरथीभोगवती-
 मन्दाकिनीरूपभेदादिति भावः स्फुरति शोभते ॥ ३४ ॥

साकूतेति । साकूतं साधिप्रायं मधुरं मनोहरं यत् विलासिन्याः
 कामिन्याः कण्ठकूजितं कण्ठरवः अन्यत्र कण्ठकूजितमिव शब्दवि-
 न्यासः तत्प्राये तद्वङ्गले रतलीला सरनव्यापारश्च कालिदासोक्तिश्च
 ते शिञ्जासमयेऽपि किञ्चिदान्यत्र समये इत्यपिशब्दार्थः मुदे आन-
 न्दाय वक्तृते इति शेषः ॥ ३५ ॥

भवभूतेरिति । भवभूतेः तदाख्यस्य कवेः अन्यत्र भवस्य हरस्य
 भूतेः सम्पदः, भूतिर्भस्मिन् सम्पटीत्यमरः । सम्बन्धात् सङ्गात् भारती
 वाणी भूधरभूरेव पार्वत्येव भाति राजने, अन्यथा एतत्कृतकारुण्ये
 एतेन भवभूतिरिति कृते कारुण्ये करुणरसप्रधाने काव्ये अन्यत्र एतेन
 हरेण कृते कारुण्ये अनुकम्पायां पार्वतीप्राणिसहृद्यानन्तरं स्वमृदे
 पार्वत्या नयने ग्रावा पापाणसु अन्यत्र शैलः हिमाद्रिः, ग्रावाणौ
 शैलपर्वणावित्यमरः । किं कथं रोदिति । भवभूतेः कारुण्यरसप्रधानो-
 त्तरचरितार्तिप्रवणपठनयोर्निरासक्यात्सङ्गात्सङ्गेरिति भावः ॥ ३६ ॥

जातेति । प्राक् पूर्वं शिखण्डिनी रूपदराजपुत्री यथा शिखण्डी

प्रागल्भ्यमधिकमाप्तुं वाणी बाणी बभूवेति ॥ ३७ ॥
यं गणयन्ति गुरोरनु यस्यास्ते धर्मकर्म सङ्कुचितम् ।
कविमहमुशनसमिव तं तातं नीलाम्बरं वन्दे ॥ ३८ ॥
सकलकलाः कल्पयितुं प्रभुः प्रबन्धस्य कुमुदबन्धोश्च ।
सेनकुलतिलकभूपतिरेको राकाप्रदोषश्च ॥ ३९ ॥
काव्यस्याक्षरमैत्रीभाजो न च कर्कशा न च ग्राम्याः ।
शब्दा अपि पुरुषा अपि साधव एवार्थबोधाय ॥ ४० ॥

द्रुपदपुत्रः जाता । अत्र उद्देश्यस्य प्राधान्यविवक्षा । तथा वाणी
वाग्देवी अधिकं प्रागल्भ्यं वैचल्यम् अप्र लब्धुं बाणः कादम्बरी-
कविः बभूव इति अङ्गच्छामि मन्ये ॥ ३७ ॥

यस्मिन्ति । यं गुरोः प्रभाकरात् एहस्यतेर्वा अनु पश्चात् गणयन्ति
यः प्रभाकरसदृशो एहस्यतिसदृशश्च लांकेः कान्त्यते, यस्य अन्ते
अवसाने नाशे इत्यर्थः धर्मकर्म सङ्कुचितं विनष्टप्रायमित्यर्थः अहम्
उशनसमिव शुक्रमिव कविं तातं पितरं तं नीलाम्बरं वन्दे प्रण-
भामि ॥ ३८ ॥

सकलेति । एकः केवलः सेनकुलतिलकभूपतिः प्रवरसेनाख्यः
नृपतिरित्यर्थः राकाप्रदोषः पौष्पसासोरजनीमुखश्च, प्रदोषो रजनी-
मुखमित्यमरः । प्रबन्धस्य काव्यविशेषस्य कुमुदबन्धोः चन्द्रस्य च सकल-
कलाः समयाः कलासतःषष्टिप्रकारा षोडशकलाश्च कल्पयितुं रचयितुं
प्रकटयितुञ्च प्रभुः समर्थः नान्य इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

काव्यस्येति । अक्षराणां वर्णानां मैत्रीं लाबित्यव्यञ्जकसङ्गतिं
भजन्ते इति तथोक्ताः अन्यत्र अक्षरा अविनाशिनी अक्षत्रिभेति
यावत् या मैत्री प्रणयविशेषः तां भजन्ते इति तथोक्ताः न च
कर्कशाः न श्रुतिकटञ्च अन्यत्र न निष्ठुराः न च ग्राम्याः अविदग्धाः
प्रयोज्याः अन्तत्र न च विदग्धाः सुचतुरा इति यावत् साधवः
विशुद्धाः च्युतसंस्कारोपरहिता इति यावत् अन्यत्र विशुद्धमतयः

वंशे घुण इव न विशति दोषो रसभाविते सतां मनसि ।
 रसमपि तु न प्रतीच्छति बहुदोषः सन्निपातीव ॥ ४१ ॥
 विगुणोऽपि काव्यबन्धः साधूनामाननं गतः खदते ।
 फूत्कारोऽपि सुवंशैरनूद्यमानः श्रुतिं हरति ॥ ४२ ॥
 स्वयमपि भूरिच्छिद्रश्चापलमपि सर्वतीमुखं तन्वन् ।
 तितउस्तुषस्य पिशुनो दोषस्य विवेचनेऽधिकृतः ॥ ४३ ॥

काव्यस्य शब्दाः व्याप पुरुषा अपि अर्थबोधार्थः एव अर्थान् बोधयित्वा
 सरथा एव भवन्तीत्यर्थः अन्यत्र प्रयोजनबोधाय प्रभवन्तीत्यर्थः ।
 अत्र प्रस्तुतानां शब्दानाम् अप्रस्तुतानां पुरुषाणाञ्च कर्मसम्बन्धात्
 दीपकालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे, अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकान्तु निगद्यत
 इति ॥ ४० ॥

सदसतोर्गुणदोषावाह वंशे इति । रसभाविते रसभार्यावबोधक्षमे
 अन्यत्र सरसे वंशे इव सतां साधूनां मनसि घुण इव कीटविशेष इव
 दोषः न विशति । बहुदोषः दोषप्रचुरो जनः अन्यत्र कफपात-
 पित्तादिदोषाकुलः सन्निपातीव त्विदोषजञ्जराभिभूत इव रसमपि
 काव्यपाठश्रवणजसलौकिकानन्दमपि अन्यत्र औपम्यविशेषमपि न
 प्रतीच्छति न गृह्णाति । उपमालङ्कारः ॥ ४१ ॥

विगुण इति । काव्यबन्धः काव्यरचनाविशेषः विगुणोऽपि
 साधुर्वादिगुणरहितोऽपि साधूनाम् आननं गतः सञ्जनसखोद्धरित
 इत्यर्थः खदते सुखादो भवति मनो हरतीति यावत् । तथाहि, सुवंशैः
 सुशुबेषुभिः अन्यत्र सत्कुलप्रसूतैर्जनैः अनूद्यमानः क्रियमाण
 इत्यर्थः फूत्कारः अव्यक्तध्वनिविशेषोऽपि श्रुतिं हरति, अत्रणसुखं
 जनयतीत्यर्थः । प्रतिवस्तूपमालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे, प्रतिवस्तूपमा
 वा स्याद् वाक्ययोग्यताम्ययोः । एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र
 निर्दिश्यते पृथक् ॥ इति ॥ ४२ ॥

स्वयमिति । स्वयं भूरिच्छिद्रः बहुरन्तः अन्यत्र बहुदोषः अपि

अन्तर्गूढानर्थानव्यञ्जयतः प्रसादरहितस्य ।

सन्दर्भस्य नदस्य च न रसः प्रीत्यै रसज्ञानाम् ॥ ४४ ॥

यदसेवनीयमसताममृतप्रायं सुवर्णविन्यासम् ।

सुरसार्थमयं काव्यं त्रिविष्टपं वा समं विद्मः ॥ ४५ ॥

सत्कविरसनाशूर्पीनिस्तुषतरशब्दशालिपाकेन ।

तथा सर्वतोमुखं सर्वप्रकारं चापलं चलनाविशेषम् अन्यत्र यथेच्छा-
चारं तन्वन् प्राप्नुवन् अन्यत्र विस्तारयन् अपि तितउच्चाबनी, तित-
उर्ना चालनी स्त्रियामित्यमरः । तुषस्य पिशुनः खलः, पिशुनो खल-
सूचकावित्यमरः । दोषस्य विवेचने निःकारणे अन्यत्र निर्धारणे
प्रकटने इति भावः अधिकृतः अधिकारी । अत्र प्रकृतस्य पिशुनस्य
अप्रस्तुता याञ्चालन्याश्च एकधर्माभिमतत्वात् दीपकालङ्कारः ॥ ४३ ॥

अन्तरिति । अन्तर्गूढान् अभ्यन्तरस्थितान् अर्थान् अभिधेयवस्तूनि
पदार्थान्च अव्यञ्जयतः अप्रकटयतः प्रसादरहितस्य, चित्तं व्याप्नोति
यः क्षिप्रं शुक्लेन्दनमिवानलः । स प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनासु
चेत्युक्तप्रसादगुणवर्जितस्य सन्दर्भस्य प्रबन्धस्य नदस्य जलाशयविशेषस्य
च रसः स्वादविशेषः जलञ्च रमज्ञानां सामाजिकानां द्रव्यास्वादाभि-
ज्ञानां प्रीत्यै सन्तोषाय न भवतीति शेषः । अत्रापि दीपकालङ्कारः
॥ ४४ ॥

यदिति । असतां खलानां पापिनाञ्च असेवनीयम् अनालोचना-
यम् अनधिगम्यञ्च अमृतप्रायं पीयूषसदृशम् अतिमधुरमिति यावत्
पीयूषबहुलञ्च सुष्ठु वर्णानाम् अजराणां विन्यासः योजनविशेषः
यत्र तथाभूतं काञ्चनमयञ्च शोभनरसार्थाभ्यां पूर्णमित्यर्थः देवसङ्घ-
सङ्कुलञ्च यत् काव्यं त्रिविष्टपं स्वर्गञ्च तत्समं तल्यं विद्मः मन्यामहे ।
अत्रापि दीपकालङ्कारः ॥ ४५ ॥

सत्कवीति । सत्कवेः शोभनकाव्यप्रणेतुः एतेनासत्कवेर्निदासः
सूचितः । रसना जिह्वा एव शूर्पी प्रस्फोटनयन्त्रविशेषः, प्रस्फोटनं

तमो दयिताधरमपि नाद्रियते का सुधा दासी ॥ ४६ ॥

अकलितशब्दालङ्कृतिरनुकूला स्वलितपदनिवेशापि ।

अभिसारिकेव रमयति सूक्तिः सोत्कर्षशृङ्गारा ॥ ४७ ॥

मूर्धमस्त्रीत्वमरः । तथा निस्तुषतरः अतिशयेन तृषरहितः निर्दोष इति यावत् यः शब्द एव शालिर्धान्यं तस्य पाकेन सुप्रयुक्तशब्दपर्यालोचनया तादृशसुप्रकाशभोजनेन चेति भावः । उक्तञ्च एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग् ज्ञातः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवतीति । तदप्रः परितोषगतः जनः दयितायाः कान्तायाः अधरमपि न आद्रियते न बद्धमन्यते सुधा दासी का ? अतितच्छेति भावः । अत्र रूपकार्यापर्योः संसृष्टिः । रूपकं रूपितारोपात् विषये निरपङ्गये इति, दण्डापूर्पिकयान्यार्थान्मोऽर्थापत्तिरिष्यते इति च साहित्यदर्पणः ॥ ४६ ॥

अकलितेति । अकलिताः अमृहीताः शब्दालङ्कृतयः अनुप्रासयमकादयः यथा तथोक्ता शब्दालङ्काराणां रमोद्बोधपरिपन्थित्वादिति भावः । अन्यत्र अकलितः अमृहीतः शब्दो ध्वनिर्व्यया तादृशी अलङ्कृतिरलङ्कारः नूपुरादिव्यया तथोक्ता अलङ्काराणां सशब्दत्वप्रकाशसम्भवादिति भावः । अतुकूना अटित्वर्थवबोधवती अन्यत्र अनुरागिणी, स्वलितः दार्ढ्यमून्यः कोमल इति यावत् पदानां सुप्रतिङ्गानां निवेशः विन्यासः यत्र तथाभूता अन्यत्र स्वलितः द्रुतगमनात् स्वस्थानात् अष्टः पदविन्यासः चरणविच्छेपः यस्याः तथाभूता अथवा अस्वलितः च्युतसंस्कृतिदोषविरहितः पदनिवेशः यस्यां तथाभूता अन्यत्र अस्वलितः अवधानवशात् स्वजनरहितः पदविन्यासः यस्यास्तथाविधा सोत्कर्षशृङ्गारा उत्कृष्टशृङ्गाररसवती अन्यत्र प्रबलशृङ्गाराभिवाप्रवती सूक्तिः शोभना उक्तिः शतकाव्यमित्त्वर्थः अभिसारिकेव कान्तार्थिनी नायिकेव । तदुक्तं दर्पणे, अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा । स्वयं वाभिसरत्येवा धीरैरुक्ताभिसारिकेति । कान्तार्थिनी तु या याति सङ्घे तं साभिसारिकेत्वमरश्च ।

अध्वनि पदग्रहपरं मदयति हृदयं न वा न वा श्रवणम् ।
 काव्यमभिज्ञसभायां मञ्जीरं केलिवेलायाम् ॥ ४८ ॥
 आस्वादितदयिताधरसुधारसस्यैव सूक्तयो मधुराः ।
 अकलितरसालमुकुलो न कोकिलः कलमुदञ्चयति ॥ ४९ ॥
 बालाकटाक्षसूत्रितमसतीनेत्रत्रिभागकृतभाष्यम् ।
 कविमाणवका द्रुतीव्याख्यातमधीयते भावम् ॥ ५० ॥

रमयति चानन्दयति एकत्र सामाजिकम् अन्यत्र कान्तमिति शेषः ।
 उपमाबद्धारः ॥ ४७ ॥

अध्वनीति । अध्वनिर्व्यङ्गं तद्द्रष्टव्यम् अन्यत्र अध्वनिर्भङ्गत्कारः
 तद्द्रष्टव्यं पदग्रहपरम् अनुप्रासयसकादिना पदरचनाबद्धम् अन्यत्र
 चरणनाललग्नं काव्यम् अभिज्ञसभायां सामाजिकसंमति मञ्जीरं
 मधुरं केलिवेलायां सुरतव्यापारसमये हृदयं न वा श्रवणं श्रोत्रोद्भिद्यं
 न वा मदयति नैवानन्दयतीत्यर्थः । अत्र दीपकालङ्कारः ॥ ४८ ॥

आस्वादितेति । आस्वादितः परिपीतः दयितायाः कान्तायाः
 अक्षरस्य सुधारसः अमृतद्रवः येन तथाभूतस्य जनस्य एव नान्यस्ये-
 ति भावः सूक्तयः शोभनसन्दर्भाः मधुराः मनोज्ञाः कतरसास्वाद
 एव रमव्यक्तीकरणे प्रभुरिति भावः । तथाहि अकलितम् अनास्वादिनां
 रसालमुकुलं चूनाङ्कुरः येन तादृशः कोकिलः कलं मधुरं न उदञ्चयति
 नोद्गिरति तथाच चूनाङ्कुरास्वादकपावकण्ठः पुंस्कोकिलो वनमधुरं
 चुञ्जति कुमारसम्भवे कालिदासः । अत्र वैधर्म्येण प्रद्विष्टूपमा-
 लङ्कारः ॥ ४९ ॥

व्यवहारज्ञानं काव्यस्य करणे ज्ञाने च हेतुरिति दर्शयति,
 नानेति । कविषु माणवकाः बालकाः व्यवहारानभिज्ञा इति भावः
 बालायाः नयीनायाः कटाक्षेण सूत्रितं सूचितं लज्जापरत्वात् न तु
 अकटितमिति भावः असत्त्वाः व्यभिचारिण्याः हेतुत्रिभागेण नयन-
 वङ्कोचनविशेषेण कृतं भाष्यं स्थूलव्याख्यानविशेषः यस्य तादृशम्

मसृणपदरीतिगतयः सञ्जनहृदयाभिसारिकाः सुरसाः ।

मदनाद्वयोपनिषदी विशदा गोवर्धनस्यार्याः ॥ ५१ ॥

वाणी प्राकृतसमुचितरसा बलेनैव संस्कृतं नीता ।

निम्नानुरूपनीरा कलिन्दकन्येव गगनतलम् ॥ ५२ ॥

अनन्तरदूत्वा घटिकया व्याख्यातं स्पष्टमवबोधितं भावम् आशयम्
अर्थञ्च, भावोऽभिप्राय आशय इत्यमरः । अधीयते अवगच्छन्तीत्यर्थः ।
यथा बाढाः प्रथमं सूत्रं पठन्तः किञ्चित् ज्ञानं ततस्तस्य भाष्यरूप-
श्रुतिं पठन्तः ततोऽपि अधिकं ज्ञानं ततश्च व्याख्यानभूतां टीकां पठन्तः
सस्यक् अवबुध्यन्ते तथा काव्यकर्तारोऽपि क्रमेण लोकव्यवहाराभि-
ज्ञानेन नैपुण्यं लभन्त इति भावः ॥ ५० ॥

मसृण्येति । मसृण्याः कोमलाः पदानां सुप्तितङ्गानां रीति-
गतयः रचनाविशेषाः, पदसङ्घटनारीतिरङ्गसंस्थाविशेषवदिति
साहित्यदर्पणः । यासां ताः अन्यत्र मसृण्याः कोमलाः पदानां पद-
विन्यासानां रीतिर्भियमः यत्र तादृशी गतिः गमनं यासां तथोक्ताः,
सञ्जनानां रसिकानां हृदयम् अभिसरन्ति अभिसृष्टीकुर्वन्ति भीष्मद-
न्तीति यावत् तथोक्ताः सुरसाः शोभनास्त्रादशाब्जिन्यः रसातिशय-
वत्यश्च तथा विशदाः निर्मलाः श्रुतिकटादिदोषरहिणा इत्यर्थः अन्यत्र
परिष्कृतदेहाः गोवर्धनस्य आर्याः ऊन्दोविशेषनिवहाः सन्दर्भाः
अन्यत्र श्रेष्ठा माननीया इत्यर्थः मदस्य कामस्य अद्वयोपनिषदः
अद्वितीयोपदेशशास्त्राणि । यथा वर्णितगुणवत्यः कालाः कामिनां
कामोद्दीपिन्यः तथा गोवर्धनस्य आर्याः शृङ्गाररसभूयस्तात् कामो-
द्दीपनकारिण्य इति भावः । अत्र श्लेषाङ्गारः ॥ ५१ ॥

वाणीति । प्राकृते प्राकृतकाव्ये समुचितः सम्यग् उचितः
प्रभूत इत्यर्थः रसः स्त्रादः यस्यास्त्रादृशी अथवा प्राकृतानां सामान्य-
जनानां समुचितः रसः यस्यां तथोक्ता वाणी भारती निम्नानुरूपपाणि
निम्नगामीनि नीराणि जलानि यस्यास्तथाभूता कलिन्दकन्या सूत्र्य-

आर्यासप्तशतीयं प्रगल्भमनसामनादृता येषाम् ।

दूतीरहिता इव ते न कामिनीमनसि निविशन्ते ॥ ५३ ॥

रतरीतिवीतवसना प्रियेव शुद्धापि वाङ्मुदे सरसा ।

अरसा सालङ्कृतिरपि न रोचते शालभञ्जीव ॥ ५४ ॥

—

तनया यमुनेत्यर्थः बलेन एव बलात्कारेणैव अन्यत्र बलभद्रेण गगन-
तलमन्तरीक्षमिय संस्कृतं संस्कारं नीता प्रापिता । प्राकृतसप्तशतीं
तिरस्कृत्य मयेयमार्यासप्तशती संस्कृता रचितेति भावः ॥ ५२ ॥

आर्यासप्तशती । इयम् आर्यासप्तशती सप्तशतसंख्यकार्यासन्दर्भः
येषां प्रगल्भमनसां प्रौढमतीनां कर्त्तार षष्ठी अनादृता आदरेण न
गृह्यतेत्यर्थः ते दूतीरहिता इव कामिनीनां मनसि न निविशन्ते न
प्रविशन्ति । कामिनोरङ्गनोऽयं सन्दर्भ इति भावः ॥ ५३ ॥

रतेति । रतरीतौ सुरतव्यापारे वीतं विगतं वसनं वस्त्रं यस्या-
स्तथाभूता प्रियेव कान्तेव शुद्धापि निरलङ्कारापि सरसा रसवती वाक्
मुदे अानन्दाय भवतीति शेषः । अरसा रसभूत्या सालङ्कृतिरपि
अलङ्कारा अनुप्रासोपमादयः अन्यत्र कटककुण्डलादयः तद्वत्पि शाल-
भञ्जीव प्रतिभेव न रोचते न प्रीतिं जनयतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

—

अकारादिः ।

अवधिदिनावधिजीवाः प्रसीद जीवन्तु पथिकजनजायाः ।

दुर्लङ्घ्यवर्त्मशैली स्तनी पिधेहि प्रपापालि ॥ १ ॥

अतिवत्सला सुशीला सेवाचतुरा मनोऽनुकूला च ।

अजनि विनीता गृहिणी सपदि सपत्नीस्तनोद्भेदे ॥ २ ॥

यौवनभराक्रान्तां प्रपापालिकां कश्चिदाह अवधीति । प्रपा पथिकजनानां जलदानार्थं स्थानं तां पालयति रक्षतीति तत्सम्बुद्धौ प्रसीद प्रसन्ना भव, अवधिदिनम् अद्युर्काञ्चन् दिने सवा आगन्तव्यं त्वं सुस्थिरा गृहे वस इत्याश्वास्य प्रियां पथिको देशान्तरं याति इत्येवं व्यर्थास्थितदिनमित्यर्थः अवधिः सीमा शेष इत्यर्थः यस्य तादृशो जीवः जीवनं यासां ताः अवधिदिनगणनया जीवन्त्य इत्यर्थः पथिकानां जनानां जायाः कान्ताः जीवन्तु प्राणान् रक्षन्तु । अत्र हेतुमाह दुर्लङ्घ्येति । दुर्लङ्घ्यौ लङ्कृतमशक्यौ वर्त्मशैली मार्गस्थितपर्वतौ तत्सदृशाविति यावत् स्तनी पिधेहि आच्छादय । त्वत्कुचपर्वतदर्शने पथिका अत्रैव स्थान्धन्ति न तु गृहं प्रति गमिष्यन्ति अतस्तत्कान्तानामवश्यमेव गृह्युर्भविष्यति तदवधिदिने पत्युरनधिगम इति त्वत्प्रसादस्तासां जीवन्दायीति व्यज्यते ॥ १ ॥

इतपरिणयान्तरं कान्तमस्त्रयमानां कामिनीं काचिदुपदिशति, अतिवत्सलेति । गृहिणी गृहस्वामिनी सपत्याः स्तनोद्भेदे स्तनविकासे कति अतिवत्सला अतिशयेन स्नेहवती सुशीला सुचरित्रा सेवाचतुरा सेवायां परिचर्यायां स्वामिन इति शेषः मनोऽनुकूला पत्युः मनोऽभिमतकार्यकरि विनीता विनयवती सपदि सदा सजनि अभवत् । अपरकान्तासङ्गमे यदा पत्युः स्वस्मिन् विरागसम्भावना स्यात् तदा नात्यां सौभाग्याभिलाषिण्या यथा पत्युः प्रीतिर्भवेत् तथा सर्वथा व्यवहर्त्तव्यमात निष्कर्षः ॥ २ ॥

अयि कूलनिचुलमूलोच्छेदनदुःशीलवीचिवाचाले ।
 वकविधसपङ्कसारा न चिरात्कावेरि भवितासि ॥ ३ ॥
 अयि विविधवचनरचने ददासि चन्द्रं करे समानीय ।
 व्यसनदिवसेषु दूति क्व पुनस्त्वं दर्शनीयासि ॥ ४ ॥
 अस्तु ग्लानिर्लोकी लाञ्छनमपदिशतु हीयतामोजः ।
 तदपि न मुञ्चति स त्वां वसुधाच्छायामिव सुधांशुः ॥ ५ ॥

काञ्चित् स्तुतलक्षणेण नीचभक्तसम्पदं कामिनीं भङ्गा वक्ति,
 अवीति । अवीति कोमलामन्त्रणे । कूलनिचुलः तटस्थितो दृक्भेदः
 तस्य मूलोच्छेदनं मूलोत्पाटनं तेन दुःशीलाः दुष्टताः वीचयस्तरङ्गाः
 तैः वाचाले व्यक्तशब्दवति अन्यत्र सुखरे कावरि तदाख्ये नटि !
 त्वं न चिरात् शीघ्रमेव वकानां नीचपक्षविशेषाणां न तु हंसादि-
 सत्पक्षिणाभिति भावः विधसो भक्तशेषः यः पङ्कः वकैश्च त्वयि स्थिता
 मत्स्यकर्कटादयः शीघ्रमेव भक्षयितव्याः पश्चात् केवलं तव पङ्कमालं
 स्थास्यतीति भावः । सारः स्थिरांशः सारो बले स्थिरांशे चेत्यमरः ।
 यस्याः तादृगी भवितासि भविष्यसि । शीघ्रमेव स्तुतलक्षणास्तव
 सम्पदं भङ्गा भक्षयिष्यन्तीति प्रकृतमर्त्यं ध्वन्यते ॥ ३ ॥

कथांचित् साहसोपदेशिनीं दूतीं प्रत्युच्यते अवीति । अयि
 विविधा मानाप्रलोभनविषया वचनरचना यस्याः तथाभूते दूति !
 त्वं चन्द्रं करे हस्ते समानीय ददासि पुनः किन्तु व्यसनदिवसेषु
 यिपत्समेषु त्वं क्व क्व दर्शनीयासि ? कुत्र तव दर्शनं प्राप्स्यसि ?
 नैव तदा त्वं प्राप्स्यसितीति भावः ॥ ४ ॥

अपकीर्त्यादिना नायकेन स्वत्यागं सम्भावयन्तीं नायिकां प्रति
 दूत्या उक्तिः, अस्त्विति । ग्लानिः क्रोधः अस्तु भवतु, लोकः लाञ्छनं
 कलङ्कः, कलङ्कः ह्यो लाञ्छनश्चेत्यमरः । अपदिशतु प्रकटयतु ओजः तेजः
 मान इत्यर्थः हीयतां नश्यत्वित्यर्थः, तदपि तथापि सः पुमान् सुधां-
 शुचन्द्रः वसुधाच्छायामिव कलङ्कत्वेनारोपितामपीति भावः । तथा-

अतिचापलं वितन्वन्नन्तर्निविशन्निकामकाठिन्यः ।

मुखरयसि स्वयमेतां सदृष्टतां शङ्कुरिव घण्टाम् ॥ ६ ॥

अङ्गेषु जीर्यति परं खञ्जनयूनोर्मनोभवप्रसरः ।

न पुनरनन्तर्गर्भितनिधिनि धरामण्डले केलिः ॥ ७ ॥

अन्धत्वमन्धसमये वधिरत्वं वधिरकाल आलम्ब्य ।

श्रीकेशवयोः प्रणयी प्रजापतिर्नाभिवास्तव्यः ॥ ८ ॥

चोक्तं, भूर्माहं ह्याया शशिनो मलत्वेनारोपिता शुद्धिमतः प्रजाभिरिति रघुवंशे कालिदासः । त्वां न सुञ्चति नैव त्यजतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

कञ्चित् कान्तया दुर्वचसा विरक्तोक्तं कान्तं प्रति तस्या एव सख्या उक्तिरियम्, अतिचापलमिति । स्वयम् अन्तर्निविशन् प्राक् अतिप्रणयेन हृदयं गच्छन् ततः अतिचापलम् अत्यन्तं चपलकर्म ध्वन्यसङ्गातिकं वितन्वन् प्रकटयन् अतएव निकामकाठिन्यः मितरां निदेष्यमन् शङ्कुः लोहकीलः घण्टामिव सदृष्टतां सदाचारात् एतां काभिनीं मुखरयसि वाचालयसि तवैवायनपराधो न त्वस्या इति भावः ॥ ६ ॥

खञ्जनपक्षिणां निधिराहिते स्थाने मङ्गमो नास्तोति प्रसिद्धिमाश्रित्य योग्यस्थानविरहे न सङ्गमः कर्तव्य इत्याह अङ्गेष्विति । खञ्जनयूनोः खञ्जनपक्षिणोः मनोभवप्रसरः कामासक्तिः परम् अन्धत्वम् अङ्गेषु जीर्यति धिलयं गच्छतीति यावत् । परमित्यत्र परमिति पाठान्तरम् । न अन्तर्गर्भितः अन्तःस्थितः निधिस्विरनिष्ठातं धनं यत्र तदृशे निधिसून्ये इत्यर्थः धरामण्डले प्रदेशे इत्यर्थः न पुनः केलिः नैव सङ्गमव्यापारः । यदा खञ्जनयूनोस्तिर्यक्जातितया विवेकान्धत्वेऽपि प्रबलकामावेशेऽपि यथायोग्यस्थानं विना न रतिस्तदा किं वक्तव्यं विवेकवतोर्मनुष्यदम्पत्योरिति सूचितम् ॥ ७ ॥

अन्धत्वमिति । अन्धसमये यदा अन्धो भवितुमुचितः तदा सुरतसमये इति यावत् तस्य अयत्नोक्तनानर्हत्वादिति भावः । तथा वधिरकाले अथवाशक्तिविहीनसमये यदा रतौ व्रीडाजनकाङ्क्षी-

अयि कोषकार कुरुषे वनेचराणां पुरो गुणोद्धारम् ।
यत्र विदार्य विचारितजठरस्वं स खलु ते लाभः ॥ ९ ॥
अगणितमहिमा लङ्कितगुरुरधनेहः स्तनन्वयविरोधी ।
द्रष्टाकीर्तिस्तस्यास्त्वयि रागः प्राणनिरपेक्षः ॥ १० ॥

वाक्यप्रयोगश्चर्तते तदा निधुवनकाले अस्त्रीलवाक्यप्रयोगस्य कामयास्ये
अभिधानात् । उक्तञ्च, इत्यर्थैः पदैः प्रियु-ठञ्च रञ्चभ्यर्वास्त्विति ।
वधिरत्वं श्रवणेन्द्रियशून्यत्वम् आलम्ब्य अवलम्ब्य दृष्ट्वापि न पश्यति
श्रुत्वापि न शृणोतात्वेवं भूत्वेति भावः नाभौ वास्तव्यं पसतिर्यस्य
तथाविधः प्रजापतिः ब्रह्मा आंशेश्वरयोः लक्ष्मीनारायणयोः प्रणयी
प्रीतिपात्रम् आसीदिति शेषः । नाभिस्थितो ब्रह्मा सुरतसमये
सन्निधौ स्थित्वापि लक्ष्मीनारायणयोस्तत्तत्सुरतव्यापारास्त्रीलवाक्य-
प्रयोगदर्शनश्रवणयोरपि यथा अन्ववत् वधिरवञ्च व्यवहरति तथा
स्वामिसन्निधौ स्वामिनोः काव्याकार्यदर्शनश्रवणयोर्भक्त्येन व्यव-
हृत्तं व्यभिर्तत ध्वन्यते ॥ ८ ॥

अयीति । अयि कोषकार कोटविशेष ! त्वं वनेचराणां विवेक-
शून्यानामिति भावः पुरः अस्पतः गुणानां तन्तूनां विद्याविशेषाणा-
मिति ध्वनिः उद्गारं निःसारणं प्रकटनमिति ध्वनिः । कुरुषे,
विदार्य विचारितं कृत एते गुणा निःसरन्तीति चिन्तितमित्यर्थः
जठरम् उदरं यस्य तथाभूतः यत् न अस्ति, स खलु स एव ते तव
लाभः । मूर्खाणामप्ये गुणप्रकटनं न केवलं फलजनकम् अपितु अनर्थ-
करमिति भावः ॥ ९ ॥

अगणितेति । तस्याः कान्तायाः त्वयि रागः प्रेम, अगणितः
अविचारतः महिमा कुलप्रतिष्ठा यत्र तादृशः, लङ्कितः अवज्ञाताः
गुरवः पितृश्वशुरादयः यत्र तथाभूतः, नास्ति धनेहा धनचेष्टा धन-
माप्त्रभिन्नाप इति यावत् यत्र तथाविधः, स्तनन्वयानां स्तन्यपायिनां
शिशूनां विरोधी तन्निरपेक्ष इति भावः स्तनन्वयं शिशुं परित्यज्यापि
प्रहृत्त इति भावः तथा द्रष्टा सानन्दं गृहीतेति भावः अकीर्तिः

अपराधादधिकं मां व्यथयति तव कपटवचनरचनयम् ।

शस्त्राघातो न तथा सूचीव्यधवेदना यादृक् ॥ ११ ॥

असतीलोचनमुकुरे किमपि प्रतिफलति यन्ननोवर्ति ।

सारस्वतमपि चक्षुः सतिमिरमिव तन्न लक्षयति ॥ १२ ॥

अन्यमुखे दुर्वादी यः प्रियवदने स एव परिहासः ।

इतरेन्वनजन्मा यो धूमः सोऽगुरुभवो धूपः ॥ १३ ॥

अथशः परपुत्रसङ्गजनितकलङ्क इत्यर्थः यत्र तथाभूतः, किं बहुना प्राणान्निर्देहः प्राणापेक्षामून्यः प्राणा यान्ति चेत् यान्तु तथापि न परित्याज्य इति भावः । उपनायकं प्रति दूत्या उक्तिरियम् ॥ १० ॥

अपराधादिति । तव इयं कपटवचनरचना प्रतारणावाक्यप्रयोगः माम् अपराधात् अधिकं व्यथयति पाडयति, त्वया कृतोऽपराधस्तथा मां न नापयति यथा ते नदपराधपारिहाराय अलीकवाक्प्रपञ्च इति भावः । तथाहि, शस्त्राघातः शस्त्रपारिहारः तथा न पीडक इति शेषः सूचीव्यधवेदना पुनः पुनः सूचीवेधनपीडा यादृक् पीडादायनीति शेषः । कृतापराधं कान्तं प्रति कस्याश्चित् सान्निव्या उक्तिरियम् ॥११॥

अनताति । असत्याः व्यभिचारिण्यः लोचनमेव मुकुरः दर्पणः तस्मिन् यत् किमपि अनिर्वचनीयं मनोवर्ति अन्तर्गतं हृद्गतो भाव इति यावत् तस्या इति शेषः प्रतिफलति प्रतिविम्बितं भवति प्रकाशते इति भावः । सारस्वतमपि चक्षुः सरस्वत्या देव्या अपि नयनं किं वक्तव्यमपरिप्राप्तित्वमिष्यन्तः । सतिमिरमिव अन्वकाराच्छत्रमिव तत् असतीमनोगतमिति भावः न लक्षयति नाशुध्यते इत्यर्थः ॥१२॥

अन्यमुखे इति । अन्यस्य जनस्य अप्रियस्येत्यर्थः मुखे दुर्वादः दुष्टं वाक्यं यः स एव दुर्वाद एव प्रियस्य वदने मुखे परिहासः प्रमोदकं वाक्यमित्यर्थः । तथाहि इतरेन्वनजन्मा अपराधकसम्भवः यः धूमः, यः अगुरुभवः अगुरुकार्ठजश्चेत् धूपो भवतीति शेषः । कान्तस्य दुर्वचसा शिष्टां कान्तां प्रति सख्याः सान्त्वनीतिः ॥ १३ ॥

अयि सुभग कुतुकतरला विचरन्ती सौरभागुसारेण ।
 त्वयि मोहाय वराकी पतिता मधुपीव विषकुसुमे ॥ १४ ॥
 अयि सुग्ध गन्धसिन्धुरशङ्कामात्रेण दन्तिनी दलिताः ।
 उपभुञ्जते करेणूः केवलमिह मत्कुशाः करिणः ॥ १५ ॥
 अतिविनयवामनतनुर्विलङ्घते गेहदेहलीं न बधूः ।
 अस्याः पुनरारभटीं कुसुम्भाटी विजानाति ॥ १६ ॥

अथोति । अयि सुभग ! सुष्ठु भाग्यं यस्य तत्सम्बोधने कथ-
 मन्यथा तद्दृशी कान्ता त्वय्यहुरागिण्योति भावः कुतुकं कौतुकम् आन-
 न्दोत्भवः तत्र तरला लोलेत्यर्थः तदर्थिणीति जायते सौरभागुसारेण
 प्रेमबालकया अन्यत्र सौमन्य्यावसन्वा विचरन्ती स्मृष्टयन्ती अन्यत्र
 भ्रमन्ती वराकी तपस्विनी अतुल्यार्हेति भावः सा कान्तेति भावः
 विषकुसुमे मधुपीव भ्रमरीव मोहाय मोहादित्यर्थः त्वयि पतिता
 आसक्तेत्यर्थः । दुष्टस्वभावं कान्तं प्रति कान्तामस्या उक्तिरियम् ।
 उपमाबह्वारः ॥ १४ ॥

अथोति । अयि सुग्ध मद् ! दन्तिनः प्रबलदन्तशास्त्रिनः गजाः
 गन्धसिन्धुरस्य गन्धगजस्य गजेन्द्रविशेषस्य शङ्कामात्रेण तद्गन्धप्राप्ते-
 नैवेत्यर्थः दलिताः पलायन्ते इत्यर्थः किन्तु केवलं करिणः शुण्ड-
 शास्त्रिन इत्यर्थः न तु दन्तिन इति भावः मत्कुशाः कौटविशेषाः इह
 जगति करेणूः हस्तिनीः, करेणुरिभ्यां स्त्रोत्वमरः । उपभुञ्जते वृ-
 ष्णन्ते । कश्चित् महाजनस्त्रियं प्रति समाशक्तं परं तद्भवान् निष्टस्यै
 प्रति कौशलेन शूद्रा अपि महत् वस्तु भोक्तुं शक्नुवन्तीति केनचिदुप-
 दिश्यते ॥ १५ ॥

अथोति । अतिविनयेन अतिबलञ्जयेति भावः वामनवत् तनुर्वस्याः
 तथाभूता अवनताङ्गोत्वर्थः बधूः गेहस्य देहलीम् आधारदाइविशेषं
 न विलङ्घते नोङ्गस्य वातीत्यर्थः पुनः किन्तु कुसुम्भाटी महतेभूमिविशेषः
 अस्या आरभटीं प्रौढिविशेषं निर्लज्जत्वमित्यर्थः विजानाति विशेषेण

अन्तर्गतैर्गुणैः किं द्वित्रा अपि यत्र साक्षिणी विरलाः ।
 स गुणो गीतिर्यदसौ वनेचरं हरिणमपि हरति ॥ १७ ॥
 अलुलितसकलाविभूषां प्रातर्बालां विलोक्य मुदितं प्राक् ।
 प्रियशिरसि वीक्ष्य यावकमद्य निःश्वसितं सपत्नीभिः ॥ १८ ॥
 अयि लज्जावति निर्भरनिशीथरतनिःसहाङ्गि मुखसुप्ते ।
 लोचनकोकनदच्छदमुन्मीलय सुप्रभातं ते ॥ १९ ॥

वेत्ति । अनया गृहे एवं वनयं प्रदर्श्य श्वशुरादीन् प्रताप्यं कुसुम्भयाद्याम्
 उपनायकेन सह सुरतलाया क्रियते इति भावः ॥ १६ ॥

अन्तर्गतैरिति । अन्तर्गतैः अपकटितैरिति भावः गुणैः विद्या-
 दिभिः किम् ? न किमपि प्रयोजनसस्तोत्तर्यः यत्र गुणेषु द्वित्रा अपि
 श्रौ त्रयोऽपि साक्षिण्यः स्यात्तारः विरलाः न सन्तीति यावत् । यत्र असौ
 मुच्यः नीतेः कीर्त्तनादित्यर्थः वनेचरं हरिणमपि हरति रञ्जयति स
 मुच्यः । लोकरञ्जनमेव गुणप्रयोजनं नीचेत् गुणमदुभावो पृथेति भावः
 ॥ १७ ॥

अलुलितेति । सपत्नीभिः प्रातः अललिता अदृष्टाः सकलाः
 शक्या विभूषाः अरूचन्दनातुल्येपाः अङ्गरागा इति यावत् यस्याः
 जङ्गाम्नाम् असम्प्राप्तिमिति भावः बालां नवोढां सपत्नीमिति शेषः
 विलोक्य दृष्ट्वा प्राक् प्रथमं मुदितं हृष्टम्, अथ अनन्तरं प्रियस्य शिर-
 सि यावकम् अलङ्कृतं वीक्ष्य निःश्वसितं दुःस्वातिशयादिति भावः ।
 अथमं समीपविरहेण सपत्न्यां प्रियप्रेमराहित्यनिर्णयेन सन्तुष्टा
 मन्वात् प्रियमस्तके यावकदर्शनेन प्रियस्य चरणप्रनेनापि जानया
 मानः परित्यक्त इति परमसौभाग्यमस्या इति दुःखेन निःश्वास इति
 भावः ॥ १८ ॥

अथीति । अयि लज्जावति सवच्छे निर्भरम् अत्यन्तं वत् निशीथ-
 रतं सध्वरात्सुरतं तेन निःसहानि अलङ्करीति इति यस्याः तादृशि !
 अतएव सुखसुप्ते ! सुखेन निद्रिते ! सपत्नीभिः सहाङ्गि अन्तर्गतैः

अमिलितवेदनमपीडितवक्षोरुहमतिविदूरजघनोरु ।
 शपथशतेन भुजाभ्यां केवलमालिङ्कितोऽस्मि तथा ॥२०॥
 अतिपूजिततारियं दृष्टिः श्रुतिलङ्घनक्षमा सुतनु ।
 जिनसिद्धान्तस्थितिरिव सवासना कं न मोहयति ॥२१॥
 अलमविषयभयलज्जावञ्चितमात्मानमियमियत्समयम् ।
 नवपरिचितदयितगुणा शीचति नालपति शयनसखीः ॥२२॥

नयनरक्तोत्पलपत्रं नयनस्य रक्तोत्पलसाम्यं दीर्घरात्रजागरणेन
 रतिव्यापारेण चेति बोध्यम् । उन्मील्य प्रकटय ते तव सुप्रभातम्
 अस्त्रिंशत् शेषः । नायिकां प्रति सख्या चक्षुरियम् ॥ १९ ॥

काश्चित् सखायं प्रति मानिन्याः कान्तायाश्चरितं वक्ति अमि-
 लितेति । शपथशतेन नाहं कटापि एवं तव विप्रियं करिष्यामि
 तदर्थमयमयौ शपथः कृत इत्येवं निर्वन्धेन हेतुना तथा कान्ताया केव-
 लम् अमिलितम् अनुत्तोडितम् अवनतमित्यर्थः वेदनं यत्र तत् यथा
 तथा अपीडितौ अलिङ्कितौ वक्षोरुचौ स्तनौ यत्र तत् यथा तथा,
 तथा अतिविदूरो अतिदूरस्थितौ जघनोरु यत्र तत् यथा तथा
 न्यालिङ्कितः अस्मि ॥ २० ॥

अतीति । हे सुतनु ! शुभाङ्गि ! अतिपूजिता अतिशयेन प्रशं-
 सिता तारा मञ्जती विशालेत्यर्थः अथवा तारा कथीनिका यस्यां
 तादृशी अन्यत्र अतिशयेन पूजिता तारा तदाख्या जिनसम्प्रदायसेविता
 देवता यस्यां तथाभूता श्रुतिलङ्घनक्षमा कर्षान्नाविस्तृतेत्यर्थः अन्यत्र
 वेदविरोधिनी सवासना कज्जलादिसंस्कारवती अन्यत्र जिनमतविद्वि-
 हेतुमतो इयं तव दृष्टिः जिनसिद्धान्तस्थितिरिव जिनानां बौद्धानां
 सिद्धान्तस्य स्थितिः सख्यादेव कं जनं न मोहयति न हरति अपि तु
 सर्वमेवेत्यर्थः ॥ २१ ॥

अर्थावति । इयं कामिनी नवपरिचितकवितगुणा नूतनास्त्रा-
 दितप्रियसङ्गसुखेत्यर्थः इयत्समयम् एतावत्कालं व्याप्येत्यर्थः, व्याप्तौ

अनुरागवर्तिना तव विरहेषोपेण सा गृहीताङ्गी ।
 त्रिपुररिपुण्येव गौरी वरतनुरर्धावशिष्टैव ॥ २३ ॥
 अन्यप्रवण्ये प्रेयसि विपरीते स्त्रोतसीव विहितास्थाः ।
 तन्नतिमिच्छन्त्यः सखि भवन्ति विफलश्रमा ह्यस्याः ॥ २४ ॥

द्वितीया । अविषयाभ्यां निर्विषयाभ्याम् अष्टेष्टकाभ्यामिति यावत्
 भयबज्जाभ्यां वक्षितम् एतावत्कालं भया दृष्ट्या भयेन बज्जया च
 स्त्राभिसङ्गुलं नातुभूतमिति विप्रबज्जमित्यर्थः आत्मानम् अलम्
 अलम् शोचति अतुतपति तथा शब्दनसङ्कोः न आलपति एताभिः
 समान्तरङ्गाभिरपि कथमहम् देहयं सुखमत्रेति नावबोधिताः कथं
 वा नाहं प्रियसङ्गप्रकारं न शिञ्जितेति क्रोधादिति भावः । नवोटा-
 मङ्गीतपतिसङ्गां बज्जाभयवर्ती नायिकां प्रकोभवितुं तत्सङ्गाः
 कक्षाश्चिदनुतापवर्धनमिदम् ॥ २२ ॥

अनुरागेति । सा वरतनुः वराङ्गी अनुरागेण वर्त्तते इति तयो-
 क्तेन अन्यत्र अनुरागाधीनेन उप्येष चत्कटेन असङ्गोनेति भावः
 अन्यत्र तटाक्षेन त्रिपुररिपुणा अर्गमर्त्यपाताववैरिणा कुलचिदपि
 लोके स्नास्थमनुवर्ततेति यावत् अन्यत्र असुरपुरत्रयध्वंसिना तव विर-
 हेण गृहीताङ्गी पीडितदेहा अन्यत्र धृतशरीरा गौरी पाण्डुवर्णा
 अन्यत्र पार्वतीव अर्धावशिष्टैव अनिष्ठायेत्यर्थः अन्यत्र अर्धाङ्गी अर्द्ध-
 नारीश्वरत्वयोमादिति भावः । स्त्रे पातुप्राणितोपमासङ्कारः ॥ २३ ॥

अन्यप्रवण्ये इति । हे सखि ! विपरीते स्वगन्तव्यविरोधिदिग्-
 वर्त्तिनि स्त्रोतसि प्रवाहे तदुगतिं सा गतिः तां विपरीतगतिमित्यर्थः
 स्त्रोतस इति भावः इच्छन्त्य इव अन्यप्रवण्ये अन्वाद्यङ्गे प्रेयसि पत्नौ
 तदुगतिं तदासङ्गमित्यर्थः इच्छन्त्यः विहितास्थाः कृतप्रवत्याः
 विफलश्रमाः ह्यस्याः लोकेरुपह्वसनीवाद्य भवन्ति । परनाविकावक्त-
 श्वेतसं नायकं वशीकर्तुमुद्यतां काञ्चित् प्रति तत्सङ्गा उक्तिरिवम्
 ॥ २४ ॥

अधिकः सर्वेभ्यो यः प्रियः प्रियेभ्यो हृदि स्थितः सतेतम् ।
 स लुठति विरहे जीवः कण्ठे ऽस्यास्त्वमिव सन्भोगे ॥२५॥
 अनयनपथे प्रिये न व्यथा यथा दृश्य एव दुष्प्रापे ।
 ग्लानैव केवलं निशि तपनशिला वासरे ज्वलति ॥ २६ ॥
 अविभाव्यो मित्रे ऽपि स्थितिमात्रेणैव नन्दयन् दयितः ।
 रहसि व्यपदेशाद्यमर्थं इवाराजके भोग्यः ॥ २७ ॥

अधिक इति । यः सर्वेभ्यः प्रियेभ्यः वस्तुभ्यः अधिकः प्रियः सतेतम् हृदि स्थितः, स जीवः जीवात्मा प्राणवायुर्वा सन्भोगे सुरत-सङ्गे त्वमिव अस्यास्त्वमिव नायिकाया इति शेषः कण्ठे लुठति तव विरहे कण्ठागतप्राणसाविति नायकं विदेशस्यं प्रति कस्याचित् उक्तिरियम् । उपमालङ्कारः ॥ २५ ॥

अनयनपथे इति । प्रिये अनयनपथे अदृष्टगोचरे तथा व्यथं पण्डा न दृश्ये दर्शनगोचरे सति दुष्प्रापे दुर्लभे यथा । तथाहि, तपनशिला सूर्यकालप्रावा निशि रात्रौ सूर्यदर्शने इति भावः केवलं ग्लाना एव मलिना एव, वासरे दिवसे सूर्योदये इति भावः ज्वलति सन्नपति । कस्याचित् सच्चिहितपतिताया अपि तत्सङ्गसंबन्धानायाः संधीं प्रति खेदयचनमिदम् । दृष्टालाङ्कारः ॥ २६ ॥

अविभाव्य इति । स्थितिमात्रेणैव सच्चिधमात्रेणैवेति भावः नन्दयन् प्रीतिं जनयन् दयितः प्रियः मित्रेऽपि किञ्च वक्तव्यं शत्रु-विलम्बिप्रशब्दार्थः अविभाव्यः अभावनीयः मित्रसंस्रधावत् तादृश-प्रियभावना न कार्येति फलितार्थः । यद्वा मित्रे सूर्येऽपि एतेन रात्रावेव तद्भावना उचिता, अन्यथा प्रकाशः स्यादिति ध्वनिः । अयं दयितः अराजके राजशासनरहिते देशे इति यावत् अर्थ एव परकीय इति शेषः रहसि विजने व्यपदेशात् व्याजात् कौशलेनेति भावः भोग्यः । परकामां नारीं परभ्रमासक्तां प्रति क्वसख्सा उक्तिरियम् ॥ २७ ॥

अश्रीधीरपराधान् मम तथ्यं कथय मन्मुखं वीक्ष्य ।
 अभिधीयते न किं यदि न मानचौराननः कितवः ॥२८॥
 अन्योन्यमनु स्त्रोतसमन्वदधान्यत्तटात्तटं भजतोः ।
 उदितेऽर्केऽपि न माघस्नानं प्रसमाप्यते यूनोः ॥ २९ ॥
 अयि चूतवलि फलभरनताङ्गि विष्वक्विकासिसौरभ्ये ।
 श्वपचघटकर्पराङ्गा त्वं किल फलितापि विफलैव ॥३०॥

अश्रीधीरिति । मम अपराधान् अश्रीधीः श्रुतवत्प्राप्ति, मम मुखं वीक्ष्य मत्समक्षमित्यर्थः तथ्यं सत्यं कथय । इति नायकोक्तिः । यदि कितवः धूर्त्तस्त्वं मानस्य चौरम् अपहृतृ इत्यर्थः आननं सुखस्य तथाविधः न भवतीति शेषः तदा किं न अभिधीयते नोच्यते । तव सुखदर्शनेनैव मे मानो गतस्तत् कथं ते अपराधान् वक्तुं शक्नुवामिति नायिका प्रतिषक्ति ॥ २८ ॥

अन्योन्यामिति । स्त्रोतसं पशस्तं स्त्रोतः, स्वार्थे षाप्रत्ययः । अन्यत् अपरं तथा तटात् अन्यत् तटम् अतु अनुलक्ष्येत्यर्थः अन्योन्यं परस्परं भजतोः सेवमानयोः विविधप्रकारेण सुरतप्रसक्तयोरिति भावः यूनोः दम्पत्योः अर्के सूर्ये उदितेऽपि माघस्नानं न प्रसमाप्यते माघस्नानस्य अनुदयकालीनत्वादिति भावः । ममस्तरातिसम्भोगेऽपि नानयोस्तृप्तिर्जाता इदानीं सूर्योदयेऽपि तथा प्रसङ्गदर्शनार्दिति भावः ॥ २९ ॥

अयीति । अयि फलभरेण फलातिरेकेण नताङ्गि ! अवनतःवयवे ! यौवनभरेण अवनताङ्गि इति ध्वन्यते । विष्वक् समन्तात् विकासि विस्तारि सौरभ्यं सौगन्ध्यं यस्यास्तत्सम्बुद्धौ अन्यत्र सौरभ्यं सौन्दर्य-कीर्त्तिरिति ध्वन्यते । त्वं फलितापि फलवत्यपि भोगार्हापीति व्यज्यते श्वपचानां चाण्डालानां घटकपर्पराङ्गा कलसकर्परिचिङ्गिना श्रुतस्यैतद्गोहृदेनाचिरपि फलोत्पत्तिरिति लोकप्रसिद्धिः । नीचभुक्तेति ध्वन्यते, किञ्चेति प्रसिद्धौ । अतएव विफलैव अस्माकमभोग्यैवेति ध्वन्यते ।

अञ्जलिरकारि लोकैर्हानिमनामैव रञ्जिता जगती ।
 सन्ध्याया इव वसतिः स्वल्पापि सखे सुखायैव ॥ ३१ ॥
 अगृहीतानुबयां मामुपेक्ष्य सख्यो गता वतैकाहम् ।
 प्रसभं करोषि मयि चेत्त्वदुपरि वपुरद्य मीच्छामि ॥ ३२ ॥
 अस्थिररागः कितवी मानी चपलो विदूषकस्त्वमसि ।
 मम सख्याः पतसि करे पश्यामि यथा ऋजुर्भवसि ॥ ३३ ॥

अयोग्यसङ्गमकारिणीं काञ्चित् युवतिं योग्यसमागमनिच्छन्तीं प्रति
 कस्यचित् साधोरुक्तिरियम् । अप्रस्तुतप्रशंसाबह्वारः । उक्तञ्च दर्पणे,
 काचिद् विशेषः सामान्यात् सामान्यं वा विशेषतः । कार्याङ्गिमिसं
 कार्यञ्च हेतोरथ समात् समम् । अप्रस्तुतात् प्रस्तुतञ्चेत् गम्यते पञ्चधा
 ततः । अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादिति ॥ ३० ॥

अञ्जलिरिति । हे सखे ! लोकैः अञ्जलिः अकारि लोका वशी-
 कृता इति भावः । अन्यत्र वन्दनार्थमिति भावः स्नानं निस्तेजस्कृत्वं
 ज्ञयमिति यावत् अनात्मा अप्राप्यैव जगती पृथिवी रञ्जिता तोषिता
 अन्यत्र स्वरागेणेति भावः अतः सन्ध्याया इव स्वल्पापि वसतिः स्थितिः
 अल्पकालजावनमिति यावत् सुखाय एव । अल्पजीवनमपि लोका-
 वशीकरश्चरङ्गनकरं सुखमेव न तु दीर्घजीवनं परपोडाकरमिति भावः ।
 उपमानह्वारः ॥ ३१ ॥

अगृहीतानुनयामिति । अगृहीतः अनुनयः मानभङ्गनार्थं
 सान्त्वनं यथा तथाभूतां माम् उपेक्ष्य विहावेति यावत् सख्यः वतैति
 खेदे एकाहं गताः । चेत् यदि त्वं मयि प्रसभं बलात्कारमित्यर्थः
 करोषि तदाहम् अद्य त्वदुपरि तव उपरि त्वत्समक्षमिति यावत्
 वपुः शरीरं मीच्छामि त्यच्छामि अथच तवोपरि शरीरपातनेन विप-
 रीतरतमाचरिष्यमीति ध्वन्यते ॥ ३२ ॥

अस्थिरराग इति । त्वम् अस्थिररागः अञ्जलप्रथयः कितवीः
 धूर्तः मानी अभिमानवान् चपलश्चञ्चलः तथा विदूषकः विजयवेष्ट

अकृष्ण कातरमनसो दग्धितनीरा निरन्तरालियम् ।

त्वामनुधावति विमुखं गङ्गेव भगीरथं दृष्टिः ॥ ३४ ॥

अन्तःकलुषस्तम्भितरसया भृङ्गारनालयेव मम ।

अप्युन्मुखस्य विहिता वरवर्णिनि न त्वया तृप्तिः ॥ ३५ ॥

अयि सरले सरलतरोर्मदमुदितद्विपकपोलपालेश्व ।

अन्योन्यमुग्धगन्धव्यतिहारः कषणमाचष्टे ॥ ३६ ॥

भाषाट्टैर्हास्यकरः व्यसि, यदि मम सख्याः करे पतसि तदा यथा
ऋजुः सरलः भवसि तथा पश्यामि । अत्सख्या एतादृशो गुणवत्तासि
यत् तत्समीपे कोऽपि चापत्यादिकं कर्तुं न शक्नुयादिति भावः ।
धूतं नायकं प्रति कस्याञ्चित् उक्तिरियम् ॥ ३२ ॥

अकृष्णेति । हे अकृष्ण ! निर्दय ! कातरं व्याकुलं मनो यस्या-
स्तथाभूतायाः तव प्रयागे खिन्नचित्ताया इत्यर्थः अत्सख्या इति
शेषः, दग्धितं नीरम् अशुजलमित्यर्थः यथा तथोक्ता अशूणि वर्षन्तीति
यावत् अन्यत्र जलाभिसारिणो निरन्तरात् आविच्छिन्ना इयं दृष्टिः
गङ्गा भगीरथमिव विमुखं परित्यज्य गच्छन्तमित्यर्थः अन्यत्र अप-
गामिनं त्वाम् अनुधावति अनुसरति । क्रोधात् परित्यज्य गच्छन्तं
नायकं प्रति नायिकासख्याः सान्त्वनोक्तिरियम् । उपमालङ्कारः ॥३४॥

अनरिति । हे वरवर्णिनि ! उत्तमाङ्गने ! भृङ्गारस्य जलपात-
विशेषस्य नाभयेव अन्तःकलुषेण आन्तराभिमानेन अन्यत्र अन्तःस्थित-
मलादिना स्मितः अपकटितः रसः शृङ्गाराहारागः अन्यत्र जलं
यथा तथाभूतया त्वया उन्मुखस्य नाभसस्यापि मम तृप्तिः परितोषः
शृङ्गाराभिवाषपूरणमित्यर्थः अन्यत्र पिपासाहरणमित्यर्थः न वि-
हिता न कृता । मानिनीं प्रति नायकस्योक्तिरियम् । उपमालङ्कारः
॥ ३५ ॥

अयीति । अयि सरले ! मुग्धे ! सरलतरोः सरलदृश्य मदेन
हृदितः प्रमत्तः यो द्विपः इक्षी तस्य कपोलपालेश्व गण्डप्रदेशस्य च

अस्याः कररुहखण्डितकाण्डपटप्रकटनिर्गता दृष्टिः ।

पटविगलितनिष्कलुषा स्वदते पीयूषधारेव ॥ ३७ ॥

अस्याः पतिगृहगमने करोति माताश्रुपिच्छिलां पदवीम् ।

गुणगर्विता पुनरसौ हसति शनैः शुष्करुदितमुखी ॥ ३८ ॥

अङ्गे निवेश्य कूणितदृशः शनैरकरुणेति शंसन्त्याः ।

मोक्ष्यामि वेणिवन्धं कदा नखैर्गन्धतैलाक्तैः ॥ ३९ ॥

अन्योन्यं परस्परं सुगन्धस्य मनोहरस्य गन्धव्यतिकारः सौरभविनिमयः कथयं सङ्घर्षणम् आचष्टे कथयति सूचयतीत्यर्थः । परस्परगुणप्रीतिरेव परस्परानुरागस्य कारणमिति भावः । कस्याञ्चित् कस्मिन्नापि नायके अनुरागः स्वाभाविकः कथमिति पृच्छायां कस्मिन्निदमस्तुतवर्षेनेन प्रतिवचनमिदम् । अपस्तुतप्रंशसाङ्कारः ॥ ३६ ॥

अस्याः दृष्टिः । अस्याः कान्तायाः कररुहेण नखेन खण्डितात् खिन्नात् काण्डपटात् जवनिकायाः प्रकटं स्पष्टं यथा तथा निर्गता दृष्टिः पटविगलितता वसन्धोर्धिता अतएव निष्कलुषा निर्मला पीयूषधारेव अस्मन्धारेव स्वदते प्रीतिं जनयति । कस्याञ्चित् सखायं प्रति प्रणयिन्याः प्रभावलोकनवर्षणमिदम् । उपसाङ्कारः ॥ ३७ ॥

अस्याः दृष्टिः । अस्याः कान्तायाः पतिगृहगमने तत्काले इत्यर्थः माता जन्नी पदवीं पन्थानम् अश्रुभिः नयनवारिभिः पिच्छिलां सिक्तामिति यावत् करोति, पुनः किन्तु असौ कान्ता गुणैः सौन्दर्ययौवनादिभिः गर्विता साङ्कारा अतएव शुष्कं विरसं दृष्टितं रोदनं मुखे यस्यास्तथाभूता सती शनैः मन्दं मन्दं मनसीति भावः हसति कथं नै माता पतिमङ्गलं जानत्वपि मन एतादृशसुखसमये रोदतीति धियाति भावः ॥ ३८ ॥

अङ्गे दृष्टिः । कदाहम् अङ्गे क्रोडे निवेश्य उपवेश्य गन्धतैलाक्तैः सुगन्धतैलाक्तैः नखैः कूणिते कातरे दृशो अस्याः तादृश्याः बहुदिनात् परं वेणोवन्धनोद्ये क्रोशोद्वादिति भावः, हे अकरुण !

अलमनलङ्घितिसुभगे भूषणमुपहासविषयमितरासाम् ।
 कुरुषे वनस्पतिलता प्रसूनमिव बन्धवस्त्रीनाम् ॥ ४० ॥
 अबुधा अजङ्गमा अपि कयापि गत्या परं पदमवाप्ताः ।
 मन्त्रिण इति कीर्त्यन्ते नयबलगुटिका इव जनेन ॥ ४१ ॥
 अतिशीलशीतलतया लोकेषु सखी सृदुप्रतापा नः ।

निष्ठुर ! इति यनैर्मन्दं मन्दं शंसन्त्याः कान्तायाः वेषीबन्धं प्रोषित-
 भर्तृकायाः केशसंस्कारस्य निषिद्धत्वात् दीर्घकालसंयतकेशपाशं मोक्ष्या-
 मि अपनेष्यामि । कस्यचित् प्रशासिनः कान्तास्वरूपेण खेदोक्तिरिवम्
 ॥ ३९ ॥

अलमिति । हे अनलङ्घितिसुभगे ! विनालङ्कारं प्रतिवाङ्मथ्यशा-
 लिनि ! प्रियवशीकरणगुणयोगादिति भावः वनस्पतिलता अपुष्पोऽपि
 फलवान् एव इत्यर्थः, अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः सृता इति
 मनुः । बन्धवस्त्रीनां विफलजनानां प्रसूनमिव पुष्पमिव इतरासां
 नारोषां भूषणम् अलम् अत्यर्थम् उपहासविषयं हास्यास्पदं करोषि ।
 अजङ्गारा न नौभाग्यहेतवः वाशष्टगुणा एव तथेति भावः । काञ्चित्
 विनालङ्कारं कथं पतिसमीपं गमिष्यामीति वार्दिनीं प्रति तत्सखा
 उक्तरियम् । उपमालङ्कारः ॥ ४० ॥

अबुधा इति । अबुधाः अबोधाः अचेतना इत्यर्थः अपि अजङ्गमाः
 गतिशक्तिहीना अपि स्थावरा अपोत्सर्षः कयापि गत्या चालनविशेषे-
 ष्वेत्यर्थः दैवगत्या च परं पदम् आद्यापाङ्कटद्वम् उत्कटं स्थानञ्च
 अवाप्ताः प्राप्ताः जनाः नयः नीतरेव बलं तस्य गुटिका इव जनेन
 मन्त्रिण इति कीर्त्यन्ते । यथा यतरज्जास्यकीड़ाया जुहा बलगुटिका-
 चालनप्रभावेण राजकीयस्थानं मन्त्रिस्थानञ्चासाद्य मन्त्रिण इति
 कीर्त्यन्ते तथा जुहा अपि जना बुद्धिबलेन दैवगत्या क्रमेण उत्कटं
 पदं लभन्ते इति भावः । उपमालङ्कारः ॥ ४१ ॥

अतीति । नः अस्माकं सखा अतिशीलशीतलतया लभामस्याति-

क्षणावाम्यदृष्टमानः प्रतापमस्याः प्रियो वेद ॥ ४२ ॥
 अम्यास्वपि गृह्णीति ध्यायन्नभिलषितमाप्नोति ।
 पश्यन् पाषाणमयीः प्रतिमा इव देवतात्वेन ॥ ४३ ॥
 अनुपेत्य नीचभावं बालक परितो गभीरमधुरस्य ।
 अस्याः प्रेम्णः पात्रं न भवसि सरितो रसस्येव ॥ ४४ ॥

सौम्यतया लोकेषु जनसन्निधावित्यर्थः मृदुप्रतापा मन्दतेजाः स्व
 प्रतापं न प्रकाशयतीति भावः किन्तु क्षणावाम्येन क्षणिकप्रातिकूल्येन
 स्वल्पकालिकमानेनेति भावः दृष्टमानः सातिशयं तथ्यमान इत्यर्थः
 प्रियः पतिः अस्याः प्रतापं वेद जानाति लोकसमीपे प्रतापाविष्कारणं
 विकलं प्रत्युत गर्बितेति निन्दाकारणं प्रियसमीपे प्रतापाविष्कारणं
 सौभाग्यनिदानमिति भावः । कस्याञ्चित् सपत्नीसखीसमीपे अस्याः
 सौभाग्यवर्षर्नमदम् ॥ ४२ ॥

अन्यास्विति । पाषाणमयीः प्रतिमाः देवप्रतिहतौः देवतात्वेन
 पश्यन्निव मत्सखीप्रियः अन्यासु नारीषु अपि गृह्णीषी स्वकाला
 इति ध्यायन् चिन्तयन् अभिलषितं मनोरथम् आप्नोति । मत्सखी
 एतादृशा पत्युर्वल्लभा यत् अन्या अपि नारीस्ताद्रूप्येण चिन्तयन्
 स तासु आमक्तिं कुरुते इति फलिताथः । तत्र सखी यदि एतादृश-
 गुणशालिनी तदा कथं तद्गुणैर्न अन्यास्वावक्त इति वादिनी प्रति
 कस्याञ्चित् नायिकासखा उक्तिरियम् ॥ ४३ ॥

अनुपेत्येति । हे बालक ! रसानभिन्न इति भावः परितः
 सर्वतः सर्वप्रकारेणेत्यर्थः नीचभावं विनवन्नित्यर्थः अन्यत्र नतभाव-
 नित्यर्थः अनुपेत्य अप्राप्य सरितः नद्याः रसस्येव जलस्येव गभीरम्
 व्यतिप्रभूतम् अगाधञ्च मधुरञ्च तथाभूतस्य अस्याः कान्तायाः प्रेम्णः
 प्रणयस्य पात्रं भाजनं न भवसि । बलात्कारेणास्याः प्रेम न लभ्यते
 प्रत्युत विनयेनेति कसपि हठनायकं प्रति तद्विषया उक्तिरियम्
 ॥ ४४ ॥

अधिवासनमाधेयं गुणमार्गमपेक्षते न च ग्रथनाम् ।
 कलयति युवजनमौलिं केतककलिका स्वरूपेण ॥ ४५ ॥
 अपनीतनिखिलतापां सुभग स्वकरेण विनिहितां भवता ।
 पतिशयनवारपालिज्वरौषधं वहति सा मालाम् ॥ ४६ ॥
 अगणितगुणेन सुन्दर कृत्वा चारित्रमप्युदासीनम् ।
 भवतानन्यगतिः सा विहितावर्तेन तरणिरिव ॥ ४७ ॥

अधिवासनमिति । केतककलिका केतककुसुमकोरकः, कलिका कोरकः पुमानित्यमरः । अधिवासनं गन्धादिना संस्कारं, संस्कारो गन्धमाख्याद्यर्थः स्यात्तदधिवासनमिति सम्प्रदायः । आधेयं क्षति-
 मभित्यर्थः गुणमार्गं गुणप्रकाशविधानमित्यर्थः ग्रथनां गुम्फनां च न अपेक्षते किन्तु स्वरूपेण निसर्गेणेत्यर्थः युवजनानां मौलिं धम्मिल्लं, मौलिः किरोटधम्मिल्लावित्यमरः । कलयति व्याश्रयति । स्वतःसिद्ध-
 गुणशालिनीनां न कापि आहार्यगुणापेक्षति भावः । कामपि गुणशालिनीं कामिनीं गन्धमाख्याःदभिः संस्कारमभिलषन्तीं प्रति कस्याचिदुक्तिरियम् ॥ ४५ ॥

अपनीतेति । हे सुभग ! सा तव कान्ता भवता स्वकरेण निज-
 हस्तेन विनिहितं विरचितं ग्रथितामित्यर्थः अपनीतः नाशितः
 निखिलः समग्रः तापः यथा तथाभूतां मालां पत्या मञ्जु शयनमेव
 वारपालिज्वरः मस्य औषधम् आरोग्यकरं द्रव्यं तद्वित्यर्थः प्रतीक-
 मानोत्प्रेक्षा वहति धत्ते । या त्वया मञ्जु शयनवारं पालिज्वरनिव
 क्लेशकरमन्यत सेदानीं त्वयि तथासुरक्ता जाता यत् त्वया प्रेषितं
 मालां प्राप्य तव शय्यायां शयनं तापहरं मन्यते इति कक्षाचित्
 पतिसङ्कल्पिते पदव्या नायिकायाः पुनस्तत्समागमाभिलाषः सञ्जात
 इति तत्रमख्या नायकं प्रति उक्तिरियम् ॥ ४६ ॥

अगतातेति । हे सुन्दर ! अगणितगुणाः स्त्रीवशीकरणकौश-
 लानि यस्य तथाभूतेन भवता व्यावर्त्तेन जलक्षमिनिशेषेण, स्यादावर्त्तेन

अनुरक्तरामया पुनरागतये स्थापितोत्तरीयस्य ।

अप्येकवाससस्तव सर्वयुवभ्योऽधिका शोभा ॥ ४८ ॥

अर्धः प्राणित्येको मृत इतरो मे विघ्नोदस्येव ।

सुधयेव प्रियया पथि सङ्गत्यालिङ्गितार्धस्य ॥ ४९ ॥

ऽम्भसां अम रश्मरः । तराणरः । रौरिव चरित्वमेव चारित्वं
तदपि उदामानम अयाह्नमित्यर्थः । त्वा पात्रिब्रह्मर्षि अपहायेति
भावः । नास्त अन्या त्वदतिरिक्ता गतिरुपायो यस्यास्तादृशी सा
कामिनी विचिता कता । अन्यत्र समंशानगुणान् अर्धालितवञ्जन-
रञ्जनेति आवर्त्तनेत्यस्य विशेषणम् । चारित्वमित्यस्य चकारपरित्यागेन
चारित्वं वाहनदण्डमित्यर्थः । अनन्वर्गतिः निरुपायेति तराणरित्यस्य
विशेषणं बोध्यम् । उपमाबह्वारः । उपमावकं प्रति कथाचित्
परकीयायाः सख्या अङ्गरियम् ॥ ४७ ॥

अनुरक्तंति । अनुरक्तरामया अनुरक्तकान्तया पुनरा-
गतये पुनरागमनाय स्थापितं रक्षितमित्यर्थः । उत्तरीयं यस्य
तादृशञ्च एकवाससः अद्वितीयवस्त्रस्य तव सर्वेभ्यः युवभ्यः
अधिका शोभा जातेति शेषः । काव्यलिङ्गानुप्राणितो व्यतिरेकात्-
ङ्कारः । 'दक्तं दपण्ये, हेतोर्वाक्यपटाद्यन्ते काव्यलिङ्गं निगद्यते इति,
आधिक्यमुपमेयस्योपमानाख्य नताद्यवा । व्यतिरेक इति च ॥ ४८ ॥

अर्धं इति । सुधयेव प्रियया कथाचित् कान्तया पथि सङ्गत्या
समागत्य आलिङ्गितः अर्धः विषमांशः, पुंस्त्वर्द्धोऽर्धं समेऽंशके इत्य-
मरः । एतेन राज्ञोरसमांशसङ्ख्यरूपस्य उपमानता युज्यते । यस्य
तथाभूतस्य विघ्नोदस्येव राज्ञोरिव मे मम एकोऽर्धः किवान्
अंश इत्यर्धुः यावान् प्रियया स्मृत इति भावः प्राणिति जीवति
इतरः मृतः । यथा प्राणयापि सुधया दुर्देवात् राज्ञोर्न सम्भोगस्तथा
पथि प्राणयापि प्रियया न मम सम्यक् सम्भोग इति भावः ।
कथाचित् सख्यायं प्रति पथि कान्तासम्भोगापरतोपवचनमिदम् ।
उपमाबह्वारः ॥ ४९ ॥

अवधीरितोऽपि निद्रामिषेण माहात्म्यमसृणया प्रियया ।
 अवबोधितोऽस्मि चपलो वाष्पस्तिमितेन तल्पेन ॥ ५० ॥
 अयि शब्दमात्रसाम्यादाखादितशर्करस्य तव पथिक ।
 खल्यो रसनाच्छेदः पुरतो जनहास्यता महती ॥ ५१ ॥
 अभिनवयौवनदुर्जर्यविपक्षजनहन्यमानमानापि ।
 सूनोः पितृप्रियत्वाद्धिभर्ति सुभगापदं गृहिणी ॥ ५२ ॥
 अपमानितमिव सम्प्रति गुरुणा ग्रीषेण दुर्बलं शैत्यम् ।

अवधीरित इति । चपलः धूर्तः अह माहात्म्येन औदार्येण
 असृणया कोमला अकठिनेत्यर्थः तथा प्रियया निद्रामिषेण निद्राच्छलेन
 अवधीरितः अवज्ञातः अप वाष्पेण अश्रुजलेन स्तिमितेन सिक्तेने-
 त्यर्थः आद्रेः शैत्यर्थः तल्पेन शय्यातलेन अवबोधितः मान ज्ञापितो-
 ऽस्मि । कश्चित् सखायं प्रति कान्ताया मानर्थेनमिदम् ॥ ५० ॥

अयीति । अय पथिक ! एतद्देशानभिज्ञ इति भावः शब्दमात्र-
 साम्यात् नारीति शब्दमात्रेण सादृश्यात् आखादिता भुक्ता शर्करा
 सिक्ता येन तथाभूतस्य शर्कराया गुडभयद्रव्यविशेषस्य भ्रमादिति
 भावः तव रसनाच्छेदः जिह्वात्पुटिः खल्यः सामान्यः अकिञ्चित्कर
 इत्यर्थः किन्तु पुरतः अपतः महती जनानां हास्यता उपहासः ।
 न्वया यस्यां सकृत् सा अत्यन्तं घृणाहेति व्यज्यते । कश्चित् अयो-
 प्यकान्ताहङ्गकारिणं प्रति कश्चिदुक्तिरियम् ॥ ५१ ॥

अभिनवयौवति । अभिनवेन यौवनेन दुर्जर्यः जेतमशक्यः यो विप-
 क्षजनः सपत्नीजन इति भावः तेन हन्यमानः ताद्यमानः मानो
 यस्मात्सखाभूतापि गृहिणी जेठा भार्या सूनोः पुत्रस्य पितृप्रियत्वात्
 पितुः प्रीतिभाजनत्वात् सुभगापदं सौभाग्यवतीत्यमिति पदम् उपाधिं
 यस्यामिति भावः विभर्ति धत्ते । सपत्नीदुःखेन सन्तप्तं कामपि
 सुखवतीं प्रति कश्चिद् वान्म्वनवचनम् ॥ ५२ ॥

अपमानितमिति । सम्प्रति गुरुणा महता योषेण अपमानि-

स्नानोत्सुकतरुणीस्तनकलशनिबद्धं पयो विशति ॥ ५३ ॥

अलसयति गात्रमखिलं क्लेशं मोचयति लोचनं हरति ।

स्वाप इव प्रेयान्मम मोक्तुं न ददाति शयनीयम् ॥ ५४ ॥

अंसावलम्बिकरधृतकचमभिषेकार्द्रधवलनखरेखम् ।

धीताधरनयनं वपुरस्तमनङ्गस्य तव निशितम् ॥ ५५ ॥

तस्मिन् तिरस्कृतमिव अतएव दुर्बलं क्षीणप्रभावं शैत्यं शीतलत्वं स्नानाय उत्सुका या तरुणी युवतिः तस्याः स्तनकलमाभ्यां निबद्धं तदन्तर्गतमिति भावः पयः जलं विशति आश्रयति प्रबलपयोश्चतस्रस्य जलप्रवेश उचित इति, दुर्बलमित्यनेन प्रतीकारासामर्थ्यमिति च व्यज्यते । योश्चो तरुणीस्तनयोरतिशीतत्वं प्रसिद्धमेव । प्रबलपयोश्चसन्तप्रस्य शैत्यमेव प्रबलसदनानलसन्तप्रस्य मम तरुणीकचकलशाश्रयः कर्त्तव्य इति, यथा च अन्योऽपि अत्यपमानितः सन्तप्रः प्रतीकारासामर्थः कलसादिकं गले बद्धा जले देहं त्वजति तथा अहमपि एतदु विना देहं त्यज्यामीति च भावः । कस्यचित् कामसन्तप्रस्य प्रियामलभमानस्योक्तिरियम् ॥ ५३ ॥

अलसयतीति । मम प्रेयान् प्रियतमः स्नाप इव निद्रैव अखिलं अमग्रं गात्रम् अलसयति उत्थानाममर्थं करोतीति यावत्, अखिलं समस्तं क्लेशं सन्नापं मोचयति त्याजयति हरतीति भावः, लोचनं हरति निमीलयति सुखातिशयात् इन्द्रियशैथिल्यजननाञ्चेति भावः तथा शयनं शय्यां मोचयितुं त्याजयितुं न ददाति । उपमालङ्कारः । कस्याश्चित् प्रियसङ्गनिर्भृत्या शयनात् चिरनिर्गतायाः कथमियती देखा तव शयनाच्चिर्गताया इति पृच्छन्तीं सखीं प्रति उक्तिरिबम् ॥ ५४ ॥

अंसेति । अंसे स्तन्यदेशे अवलम्बिनः करेण हस्तेन धृताश्च कचाः केशा यस्य तत्, अभिषेकेण स्नानेन आर्द्रा धयलाः श्वेता नखरेखा नखचतानि यस्य तथोक्तं तथा धीते चाङ्घ्रिते अधरनयने

अविनिहितं विनिहितमिव युवसु स्वच्छेषु वारवामदृशः ।
 उपदर्शयन्ति हृदयं दर्पणविम्बेषु वदनमिव ॥ ५६ ॥
 अतिलज्जया त्वयैव प्रकटः प्रेयानकारि निभृतोऽपि ।
 प्रासादमौलिरुपरि प्रसरन्त्या वैजयन्त्येव ॥ ५७ ॥
 अन्योन्यपथनागुणयोगाद्भावः पदार्पणैर्बहुभिः ।
 खलमपि तुदन्ति मेढीभूतं मध्यस्थमालम्ब्य ॥ ५८ ॥

यस्य तथाभूतं तव वपुः शरीरम् अनङ्गस्य कामस्य निश्चितं तीक्ष्णं
 शस्त्रम् । कस्याचित् कामापि प्रत्युक्त्वा क्लिरियम् ॥ ५५ ॥

अविनिहितमिति । वारवामदृशः वाराङ्गनाः स्वच्छेषु निर्मलेषु
 अभाविष्विति भावः युवसु तरुणेषु दर्पणविम्बेषु वदनमिव अविनि-
 हितं विश्लेषेण अनर्पितमपि हृदयं प्रेमेति भावः विनिहितमिव
 विशेषेण अर्पितमिव उपदर्शयन्ति प्रदर्शयन्ति । कपटप्रेमाद्यो हि
 वेष्ट्या इति भावः ॥ ५६ ॥

अतीति । अतिलज्जया अतिशयेन लज्जावत्या त्वयैव निभृतो-
 ऽपि अन्यैरनधिगतोऽपि प्रेयान् प्रसरन्त्या वायुवेगेन उड्डीयमानया
 वैजयन्त्या पताकया प्रासादमौलिरिव हस्यं शिखरमिव प्रकटः प्रकाशः
 अकारिणतः । इत्यनेन दृष्ट्वा यदतिलज्जां प्रकटयति तस्यादत्यासक्तो-
 ऽवमस्यामिति लोकैरधिगम्यते तत्तवायमपराध एव नत्वस्येति कामपि
 प्रति कस्याश्चित् सख्या वचनम् । उपमालङ्कारः ॥ ५७ ॥

अन्तोन्येति । अन्योन्यपथनागुणः परस्परविरोधिघटनारूपो
 धर्मः अन्यत्र अन्योन्यबन्धनरज्जुः तद्योगात् तत्सम्बन्धात् गावः वाचः
 पूर्वापराविरुद्धवाक्परस्परा इत्यर्थः, स्वर्गेषु पशुवाग्ध्वज्जदिङ्नेत्रवृष्टि-
 भृङ्गले । लज्जदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौरित्यमरः । अन्यत्र वृषभाः
 बद्धमिः अनेकविधैः पदार्पणैः व्यवहारपदप्रयोगैः अन्यत्र अनेकैः
 पदविन्वाद्यैः मेढीभूतम् आश्रयभूतं मध्यस्थं पक्षपातरहितं जननि-
 त्यर्थः अन्यत्र मध्यभूमिस्थितम् आलम्ब्य आश्रित्य खलमपि दुर्जनमपि

अननुग्रहेण न तथा व्यथयति कटुकूजितैर्यथा पिशुनः ।
रुधिरादानादधिकं दुनोति कर्णे कण्ठं मशकः ॥ ५९ ॥
अग्रे लघिमा पश्चान्महतापि पिधीयते महि महिम्ना ।
वामन इति त्रिविक्रममभिदधति दशावतारविदः ॥ ६० ॥
अङ्गे स्तनन्धयस्तव चरणे परिचारिका प्रियः पृष्ठे ।
अस्ति किमु लभ्यमधिकं गृह्णिणि यदाशङ्कसे बालाम् ॥ ६१ ॥

अन्यत्र धान्यमटेनस्थानमपि तुदन्ति व्यथयन्ति अन्यत्र दन्ति । व्यव-
हारादिभिरुपायैर्दुर्जनमामनं भवतीति फलितम् ॥ ५९ ॥

दुर्जनवाक्यमपि दुःखयतीत्याह, अननुग्रहेणेति । पिशुनः खलः,
पिशुनौ खलस्तूचकावित्थमरः । अननुग्रहेण अरुपया नैष्टुष्येति
यावत् तथा न कटुकूजितैः दुर्वचोभिः यथा व्यथयति तापयति ॥
तथाहि, मशकः कर्णे कण्ठं रुधिरं रुधिरादानात् रक्तपानात् अधिकं
दुनोति व्यथयति । प्रतिवस्तूपमाङ्गुलारः साधारणधर्मस्य व्यथनस्य
दवनस्य च एकरूपतया पृथक्निर्देशात् । तदुक्तं दर्पणे, प्रतिवस्तूपमा
सा स्याद् वाक्ययोर्गम्यसाम्ययोः । एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र
निर्दिश्यते पृथङ्गति ॥ ५९ ॥

अप्ये इति । अप्ये आदौ लघिमा लाघवं पश्चात् जातेनेति
शेषः महतापि महिम्ना गौरवण न हि पिधीयते नैव आच्छाद्यते ।
तथाहि, दशावतारविदः दश अवताराः सोनशूर्पवराहश्विङ्गवानन-
परशुरामरामकृष्णबुद्धकल्किरूपाः तान् विदन्तीति तथोक्तम् विष्णो-
रवतारदशकशा इत्यर्थः त्रिषु लोकेषु स्वर्गमर्त्यपातालेषु विक्रमः
पादनिःक्षेपः पदाक्रमणमिति यावत् पराक्रमो वा यस्त्व तादृशं विष्णु-
मपि वामनः क्षुद्रजीव इति अभिदधति कीर्त्तयन्ति । यदा जगदी-
श्वरस्यापि वामनभावादेवमगौरवं तदा का कथान्येषामिति, प्रथमा
अकीर्त्तिर्न केनापि परिहर्त्तुं शक्यते इति च भावः ॥ ६० ॥

अङ्गे इति । हे गृह्णाणि ! गृह्णाामनि ! अङ्गे क्रोडे तवैति

अधर उदस्तः कूजितमामीलितमच्च लोलितो मौलिः ।
 आसादितमिव चुम्बनसुखमस्पर्शेऽपि तरुणाभ्याम् ॥ ६२ ॥
 अतिरभसेन भुजोऽयं वृत्तिविवरेण प्रवेशितः सदनम् ।
 दयितास्पर्शोत्प्लसितो नागच्छति वर्त्मना तेन ॥ ६३ ॥
 अम्बरमध्यनिविष्टं तवेदमतिचपलमलघु जघनतटम् ।

शेषः स्तनन्वयः स्तन्यपायी शिशुः पुत्रवत्यमीति भावः, चरणे परि-
 चारिका किङ्करी दासी तवाधीनेति भावः, शिवः पतिः पृथ-
 पश्चाद्दर्शी अतुगत इत्यर्थः, एतस्मात् अधिकं लभ्यं तस्य किञ्च अस्ति ?
 यत् त्वं बाह्यां नयोढां सपत्नीमिति शेषः आगच्छसे । नयोढा सपत्नी
 मे सौभाग्यमपनेष्यतीति विभेषि ? एतादृशप्रभृते तथासम्भव इति
 भावः ॥ ६१ ॥

अधर इति । तरुणाभ्यां युवभ्याम् अस्पर्शे च स्पर्शाभावेऽपीत्यर्थः
 कृतबोगात् परकीयत्वाद् इति भावः अधरः उदस्तः उद्वसितः, कूजितं
 स्वरविशेषः कृतः, अच्चि नेत्रम् आमीलितं सुखातिशय इति भावः,
 मौलिः शिरः लोलितः काम्पतः अलमलसिति परित्यागज्ञापनार्थ-
 मिति भावः, अतः चुम्बनसुखम् आसादितमिव प्रःप्तमिव । तादृशा-
 धरोदस्तत्वादिकस्य नान्यथा सम्भवादिति भावः । तरुणबोरत्वासक्ति-
 वर्धनमिदम् ॥ ६२ ॥

अतिरभसेनेति । अतिरभसेन अत्युत्साहेन अत्यधिकमटनावेगेन
 वा, रभस्से वेगवर्धयोरित्यमरः । दयितायाः कान्तायास्तवेति शेषः
 स्पर्शाय स्पर्शं प्राप्तुमित्यर्थः उत्प्लसितः उत्प्लासं प्राप्तः अयं भुजः हस्तः
 तव दयितस्त्विति भावः वृत्तिविवरेण वेदनच्छिद्रेण भित्तिरन्ध्रेण वा
 सदनं गृहं तवेति शेषः प्रवेशितः नीतः, तेन वर्त्मना मार्गं न
 आगच्छति च इति शेषः प्रकाशमय्यादिति भावः । परकान्तां प्रति
 अस्माच्चित् दृष्ट्या अतिरियम् ॥ ६३ ॥

अम्बरमिति । आतक इव पञ्चविशेष इव अहम् अम्बरम् वसनस्य

चातक इव नवमभ्रं निरीक्षमाणो न दृष्यामि ॥ ६४ ॥

अयमन्वकारसिन्धुरभाराक्रान्तावनीभराक्रान्तः ।

उन्नतपूर्वाद्विमुखः कूर्मः सन्ध्यास्रमुद्दमति ॥ ६५ ॥

अन्तर्भूतो निवसति जडे जडः शिशिरमहसि हरिण इव ।

अजडे शशीव तपने स तु प्रविष्टोऽपि निःसरति ॥ ६६ ॥

आकाशस्य च मध्ये निविष्टं स्थितं वसनाष्टतमित्यर्थः आकाशोदित-
मित्यर्थश्च अतिचपलं रतविशेषात् स्रन्दमानमित्यर्थः गत्वरमित्यर्थश्च
अलघु विशालं नवम् अश्रमिव मेघमिव तप जघनतटं कटिपुरोभागं,
स्त्रीकक्षा-जघनं पुर इत्यमरः । निरीक्षमाणः पश्यन् न दृष्यामि न
दृष्टिं लभे पुनः पुनर्दृष्टुमिच्छामीति यावत् । नायिकां प्रति नायक-
स्योक्तिरियम् ॥ ६४ ॥

अयमिति । अन्वकारा एव सिन्धुराः मजाः तेषां भारेण आक्रान्ता
या अवनी पृथ्वी तस्या भारेण गुरुत्वातिशयेन आक्रान्तः अन्वि-
भूतः अतएव उन्नतः पूर्वाद्विः पूर्वाचलः उदयपर्वत इत्यर्थः एव सुखं
यस्य तथाभूतः कूर्मः कमठः पृथिवीधरः पिण्डोरयतारविशेष इत्यर्थः
सन्ध्यास्रं प्रातःसन्ध्यारूपं रुधिरम् उद्दमति उद्दुगिरति । प्रतीय-
मानोत्प्रेक्षा । प्रातःसुरतासक्तौ तरुणौ प्रति तयोरुदबोधनायै
सख्या उक्तिरियम् ॥ ६५ ॥

अन्तर्भूत इति । जडः मूर्खः शिशिरमहसि शीतरश्मौऽ हरिण
इव जडे मूर्खे अन्यत्र जलरूपे अन्तर्भूतः सन् निवसति जडे
एव जडस्य समागतिरिति भावः । अजडे तेजोरूपे तपने शशीव
चन्द्र इव च तु जडः प्रविष्टोऽपि अन्तर्गतोऽपि निःसरति निर्गच्छति
अनावस्थायां चन्द्रमण्डलस्य सूर्यान्निर्हितत्वस्य शास्त्रीवत्त्वात् । पण्डित-
वृत्तिधौ मूर्खस्य कथाश्च तु प्रवेशोऽपि शीघ्रमेव ततो भ्रम्यः स्फादिति भावः ।
उपमावङ्कारः ॥ ६६ ॥

अगणितजनापवादा त्वत्पाणिस्पर्शहर्षतरलेवम् ।

आयास्यती वराकी ज्वरस्य तल्पं प्रकल्पयति ॥ ६७ ॥

अप्येकवंशजनुषोः पश्यत पूर्णत्वतुच्छताभाजोः ।

ज्याकार्मुकयोः कश्चिद् गुणभूतः कश्चिदपि भर्ता ॥ ६८ ॥

अभिनवकेलिक्लान्ता कलयति बाला क्रमेण घर्मान्धः ।

ज्यामर्पयितुं नमिता कुसुमास्त्रधनुर्लतेव मधु ॥ ६९ ॥

अगणितेति । अगणितः अबाधितः जनापवादः लोकनिन्दा
यथा तथोक्ता तव पाणिस्पर्शो यः हर्षः सुखं तत्र तरसा लोकप्रेतव्यः
इयं वराकी तपास्त्रिणी अनुकम्पाहेति यावत् आयास्यतः आगमिष्यतः
ज्वरस्य तल्पं शय्यां प्रकल्पयति विरचयति । ज्वरागमनव्याजेन कस्या
व्यापि विचित्रकल्पोपनायकं प्रति समासक्तिवर्णनमिदम् ॥ ६७ ॥

अपोति । एकास्त्रं वंशे वेद्युशिशे कुले इति ध्वनिः जनुर्जन्य,
जनुर्जननजन्मनि जनिरुत्पत्तिरुद्भव इत्यमरः । ययोः तष्माभूतयोः
पूर्यत्वं प्रधानत्वं तुच्छत्वं हीनत्वञ्च भजत इति तथोक्तयोः प्रधानाप्रधा-
नयोरेत्यर्थः ज्याकार्मुकयोः सौवीरधनुषोः मध्ये कश्चित् ज्यारूप इत्यर्थः
गुणभूतः अप्रधान इत्यर्थः अधीन इति यावत् कश्चिदपि अपर इत्यर्थः
कार्मुकरूप इति यावत् भर्ता प्रधानं भवतीति शेषः एकवंशीवत्पेऽपि
गुणप्रधानभावः देवाधीनः घटनाधीनो वेति नात्र कश्चिद् विषादः
कार्य इति कश्चित् खिद्यमानं प्रति कश्चिच् प्रबोधवचनम् । अमृत-
प्रसंवाद्यहारः ॥ ६८ ॥

अभिनवेति । अभिनवेन नूतनप्रकारेण विचित्रेणेति भावः
केलिना सुरतव्यापारेण क्लान्ता आन्ता बाला नवीना कान्ता व्या
सौवीर्यम् अर्पयितुम् आरोपयितुं नमिता कुसुमास्त्रस्य कामस्य धनु-
र्लतेऽपि पुष्पमयीति भावः मधु मकरन्दमिव क्रमेण कपोलाद्याङ्गमेव
घर्मान्धः स्नेहजनकं कलयति धारयति त्यजति वा । उपमाद्यहारः ।
न्यायिहासस्या नायकं प्रति वचनमिदम् ॥ ६९ ॥

असती कुब्जा धीरा प्रौढा प्रतिवेशिनी यदासक्तिम् ।
 कुरुते सरसा च तदा ब्रह्मानन्दं त्वणं मन्ये ॥ ७० ॥
 अविरलपतिताशु वपुः पाण्डु स्निग्धं तवोपनीतमिदम् ।
 शतधौतमाज्यमिव मे स्मरशरदाहव्यथां हरति ॥ ७१ ॥
 अन्तर्निपतितगुञ्जागुणरमणीयश्चकास्ति केदारः ।
 निजगोपीविनयव्ययखेदेन विदीर्णं हृदय इव ॥ ७२ ॥

असतीति । असती एतेन पातिव्रत्तभङ्गात् परकीयेति व्यज्यते ।
 कुब्जा कुब्जिनी एतेन सुशोभित्वं व्यज्यते । धीरा चापल्यरहिता एतेन
 स्थिरप्रेमत्वं व्यज्यते । प्रौढा प्रगल्भा एतेन विशिष्टरत्नत्वं सूच्यते ।
 प्रतिवेशिनी एतेन अपरिचिताप्रेम्णः भवानकत्वं नात्र तद्येति
 व्यज्यते । सरसा च रसवती नत्वरामकेति भावः यदा आसक्तिं सङ्गं
 कुरुते तदा ब्रह्मानन्दं परमात्मसाक्षात्कारजं सुखं त्वणं तच्छ्रमिति
 भावः मन्ये । अत्र विशेषणानां साभिप्रायत्वात् परिकरालङ्कारः
 तदुक्तं दर्पणे, उक्तिविशेषणैः साभिप्रायैः परिकरो मत इति ॥ ७० ॥

अविरलेति । अविरलं घनं यथा तथा पतितानि अश्रून् यस्य
 तथोक्तं पाण्डु, धवलं स्निग्धं स्रजमयम् उपनीतम् उपस्थितम्
 इदं तव वपुः शरीरं शतधौतं शतवारक्षालितम् आज्यमिव इतमिव
 मे मम स्मरस्य कामस्य श्रेण ततप्रचारेणेत भावः यो दाहः
 तेन या व्यथा पांडु यातनेत्यर्थः ता हरति अपनयति । उपमा-
 लङ्कारः । द्विरविरहेण खिन्नां कालां प्रति प्रोषतागच्छ नायकस्य
 वचनमिदम् ॥ ७१ ॥

अन्तर्निपतितेति । अन्तर्निपतितेन गुञ्जागुणेन गुञ्जादान्ना गुञ्जा-
 सरूहेनेति भावः रमणीयः सुदर्शनीय इति यावत् केदारः जेतवाटी-
 विशेषः निजा स्त्रीया या गोपी रक्षितो तस्या विनयः शिष्टाचारः
 पातिव्रत्तमिति भावः तस्य व्ययः नाशः एतत्प्रदेहे उपनायकसमागमे-
 नेति भावः तेन यः खेदः दुःखं तेन हेतुना विदीर्णं हृदय इव चकास्ति

अमुना हतमिदमिदमिति रुदती प्रतिवेशिनेऽङ्गमङ्गमियम्
रोषमिषदलितलज्जा गृहिणी दर्शयति पतिपुरतः ॥ ७३ ॥

आकारादिः ।

आन्तरमपि वहिरिव हि व्यञ्जयितुं रसमशेषतः सततम् ।
असती सत्कविसूक्तिः काचघटीति त्रयं वेद ॥ १ ॥

राजते प्रभोरुत्कृष्टवस्तुहास्या आश्रितस्य भृत्यस्य खेदो युक्त एव तेन
हृदयविदारणं ततश्च रुधिरस्राव इति गुञ्जानां रक्तवर्षत्वादुत्प्रेक्षा-
लङ्कारः ॥ ७२ ॥

असुनेति । रोषमिषेण क्रोधव्याजेन कपटेन क्रोधेनेत्यर्थः दलिता
नाशिता लज्जा यया तादृशी इयं गृहिणी पतिपुरतः पत्युः समर्थं
प्रतिवेशिने कञ्चैचिदिति शेषः असुना जारेष्यति भावः इदम् अङ्गम्
इदम् अङ्गं वक्षःस्थलादिकमिति शेषः हतं दलितम् इति रुदती सती
दर्शयति । न ममात्र दोषः अनेन मे इदमिदं कृतमिति पतिसमक्षं
प्रतिवेशिने आत्मदोषशोधनाद्यं व्याहरतीति फलितम् । सर्वथा
निर्लज्जाया व्यभिचारिण्या अकार्यं नास्तीति भावः ॥ ७३ ॥

आम्बरमिति । असती व्यभिचारिणी नारी सत्कवेः सूक्तिः
शोभना वाक् तथा काचघटी काचनिर्मितजलपात्रम् इति त्वयम्
आन्तरमपि अन्तःस्थितमपि सततम् अविच्छिन्नं रसं रागम् अशेषतः
कात्स्न्येन वहिरिव वाह्यमिव व्यञ्जयितुं प्रकटयितुं वेद हि जाना-
त्वेव । अन्तर्गतभावविशेषमपि रसम् असती वहिः प्रकाशयति नाहं
तद्येति कयाचित् नायिकया कथं मयि नातुरागं दर्शयतीति वाटिनं
नायकम् प्रति उच्यते । अत्र प्रस्तुताया असत्या अप्रस्तुतयोः सत्-

आलोक एव विमुखी कचिदपि दिवसे न दक्षिणा भवसि ।
 छायेव तदपि तापं त्वमेव मे हरसि मानवति ॥ २ ॥
 आग्ना काकुर्यात्त्राक्षेपो हसितं च शुष्करदितं च ।
 इति निधुवनपाण्डित्यं ध्यायंस्तस्या न तृप्यामि ॥ ३ ॥
 आग्नापयिष्यसि पदं दास्यसि दयितस्य शिरसि किं त्वरसे ।
 असमयमानिनि मुग्धे मा कुरु भग्नाङ्कुरं प्रेम ॥ ४ ॥

कविस्तुक्काचघञोरेकधर्मसम्बन्धात् दीपकालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे,
 व्यप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकन्तु ि गद्यत इति ॥ १ ॥

आलोक इति । हे मानवति मानिनि ! अन्यत्र परिमाणशा-
 ब्दिनि ! त्वं छायेव आलोक एव दर्शन एव का कथा स्वर्गनादावि-
 त्येवकारार्थः । अन्यत्र प्रकाशे, आलोको दर्शनोद्द्योतावित्प्रभरः ।
 विमुखी परङ्मुखी न दर्शनं ददातीति भावः अन्यत्र अस्यायिनी ।
 कचिदपि दिवसे दक्षिणा सरसा अतुकूलेत्यर्थः अन्यत्र दक्षिणदिग्-
 वर्तिनी न भवसि तदपि तथापि मे मम तापं मनोव्यथां अन्यत्र
 सौरिकिरणोत्तापं हरस्येव नाशयस्येव । तव दर्शनेनैव मे तापशान्ति-
 रिति भावः । उपमाबङ्कारः । नायिकां मानिनीं प्रति नायकोक्तिः
 ॥ २ ॥

आग्नेति । आग्ना आदेशः एवं कुरु इत्यादिरूपः काकुः दैन्य-
 वचनं याञ्जा इदमलङ्करणं मद्भ्यं देयमित्यादिरूपा आक्षेपः भर्तृ-
 सनं हसितं सुखातिशयादिनि भावः शुष्करदितञ्च इत्येकं तस्या
 निधुवनपाण्डित्यं सुरतकाञ्चोचिचार्य्यं ध्यायन् चिन्तयन् न तृप्यामि
 न तृप्तिं लभे पुनः पुनश्चिन्तनेऽपि न परितृष्यामीत्यर्थः । सुखायं
 प्रति कस्यचिदुक्तिः ॥ ३ ॥

आग्नेति । हे असमयमानिनि समयासमयज्ञानपूर्वकं मानो
 विधेयः तदनभिज्ञे ! अतएव मुग्धे सरले ! आग्नापयिष्यसि कान्तम्
 आग्नाधीनं करिष्यसि, दयितस्य कान्तस्य शिरसि पदं दास्यसि कान्तस्ये

आसाद्य भङ्गमनया द्यूते विहिताभिरुचितकेलिपणे ।
 निःसारयताक्षानिति कपटरुषोत्सारिताः सख्यः ॥ ५ ॥
 आदरणीयगुणा सखि महता निहितासि तेन शिरसि त्वम् ।
 तव लाघवदोषोऽयं मौधपताकेव यच्चलसि ॥ ६ ॥
 आर्द्रमपि स्तनजघनान्निरस्य सुतनु त्वयैतदुन्मुक्तम् ।
 खल्वस्वमवामुमिव त्वां तपनांशूनंशुकं पिबति ॥ ७ ॥

चरणानतो भविष्यतीति भावः किं कथं त्वरसे ? त्वरां मा कुरु,
 समये एष मनोरथः सेत्स्यतीति भावः सास्यतं प्रेम अतुरागं भङ्गा-
 ङ्कुरं मा कुरु प्रेमूषः प्रथमाविर्भावसमये कान्ते इत्थं विरक्तीकृते
 न मानः फलिष्यतीति भावः ॥ ४ ॥

आसाद्येति । अनया कान्तया विहितः कृतः अभिरुचितः
 वाञ्छितः केचिः सुरतलीला एव पणः यत्र तादृशे द्यूते अक्षक्री-
 ङार्यां भङ्गं पराजयम् आसाद्य प्राप्य कपटरुषा कृत्स्नकोषया
 अक्षक्रीडां प्रतीति भावः सत्या अक्षान् पाशान् निःसारयत अपसा-
 रयत इति सख्यः उत्सारिताः अपसारिताः । अक्षनिःसारणव्या-
 जेन सखीः स्यान्नान्तरं प्रेष्य पणाकृतसुरतार्थं प्रदत्तमिति भावः ।
 खलायं प्रति कस्यचित् सनार्थकाचातुर्यवचनमिदम् ॥ ५ ॥

आदरण्यायुषेति । हे सखि ! त्वम् आदरणीया गुणाः सौन्द-
 र्यादयः यस्यास्तादृशी असीति शेषः, यतः तेन महता उच्चनेन गुण-
 वतेत्वर्थः कान्तेनेति शेषः त्वं शिरसि निहितासि हृतासि स्वाधीन-
 पतिकामेति भावः । किन्तु तव अयं लाघवः लघुत्वं यत् मौधपता-
 केव इत्थं शिरसि निहिता वैजयन्तीव अक्षसि चञ्चला भवांसि । अपिर-
 स्यायां ते मान इति भावः । सख्या नायिकां प्रति मानस्य दीर्घता-
 द्भ्रुचकोपदेशवचनमिदम् । उपमाबङ्कारः ॥ ६ ॥

आर्द्रमिति । हे सुतनु शुभाङ्ग ! आर्द्रमपि सज्जनमपि अन्यत्र
 प्रेक्षन्निग्धमपि त्वया स्तनजघनात् निरस्य अपसार्य उन्मुक्तं परित्वक्तम्

आरोपिता शिलायामश्मेव त्वं स्थिरा भवेति मन्त्रेण ।
 मग्नापि परिणयापदि जारमुखं वीक्ष्य हसितैव ॥ ८ ॥
 आयाति याति खेदं करोति मधु हरति मधुकरीवान्या ।
 अधिदेवता त्वमेव श्रीरिव कमलस्य मम मनसः ॥ ९ ॥

एतत् प्रथमं शिल्पम आकाशस्थितम् अन्यत्र आकाशे दण्डवत्
 वर्तमानं तत्रापि अवाप्नुनिव पुनः प्राप्नुमिष्य तपस्य स्तुत्यैश्च
 व्यंशुः ॥ ७ ॥ यथा कश्चित् कस्याचिदभिलषितस्य वस्तुनो
 लाभार्थं भक्तिं तद्वत् मौरकिरणान् अपवञ्च दुश्चरं तपश्चरति तथा
 एतत् तमसि पुरभाषे स्तुतस्तव स्तनजघनस्य लाभाय आकाशस्थित्या
 मौरितापजनभवताद्यतस्तव सम्भोगो दुश्चरःपःसाध्य इति कस्यचित्
 काङ्क्षितं प्राप्तं प्रणयःचनमिदम् । उतप्रेक्षानुपायिताप्रस्तुतप्रशंसा-
 लङ्कारः ॥ ७ ॥

आरोपितेति । त्वम् अश्मेव पाषाणमिव स्थिरा अक्षयवता
 भव इति मन्त्रेण शिलायाम् आरोपिता निहिता परिणयापदि
 परिणयरूपायां विपत्तौ मग्नापि पतितापि जारस्य उपकायकस्य
 मुखं वीक्ष्य दृष्ट्वा हसितैव हास्यं कृतवत्येव । मूर्खौ एते मम विवाह-
 प्रयोजकाः तत्रापि स्थिरत्वसम्पादनाय शिलारोपणप्रयत्नः, सर्वमेतत्
 अकिञ्चित्करम् असामयिकत्वात् अधुना नाहं जारं परित्यक्तं
 शक्नुयामिति हासव्याजेन कयापि द्योत्यते ॥ ८ ॥

आयातीति । अन्या नारी मधुकरोव भ्रमरोव आयाति
 आगच्छति, याति गच्छति, खेदं परित्रमं करोति, मधु सत्सम्भोगज-
 भानन्दं मकरन्दञ्च हरति लभते, किन्तु त्वमेव नात्येति एवकारार्थः ।
 कमलस्य पद्मस्य श्रीरिव मम मनसः अधिदेवता अधिष्ठात्री देवी,
 यद्यप्यहम् अन्याङ्गनां कदाचित् कामये तथापि त्वं मे मनसि चिर-
 स्थायिनीति पराङ्गनासङ्गस्त्रिज्ञां कान्तां प्रति कस्यचित् कान्तस्य
 सान्त्वनवचनमिदम् ॥ ९ ॥

आसाद्य दक्षिणां दिशमविलम्बं त्यजति चोत्तरां तरणिः ।

पुरुषं हरन्ति कान्ताः प्रायेण हि दक्षिणा एव ॥ १० ॥

आदानपानलेपैः काश्चिद्गरलोपतापहारिण्यः ।

सदसि स्थितैव सिद्धौषधिवह्नी कापि जीवयति ॥ ११ ॥

आन्दोललोलकेशीं चलकाञ्चीकिङ्किणीगणकणिताम् ।

स्मरसि पुरुषायितां तां स्मरन्नामरचिङ्गयष्टिमिव ॥ १२ ॥

आसाद्येति । तरणिः नौः, स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिरित्यमरः । दक्षिणा दिशम् आसाद्य प्राप्य दक्षिणाभिमुखीभूयेत्यर्थः अविलम्बं विवल्बमकत्वैवेत्यर्थः उत्तरां दिशं त्यजति च अथवा तरणिः स्त्र्यः दक्षिणां दिशम् आसाद्य दक्षिणायनमान्त्रित्येत्यर्थः अविलम्बम् उत्तरां दिशम् उत्तरायणं त्यजती चेत्यपरोऽर्थः । तद्गत् कान्ताः कामिन्यः प्रायेण बाहुल्येन दक्षिणा एव दाक्षिण्यवत् एव पुरुषं हरन्ति वशीकुर्वन्तीत्यर्थः । एतेन दक्षिणाया नायिकाया प्राप्नौ अपरायां नायिकायां पुरुषो न रमते इति दाक्षिण्यमेव नारीभिरवलम्बनीयमिति सन्दर्भोपदेशः ॥ १० ॥

आदानेति । काश्चित् वज्रः आदानं यद्गुणं शरीरे धारणमित्यर्थः पानं तद्रसस्य गन्नाधः करणं लेपः अङ्गेषु विलेपनं तैः गरलस्य विषस्य उपतापः सन्तापः तं हरन्तीति तथामृताः मन्तीति शेषः । कापि सिद्धा विमुक्ता औषधिवह्नी सदसि गृहे स्थितैव एवगन्तोऽन्यप्रक्रिया-व्यवच्छेदकैः । जीवयति प्राणदायिनी भवतीत्यर्थः । अन्याः कान्ताः त्रिविधविद्यासैः कान्तं सुखवन्ति परं कदापि परमसौभाग्यशालिन्या साहचर्येणैव कान्तस्य प्राणान् तोषयतीति अन्याङ्गनाभ्यस्तस्याः प्रशंसाधिकीति व्यतिरेको ज्ञन्यते ॥ ११ ॥

आन्दोलेति । आन्दोलेन अङ्गुवाहनविशेषेण लोलासपत्न्याः इतस्ततो विचित्रा! केशा बस्यास्तादृशीं चन्दायाः आन्दोलितायाः काञ्चन रचनायाः किङ्किणीगणेन जुद्धगण्टोसमूहेन कणिता शब्दिना

आक्षिपसि कर्णमहणा बलिरपि बद्धस्त्वया त्रिधा मध्ये ।

इति जितसकलवदान्ये तनुदाने लज्जसे सुतनु ॥ १३ ॥

आक्षेपचरणलङ्घनकेशग्रहकेलिकुतुकतरलेन ।

स्त्रीणां पतिरपि गुरुरिति धर्मं न आविता सुतनुः ॥ १४ ॥

आगच्छतानवेक्षितपृष्ठेनार्थी वराटकेनैव ।

मुषितास्मि तेन जघनांशुकमपि वोढुं नशक्तेन ॥ १५ ॥

तथोक्तां पुरुषायितां विपरीतरतिशास्त्रिणीं तां अरस्य कामस्य चाम-
रचिङ्गा चामराङ्किता या यष्टिः ध्वजदण्डः तामिव अरसि ?
उत्प्रेक्षाबद्धारः । कस्याचित् नायिकासख्या नायकं प्रति नायिका-
गुणस्मरणेन तदनुसृतासम्पादनवचनमिदम् ॥ १२ ॥

आक्षिपसीति । हे सुतनु ! शोभनाङ्क ! त्वम् अख्या नेत्रेषु
कथं श्रयणं रक्षामसुतञ्च आक्षिपसि स्मृशसि तिरस्कारोपि च । त्वया मध्ये
मध्यदेशे बलिरपि रेखात्रयरूपः दैत्यराजश्च बद्धः गृह्णीतः निर्जितश्च,
इतीत्यं जिताः पराभूताः सकलाः वदान्याः दातारः यथा तथाभूते !
तनुदाने शरीरदाने खल्यदाने च लज्जसे कांशटना भवसि ? अत्योदार्य-
शास्त्रिन्या त्वया मदभिबाधपूरणे कथं कार्मण्यं क्रियते इति हृग्धां
प्रति कस्यचित् कार्मणो वचनमिदम् ॥ १३ ॥

आक्षेपेति । आक्षेपः निर्भर्त्सनं चरणलङ्घनं पदानतिः, केश-
ग्रहः केशकर्षणं तेषु यत् केचिज्जलकं क्रीडोक्तासः तत्र तरलेन
चपलेन बोलुपेनेत्यर्थः कालनेति शेषः सु-सुः शुभाङ्गे कान्ता
स्त्रीणां पतिरपि कालोऽपि गुरुः इति धर्मं न आविता । उक्तञ्च,
पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्वज्ञाभ्यागतो गुरुरिति पतिशुश्रूषैव स्त्रीणां
परो धर्म इति च । यदि हि स्त्री एतं धर्मं शृणोति तदा कदापि
पत्युराक्षेपादिकं न करोति तदा च तादृशकेचिकौतुकं न स्यादिति
कालनेन कान्ताधर्मो एतद्धर्मकीर्तनमयुक्तमिति भङ्गः ॥ १४ ॥

आगच्छतेति । अनवेक्षितम् अदृष्टं पृष्ठं यस्य तेन बोधनपथ-

आकुञ्चितैकजङ्घं दरावृतीर्ध्वीरु गोपिताधीरु ।

सुतनोः श्वसितक्रमनमदुदरस्फुटनाभि शयनमिदम् ॥ १६ ॥

आदाय धनमल्पं ददानया सुभग तावकं वासः ।

मुग्धा रजकगृह्णत्या कृता दिनैः कतिपयैर्निःस्वा ॥ १७ ॥

आस्तां वरमवकेशी मा दोहृदमस्य रचय पूगतरीः ।

सतिक्रान्तेन चिरप्रवासादिति भावः अन्यत्र अर्धेक्ष्णम् अदृष्टं
सञ्चिद्रूपेति भावः पृष्ठं यस्य तेन वराटकेन कपर्देः अर्थीव याचक
इव आगच्छता तेन क्रान्तेन जघनांशुकमपि काटपुरोभागवसनमपि
वोटुं नशक्तेन अक्षमेथेत्यर्थः रागातिशयादिति भावः सुषितास्त्रि
वञ्चितास्त्रि । भिक्षुको वराटकबालसया तत्प्राम्नौ तस्य सञ्चिद्रा-
ञ्चिद्रादर्शनेन सङ्घसा पृथगात् पश्चात् सञ्चिद्रवराटकदर्शनेन यथा
आत्मानं वञ्चितं मन्यते तथा सङ्घसोपास्थितेन तेनास्त्रि बलात्कृततया
प्रतारितेति भावः । उपमाबह्वारः ॥ १५ ॥

आकुञ्चितेति । सुतनोः सुभाङ्ग्याः इदं शयनं निद्रा, स्याच्चिद्रा
शयनं स्नाप इत्यमरः । आकुञ्चिता एका जङ्घा यास्मिन् तयोक्तं द्रुम्
द्वेषत् व्याष्टतः अङ्घ्रौरुः ऊरोरुपरिभागः यास्मिन् तादृशं गापितः
आच्छादितः अङ्घ्रौर्यत्वं तथाविधं तथा श्वसितक्रमेण निःश्वासपरम्प-
रया नमत् यत् उदरं तेन स्फुटा नाभिर्यास्मिन् तत् । प्रणयकुपितेयं
निद्रातीति भावः ॥ १६ ॥

आदायेति । हे सुभग ! अनल्पम् अधिकं धनं वेतनरूपं द्रव्यम्
आदाय गृह्णत्या तावकं त्वदायं वासः वसनं ददानया धौतं कृत्वा
अर्पयन्त्येति भावः रजकगृह्णत्या सा सुग्धा सुन्दरी सरला वा
कतिपयैः अल्पैरित्यर्थः दिनैः निःस्वा निर्धना कृता । तव वसनधौती-
करणेऽपि तस्याः प्रसुरधनव्ययागच्छनं किं पुनस्तत्सङ्गे इति भावः ।
कस्याञ्चित् सख्या नश्यकं प्रति नायिकाह्वारागातिशयवर्णनमिदम् ॥ १७ ॥

आस्तामिति । पूगतरीः वरम् अवकेशी निष्कलः आस्तां तिष्ठत,

एतस्मात् फलितादपि केवलमुद्देगमधिगच्छ ॥ १८ ॥
 आरब्धमब्धिमथनं स्वहस्तयित्वा द्विजिह्वममरैर्यत् ।
 उचितस्तत्परिणामो विषमं विषमेव यज्जातम् ॥ १९ ॥
 आवर्जितालकालि श्वासीत्कम्पस्तनार्पितैकभुजम् ।
 श्रयनं रतिविवशतनोः स्मरामि शिथिलांशुकं तस्याः ॥२०॥

बन्धोऽफलोऽवकेशी चेत्यमरः । अस्य पूगतरोः दोहदं फलजननसामर्थ्यो-
 मिति भावः सा रचय न विधेदोत्यर्थः । एतस्मात् पूगतरोः फलि-
 तादपि फलवतोऽपि केवलम् उद्देगं तदाख्यं फलम् अन्यत्र सन्नापं,
 कसुक इत्युपक्रम्य अस्य तु फलमुद्देगमित्यमरः । आधिगच्छ जानोहि ।
 दुर्जनं साहाय्येन सन्तुष्टं कृत्वा पश्चात् ततः केवलं सन्नापागम इति
 भावः । अपस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ १८ ॥

आरब्धमिति । अमरैर्देवैः द्विजिह्वं सपं वासुकिमिति यावत्
 अन्यत्र द्विर्भाषणम् एकां कथां निश्चयेन उक्त्वा पश्चात् अन्यथा वादि-
 नमिति यावत् दुर्जनमिति भावः स्वहस्तयित्वा सहायोक्तव्यं यत्
 अब्धिमथनं सन्तुष्टविबोद्धनं एहत्कार्यानुष्ठानञ्च आरब्धम् उपक्रान्तं
 तत्र विषमं दारुणं विषमेव गरलमेव अन्यत्र विषदैत्यर्थः यत् जातम्
 उत्पन्नम् ए । तत्परिणामः तस्य अब्धिमथनस्य एहत्कार्यानुष्ठानस्य च
 परिणामः परिपाकः फलमिति यावत् उचितः योग्यः । दुर्जनाश्रयेण
 न किमपि कर्तव्यमिति कञ्चित् प्रति कस्यचित् सख्युरूपदेशः ॥१९॥

आवर्जितेति । रत्या सुरतेन विवशां अलमा तनुः शरीरं
 यस्यास्तथाभूतायाः तस्याः कान्तायाः आवर्जिता आलोहिता अल-
 कावयः केशनिचया यत्र तादृशं श्वासेन घननिःश्वासेन उद्दुगतः कम्पः
 यथोस्तथोक्तयोः स्तनयोः अर्पितः दत्तः एकः भुजः करो यस्मिन्
 तथा शिथिलम् अङ्गात् स्वलिनम् अंशुकं वसनं यस्मिन् तथाभूतं
 श्रयनं स्नापं स्मरामि । कञ्चित् सहायं प्रति कस्यचित् प्रोषितस्य
 कान्ताप्रणवकारमितिदम् ॥ २० ॥

आम्नाङ्कुरोऽयमरुणश्यामलरुधिरस्थिनिर्गतः सुतनु ।

नवकमठकर्परपुटामूर्ध्वेवोर्ध्वं गतः स्फुरति ॥ २१ ॥

आभङ्गुरायबहुगुणदीर्घास्वादप्रदा प्रियादृष्टिः ।

कर्षति मनो मदीयं हृदमीनं वडिग्रज्जुरिव ॥ २२ ॥

आलप यथा यथेच्छसि युक्तं तव कितव किमपवारयसि ।

स्त्रीजातिलाञ्छनमसौ जीवितरङ्गा सखी सुभग ॥ २३ ॥

आम्नाङ्कुर इति । हे सुतनु ! सुन्दरि ! अरुणा रक्ता श्याम-
ला च रुचिः कान्तिर्यस्य तथाभूतः अस्थिनिर्गतः अस्थि व्यष्टिः तस्या-
न्निर्गतः उच्यते इत्यर्थः अयम् आम्नाङ्कुरः चूतकालिका नवः नदीः
यः कमठः कच्छपः तस्य कर्परपुटात् कुच्छिदेशात् ऊर्ध्वं गतः उच्चमित
इत्यर्थः मूर्ध्वेव स्फुरति राजते । एतेन प्रादृष्टकालोऽयमुपस्थितः,
तस्मात् ते पतिः शीघ्रमागनिष्यतीति कस्याश्चित् सख्या नायिका-
प्रबोधनवचनमितम् । यद्वा समायमधैर्यकरः समय उपस्थितः तन्मा-
निनि मानं सुञ्चेति कस्यचित् नायिकां प्रत्याक्षरियम् । अथवा व्रीडा-
करवस्तुन उदुगमकीर्त्तनेन सामान्यनारीसम्भाषणमितम् ॥ २१ ॥

आभङ्गुरेति । आभङ्गुरं कुटिलम् अप्यं यस्याः तथोक्ता
वह्वः गुणाः सौन्दर्यादयः कृष्णरङ्गादयो वा यस्यास्तथाभूता दीर्घा
आयता स्वादप्रदा सुखदायिनी च प्रियाया दृष्टिः तादृशी वडिग्रज्जु-
रिव हृदमीनं जलाशयमस्य मदीयं मनः कर्षति हरति । उपमा-
वह्वारः ॥ २२ ॥

आलपेति । हे कितव ! यथा यथा इच्छसि तथा तथा आलप
कथय, तव युक्तम् उचितं वाच्यावान्ध्रविकेकराहित्येन यथेच्छकथनं
तत्रैव युक्तं नान्यस्येति भावः । किं कथम् अपवारयसि गोपयसि ?
तदीयं दुश्चेष्टितमस्त्राभिज्ञातमिति भावः । हे सुभग ! असौ सखी
स्त्रीजातिषु लाञ्छने कलङ्कभङ्गा या एवं ते दुश्चेष्टितं मञ्जते इति
भावः । यतः असौ जीविते जायने रङ्गा रोगा साभलपेत्यर्थः एता-

आस्त्रादितोऽसि मोहाद्वत विदिता वदनमाधुरी भवतः ।

मधुलिप्तचुर रसनाच्छेदाय परं विजानासि ॥ २४ ॥

आकृष्टिभग्नकटकं केन तव प्रकृतिकोमलं सुभगे ।

धन्येन भुजमृणालं ग्राह्यं मदनस्य राज्यमिव ॥ २५ ॥

आरुह्य दूरमगणितरौद्रकेशा प्रकाशयन्ती स्वम् ।

वातप्रतीच्छनपटी वह्नित्रमिव हरसि मां सुतनु ॥ २६ ॥

दृशावस्थायास्यपि त्वत्प्रतिप्रकाशनया जीवितं धारयतीति तव युक्तं
सुभगत्वमिति कस्याश्चित् सख्या नायकं प्रति कथयामिदम् ॥ २३ ॥

आस्त्रादित इति । हे मधुलिप्तचुर ! एतेन वाह्यनीतुर्यम्
अभ्यन्तरे दारुण्येति व्यञ्जते । मोहात् अज्ञानात् आस्त्रादितः भुक्तः
असि तव गुणागुणावविदित्वेव त्वत्प्रकृतिः कर्तव्यं भावः वत खेदे
भवतः वदनमाधुरी वाङ्माधुर्यं विदिता ज्ञाता, वाक्येनैव केवलं
मनो हरसीति भावः । परं केवलं रसनाच्छेदाय जिह्वाकर्तनाय परं
केवलं विजानासि कथं मया दुष्कर्त कृतमिति मत्समीपे जिह्वा
केवलं कर्तसीति कस्याश्चित् नायिकाया नायकं दुश्चारिणं प्रत्युक्ति-
रियम् ॥ २४ ॥

आकृष्टीति । हे सुभगे ! सौभाग्यवत्त्ववति ! केन धन्येन पुण्य-
वता अन्यत्र धनवता नृपतिना आकृष्ट्या आकषेणेन विमर्दनेनेत्यर्थः
अन्यत्र आक्रमणेन भग्नः कटकः वलयः सैन्यञ्च यस्य तथाभूतं, कटको
वलयोऽस्त्रियामित्यमरः । प्रकृत्या स्वभावेन कोमलं मृदुलम् अन्यत्र
प्रकृतयः प्रधानपुरुषा अमात्यादयः चन्द्रकोकिलादय इति भावः
कोमला मृदवः यस्य तादृशं तव भुजमृणालं मदनस्य राज्यमिव
ग्राह्यम् । काञ्चित्परिणीतां सुन्दरीं प्रति सख्या वचयामिदम् ॥ २५ ॥

आरुह्येति । हे सुतनु ! शोभनाङ्ग ! त्वम् अगणितः अलक्षितः
रौद्रकेशः दुःसङ्कलेशः वातपल्लेशो वा यथा तादृशी कती दूरम्
उच्चतं देशं प्रासादांश्चरमिति भावः आरुह्य स्वम् आत्मानं प्रकाश-

आयासः परहिंसा वैतंसिकसारमेव तव सारः ।

त्वामपसार्य विभाज्यः कुरङ्ग एषोऽधुनैवान्यैः ॥ २७ ॥

आनयति पथिकतरुणं हरिण इह प्रापयन्निवात्मानम् ।

उपकलमगोपि कीमलकलमावलिकवलनोत्तरलः ॥ २८ ॥

शयनी वातप्रतीच्छापटी अतुकूलवायुप्रदृष्टार्थम् उपरि उत्थापिता
ज्वनिका पादल इति प्रविष्टा वहित्वं नावमिव सां हरिसि आवत्तं
करोपि प्रासादोपरि स्थितां काञ्चित् प्रति कस्याचित् कामिन उक्लि-
रियम् ॥ २६ ॥

आयास इति । वैतंसिकः सांसिकः सांसनीवी व्याध इति
इति यावत् तस्य सारमेयः कुरङ्गः तत्सम्बद्धौ तय आयासः परि-
श्रमः परहिंसा परेषां जीवानां हरिणादीनां हिंसा बधः सारः नात्र
काञ्चित्तव फलमिति भावः एष कुरङ्गः सृगः यस्तया निहत इति
भावः अधुनैव त्वाम् अपसार्य दूरीकृत्य अन्यैः सांसिकैः विभाज्यः
विभज्य प्रदृष्टोऽयः । त्वभ्यं काञ्चित्पि अटत्वा अपरे एतं सृगं खण्ड-
यन्तः पञ्चीष्यन्ति त्वया केवलं प्राण्यहिंसा कतेति फलितार्थः ।
अकार्यं कदापि न कार्यं यदि चात्मोपकारार्थं क्रियते तदापि कथञ्चित्
युज्यते, एकान्निष्फलं तत्कार्यं नैव कदाचन विधेयमिति अपस्तुत-
तर्कमेव प्रस्तुतार्थप्रतिपादनात् अपस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ २७ ॥

आनयतीति । कीमला रूपरिचयता इति भावः ये कलमाः
धान्यविशेषाः तेषाम् आवलिः पङ्क्तिः तस्याः कवलने प्राप्ते भक्षणे इति
यावत् उत्तरलः उत्सुकः इह उपकलमगोपि कलमगोप्या धान्य-
राजिन्याः कस्याञ्चित्तरुण्या इति भावः समीपं आत्मानं प्रापयन्निव
पथिकतरुणं पथिकं तरुणं युवानं पथिकेत्यनेन विरहलिङ्गताञ्च
दोष्यते । आनयति उपस्थापयति कलमगोपिकायाः पथिकतरुणा-
शुद्धौ मद्दालोकनयत्स्य सख्यगपगमो भविता तेन च मया सुखेन कलमा
भक्षणीयाः तद्दोषेन चापततः पथिकागमनं ततश्च कलमगोपिका-

आमीदेव यदार्द्रः किमपि तदा किमयमाहतोऽप्याह ।
 निष्ठुरभावाद्धुना कटूनि सखि रटति पटह इव ॥ २६ ॥
 आज्ञाकरश्च ताडनपरिभवसहनश्च सत्यमहमस्याः ।
 न तु शीलशीतलेयं प्रियेतरद्वक्तुमपि वेद ॥ ३० ॥
 आधाय दुग्धकलशे मन्थानं श्रान्तदोर्लता गोपी ।
 अप्राप्तपारिजाता दैवे दोषं निवेशयति ॥ ३१ ॥

सक्तौ तल्लोभनिवृत्तिर्भविता तदत्र न मे कापि गच्छेति धियेति भावः ।
 एवञ्चात्परत्वासहकान्तेष्टसिद्धिः पशुनापि कर्तुं ज्ञायते का कथा
 मनुष्याणां तस्मात् मनुष्यैरपि एवमेवं प्रवर्त्तितव्यमिति भावः । अप-
 स्तुतप्रशंभालङ्कारः ॥ २८ ॥

आमीदिति । हे सखि ! अयं नायकः यदा अर्द्रः प्रणयपरतन्त्र
 इत्यर्थः एवं आमीत् तदा आहृतोऽपि मया ताडितोऽपि किं किमपि
 आह ? न किमपि आह्वेयर्थः । अधुना निष्ठुरभावात् प्रेमापगमेनेति
 भावः अन्यत्र शुक्लभावात्त्वर्थः पटह इव आनकं ल्यवाद्यनेद इव,
 आनकं पटहाऽस्त्रात्यमरः । कटूनि दुर्वचांसि रटात् वाक्त्वं अन्यत्र
 निष्ठुरं ध्वं तात्वर्थः । पटहस्य अर्द्रत्वे शब्दराहित्यं पसिद्धम् ।
 कस्यासि मूर्खी इति विरक्तनायकव्यवहारकथनम् । उपमालङ्कारः
 ॥ २६ ॥

अज्ञाकर इति । अहम् अस्यास्तव सख्या इति शयः आज्ञा-
 करश्च आज्ञाधाराश्च ताडनपरिभवसहश्च प्रहारः मत्सहश्च सत्यं
 तत्त्वतः अस्मात् प्रः तु किन्तु शीलशीतला शीतलत्वमवा इयं प्रिये-
 तरत् अप्येवं वक्तुमपि न वेद न जानाति किं कथं तव मूर्खी तव
 दुष्टेष्टिं सा का कं करिष्यतीति वादिनीं प्रति नायकस्य स्वकान्ता-
 प्रशंसनवचनमिदम् ॥ ३० ॥

आधाय इति । गोपी काचिद् गोपाङ्गना दुग्धकलशे क्षीरकुम्भे
 अन्यत्र दुग्धोदधौ मन्थानं मन्थनदण्डम् आधाय निधाय श्रान्ता आशो-

आस्तां मानः कथनं सखीषु वा मयि निवेद्यदुर्विनये ।

श्रियिलितरतिगुणगर्वा ममापि सा लज्जिता सुतनुः ॥३२॥

आवर्तेरातर्पणशोभां डिण्डीरपाण्डुरैर्दधती ।

गायति मुखरितसलिला प्रियसङ्गममङ्गलं सुरसा ॥ ३३ ॥

इनेनेति भावः दोर्बता भुजलता यस्यास्तथाभूता सती अप्राप्तः पारि-
जातः सुरतरुविशेषः अन्यत्र नवनीतं यथा तादृशी अतएव दैवे भाग्ये
दोषं निवेशयति व्यर्पयति । सुरतप्रसङ्गेऽपि अकृतार्थायाः कस्याश्चि-
दुक्तिरिति ध्वन्यते । कृतप्रयत्नस्यापि अकृतकार्यता भाग्याधीनेति
भावः ॥ ३१ ॥

आस्तामिति । निवेद्यः कथनीयः दुर्विनयः दुश्चेष्टा परनारी-
सङ्गादिरूपः यस्मिन् तादृशे मयि मानः कोपः सखीषु वा कथनं मदप-
राधस्येति शेषः आस्तां तिष्ठतु नैव तथा मानः कृतः न वा सखीषु
मदपराधः कथित इति भावः । सा सुतनुः शोभनाङ्गी श्रियिलितः
सुखानां नीतः रतिगुणानां गर्वा यथा तादृशी सती अभिमानवशा-
दिति भावः लज्जिता । मया सह यथायथं सुरतव्यापारः न कृत
इति भियेति भावः । एतादृशी सुयीला मत्प्रियेति कस्याश्चित् सखायं
मल्लुक्तिः ॥ ३२ ॥

आवर्तेरिति । काचित् सुरसा रसवती डिण्डीरपाण्डुरैः
फेनशुभ्रैः, डिण्डीरोऽम्बिकफः फेन इत्यमरः । आवर्तेः जलम्बनविशेषैः,
स्यादावर्त्तेऽम्बिकां भ्रम इत्यमरः । आतर्पणस्य सम्यक् तप्तेः सम्पारि-
तोषस्येत्यर्थः उज्जासस्येति यावत् शोभां दधती मुखरितं शब्दितं हस्त-
तावेनेति भावः सलिलं यथा तथाभूता सती प्रियसङ्गमस्य अविरभाविन
इति भावः मङ्गलं गायति । भाविप्रियसङ्गमस्योज्जासात् जल-
क्रीडाच्छलेन कस्याश्चित् मङ्गलगानवर्थनमिदम् ॥ ३३ ॥

इकारादिः ।

इथमुद्गतिं हरन्ती नेत्रनिकोचं च विदधती पुरतः ।
न विजानीमः किं तव वदति सपत्नीव दिननिद्रा ॥ १ ॥

इदमुभयभित्तिसन्ततहारगुणान्तर्गतैककुचमुकुलम्
गुटिकाधनुरिव बालावपुः स्मरः श्रयति कुतुकेन ॥ २ ॥

इह शिखरिशिखरावलम्बिनि विनोददरतरलवपुषि
तरुहरिणे ।

पश्याभिलषति पतितुं विहृगी निजनीडमोहेन ॥ ३ ॥

इयमिति । इयं दिननिद्रा टिवास्त्रप्रः सपत्नीव तव उद्गतिम्
उत्थानम् अन्यत्र उद्गतिं हरन्ती नेत्रनिकोचं नयननिमीलनम् अन्यत्र
नेत्रविक्रान्तम् एकत्रालम्ब्यादन्यत्र विद्वेषादिति भावः । विदधती कुर्वती
पुरतः अर्पणैः तवेति शेषः किं वदति कियन्तं तिरस्कारं करोति
न जानीमः तस्मात् शयनात् उच्छिष्टेति ध्वन्यते । नायिकां सुरतत्रा-
न्तसुप्तां प्रति सख्या वचनमिदम् ॥ १ ॥

इदमिति । उभयभित्तौ उभयपार्श्वे सन्ततो विसृतो यो हार-
गुणः माल्यदाम तस्य अन्तर्गतः मध्यवर्ती एकः कुचमुकुलः यस्य
तथाभूतं वैकल्पिकमालान्तर्गतस्तनमुकुलमिति भावः इदं बालायाः
सुग्धायाः वपुः शरीरं स्मरः कामः गुटिकाधनुः गुटिकारूपं शस्त्रमिव
कुतुकेन आनन्देन श्रयति अवलम्बते तादृशवपुषः आरोहीपकत्वा-
दिति भावः ॥ २ ॥

इहेति । इह अस्मिन् विनोदेन उल्लासेन दरमोषत् तरु-
चपटं वपुर्वस्त्रं तथाभूते तरुहरिणे शास्त्राद्यने शिखरिणः वृक्षस्य,
तरुशैली शिखरिण्यावत्वमरः । शिखरम् अयम् अवलम्बत इति
तद्योक्ते सति विहृगी पक्षिणी निजं बत् नीडं कुलायः, कुलायने
बीडमस्त्रियामित्वमरः । तस्य मोहेन भ्रमेष पतितुम् अभिलषति
पश्य ॥ ३ ॥

इक्षुर्नदीप्रवाहो द्यूतं मानग्रहश्च हे सुतनु ।
 भ्रूलतिका च तवेयं भङ्गे रसमधिकमावहति ॥ ४ ॥
 इन्दोरिवास्य पुरतो यद्विमुखी सापवारणा भ्रमसि ।
 तत्कथय किं नु दुरितं सखि त्वया ह्याययेव कृतम् ॥ ५ ॥
 इह कपटकुतुकतरलितदृशि विश्वासं कुरुङ्ग किं कुरुषे ।
 तव रभसतरलितेयं व्याधबधूर्वालधौ वलते ॥ ६ ॥

इक्षुरिति । हे सुतनु ! इक्षुः नदीप्रवाहः द्यूतं ते तव मानग्रहश्च कोपावलम्बनश्च इयं भ्रूलतिका च भङ्गे चर्षये तरङ्गसञ्चलने पराजयकरणे अपगमे वक्रतापादने च अधिकं रसम् आस्ताद् शोभां उल्लासम् आनन्दं चारुताञ्च आवहति गृह्णाति । अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतानामेकधर्मसम्बन्धात् दीपकालङ्कारः । नायिकां प्रति नायकस्योक्तिरयम् ॥ ४ ॥

इन्दोरिति । हे सखि ! इन्दोरिव चन्द्रस्येव अस्य प्रियस्य पुरतः अग्रतः विमुखी परावृत्तवदना अन्यत्र पराङ्मुखी सापवारणा कतावगुणहना अन्यत्र तिरोधानं गता यत् भ्रमसि इतस्ततः सञ्चरसि तत् तस्मात् त्वया ह्याययेव किं नु वितर्के दुरितं दुष्कृतं कृतम् ? यथा ह्याया चन्द्रसंज्ञिधाने विमुखी भवति तथा एतादृशकालसञ्चिधौ ते विमुखता दुष्कृतप्राकजनिनेति भावः तस्मात् मानं त्यक्त्वा एनं रञ्जयेति नायिकां प्रति मन्त्रा उक्तिः । उपमालङ्कारः ॥ ५ ॥

इहोत । हे कुरुङ्ग ! हरिण ! कपटेन यत्कीकेन कलिमेघेत्यर्थः कुतुकेन उल्लासेन तरलिते सञ्चलिते दृशौ नयने यस्याः तथाभूतायाम् इह अस्यां व्याधबध्वं किं कथं विश्वासं कुरुषे ? नैव विश्वासः कार्य इति भावः । रभसं चर्षये त्वत्प्रायेति भावः तरलिता उल्लासिता इयं व्याधस्य स्रगयोः बधूः कान्ता तव बालधौ पुच्छे वलते लगति त्वद्बधार्थं त्वः प्रलाभयतीति भावः । दुश्चारिण्या सायया लोकः प्रताप्यते तस्मात् तस्मै रवार्चितैर्भवितव्यमिति अप्रस्तुतप्रसंखालङ्कारः ॥ ६ ॥

इह वहति बहुमहोदधिविभूषणा मानगर्वमियसुर्वी ।
देवस्य कमठमूर्तेर्न पृष्ठमपि निखिलमाप्नोति ॥ ७ ॥

ईकारादिः ।

ईर्थाः शोषज्वलितो निजपतिसङ्गं विचिन्तयंस्तस्याः ।
च्युतवसनजघनभावनसान्द्रानन्देन निर्वामि ॥ १ ॥

इहेत । वहवः महोदधयः समुद्राः विभूषणानि अलङ्काराः
यस्याः तथाभूता इयम् उर्वी पृथिवी इह जगति मानगर्वं महती
अहं न मनुष्या कापीति स्वपरिभाषस्य अलङ्कारं वहति करोती-
त्यर्थः किन्तु कमठमूर्तेः कूर्मरूपिणः देवस्य विष्णोः निखिलं समग्रमपि
पृष्ठं न आप्नोति न व्याप्नोति सर्वशरीरव्यापनं दूरापास्तमिति भावः ।
पक्षे वहवः महोदधयः उत्सवसमुद्राः महोत्सवा इति यावत्,
मह उद्भव उत्सव इत्यमरः । विभूषणानि अलङ्काराः यस्याः महोत्-
सवश्रियं वहतीति भावः इयम् उर्वी महती नारी मानगर्वम् अहम्
अतिमानवतीति गर्वम् अलङ्कारं वहति किन्तु कमठमूर्तेः कमठवत्
कठिनदेहस्य निष्ठुरस्येति भावः देवस्य क्रोडाशोबस्य कान्तस्येति
भावः निखिलं पृष्ठमपि साम्मुख्यं दूरापास्तमिति भावः न आप्नोति
न लभते इत्यर्थः । पत्न्या अनादृताया मानो विफल इति भावः ।
अलङ्कारिणीं मानिनीं दुर्भगां प्रति कस्याश्चिदुक्तिः ॥ ७ ॥

ईर्थेति । तस्याः कान्तायाः निजपतिसङ्गं विचिन्तयन् भावयन्
ईर्थाया अज्ञान्या यः रोषः क्रोधः तेन ज्वलितः सन्तप्तः सन् तस्याः
प्युतं स्वचितं वसनं वस्त्रं यस्यात् तथाभूतं यत् जघनं कटिपुरो-
भागः तस्य भावनेन ध्यानेन यः सान्द्रः निविडः आनन्दः तेन
निर्वामि सन्तापं निवारयामि । कस्यचित् परनादिकासक्तस्य सखायं
पत्न्युक्तिरिवम् ॥ १ ॥

ईश्वरपरिग्रहीचित्तमोहोऽस्यां मधुप किं सुधा पतसि ।
 कनकाभिधानसारा वीतरसा कितवकलिकेयम् ॥ २ ॥
 ईषद्वशिष्टजडिमा शिशिरे गतमात्र एव चिरमङ्गैः ।
 नवयौवनेव तन्वी निषेव्यते निर्भरं वापी ॥ ३ ॥

ईश्वरेति । हे मधुप ! भ्रमर ! ईश्वरस्य हरस्य महाजनस्य च
 परिग्रहः अङ्गीकारः पक्षमिति यावत् तेन उचितः मोहः भ्रमः
 यस्य तादृशस्त्वं यतोऽयम् ईश्वरेण परिगृहीतः ततोऽयं विशेषगुण-
 शालिनीति अन्यत्र महाजनेन परिगृहीतेयं ततः समीचीनेति भ्रमश्च
 उचित एवेति भावः । अस्यां कितवकलिकायां किं कथं सुधा पृष्ठा
 पतसि इयं कितवस्य धूसूरस्य कलिका, उन्मत्तः कितवो धूर्त्तौ धूसूरः
 कनकाङ्गय इत्यमरः । कनकाभिधानं कनक इति संज्ञा सारः
 श्रेष्ठांशः यस्याः तादृशी अतएव वीतरसा नीरसा अन्तःसारमून्या
 इत्यर्थः । महत्परिगृहीतेति बुद्ध्या नास्यां प्रणयः कार्यः यतो नेयं
 रसवतीति कस्याश्चित् कञ्चित् तथासक्तमनसं प्रत्युक्तिः । अप्रस्तुत-
 प्रशंसालङ्कारः ॥ २ ॥

ईषदिति । शिशिरे शीतर्त्तौ गतमात्र एव समाप्तावेव वसन्तावि-
 भावसमये इति भावः ईषत् अल्पं यथा तथा अपशिष्टः जडिमा
 जाद्यं शैत्वमित्यर्थः यस्यास्तथोक्ता नातिशीतोष्णेत्यर्थः नवयौवना
 तन्वी लघाङ्गीव वापी दीर्घिका चिरं सततम् अङ्गैः सम्भोगाङ्ग-
 भूतैः स्रक्चन्दनादिभिः अवगाहनाङ्गभूतैः सन्नरणादिभिश्च निर्भरम्
 अत्यन्तं यथा तथा निषेव्यते भुज्यते । उपमालङ्कारः ॥ ३ ॥

उकारादिः ।

उल्लसितभ्रूधनुषा तव पृथुना लोचनेन रुचिराङ्गि ।

अचला अपि न महान्तः के चञ्चलभावमानीताः ॥ १ ॥

उपनीय यन्नितम्बे भुजङ्गमुच्चैरलम्बि विबुधैः श्रीः ।

एकः स मन्दरगिरिः सखि गरिमाणं समुद्दहतु ॥ २ ॥

उल्लसितलाञ्छनोऽयं ज्योत्स्नावर्षी सुधाकरः स्फुरति ।

आसक्तकृष्णचरणः शकट इव प्रकटितक्षीरः ॥ ३ ॥

उल्लसितेति । हे रुचिराङ्गि सुन्दरि ! उल्लसिता भ्रूः धनुषि यस्य तथाभूतेन तव पृथुना विशालेन लोचनेन अचला अपि चाञ्चल्य-रहिता अपि के महान्तः जना न चञ्चलभावं चापल्यम् अपैर्य-मित्यर्थः न आनीताः न सम्यक् प्रापिता ? अपितु सर्व एव अधी-रतां नीता इत्यर्थः । तव कटाक्षपातेन के धैर्यं न त्यजन्तीति न जानीम इति भावः । पृथुना राज्ञा महान्तः पर्वताः पृथिवीदोहन-समये समवेताः कृता इति च पौराणिकी वार्ता ध्वन्यते ॥ १ ॥

उपनीयेति । हे सखि ! विबुधैर्देवैः यस्य मन्दरगिरेः मन्थनदण्ड-भूतस्येति भावः नितम्बे कटके अन्यत्र यास्यन् नितम्बे भुजङ्गं सर्पं वासुकिमिति यावत् अन्यत्र विटं कान्तमिति भावः उपनीय संवञ्ज्य प्रापयित्वा च उच्चैः सहती श्रीः लक्ष्मीः शोभा च अलम्बि प्राप्ता स एकः केवलः मन्दरगिरिः मन्दरपर्वतः विशालतया पर्वततल्ल्यो नितम्बश्च गरिमाणं गौरवं समुद्दहतु प्राप्नोत । कान्तसम्बुज्यमाना एव कान्ता गौरवशास्त्रिणीति कस्याचित् काञ्चित् प्रत्युक्तिः । अपस्तुत-प्रशंसालङ्कारः ॥ २ ॥

उल्लसितेति । उल्लसितम् उद्भासितं जाण्डनं चिह्नं कलङ्क इत्यर्थः यस्य तथाभूतः ज्योत्स्नावर्षी चन्द्रिकावर्षणशोणः अयं सुधाकरः चन्द्रः आसक्तः संलग्नः कृष्णस्य चक्षुषो यत्र तादृशः प्रकटितम् उद्गुणीयं क्षीरं येन तथोक्तः क्षीरवर्षीत्यर्थः शकट इव

उपचारानुनयास्ते कितवस्थोपेक्षिताः सखीवचसा ।
 अधुना निष्ठुरमपि यदि स वदति कलिकैतवाद्यामि ॥४॥
 उषसि परिवर्तयन्त्या मुक्तादामोपवीततां नीतम् ।
 पुरुषायितवैद्गध्यं व्रीडावति कैर्न कलितं ते ॥ ५ ॥
 उड्डीनानामेषां प्रासादात्तरुणि पक्षिणां पङ्क्तिः ।

शकटनासा अक्षुरविशेष इव स्फुरति दीप्यते । शकटाक्षुरः क्षीरदानेन
 लष्णं प्रबोभयित्तुभागतः तत्पदाघातेन निष्ठुर इति पौराणिकी
 वार्त्ता । नायम् अभिसारसमयः अधुना अभिसरणे कलङ्क एव
 भवितेति कस्याश्चित् काञ्चिदभिसरणोद्यतां प्रत्युक्तिरियम् । उपसा-
 लङ्कारः ॥ ३ ॥

उपचारेति । सखीवचसा सख्युपदेशेन कितवस्य धूर्त्तस्य कान्त-
 स्येति भावः ते उपचारानुनयाः कपटमान्वनवचनानि उपेक्षिताः
 अगणिता इत्यर्थः तदीयमनुनयवचो न श्रुतमिति भावः अधुना स
 यदि निष्ठुरमपि सान्त्वनं दूरापास्तमिति अपिशब्दार्थः । वदति
 निर्भर्त्सयतीत्यर्थः तदपि कलिकैतवात् कलङ्कव्याजात् यामि गच्छामि
 तत्समीपमिति शेषः । नाहमिदानीं तेन विना स्यात् शक्नोमि
 किं मे मानेन सख्युपदेशकतेन, तेन सह कलङ्कं करिष्यामीत्यच्छलेन
 तत्समीपं गच्छामीति कस्याश्चित् नायकाप्राप्त्या स्वतोमानभङ्गनपूर्वकं
 तत्समीपगमनोक्तिरियम् ॥ ४ ॥

उपवीति । हे व्रीडावति लज्जार्थाले ! उपसि प्रभाते उपवी-
 ततां यच्चस्त्वतां नीतं प्रापितं मुक्तादास सौक्तिकहारं परिवर्तयन्त्या
 विपर्यासयन्त्या यथायथं विन्यस्यन्त्या इति भावः तवेति शेषः पुरुषा-
 यितवैद्गध्यं विपरीतरतवैचित्र्यं कैः जनैः न कलितं नावधारितम्
 अपि तु सर्वैरेवेत्यर्थः । उपवीतस्य पुरुषचिह्नत्वादिति भावः । सख्या
 नायिकां प्रात परिहासोक्तिरियम् ॥ ५ ॥

उड्डीनेति । हे तरुणि युवति ! प्रासादात् हस्यं स्थलविशेषात्

विस्फुरति वैजयन्ती पवनच्छिन्नापविष्टिव ॥ ६ ॥

उज्जागरितभ्रामितदन्तुरदलरुद्धमधुकरप्रकरे ।

काञ्चनकेतकि मा तव विकसतु सौरभ्यसम्भारः ॥ ७ ॥

उल्लसितभ्रूः किमतिक्रान्तं चिन्तयसि निस्तरङ्गाक्षि ।

क्षुद्रापचारविरसः पाकः प्रेम्णो गुडस्यैव ॥ ८ ॥

उद्धानानाम् उत्पतितानाम् एषां पक्षिणां पङ्क्तिः श्रेणी पवनेन वायुना लिङ्गा अतएव अपविष्टा ध्वजदण्डात् विच्युता वैजयन्तीव पताकेव विस्फुरति विशेषेण राजते । नायिकां प्रति सख्या उपनायकस्य सङ्घे तस्य लग्नमनं भङ्ग्या सूच्यते ॥ ६ ॥

उज्जागरितेति । हे काञ्चनकेतकि ! अर्णकेतकवते ! उज्जागरिता उच्चद्रुक्ता अतएव भ्रामिता कारितभ्रमणा दन्तुरैः उच्चतैः दलैः रुद्धैः निरोधं नीता मधुकरप्रकरा भ्रमरसङ्घा यथा तादृशि । तव सौरभ्यसंभारः सौगन्ध्यनिचयः सदुगुणनिकरश्च मा विकसतु न प्रसरतु । अपस्तुतप्रशंसया कस्यचित् काञ्चित् नायिकां विरक्तीकृतनायिकां प्रति अभिशापवचननिदम् ॥ ७ ॥

उल्लसितभ्रूः गति । नास्ति तरङ्गः अपाङ्गचलनादिव्यापारः यथोस्तथासते अक्षिणी नयने प्रत्यास्तत्सन्दुद्धौ । उल्लसिता उदीता भ्रूः यथा तादृशा सती अतिक्रान्तम् अतीतं वस्त्विति शेषः किं कथं चिन्तयसि ? गदाक्षुभोचनचनर्थकनिर्मित भावः । गुडस्यैव प्रेम्णः पाकः परिणामः क्षुद्रस्य नाचव्य अपचारेण दौःशील्याचरणे-नेत्यर्थः कन्यत्र क्षुद्राणां माञ्छकाणाम् अपचारेण सम्बन्धेन विरसः विस्वादः भवतीति शेषः । क्षुद्रेण सङ्घे प्रेमकरणं परिणामविरस-मिति फलितार्थः । त्वया क्षुद्रेण सङ्घे प्रणयः कृतः तस्मात्ते ईदृशी गतिरिति सख्या नायिकां प्रत्युक्तिः । श्लेषानुपुष्पितोपमाखङ्कारः ॥ ८ ॥

उद्दिश्य निःसरन्तीं सखीमियं कपटकोपकुटिलभ्रूः ।
 एवमवतंसमाक्षिपदाहृतदीपो यथा पतति ॥ ९ ॥
 उदितोऽपि तुहिनगहने गगनप्रान्ते न दीप्यते तपनः ।
 कठिनघृतपूरपूर्णं शरावशिरसि प्रदीप इव ॥ १० ॥
 उद्गमनोपनिवेशनशयनपरावृत्तिवलनचलनेषु ।
 अनिशं स मोहयति मां हृत्तग्नः श्वास इव दयितः ॥ ११ ॥

उद्दिश्येति । इयं कपटेन कृत्रिमेण कोपेन कुटिला भ्रूर्यस्या-
 स्तथाभूता सती निःसरन्तीं गृह्णात् निर्गच्छन्तीं सखीम् उद्दिश्य चक्ष-
 यित्वा एवम् इत्यम् अवतंसं कर्णभूषणीभूतं कुसुममिति शेषः आक्षि-
 पत् अक्षुञ्चत् यथा येन प्रकारेण आहृतश्चासौ दीपश्चेति आहृत-
 दीपः दीप आहृतः सञ्चित्यर्थः पतति । परिहासतः निर्गच्छन्त्या
 अपि बख्यास्ताडनच्छलेन दीपनिर्वापण्यादस्मा रतौत्सुक्यं व्यज्यते ॥ ९ ॥

उदित इति । उदितोऽपि तपनः सूर्यः तुहिनगहने हिमा-
 च्छन्ने गगनप्रान्ते कठिनेन घनेन घृतपूरणे घृतनिचयेन पूर्णे शरावस्य
 शिरसि प्रदीप इव न दीप्यते न राजते । शीतलप्रकृतौ न कटाचित्
 क्रोधादिरिपूणां विकास इति बद्धेषु सुजनेषु मध्ये एकोन दुजनेन न
 किमपि दौर्जन्यं कर्तुं शक्यते इति मूर्खबद्धेषु देशेषु नैकस्य विदुषः
 सम्माननेत्यादयो बहुवो विषया व्यज्यन्ते । कस्यचित् कमपि महान्तं
 नीचजनकृतानादरं प्रति सान्त्वनयाक्यम् ॥ १० ॥

उद्गमनेति । स दयितः कालः हृत्तग्नः हृदयस्थितः श्वास
 इव तटाख्यरोगविशेष इव उद्गमनम् उत्थानम् उपनिवेशनं शयनं
 परावृत्तिवलनं पार्श्वपरिवर्तनं चलनं गतिः तेषु अनिशं सततं मां
 मोहयति व्याकुलीकरोति । तस्याप्राप्तौ न मम क्वचिदपि विषये
 प्रवृत्तिरिति शोभं, तत्समागमाय यत्नः कार्य इति कयाचित्
 सखीं प्रत्युच्यते । उपमाबद्धारः ॥ ११ ॥

उज्झितसौभाग्यमदस्फुटयाञ्जानङ्गभीतयोर्युनोः ।

अकलितमनसोरेका दृष्टिर्दूती निरुष्टार्था ॥ १२ ॥

उत्तमभुजङ्गसङ्गमनिस्सन्दनितम्बचापलस्तस्याः ।

मन्दरगिरिरिव विबुधैरितस्ततः क्लृप्यते कायः ॥ १३ ॥

उपनीय कलमकुडवं कथयति सभयश्चिकित्सके हलिकः ।

शीणं सीमार्धनिभं बधूस्तने व्याधिसुपजातम् ॥ १४ ॥

उज्झितेति । उज्झितस्याजितः सौभाग्यमदः वाङ्मयगर्वः यथा तथाभूता या स्फुटा प्रकटा याच्ञा मन्मनोरथं पुरयेति प्रार्थना अनङ्गः कामश्च ताभ्यां भीतयोः स्फुटप्रार्थनायां सौभाग्यमदहानिः अस्फुटप्रार्थनायाञ्च मदनबाधेत्युभयथापि तस्तयोरिति यावत् अतएव अकलितम् अनिर्द्धारितं मनो ययोः तादृशयोरविदितभावयोरित्यर्थः । युनोस्तरुणयोः एका केवला दृष्टिः परस्परान्बोक्कनविशेष इत्यर्थः निरुष्टार्था उभयोर्भावप्रकाशिनो दूती । तदुक्तं दर्पणे । उभयोर्भावकुञ्जीय स्तयं वदति चोत्तरम् । सुस्तिष्टं कुरुते कार्यं निरुष्टार्थस्तु स क्लृप्यते ॥ इति । दृष्ट्यैव तयोः परस्परामिप्रायप्रकटनमिति भावः ॥ १२ ॥

उत्तमेति । तस्याः कान्तायाः कायः शरीरम् उत्तमेन उत्कृष्टेन भुजङ्गेन विटेन जारेणेति यावत् अन्यत्र सर्पेण वासुकिनेति यावत् यः सङ्गमः सम्बन्धः तेन निस्सन्दं निश्चलं गतमिति यावत् नितम्बस्य कटिदेशस्य अन्यत्र कटकस्य चापलम् अपरभुजङ्गसङ्गमे व्योत्सुक्यम् अन्यत्र व्ययथास्थितिरूपं यस्य तथाभूतः, भुजङ्गो विटसर्पयोरित्यमरः । विबुधैर्देवैः अन्यत्र सुरतक्रीडाशीलैः मन्दरगिरिरिव इतस्ततः क्लृप्यते । काचित् साधारणो अन्यैर्भुज्यमानांपि एकस्मिन्नेव युनि समासक्तेति भावः । उपमाबङ्गारः ॥ १३ ॥

उपनीयेति । हलिकः हलजीवी कृषीबल इत्यर्थः कलमानां धान्यविशेषाणां कुडवं परिमाणविशेषं पलाकानिचयं वा उपनीय

उन्मुकुलिताधरपुटे भूतिकणत्रासमीलिताधीच्छि ।

धूमोऽपि नेह विरम भ्रमरोऽयं खसितमनुसरति ॥ १५ ॥

उपरि परिप्लवते मम बालेयं गृह्णिणि हंसमालेव ।

सरस इव नलिननाला त्वमाशयं प्राप्य वससि पुनः ॥ १६ ॥

समीपं नीत्वा चिकित्सकस्येति शेषः सभयः सन् चिकित्सके चिकित्-
सकं प्रतीत्यर्थः बध्ना भस जायाया इत्यर्थः स्तने शोथं रक्तवर्णं
सोमार्द्धनिभम् अर्द्धचन्द्राकारं व्याधिं रोगम् उपजातं संवृत्तं कथ-
यति । एतादृशोऽर्थं मूढः यत् बध्नाः परपुरुषभुक्तायाः स्तने नखक्षत-
चिह्नं रोगत्वेन निरूपयति तस्मात् एतत्कान्तासङ्गमे नात्यापि
शङ्का कार्याति काञ्चित् प्रातः कस्याश्चिद् दूत्या उक्तिरियम् ॥ १४ ॥

उन्मुकुलिताति । उन्मुकुलिताम् उत्कृष्टं सुकुलमिवाचरितम्
अधरपुटं यस्यास्तत्सन्बुद्धौ अग्निज्वालायाय फूत्कारकरणेति भावः
भूतीनां भस्मनां, भूतिर्भस्मनि सम्पदीत्यमरः । कथात् यस्मासः भयं
तेन मीलितं अर्द्धाक्षिणी नेत्रार्द्धं यथा तथाभूते ! इह अस्मिन्
प्रदेशे धूमोऽपि अपरत्वान्यव्यवच्छेदकः । न अस्ताति शेषः तस्मात्
विरम निवृत्तस्य मनःसङ्कल्पसम्भोगादिति भावः अयं भ्रमरः श्वसितं
ते निःश्वासम् अनुसरति । एतेन पातस्ते त्वदाभिप्रायभवगच्छतीति
सावधानया त्वया भवितव्यमिति कयाचित् सख्या काचित् जारसङ्गम-
मननेन ससञ्ज्ञिता संबोध्यते ॥ १५ ॥

उपरोति । हे गृह्णिणि गृह्णस्वामिनि ! एतेन आद्रातिशयो
व्यज्यते । इयं बाला हंसमालेव सरस इव मम उपरि परिप्लवते
आसृज्यते सन्नरति च । पुनः किन्तु त्वं सरसः नलिननाला पद्म-
नालमिव मम आशयं हृदयम् अन्यत्र अभ्यन्तरमित्यर्थः प्राप्य वससि
अर्धातिष्ठसि । त्वय्येव समान्तरिकं प्रेम अस्यान्तु बालायां वाह्यमिति
न त्वया शङ्कितव्यमिति कस्याचित् गृह्णिणीं प्रत्युक्तिः । उपमाब-
न्धनः ॥ १६ ॥

उत्कम्पघर्मपिच्छिलदोःसाधिकहस्तविच्युतचौरः ।

शिवमाशास्ते सुतनु स्तनयोस्तव चञ्चलाञ्चलयोः ॥ १७ ॥

उत्क्षिप्तबाहुदर्शितभुजमूलं चूतमुकुल मम सख्या ।

आकृष्यमाण राजति भवतः परमुच्चपदलाभः ॥ १८ ॥

उच्चकुचकुम्भनिहितो हृदयं चालयति जघनलग्नायः ।

अतिनिम्नमध्यसंक्रमदारुनिभस्तरुणि तव हारः ॥ १९ ॥

उत्कम्पेति । हे सुतनु सुन्दरि ! उद्गतः कम्पो यस्य तथाभूतः
तथा घर्मेण खेदेन पिच्छिलः सात्विकभावोदयादिति भावः दोःसा-
धिकस्य प्रहरिणः यः हस्तः तस्मात् विच्युतः विभ्रष्टः चौरः तस्कारः
चञ्चलम् अञ्चलं वसनप्रान्तभागः ययोः तथाभूतयोः तव स्तनयोः
शिवं मङ्गलम् आशास्ते आकाङ्क्षति । अभिसरन्त्यास्तव तथाविध-
स्तनमण्डलदर्शनात् कासावेशेन सञ्जातोत्कम्पस्वेदात् प्रहरिणः हस्तात्
तस्कारः विच्युतः सन् त्वया कृतं स्वस्य प्राणरक्षणं मन्यमानः तव
कुचावाशिषा सम्बुद्धयतीति फलितम् । एतेन त्वया अभिसारः कृत
इति कस्यचित् कञ्चित् प्रति वचनम् ॥ १७ ॥

उत्क्षिप्तेति । उत्क्षिप्तेन उन्नमितेन बाहुना दर्शितं भुजमूलं
यस्मिन् तद् यथा तथा मम सख्या आकृष्यमाण चूतमुकुल ! भवतः
परमतिशयेन उच्चपदलाभः उत्कण्ठगतिलाभः राजति शोभते मुकु-
लेति सम्बोधनेन नायकस्य अन्याङ्गनाभोगराहित्यं नवयौवनवचस्व-
ध्वन्यते । मत्सख्या त्वं प्रति समासक्त्या तव सुखातिशयः अथयं
भावोति कस्याचित् कञ्चित् युवानं प्रति वचनम् । मुकुलादेराकर्ष-
णोत्तरमोचनात् ऊर्ध्वगतिर्जायते इति प्रसिद्धिरत्वानुसन्धेया ।
अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ १८ ॥

उच्चेति । हे तरुणि ! उच्चयोरुच्चतयोः कुचकुम्भयोर्निहितः
विन्यस्तः कुम्भपदेनाधिककाठिन्यं कुचयोर्दोषते० । जघने कटिपुरो-
भागे जघनं संमत्तम् अयं यस्य तथाभूतः अयं तव हारः अतिनिम्नम्

उल्लसितशीतदीधितिकलोपकण्ठे स्फुरन्ति तारौघाः ।

कुसुमायुधविधृतधनुर्निर्गतमकरन्दविन्दुनिभाः ॥ २० ॥

उपनीय प्रियमसमयविदं च मे दग्धमानमपनीय ।

नर्मोपक्रम एव क्षणदे दूतीव चलितासि ॥ २१ ॥

अतिनतं यत् मध्यं तस्य निम्नदेशोल्लङ्घनाय यत् काष्ठं दीयते तत्
संक्रमदाह तत्सदृशः सन् हृदयं मनः दृष्टुरिति शेषः चाक्षयति
चञ्चलं करोति । अन्योऽपि संक्रमदारुणा चलन् चञ्चलदेहो भवतीति
प्रसिद्धिः । तव कुचयोरुपरि हारदर्शनेन लोकस्तत्सङ्गममाकाङ्क्षतीति
कस्याञ्चित् काञ्चित् प्रति वचनम् ॥ १९ ॥

उल्लसितेति । उल्लसितः सुरतसुखात् आनन्दपर्य्य इति भावः
यः शीतदीधितिचन्द्रः नायिकाया मुखमित्यतिशयोक्तिः । तस्य कले
मधुरं यत् उपकण्ठं कण्ठसमीपं तस्मिन् ताराणां नक्षत्राणां ओघाः
निचयाः खेदविन्दव इत्यतिशयोक्तिः । कुसुमायुधेन कामेन विधृतं
यत् धनुः प्रौष्पमिति भावः तस्मात् निर्गता ये मकरन्दविन्दवः कुसुम-
रसकणाः तन्निभाः तत्सदृशाः स्फुरन्ति प्रसरन्ति । सुरतत्रमात्ता-
मपि एनां वोच्य कामिनः पुनः सङ्गमाय यतन्ते इति भावः ।
कस्याञ्चित् कञ्चित् प्रत्युक्तिरियम् । अतिशयोक्तिरलङ्कारः । तदुक्तं
दर्पणे, सिद्धत्वेऽध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते इति ॥ २० ॥

उपनीयेति । हे क्षणदे क्षणम् उत्सवं ददातीति तत्सम्बुद्धौ
हे निशे इत्यर्थः, त्रियामा क्षणदा क्षणेष्वमरः । असमयविदं काला-
नभिन्नं प्रियम् उपनीय सत्सङ्घिभिमानोवेत्यर्थः मे मम दग्धमानं
विफलाभिमानम् अपनीय निरस्य च दूतीव नर्मणः विहारस्य उप-
क्रम एव आरम्भ एव चलितासि प्रभाता असि । उपमालङ्कारः ।
कस्याञ्चित् प्रियतत्प्राप्तावपि रात्यवसानात् अलम्बसमागमसुखायाः
खेदवचनमिदम् ॥ २१ ॥

उत्तमवनितैकगतिः करीव सरसीपयः सखीधैर्यम् ।

आस्क्रान्दितोरुणा त्वं हस्तेनैव स्पृशन् हरसि ॥ २२ ॥

—

जकारादिः ।

जडामुनातिवाहय पृष्ठे लग्नापि कालमचलापि ।

सर्वसहे कठोरत्वचः किमङ्गेन कमठस्य ॥ १ ॥

उत्तमेति । उत्तमवनितानाम् एकगतिरद्वितीयाश्रयः अतिप्रिय इत्यर्थः त्वम् आस्क्रान्दितो मर्दितौ जहू जङ्घे येन तथोक्तेन अन्यत्र आस्क्रान्तः स्पृष्टः जरुः खजङ्गा येन तथोक्तेन अतिविशालेनेत्यर्थः । हस्तेनैव भुजेनैव अन्यत्र गुण्डादण्डेनैवेत्यर्थः करीव हस्तोव सरसी-पयः सरोवरजलं सख्या धैर्यं हरसि । एवकारेणालिङ्गनादिषु का कथोति व्यञ्जते । मत्सखो तव तादृशेन हस्तसंस्पर्शेनैव त्वयि अनुरक्ता जातेति कञ्चित् प्रति कस्याश्चिदुक्तिः । उपमासङ्कारः ॥२२॥

—

जडोति । हे सर्वसहे पृथ्वि ! एतेन तव सर्वसहनक्षमत्वं सूच्यते । अमुना कमठेन जडा उद्धृता अथच परिणीता त्वं पृष्ठे लग्नाऽपि पृष्ठोपरिस्थितापि अस्त्वैवति शेषः अथच पश्चात् कतापि एतेन प्रणयाभायो व्यञ्जते । अचलापि अचञ्चला एव अत्रावधारणार्थोऽपि-शब्दः । काबम् अतिवाहय गमय । कठोरत्वचः कठिनचर्मणः कम-ठस्य कूर्मस्य अङ्गेन उत्सङ्गेन किम् ? न किमपि प्रयोजनसंज्ञीत्यर्थः । कोमले एव उत्सङ्गे उपवेशनं सुखाय एतदर्धमेव सर्वे उत्सङ्गं कामयन्ते नतु कठिने इति भावः । कञ्चित् केनचित् निष्ठुरेण नावकेन परिणीतां तत्प्रणयवर्जितां प्रति कस्याश्चित् सख्या प्रबोध-वचनमिदम् । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ १ ॥

—

ऋकारादिः ।

ऋजुना निधेहि चरणी परिहर सखि निखिलनागराचारम् ।

इह डाकिनीति पक्षीपतिः कटाक्षेऽपि दण्डयति ॥ १ ॥

ऋषभोऽत्र गीयत इति श्रुत्वा स्वरपारगा वयं प्राप्ताः ।

को वेद गोष्ठमेतद्गोशान्ती विहितबहुमानम् ॥ २ ॥

— — —
एकांकारादिः ।

एको हरः प्रियाधरगुणवेदी दिविषदोऽपरे मूढाः ।

विषममृतं वा सममिति यः पश्यन् गरलमेव पपी ॥ १ ॥

ऋजुनेति । हे सखि ! ऋजुना सरलेन मार्गेणेति शेषः चरणी
निधेहि अर्पय, निखिलं समग्रं नागराचारं नगरोचितरीतिं परिहर
परित्यज । इह अस्मिन् प्रदेशे पक्षीपतिः यामाध्यक्षः कटाक्षेऽपि
कुटिलदृष्टावपि का कथा अन्यनागराचारे इत्यपिशब्दार्थः डाकिनी
इति बुद्ध्या इति शेषः दण्डयति शास्ति । काञ्चित् नागरिकां पक्षीं
यान्तीं प्रति तत्सख्या अवधानार्थं शिञ्जावचनमिदम् ॥ १ ॥

ऋषभ इति । अत्र अस्मिन् प्रदेशे ऋषभः स्वरविशेषः, निषादर्षभ-
गान्धारषड्जमध्यमधैवताः । पञ्चमश्चेत्वमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः
स्वरा इत्यमरः । षष्ठश्च गीयते गानविषयीक्रियते गानेन कीर्त्यते च
इति श्रुत्वा स्वरपारगाः स्वरज्ञानशास्त्रिनः वयं प्राप्ताः उपस्थिताः ।
गोशान्ती षोडशमस्य शान्ती सान्त्वनविषये विहितः कृतः बहुमानः
षष्ठ्येति भावः यत्र तादृशं गोष्ठं गवां स्थानमेतत् को जनः वेद
जानाति । नामसादृश्यवशात् वयमत्रागमनेन प्रतारिता इति
भावः । सदाशोचनकामनया समागतानां मूर्खसमागमप्राप्तावेतदुक्ति-
रिति बोध्यम् ॥ २ ॥

— — —
एक इति । एकः केवलः, एके सुखान्यकेवला इत्यमरः । हरः

एष्यति मा पुनरयमिति गमने यद्मङ्गलं मयाकारि ।

अधुना तदेव कारणमवस्थितौ दग्धगेहपतेः ॥ २ ॥

एकैकशो युवजनं विलङ्घमानाच्चनिकारमिव तरला ।

विश्राम्यति सुभग त्वामङ्गलिरासाद्य मेरुमिव ॥ ३ ॥

एकः स एव जीवति स्रहृदयशून्योऽपि स्रहृदयो राहुः ।

शिवः प्रियाया अधरस्य गुणान् वेत्ताति तथाभूतः । अपरे दिवि स्वर्गे सीदन्ताति तथोक्ता देवा इत्यर्थः मूढाः अनभिन्नाः प्रियाधररसात् स्नादानभिन्ना इत्यर्थः । यः हरः विषम् अमृतं वा समं इति पश्यन् विचारयन् गरलमेव विषमेव पयो पीतवान् । श्रियां नारायणेनाधिगतायां हरस्य प्रियायाः श्रिया अधररसपानानधिकारित्वात् दुःखेन गरलपानं प्रियाधररसात् होनस्यामृतस्य तुच्छीकरणम् । देवानान्तु अमृतहृत्स्वत्वेन तज्ज्ञानराहित्यात् मूढत्वमिति भावः ॥ १ ॥

एष्यताति । अयं दग्धगेहपतिः गृहस्वामिहृतकः पुनः मा एष्यति न आगमिष्यति इति धियेति मया गमने विदेश्यात्मावाम् अस्येति शेषः यत् व्यसङ्गलम् अकल्याणम् अकारि कृतम् अधुना तदेव व्यसङ्गलाशंसनमेव अस्य दग्धगेहपतेः अवस्थितौ गृहे इति शेषः कारणं हेतुः । मदीयशापभियायं न विदेशं गत इति सखीं कथं ते प्रतिविदेशं न गत इति वादिनीं प्रति कस्याचित् विरहासहिष्णोरुक्तिः ॥ २ ॥

एकैकश इति । हे सुभग ! तरला युवजनविचारणे चपला सा अङ्गलिः अचनिकारमिव जपमालामणिसमूहमिव एकैकशः एकादिक्रमेणेत्यर्थः युवजनं विलङ्घमाना लङ्घयन्ती सती मेरुमिव मालामध्यस्थितप्रधानमणिमिव त्वाम् आसाद्य प्राप्य विश्राम्यति नान्यं युवानं कामयते । त्वय्येवासङ्गा सेति कश्चित् प्रति कस्याचित् सखा उक्तिरियम् । उपमालङ्कारः ॥ १ ॥

एक इति । स्रं हृदयं वक्षःस्थलं मनश्च तेन शून्योऽपि रहितो-

यः सकललघिमकारणमुदरं न विभर्ति दुष्पूरम् ॥ ४ ॥

एकेन चूर्णकुन्तलमपरेण करेण चिबुकमुन्नमयन् ।

पश्यामि बाष्पधौतश्रुति नगरद्वारि तद्वदनम् ॥ ५ ॥

एकं जीवनमूलं चञ्चलमपि तापयन्तमपि सततम् ।

अन्तर्वहति वराकी सा त्वां नासेव निःश्वासम् ॥ ६ ॥

एकं वदति मनो मम यामि न यामीति हृदयमपरं मे ।

ऽपि शिरोमात्ररूपत्वादिति भावः सहृदयः हृदयवान् प्रशस्तमना इत्यर्थः स एकः केवलो राहुः जीवति प्राण्यति यः सकलानां लघिन्नां बाधवानां कारणं हेतुभूतं दुष्पूरं पूरयितुमशक्यम् उदरं जठरं न विभर्ति न धत्ते । उदरपूरणार्थं ये दाच्ञादिकमकार्यं कुर्वन्ति ते ऋता एव राहुस्तु उदरविहानत्वात् न तथा करोतीति तस्यैव जीवनमिति भावः ॥ ४ ॥

एकेनेति । नगरस्य द्वारि द्वारदेये एकेन करेण चूर्णकुन्तलम् अक्षकावलिम् अपरेण करेण चिबुकं तस्या इति शेषः उन्नमयन् अहं बाष्पेण अनुजलेन धौते चालिते श्रुती श्रवणे यस्य तादृशं तस्या वदनं पश्यामि अवलोकयामि । प्रेमातिशयेन तस्या नगरद्वारपर्यन्तागमनमिति भावः । विरिञ्चि उक्तिरियम् ॥ ५ ॥

एकमिति । सा वराकी तपस्विनी अनुकम्पाहेति व्यज्यते । नासा निःश्वासेभ्य एकं सुख्यं जीवनमूलं जीवनहेतुभूतं सततं चञ्चलमपि परनायिकादिसङ्गमनोल्यादिति भावः अतएव तापयन्तमपि व्यथयन्तमपि त्वाम् अन्तर्वहति हृदये धारयति । त्वां यिना नास्या गतिरिति सख्या कश्चित् प्रति कान्ताप्रेमकथनमिदम् । उपमाबह्वारः ॥ ६ ॥

एकमिति । एकं मम मनः यामि इति अपरं मे हृदयं न यामीति कान्तसमीपमिति शेषः वदति इति नायिकयोक्ते दूती

हृदयद्वयमुचितं तव सुन्दरि हृतकान्तचित्तायाः ॥ ७ ॥

एरण्डपत्रशयना जनयन्ती खेदमलघुजघनतटा ।

धूलिपुटीव मिलन्ती स्मरज्वरं हरति हलिकवधूः ॥ ८ ॥

ककारादिः ।

केलिनिलयं सखीमिव नयति नवीढां स्वयं न मां भजते ।

इयं गृहिणीमर्ये सुवति प्रतिवेशिना हसितम् ॥ १ ॥

वदति हृदयेति हे सुन्दरि ! हृतं कान्तस्य चित्तं यथा तथाभूताया-
स्तव हृदयद्वयम् उचितमेव । एकं तव स्वं चित्तं द्वितीयं कान्तचित्तं
त्वया हृतमिति तव द्विहृदयत्वार्दति भावः । दूतीनायिकयोरुक्लि-
प्रत्युक्ती ॥ ७ ॥

एरण्डेति । अलघु विशालं जघनतटं कटिपूरोभागः यस्यास्ता-
दृशी हलिकस्य नीचजातिविशेषस्य वधूः कान्ता एरण्डपत्रं शयनं
यस्यास्तथोक्ता एरण्डपत्रास्तरणशायिनीत्यर्थः मिलन्ती कान्तेन
सङ्गच्छमाना खेदं जनयन्ती सुरतश्रमादिति भावः धूलिपुटीव रेणुपो-
टलोव स्मरज्वरं कामपीडां हरति स्वस्य कान्तस्य चेति शेषः ।
एरण्डपत्रान्तरिता धूलिपोटलो मदनज्वरशान्तिदायिनीति वैद्यकाः ।
उपमालङ्कारः ॥ ८ ॥

केलिनिलयमिति । इयं गृहिणी नवीढां सपत्नीमिति शेषः
सखीमिव केलिनिलयं क्रीडःगारं नयति स्वयं मां न भजते न
सेवते इत्यम् अनेन प्रकारेण अर्थो वैश्ये, अर्थः स्त्रामिवैश्ययोरित्यमरः ।
गृहिणीं गृहस्त्रामिनीं ज्येष्ठां भार्यामित्यर्थः सुवति प्रशंसति मति
प्रतिवेशिना केनचित् हसितम् । गृहस्त्रामिनी समानुरक्ता कथमपि

कालक्रमकमनीयक्रोडं यं केतकीति काशंसा ।

द्विद्विधा यथास्यास्तथा तथा कण्टकोत्कर्षः ॥ २ ॥

कतकस्वाप मदीयश्वासध्वनिदत्तकर्णं किं तीव्रैः ।

विध्यसि मां निःश्वासैः स्मरः शरैः शब्दवेधीव ॥ ३ ॥

क स निर्मोकदुकूलः कालङ्करणाय फणिमणिश्रेणी ।

कालियभुजङ्गगमनाद्यमुने विश्वस्य गम्यासि ॥ ४ ॥

सपत्नीं स्वामिना संबोध्य निश्चिन्ता मया विहरतीति व्यनेन मूर्खेन
न ज्ञातमिति हासकारणं बोध्यम् ॥ १ ॥

कालेति । इयं केतकी केतकजुसमलता कालक्रमेण कुसुमसमया-
विभावेणेत्यर्थः अन्यत्र यौवनप्रादुर्भावेणेत्यर्थः कमनीयः रमणीयः
क्रोडः तल्लप्रदेशः अन्यत्र भुजाभ्यन्तरदेशः यस्यास्तथाभूता इति हेतो
का आशंसा प्रशंसा ? न कापोत्यर्थः यथा यथा अरूपः केतक्याः
द्विद्विः, तथा तथा कण्टकानाम् उत्कर्षः प्राचुर्यादिति भावः
अन्यत्र क्षुद्रशूल्यां पिटानामिति भावः उत्कर्षः उल्लासः । कस्या-
श्चित् साधारण्यकन्याया दर्शनेन लोकानामुक्तिरियम् । अपस्तुत-
प्रशंसालङ्कारः ॥ २ ॥

कतकेति । हे कतकस्वाप कलिमनिद्र ! मदीयस्य श्वासस्य ध्वनौ
दत्तौ अवहितौ कर्णौ येन तथाभूत ! शब्दवेधीव स्मरः शरैः तीव्रैः
दारुणैः दीर्घैरिति यावत् निःश्वासैः किं कथं मां विध्यसि ? कश्चित्
स्वकान्तां, निद्रितां ज्ञात्वान्यनारोसविधे गन्तुकामं कपटनिद्रया
कान्तया निःश्वासं प्रति दत्तकर्णं प्रति नायिकाया उक्तिरियम् ।
उपमानलङ्कारः ॥ ३ ॥

केति । हे यमुने कालिन्दि ! तदाख्ये नायिके च स निर्मोक
एव सपर्कशुक् एव दुकूलः यसनं क ? अलङ्करणाय फणिनां मणिश्रेणी
रत्ननिचयश्च क ? नास्तीत्यर्थः कालियस्य तदाख्यस्य भुजङ्गस्य गमनात्
त्वत्परित्यागेनान्यत्र प्रस्थानादित्यर्थः विश्वस्य निःशङ्कतवेति भावः

किञ्चिन्न बालयोक्तं न सप्रसादा निवेशिता दृष्टिः ।
 मयि पदपतिते केवलमकारि शुक्पञ्चरो विमुखः ॥ ५ ॥
 कृतहसितहस्ततालं मन्मथतरलैर्विलोकितां युवभिः ।
 क्षिप्तः क्षिप्तो निपतन्नङ्गे नर्तयति भृङ्गस्ताम् ॥ ६ ॥
 कमलमुखि सर्वतोमुखनिवारणं विदधदेव भूषयति ।
 रोधीऽरुडस्वरसास्तरङ्गिणीस्तरलनयनाश्च ॥ ७ ॥

गस्या अस्मि । काञ्चित् दृष्टं तत्पुरुषभुक्तां साम्प्रतं तेन च परित्यक्तां
 कामिनीं प्रति अपरेषां विटानासुक्तिरियम् ॥ ४ ॥

किञ्चिदिति । मयि पदपतिते चरणनिपतिते सति मानापनया-
 र्थमिति भावः बालया सुग्धया तथा किञ्चित् सत् अशब्देति भावः
 न उक्तं तद्वा सप्रसादा प्रसन्नताव्यञ्जिका दृष्टिश्च न निवेशिता
 न मयि अर्पितेत्यर्थः, केवलं शुक्पञ्चरः विमुखः अन्यदिङ्मुखः
 अकारि कृतः । शुकानां समञ्चं रतिक्रोड्यायां कतायां ते सर्वसमञ्चं
 प्रकाशयन्तीति तेषां वैमुख्यमस्यादमं कृतं तेन मयि सुरतानुमतिर्दत्तेति
 व्यज्यते । मखायं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् ॥ ५ ॥

कृतेति । भृङ्गः भ्रमरः लम्पटश्च मन्मथतरलैः कामचपलैः
 युवभिः कृतः हनितेन हस्ततालो यत्र तद् यथा तथा विलोकितां
 दृष्टं तां क्षिप्तः क्षिप्तः पुनः पुनस्ताडित इत्यर्थः अङ्गे निपतन्
 नर्तयति । अत्र भृङ्गेण कताया नर्तनमिव कासुकेन कामिन्याः
 सर्वजनसमञ्चं कुचादिपुं स्पर्शनेन नर्तनं व्यज्यते । इयञ्च साधारणी
 ॥ ६ ॥

कमलेति । हे कमलमुखि पद्ममुखि ! सर्वतोमुखस्य कलस्य
 निवारणम् अवरोधनम् अन्यत्र सर्वतः सर्वस्मात् मुखस्य निवारणम्
 अप्रदर्शनं विदधदेव कर्तृदेव रोधः तटं लज्जया स्वगोपनश्च अरुहः
 स्वस्य रसः जलम् इच्छा च वाभिः तथाभूतास्तरङ्गिणीः नदीः

कितव प्रपञ्चिता सा भवता मन्दाक्षमन्दसञ्चारा ।

बहुदायैरपि सम्प्रति पाशकसारीव नायाति ॥ ८ ॥

कः श्लाघनीयजन्मा माघनिशीथेऽपि यस्य सौभाग्यम् ।

प्रालेयानिलदीर्घः कथयति काञ्चीनिनादोऽयम् ॥ ९ ॥

किमशकनीयं प्रेम्णः फणिनः कथयापि या बिभेति स्म ।

तरले चपले नयने यासां तासु लज्जना इति शेषः भूषयति अलङ्करोति । काञ्चित् कामिनीं प्रति तत्सख्या सञ्चरितशिक्षणमिदम् ॥७॥

कितवेति । हे कितव धूर्त ! सा तव कान्तेति शेषः भवता प्रपञ्चिता प्रकाशं नीता भवन्तं सानुरक्तेति प्रकाशं गतेति भावः अन्यत्र चालिता । मन्दाक्षेण लज्जया मन्दः सञ्चारो गतिर्यस्यास्तथाभूता लज्जया त्वत्सकाशमागन्तुमशक्तेति भावः अन्यत्र मन्दाक्षैः मन्दपाशकैः मन्दः अल्पः सञ्चारः गमनं गृह्यात् गृह्यान्तरप्राप्तिरित्यर्थः यस्यास्तथाभूता बहुदायैरपि बहुधनप्रलोभनैरपीत्यर्थः अन्यत्र बहुप्रयत्नैरपि पाशकसारीव पाशक्रोडनगुटिकेव न आयाति नागच्छति तव समीपमिति शेषः अन्यत्र खण्डहमिति शेषः । स्नेपानुप्राणितोपमालङ्कारः । कथं सा मत्समीपं नायातीति वादिनं नायकं प्रति दृष्ट्वा उक्तरिवम् ॥ ८ ॥

क इति । माघनिशीथेऽपि माघमासीयाद्द्वैरात्रेऽपि प्रबलशीतरजनीयोगेऽपीति भावः प्रालेयानिलेन शिशिरवातेन दीर्घः महान् सञ्चारित इति भावः अयं काञ्चीनिनादः रथनाध्वनिः अभिसारिणीपदसञ्चारादिति भावः यस्य सौभाग्यं कथयति सूचयति स श्लाघनीयं प्रशंसनीयं जन्म यस्य तथाभूतः युवेति शेषः कः ? शीतनिशीथे अभिसरन्तीं कामिनीं काञ्चीनिनादेन ज्ञात्वा कस्यचिदभिसरणीय-युवकस्य प्रशंसनमिदम् ॥ ९ ॥

किमिति । प्रेम्णः प्रणयस्य अशकनीयम् असाध्यं किम् ? न किमपीत्यर्थः या पावतीति शेषः फणिनः सर्पस्य कथयापि बिभेति

सा गिरिशभुजभुजङ्गमफणोपधानाय निद्राति ॥ १० ॥
 कृत्रिमकनकेनेव प्रेम्णा सुषितस्य वारवनिताभिः ।
 लघुरिव वित्तविनाशक्लेशो जनहास्यता महती ॥ ११ ॥
 किं पर्वदिवसमार्जितदन्तोष्ठि निजं वपुर्न मण्डयसि ।
 स त्वां त्यजति न पर्वस्वपि मधुरामिच्छुयष्टिमिव ॥ १२ ॥
 कष्टं साहसकारिणि तव नयनार्धेन सोऽध्वनि सृष्टः ।

अथ सा अद्य इदानीं गिरिशस्य हरस्य भुजे यः भुजङ्गमः सर्पः
 तस्य फण उपधानं मस्तकावलम्बनविशेषः यस्यास्तथाभूता सती
 निद्राति शेते । यदि सत्त्वं प्रेम स्यात् तदा कार्पि भीतिने विद्यते इति
 कस्याश्चित् कार्पित् प्रति उक्तिः ॥ १० ॥

कृत्रिम्येति । वारवनिताभिः वेश्याभिः कृत्रिमकनकेनेव कल्पित-
 काञ्चनेनेव प्रेम्णा प्रणयेन सुषितस्य प्रतारितस्य वित्तस्य धनस्य
 विनाशक्लेशः क्षयजनितकष्टं लघुरिव अल्प इव जनानां लोकानां
 हास्यता महती अतिशयिनीत्यर्थः वाराङ्गनानां कृत्रिमप्रणये धन-
 क्षयोऽस्तु लोका यत् हसन्ति तदेव महत् दुःखसत्त्वाद्यतीति भावः ।
 वेश्याहृतमर्षस्वस्यानुशोचनमिदम् । उपमालङ्कारः ॥ ११ ॥

किमिति । पर्वदिवसे अभावस्यादिदिनपञ्चके इत्यर्थः मार्जितौ
 विशोधितौ दन्तोष्ठौ यस्यास्तत्सम्बुद्धौ । किं कथं निजं वपुः शरीरं
 न मण्डयसि न भूषयसि ब्रह्मचर्यावरणं करिष्यामीति बुद्धेति भावः
 स कान्तः पर्वसु अभावाद्यादिष्वपि त्वां मधुराम् इच्छुयष्टिमिव न
 त्यजति । पर्ववर्जे ब्रजेदृताविति शास्त्रात् पर्वसु गमनस्य निषिद्धत्वात् ।
 पर्वार्षिचक्रोर्णि । अभावस्याऽमी चैव सहर्दृश्याथ पूर्वमेव ।
 पर्वार्ष्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव चेति ॥ नायिकां प्रति सख्या
 उक्तिरियम् ॥ १२ ॥

कष्टमिति । हे साहसकारिणि ! अकार्यकारिणीत्यर्थः स

उपवीतादपि विदितो न द्विजदेहस्तपस्वी ते ॥ १३ ॥

क्लेशेऽपि तन्यमाने मिलितेयं मां प्रमोदयत्येव ।

रौद्रेऽनन्त्रेऽपि नभःसुरापगावारिवृष्टिरिव ॥ १४ ॥

कूपप्रभवानां परमुचितमपां पट्टबन्धनं मन्ये ।

याः शक्यन्ते लब्धुं न पार्थिवेनापि विगुणेन ॥ १५ ॥

युवेति शेषः अध्वनि पथि तव नयनाङ्गेन स्पृष्टः कटाक्षविषयीकृत इत्यर्थः द्विजदेहः ब्राह्मणशरीरः स तपस्वी वराकः अनुकम्पनीय इति भावः उपवीतात् यज्ञस्त्रवधारणादपि न विदितः न ज्ञातः अयं भावः त्वत्कटाक्षाहृतस्य तस्य त्वत्सङ्गमं विना प्राणवियोग एव भविता ततश्च ते ब्रह्महत्याभयमपि नास्तीति भावः । कस्याश्चित् काञ्चित् क्वचिद् अनुरागिणो कर्तुं प्ररोचनवचनमिदम् ॥ १३ ॥

क्लेशेऽपीति । क्लेशे तन्यमाने विस्तीर्यमाणेऽपि क्लेशबाहुल्येऽपीत्यर्थः मिलिता सङ्गता इयं कान्ता मां प्रमोदयत्येव क्लेशाभावे मिलितेति किञ्च वक्तव्यमित्यपिशब्दार्थः । ततसङ्गमे यदि मम क्लेशातिशयः स्यात् तदापि सुखमिति निष्कर्षः । अन्त्रे मेघमून्ये रौद्रे आतपेऽपीत्यर्थः नभसः सुरापगायाः स्वर्गकाया इष्टिरिव । यथा मेघाभावेऽपि सौरातपे मन्दाकिनोऽष्टिः प्रसिद्धा सुखयति तद्वत् । कञ्चित् कथं ते ईदृगायामस्तत्सङ्गमं प्रतीति वादिनं प्रति कञ्चित् कासकस्योक्तिरियम् । उपमालङ्कारः ॥ १४ ॥

कूपेति । कूपः प्रभवो यासां तासां कूपस्थितानामित्यर्थः अन्यत्र सावरणगृहस्थितानामिति ध्वनिः अपां जलानां पट्टेन अरवट्टेन अन्यत्र अथगुणहनवसनेन बन्धनं स्वर्गोपनमित्यर्थः परम् अत्यन्तम् उचितं मन्ये विवेचयामि । याः आपः कान्ताश्चेति ध्वनिः । पार्थिवेनापि पृथिकोविकारकुम्भादिनापि राज्ञापीति ध्वनिः विगुणेन रज्ज्मून्येन गुणरहितेनेति ध्वनिः लब्धुं प्राप्तुं न शक्यन्ते ।

कररुहशिखानिखात भ्रान्त्वा विश्रान्त रजनिदुरवाप ।
 रविरिव यन्त्रोत्तिष्ठितः क्षयोऽपि लोकस्य हरसि दृश्यम् ॥१६॥
 किं करवाणि दिवानिशमपि लग्ना सहजशीतलप्रकृतिः ।
 हन्त सुखयामि न प्रियमात्मानमिवात्मनश्छाया ॥ १७ ॥
 केशैः शिरसो गरिमा मरणं पीयूषकुण्डपातेन ।
 दयितवहनेन वक्षसि यदि भारस्तदिदमचिकित्श्यम् ॥१८॥

निर्गुणेनेयं कामिनी लभ्यते इति कस्याचित् दूत्याः कश्चित् कामिनं
 प्रत्युक्तिरियम् । उपस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ १५ ॥

कररुहेति । हे कररुहाणां नखानां शिखाभिरपैः निखातः
 क्षतः तत्सम्बुद्धौ । भ्रान्त्वा इतस्ततः गत्वा अन्याङ्गनास्त्रिति भावः
 विश्रान्त प्रभ्रविश्रान्त ! रजनिमु दुराप दुर्लभ ! त्वं यन्त्रेषु शाखा-
 स्त्रविशेषेण उत्तिष्ठितः उदूषर्षितः रविरिव सूर्य इव क्षयोऽपि
 क्षीणोऽपि लोकस्य सद्विषयेति भावः दृश्यं नयनं हरसि नेत्रानन्दं
 दटासीति भावः । पुरा किल सौरतेजः सोढुमशक्त्या तत्पत्न्या
 संज्ञया प्रार्थितः पिता त्वष्टा सूर्यं यन्त्रमारोष्य क्षीणतेजसमकरोत् ।
 ततः स सद्गतेजा आसीदिति पौराणिकी वार्त्तातुल्येया । खण्डि-
 ताया नायिकायाः नायकं प्रत्युक्तिरियम् । उपमालङ्कारः ॥ १६ ॥

किमिति । किं करवाणि दिवानिशं सततमित्यर्थः जग्नापि सङ्गता
 तथा सहजा स्नाभाङ्गी शीतला प्रकृतिः स्वभावो यस्यास्तथाभूतापि
 आत्मनः छाया आत्मानमिव प्रियं कान्तं न सुखयामि न सुखीकर्तुं
 प्रारथामीत्यर्थः हन्त खेदे । ईदृशसेवायामपि यद्यसौ न सुखी स्यात्
 तटाहं किं करोमि इत्यरेच्छैवात्र प्रभवतीति भावः । कथं स्वामिनं
 न सुखयसीति वार्दिनीं प्रति कस्याचित् खेदोक्तिरियम् । उपमा-
 लङ्कारः ॥ १७ ॥

केशैरिति । केशैः शिरसः मूर्ध्नः गरिमा गौरवं भवतीति शेषः

किञ्चित्कर्कशतामनु रसं प्रदास्यन्निर्गमधुरं मे ।
 इक्षोरिवृते सुन्दरि मानस्य ग्रन्थिरपि काम्यः ॥ १९ ॥
 केन गिरिशस्य दत्ता बुद्धिर्भुजगं जटावनेऽर्पयितुम् ।
 येन रतिरभसकान्ताकरचिकुराकर्षणं सुषितम् ॥ २० ॥
 करचरणकाञ्चिहार प्रहारमविचिन्त्य बलगृहीतकचः ।
 प्रणयी चुम्बति दयिदावदनं स्फुरदधरमरुणाक्षम् ॥ २१ ॥

न तु भावबुद्धिरिति भावः प्रीयूषकुण्डकातेन अमृतसुदपतनेन मरुणम्
 असम्भवं प्रत्युत चिरजीवनमेवेति भावः तथा वक्षसि दयितवहनेन
 कान्तधारणेन यदि भारः क्लेशबुद्धिरिति भावः तत् तदा इदम्
 अचिकित्स्यं चिकित्सनीयं न भवतीत्यर्थः अस्य रोगस्य चिकित्सा
 नास्तीति भावः । कथं कान्तं वक्षसि धारयसीति वार्द्धीं प्रति
 कस्याञ्चिदुक्तः ॥ १८ ॥

किञ्चिदिति । हे सुन्दरि ! ते तव मानस्य इक्षोरिव ग्रन्थिरपि
 किञ्चित् ईषत् कर्कशतां कठिनताम् अनु पश्चात् ईषत्कार्ठन्यानन्तर-
 मित्यर्थः निर्गमधुरं स्वभावमनोहरं रसं प्रदास्यन् मे मम काम्यः
 काङ्क्षणीयः । अथकोपां मानिनीं प्रति नायकस्योक्तिरियम् । उपमा-
 लङ्कारः ॥ १९ ॥

केनेति । केन जनेन जटावने जटाजूटे भुजगम् अर्पयितुं
 गिरिशस्य हरस्य बुद्धिः दत्ता येन बुद्धिटानेन रतौ सुरते रभसः वेगः
 हर्षो वा यस्यास्तथाभूता या कान्ता गौरी तस्याः करेण चिकुराणं
 केशानाम् आकर्षणं सुषितं हृतं शिरःस्थितसर्पभयादिति भावः ।
 जटावने जटानाम् अक्षने रक्षणे निमित्तार्थे मङ्गमी जटारक्षणार्थ-
 मित्यर्थ इति केचित् ॥ २० ॥

करेति । करेण हस्तेन चरणेन पादेन काञ्चिहारेण च यः
 प्रहारः तम् अविचिन्त्य अगणयित्वा बलेन गृहीताः कचाः केशा

कुरुतां चापलमधुना कलयतु सुरसासि यादृशी तदपि ।
सुन्दरि हरीतकीमनु परिपीता वारिधारेव ॥ २२ ॥
कज्जलतिलककलङ्कितमुखचन्द्रे गलितसलिलकणकेशि ।
नवविरहदहनतूली जीवयितव्यस्त्वया कतमः ॥ २३ ॥
कच्छानुवृत्तयोऽपि हि परोपकारं त्यजन्ति न महान्तः ।
दृणमात्रजीवना अपि करिणो दानद्रवार्द्रकराः ॥ २४ ॥

यस्य तादृशः सन् प्रणयी प्रियः स्फुरन्तौ सन्दमानौ अधगौ यस्य
तथाभूतम् अरण्ये रक्ते अक्षिणी नयने यस्य तादृश कोपादिति भावः
दयितायाः कान्तायाः वदनं चुम्बति । कान्तस्यान्याङ्गनासाङ्गदर्शनेना-
तिमानवत्वाच्चेष्टितामदम् ॥ २१ ॥

कुरुतामिति । हे सुन्दरि ! अधुना साम्प्रतं चापलम् अन्याङ्गना-
दिषु लालसारूपमिति भावः कुरुतां करोतु त्वं हरीतकीम् यत्तु
पश्चात् हरीतकीभोजनानन्तरमित्यर्थः परिपीता सम्यक् पीता वारि-
धारेव यादृशी सुरसा सुरसिका असि तदपि कलयतु जानातु तव
प्रिय इति शेषः । उपमाबङ्कारः । कान्तस्यान्यासङ्गना विमनसं नायि-
कां प्रति सख्या उक्तिरियम् ॥ २२ ॥

कज्जलेति । कज्जलतिलकेन कलङ्कितः मुखचन्द्रः यस्यास्तत्स-
म्बुद्धौ तथा गलितताः सलिलानां जलानां कणाः येभ्यः तथाभूताः
केशा यस्यास्तत्सम्बुद्धौ त्वया नवविरहदहनस्य नूतनविच्छेदानुस्य
तुल्यः लघुदहनीयवस्तुविशेषस्वरूप इति भावः कतमः जन इति शेषः
जीवयितव्यः । एतादृशत्वहर्षनेन विरहिण्योऽपि कान्तास्तादृशावस्था-
अरण्येन कथञ्चित् जीवन्तीति भावः । रूपकालङ्कारः ॥ २३ ॥

कच्छ्रेति । कच्छ्रेण अतुष्टतिर्जीवनं येषां तादृशा अपि महान्तः
जनाः परोपकारं न हि त्यजन्ति । तथाहि दृणमात्रं जीवनं येषां
तथाभूता अपि करिणः इस्तिनः दानद्रवेषु मद्व्यरणेन आर्द्राः सिक्ताः

किं हसन्न किं प्रधावथ किं जनमाह्वयथ बालका विफलम् ।

तदयं दर्शयति यथा रिष्टः कण्ठेऽमुना जगृहे ॥ २५ ॥

कातरताकेकरितस्मरलज्जारोषमक्षुणमधुराची ।

मोक्तुं न मोक्तुमथवा बलतेऽसावर्धलध्वरतिः ॥ २६ ॥

केतकगर्भे गन्धादरेण दूरादमी द्रुतमुपेताः ।

मदनस्यन्दनवाजिन इव मधुपा धूलिमाददते ॥ २७ ॥

कराः शुण्डादण्डा येषां तथाभूताः भवन्तीति शेषः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । सामान्यं वा विशेषेण विशेषेण वा यदि । कार्यञ्च कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते । साधर्म्येतेरेणार्थान्तरन्यासोऽप्युच्यते इति ॥ २४ ॥

किमिति । हे बालकाः ! किं कथं हसथ, किं कथं प्रधावथ, किं कथं विफलम् अन्वयकं जनं लोकम् आह्वयथ ? रिष्टः दैत्यविशेषः यथा अस्त्रना कण्ठे जगृहे गृहीतः, अयं लक्षण इति शेषः तत्तद्येत्यर्थः दर्शयति । तत्त्वतो नायं गोपिकासालिङ्गति येन रूपेण दैत्यः गले धृतः तत्प्रदर्शनमेतदिति गोपीसखा बालका अन्यथा बोधिता इति भावः ॥ २५ ॥

कातरति । अर्द्धं यथा तथा बद्धा रतिर्यथा तथाभूता असम्पूर्णसुरतस्यर्थः असौ नारीति शेषः कातरतया सुरतत्रयजनितक्लेशेनेति यावत् केकरिते कुटिलोक्तं तथा स्मरेण कामेन बल्लया रोषेण च मक्षुणमधुरे स्निग्धमनोहरे अक्षिणी यस्यास्तादृशो सतो मोक्तुं परित्यक्तुम् अथवा न मोक्तुं पतिमिति शेषः बलते उद्बुक्ते । पतिं सम्पूर्णसुरतस्युक्तं त्यक्तुमपि न पारयति अत्यक्तुमपि न पारयतीति भावः ॥ २६ ॥

केतकेति । केतकस्य कुसुमविशेषस्य गर्भे अव्यन्तरे गन्धादरेण यतोऽस्मात् सौरभं वासते ततोऽत्र मधुप्राप्तप्राप्तीति वासनयेति भावः

को वक्रिमा गुणाः के का कान्तिः शिशिरकिरणलेखानाम् ।

अन्तः प्रविश्य यासामाक्रान्तं पशुविशेषेण ॥ २८ ॥

कृतविविधमथनयत्नः पराभवाय प्रभुः सुरासुरयोः ।

इच्छति सौभाग्यमदात् स्वयंवरेण श्रियं विष्णुः ॥ २९ ॥

अथच गन्धे आदरो यस्य तथोक्तेन वायुनेत्यर्थः दूरात् दूरदेशात् द्रुतं शीघ्रम् उपेताः आगताः मधुपाः भ्रमरा मदनस्यन्दनयाजिन इव कामरथान्वा इव धूलिं परागं पदक्षुण्णं रजस आददते गृह्णन्ति । वाह्यकीर्त्तिमतं कीर्त्तिश्रवणात् यावका अर्थलोभेन दूरात् तत्समीपमागतास्तदप्राप्त्या प्रतार्थ्यन्ते इति भावः । यद्वा हे केतकगर्भे तदाख्ये कान्ते ! गन्धादरेण तव गुणलोभेन दूरात् आगता अमी मधुपा मद्यपाः विबुधसिन इति भावः धूलिं त्वश्वरथरेणुम् आददते । तस्मादनुपाह्या एते इति कस्याचित् सख्या काञ्चित् वारवनितां प्रत्युक्तिरियम् । उपमाबङ्कारः ॥ २७ ॥

क इति । पशुविशेषेण ऋगेषेत्यर्थः अथच जडेन यासाम् अन्तः अभ्यन्तरं प्रविश्य आक्रान्तम् अधिष्ठितं तासां शिशिरकिरणलेखानां चन्द्रलेखानां वक्रिमा वक्रत्वं वैचित्यमित्यर्थः कः ? न कोऽपीत्यर्थः गुणाः के ? न केऽपीत्यर्थः कान्तिश्च का ? न कापीत्यर्थः । यासां नारीणां सौरभादिकं मूर्खेणास्वादते न तु विदुषा तासां सौरभादिकं विफलमिति, ये च सज्जनसङ्गतिर्न कृता तेषाञ्च गुणा विफला इति भावः ॥ २८ ॥

कृतेति । कृतः विविधः बहुः मथने समुद्रस्येति भावः यत्रो येन तथोक्तः सुरासुरयोः देवदैत्ययोः पराभवाय प्रभुः समर्थः विष्णुः सौभाग्यमदात् सुभगत्वाभिमानात् स्वयंवरेण श्रियं लक्ष्मीम् इच्छति । समुद्रमथने कृतबलप्रकाशेन सुरासुरजयिना विष्णुना लक्ष्मीपरिग्रहे न बलात्कारः कृतः अपि तु लक्ष्मीः एव तं सौभाग्येन दृष्टव-

किं पुत्रि गण्डशैलभ्रमेण नवनीरदेषु निद्रासि ।

अनुभव चपलाविलसितगर्जितदेशान्तरभ्रान्तीः ॥ ३० ॥

कान्तः पदेन हत इति सरलामपराध्य किं प्रसादयथ ।

सोऽप्येवमेव सुलभः पदप्रहारः प्रसादः किम् ॥ ३१ ॥

कर्णगतेयममोघा दृष्टिस्तव शक्तिरिन्द्रत्ता च ।

सा नासादितविजया क्वचिदपि नापाथेपतितेयम् ॥ ३२ ॥

तीत्यतः त्वया तस्यां न बलात्कारः प्रयोज्यः ना तु त्वद्गुणेनैव
वशङ्कता त्वां वरिष्यताति कस्याश्चित् काञ्चित् प्रांत उक्तिः ॥ २६ ॥

किमिति । हे पुत्रि ! गण्डशैलभ्रमेण गण्डशैलोऽयं चिरं स्था-
स्यति इति मोहेनेत्यर्थः नवनीरदेषु अभिनवजलदेषु पाथिकोऽस्ति
ध्वनिः । किं कथं निद्रासि निद्रा गच्छसि पाथिकानाम्प्रत्य सुखं तिष्ठ-
स्यति ध्वनिः । चपलाया विद्युतः विलसितं स्फुरणं गर्जितं गर्जनं
देशान्तरभ्रान्तिश्च ताः अनुभव भुङ्क्ष्व । पान्थेन सह प्रेन चञ्चलं तत-
श्चाप्रेनिकतया तस्मात् निर्भर्त्सनादकं ततस्तस्य त्वां परित्यज्य पला-
यनञ्जेत भावः । पाथिकाहुरक्तां प्रति कस्याश्चिदुक्तिरियम् । व्यस्तुत-
प्रशंसालङ्कारः ॥ ३० ॥

कान्त इति । कान्तः पदेन हतः ताडितः त्वयेति शेषः इति
हेतोः सरलाम् अकपटामित्यर्थः अपराध्य दूषयित्वा किं कथं प्रसाद-
यथ प्रसङ्गं कुरुथ यूयमिति शेषः सोऽपि पदप्रहाररूपः प्रसादः
एवमेव किं सुलभः नैवेत्यर्थः । अस्याः पदप्रहारो न सुलभः प्रत्युत
तस्य प्रसाद एवेति विगणयथेति भावः । नायिकासख्या नायकसखोः
प्रत्युक्तिरियम् ॥ ३१ ॥

कर्णेति । हे सुन्दरि ! या कर्णगता आकर्णकदृष्टेर्त्यर्थः अथच
कर्णः अङ्गराजः दुर्दोधनमित्वां तं गता तत्सन्निधौ स्थितेत्यर्थः अमो-
घा अथर्था यत्र ते दृष्टिपातः स तव चरणानत एवेति भावः अथच

क्लेशयसि किमिति दूतीर्यदशक्यं सुमुखि तव कटाक्षेण ।
 कामोऽपि तत्र सायकमकीर्तिशङ्की न सन्धत्ते ॥ ३३ ॥
 को वेद मूल्यमक्षद्यूते प्रभुणा पणीकृतस्य विधोः ।
 प्रतिविजये यत् प्रतिपणमधरं धरनन्दिनी विदधे ॥ ३४ ॥

अविफला इन्द्रेण परमेश्वरेण विधातृति यावत् दत्ता अथच इन्द्रेण
 देवराजेन दत्ता च इयं तव दृष्टिः शक्तिश्च, सा आनादितः प्राप्तः
 विजयो वा विगणानां जयो यया तथाभूता न ? अपितु विश्वजय-
 कर्तृत्वर्थः । तथा इयं क्वचिदपि अपगतोऽर्थो यस्याः सा षण्डेत्वर्थः
 पतिता च न अथच अपार्थे अर्जुनभिन्ने षटोत्कचे इति यावत्
 पतिता न ? अपितु पतितैव । त्वत्कटाक्षपातेन यो न बाध्यते
 न पुरुष एव नेति भावः । कामिनीं प्रति कस्यचिदुक्तिः । अत्र प्रस्तु-
 ताया हृष्टेः प्रस्तुतायाः शक्तेश्च श्लेषैकधर्मसम्बन्धात् श्लेषानुप्राणित-
 दीपकालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकान्तु निगद्यतं
 इति ॥ ३२ ॥

क्लेशयसीति । हे सुमुखि ! किमिति कथं दूतीः क्लेशयसि क्लेशकरे
 कर्मणि नायकप्ररोचनादौ नियोजयसीति भावः । तव कटाक्षेण यत्
 अशक्यम् असाध्यं तत्र कर्मणि युवजनविजये इति भावः कामोऽपि
 अकीर्तिशङ्की अयशः शङ्कमानः सन् सायकं शरं न सन्धत्ते न विजयार्थं
 चेष्टत इति भावः । तव कटाक्षेणैव तव प्रियस्तवाधीनो भविष्यति
 नात्र ते दूतीप्रेषणप्रयासो कार्य इति कस्याश्चित् सख्या नायिकां
 कान्तानयनव्यर्षां प्रत्युक्तिरियम् ॥ ३३ ॥

क इति । धरस्य पर्वतस्य, महीधरे शिखरिण्यभ्युदहार्यधरपर्वता
 इत्यमरः । नन्दिनी गौरी प्रभुणा हरेण अक्षद्यूते पाशक्रीडायां
 पणीकृतस्य पणत्वेन स्थापितस्य विधोश्चन्द्रस्य मूल्यं प्रतिविजये अधरं
 प्रतिपणं यत् विदधे कृतवतो तत् को जनः वेदु न कोऽपीत्यर्थः ।
 यद्यहं द्यूते पराजयं लभे तदा इमं मन शिरःस्यं तव हारयिष्यामि

कुपितां चरणप्रहरणभयेन मुञ्चामि न खलु चण्डि त्वाम् ।
 अलिरनिलचपलकिसलयताडनसहनो लतां भजते ॥ ३५ ॥
 कोपाकृष्टभ्रूस्ररशरासने संवृणु प्रिये पततः ।
 छिन्नज्यामधुपानिव कज्जलमलिनाशुजलविन्दून् ॥ ३६ ॥
 कामेनापि न भेत्तुं किमु हृदयमपारि बालवनितानाम् ।
 मूढविशिखप्रहारोच्छूनमिवाभाति यद्वचः ॥ ३७ ॥

इति हरेण प्रतिज्ञाते गौरी यद्यहं पराजिये तदा ममाधरं ते दास्या-
 मीति पण्योचकार ततश्च चन्द्रस्य मूल्यम् अधरमपरः कोऽपि गौरीं
 विना न जानातीति भावः । कान्ताधरसुधापानमतिमहत् वस्त्विति
 भावः ॥ ३४ ॥

कुपितामिति । हे चण्डि कोपने ! चण्डस्वत्वन्कोपेन इत्यमरः ।
 *कुपितां त्वां चरणप्रहरणात् पाटताडनात् भयेन च खलु नैव मुञ्चामि
 त्वजामि, अलिः अमरः अनिलेन वायुना चपलस्य कम्पितस्येत्यर्थः
 किसलयस्य पल्लवस्य यत् ताडनं तस्य सहनः सन् लतां भजते न
 लतां त्यजतीति भावः । अत्र वैधर्म्येण दृष्टान्तालङ्कारः । तदुक्तं
 दर्पणे । दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिविम्बनमिति । कोपनां
 कान्तां प्रति नायकस्योक्तिरियम् ॥ ३५ ॥

कोपेति । हे प्रिये ! कोपेन आकृष्टा भ्रूरेव अरस्य कामस्य
 शरासनं धनुः बध्नास्तत्सम्बुद्धौ । छिन्ना ज्या मधुपा एव तान्
 कज्जलमलिनाम् अशुविन्दून् संवृणु मा रुद्विहीति भावः । रूप-
 काण्डहारः । कस्यचित् विदेशादागतस्य नायकस्य कान्तां चिरविर-
 हार्तां रुदतीं प्रति वचनमिदम् ॥ ३६ ॥

कामेनेति । कामेनापि का कथान्येषामित्यपिशब्दार्थः । बाल-
 वनितानां सुधाकनानां हृदयं भेत्तुं विदारयितुं किञ्च न अपारि न
 शक्तं, अत् यतः वचः बालवनितानामिति शेषः मूढस्य अज्ञस्य मह-

किं परजीवैर्दीव्यसि विष्णयमधुराच्चि गच्छ सखि दूरम् ।
 अहिमधिचत्वरमुरगग्राही खेलयतु निर्विघ्नः ॥ ३८ ॥
 करचरणेन प्रहरति यथा यथाङ्गेषु कोपतरलाची ।
 रोषयति परुषवचनैस्तथा तथा प्रेयसीं रसिकः ॥ ३९ ॥
 कस्तां निन्दति लुम्पति कः स्मरफलकस्य वर्णकं मुग्धः ।
 को भवति रत्नकण्ठकममृते कस्याश्चिद्देति ॥ ४० ॥

तु भजानत इति यावत् यः विशिखप्रहारः शरपातनम् अथवा मूढः
 अल्पः यः विशिखप्रहारः तेन उच्छूनमिव स्कीतमिव व्याभाति
 राजते स्तनायतनाधिर्भावादिति भावः । लोके च यत्रास्त्रघातेन न
 तद्भेदस्तत्र तस्याङ्गस्य स्कीतता भवतीति द्रष्टव्यम् । उत्प्रेक्षाप्रहारः
 ॥ ३७ ॥

किमिति । विश्वेन मधुरे मनोहरे विस्फारणविशेषेणेति भावः
 अक्षिणी नयने यस्यास्तत्सख्युद्धौ । परजावैः परेषां प्राणैः अथच
 परप्राणिभिः सर्पैरिति भावः दीव्यसि क्रीडसि । हे सखि ! शोभं गच्छ
 कान्तसमीपमिति शेषः । उरगग्राही काचित्तुण्डिकः अधिचत्वरम्
 कङ्कनभुवि, विभक्तार्थेऽव्ययीभावः । निर्विघ्नः सन् अर्हं सर्पं खेलयतु
 क्रीडयतु । त्वयात् सर्पक्राडादर्शने विबन्धे कते सङ्केतितस्ते नायकः
 प्राणान् त्यज्यति अस्य च सर्पजीविनस्तद्दर्शनेनःपहृतचित्ततया स्वजी-
 विकाच्छेदो भविष्यतीति च त्वया शोभामितो गन्तव्यमिति नायिकां
 प्रति द्रष्ट्वा वचनमिदम् ॥ ३८ ॥

करचरणेनेति । कोपेन तरले चञ्चले अक्षिणी यस्यास्तथाभूता
 करचरणेन अङ्गेषु यथा यथा प्रहरति परुषवचनैः निष्ठुरवाक्यैः
 तथा तथा रोषयति कोपयति । कामिनीमिति शेषः य इति शेषः स
 एव रसिकः ॥ ३९ ॥

क इति । को जनः तां कान्तां निन्दति ? न कोऽपीत्यर्थः ।
 को मुग्धः मूढः स्मरफलकस्य मदनचित्तपदस्य वर्णकं चित्तरूपात्

कोपवति पाणिलीलाचञ्चलचूताङ्कुरे त्वयि भ्रमति ।
 करकम्पितकरवाले स्मर इव सा मूर्च्छिता सुतनुः ॥ ४१ ॥
 कौलीन्यादलनेनां भजामि न कुलं स्मरः प्रमाणयति ।
 तद्भावनेन भजतो मम गोत्रस्खलनमनिवार्यम् ॥ ४२ ॥
 क्रुत इह कुरङ्गयावक केदारै कलममञ्चरीं त्यजसि ।
 दृणबाणस्तृणधम्वा दृणघटितः कपटपुरुषोऽयम् ॥ ४३ ॥

आलेख्यमित्यर्थः लुम्पति प्रोच्छतीत्यर्थः ? न कोऽपीत्यर्थः । को जनः
 रत्नकण्ठकं रत्ननिन्दकः भवति । अत्र कण्ठकशब्दो नपुंसकः । कस्य
 जनस्य अन्वते अरुचिर्भवति ? न कस्यापीत्यर्थः । नायकं नायिकायाः
 केनापि कृतालोकिनन्दाम्रवणादनुरागविमुखं प्रति नायिकासख्या
 नायिकायाः प्रशंसनेन तदभिसुखोकरणवचनमिदम् । दृष्टान्तालङ्कारः
 ॥ ४० ॥

कोपवतीति । कोपवति क्रुद्धे पाणौ लीलाया विलासेन चञ्चलः
 चूताङ्कुरः आञ्जसुकुलः यस्य तथाभूते स्मरे कामे इव करेण कम्पितः
 करवालो येन तादृशे त्वयि भ्रमति सति सा सुतनुः सुन्दरी मूर्च्छिता
 मोहमिता । कोपनं शत्रुजयायोद्यतं जगद्द्विजयायोद्यतं कामनिक
 इहा सा नितरां कामार्त्तां जातेति नायकं प्रति स्नानायिकासख्या
 उक्तिरियम् । उपमालङ्कारः ॥ ४१ ॥

कौलीन्यादिति । अत्रम् अत्रार्थं कौलीन्यात् सत्कुलप्रसूतत्वात्
 एनाम् अतिसत्कुलप्रसूतामित्यर्थः न तु प्रेयसीमिति भावः भजामि
 श्लेषे, किन्तु स्मरः कामः कुलं न प्रमाणयति कुलीनेयमित्यमकुलीनेति
 विचारं न करोतीत्यर्थः तस्या मम प्रेयस्या भावेन मज्जतः इमां
 सेवमानस्य मम गोत्रस्खलनं नामभ्रंशनम् अनिवार्यं निवारयितुम-
 शक्यम् । कथं मम सख्या सह सुरते तत्सपत्नीनाम त्वया कृतमिति
 वादिनीं सखीं प्रति नायकवचनमिदम् ॥ ४२ ॥

कृत इति । हे कुरङ्गयावक ! ऋगपते ! इह केदारै मज्जते

खकारादिः ।

खलसख्यं प्राङ्मधुरं वयोऽन्तराले निदाघदिनमन्ते ।
एकादिमध्यपरिणतिरमणीया साधुजनमैत्री ॥ १ ॥

गकारादिः ।

गुणमधिगतमपि धनवान् चिरान्नाशयति रक्षति दरिद्रः ।
मज्जयति रज्जुमन्त्रसि पूर्णः कुम्भः सखि न तुच्छः ॥ १ ॥

कृतः कक्षात् कलमस्य धान्यस्य मञ्जरीं त्यजसि ? अयं तृणवायः
तृणनिर्मितशरधरः तृणधन्वा तृणनिर्मितधनुर्धरः तृणेन घटितः
निर्मितः कपटपुरुषः कृत्रिमः पुमान् । अक्षमपतिकाया अस्याः
सकाशमागच्छे नात्र तय कापि भोतिरिति नायिकासख्या उपनायकं
प्रत्युक्त्वायम् । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ ४२ ॥

खलसख्यमिति । प्राक् प्रथमतः खलेन दुर्जनेन सख्यं मैत्र्यम्
अन्तराले मध्ये वयः यौवनम् अन्ते अयसाने निदाघदिनं शीघ्रदिक्सा-
वसानमित्यर्थः मधुरं मनोहरं सुखदमित्यर्थः । एका केवला साधु-
जनेन मैत्री आदौ प्रथमतः मध्ये परिणतौ अन्ते च रमणीया
सुखदायिनीत्यर्थः । व्यतिरेकालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । आधिक्य-
सुपमेयस्योपमानान्धूनताथवा । व्यतिरेक इति ॥ १ ॥

गुणमिति । हे सखि ! धनवान् जनः अधिगतमपि कथञ्चित्
प्राप्तमपि गुणं विद्यादिकं न चिरात् अविनश्यन्नेवेत्यर्थः नाशयति
धनमदेन पर्यालोचनविरहादिति भावः दरिद्रस्तु रक्षति तदेकमात्र-
घनत्वादिति भावः । पूर्णः कुम्भः अमन्त्रसि जले रज्जुं मज्जयति,

गुरुरपि लघूपनीतो न निमज्जति नियतमाशये महतः ।

वानरकरोपनीतः शैलो मकरालयस्येव ॥ २ ॥

गौरीपतेर्गरीयो गरलं गत्वा गले जीर्णम् ।

जीर्यति कर्णे महतां दुर्वाद्दो नाल्पमपि विशति ॥ ३ ॥

गृहपतिपुरतो जारं कपटकथाकथितमन्मथावस्थम् ।

प्रीणयति पीडयति च बाला निःश्वस्य निःश्वस्य ॥ ४ ॥

तच्छः अपूर्ण इति यावत् न मज्जयतीति शेषः । गुणवत्सङ्गतिरेव विशेषेति भावः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १ ॥

गुरुरिति । गुरून्हानपि लघुना जुष्टेण उपनीतः उपस्थापितः महतः जनस्य वानरेण उपनीतः आनीतः सेतुबन्धनार्थमिति भावः शैलः पर्यतः मकरालयस्येव समुद्रस्येव आशये अन्तःकरणे मध्ये च नियतं न निमज्जति । नीचाश्रयेण महतो महत्त्वस्य नाशात् महतोऽन्तःकरणाभिप्रायस्य बोधने अक्षमत्वं भयतीति सर्वथा नीचाश्रयो न कर्तव्य इति भावः । उपमालङ्कारः ॥ २ ॥

गौरीति । गरीयः अतिमहत्त्वं गरलं कालकूटं गौरीपतेः हरस्य गले कण्ठे गत्वा जीर्णं परिपाकं प्राप्नोतिवर्षः गरलस्य खट्वं गमनेन गौरीपतेस्तदुपहणं च यथा नासीत् तथा महद्दुःखं परदोषश्रवणे नोद्यमः क्रियते इति ध्वन्यते । दुर्वाद्दोः लोकापवादः महतां कर्णे जीर्यति अल्पमपि न विशति । महान्तः परनिन्दां यदि कथाञ्चित् शृण्वन्ति किन्तु सा तेषां हृदये स्थानं न लभते तत्क्षणादेव नश्यतीति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३ ॥

गृह्णति । बाला सुगन्धा कान्ता निःश्वस्य निःश्वस्य पुनः पुनर्निःश्वस्येत्यर्थः गृहपतेः गृहस्थस्य गृहकार्येषु व्ययचित्तस्येति भावः पुरतः अप्ततः कपटकथाभिः मिथ्यावाक्ताभिः मम कापि कान्ता नितरां सद्वृत्तागिणी अस्ति अहन्तु तद्विरहेण संसारमसारं मन्यमानः

गतिगञ्जितवरयुवतिः करी कपोली करोतु मदमलिनौ ।
 मुखबन्धमात्रसिन्धुर लम्बोदर किं मदं वहसि ॥ ५ ॥
 गेहिन्याः शृण्वन्ती गोत्रस्वलितापराधतो मानम् ।
 स्निग्धां प्रिये सगर्वां सखीषु बाला दृशं दिशति ॥ ६ ॥
 ग्रीष्ममये समयेऽस्मिन् विनिर्मितं कलय केलिवनमूले ।

कथाञ्चत् प्राणान् धारयामि इत्येवंरूपाभिरिति भावः कथिता
 प्रकटिता मन्दाथावस्था कामावेशः येन तादृशं जारम् उपपत्तिं प्रीण-
 यति त्वद्विना नाहं जीवामीति निःश्वासपरित्यागेनातुरागातिशय-
 प्रकटनादिति भावः पीडयति च गृहपतिमस्यं कथमधुनेव ते मनो-
 रथं सम्पादयामीति द्वितीयनिःश्वासपरित्यागे कालविजम्बसूचनादिति
 भावः ॥ ४ ॥

गतीति । गत्या गमनेन सुरतव्यापारेण च गञ्जिता तिरस्कृता
 पराजितेत्यर्थः वरा श्रेष्ठा युवतिः करिणो कामिनी च येन तथाभूतः
 करी गजः महाभुजश्च कपोली गण्डौ मदेन मलिनौ मदस्त्राविषा-
 वित्यर्थः करोतु तस्य तत्करणेऽधिकारोऽस्तीति भावः । मुखबन्ध-
 मात्रेण बदनयोजनेनैवेत्यर्थः सिन्धुर गज ! लम्बोदर ! गणपते !
 किं कथं मदं वहसि ? पुरुषश्चिह्नसङ्गायमात्रेण न पुरुषत्वम् अपि तु
 पुरुषकर्तृव्यसाधनचमत्वमिति अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारेण व्यज्यते ॥ ५ ॥

गेहिन्या इति । बाला नयोद्गा कामिनी गेहिन्याः ज्येष्ठायाः
 सपत्या इति भावः गोत्रस्वबन्धनं स्वकीयनामोच्चारणमिति भावः तदे-
 वापराधः तस्मात् मानं गेहिन्याः सकाशे प्रियस्याः सखाः सहसा
 नामकीर्त्तनरूपापराधजनितम् ईर्ष्याकोपमिति भावः शृण्वन्ती
 आकर्णयन्ती, अत्र तुनागमो महाकविप्रयोगात् शोडश्याः । सती प्रिये
 स्त्रामिनि स्निग्धां स्वातुरागजनितामिति भावः सखीषु च सगर्वांश्च
 अहमेवाह प्रियसी नान्येति माहङ्कारां दृशं दिशति अपर्यवति ॥ ६ ॥

पीडयति । अस्मिन् पीडमये सन्तापबहुले समये केलिवनमूले

अलमालवालवलयच्छलेन कुण्डलितमिव शैत्यम् ॥ ७ ॥

गुणवद्भरण इति मा लीलाविहगं विमुञ्च सखि मुग्धे ।

अस्मिन् वलयितशाखे क्षणेन गुणयन्त्रणं त्रुटति ॥ ८ ॥

क्रीडाकाननतले विशेषेण निर्मितं विहितं शैत्यम् आलवालमिषेण
 वृक्षसेवनार्थं तत्तलनिर्मितवृत्तिरूपजलाधारच्छलेन कुण्डलितमिव
 कलय अवधारय । तदत्र समये तादृशे एव प्रदेगे क्रीडितव्यमिति
 काञ्चित् प्रातः कस्यचिदुक्तिः । अथवा अस्मिन् समये वर्षाकाले इति
 भावः षोडशसमये केलिवनसूले विनिर्मितं शैत्यं तद्वृक्षसेवनार्थमिति
 भावः आलवालवलयच्छलेन कुण्डलितमिव निरर्थकत्वेन निरूपित-
 मिव कलय वर्षादंकेन तत्सत्त्वादिना भावः अन्यदपि वस्तु निरर्थकं
 कुण्डलनया प्रतीयते इति लौकिकाः । वर्षाकालोऽयत्तुपस्थितः अतस्ते
 पतिः न चिरात्तानसुप्रहोष्यतीति कस्यचित् सख्या काञ्चित् नायिकां
 प्रत्याश्रयनवचनमिदम् । किंवा षोडशसमये समये केलिवनसूले आल-
 वालमण्डलच्छलेन विनिर्मितं शैत्यम् अस्मिन् पुरोवर्तिनि त्वत्कृच-
 मण्डले कुण्डलितमिव कुण्डलाकारेण स्थितमिव कलय अवधारय ।
 अहं सदनानक्षमलप्रः त्वत्कृचमण्डलं विना न मे शान्तिरिति कस्यचित्
 नायकस्य काञ्चित् प्रत्युक्तिरियम् । उत्प्रेक्षाबह्वारः ॥ ७ ॥

गुणेति । मुग्धे वाले अनभिज्ञे इति यावत् सखि ! गुणेन
 रज्ज्वा शीलसौन्दर्यादिना च बद्धौ चरणां यस्य तथाभूतः बद्धं
 निरुद्धं चरणम् अन्यत्र गमनं यस्य तथाभूतस्य इति धियेति भावः
 लीलाविहगं क्रीडापक्षिणं प्रणयिनञ्च मा विमुञ्च न व्यज । वलयिता
 मण्डलिताः शाखा यस्य तादृशे अस्मिन् वृक्षे इति शेषः अन्यत्र बद्ध-
 नायिकाकीर्णं प्रदेगे इति शेषः क्षणेन अचिरादेवेत्यर्थः गुणयन्त्रणं
 रज्जुबन्धनं शीलसौन्दर्यादिना वशीकरणञ्च त्रुटति नश्यति । सखि
 अवधानेन यथा ते कान्तः पराङ्गनासु मामञ्जते तथा कार्यमिति
 सख्या नायिकां प्रज्जुपदेशवचनमिदम् । क्षेपमूलाप्रस्तुतप्रशंसाबह्वारः
 ॥ ८ ॥

गुरुगर्जिसान्द्रविद्युद्भयमुद्रितकर्णचक्षुषां पुरतः ।

बाला चुम्बति जारं वज्रादधिको हि मदनेषुः ॥ ९ ॥

गृहिणीगुणेषु गणिता विनयः सेवा विधेयतेति गुणाः ।

मानः प्रभुता वास्यं विभूषणं वामनयनानाम् ॥ १० ॥

गुणमान्तरमगुणं वा लक्ष्मीर्गङ्गा च वेद हरिहरयोः ।

एका पदेऽपि रमते न वसति निहिता शिरस्यपरा ॥११॥

गुर्विति । बाला कान्ता गुरुर्महान् गर्जिर्गर्जनं मेघध्वनिः सान्द्रा घना अनवरतोद्भासनीत्यर्थः विद्युत् ताभ्यां यत् भयं तेन मुद्रिते सुक्लिते कर्णचक्षुषी येषां तथाभूतानां गुरुजनानां पुरतः व्यपतः जारम् उपपतिं चुम्बति । हि यतः मदनेषुः कामशरः तत्रप्रहार इति भावः । वज्रात् कुलिशात् तत्पातादिति भावः अधिकः प्रबलः । वज्रप्रहारोऽपि सद्यः मदनशरप्रहारस्तु नैवेति भावः । मेघगर्जित-विद्युतां क्षणिकत्वेन अतिशीघ्रमेतैर्नैतौन्मीलनेन दृष्टव्यमिति विवेक-शून्यता साहसकारिता च मदनशरार्त्तानां भवतीति भावः ॥ ९ ॥

गृहिणीति । गृहिणी गृहस्वामिनी तस्या गुणेषु मध्ये विनयः शिष्टव्यवहारः सेवा पतिशुश्रूषा, विधेयता पतिवश्यता इति गुणाः धर्माः गणिताः प्रसंख्याताः प्राधान्येनेति भावः । वामनयनानां कुटिलदृशं मानः प्रणयेष्वर्जनितकोपः प्रभुता आधिपत्यं वास्यं प्रति-कूलवर्त्तित्वं विभूषणं विशेषेण आत्मनः अलङ्कारणम् इति गुणाः गणिता इति शेषः ॥ १० ॥

गुणमिति । लक्ष्मीः गङ्गा च हरिहरयोः आन्तरम् अन्तःस्थितं गुणम् अगुणं दोषञ्च वेद जानाति । एका लक्ष्मीः पदेऽपि पदसेवायां रतापीत्यर्थः रमते सान्द्रं तिष्ठतीति भावः अपरा गङ्गा शिरसि नि-हितापि रक्षितापि न वसति न तिष्ठति । गुणवत्कृतः अनादरोऽपि वरं ननु निशुण्कत आदर इति भावः । सती नारी पत्या अनादृतापि

गत्वा जीवितसंशयमभ्यस्तः सोढुमतिचिराद्विरहः ।

अकरुण पुनरपि दिक्ससि सुरतदुरभ्यासमस्माकम् ॥ १२ ॥

गोत्रस्खलितप्रभ्रेऽप्युत्तरमतिशीलशीतलं दत्त्वा ।

निःश्वस्य मोघरूपे स्ववपुषि निहितं तथा चक्षुः ॥ १३ ॥

गन्धग्राहिणि शालोन्मीलितनिर्यासनिहितनिखिलाङ्गि ।

उपभुक्तमुक्तभूरुहयतेऽधुना भ्रमरि न भ्रमसि ॥ १४ ॥

न विसृष्टीभवति असाध्वी तु पत्न्या वसाहतापि न तिष्ठतीति च भावः ॥ ११ ॥

गत्वेति । हे अकरुण ! निर्देय ! जीवितसंशयं गत्वा अति-
चिरात् अतिदोषकालात् विरहः सोढुम् अभ्यस्तः । पुनरपि अस्माकं
सुरतदुरभ्यासं सुरतबोलाया दुष्टम् अभ्यासं दित्ससि दाक्षिभिच्छसि ।
प्रवासादागतं पुनः प्रवासयायिनं रन्तुकासं कान्तं प्रति कान्ताया
उक्तिरियम् ॥ १२ ॥

गोत्रेति । गोत्रस्य नाम्नः स्वखलितं यत्नं तथाभूते प्रभ्रे काट-
स्विनि कथमिदमिति प्रष्टव्ये सौदामिनि किमिदमित्यभ्यस्तकान्तानास्मा
पृच्छायामपीति भावः तथा गेहिन्या इति शेषः अतिशीतलम् उत्तरं
दत्त्वा न तत्र विरज्येति भावः निःश्वस्य दुःखातिशयादिति भावः
मोघरूपे विफलसौन्दर्ये स्ववपुषि निजशरीरे चक्षुः निहितम् अर्पितं
दुर्भगाङ्गस्येति धियेति भावः । सखायं प्रति कस्यचिदुक्तिः ॥ १३ ॥

गन्धेति । हे गन्धग्राहिणि सौरभाकाङ्क्षिणि ! उपभुक्तानि
पश्चात् सक्तानि त्यक्तानि भूरुहयतानि वृक्षसमूहा यथा तथाभूते !
भुक्तवस्तुपुरुषे इति ध्वनिः । भ्रमरि ! अधुना इदानीं शाबस्य वृक्ष-
भेदस्य उन्मीलितः निःसृत इत्यर्थः यः निर्यासः रसविशेषः इत्यर्थः
तत्र निहितम् अर्पितं निखिलं समप्यम् अङ्गं यथास्तथाभूते सति !
न भ्रमसि न इतस्ततः पर्यटसि । भुक्तवस्तुपुरुषां पश्चात् कश्चिच्चि-

गुरुषु मिलितेषु शिरसा प्रणमसि लघुषु चतः समेषु समा ।
 उचितज्ञासि तुल्ये किं तुलयसि गुञ्जाफलैः कनकम् ॥१५॥
 गेहिन्या ऋयमाणं निरुध्यमानं नवोढया गुरतः ।
 मम नौकाहितयार्पितगुण इव हृदयं द्विधा भवति ॥१६॥
 गुण आकर्षणयोग्यो धनुष इवैकोऽपि लक्षलाभाय ।
 लूतातन्तुभिरिव किं गुणैर्विमर्दासहैर्बहुभिः ॥ १७ ॥

इति सप्तमोऽध्यायः । अथ चतुर्थः । अथस्तुत-
 प्रशंसालङ्कारः ॥ १४ ॥

गुरुष्विति । हे तुल्ये तोडनदण्ड ! गुरुषु महत्सु भारवत्-
 स्मितार्थः मिलितेषु सङ्गतेषु शिरसा गुरुसंयुतकोट्या इति भावः
 प्रणमसि गुरुन् प्रणमसि भावः, लघुषु लघुषु मिलितेषु उच्चता
 तिष्ठसीति शेषः, समेषु तुल्येषु समा तुल्या, तस्मात् उचितज्ञा
 असि, किन्तु गुञ्जाफलैः कनकं काञ्चनं किं कथं तुलयसि समीकरोषि ?
 एतदनुचितं तवेति भावः । पक्षे गुरुषु मिलितेषु समागतेषु शिरसा
 मस्तकेन प्रणमसि तानिति शेषः, लघुषु नीचेषु समागतेषु औन्नत्यं
 दर्शयसि, तुल्येषु समागतेषु तुल्यव्यवहारं करोषि अतः त्वम् उचितं
 व्यवहरसि, किन्तु कसपि महान्तं नीचवत् व्यवहरसीति नैतत् युक्तं
 तवेति अथस्तुतप्रशंसया व्यज्यते ॥ १५ ॥

गेहिन्या इति । मम हृदयं गेहिन्या पूर्वभार्येति भावः द्विव-
 सायम् आकल्पमाणं पुरतः अतः नवोढया निरुध्यमानञ्च सत्
 नौकाहितयं विपरीतगामीति भावः तत्पार्पितः निहितः गुण इव
 रज्जुरिव द्विधा भवति एकगुणवद् नौकाहित्यं परस्परविपरीतगमनेन
 यथा क्षियते तथा मम मनः उभयोरासक्तमपि उभयोर्विपरीत-
 क्लिबया दोषायमानं भवतीति भावः । कस्यचिद् द्विभार्यस्य सखायं
 मत्तुक्तिरियम् । उपसालङ्कारः ॥ १६ ॥

गुण इति । धनुष इव आकर्षणयोग्यः विचारक्षम इति यावत्

मन्वति गीते शंसति वंशे वादयति सा विपक्षीषु ।

याठयति पञ्चरयुक्तांस्तत्र संवादाक्षरं वाखा ॥ १८ ॥

गणयति न सधुव्ययमयमविरतमापिबतु सधुकरः कुसुदम् ।

सौभाग्यमानवान् परमस्यति च्मुणये चन्द्रः ॥ १९ ॥

गुणविधृता सखि तिष्ठसि तथैव देहेन किं तु हृदयं ते ।

हृतममुना भाखायाः समीरणेनैव सौरभ्यम् ॥ २० ॥

पक्षे आकर्षणे व्यच्छिदुर इत्यर्थः एकोऽपि गुणः विद्यादिः शीर्षी च लक्षणाभाय बहुधर्मप्राप्तये पक्षे वैध्यवस्तुलाभाय भवतीति शेषः लूता-
ननुभिरिव विमर्दीकृतैः विचारणयोग्यैः आकर्षणाकृतैश्च बहुभिः
गुणैः विद्यादिभिः रज्जुभिश्च किम् ? न किमपि प्रयोजनमस्तीत्यर्थः ।
एका विद्या सुशिञ्जिता वरं न तु पञ्चवर्षाङ्गत्वं बहुषु विद्यासु
अतुकिञ्चिदुपहृष्यन्निर्गतं भावः ॥ १७ ॥

गायतीति । सा वाखा गांते तत्र संवादाक्षरं वात्ताक्षरं गायति,
वंशे वेषुवाद्ये शंसति कथयति विपक्षीषु वीणासु वादयति पञ्चर-
युक्तान् पाठयति च । त्वय्यस्याः सर्वथासक्तिरिति कथाचित् दृष्ट्याः
कमपि प्रलुक्तिः । अत्रानेकक्रियासंकरत्वं सम्बन्धात् दीपकाङ्कारः ।
तदुक्तं दर्पणे । अपस्तुनपस्तु रवादीपकस्तु निगद्यते । अथ कारकमेकं
स्यादनेकासु क्रियसु चेदिति ॥ १८ ॥

गणयतीति । अयं सधुकरः अविरतं निर्बाधमिति भावः कुसुदम्
आपिबतु सधुक् भुङ्क्तामित्यर्थः तत्र सधुव्ययं सधुक्षयं न गणयति
न लक्षयति चन्द्रश्च कुहदनायकत्वादिति भावः किन्तु सौभाग्यमानवान्
सुभनत्वाभिमाननीत्यर्थः परं केवलं द्युमन्त्रे च्छर्याय अक्षयति भोक्तुं
न ददातीति भावः ॥ १९ ॥

गुण्येति । हे सखि ! त्वं गुण्येः शीलविनयादिभिः कृतैश्च विपुल
विशेषेण अवलम्बिता सती देहेन अययवेन तत्रैव पूर्ववदेव तिष्ठसि,
किन्तु असुना यूनेति शेषः समीरणेन वायुता भाखायाः सौरभ्यनिव

गुरुसदने नेदीयसि चरणगतं मयि च भूक्यापि तयो ।

नूपुरमपास्य पदयोः किं न प्रियमीरितं प्रियया ॥ २१ ॥

अन्विलतया किमिच्छोः किमपभ्रंशेन भवति गीतस्य ।

किमनार्जवेन शशिनः किं दारिद्रेण दयितस्य ॥ २२ ॥

गेहिन्या चिकुरग्रहसमयससीत्कारमीलितदृशापि ।

बालाकपोलपुलकं विलोक्य निहतोऽस्मि शिरसि पदा ॥ २३ ॥

ते तव हृदयं हृतम् । यदिच त्वं यथास्वनेव दृश्यसे किन्तु त्वञ्चितं
सदनशरविह्वलितं सञ्च्यते तदङ्गं तु स्थावस्वानुपनमसुचितं योषं
तन्निजनाय यत्नः कार्यं इति सखा नाविकां प्रत्युक्तिरिवम् ।
उपनासङ्कारः ॥ २० ॥

गुरीति । गुरुसदने गुरुषां अशुरादीनां पित्रादीनां वा सद्ने
गृहे नेदीयसि निकटवर्तिनि, मयि चरणगते घाटप्रसूते च भूक्यापि
निःशब्दस्यापि गुरुभयादिर्ना भवः तथा प्रियया पदयोः नूपुरं
अपास्य त्वङ्गा एकत्वमविर्याज्यतम् । किं प्रियं न ईरितं न कृतं सर्वमेव
कृतमित्यर्थः । चरणपतनेन मयि मानसपट्टाय गुरुभयाच्च नूपुरं त्वङ्गा
मयि शरतालुमतिदानं निःशब्दपटमञ्जारेण त्वयात्वात् रात्रावानन्तक-
भित्तिभिप्रायावेदनं चक्षितासि त्यमप्ये चलेति च बहुतेष्वङ्गानमनसु
व्यव्यते । सखायं प्रति कस्यचिदुक्तिः ॥ २१ ॥

अन्विलतयेति । अन्विलतया अन्विलतया इच्छोः किम् ? अपभ्रं-
शेन असंस्कृतपटप्रयोगेण गीतस्य किम् ? अनार्जवेन कौटिल्येन
शशिनः चन्द्रस्य किम् ? दारिद्रेण निर्धनतया दयितस्य प्रियया
किम् ? स्वतःप्रियस्य अतिक्रिष्टं दूषणं न गणयते इति भावः । कथं
दारिद्रेऽनुरक्तासोति वादिनीं मूर्खीं प्रति नाविकाया उक्तिरिवम् ।
दृष्टान्तासङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । दृष्टान्तस्य सधर्मस्य वस्तुनः प्रति-
बिम्बमवति ॥ २२ ॥

गेहिन्या इति । चिकुराणां कुन्तानां, चिकुरः कुन्तयो भावः

गुरुमक्ष्म जागरणघूर्णत्तारं कथञ्चिदपि वलते ।
नयनमिदं स्फुटनखपदनिवेशकृतकोपकुटिलम् ॥ २४ ॥

घकारादिः ।

घटितजघनं निपीडितपीनोरु न्यस्तनिखिलकुचभारम् ।
आलिङ्गन्त्यपि बाला वदत्यसौ मुञ्च मुञ्चेति ॥ १ ॥

कथः केशः शिरोरुह इत्यमरः । पङ्कसमये पङ्कणकाले चुम्बनार्थ-
मिति भावः मीत्कारं यथा तथा मीळिते सुहृत्तिशयादिति भावः
दृशौ नयने यथा तथाभनयापि गेहिन्या प्रौढया भार्याया बालायाः
नवोढायाः सप्रत्या इति भावः कपोलपुलकं गण्डलोमाञ्च चुम्बनज-
मिति भावः विलोक्य पदा शिरसि निहतः अस्मिन् रोषादिति
भावः । कथं त्वं प्रियया पदाङ्कत इति पुच्छन्तं सखायं प्रति कस्य-
चिदुक्तिरियम् ॥ २३ ॥

सुर्विति । गुरुष्वि जागरणवशात् भारवन्ति पक्ष्माणि नेत्र-
लोमानि यस्य तथोक्तं जागरेण्य अरुणेरक्ते घूर्णन्त्यौ च तारे कष्पीनिके
बस्य तथोक्तं स्फुटेन स्पष्टेन नखपदनिवेशेन नखक्षतार्पणेन कृतः यः
कोपः कान्तं प्रतीति भावः तेन कुटिले अशुभौ यस्य तथाविधम्
इदं नयनं कथञ्चित् वलते चकति ॥ २४ ॥

घटितेति । असौ बाला सुग्धा कान्ता घटितं संसक्तं जघनं
कटिपुरोभागः यत्र तत् निपीडितौ निःशेषेण दलितौ पीनौ स्पृष्टौ
ऊरु यत्र तथोक्तं तथा न्यस्तः अर्पितः निखिलः समस्तः कुचभारः
स्तनभारः यत्र तत् यथा तथा आलिङ्गन्ती अपि मुञ्च मुञ्च त्वज
आमिति शेषः इति वदति । सुग्धास्तभाववर्धनमेतत् ॥ १ ॥

घटितपलाशकपाटं निशि निशि सुखिनो हि शेरते पद्माः ।
 उज्जागरेण कैरव कति शक्या रक्षितं लक्ष्मीः ॥ २ ॥
 घूर्णन्ति विप्रलब्धाः स्नेहापायात् प्रदीपकलिकाश्च ।
 प्रातः प्रस्थितपान्यस्त्रीहृदयं स्फुटति कमलं च ॥ ३ ॥

घटितेति । पद्माः कमलानि, वा पुंसि पद्ममित्यमरः । निशि
 निशि प्रतिरात्रं घटितं कृतं पलाशरूपं छदरूपं कपाटं यस्मिन्
 तद् यथा तथा छदनिमीलनरूपकवाटबन्धेनेति भावः सुखिनो
 निरुद्देशा इति भावः सन्तः शेरते हि निद्रान्त्येव । हे कैरव !
 कुसुद ! त्वया उज्जागरेण उत्कृष्टेन जागरणेन विकारिणेति भावः
 कति लक्ष्मीः सम्पद् रक्षितं शक्या रजनीविकस्वरत्नात् कैरवाणा-
 मिति भावः । एतेन द्वारावरोधादिनैव दस्युभ्यः सम्पद्रक्षणं विधेवं
 न तु सर्वासु रात्रिषु जागरणेन तथा सति देहधारणं कोशलं क्लेशात्
 भवतीति भावः । याश्चाङ्गनाः पुरुषान्तरगमनात् निरोद्धमशक्या
 अतिसावधानेनापि ता रक्षितं न शक्यन्ते इति भावः । व्यतिरेका-
 लङ्कारः ॥ २ ॥

घूर्णन्तीति । प्रातः प्रातःकाले विप्रलब्धाः विरहिण्यः सङ्केतनिबन्धे
 प्रियतमाप्राया प्रतारिता वा प्रदीपकलिकाश्च स्नेहस्य प्रणयस्य तैलस्य
 च अपायात् विच्छेदात् घूर्णन्ति रात्रिजागरात् निशांशोन्मुखत्वाच्चेति
 भावः । प्रस्थितस्य पान्यस्य अधिकस्य हृदयं स्फुटति विहीर्यते कवचस्य
 स्फुटति विकसति । प्रातःकालवर्षणमभिदम् ॥ ३ ॥

चकारादिः ।

चपलस्य पलितलाञ्छितचिकुरं दयितस्य मौलिमवलीक्य ।
 खेदोचितेऽपि समये संमदमेवाददे गृह्णिणी ॥ १ ॥
 चण्डि प्रसारितेन स्पृशन् भुजनापि कोपनां भवतीम् ।
 दृष्यामि पङ्किलामिव पिबन्नदीं नलिननालेन ॥ २ ॥
 चपलभुजङ्गीभुक्तोष्णित शीतलगन्धवह निशि भ्रान्त ।
 अपराशां पूरयितुं प्रत्यूषसदागते गच्छ ॥ ३ ॥

चपलस्येति । गृह्णिणी गृहस्वामिनी चपलस्य पराङ्मना-
 खोलुपस्येति भावः दयितस्य पत्युः मौलिं शिरः प्रमितेन जराजनित-
 शौक्लेन, पङ्कितं जरसा शौक्लं केशाटोरत्यमरः । लाञ्छिताः चिञ्जिताः
 चिकुराः केशा यस्य तथाभूतम् व्यवलोक्य दृष्ट्वा खेदोचितेऽपि
 दुःखोचितेऽपि समये संमदमेव हर्षमेव व्याददे जघाह अकरोदित्यर्थः
 परनारीषु द्वेषातिशयादिति भावः ; अयमेवात्मनातिकाच्छेदेन पर-
 यात्राभङ्ग इति दृश्यम् ॥ १ ॥

चण्डीति । हे चण्ड कोपने ! प्रसारितेन विस्तारितेन भुजेन
 कोपनां भवतीं स्पृशन्नापि नलिननालेन पद्मनालेन मच्छिद्रेथेति
 भावः पङ्किलाम् आविजां नदीं पिबन्नद्य दृष्यामि परितुष्यामि ।
 तथाक्वे हस्तस्पर्शेनापि मे सुखं क्विसतान्यव्यापारेथेति भावः ।
 मानिनीं प्रति नायकस्योक्तिरियम् । उपमाकङ्कारः ॥ २ ॥

चपलेति । चपला या भुजङ्गी सर्पी तथा भुक्तः पञ्चादुज्झितः
 परित्यक्तः तत्सम्बुद्धौ, शीतलगन्धं वहतीति तत्सम्बुद्धौ, निशि
 रात्रौ भ्रान्तः इतस्ततः विचारान् प्रत्यूषसदागते प्रातःकालपायो !
 अपराशाम् अपरां दिशम् अन्याङ्गनाभनोरथञ्च पूरयितुं गच्छ ।
 अन्याङ्गनासक्तं नायकं प्रति नायिकाया वक्रोक्तिरियम् । अपस्तुत-
 प्रशंसाकङ्कारः ॥ ३ ॥

चिरपथिकद्राघिममिलदलकलताशैवलावलिप्रथिता ।

करतीयेव सृगाच्या दृष्टिरिदानीं सदानीरा ॥ ४ ॥

चण्डि दरचपलचेलव्यक्तोरुविलोकनैकरसिकेन ।

धूलिभयादपि न मया चरणहृती कुञ्चितं चक्षुः ॥ ५ ॥

चलकुण्डलचलदलकखलदुरसिजवसनसञ्जदूरयुगम् ।

जघनभरक्लमकूणितनयनमिदं हरति गतमस्याः ॥ ६ ॥

चिरेति । सृगाच्या दृष्टः इदानीं सास्यतं चिरपथिकः दीर्घ-
प्रवासी परितरित भावः तस्य द्राघिम्ना दीर्घविलम्बेन मिलन्त्यः
संस्पर्शन्यः संस्काराभावादिता भावः याः व्यलकलताः केशावलयः ताः
शैवलावलय इव जलनीलीश्रणय इव, जलनीली तु शैवालं शैवला-
वलयमरः । ताभिः पृथिता युक्ता सदानीरा सतताशुपूर्वेत्यर्थः
अतएव करतीयेव करतीयानाम्नी नटीव वर्तते इति शेषः । कर-
तीया सदानीरेत्यमरः । प्रवासिनं प्रति नायिकाप्रेरितदूत्वा उक्ति-
रियम् । उपमालङ्कारः ॥ ४ ॥

चण्डितीति । हे चण्डि हे कोपने ! दरचपलेन दंष्ट्रसञ्चलेन चलेन
दक्षिणेन व्यक्तयोः स्फुटयोः लक्ष्ययोरिति यावत् ऊर्ध्वः तवति भावः
विलोकने विशेषेणावलोकने एकरतिकः अतीव सट्ठण इत्यर्थः तेन
मया चरणहृती तव चरणप्रहारे धूलिभयादपि चक्षुः न कुञ्चितं
न निमीलितम् ऊर्ध्वशीनविरामभयादिति भावः । तस्मात् मानं
परित्यज्य मामनुगृह्णाणिति भावः । मानिनीं प्रति नायकस्य कात-
रोक्तिः ॥ ५ ॥

चलेति । अस्याः कान्तायाः चले दोषावमाने कुण्डले यत्न
तथाभूतं चलन्तः कम्पमानाः अलकाः केशा यत्न तथोक्तं अलकत्
विगडत् उरसिल्लवसनं सनावरणं यस्मिन् तादृशं तथा सज्जत्
सन्निवत् ऊरुयुगं लङ्कादयं यत्न तथाविधं तथा जघनभरेण यः
क्लमः क्लान्तिः तेन कूणिते सङ्कुचिते नयने यत्न तथाभूतम् इदं गतं

चरथैः परागसैकतमफलमिदं लिखसि मधुप केतव्याः ।

इह वसति कान्तिसारे नान्तःसलिलापि मधुसिन्धुः ॥७॥

चिरकालपथिक शङ्कातरङ्गिताक्ष किमीक्षसे मुग्ध ।

त्वन्निस्त्रिंशस्त्रिंशत्पत्रणकिणराजीयमेतस्याः ॥ ८ ॥

चपलां यथा मदान्धच्छायामयमात्मनः करी हन्ति ।

गहनं हरति वशीकरोति नाभिंति शेषः । सखायं प्रति कस्यचिदुक्तिरिवम् ॥६॥

चरथैरिति । हे मधुप अमर ! चरथैः पादैः केतव्याः इदं परागसैकतं रजोरूपं पुष्पिनम् अफलं व्यथं लिखसि खनसि । कान्तिसारे दीप्तिभावासारवति इह परागसैकते अन्तःसलिला अन्तर्गतजला अन्वत् अन्तर्गतरीति ध्वनिः अपि वाद्यमालम्बत्वं दूरापास्तमित्यपिशब्देन द्योत्यते । मधुमन्तः मकरन्दमदी न वसात न तिष्ठति अन्तः-मेस्यून्वं वाह्यमौन्त्ये इहा न प्रवर्तितव्यमिति भावः । नेश्यालु-रागप्रवणं प्रति कस्यचिदुक्तिरिवम् । व्यस्तप्रशंसालङ्कारः ॥ ७ ॥

चिरेति । हे चिरकालपथिक दीर्घप्रवाग्निन् ! शङ्कया किमियं मे प्रिया अन्यासक्ता इति संशयेन तरङ्गिते चञ्चलिते अक्षिणी यस्मिन् तथाभूतः तत्सम्बुद्धौ, हे मुग्ध मूढ ! किम् ईकसे पश्यसि ? इयं दृश्यमानेति भावः एतस्याः त्वत्कान्तायाः तव निष्क्रान्तः त्विंशद्-कृत्विभ्य इति निस्त्रिंशः सङ्घः तस्य आक्षेपेण आलिङ्गनेन प्रेषित-पतिकार्षाः एतदालिङ्गनेन काक्षातिपातश्च शास्त्रीयत्वादिति भावः । यत् प्रथं क्षतं तस्य किणराजो चिह्नपरम्परा । तथाच क्षतक्षेपमवि-गमय्यानया एतदालिङ्गनेन त्वदालिङ्गनस्य समुभवन्त्या काष्ठोऽति-वाहितः । नैतस्यानन्वया सम्भावनीयमिति भावः । प्रवासादागतं कान्तायाः परपुरुषभोगजनितनखक्षतादिचिह्नदर्शनेन भायान्तरमापन्नं प्रति सखा उक्तिरिवम् ॥ ८ ॥

चपलाभिति । मदान्धः मदान्धेषु विवेकशून्य इति यावत्

आस्फालयति करं प्रतिगजस्तथायं पुरो रुद्रः ॥ ८ ॥

सुम्बनलीलुपमदधरुद्धतकाश्रीरं स्मरन् तृप्यामि ।

हृदयद्विरदालानस्तन्मं तस्यास्तदूरुयुगम् ॥ १० ॥

चिक्कुरविसारणतियङ्गनतकण्ठी विमुखवृत्तिरपि बाला ।

त्वामियमङ्गलिकल्पितकचावकाशा विलोकयति ॥ ११ ॥

करो हस्ती आत्मनः स्वस्य चपलां स्वचलनेन चञ्चलामिति यावत्
 छायां यथा हृन्नि ताडयति, तथा अयं प्रतिगजः पुरः अयतः
 रुद्रः शृङ्खलेन जनबन्ध्याया चेति ध्वनिः अतएव करं शुण्डादण्डं
 हस्तश्च आस्फालयति छायाप्रचारिणं गजं प्रहर्षुमिति भावः ।
 कञ्चन स्वां कान्तां परपुरुषगामिनीं ज्ञात्वा प्रहर्षन्तं दृष्ट्वा जारोऽसौ
 लोकाञ्जाययात् तं प्रहर्षुकामः स्वं करम् आस्फालयति नत किञ्चि-
 दपि कर्तुं शक्नोतीति व्यज्यते । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ ८ ॥

सुम्बनेति । सुम्बने लोलुपेन सतृष्णेन मम अधरेण हृतं विलुप्तं
 काश्रीरं गन्धविलेपनविशेषः यस्मात् तथाभूतम् ऊरुदेशेऽपि सुम्बनस्य
 कामशास्त्रीयत्वादिति भावः हृदयं मनः ममेति भावः एव द्विरदः
 हस्ती तस्य आलानस्तन्मः बन्धनस्तन्मः तं तस्याः कान्तायाः ऊरुयुगं
 स्मरन् न तृप्यामि न तृप्तिं लभे पुनः पुनः स्मरामीति भावः । अत्र
 परस्परितरूपकम् । हृदये द्विरदारोपणं प्रति ऊरुयुगे आलान-
 स्तन्मारोपणस्य हेतुत्वात् । तदुक्तं दर्पणे, यत्र कश्चिदादुषः परा-
 रोपणकारणम् । तत् परस्परितरुमिति । सखायं प्रति कश्चि-
 दुक्तिः ॥ १० ॥

चिक्कुरेति । इयं बाला चिक्कुराणां केशानां विसारणेन शोष-
 षार्थं विसारणेन तिथ्यक् वक्रं यथा तथा नतः कण्ठी यस्याः
 तथोक्ता अतएव विवृष्टा पराङ्मुख्या वृत्तिर्व्यापाको यस्यास्तथाभूतापि
 अङ्गुलिभिः कल्पितः कतः कथानाम् केशानाम् अथकाशः अथसारणः

सुम्बनहृतास्त्रनाथं स्फुटजागररागमीश्वरं क्षिपसि ।
किमुषसि वियोगकातरमसमेषु रिवाधनाराचम् ॥ १२ ॥

छकारादिः ।

छायाग्राही चन्द्रः कूटत्वं सततमम्बुजं व्रजति ।
ह्रित्वीभयं सभायां स्तौति तवैवाननं लोकः ॥ १ ॥
छायामात्रं पश्यन्नधीमुखोऽप्युद्गतेन धैर्येण ।
तुदति मम हृदयमिषुषा राधाचक्रं किरोटीव ॥ २ ॥

यथा तादृशो सती त्वां विलोकयति पश्यति । नायकं प्रति सख्या
नायिकाः सुरागकथनमितम् ॥ ११ ॥

सुम्बनेन । सुम्बनेन हृतं विलुप्तम् अङ्गनाथं यस्य तथोक्तं स्फुटः
प्रकटः जागरेण रागः यस्य तादृशं शोणमित्यर्थः लषसि प्रभाते
वियोगेन विच्छेदेन काररम रक्षणं नयनम् अन्तरेषुः पञ्चगरः अर्द्ध-
नाराचमिव किं कथं क्षिपसि नायकं प्रतीति शेषः । उपमासङ्कारः ।
तव एतन्न नयनपातेन पतितस्ते कामशरार्त्तं इव जात इति भावः ।
सख्या नायिकां प्रत्युक्तिः ॥ १२ ॥

आयेति । चन्द्रः छायाग्राही कलङ्गीत्यर्थः कूटत्वं सङ्कोचभावः
सततम् अम्बुजं पद्मं व्रजति नन्दति तस्मात् सभायां लोकः उभयं
चन्द्रं पद्मश्चेत्यर्थः ह्रित्वा परित्यज्य तवैव आननं सुखम् अकलङ्कम्
अकलङ्कचित्तश्चेति भावः स्तौति प्रशंसति । व्यतिरेकासङ्कारः ।
नायिकां प्रति सख्यचित् रागिण्य उक्तिरिवम् ॥ १ ॥

आयेति । अर्थं प्रेषामिति शेषः अधीमुखः छायाग्राहं जनेति
शेषः उद्गतेन विच्युतेनेत्यर्थः धैर्येण किरोटी अर्जुनः इत्युक्त्वा शरेण

जकारादिः ।

अलविन्द्वः कतिपये नयनाङ्गमनोद्यमे तव खलिताः ।

कान्त मम गन्तव्या भूरैतैरेव पिच्छलिता ॥ १ ॥

जृम्भोत्तन्मितदीर्घुगयन्वितताटङ्कपीडिनकपोलम् ।

तस्याः अरामि जलकणलुलिताञ्जनमलसदृष्टि मुखम् ॥२॥

राधाचक्रमिव मम हृदयं त्वदति तापयति मम ह्यायामात्रदर्शनेनायं
विगतधैर्यः संवृत्त इति अहम् अतिगयेन परितप्ये इति भावः ।
पुरार्जुनेन पाश्चात्तास्त्रयंशरे अन्तरीक्षास्थितं राधाचक्रमदृष्टिगोचरम्
अधःस्थितजले तत्त्वत्यस्य मीनस्य ह्यायामवलोक्य तद् विव्याधेति पौरा-
णिकी वार्ता । नायिकायाः सखीं प्रति काञ्चिच्चित् यूनि अतुरागक-
चनमिदम् । उपमाबह्वारः ॥ २ ॥

अवेति । हे कान्ते ! गमनोद्यमे मम प्रस्थानावसरे तव
वचनात् कतिपये अत्या इति भावः अलविन्द्वः खलिताः पतिताः ।
किन्तु एतैरेव मम अलविन्दुभिः गन्तव्या गम्या भूः प्रदेशः पिच्छ-
लिता पिच्छलिता जाता । मम प्रस्थाने तव यादृशं दुःखमभूत्
मम ततोऽप्यधिकमिति भावः । प्रवासादागतस्य नायकस्य नायिकां
प्रति स्वदुःखाद्दनमिदम् ॥ १ ॥

जृम्भोति । जृम्भया गात्रभङ्गविशेषेण उत्तन्मितम् अङ्गीकृतं
वह् दोर्बुगं भुजयुगलं तेन अन्वितं संपकृतं यत् ताटङ्कं उच्चा-
बह्वारविशेषः तेन पीडितौ संश्लिष्टौ कपोलौ गण्डौ यस्य तच्चाभूत्
अलकणैः अश्रुविन्दुभिरिति यावत् लुब्धितं प्रसृतम् अञ्जनं यत् तादृशं
तथा अलसा मन्वरा दृष्टिर्यस्य तथोक्तं तस्याः कान्तायाः मुखं
अरामि । दीर्घसुरतव्यापारानन्तरं निद्रावेशवर्षेणमिदम् । सखायं
मति कस्यचिदुक्तिः ॥ २ ॥

जागरयित्वा पुरुषं परं वने सर्वतोमुखं हरसि ।

अथि शरदनु रूपं तव शीलमिदं जातिशालिन्याः ॥ ३ ॥

जीवामि लङ्घितावधिदिनेति लज्जावशेन गेहिन्या ।

मयि निङ्गतोऽपि बाष्पैरसंवरेर्यञ्छितो मानः ॥ ४ ॥

जात्मी गुरुः सुष्टुष्टो वामेतरचरणभेद उपदेशः ।

ख्यातिर्गुणधवल इति भ्रमसि सुखं वृषभ रथ्यासु ॥ ५ ॥

जागरयित्वेति । अथि शरत् ! वने जले शयितमिति भावः पक्षे लीलाकानने परं अष्टं पुरुषं पुरोत्तमं विष्णुमिति यावत् पक्षे परम् अन्यं पुरुषं जागरयित्वा भावः जागरयित्वा सुरतव्यापारेणेति भावः पक्षे शयनादुत्थाप्येत्यर्थः सर्वतोमुखं जलमित्यर्थः हरसि ह्यासयसीत्यर्थः वर्षावसानात् जलहास इति भावः पक्षे सर्तः सर्वस्मात् जलादिति शेषः सुखं वदनं हरसि लज्जया कमपि वदनं न दर्शयसीति भावः । जातिशालिन्या जातिस्वभाववशवर्तिन्याः जातिभिः कुसुमलताविशेषैः शालते शोभते इति तथाभूतायाः पक्षे जान्या उत्कृष्टकृष्टप्रकृत्या शालते शोभते इति तथाभूतायाः सत्कृष्टप्रकृताया इति यावत् तव इदं शीलं चरितम् अतुरूपं युक्तम् । अपस्तुतप्रशंसाबहुतारः । काञ्चित् परपुरुषगामिनीं सलज्जां प्रति कस्याञ्चित् सोल्लुगुणोक्तिरियम् ॥ ३ ॥

जीवामीति । लङ्घितम् अतिक्रान्तम् अर्वाधिदिनं यदि त्वां निङ्गारितदिने न प्राप्नुयामि तदा जीवितं त्यज्यामीति प्रतिज्ञात-दिनं यथा तादृशी सती जीवामि इति लज्जावशेन गेहिन्या मत्-कान्तया मयि निङ्गतः गोपितोऽपि मानः असंवरेः संवरित्त-मशक्यैः बाष्पैः अशुभिः व्यञ्जितः प्रकटितः । सखायं प्रति कस्य-चित् काळातिक्रमेष प्रवासादागतस्योक्तिरियम् ॥ ४ ॥

जात्मी इति । वृषभ ! गुरुः उपदेष्टा तवेति शेषः जात्मीः मूर्खः सुष्टुष्टः अतिप्रगल्भाः असमीक्ष्यकारीत्यर्थः उपदेशः तस्येति शेषः वामेतरचरणभेदे अयं वामः अयञ्च दक्षिण इति चरणयोर्भेदज्ञाने

ज्वर वीतीषधबाधस्तिष्ठ सुखं दत्तमङ्गमखिलं ते ।
 अमुलभलोकाकर्षणपाषाण सखे न मोक्षसि माम् ॥ ६ ॥
 जीवनहेतोर्मिलिता मुञ्चति करकर्षणेन न खलु त्वाम् ।
 नीरिव निम्नं सुन्दर सुग्धा तद्विरसतां मा गाः ॥ ७ ॥
 जघनेन चापलं तव वितन्वतेयं तनूकताऽपि तनुः ।
 शाणेनेव चीणा स्मरासिपुत्री मनो विशति ॥ ८ ॥

नान्यत्रेति भावः, गुणेन वर्णेन पक्षे सौन्दर्यादिना प्रबलः श्रेतः
 पक्षे उज्वलः इति ख्यातिः तवेति शेषः तस्मात् रथ्याह राज-
 मार्गेषु सुखं धनसि । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ ५ ॥

ज्वरेति । हे ज्वर ! त्वं वीता विगता औषधबाधा भेषज-
 प्रतीकारो यस्य तथाभूतः अप्रतीकार्य इत्यर्थः सन् सुखं निर्बाधं
 तिष्ठ, ते तुभ्यम् अखिलं समपम् अङ्गं दत्तम् । हे सखे ! अमुलभस्य
 दुर्लभस्य लोभस्य वैद्यस्त्रेति भावः आकर्षणपाषाण ! सुखकमण्ये !
 मां न मोक्ष्यसि नमः सुञ्चेत्यर्थः । वैद्याभक्तायाः कस्याश्चित् ज्वर-
 व्याजेन तदागमनप्रार्थनानिदम ॥ ६ ॥

जीवनेति । हे सुन्दर ! सुग्धा सुन्दरो सेति शेषः, सुग्धः
 सुन्दरमूढयोस्त्वमरः । जीवनहेतोर्जीवनार्थं पक्षे जलार्थं मिलिता
 सङ्गता, नीस्तरणिः निम्नमिथ पक्षे नीचं त्वां करकर्षणेन हस्तमोचनेन
 कराभ्यां कर्षणेन च न खलु नैव मुञ्चति त्यजति तत् तस्मात् विर-
 सतां वैररुम् अहुरागराहित्यमिति यावत् जलशून्यत्वञ्च मा गाः
 न गच्छ । त्वयायत्तजोवितामेतां न परित्यजेति काञ्चित् प्रति कस्या-
 श्चित् नायिकायाः सख्या उक्तिरियम् । शेषालुप्राणितोपमालङ्कारः
 ॥ ७ ॥

जघनेनेति । जघनेन कटिपुरोभागेन अपराङ्गनानामिति
 भावः चापलं चाञ्छस्यम् अनवरतसुरनमिति भावः वितन्वता कुर्वतेति
 यावत् सता तनूकता लघीलतापि इयं तव तनुः शरीरं शाणेन

ज्योत्स्नाभिसारसमुचितवेषे व्याकोशमल्लिकीसंघे ।

विशसि मनो निशितेव स्मरस्य कुमुदस्तपञ्चुरिकर ॥ ८ ॥

जड सुखयसि परतरुणीं गृहिणीं कारयसि केवलं सेवाम् ।

आलिङ्गति दिशमिन्दुः स्वां तु शिलां वारिवाहयति ॥ १० ॥

शाण्यन्ववर्षणेनेति यावत् शीषा तीक्ष्णा स्मरस्य कामस्य असिपुत्रोव
क्षुरिकेव मनः समेति शेषः विशति प्रविशति तव एतादृशपराङ्ग-
नाभुक्तमपि शरीरं मम कामसुहृदप्यतीति भावः । तस्मात् मया
मानः परित्यक्त इति कस्यचित् कामिन्याः कान्तमन्यावक्रादागतं
प्रत्युक्तिरियम् । उपमालङ्कारः ॥ ८ ॥

ज्योत्स्नेति । ज्योत्स्नासु चन्द्रिकासु यः अभिसारः कान्तार्थं
सङ्केतगमनं तस्य समुचितः उपयुक्तः वेषः यस्यास्तपञ्चुरी, व्याकोश-
मल्लिका विकसितमाल्लिकाकुसुमम् उत्तमः शिरोभूषणं यस्यास्त-
पञ्चोधने । व्याकोशविकचस्कटा इत्यमरः । निशिता शाण्यवर्षिता
स्मरस्य कामस्य कुमुदं त्वरुणीं शिर्यस्याः तथाभूता क्षुरिकेव, त्वरुः खड्-
गादिसुष्टौ स्यादित्यमरः । मनः मटीयमिति शेषः विशसि मम काम-
सुहृदप्यतीति भावः । अभिसारिणीं प्रति कस्यचित् कामकस्योक्ति-
रियम् । उपमालङ्कारः ॥ ८ ॥

जडेति । हे जड ! मूर्ख ! अथच जडमय ! परस्य तरुणीं युवतिं
सुखयसि सुहमेनेति भावः गृहिणीं स्वां कामिनीं केवलं सेवां कार-
यसि गृहकृत्येषु निबोजयसीति भावः न तस्यां रमसे इति भावः ।
तथाहि इन्दुचन्द्रः दिशं प्राचीप्रभृतिम् आलिङ्गति न किन्तु स्वां
शिलां चन्द्रकान्तघाषामिति यावत् वारि वाहयति रोदयतीति
ध्वनिः । चन्द्रोदये चन्द्रकान्तमणिः स्रवतीति प्रविद्धिः । एतत्
जडकथं नैव कर्तव्यमिति कस्यचित् सख्यः कमपि साङ्गनात्मानेन
पराङ्गनासक्तं प्रति उक्तिः । इटान्तालङ्कारः ॥ १० ॥

ज्योत्स्नागर्भितसैकतमध्यगतः स्फुरति यामुनः पूरः ।

दुग्धनिधौ नागाधिपतल्पतले सुप्त इव कृष्णः ॥ ११ ॥

भकारादिः ।

भङ्गतकङ्कणपाणिशेषैः स्तम्भावलम्बनैर्मौनैः ।

शोभयसि शुष्करदितैरपि सुन्दरि मन्दिरहारम् ॥ १ ॥

ज्योत्स्नेति । ज्योत्स्नासु गर्भितम् अन्तर्हितमिति भावः यत्
सैकतं बाहुकुम्भयदेशः, तोयोत्थितं तत् पुच्छिनं सैकतं सिकतामयमित्त्व-
मरः । तस्य मध्यगतः मध्यस्थितः यामुनः यमुनासम्बन्धी पूरः
प्रवाहः दुग्धनिधौ क्षीरसमुद्रे नागाधिपः शेष एव तल्पं शय्या
तस्मिन् सुप्तः निद्रितः कृष्ण इव स्फुरति राजते । अतिमनोहर-
मेतत् स्ववर्णितं कस्यचित् काश्चित् प्रति सङ्घे तद्वचनमिदम् । उप-
मावह्वारः ॥ ११ ॥

अहृतेति । हे सुन्दरि ! अहृतं कङ्कणं यस्मिन् तत् वृथा तथा
पाणिशेषैः कृष्णार्कशैरित्त्वर्थः, स्तम्भावलम्बनैः स्तम्भासाश्रित्य दण्डवत्
स्वितिभरित्त्वर्थः, मौनैः तृष्णीभावैः तथा शुष्करदितैः निरन्तरोद्दने-
रित्त्वर्थः मन्दिरहारं शोभयसि अलङ्करोषि । नवोद्गां प्रति नावक-
स्योक्तिरियम् ॥ १ ॥

ढकारादिः ।

ढकामाहृत्य मदं वितन्वते करिण इव चिरं पुरुषाः ।
स्त्रीणां करिणीनामिव मदः पुनः स्वकुलनाशाय ॥ १ ॥

तकारादिः ।

तां तापयन्ति मन्मथबाणास्त्वां प्रीणयन्ति वत सुभग ।
तपनकरास्तपनशिलां ज्वलयन्ति विधुं मधुरयन्ति ॥१॥
तव सुतनु सानुमत्या बहुधातुजनितनितम्बरागायाः ।
गिरिवरभुव इव लाभेनाप्नोमि द्यङ्गुलेन दिवम् ॥ २ ॥

ढकारादिति । पुरुषाः करिण इव ढकां यशःपट्टम् आहृत्य
वादिचत्वा चिरं मदं वितन्वते प्रकटयन्ति, स्त्रीणां करिणीनामिव
मदः स्वकुलनाशाय निजकुलकलङ्कायेत्यर्थः, यथा करिणीनां मदवि-
रहः तथा कामिनीनामपि तदुचितः, अन्यथा निजकुलकलङ्कः
स्यादिति भावः । उपमालङ्कारः । सख्या नायिकां मत्तां प्रत्युप-
देशवचनम् ॥ १ ॥

तामिति । हे सुभग ! मन्मथस्य कामस्य बाणाः शराः तां
तव कान्तामिति शेषः तापयन्ति, वत खेदे त्वां प्रीणयन्ति तोषयन्ति ।
कथमन्यथा तां परित्यज्य तव स्थितिरिति भावः । तथार्हे तपनस्य
सूर्यस्य कराः करिणाः तपनशिलां सूर्यकान्तमण्डलमिति यावत्
ज्वलयन्ति किन्तु विधुं चन्द्रं मधुरयन्ति मनोहरं कुर्वन्ति जडमये
चन्द्रमसि सौरकिरणप्रवेशात् चन्द्रस्य मनोहारित्वमिति भावः ।
अत्र नायकस्य चन्द्रस्य नायिकायाः सन्तापहरत्वं प्रतिपादयति ।
दृष्ट्वा नायिकं प्रत्युक्तिरियम् ॥ १ ॥

तवेति । हे सुतनु ! सानुमत्या मदादेशकारिण्या इति यावत्

त्यक्तो मुञ्चति जीवनमुञ्कति नानुग्रहेऽपि लीलत्वम् ।

किं प्राहृषेव पद्माकरस्य करणीयमस्य मया ॥ ३ ॥

त्वद्विरहापदि पाण्डुस्तन्वङ्गी छाद्ययैव केवलया ।

हंसीव ज्योत्स्नायां सा सुभग प्रत्यभिज्ञेया ॥ ४ ॥

त्वयि विनिवेशितचित्ता सुभग गता केवलेन कायेन ।

घनजालरुद्धमीना नदीव सा नीरमालेण ॥ ५ ॥

स्वाधोनभर्त्तृकासीति भावः अन्यत्र प्रस्थवत्याः, क्षुः प्रस्यः सानुर-
स्त्रियामित्यमरः । वद्धभा वद्धप्रकारेण तु एव जनिताः उत्पादितः
नितम्बे रागः प्रीतिर्यस्यास्तथाभूतायाः अन्यत्र वद्धभिर्धातुभिः
गैरिकादिभिः जनितः नितम्बे कटके, कटकोऽस्तौ नितम्बोऽद्रेरित्यमरः ।
रागः लौहित्यादिर्धस्यास्तथाविधायाः गिरिवरभुव इव हिमालय-
भूमेरिव तव द्यङ्गुलेन अङ्गुलिद्वयपरिमितेनेत्यर्थः लाभेन दिवं स्वर्गम्
आप्नोमि । नायिकां प्रति नायकस्योक्तिरियम् । उपमालङ्कारः ॥२॥

त्यक्त इति । प्राहृषा पद्माकरस्येव सरोवरस्येव मया अस्य
कान्तस्य किं करणीयम् ? त्यक्तः मर्यादा शेषः मद्विहो न इत्यर्थः
जीवनं प्राणान् जलञ्च मुञ्चति त्यजति जलह्तासतां प्राप्नोतीति च
अनुग्रहे मदयं प्रहृषेऽपि पूरणेऽपि च लीलत्वं चापत्यं न उज्झति
न त्यजति । कान्तम् अन्यासक्तं सानुरागिणश्च दृष्ट्वा सखीं प्रति
नायिकायाः कर्तव्यतानुयोगवचनामिदम् । उपमालङ्कारः ॥ ३ ॥

त्वादिति । हे सुभग ! तव विरह एव आपत् तत्र निमग्नेति
शेषः पाण्डुः पाण्डुवर्णां तन्वङ्गी कशाङ्गी सा केवलया छाद्यन् कान्ता
अन्यत्र प्रतिविम्बेनैव ज्योत्स्नायां हंसीव प्रत्यभिज्ञेया सेवमिति
ज्ञातं शक्येत्यर्थः । उपमालङ्कारः । अत्यन्तं तद्विरहेण वा
जीवोति नायकं प्रति सख्या उक्तिरियम् ॥ ४ ॥

त्वयीति । हे सुभग ! त्वयि विशेषेण निवेशितं चित्तं यथा
तादृशी सती वा घनेन निविष्टेन जालेन दृष्ट्वा मत्स्यी यस्यास्तथाभूता

त्वयि संसक्तं तस्याः कठोरतर हृदयमसमशरतरलम् ।
 मारुतचलमञ्चलमिव कण्टकसंपर्कतः स्फुटितम् ॥ ६ ॥
 त्वमसूर्य्यं पश्या सखि पदमपि न विनापवारणं भ्रमसि ।
 छाये किमिह विधेयं मुञ्चन्ति न मूर्तिमन्तस्त्वाम् ॥ ७ ॥
 तव विरहे विस्तारितरजनी जनितेन्दुचन्दनद्वेषे ।
 विसिनीव माघमासे विना हुताशेन सा दग्धा ॥ ८ ॥

नोरभात्वेण जलभात्वेण उपलक्षिता नदीव केशलेन चित्तशून्येनेति भावः कायेन शरीरेण गता प्रस्थिता । उपमालङ्कारः । कथं मा मां परित्यज्य गतेति वादिनं कान्तं प्रति नायिकासखा उक्तिरियम् ॥ ५ ॥

त्वयिति । हे कठोरतर ! अतिनिष्ठुर ! तस्याः असमशरेण कामेन तरलं चञ्चलं हृदयं त्वयि संसक्तं संलग्नं मत मारुतचलं वायुना कम्पमानम् अञ्चलं कण्टकसम्पर्कत इव कण्टकावृक्षमिवेत्यर्थः स्फुटितं विदीर्ष्यं तदप्राप्येति भावः । तद्विरहेण त्वक्तप्राणा सेति सख्या नायकं प्रत्युक्तिरियम् । उपमालङ्कारः ॥ ६ ॥

त्वमिति । हे सखि छाये ! त्वम् असूर्य्यमपश्या सूर्य्यदर्शनपर्यन्तविसुखेत्यर्थः अपवारणम् अलधनम् आच्छादनञ्च विना न पदमपि भ्रमसि चलसि किन्तु मूर्तिमन्तः देहवन्तः त्वां न मुञ्चन्ति न त्यजन्ति, तद्विह अस्मिन् विषये किं विधेयं कर्तव्यम् । यदि च त्वमतिबुद्ध्याशीला कुलवधुः तथापि बहुवस्त्राभाकाङ्क्षन्तीति कस्याश्चिद् दूत्या नायिकां प्रत्युक्तिः । अपस्तुतप्रयंमालङ्कारः ॥ ७ ॥

तवेति । तव विरहे सा तव कान्तेति शेषः विस्तारिता दीर्घेति यावत् रजनिर्यत्र तादृशे, जनितः इन्दौ चन्दने च द्वेषः येन अतिशीतलत्वादिति भावः तथाभूते, माघमासे विसिनीव पद्मिनीव हुताशेन अग्निना विना दग्धा, हिमागमे पद्मिनीविनाश इति प्रसिद्धिः । उपमालङ्कारावभावनयोः संसृष्टिः । उक्तञ्च दर्पणे, साम्यं वाच्यमवैध र्थं

तरुणि त्वश्वरणाहृति कुसुमितकङ्कणिकोरकप्रकरम् ।
 कुटिलचरिता सपत्नी न पिबति वत शोकविकलापि ॥८॥
 तल्पे प्रभुरिव गुरुरिव मनसिजतन्त्रे अमे भुजिष्येव ।
 गेहे श्रीरिव गुरुजनपुरतो मूर्तेव सा व्रीडा ॥ १० ॥
 त्वमलभ्या मम तावन्मोक्तुमशक्तस्य संमुखं व्रजतः ।
 ह्यायेवापसरन्ती भित्त्या न निवार्यसे यावत् ॥ ११ ॥

वाक्यैक्ये उपमाद्वयोरिति, विभावना विना हेतुं कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते इति, मिथोऽपेक्षयेतेषां स्थितः संसृष्टिरुच्यते इति च । नायकं प्रति नायिकाया विरहातिशयवर्णनमिदम् ॥ ८ ॥

तरुणीति । हे तरुणि ! कुटिलं वक्रं चरितम् आचरणं यस्यास्तथाभूता तव सपत्नी शोकविकलापि पत्युर्माप्नोति तदुःखार्त्तापि तव शरणेन या आहतिः ताडनं तथा कुसुमितः सज्जातकुसुमः यः कङ्कणश्लिष्येति, पादाहतः प्रसदया विकसत्यशोक इति कविममयप्रसिद्धेः । तस्य कोरकप्रकरं कलिकासमूहं न पिबति सापत्यद्वेषादिति भावः । अशोककलिकारसपानेन शोकहानिर्भवतीति लोकप्रसिद्धिः । त्वद्वेषात् तथा तत्पानं परिहृतमिति तस्मात् त्वं मानं परित्यज्य त्वदेकायत्तं कान्तम् अनुगृह्यायेति सख्या नायिकां प्रत्युक्तिरियम् ॥ ८ ॥

तल्पे इति । सा मम कान्ता तल्पे शय्यायां प्रभुरिव, मनसिजतन्त्रे कामशास्त्रे सुरतव्यापारे इति यावत् गुरुरिव उपदेष्टेव, अमे गृहकार्ये भुजिष्येव किङ्करोव, गेहे श्रीरिव लक्ष्मीरिव, तथा गुरुजनानां पुरतः अपतः मूर्त्ता मूर्त्तमती व्रीडेव लज्जेद् । सखायं प्रति कस्यचित् कान्तास्तुतिरियम् । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ १० ॥

त्वमिति । त्वम् अपसरन्ती अपगच्छन्ती ह्यायेव यावत् भित्त्या कुद्येन न निवार्यसे प्रतिबध्यसे तावत् मोक्तुमशक्तस्य संमुखं व्रजतः गच्छतः मम त्वम् अलभ्या न प्राप्येत्यर्थः । उपमालङ्कारः । अतुमूर्त्तौ कान्तां प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् ॥ ११ ॥

तपसा क्लेशित एष प्रौढबलो न खलु फाल्गुनेऽप्यासीत् ।

मधुना प्रमत्तमधुना को मदनं मिहिरि मिव सहते ॥ १२ ॥

त्वद्गमनदिवसगणनावलचरिखाभिरङ्किता सुभग ।

गण्डस्थलीव तस्याः पाण्डुरिता भवनभित्तिरपि ॥ १३ ॥

तस्याग्राम्यस्याहं सखि वक्रस्निग्धमधुरया दृष्ट्या ।

विद्धा तदेकनेया पोत्रिण इव दंष्ट्रया धरणी ॥ १४ ॥

त्वयि कुग्रामवटद्रुम वैश्रवणी वसतु वसतु वा लक्ष्मीः ।

पामरकुठारपातात् कासरशिरसैव ते रक्षा ॥ १५ ॥

तपसेति । तपसा माघेन तपश्चर्यन्त्या च क्लेशितः दुर्बलीकृत इत्यर्थः । एषः मदनः मिहिरिः सूर्यश्च फाल्गुने तदाख्ये मासे अर्जुने चापि न खलु नैव प्रौढबलः प्रबल इत्यर्थः । आसीत् अधुना मधुना वसन्तेन चैत्रेण च प्रमत्तं प्रकृष्टबलं मदनं मिहिरिमिव कः सहते सोढुं क्षमते न कोऽपीत्यर्थः । वसन्तकालीनमदनवेदनः दुःसहेति भावः । उपमालङ्कारः । नायिकाया नायकं सखीं वा प्रत्युक्तिरियम् ॥ १२ ॥

त्वादिति । हे सुभग ! तव गमनदिवसानां गणनया संख्यानेन बलक्षाः धवलाः, बलक्षो धवलोऽर्जुन इत्यमरः । या रेखाः ताभिः अङ्किता चिह्निता तस्या गण्डस्थलीव भवनभित्तिरपि नटकुण्डमपि पाण्डुरिता पाण्डुवर्णा जाता । तस्मान्नातःपरं विबन्धः कार्य इति नायकं प्रति सख्या उक्तिरियम् ॥ १३ ॥

तस्येति । हे सखि ! अपाम्यस्य नागरस्य एतेन प्रेमयोग्यत्वं व्यच्यते । तस्य वक्रा कुटिला स्निग्धा मधुरा मनोहारिणी च तया दृष्ट्या दर्शनेन पोत्रिणः वराहस्य दंष्ट्रया धरणीव पृथिवीव विद्धा अहं तदेकनेया तद्गमने एव नेतव्या । तत्प्रेमयत्वेवाहं नान्यत्र मनातुराग इति सखीं प्रति कस्याश्चिदङ्कितः । उपमालङ्कारः ॥ १४ ॥

त्वयिति । हे कुग्रामवटद्रुम ! कुवसितपामस्वितयटदृष्ट !

तव सुखर वदनदोषं सहमाना मोक्तुमक्षमा सुतनुः ।
 सा वहति विट भवन्तं धुणमन्तः शालभञ्जीव ॥ १६ ॥
 त्वणसुखमपि न खलु त्वां त्यजन्त्यमी हरिण वैरिणः शवराः ।
 यशसैव जीवितमिदं त्यज योजितशृङ्गसङ्ग्रामः ॥ १७ ॥
 त्रिपुररिपोरिव गङ्गा मम मानिनि जनितमदनदाहस्य ।

त्वयि वैश्वव्यः कुबेरः वसतु, वा लक्ष्मोर्धसतु, किन्तु पामराणां
 मूर्खाणां कठारपातात् तवोपरोति भावः कासरस्य सङ्घिपस्य शिरसैव
 ते तत्र रक्षा नान्योपायस्तत्र रक्षणे इति भावः । कृतमित्यामे
 यदि कश्चित् महाधनोऽपि वसति तस्य विपत्तौ तदुपायोपचायणा-
 जादिभिरेव यदि रक्षा क्रियते तदैव रक्षा नान्यथेति भावः । अप-
 स्तुतप्रशंसेयम् । वटतरौ कुबेरस्य लक्ष्म्याश्च वामः प्रसिद्धः ॥ १५ ॥

तवेति । हे सुखर ! तव वदनदोषम् अयुक्तभाषणापराधं
 सहमाना मोक्तुं त्यक्तुं त्वामिति शेषः अक्षमा अपारयन्ती सत्कुलज-
 त्वाद्दति भावः सा सुतनुः सुन्दरी हे विट ! परस्त्रीलम्पेटित्यर्थः न
 केवलं दुर्वचसा पीडनं पराङ्गनासक्तप्रापीति भावः, शालभञ्जीव काठ-
 पुत्तलिकेव धुणम् अन्तः मनसि अभ्यन्तरे च भवन्तं वहति । एता-
 दशोऽप्रीतिकरेऽपि भवति सा त्वय्यधोना वर्त्तते इति सख्याः कश्चित्
 नायकं प्रति वचनम् । उपमालङ्कारः ॥ १६ ॥

त्वणसुखमिति । हे हरिण ! अमी वैरिणः शवराः शवराः
 व्याधाः त्वणसुखं त्वणभोजनं निरपराधमिति भावः शरणागतं वा,
 शरणार्थिनः त्वयं सुखे कृत्वा शरणं व्रजन्तीति प्रसिद्धिः । अपि
 त्वां न खलु नैव त्यजन्ति अवश्यमेव त्वां नाशयन्तीत्यर्थः, तस्मात्
 योजितः कृतः शृङ्गाभ्यां संप्रामो युद्धं येन तथाभूतः सन् यशसैव
 इदं क्षणभङ्गुरमिति भावः जीवितं त्यज, विना युद्धं शत्रुहर्त्रो शरणं
 आपुरणलक्षणमिति भावः । अपस्तुतप्रशंसाङ्कारः ॥ १७ ॥

त्रिपुरेति । हे मानिनि ! जनितः मद्नेन दाहः यस्य तयो-

जीवनमर्पितशिरसो ददासि चिकुरपहेष्वैव ॥ १८ ॥
 त्वत्संकथासु सुखरः सनिन्दसानन्दसावहित्य इव ।
 स खलु सखीनां निभृतं त्वया कृतार्थीकृतः सुभगः ॥ १९ ॥
 त्वयि सर्पति पथि दृष्टिः सुन्दर इतिविवरनिर्गता तस्याः ।
 दरतरलभिन्नशैवलजाला शफरीव विस्फुरति ॥ २० ॥

ऋष्य पक्षे जनितः कृतः मदनस्य कामस्य दाहो भस्मीकरणं येन तथो-
 ऋष्य अर्पितं चरणयोरिति भावः शिरः येन तथोऋष्य पक्षे अर्पितं
 दत्तं धारणावर्धिति भावः शिरः मस्तकं येन तथोऋष्य त्रिपुररिपोः
 हृदस्य गङ्गेव त्वं चिकुरपहेष्वैव केशाकर्षणेनैव जटासंश्रयणेनैव च
 जीवनं जीवितं जलञ्च ददासि, केषाकर्षणे न मम व्यथा, अपि तु
 त्वत्कुरस्येनैव सन्नापो मे निवृत्त इति भावः । चरणानतस्य आक-
 टकेयस्य कान्तस्य मानिनीं कामिनीं प्राति मानापनयनं चनमिदम् ।
 उपमाचङ्कारः ॥ १८ ॥

त्वदिति । स सुभगः प्रणयार्ह इति भावः त्वया सखीनां
 निभृतं सखीभ्योऽपि संनोष्येति भावः, कृतार्थीकृतः सुरतव्यापारेण
 सन्नोषित इति भावः, खलु यतः सः तव संकथासु सदाकामेषु
 प्रशंसावचनेष्विति भावः, सुखरः वाचालः सन् सनिन्द इव कथमध-
 न्यैरस्मादृशैः सा लभ्यते इत्यात्मावज्ञापदर्शनपर इव लोकगोपनार्थ-
 मिति भावः, सानन्द इव त्वत्सन्भोगस्वरणास्मादादिति भावः, साव-
 हित्य इव मत्कृतं न केनापि विज्ञेयमिति धिया कृताकारगोपन
 इव, अवहित्याकारशुभ्रित्यमरः । इश्यते इति शेषः । सख्या नाबिकां
 सन्भोगं निङ्गवानां प्रति उत्तिरियम् ॥ १९ ॥

त्वमीति । हे सुन्दर ! त्वयि पथि सर्पति गच्छति सति तस्याः
 कान्तायाः इतिविवरात् वेदनरज्ज्वात् निर्गता दृष्टिः दरतरला
 इवञ्चञ्चला भिन्न शैवलजालं जलनीलीनिचयः यथा तथाभूत्वा
 शफरीव प्रोठीव, प्रोठी तु शफरी इयोरित्यमरः । विस्फुरति विघ्ने-

ते सुतनु शून्यहृदया ये शङ्कं शून्यहृदयमभिदधति ।
 अङ्गीकृतं करपत्नी यस्तव हस्तग्रहं कुरुते ॥ २१ ॥
 ते श्रेष्ठिनः क्वं संप्रति शक्रध्वज यैः कृतस्तवोच्छ्रायः ।
 ईषां वा भेदिं वाधुनातनास्त्वां विधित्सन्ति ॥ २२ ॥
 तानवमेत्य छिन्नः परोपहितरागमदनसंघटितः ।
 कर्ण इव कामिनीनां न शोभते निर्भरः प्रेमा ॥ २३ ॥

येषु प्रसरति, त्वयासक्तोयमिति भावः । सख्या नायिकां प्रत्युक्ति-
 रिवम् । उपमासङ्कारः ॥ २० ॥

ते इति । हे सुतनु ! सुन्दरि ! ये जनाः शङ्कं शून्यहृदयम्
 अचेतसमित्त्वर्थः अभिदधाति वदन्ति ते शून्यहृदयाः अचेतसः सूखा
 इत्यर्थः । यः शङ्कः अङ्गीकृतं स्वीकृतं करपत्नं क्रकचदारणमिति
 भावः येन तुथाभूतः सन् तव हस्तग्रहं हस्तबाभं पाण्ड्यहृदयमिति
 ध्वनिः, कुरुते । वल्लतपस्यया कठोरव्रतेन तव प्राप्तिरिति कस्यचित्
 कान्तास्तुतिरिवम् । अपस्तुतप्रशंसासङ्कारः ॥ २१ ॥

ते इति । हे शक्रध्वज ! यैः तव उच्छ्रायः अभ्युच्चतिः कृतः,
 ते श्रेष्ठिनः वणिजः सम्प्रति इदानीं क्व ? कुत्र गताः ? क्वृता
 इत्यर्थः । अधुनातनाः आधुनिका जनाः त्वाम् ईषां श्राङ्गलफलकं
 भेदिं लम्बां वा विधित्सन्ति करिष्यन्ति । शुष्यसमीपे एव शुषिनां
 सम्पानः न तु सूखानां समीपे इति अपस्तुतप्रशंसा व्यज्यते ॥ २२ ॥

तानवमिति । तानयं तनुत्वं ह्यासमित्त्वर्थः एतत् प्राप्य छिन्नः
 विच्छेदं प्राप्यः परेषु अन्येन उपहितः उत्पादितः रागो यस्य
 तादृशेन मदनेन कामेन सङ्घटितः पुनर्वीजत इत्यर्थः अन्यत्वं परेषु
 इत्येषु उपहितो जनितः रागो रञ्जनं यस्य तद्योक्तः मदनेन मधू-
 क्षितेन च सङ्घटितः संयोजितश्चेत्यर्थः कामिनीनां कर्ण इव
 निर्भरः भरशून्यः आधिक्यरहित इत्यर्थः प्रेमा प्रत्यक्षः न शोभते ।
 यथा छिन्नः कर्णः क्वचिद् सख्यानं संयोजितः न शोभते तथा

तस्मिन् गताद्भावे वीतरसे शुण्ठिशकले इव पुरुषे ।
 अपि भूतिभाजि मलिने नागरशब्दो विडम्बाय ॥ २४ ॥
 तमसि घने विषमे पथि जम्बुकमुक्तामुखं प्रपन्नाः स्मः ।
 किं कुर्मः सोऽपि सखे स्थितो मुखं मुद्रयित्वैव ॥ २५ ॥
 त्वामभिलषतो मानिनि मम गरिमगुणोऽपि दोषतां यातः ।
 पङ्किलकूलां तटिनीं पिपासतः सिन्धुरस्यैव ॥ २६ ॥

सकृत् भग्नं प्रेष पुनः सन्धानेनापि न राजते इति निष्कर्षः ।
 उपमाबद्धारः । नायिकां प्रति सख्याः कथमपि प्रणयभङ्गो न
 कर्त्तव्य इत्युपदेशवचनसिद्धम् ॥ २३ ॥

तस्मिन् गति । गतः आर्द्रभावः क्षिण्णभावः सरसत्वञ्च यस्य
 तादृशे वीतरसे भग्नप्रणये नीरसे च शुण्ठिशकले शुण्ठिशकले इव
 पुरुषे भूतिभाजि ऐश्वर्यवति भवति चापि मालने पापाचारे
 अतुल्यत्वे च सति नागरशब्दः नगरे भवः नागरः स एव शब्दः
 अन्यत्र नागरशब्देनाख्यानं विडम्बाय लोकप्रतारणायेत्यर्थः । अथ
 शुण्ठी मञ्जौषधम् । स्त्रोत्रपुंसकयोर्विश्वं नागरं विश्वभेषजमित्यमरः ।
 श्लेषामुपस्थितोपमाबद्धारः । निरनुक्रोशे धनशालिन्यापि नागरे
 प्रेष न कर्त्तव्यमिति कस्याश्चित् सख्या नायिकां प्रत्युक्तिरियम् ॥ २४ ॥

तमसीति । घने निद्रिष्टे तमसि अन्यकारे विषमे दुर्गमे इत्यर्थः
 पथि मार्गे लम्बा आलोकविशेषः सुखे यस्य तादृशं जम्बुकं शृगालं
 प्रपन्नाः प्राप्ताः स्मः आश्रयामः अत्यर्थः । हे सखे ! किं कुर्मः ?
 सोऽपि जम्बुकोऽपि सुखं मुद्रयित्वैव स्थितः । दुर्दैवे नीचाश्रयणमपि
 क्रियते न तु तत्रापि फलोत्पत्तिरिति भावः । सखार्यं प्रति कस्य-
 चिदुक्तिरियम् । अप्रस्तुतप्रशंसाबद्धारः ॥ २५ ॥

त्वामिति । हे मानिनि ! त्वाम् अभिलषतः आकाङ्क्षतः मम
 गरिमगुणोऽपि गौरवजनकगुणोऽपि प्रतिष्ठासम्पन्नादिरिति भावः
 पङ्किलकूलां सपङ्कतटां तटिनीं नदीं पिपासतः पातमिच्छतः सिन्धुरस्यैव

तिमिरेऽपि दूरदृश्या कठिनाञ्जेषे च रहसि मुखरा च ।

शङ्खमयवलयरानी गृहपतिशिरसा सह स्फुटतु ॥ २७ ॥

तव वृत्तेन गुणेन च समुचितसंपन्नकण्ठलुठनायाः ।

हारस्त्रज इव सुन्दरि कृतः पुनर्नायकस्तरलः ॥ २८ ॥

गजस्येव दोषतां प्राप्नः लोकेदूष्यत इति भावः, तथात् मानं परि-
त्यज्य प्रतिष्ठागौरवाटिकमपि अविगण्य त्वदेकायत्तं मामनुगृहा-
येति भावः । कश्चित् कामपि नीचकुलजां कामिनीं मानिनीं
प्रत्युक्तिरियम् ॥ २६ ॥

तिमिर इति । तिमिरे अन्धकारेऽपि दूरात् दृश्या भावस्त्वा-
दिति भावः अज्ञेये आलिङ्गने कठिना अङ्गुलीशकरी रहसि एकान्ते
च मुखरा वाक्पला सशब्देत्यर्थः शङ्खमयवलयरानी शङ्खनिर्मितकण्ठ-
श्रेणी गृहपतेः मम स्वमिनः न तु प्रियव्येति भावः शिरसा सह
स्फुटतु भग्ना भवतु इत्यर्थः । स्वानिनाशी भवतु तेन च शङ्खपरिधानं
न पुनः कर्तव्यं येन मे एवादृशः स्वार्थसाधने विघ्न इति कस्याचित्
परासक्तायाः कामिन्या उक्तिरियम् ॥ २७ ॥

तवेति । हे सुन्दरि ! समुचितं सम्यक् यथा तथा सम्पन्नं
जातं कण्ठलुठनं कण्ठाबिङ्गनं यस्याः तथाभूतायाः अतएव हारस्त्रज
इव सक्तामालाया इव तव वृत्तेन शीलेन चरित्रशुल्लभ्यः अन्यत्र
यर्मुलेन गुणेन चातुर्यादिना अन्यत्र सूत्रेण नायकः कान्तः अन्यत्र
मध्यमणिः पुनः वारंवारम् अतिभावेनेत्यर्थः तरलः चञ्चलः कृतः ।
तव गुणेन ते नायकः नितरां रदायत्तो जान इति भावः । सख्या
नायिकां प्रत्युक्तिरियम् । उपमासङ्कारः ॥ २८ ॥

दकारादिः ।

दर्शनविनीतमाना गृहिणी हर्षोद्धसत्कपोलतलम् ।

चुम्बननिषेधमिषतो वदनं पिदधाति पाणिभ्याम् ॥ १ ॥

देहस्तम्भः स्खलनं शैथिल्यं वेपथुः प्रियध्यानम् ।

पथि पथि गगनाश्लेषः कामिनि कस्तेऽभिसारगुणः ॥ २ ॥

द्राघयता दिवसानि त्वदीयविरहेण तीव्रतापेन ।

शीघ्रेणैव नलिन्या जीवनमल्पीकृतं तस्याः ॥ ३ ॥

दर्शनेति । दर्शनेन विनीतः स्वपनीतः मानः कोपः यस्याः
तथाभूता गृहिणी प्रायेण स्वामिनो दर्शनस्यापि दुर्लभत्वादिति भावः
चुम्बननिषेधमिषतः चुम्बननिवारणकृत्वात् हर्षेण कान्तलाभजनिते-
नेति भावः उद्धसत् कपोलतलं गण्डदेशः यस्य तथाप्यतं वदनं सुखं
पाणिभ्यां पिदधाति आच्छादयति । सख्या गृहपतेः सुभगां
कान्तां प्रति विज्ञापनमिदम् ॥ १ ॥

देहस्तम्भ इति । हे कामिनि ! पथि पथि प्रतिपद्यं देहस्तम्भः
स्तम्भरूपेणावस्थानं, स्खलनं पदच्युतिः, शैथिल्यम् अत्वरा, वेपथुः कम्पः
लज्जाभयादिहेतोरिति भावः, प्रियध्यानं कान्तानुचिन्तनं तथा गगना-
श्लेषः प्रियधमेणाकाशाब्जिङ्गनं तवेति सर्वत्र योज्यं दृश्यते इति शेषः,
स्वतः ते तव अभिसारगुणः कान्तार्थं सङ्केतनिकेतनगमनप्रकारः
कः ? एवंप्रकारेणाभिसरणे सञ्चान् विघ्नः सम्भवति तस्मात् स्व-
हितया सत्वरमभिसर्त्तव्यमिति सख्या नायिकां प्रत्युक्तिः ॥ २ ॥

द्राघयतेति । शीघ्रेणैव तीव्रतापेन दुःसहसन्तापेन दिवसानि
द्राघयता दीर्घीकृता दुःखदिनं नातिक्रामतीति भावः त्वदीयविरहेण
नलिन्या इव तस्याः कान्तायाः जीवनम् अल्पीकृतम् । यथा शीघ्रे
नलिनी शोषमापद्यमाना न्विद्यते तथा तव कान्ता तव विरहेण
कृतप्रायेति सख्या नायिकां प्रत्युक्तिः । उपमासङ्कारः ॥ ३ ॥

दुर्जनसहवासादपि शीलोत्कर्षं न संज्जनस्यजति ।
 प्रतिपर्वतपनवासी निःसृतमात्रः शशी शीतः ॥ ४ ॥
 दयितप्रहृितां दृतीमालम्ब्य करेण तमसि गच्छन्ती ।
 खेदच्युतमृगनाभिर्दूराङ्गीराङ्गिं दृश्यासि ॥ ५ ॥
 दयितागुणः प्रकाशं नीतः स्वस्यैव वदनदोषेण ।
 प्रतिदिनविदलितवाटीवृतिघटनैः खिद्यसे किमिति ॥ ६ ॥

दुर्जनेति । सञ्जनः दुर्जनानां सहवासादपि संसर्गादपि शोबो-
 त्कर्षं सुशीलतामित्यर्थः न त्यजति । तथाहि शशी चन्द्रः प्रतिपर्व
 पर्वणि पर्वणि अनावास्यायाम् अनावास्यायां तपने सूर्य्यै वसतीति
 तथोक्तः सूर्य्यमण्डलप्रविष्टोऽपि निःसृतमात्रः तस्मात् निर्गत एव
 शीतः शीतलः न तु सौरकिरणसम्पर्कात् उष्णः भवतीति भावः ।
 अनावास्यायां चन्द्रमसः सूर्य्यमण्डले प्रवेशो ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धः ।
 विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४ ॥

दयितेति । गौराङ्गि सखि ! दयितेन प्रियेण प्रहृितां प्रेरितं
 दूतीं करेण आलम्ब्य तमसि गच्छन्ती त्वं खेदेन सत्त्वोद्रेकजनितेत्
 अमजनितेन वा च्युता गात्रात् विस्मिता मृगनाभिः कस्तूरी यस्या-
 त्कथाभूता अतएव दूरात् दृश्या असि, अन्यकारे कस्तूरीविलेपनेन
 गौराङ्गस्य विभावयितुमशक्यत्वं किन्तु खेदसखिलेन तदपनयनादिति
 भावः । नायिकां प्रति सख्या उक्तिरियम् ॥ ५ ॥

दयितेति । स्वस्यैव आत्मन एव वदनदोषेण सुखदोषेण स्वस-
 खेन प्रशंसनेत्यर्थः दयितायाः स्त्रियाः गुणः सौन्दर्यादिः प्रकाशं
 नीतः प्रापितः । साम्प्रतं प्रतिदिनं विदलितायाः विघटितायाः
 वाटीवृतेः मृहावरणस्य घटनैः पुनःसन्धानैः किमिति कथं खिद्यसे
 खेदं प्राप्नोषि ? तत्र दयितायाः सौन्दर्यादेस्त्वत्कृतप्रशंसया तस्मात्
 लम्पटानां लोभो जातः, तेन च ते प्रतिदिनं वृतिभङ्गं विधाय
 त्वत्ज्ञानां रमयन्तीति तत्रैवात्र दोष इति सख्या मृहस्वामिनं प्रशु-

दाक्षिण्यान्स्वदिमानं दधत्तं मा भानुमेनमवमंस्थाः ।

रौद्रीमुपागतेऽस्मिन् कः क्षमते दृष्टिमपि दातुम् ॥ ७ ॥

दृष्ट्यैव विरहकातरतारकया प्रियमुखे समर्पितया ।

यान्ति नृगवत्सभायाः पुलिन्दबाणार्दिताः प्राणाः ॥ ८ ॥

दूरस्थापितहृदयो गूढरहस्यो निकाममाशङ्कः ।

आश्लेषी बालानां भवति खलानां च संभेदः ॥ ९ ॥

क्लिरियम् । एवञ्च कटाक्षित् स्त्रियाः प्रशंसा परसमीपे न कर्त्तव्येति भावः ॥ ६ ॥

दाक्षिण्यार्दिति । दाक्षिण्यात् दाक्षिण्यनवशान् अन्यत्र औदार्यात् स्वदिमानं कर्त्तव्यं दधत्तं एतं भानुं स्वयम् अन्यत्र तदर्थं कञ्चन जनं मा अवमंस्थाः मा अवज्ञासीः, अस्मिन् भानौ रौद्रीं रुद्राप्रवृत्ताम रोगीं दिशमित्यर्थः अन्यत्र ताक्षणाभावम् उपागते प्राप्ते सति दृष्टिमपि दातुम् अस्मोपरोति शपः कः क्षमते शक्नोति ? न कोऽपार्थः । अपस्तुतप्रशंसालङ्कारः । ७ ॥

दृष्ट्यैवेति । नृगवत्सभायाः नृग्याः पुलिन्दस्य स्त्रेच्छजातिविशेषस्य व्याधयेति भावः बाणैः शरैः स्वार्दिताः व्यथिताः प्राणाः विरहेश्च भाविचिरिच्छेदेन कातरा तारका यस्यास्तथाभूतया प्रियस्य नृगस्य मुखे समर्पितया दृष्ट्यैव यान्ति निर्गच्छन्ति विरहकातरदृष्ट्या प्रियं पश्यन्त्येव प्राणान् जहातीयं नृगीति भावः ॥ ८ ॥

दूरेति । दूरे स्थापितं हृदयं वक्षःस्थलम् अन्तःकरणञ्च यत्र तथाभूतः गूढं रहस्यं मनोज्ञावेशजनितभावः मनोवृत्तिविषयं यत्र तथोक्तः निकामम् अत्यर्थम् आशङ्कः समयः अविश्वासश्च बालानां नवोदयानाम् आश्लेषः आलिङ्गनं खलानां दुर्जनानां संभेदश्च सङ्गश्च भवति सङ्घाङ्गनालिङ्गनं खलप्रणयश्च सम इति भावः । अतोपमा-लङ्कारो व्यङ्ग्यः ॥ ९ ॥

द्वारे गुरवः कोषे शुकः सकाशे शिशुर्गृहे सख्यः ।

कालासह क्षमस्व प्रिय प्रसोद प्रयातमहः ॥ १० ॥

दधिकणमुक्ताभरणश्लासीत्तुङ्गस्तनार्पणमनोज्ञम् ।

प्रियमालिङ्गति गोपी मन्यश्चममन्यरैरङ्गैः ॥ ११ ॥

दलितोद्देगेन सखि प्रियेण लग्नेन रागभावहता ।

मोहयता शयनीयं ताम्बूलेनेव नीतास्मि ॥ १२ ॥

द्वारे इति । हे कालं विजम्बं न सञ्जते इति तथोक्तः तत्-
सम्बुद्धौ हे प्रिय ! द्वारे गुरवः श्वरादय इति यावत्, कोषे गृह-
स्त्रेति शेषः शुकः पक्षिशेषः, सकाशे समीपे शिशुः बालकः, गृहे
सख्यः तिष्ठन्नाति शेषः, तस्मात् प्रसोद प्रसन्नो भव क्रोधं मा कुर्वति
भावः, अहः दिनं प्रयातं गतपावमित्यर्थः । द्विसापगमे रजन्यां ते
मनोरथं सम्पादयिष्यामि इदानीं निरुपायं मां क्षमस्वति नायकं
प्रति नायिकाया उक्तिः ॥ १० ॥

दधीति । मापी गोपाङ्गना मन्यस्व दधिविलोडनस्य अमः
तेन मन्यराशि क्लान्तानि तैः अङ्गैः दधिकणाः मन्यलम्बदधिविन्दव
एव मुक्ताभरणानि मौक्तिकहारा यत्र तथोक्तौ तथा श्लासेन दधि-
विलोडनजनितेन दीर्घेणेति भावः उत्तुङ्गौ यौ स्तनौ तथोरप्येन
मनोज्ञं मनोहरं यथा तथा प्रियं कान्तम् आलिङ्गति । कथं आनाहं
त्वया सह विचरामीति वादिनी काञ्चित् प्रति कालासहस्य प्रियस्त्रो-
क्तिरियम् ॥ ११ ॥

दलितोद्देगेनेति । हे सखि ! दलितः नाशितः उद्देगः अन्या-
सङ्गादिर्जनितदुश्चिन्ता येन तथोक्तेन अन्यत्र दलितः खण्डितः उद्देगः
गुवाकः यत्र तथोक्तेन लग्नेन आसक्तेन अन्यत्र कण्ठजम्बेन रागम्
अतुरागं कामावेशमिति यावत् अन्यत्र लोहितम् आवहता जनयता
मोहयता मनो हरता अन्यत्र मोहं जनयत्य मित्रेषु ताम्बूलेनेव
शयनीयं शय्यां नीता अस्मि । प्रियसङ्गे न सप्त अन्यत् विषय-

दृष्टमदृष्टप्रायं द्युहितं कृत्वा प्रकाशितस्तनया ।

हृदयं करेण ताडितमथ मिथ्या व्यञ्जितवपसां ॥ १३ ॥

दर्शितयसुनोच्छ्राये भ्रूविभ्रमभाजि वलति तव नयने ।

क्षिप्तहले हलधर इव सर्वं पुरमर्जितं सुतनु ॥ १४ ॥

दयितप्रार्थितदुर्लभमुखमदिरासारसेकसुकुमारः ।

व्यथयति विरहे वकुलः क्व परिचयः प्रकृतिकठिनानाम् १५

ज्ञानम् आसीदिति भावः । सखीं प्रति कस्याञ्चित् प्रियसङ्गसुखकयन-
मिदम् । उपमालङ्कारः ॥ १२ ॥

दृष्टमिति । दृष्टं दयितं प्रियम् अदृष्टप्रायम् अदृष्टमिवेत्यर्थः
कृत्वा प्रकाशितौ स्तनौ यथा तथाभूतया व्यथानन्तरं व्यञ्जिता प्रक-
टिता वपसा लज्जा स्तनप्रदर्शनजनितेति भावः यथा तादृश्या सत्या
यस्या निरर्थकं करेण हृदयं वक्षः ताडितम् आहतं कथं मया
वस्तुचितं कृतमिति धियेति भावः । सखायं प्रति क्वचिदुक्ति-
रियम् ॥ १३ ॥

दर्शितेति । हे सुतनु ! सुन्दरि ! दर्शितः यमुनाया उच्छ्रायः
आधिक्यं श्यामत्वेनेति भावः यत्र तथाभूते नीलोत्पलनिभे इति
भावः, अन्यत्र दर्शितः यमुनाया उच्छ्रायः दृष्टिः हलाकर्षणादिति
भावः येन तथाभूते भ्रूविभ्रमभाजि कटाक्षशालिनि अन्यत्र कोपात्
अकुटिमति तव नयने क्षिप्तहले चालितलाङ्गले युधिष्ठिरं प्रति
कोपेन हस्तनानगरध्वंसकरणाभिप्रायादिति भावः हलधरे बलदेवे
इव वक्षति चलति मति सर्वं पुरं नगरम् अर्जितं स्वाधीनोक्तं त्वयेति
शेषः । काञ्चित् कामिनीं प्रति कस्याञ्चित् कामुकस्योक्तिरियम् ।
उपमालङ्कारः ॥ १४ ॥

दयितेति । दयितेन प्रियेण प्रार्थितः तथापि दुर्लभः तेनापि
अप्राप्य इति यावत् पथः सुखमदिरासारः सुखमधुधारा ममेति भावः
तस्य सेकेन सुकुमारः सुकोमलः सञ्जातपुष्पपल्लवत्वादिति भावः शोकं

द्वित्रैरेष्यामि दिनैरिति किं तद्वचसि सखि तवाश्वासः ।

कथयति चिरपथिकं तं दूरनिखातो नखाङ्गस्ते ॥ १६ ॥

दयितस्य शोभीलितधर्मजलखलितचरणनखलाक्षे ।

गर्वभरमुखरिते सखि तच्चिकुरान् किमपराधयसि ॥ १७ ॥

दुष्टग्रहेण गेह्निनि तेन कुपुत्रेण किं प्रजातेन ।

जहाति वक्रलो मुखसीधुसिक्ते इति कविसमयप्रसिद्धिः । वकुलः
विरहे व्यथयति मामिति शेषः उद्दीपकत्वादिति भावः तथापि
प्रकृत्या खभावेन कठिनानां काष्ठमयत्वादिति भावः परिचयः उप-
कारज्ञानमिति यावत् क्व ? न कुत्वाप्यस्तीति यावत् प्रकृतिकठिना
अकतज्ञा इति भावः । विरहिण्याः सखीं प्रत्युक्तिः । अर्थान्तर-
न्यासः ॥ १५ ॥

द्वित्रैरिति । हे सखि ! द्वित्रैः दिनैः एष्यामि आगमिष्या-
मीति तस्य तव कान्तस्य वचसि तव आश्वासः किम् ? नैवाश्वासः
कर्त्तव्य इति भावः ते तव दूरनिखातः गाढं निश्चितः नखाङ्गः नख-
क्षतचिह्नं तं तव कान्तं चिरपथिकं दीर्घप्रवासिनं कथयति सूचयति ।
व्यथाधिक्येन सङ्घना अन्यासङ्कोचनया न करिष्यते इति दीर्घप्रवा-
सिनां गम्भीरनखक्षतस्य कामशास्त्रीयत्वादिति भावः । तस्मात् त्वं
निःशङ्का अन्यासङ्गं कुर्विति द्रव्या नायिकां प्रत्युक्तिरियम् ॥ १६ ॥

दयितेति । दयितस्य कान्तस्य स्पर्शेन उन्मीलितम् उद्गतं यत्
धर्मजलं सन्धोद्रेकादिति भावः तेन खलितान् च्युता चरणनखानां
लाक्षा अलक्तकरसः यस्यास्तथाभूते गर्वभरेण गौरवातिरेकेण मुखरिते
मुखरे अतिगौरवख्योत्वर्थः सखि ! तस्य कान्तस्य चिकुरान् केशान्
किं कथम् अपराधयसि दूषयसि ? पाटप्रणतस्यापि दयितस्य केशान्
व्याकर्षन्तीं काञ्चित् मानिनीं प्रति सख्याः परिहासोक्तिरियम् ॥ १७ ॥

दुष्टेति । हे गेह्निनि ! गृहस्वामिनि ! दुष्टः महः आपहः
यस्य तथोक्तेन दुर्विनीतेनेत्वर्थः अन्यत्र दुष्टसाधौ महश्चेति तथोक्तेन

भौमेनेव निजं कुलगङ्गारकवत् कृतं येन ॥ १८ ॥
 दर्शितचापौच्छ्रायैस्तेजोवद्भिः सुगोत्रसंजातैः ।
 हीरैरस्यपि वीरैरापत्स्वपि गम्यति नाधः ॥ १९ ॥
 दरनिद्राणस्यापि स्मरस्य शिल्पेन निर्गतास्त्रे ।
 सुग्धे तव दृष्टिरसावर्जुनयन्त्रेषुरिव हन्ति ॥ २० ॥

तेन कुपुत्रेण प्रजातेन उत्पन्नेन किम् ? न किमपि प्रयोजनमस्ती-
 त्त्वर्थः । येन पुत्रेण भौमेनेव भूमिसुतेन मङ्गलेनेव निजं कुलम्
 अङ्गारकवत् कृतं दग्धमित्यर्थः अन्यत्र अङ्गारक इति खनामवत्
 कृतम् । तस्मात् कुपुत्रो न जायतामिति दुःशाबपुत्रविरक्तस्य गृह्य
 उक्तिरियम् । उपमाबङ्कारः ॥ १८ ॥

दर्शितेति । दर्शितः चापवत् इन्द्रधनुर्वत् उच्छ्रायै प्रभातिशयः
 औजस्यश्च यैः तथोक्तैः तेजोवद्भिः प्रभापूर्णैः मानोन्नतैश्च सुगोत्र-
 संजातैः सुष्ठु गोत्रः पर्वतः गोत्रं वंशश्च तत्र सञ्जातेः तदुद्भवैरित्यर्थः
 हीरैः हीरकैः अस्त्रैः जलेषु अपि वीरैः शूरेः अपात्सु अपि अधः
 न गम्यते विपद्ना अपि वीरा न नीचमाश्रयन्तीति भावः हीरकमण-
 यश्च जले न निमज्जन्तीति हीरकपरीक्षा प्रसिद्धा । अत्र प्रस्तुतानां
 वीराणामप्रस्तुतानाञ्च हीरकाणाम् अधोगमनरूपैकधर्मसम्बन्धात्
 दीपकाबङ्कारः । उक्तञ्च दर्शये । अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकान्तु निगद्यते
 इति ॥ १९ ॥

दरेति । हे सुग्धे ! दरम् देवत् निद्राणस्य सुग्धात्वात् नाति-
 शक्तुदस्येति भावः स्मरस्य कामस्य तव मनसि स्थिरस्येति भावः शिल्पेन
 कौशलेन चातुर्येणेत्यर्थः निर्गता असौ तव दृष्टिः अर्जुनस्य यन्त्रेषु-
 रिव शिल्पनाथ इव मे मन अस्त्रान् प्राणान् हन्ति नाशयति, यथा
 अर्जुनशरः प्रविष्टः लक्ष्यं भिनत्ति तथा तव दृष्टिर्मांसानि निष्कर्षः ।
 उपमाबङ्कारः । कान्तां प्रति नायकस्योक्तिरियम् ॥ २० ॥

दुर्गतगृह्णिणी तनये करुणार्द्रा प्रियतमे च रागमयी ।

मुग्धा रताभियोगं न मन्यते न प्रतिक्षिपति ॥ २१ ॥

दुर्गतगेहिनि जर्जरमन्दिरसुप्तैव वन्दसे चन्द्रम् ।

वयमिन्दुवञ्चितदृशो निचुलितदोलाविहारिण्यः ॥ २२ ॥

दीपदशा कुलयुवतिर्वेदग्धेनेव मलिनतामेति ।

दीषा अपि भूषायै गणिकायाः शशिकलायाश्च ॥ २३ ॥

दुर्गतेति । दुर्गतस्य दरिद्रस्य गृह्णिणी एतेन दुग्धक्रेषु तनय-
पात्रनं न सम्भवतीति ध्वन्यते । तनये शिशो करुणार्द्रा स्नेहवती
प्रियतमे च रागवती पतिप्रेमाकाङ्क्षन्ती चेत्यर्थः । मुग्धा किंकर्तव्य-
मुद्रेति यावत् रताभियोगं सुरार्थं कालेन कृतसद्योगं न मन्यते
नानुमोदते पतिसङ्के सान्यहानिशङ्कव्रतं भावः । न च प्रतिक्षिपति
न निवारयति च पतिमङ्गल्याभिवादादिति भावः ॥ २१ ॥

दुर्गतेति । हे दुर्गतगेहिनि ! दरिद्रकाले ! त्वं जर्जरं भग्नं
वत् मन्दिरं गृहं तत्र सुप्तैव शयितैव चन्द्रं वन्दसे सेवसे चिदङ्गा-
च्छादनस्य स्थानेषु स्थानेषु तथोलपादीनां रात्रित्यात् अस्त्यानेनैव
चन्द्रं पश्यसिति भावः । वयं चनिगृह्णित्य इति भावः निचुलि-
तायाम् आच्छादितायां दोलायां विहारिण्यः अतएव रन्दौ वञ्चिते
दृशौ यासां तथोक्ताः आवरणाभ्यन्तरवर्त्तित्वात् चन्द्रं द्रष्टुं न शक्ता
इति भावः । त्वम गनावासेनैव परपुरुषभोजसुखं करोषि न वय-
मिति कासाञ्चित् कासपि दुर्गतकाभिनो प्रत्युक्तिरियम् । अप्रस्तुत-
प्रशंसाबह्वारः ॥ २२ ॥

दीपेति । दीपस्य दशा कृत्तिः, दशा वर्त्ताववस्थायामित्यमरः । कुल-
युवतिः कुलीना काभिनो वैदग्ध्यं प्रनैव विशेषदग्धत्वं चातर्क्येण च मनि-
नतां कञ्जनादिमत्त्वं पापित्वञ्च एति गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । दीपा-
न्तातर्क्यजनिताकार्याण्य रात्रयश्च गणिकायाः वेश्यायाः शशिकलाया-
चन्द्रकलायाश्च भूषायै शोभायै भवन्तीति शेषः । अत्राप्यस्तुतप्रस्तु-

दीर्घगवाक्षमुखान्तर्निपातिनस्तरणिरश्मयः शोषाः ।
 नृहरिनखा इव दानववक्षः प्रविशन्ति सौधतलम् ॥ २४ ॥
 दरतरलेऽक्षणि वक्षसि दरोन्नते तव मुखे च दरहसिते ।
 आस्तां कुसुमं वीरः स्मरोऽधुना चित्रधनुषापि ॥ २५ ॥
 दुष्टसखीसहितेयं पूर्णेन्दुमुखी सुखाय नैदानीम् ।
 राकेव विष्टियुक्ता भवतीऽभिमताय निशि भवतु ॥ २६ ॥

तयोर्दीर्घपदशकुलयुवत्योस्तथा गणिकाशशिकलयोरेकधर्मसम्बन्धात् दीप-
 कालङ्कारः । कस्याञ्चित् सख्याः कुलकाभिनीं चातुर्येणाकार्य-
 करणोद्यतां प्रति उपदेशवचनम् ॥ २३ ॥

दोषैत । दीर्घगवाक्षस्य वातायनस्य मुखान्तरभ्यन्तरे निपातिनः
 निपतिताः शोषाः रक्ताः प्रातस्तनत्वादिति भावः दण्डणिरश्मयः
 सूर्यकिरणाः नृहरेः नरसिंहस्य नखाः दानवस्य छिरण्यकशिपोः
 वक्ष इव सौधतलं हस्याभ्यन्तरं प्रविशन्ति । उपमाकङ्कारः ॥ २४ ॥

दरेति । अधुना साम्प्रतं चित्रेण अङ्गुतेन लोकातीतेनेति
 यावत् धनुषापि पुष्पमयेनेति भावः सच्च कुसुमं शरभूतमिति भावः
 आस्तां तिष्ठतु न तेन किमपि प्रयोजनमिति भावः । दरतरले
 दीपञ्जले अक्षणि चक्षुषि, दरोन्नते दीर्घदुन्नते स्तनाविर्भावादिति
 भावः वक्षसि, दरहसिते मन्दहासिनि मुखे च तवेति सर्वत्र योज्यं
 सति स्मरः कामः वीरः । त्वं स्मरस्य जगद्विजयसाधनमन्त्रं नान्यत्
 तस्य प्रयोजनमिति काञ्चित् सुग्धां प्रति कस्यचित् कामुकस्य कस्या-
 ञ्चित् सख्या या अक्तरियम् ॥ २५ ॥

दुष्टेति । दुष्टा या सखी तया सहिता तत्सङ्गिनीत्यर्थः इयं
 पूर्णेन्दुरिव सुखम् अन्वत्य पूर्णेन्दुरेव सुखं यस्यास्तथाभूता कामिनी
 विष्टियुक्ता विष्टिभङ्गयुता राकेव पौर्णमासोव इदानीं दिवसे इति
 भावः भवतः सुखाय न निशि रजन्त्याम् अभिमताय मनोरथपूरणाय-

दलिते पलाशपुञ्जे वृषभं परिभवति गृहपती कुपिते ।
निभृतनिभासितवदनी हलिकबधूदेवरी हसतः ॥ २७ ॥
दीप्यन्तां ये दीप्त्यै घटिता मणयश्च वीरपुरुषाश्च ।
तेजः स्वविनाशाय तु नृणां तृणानामिव लघूनाम् ॥ २८ ॥

धकारादिः ।

धूमैरशु निपातय इह शिखया दहन मलिनयाङ्गारैः ।
जागरयिष्यति दुर्गतगृहिणी त्वां तदपि शिशिरनिशि ॥ १ ॥

त्यर्थः भवतु । उपमाङ्कारः । नायकं प्रति तत्सख्या वचन-
मिदम् ॥ २६ ॥

दलिते इति । पलाशपुञ्जे पलाशराशौ दलिते इतस्ततः
विच्छिन्ने सति कुपिते गृहपतौ हलिके इति यावत् वृषभं परि-
भवति ताडयति सति निभृतं गुप्त्रं यथा तथा निभासितं परस्पर-
मवलोकितं वदनं याभ्यां तथाभूतौ सन्तौ हलिकबधूदेवरी हलिकस्य
गृहपतेर्बधूभाभ्यां तस्या देवस्य हसतः हासं कुरुतः आवाभ्यां
पलाशपुञ्जोपरि सुरतक्रीडायां कृतायां पलाशपुञ्ज इतस्ततो विजिप्तः,
तदज्ञात्वा अयं मुखेः वृषभं निरपराधं ताडयतीति भावः । कस्या-
श्चित् कामपि प्रति व्यभिचारिणोर्यूनोर्व्यापारकथनमिदम् ॥ २७ ॥

दीप्यन्तामिति । ये मणयः रत्नानि च वीरपुरुषाश्च दीप्त्यै
दीप्तिप्राप्तये घटिताः निर्मिताः विधात्तेति शेषः ते दीप्यन्तां दीप्तिं
प्राप्नुवन्तु तु किन्तु लघूनां क्षुद्राणां नृणां मानवानां तृणानामिव
तेजः स्वविनाशाय आत्मविनाशार्थमेव । उपमाङ्कारः ॥ २८ ॥

धूमैरिति । हे दहन ! त्वं धूमैः अशु नमनज्वलं निपातय,

धय निधेहि मच्छतु रजनी सोऽप्यसु सुसुखि सोत्कण्ठः ।
 प्रविश हृदि तस्य दूरं क्षणधृतमुक्ता क्षरेषुरिव ॥ २ ॥
 धवलनखलक्ष्म दुर्बलमकलितनेपथ्यमलकपिहिताद्याः ।
 द्रक्ष्यामि मद्वलोकद्विगुणाशु वपुः पुरद्वारि ॥ ३ ॥

शिक्षया दृष्ट भस्मीकृत, अङ्कारैः मन्दिनय मात्स्निकं जनय, तदपि
 तथापि दुर्गतमृच्छिणी दरिद्रकामिनी शिशिरनिश शीतरजन्यां त्वं
 जागरयिष्यांति गात्रावरणाभावेन शीतत्वात्पार्थ दुःखिनी नारी अग्निं
 प्रज्वाल्य रात्रिं यापयतीति भावः । कश्चित् नायकं लेशदीप्यं
 प्रति कथाश्रुत् नायिकामख्यास्त्रां कथमपि सा न त्यज्यतीति वचन-
 मिदम् । अपस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ १ ॥

धैर्यमिति । हे सुसुखि ! धैर्यं निधेहि अथस्त्वस्य, रजनी
 मच्छतु, सोऽपि तव नायक इत्यर्थः शीतरकण्ठः उत्कण्ठकः रात्रिगता
 तत्सकाशमहं न गतः सा किं मनसि करोतीति चिन्ताकुल इति भावः
 अस्तु भवतु । क्षणं घृता पश्चात् सक्ता त्वक्ता अरस्य कामस्य रघुरिव
 शर इव तस्य कान्तस्य हृदि दूरम् अत्यन्तं प्रविश । एवञ्च काम-
 शरार्त्तः स त्वयि अत्यन्तसक्तं करिष्यतीति तस्या नायिकां प्रस्तुति-
 रिवम् । उपमालङ्कारः ॥ २ ॥

धवलिति । अलकैः सूर्यकललैः पिहिते आष्टते अक्षिणी नयने
 ब्रह्माक्षयाभूतायाः प्रोषितभर्तृकायाः संस्कारनिषेधादिति भावः ।
 प्रियाया इति शेषः धवलानि शुभ्राणि पुराणत्वादिति भावः नख-
 लक्ष्माणि नखक्षतानि यत्र तथाभूतं दुर्बलं क्षीणं विरहादिति भावः
 अकलितनेपथ्यम् अमृच्छितालङ्कारणं मम अथकं कात दर्शनात् द्विगु-
 णानि अश्रूणां यस्य तादृशं पुरद्वारि गृहद्वारि उपस्थितमिति शेषः
 औत्सुक्यादिति भावः वपुः शरीरं द्रक्ष्यामि ? सखायं प्रांत नावकस्य
 भवादिन आशंसामिदम् ॥ ३ ॥

धर्मांशोऽप्यसतां परहिंसैव प्रयोजिका भवति ।

काकानामभिषेकेऽकारणतां वृष्टिरनुभवति ॥ ४ ॥

नकारादिः ।

नीरावतरणदन्तुरसैकतसम्भेदमेदुरैः शिशिरेः

राजन्ति तूलराशिस्थूलपटैरिव तटैः सरितः ॥ १ ॥

निजकायच्छायायां विश्रम्य निदाघविपदमपनेतुम् ।

वत विविधास्तनुभङ्गीर्मुग्धकुरङ्गीयमाचरति ॥ २ ॥

धर्मांशे इति । असताम् असाधूनां धर्मांशे धर्मकार्य-
करणोद्यमेऽपीत्यर्थः कार्ये कते किञ्च वक्तव्यमित्यपिशब्दार्थः । पर-
हिंसा एव प्रयोजिका भवति परहिंसार्थमेवासाधवः धर्मसत्तुतिष्-
न्तीति भावः । तथाहि काकानां अभिषेके स्नाने सति वृष्टिः अकार-
णताम् अहेतुताम् अनुभवति वृष्टिर्न भवतीति भावः । काकस्नाने
वृष्ट्याभाव इति वृष्टानां प्रसिद्धिरनुसन्धेया । विशेषेण सामान्यसम-
र्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४ ॥

नीरेति । नीराणां जडानाम् अवतरणेन क्रमशो स्नासेनेत्यर्थः
दन्तुरम् उच्चतानतं यत् सैकतं तस्य सम्भेदेन सङ्गेन मेदुरैः स्निग्धैः
जडानां कार्पासानां राशिः समूहो येषु तादृशैः स्थूलपटैरिव तटैः
सरितः नद्यः शिशिरे राजन्ति शोभन्ते । तथाच शिशिरे शीत-
बाहुल्येनाम्यजनागमनशङ्काभावद्योतनान् तटानां स्थूलपटसाङ्गेन
शीतवायुप्रवेशाभावाव्यञ्जनाश्च सङ्घेतस्त्वानमेतदिति कस्याञ्चित् नादिकां
प्रति वचनमिदम् ॥ १ ॥

निजेति । इयं मुग्धकुरङ्गी मूढा मृगी निदाघविपदं शोचसन्नाप-
नित्यर्थः अपनेतुं दूरीकर्तुं निजकायच्छायायां अशरीरच्छायायां

न हसन्ति जरठ इति बह्वक्षयवनिता नमसि नन्दसपि ।

सखि स यशोदातनयो नित्यं कन्दलितकन्दर्पः ॥ १ ॥

नीता स्वभावमर्पितवपुरपि वाम्यं न कामिनी स्वजति ।

हरदेहार्धप्रथिता निदर्शनं पार्वती तत्र ॥ ४ ॥

नागरभोगानुमितस्वबधूसौन्दर्यगर्वतरलस्य ।

विश्रम्य वत खेदे विविधा नानाप्रकाराः तनुभङ्गीः शरीरचेष्टाः आचरति करोति । यथा निजशरीरच्छायायां विश्रामे पीड्यन्तापस्थानिष्ठसिः तथा पतिसङ्गे भदनसन्तापस्थानिष्ठस्य रूपनायकान्तरपक्ष्यं विधेयमिति कस्याचित् कामपि नायिकां प्रत्युक्तिरियम् । अपस्तुत-प्रथंसावहारः ॥ १ ॥

नेति । हे सखि ! यत् यतः स यशोदातनयः कृष्णः नित्यं प्रतिदिनं कन्दलितः वर्द्धितः कन्दर्पः कामो येन तथाभङ्गः, अतएव बह्वक्षयवनिताः मोक्षः नन्दं जरठः दृढः रसानभिज्ञ इति यावत् इति कृत्वा न हसन्ति प्रसृत तमपि प्रथमन्ति । कारणगुणाः कार्यगुण-आरभन्त इति न्यायात् यदा तनय एतादृशरमिकस्तदा तत्पितृ-स्वभावात्मिति भावः । दयितानुरागे कर्तव्ये तद्गुरवोऽपि मान-जीवाः सन्नोष्याचेति कस्याचित् काचित् प्रत्युक्तिरियम् । अपस्तुत-प्रथंसावहारः ॥ २ ॥

नीतेति । स्वस्य आत्मनः भावं धर्मं नीता प्रापिता ज्ञानुद्धृपी-कृतैस्त्वर्थः तथा अर्पितवपुः दत्तशरीरापि कामिनी वाम्यं प्रातिकूलं वाक्प्रमाणवर्तिस्वस्य न त्वजति, तत्र तस्मिन् विषये स्त्रीणां वाक्प्र-पक्ष्यरूपे इति भावः हरस्य देहाङ्गेन प्रथिता हरेश्चाङ्गीकृतेति यावत् पार्वती नौरी निदर्शनं दृष्टान्तः । स्त्रियो विविधोपचारेण श्रुतिता अपि विक्रियन्ते तस्मात्ताः यत्नतः संरक्षणीया इति भावः । विधेयेषु सामान्यवर्धनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३ ॥

नागरेति । नागरः नगरसम्बन्धी यो भोगः सुकृष्णदनामुप-

निपतति पदं न भूमौ प्रातिपुराणन्तुवायस्य ॥ ५ ॥
 निपतति चरणे कोणे प्रविश्य निशि यन्निरीक्षते कस्यत् ।
 सखि स खलु लोकापुरतः खलः स्वयस्मिमाणमुद्गिरति ॥ ६ ॥
 न विभोचयितुं शक्यः क्षमां महाभोचितो यदि कथञ्चित् ।
 मन्दरगिरिरिव गरलं निवर्तते ननु समुत्थाप्य ॥ ७ ॥

भोग इत्यर्थः तेन अनुमितं यत् स्वभूमौन्दर्यं यतोऽयं नागरः सुख-
 भोगरतः ततोऽस्य भाव्यां स्वयमेव सुन्दरी भवितुमर्हतीत्यनुमान-
 मिति भावः । तेन यः गर्वः अङ्गहारः तेन तरसस्य चपस्य
 अस्थिरस्य तन्तुवायस्य कुविन्दस्य पदं प्रातीनां पुरः अयतः भूमौ
 न निपतति । यतोऽयं भाव्यायाः सौन्दर्येण गर्वितः नागरागेषु, ततो-
 ऽस्य भाव्यायां त्वयासक्त्यम् एतज्जातीयपुरुषाणां परपुरुषेषु स्वाङ्ग-
 नाभोगे न विरक्तिरिति कञ्चित् कासुकं प्रति कस्याचिदङ्क्तिः ॥ ५ ॥

निपततीति । निशि रात्रौ कोणे अङ्गुलीति शेषः प्रविश्य
 तस्करवत् आत्मगोपनेन स्थित्वेति भावः चरणे समेति शेषः निपतति
 अनुगृह्यतामयं जन इति धिमेति भावः कः तत् निरीक्षते पश्यति ?
 तस्य तथाचरणं नाहं गच्छामीति भावः हे सखि ! खलु यतः स
 खलः दुर्जनः लोकानां पुरतः अयतः स्वस्य गरिमाणं गौरवम् अङ्ग-
 मेतादृक् गुणयान् यदियं सुन्दरी सां कामयते इत्येवंरूपम् उद्गिरति
 कथयति । तस्याटनेन यद्वर्तिर्न विधेयेति कस्याचित् सखीं तद्-
 बोधनकारिणीं प्रत्युक्तिरियम् ॥ ६ ॥

नेति । मृदान् जनः यदि कथञ्चित् क्षमां यान्तिं प्रकृषीष्ट
 बोधितः त्वाजितः स्यादिति शेषः तदा मन्दरगिरिरिव विभोचयितुं
 न शक्यः सन् गरलं इवाहलं समुत्थाप्य निवर्तते ननु यास्यति एव ।
 मृदानः प्रायेण न कुप्यन्ति, कोणे कते तु भूवाग्रवर्षं अनुपश्यते इति
 भावः । उपवासङ्गहारः ॥ ७ ॥

नियतैः पदैर्निषेव्यं स्वलितैऽनर्थावहं समाश्रयति ।

सम्भवदन्यगतिः कः संक्रमकाष्ठं दुरीशं च ॥ ८ ॥

निजपदगतिगुणरञ्जितजगतां करिणां च संक्ववीनां च ।

वहतामपि महिमानं शोभायै सञ्जना एव ॥ ९ ॥

मोक्षपते न स्नेहं हरति न निर्वाति न मलिनी भवति ।

तस्योज्ज्वलो निशि निशि प्रेमा रत्नप्रदीप इव ॥ १० ॥

नियतैरिति । सम्भवन्ती अस्या गतिरुपायो यस्य तथाभूतः
अस्योपायवानित्यर्थः कः नियतैः मन्दं मन्दं निर्हितैः निर्धारितैश्च
पदैः चरन्निषेव्यासैः काष्ठैश्च निषेव्यं गम्यम् आराधनीयञ्च स्वचिते
पदस्युतौ लुटौ च अनर्थावहम् अनिष्टकरं संक्रमकाष्ठं पारममनार्थं
जलोपरिस्थापितं काष्ठमित्यर्थः दुरीशं दुष्टप्रभुञ्च समाश्रयति ? अत्र-
वहते ? न कोऽपीत्यर्थः । प्रस्तुतबोरप्रस्तुतयोर्वा पदार्थयोः
संक्रमकाष्ठदुरीशयोरेकधर्मसम्बन्धात् तस्ययोगितालङ्कारः । तदुक्तं
दर्पणे । पदार्थानां प्रस्तुतानामन्वेषां वा यदा भवेत् । एकधर्माभि-
सम्बन्धः स्यात्तदा तस्ययोगितेति ॥ ८ ॥

निजेति । सञ्जनाः साधव एव निजपदानां स्वचरणानां
सुवन्वतिष्ठन्तानाञ्च गतिः विज्ञेयः यथायथं विन्यासश्च एव गुणः
धर्माविशेषः तेन रञ्जितानि सन्तोषितानि जगन्ति यैः तद्योक्तानाम्
अतएव महिमानं महत्त्वं गौरवञ्च वहतामपि स्वत इति शेषः
शोभायै गौरवप्रकाशायेत्यर्थः भवन्तीति शेषः । अत्रापस्तुतानां
करिणां प्रस्तुतानां कवीनाञ्चैकधर्मसम्बन्धात् दीपकालङ्कारः ॥ ९ ॥

नेति । रत्नप्रदीप इव तस्य प्रियस्येति शेषः प्रेमा प्रणयः न
उत्तपते न सन्नापयतीत्यर्थः, स्नेहम् आर्द्रभावं तैलञ्च न हरति न
त्यजति न नाशयति च, न निर्वाति न निवर्त्तते न नश्यति च, न
मलिनः न कालुष्यमापद्यते न कञ्चनदिदृश्यं भवं जनयति च, प्रस्तुत

निहितान्निहितानुष्कृति नियतं मम पार्थिवानपि प्रेम ।

भ्रामं भ्रामं तिष्ठति तत्रैव कुलाखचक्रमिव ॥ ११ ॥

निर्भरमपि सम्भुक्तं दृष्ट्या प्रातः पिबन्न दृष्यामि ।

जघनमनंशुकमस्याः कोक इवाशिशिरकरविष्वम् ॥ १२ ॥

निविडघटितोरुयुगलां श्वासोत्तव्यस्तनार्पितव्यजनाम् ।

तां स्निग्धकुपितदृष्टिं स्मरामि रतनिःसहं सुतनुम् ॥ १३ ॥

निशि निशि प्रतिरात्रम् उज्ज्वलः उत्कटदीप्तिशाब्दी भवतीति शेषः ।

उपमाबह्वारः । सखीं प्रति नायिकायाः पत्युरागकथननिदम् ॥ १० ॥

निहितानिति । मम प्रेम कुलाखचक्रमिव कुम्भकारस्य दुग्धा-
दिनिर्माणसाधनं चक्रमिव निहितान् निहितान् पुनः पुनः सम्खाटि-
प्ररोचनया मनसि प्रवेशितान् सख्योपरि स्थापितांश्च पार्थिवानपि
राशोऽपि पृथिवीविकारान् घटादींश्चापि उज्ज्वलति त्वजति, तिष्ठ-
भ्रामं भ्रामं पुनः पुनः भ्रान्त्वा तत्रैव तस्मिन्नेव जने स्नाभिमते इति
भावः स्वस्थाने च तिष्ठति । को मे व्यभमतः प्रियः स्यादिति वक्तुं
पर्यालोचनया स एव मे प्रेयानिति व्यवधारितः । नान्यमहं कामये
इति कवाचित् सखीं प्रत्युच्यते । उपमाबह्वारः ॥ ११ ॥

निर्भरमिति । कोकश्चक्रवाकः आशिशिरकरविष्वमिव सूर्य-
मण्डलमिव अस्याः कान्तायाः निर्भरम् अत्यर्थं सम्भुक्तमपि अनंशुकं
विवसनं जघनं कांठपुरोभागं दृष्ट्वा प्रातः पिबन् सादरं पश्यन्निवर्त्यः
न दृष्यामि न परिरुष्यामि, प्रातारव्यनेन रतविरतावपि तद्दर्शने
एतादृशीच्छा किमु वक्तव्यं रतकाल इति ध्वन्यते ; रात्रौ चक्रवाकणदं,
विरहस्य प्रसिद्धेः सूर्यविसर्गदर्शने तेषां नितरां परितोष इति बोध्यम् ।
उपमाबह्वारः । सखीं प्रति नायकस्य नायिकावर्तिवर्धननिदम्
॥ १२ ॥

निविडेति । निविडं गाढं यथा तथा घटितं संबोजितम्
ऊरुयुगलं यथा तथोक्तां, श्वासेन विपरीतरतजनितैर्न दीर्घनिःश्वासेने-

निर्गुण इति मृत इति च द्वावेकार्याभिधायिनी विधिः ।

पश्य धनुर्गुणशून्यं निर्जीवं तदिह शंसन्ति ॥ १४ ॥

निजसूक्ष्मसूत्रलम्बी विलोचनं तरुण ते क्षणं हरतु ।

अयमुद्गृहीतवङ्गिणः कर्कट इव मर्कटः पुरतः ॥ १५ ॥

त्वर्थः उत्तमयोः स्यान्दतयोः स्तनयोः अपितं सञ्चालितं व्यजनं
तालवृत्तं यथा तथाभूतां, स्निग्धा प्रेमाङ्गी कुपिता रतहोत्रप्रदानात्
मां प्रतीति भावः दृष्टिर्यस्यास्तादृशी, रतनिःसङ्गां सुरतव्यापारेण
अवश्याम् अलसाभिति वावत् तां लुप्तं सुन्दरीं करानि । प्रोषितस्य
सखायं पति कान्ताष्टकथनमिदम् ॥ १३ ॥

निर्गुण इति । न सन्ति गुणाः शीलसौन्दर्यादयः यस्य तथोक्तः
निर्गुण इति मृत इति च द्वौ शब्दावित्यर्थः एकं समम् अर्थम् अभि-
धत्त इति तथोक्तौ विद्धि जानीहि । तथाहि गुणशून्यं मौर्वीरहितं
धनुः पश्य अत्रबोक्व, इह जगति तत् धनुः निर्जीवं ज्यारहितं
जीवनरहितञ्चेति ध्वनिः शंसन्ति कथयन्ति लोका इति शेषः, जीवा
ज्या पिञ्जनीत्वपीति कोपः । तस्मात् निर्गुणजीवनं मरणमिति
भावः । कस्यचित् कमपि प्रति उपदेशवचनमिदम् । विशेषेण साभा-
न्वसमर्चनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १४ ॥

निजेति । हे तरुण युवक ! निजेन स्वकीयेन सूक्ष्मेण सूत्रेण
लम्बते इति तथोक्तः अयं पुरतः अग्रतः दृश्यमान इति शेषः मर्कटः,
लुता लूता स्त्री तन्तुवायोर्पनाभिमर्कटकाः समा इत्यमरः । उद्गृ-
ह्योतं वङ्गिणं येन तथाभूतः, वङ्गिणं मत्स्ववन्धनमित्यमरः । कर्कट इव
कुलीर इव, स्यात् कुलीरः कर्कटक इत्यमरः । ते तव विलोचनं
नयनं क्षणं हरतु, एनं क्षणं पश्येति निष्कर्षः । यथा अतिसुद्-
कीटोऽपि स्वकौशलेन सूत्रं निर्माय तत्रावलम्बमानः स्वकार्यं साध-
यति, त्वं महाप्राणी सुचतुरोऽपि मत्सङ्गतिं स्ववातव्यं कर्तुं
यतस्वेति भावः । नायिकाया नायकं प्रत्नूक्तिरियम् ॥ १५ ॥

नागरं गीतिरिवासौ ग्रामस्थित्यापि भूषिता सुतनुः ।
 कस्तूरी न सृगोदरवासवशाद्विस्त्रतामेति ॥ १६ ॥
 नखलिखितस्तानि कुरवकमयपृष्ठे भूमिलुलितविरसाङ्गि ।
 हृदयविदारणनिःसृतकुसुमास्त्रशरेव हरसि मनः ॥ १७ ॥
 नीता लघिमानभियं तस्यां गरिमाणमधिकमर्पयसि ।
 भार इव विषमभार्यः सुदुर्वहो भवति गृहवासः ॥ १८ ॥

नागरेति । हे नागर ! नगरवासिन् रतिकेत्यर्थः असौ सुतनुः
 शुभाङ्गो गीतिरिव सङ्गीतमिव ग्रामस्थित्यापि पञ्चोनिवासेऽपि अन्यत्र
 ग्रामः स्वरसमूहः स्यान्मूर्च्छनादेः समाश्रय इत्युक्तलक्षणः तत्र
 स्थित्यापि तदनुसरण एवेत्यर्थश्च भूषिता शोभिता । तथाहि कस्तूरी
 सृगनाभिः सृगाण्याम् उदरे वासः अवस्थितिः तद्वशात् विस्त्रतां
 दुर्गन्धता न भूति न प्राप्नोति । दृष्टान्तालङ्कारः । कर्मापि युवानं
 ग्रामीण्येयं न रतिकेति वाटिनं नायक प्रति नायिकासख्या उक्ति-
 रियम् ॥ १६ ॥

नखेति । नखैः लिखितौ स्तनौ यस्यास्तत्सम्बुद्धौ, कुरवकमयं
 कुरवकपुष्पचरुं पृष्ठे यस्यास्तत्सम्बुद्धौ, भूमौ लिखितानि लुठितानि
 विरसानि शुष्काणि अङ्गानि यस्यास्तत्सम्बुद्धौ, हे नखि ! हृदय-
 विदारणात् परं निःसृताः निर्गताः कुसुमास्त्रस्य कामस्य शरा यस्याः
 तादृशीव मनः हरसि मनःप्रीतिं जनयतीत्यर्थः । कुरवककुसुम-
 शय्यायां सुरतक्रोडया पृष्ठे तत्पुष्पसङ्गात् स्तनयोर्नखक्षतार्पणात्
 सुरतमर्दने भूमिलुण्ठनाच्च शरविद्धत्वेनोत्प्रेक्षा । सख्यां नायिकां
 नायकसङ्गात् सम्भोगानन्तरमागतां प्रत्युक्तिरियम् ॥ १७ ॥

नीतेति । इयं कान्ता लघिमानम् अगौरवमित्यर्थः नीता
 आपिता तस्यां कान्तायाम् अधिकं गरिमाणं गौरवम् अर्पयसि ।
 अतस्ते तव विषमे परस्परं विरुद्धे भार्ये यस्य तथाभूतः गृहवासः
 गार्हस्थ्यं विषमभार्यः विषमं यथा तथा धृतः भार इव सुदुर्वहः

न च दूती न च याञ्जा न चाङ्गलिर्न च कटाक्षविशेषः ।
 सौभाग्यमानिनां सखि कचग्रहः प्रथममभियोगः ॥ १९ ॥
 निशि विषमकुसुमविशिखप्रेरितयोमौनलब्धरतिरसयोः ।
 मानस्तथैव विलसति दम्पत्योरशिथिलग्रन्थिः ॥ २० ॥
 निजगात्रनिर्विशेषस्थापितमपि सारमखिलमादाय ।
 निर्मीकं च भुजङ्गी मुञ्चति पुरुषं च वारबधूः ॥ २१ ॥

अतिशयेन वोढुमशक्यः वदति । तस्मात् सर्वासु भाव्यासु सुभरामः
 कर्त्तव्य इति कस्यचित् कमपि प्रत्युपदेशवचनम् । उपमालङ्कारः ॥ १९ ॥

न चेति । हे सखि ! सौभाग्यमानिनां सुभगन्मन्यानां नाय-
 कानां कचग्रहः केशस्यार्थः केशकर्षणं वा प्रथमम् अभियोगः आक-
 मणम् अनुरागप्रदर्शनमिति भावः, तेषां दूती न च, याञ्जा प्रार्थना
 न च, अङ्गलिः करद्वययोजनं न च, कटाक्षविशेषश्च न च । सुभ-
 गानां नायकानां दूत्यादिषु प्रयोजनं नास्ति, स्वत एव नायिकास्त्रीषां
 प्रेम्णिय यतने इति भावः ॥ १९ ॥

निशीति । निशि रात्रौ विषमेण दुःसङ्गेन कुसुमविशिखेन
 कामेन प्रेरितयोः रताथै नियुक्तयोः अतएव अगत्या मौने तृष्णी-
 म्भावेऽपि मानवशादिति भावः लब्धः रतो सुरतव्यापारे रसो-
 ऽनुरागो याभ्यां तथाभूतयोः मौनेन गतिं कृतवतोरिति भावः
 दम्पत्योः युवयोः अशिथिलः अलघुस्त्वर्थः पान्थ्यर्यस्य तथाविधः
 मानः तथैव पूर्ववदेव विलसति स्फुरति । मानिनावापि कामावेश-
 वशात् मौनभावेन सुरतं चक्रतः, परं मानः पूर्ववदेव स्थित इति
 भावः । कामावेशातिशयो मानेन न निवार्यत इति भावः ॥ २० ॥

निजेति । भुजङ्गी सर्पी वारबधूश्छा च निजगात्रेषु निर्विशेषं
 निजगात्रभिन्नमित्थर्थः यथा तथा स्थापितमपि अशरीरांशत्वेन
 ललितमपि यत्नेन दर्शितानुरागमपि चेति भावः निर्मीकं कञ्चु कञ्चु
 पुरुषश्च अखिलं समग्रं सारं रसं धनञ्च आदाय उञ्चति त्यजति ।

मृत्यश्चमघमाद्रि मुञ्चसि कञ्चुके कञ्चुके सुतह ।

मकरन्दोदकलुष्टं मदनधनुर्वल्लिरिव चीलम् ॥ २२ ॥

नाहं वदामि सुतनु त्वमशीला वा प्रचण्डचरिता वा ।

प्रेमस्वभावसुलभं भयमुदयति मम तु हृदयस्य ॥ २३ ॥

न निरूपितोऽसि सख्या नियतं नेत्रत्रिभागमात्रेण ।

हारयति येन कुसुमं विमुखे त्वयि कण्ठ इव देवे ॥ २४ ॥

यथा सर्पी निर्भोकम् असारं त्वजति तथा वारवनिता नृहीतसर्वस्वम्
असारं पुरुषं त्वजति तस्मात् वाराङ्गनायामासक्तिर्न विधेयेति कस्य-
चित् सखायं तदासक्तं प्रत्युपदेशवचनमितम् । दीपकालङ्कारः ॥ २१ ॥

नृत्येति । हे सुतह ! सुभाङ्गि ! मदनस्य कामस्य धनुर्वल्लिरिव
धनुर्वल्लेव मकरन्दोदकेन पुष्परसवारिण्या जृष्टं चीलं स्वावरणं, त्वं
नृत्यश्रमेण यौ धर्मः खेटः तेन चार्द्रं स्तिमितं कञ्चुकं गात्रावरणं
कञ्चुकेण क्लेशबुद्धेति यावत् सुञ्चसि त्यजसि । सुरतश्रमे त्वया किं
क्रियते इति न जाने इति सख्या नायिकां नर्त्तकीं प्रति परिहा-
सोक्तिः । उपमालङ्कारः ॥ २२ ॥

नाहमिति । हे सुतह ! त्वम् अशीला दुःशीला वा प्रचण्डम्
उप्यं चरितं यस्यास्तथाभूता वा इति न अहं वदामि, त्वं किन्तु मम
हृदयस्य प्रेमस्वभावेन प्रीतिस्वभावेन तत्रोपरि मम प्रीतिरस्तीति
हेतोरिति भावः सुलभं भयम् उदयति जायते त्वदाचरणं दृष्टेति
शेषः । तस्मात् सावधानया परपुरुषेण सह व्यवहर्त्तव्यमिति सख्या
नायिकां प्रत्युक्तिरियम् ॥ २३ ॥

नेति । सख्या नेत्रत्रिभागमात्रेण कटाक्षेणेत्यर्थः नियतं केवलं न
निरूपितः अत्रलोकितः असि, येन देवे इव त्वयि विमुखे तट-
नहुरागिण्योति भावः सति कण्ठे कुसुमं पुष्पं पुष्पमालामिति यावत्
कण्ठपदसामर्थ्यादिति भावः हारयति त्वाजयति सख्या इति शेषः
त्वदमात्रा स्वयं तत्स्वर्गनेऽपि इच्छाराहित्यादिति भावः । देवे

नखदशनमुष्टिपातैरदयैरालिङ्गनैश्च सुभगस्य ।

अपराधं शंसन्त्यः शान्तिं रचयन्ति रागिण्यः ॥ २५ ॥

न गुणे न लक्षणेऽपि च वयसि च रूपे च नादरो विहितः ।

त्वयि सौरभेयि घण्टा कपिलापुत्रीति बद्धेयम् ॥ २६ ॥

निष्कारणापराधं निष्कारणकलहरोषपरितीषम् ।

सामान्यमरणजीवनसुखदुःखं जयति दाम्पत्यम् ॥ २७ ॥

इत्थुषमानेन त्वद्वेषस्त्वं देवप्रातिकूल्यमिति ध्वन्यते । तस्मात्
नितरां त्वयावेशितचित्ता सा नोपेक्षणीयेति सख्या नामकं प्रत्युक्ति-
रिवम् । उपमाबह्वारः ॥ २४ ॥

नखेति । रागिण्यः अनुरागवत्यः कान्ताः सुभगस्य वल्लभश्च
अपराधं कथं त्वया इयत्तौ दिवसान् मायि उपेक्षितं वा कथं तत्र
गतमित्येवमादिकं दोषं शंसन्त्यः वदन्त्यः सत्यः नखदशनमुष्टिपातैः
नखाघातैः टन्नाघातैः मुष्टिप्रहारैश्चेत्यर्थः तथा अदयैः गाढैः आलि-
ङ्गनैः शान्तिं कोपोपशमं रचयन्ति कुर्वन्ति । अत्यनुरागिणीनां सुधा-
नामयमेव स्तभाव इति कल्पचित् तथा प्रहृतस्य सख्यायं कथं त्वमनया
ताडित इति पृच्छन्तं प्रत्युक्तिः ॥ २५ ॥

नेति । हे सौरभेयि ! सुरभिकन्ये ! गुणे बल्लदुग्धवत्त्वादिके
कलाक्रोशले च न, लक्षणे शुभचिह्ने वासुद्रोक्ते इति शेषः न, वयसि
यौवने न, रूपे सौन्दर्यादौ च न तवेति सर्वत्र योज्यम् आदरः
विहितः कृतः, गुणादिवत्त्वात् त्वं नादतेत्यर्थः त्वं कपिलायाः तदाख्य-
प्रशंसनीयायाः गोः पुत्रीति हेतोः त्वयि इयं घण्टा बद्धा । तत्र
सत्कुलप्रसूततया तेन त्वं गृह्यता न तु गुणादिमत्तया, तस्मात्
किमिति गर्वमावहसीति कामपि प्रति कस्याश्चिदुक्तिरिवम् । अप-
स्तुतप्रशंसोसह्वारः ॥ २६ ॥

निष्कारणति । निष्कारणः अहेतुकः अपराधो यत्र तत्रोक्तं,
निष्कारणः कलहः रोषः परितीषश्च यत्र तथाभूतं तथा सामान्यं

न प्राप्यसे कराभ्यां हृदयात्पैषि वितनुषे बाधाम् ।
 त्वं मम भग्नावस्थितकुसुमायुधविशिखफलिकेव ॥ २८ ॥
 नाथेति परुषमुचितं प्रियेति दासेत्यनुग्रहो यत्र ।
 तद्दाम्पत्यमितोऽन्यन्नारी रज्जुः पशुः पुरुषः ॥ २९ ॥
 निहितायामस्यामपि सैबैका मनसि मे स्फुरति ।

साधारणं मरणजीवनयोः सुखं दुःखञ्च यत्र तथाविधं दाम्पत्यं स्त्रीपु-
 ञ्भावः स्त्रीपुरुषचरितं वा जयति ॥ २७ ॥

नेति । हे प्रिये इत्यध्याहार्यम् । त्वं कराभ्यां न प्राप्यसे
 त्वां हस्ताभ्यां न प्राप्नोमीत्यर्थः, किन्तु हृदयात् न अप्यपि अप-
 नच्छसि त्वं मम हृदये वर्त्तसे इत्यर्थः, सततं त्वां आरामोति भावः,
 अतएव बाधां विरहयन्त्रणां वितनुषे वित्तारयसि ददासीत्यर्थः ।
 तस्मात् त्वं मम भग्नः सन् अवास्थितः कियदंशेनेति भावः यः कुसुमा-
 युधस्य कामस्य विशिखः शरः तस्य फलिकेव अस्मिन् असीति शेषः ।
 विशिखफालिका हृदयनिहिता भग्ना चेत् कराभ्यां निष्कृष्टं न शक्यते
 सुतरां हृदयात् न अपगच्छति पीडां ददाति च तद्वत् त्वमिति
 निष्कर्षः । उपमाबह्वारः । कस्यचित् नायकस्य सकृत्कृतप्रणयां
 ततो दुर्लभां ततश्च कथञ्चित् प्राप्तं कामपि नायिकां प्रत्युक्ति-
 रिवम् ॥ २८ ॥

नाथेति । यत्र दाम्पत्ये नाथ इति सम्बोधनमिति शेषः परुषं
 निहुरं प्रिय इति सम्बोधनम् उचितम् उपयुक्तम् अतुरूपमित्यर्थः
 दास इति सम्बोधनम् अतुपहः स्वसेवकत्वाङ्गीकारादिति भावः
 तत् दाम्पत्यं जायापतित्वं तत्पटवाच्यमिति भावः यत्र दाम्पत्ये
 नारी रज्जुः पुरुषः पशुः प्रेमवह्निर्भावादिति भावः तत् दाम्पत्यम्
 इवः पूर्वोक्तात् अन्यत् अपरम् । यथा रज्जुबद्धः पुरुषः सततं
 ह्येषमनुभवति तथा तादृशं दाम्पत्यं ह्येषायेति भावः ॥ २९ ॥

निहितायामिति । अस्यां कान्त्यायां निहितायामपि मनसीति

रेखान्तरोपधानात्पद्माक्षरराजिरिव दयिता ॥ ३० ॥
 निधनिःक्षेपस्थानस्योपरि चिह्नार्थमिव लता निहिता ।
 लोभयति तव तनूदरि जघनतटादुपरि रोमाली ॥ ३१ ॥
 निहितार्धलोचनायास्त्वं तस्या हरसि हृदयपर्यन्तम् ।
 न सुभग समुचितमीदृशमङ्गुलिदाने भुजं गिलसि ॥ ३२ ॥
 नीत्वागारं रजनीजागरमेकं च सादरं दत्त्वा ।

शेषः सैव एका दयिता प्रिया मे मम मनसि रेखान्तरेषु उपधानात्
 विध्यासादित्यर्थः पद्माक्षरराजिरिव स्फुरति राजते । रेखासु
 रेखासु विव्यस्ता अक्षरमङ्गुल्येया मनोहारिणी तथा सा नायिका
 मम मनो हरति नेयमिति पूर्वप्रणयिनीसमासकस्य कथमस्यां
 जानुरज्यसे इति वादिनीं सखीं प्रत्युक्तिरियम् । उपमालङ्कारः
 ॥ ३० ॥

निधीति । हे तनूदरि कृशमध्ये ! निधेः रत्नविशेषस्य निःक्षेप-
 स्थानं निधनिस्थानं तस्य उपरि चिह्नार्थं स्वावधारणार्थमिति भावः
 निहिता रोमाली लतेव तव जघनतटात् कटिपुरोभागात् उपरि
 उल्लसन्तीति शेषः रोमाली रोमश्रेणी लोभयति मामिति शेषः ।
 तव रोमावलीदर्शनेन त्वया रन्तुमिच्छामिति कस्याश्चित् कामुकस्य
 कामपि कामिनीं प्रत्युक्तिरियम् । उपमालङ्कारः ॥ ३१ ॥

निहितेति । हे सुभग ! निहितं निःक्षिप्तं त्वं प्रतीति शेषः
 अर्धलोचनं यथा तथाभूतायाः त्वं प्रति कटाक्षं निःक्षिपन्त्या इत्यर्थः
 तस्याः हृदयपर्यन्तं हरसि, ईदृक् कार्यं न समुचितं न युक्तं, त्वम्
 अङ्गुलिदाने भुजं हस्तपर्यन्तं गिलसि यस्यसि । यथा केनचित्
 किञ्चिद्दाने कते यच्छीतस्तस्य दत्तातिरिक्तपङ्क्यं तथा तवेति भावः ।
 कामपि युवानं प्रति कस्याश्चित् नायिकासख्या नायिकासङ्गिवर्धन-
 मिदम् ॥ ३२ ॥

नीत्वेति । आगारं गृहं नीत्वा एतेन नायिकाया गौरवभावो

अचिरेण कैर्न तरुणैर्दुर्गापत्नीव मुक्तासि ॥ ३३ ॥
 नक्षत्रे ऽग्नाविन्द्रायुदरे कनके मणौ दृशि समुद्रे ।
 यत् खलु तेजस्तदखिलमोजायितमजमितस्य ॥ ३४ ॥
 न संवर्णी न च रूपं न संस्क्रिया कापि नैव सा प्रकृतिः ।
 बाला त्वद्विरहापदि जातापभ्रंशभाषेव ॥ ३५ ॥

व्यञ्जते अतिसंधान्ता कामिनी स्वगृहे एव नायकमानीय रमते इति भावः । सादरम् एकं न तु द्वितीयमिति भावः रजनीजागरं दत्त्वा कृत्विति भावः कैः तरुणैः युवकैः दुर्गापत्नीव अचिरेण त्वं न मुक्तासि ? सर्वैरेव मुक्तासीत्यर्थः । त्वमीदृशी गुणविहीना यत् त्वया सह सकृत् सकृत्स्य तरुणाः पुनस्त्वं नेच्छन्तीति भावः । दुर्गापत्निकाम् एकरात्रं पूजयित्वा नृत्तमीताद्युत्सवैः रात्रिजागरञ्च कृत्वा परस्मिन् दिने विस्तृज्यते इति देशविशेषव्यवहारः । कामपि बहुनायकसङ्गपरिवितां प्रति कस्याश्चिदुक्तिरियम् । उपमालङ्कारः ॥३३॥

नक्षत्र इति । नक्षत्रे ताराया, अग्नी, इन्दो चन्द्रे, उदरे जठरे, कनके काञ्चने, मणौ रत्ने, दृशि नेत्रे समुद्रे बाह्यमासुखे इति भावः यत् खलु तेजः, तत् अखिलं समग्रम् अजमितस्य पद्मकान्तस्य सूर्यस्येत्यर्थः ओजायितं सामर्थ्यमित्यर्थः । एकस्य गुणातिशयेन तत्सङ्गिनः सर्वेऽपि तद्वत्त्वेनाद्भ्यन्ते इति कस्यचित् कनपि प्रत्युक्तिरियम् ॥ ३४ ॥

नेति । बाला सुग्धा सा तव प्रियेति शेषः तव द्विरह एव अपादु तस्याम् अपभ्रंशभाषेव असंस्कारवागिव जाता तथाहि सः पूर्वानुभूत इति भावः वर्णाः कान्तिः न अस्तीति शेषः अथच सर्वर्षः समानवर्षाविहितकार्यं न अस्तीति शेषः एवं सर्वत्र योज्यं रूपं सौन्दर्यं न च, अथच सुप्तिङन्तनिष्पन्नं पदं न च । संस्क्रिया चङ्गर्तनादिनां शरीरशुद्धिः न, अथच साधुत्वं न । कापि अनिर्वचनीया सा प्रकृतिः स्वभावश्च नैव, अथच प्रकृतिर्धातुविशेषरूपा च न ।

न विभूषणे तवास्या वपुर्गुणेनैव जयसि सखि यूनः ।

अवधीरितास्त्रशस्त्रा कुसुमेषीर्मल्लविद्येव ॥ ३६ ॥

नेत्राकृष्टो भ्रामं भ्रामं प्रेयान् यथा यथास्ति तथा ।

सखि मन्ययति मनो मम दधिभाण्डं मन्यदृष्ट इव ॥ ३७ ॥

नानावर्णकरूपं प्रकल्पयन्ती मनोहरं तन्वी ।

केचित्तु दृशदस्य अवधारणमर्थं कृत्वा अपरं शः असाधुभाषा यस्याः
नादृशी असाधुभाषिणीति अथवा अपगतः भ्रंशः असाधुत्वं यस्या-
न्नादृशी भाषा यस्यास्तथाभूता साधुभाषिणीति च व्याचक्षते । उप-
मासङ्कारः । सख्या नायकं प्रवासिनं प्रति नायिकाया अवस्था-
वर्णनेन तदभिमुखीकरणावचनमित्यम् ॥ ३५ ॥

नेति । हे सखि ! तव विभूषणे अलङ्कारेण न आस्या न बलः,
अथवा विशिष्टानि भूषणानि यस्यास्तत्सम्बुद्धौ विशिष्टालङ्कारभूषिते
इत्यर्थः तव आस्या यत्नः न युवजनवशीकरणं प्रतीति भावः, किन्तु
अवधीरितम् अवज्ञातं परित्यक्तमित्यर्थः अस्त्रं शस्त्रञ्च यस्यां तथाभूता
कुसुमेषोः कामस्य मल्लविद्येव मल्लयुद्धमिव सापि केवलं शरीरसाध्येति
भावः वपुषः शरीरस्य गुणेन सौन्दर्येण यूनः तरुणान् जयसि वशी-
करोषि । मनोहराकृतीनां भूषणैः किमिति भावः । कामापि
नायिकां प्रति नायकस्य सख्या वा स्तुतिरिवम् । उपमासङ्कारः ॥ ३६ ॥

नेतेति । हे सखि । नेतेण नयनेन गुणेन च, नेतव्यास्य गुणे-
ऽपि चेति, कोषः । आकृष्टः प्रेयान् मम प्रियतमः भ्रामं भ्रामं
भ्रमित्वा भ्रमित्वा यथा यथा अस्ति वर्तते तथा तथा मन्यनदृष्टो
दधिभाण्डमिव मम मनः मन्ययति आबोलुयति । उपमासङ्कारः ।
कामपि पुरुषं कटाक्षेणाकृष्टं सन्निधौ भ्रमन्तं समानयेति सखीं प्रति
कथाचित् नायिकाया व्यञ्जनया उक्तिरियम् ॥ ३७ ॥

नानेति । तत्रो कथाङ्गी सख्या च सा पितृकरस्य त्वत्तिकेव
प्रतिभक्तिं प्रतिक्षणं प्रतिक्रियाञ्च मनोहरं नानावर्णकरूपं विविधपरि-

चित्रकरतुलिकेव त्वं सा प्रतिभिसि भावयति । १८ ॥

पकारादिः ।

पथिकासक्ता किञ्चिन्न वेद घनकलमगोपिता गोपी ।

केलिकलाहृद्धारैः कीरावलि मोघमपसरसि ॥ १ ॥

प्रणमति पश्यति चुम्बति संश्लिष्यति पुलकमुकुलितैरङ्गैः ।

प्रियसङ्गाय स्फुरितां वियोगिनी वामबाहुलताम् ॥ २ ॥

अदभूषितं बद्धरञ्जनद्रव्यनिर्मिताकारश्च त्वां कल्पयन्ती रचयन्ती भाव-
यति विन्दयति । उपमाबद्धारैः । सततं तव चिन्तनेन सा कथाङ्गी
सती कालं नयति तस्मात् शीघ्रं स्वयां सातु कम्पेति कथाचिद्व
सख्याः प्रोषितं नायकं प्रत्युक्तिरियम् ॥ १८ ॥

पथिकेति । हे कीरावलि शुकसङ्घ ! घनैः प्रचुरैरित्यर्थः कबनैः
धान्यविशेषैः गोपिता रक्षिता बद्धधान्यशास्त्रिणीति यावत् एतेनाद्य
स्वल्पभक्षणे धान्यक्षयज्ञानं न भयतीति भावः तथा पथिके आसक्ता
अहुरागिणो पथिकेन सह रतोत्सुकेति यावत् गोपी गोपाङ्गना किञ्चित्
न वेद नावबुध्यते । त्वं केलिकलाहृद्धारैः सुरतसुखव्यञ्जकशब्दविशेषैः
मोघं व्यञ्जम् अपसरसि पलायसे भयादिति भावः । काव्यलिङ्गमब-
द्धारैः । वचनभावादेव कृतचित् न भेतव्यमिति कथाचिद्व कनपि
प्रत्युपदेशः ॥ १ ॥

प्रणमतीति । वियोगिनी विरहिणी प्रियसङ्गाय स्फुरितां
अन्तर्नेन प्रियसङ्गव्यञ्जकामिति यावत् वामबाहुलतां पुबनैः सुकु-
चितैः सञ्जातसुकुलैः स्फुरितैरिति भावः अङ्गैः प्रणमति पश्यति चुम्बति
संश्लिष्यति आश्लिष्यति च । यदा अचेतनाया अपि बाहुलताया
प्रियसङ्गव्यञ्जनादीदृशी सम्मानना तदा सचेतनाया इत्यादेः चिद्व

प्रविशसि न च निर्गन्तुं जानासि व्याकुलत्वमातनुषे ।

बालक चेतसि तस्याश्चक्रव्यूहेऽभिमन्युरिव ॥ ३ ॥

पश्यानुरूपमिन्दिन्दिरेण माकन्दशेखरो मुखरः ।

अपि च पिचुमन्दमुकुले मौकुलिकुलमाकुलं मिलति ॥४॥

प्रतिविम्बसंभृताननमादर्शं सुमुख मम सखीहस्तात् ।

आदातुमिच्छसि मुधा किं लीलाकमलमोहेन ॥ ५ ॥

वक्तव्यमिति भावः । अत्र अनेकाक्रियास्वेककर्तृसम्बन्धात् दीपकाल-
ङ्कारः ॥ २ ॥

प्रविशसीति । हे बालक ! अत्र इति भावः त्वं चक्रव्यूहे
चक्राकारबलरचनायाम् अभिमन्युरिव तस्याः रमण्याः चेतसि
प्रविशसि, निर्गन्तुं ततो निष्क्रान्तं न च जानासि न च पारवसीत्यर्थः
व्याकुलत्वं कातरतां कथमत्र प्रविष्टोऽहं परित्राणं लभे इत्येवंप्र-
मिति भावः आतनुषे विस्तारयसि प्रकटयसि च । यथाभिमन्युः
शूरसेतयुक्ते द्रोणरचिते चक्रव्यूहे प्रविश्य ततो निर्गन्तुमजानन् शत्रु-
हृस्ते प्राणान् जहौ तथा त्वं तस्याः कुचके प्रविष्टोऽसि तव तथा
चातुर्यं नास्ति येन ततो निस्तारं लभसे किं व्याकुलीभवसीति
कस्याचित् क्वपि प्रत्युक्तिरियम् । उपमाङ्कारः ॥ ३ ॥

पश्येति । हे सखाति सम्बोधनमूह्यम् अतुरूपं योग्ययोजनमिति
वावत् पश्य अवलोकय, इन्दिन्दिरेण अक्षरेण माकन्दस्य आम्बस्य
शेखरः सुखरः सशब्दः वाचाल इत्यर्थः, अपि च किञ्च पिचुमन्दस्य
निम्बस्य मुकुले मौकुलिकुलं काककुलम् आकुलं चपलं मत् मिलति ।
योग्यं योग्येन युज्यते इति भावः । तस्मात् त्वं योग्यपुरुषे आसक्तिं
कुर्वीत सखा नायिकां प्रत्युक्तिरियम् । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥४॥

प्रतिविम्बेति । हे सुसख ! लीलाकमलमोहेन क्रीडापद्मभ्रान्ता
मम सखीहस्तात् प्रतिविम्बेन सम्भृतं सङ्गतम् आननं यस्मिन् तस्मा-
द्भूतम् आदर्शं दर्पणं किं मुधा व्यथं आदातुम् इच्छसि ? नायक-

प्राचीनाचलमीलेयथा शशी गगनमध्यमधिवसति ।

त्वां सखि पश्यामि तथा छायामिव सङ्कुचमानाम् ॥६॥

प्राङ्गणकोणेऽपि निशापतिः स तापं सुधामयी हरति ।

यदि मां रजनिज्वर इव सखि स न निरुणद्धि गेहपतिः ॥७॥

पतिपुलकदूनगात्री स्वच्छायावीक्षणोऽपि या सभया ।

अभिसरति सुभग सा त्वां विदलन्ती कण्टकं तमसि ॥८॥

सङ्घिषो नायिकास्तुतिरियम् । भ्रान्तिमानबह्वारः । तदुक्तं दर्पणे,
सास्यादतस्मिंस्तदुबुद्धिभ्रान्तिमान् प्रतिभात्यतेति ॥ ५ ॥

प्राचीनेति । हे सखि ! प्राचीनः प्राच्यः अचलः उदयपर्वत इत्यर्थः तस्य मौलेः शिरसः शशी चन्द्रः यथा गगनमध्यम् अधिवसति अधितिष्ठति तथा सङ्कुचत् ह्रासं गच्छन् मानः प्रणयकोपः अन्यत्र सङ्कुचत् मानं परिमार्णं यस्यास्तथाभूतां त्वां छायामिव पश्यामि । चन्द्रोदयस्य उद्दीपकत्वात् क्रमथो रजनीक्षयदर्शनाच्च मानह्रासः कानिर्नीनां भवतीति भावः । छाया च मध्यवर्तिनि चन्द्रे सङ्कुचिता भवतीति तत्साम्यम् । उपमाबह्वारः ॥ ६ ॥

प्राङ्गणेति । हे सखि ! स गेहपतिः सत्पतिरित्यर्थः रजनि-
ज्वर इव रात्रिभयज्वररोग इव यदि मां न निरुणद्धि तदा स सुधामयः निशापतिः चन्द्रः प्राङ्गणस्य चत्वरभूमेः कोणेऽपि तापं हरति नाशयति । स इत्यनेन पूर्वसङ्कृतित इति, सुधामय इत्यनेन प्रियतम इति, निशापतिरित्यनेन निशायां पतिरुपपत्तिरिति, तापं हरतीत्यनेन सुरतलीलया मदनव्यथां नाशयतीति च ध्वन्यते । ज्वर-
वतश्च गृह्णात् वह्निर्निसरस्ये शीतलवाय्वादिसङ्गात् तापनिवृत्तिर्भव-
तीति तत्साम्यम् । कथं त्वया तेन सङ्कृतस्थानभागतेनापि सङ्क न सङ्कृतमिति वादिनीं सखीं प्रति नायिकाया उक्तिरिवम् । उपमा-
बह्वारः ॥ ७ ॥

मतीति । हे सुभग ! मत्तुः पुलकेन लोभाच्च नेन सत्पोद्देव-

प्रतिभूः क्वचि विपद्ये ह्यः सुहृत्परकृष्ण सुहृत् ।

पुरुषावितं पञ्चस्यद् वासे परिभाव्यतां दावः ॥ ८ ॥

परमोहनाय मुक्तो निष्करुणे तरुणि तव कटाक्षोऽबन् ।

विशिख इव कलितकर्णः प्रविशति हृदयं न निःसरति ॥ १० ॥

प्रपदालम्बितभूमिषु म्वन्ती प्रीतिभीतिमधुराक्षी ।

प्राचीराग्रनिवेशितचिवुकतया न पतिता सुतनुः ॥ ११ ॥

जनितेनेति भावः दूनं क्लिष्टं नामं यस्याः तथाभूता प्रत्युः प्रपञ्चि-
नीति भावः सख्य आत्मनः छाया प्रतिविम्बं तस्या वीक्ष्येऽपि दर्शनेऽपि
सभवा वा आसीदिति शेषः सा नारी इदानीं तर्मासि अन्वकादे
कण्टकं विद्वन्ती विमोचयन्ती पदात् खल्वयन्तीति यावत् सती
त्वाम् अभिसरति । तस्मात् त्वया व्यस्थानतुरागः कदाचिदपि न
हातव्य इति इत्या उपनायकं प्रत्युक्तिरित्यन् ॥ ८ ॥

प्रतिभूरिति । हे बाजे सुग्वे ! शुक्रः अयं प्रतिभूः पञ्चपदापने
प्रमाद्यभूत इति यावत् विपद्ये अप्रदाने इति भावः पुरुषु स्वयुरा-
दिषु तत्समीपे इत्यर्थः शङ्कारस्य सङ्घाया सम्यक् कथनं दण्डः, पणः
पराजये देवत्वेन व्यवस्थापितं धनं पुरुषायितं विपरीतरतं तत्
तस्मात् दावः पाशक्रीडनं विभाव्यतां विशेषेण चिन्त्यतां करुणा-
करुण्योरिति भावः । अक्षक्रीडां कर्तुकामां बालां प्रति नायक-
स्त्रीकृदिवम् ॥ ८ ॥

परेति । हे निष्करुणे निर्दये तरुणि ! परेषां मोहनाय मुक्तः
निःशिल्पः तव अयं कटाक्षः कलितकर्णः आकर्षक इत्यर्थः उभयत्रापि
समानम् । विशिख इव शर इव हृदयं प्रविशति न निःसरति
नापनच्छति । त्वत्कटाक्षविद्योऽयं त्वदायसो जात इति कस्य-
चित् काञ्चित् प्रत्युक्तिः । उपमाशङ्कारः ॥ १० ॥

प्रपदेति । सुतनुः सा प्रपदेन पादाप्येष, पादाप्यं प्रपदमित्य-
मरः । आलम्बिता स्मृष्टा भूमिर्वया तादृशी सती सुख्यन्ती त्वामिति

प्रातरुपागत्य ऋषा वदतः सखिं नाथं निश्चिंते प्रीजा ।

सुखसन्मयापि योऽयं न लज्जते दग्धकालिकया ॥ ११ ॥

पश्योत्तरस्तनूदरि फाल्गुनमासाद्य निर्जितविपक्षः ।

वैराटिरिव पतङ्गः प्रत्यानयनं करोति गवाम् ॥ १२ ॥

प्रमदवनं तव च स्तनशैलं मूलं गभीरसरसां च ।

शेषः प्रीत्या प्रणयजनितसुखेन भीत्या अपरदर्शनभयेन च मधुरे मनो-
हरे अस्त्रिणी मयने यस्यास्तथाभूता प्राचोरस्य अपे शिरसि निवे-
शितं स्थापितं त्रिबुक्तं यथा तस्या भावः तया हेतुना न पतिता ।
उपनायकं प्रति सख्या उक्तिरियम् ॥ ११ ॥

प्रातरिति । हे सखि ! प्रातः प्रातःकाले उपागत्य समीप-
मागत्य ऋषा मिथ्या वदतः नाहमन्यां नारीं गत इति कथयतः
अस्य ब्रीडा लज्जा न विद्यते । यः अयं सुखसन्मया दग्धकालिकया
दग्धया कालिन्ना परनारीनेत्रचम्बनात् कञ्जबरणेणेति भावः अपि
न लज्जते । दग्धत्वनेन पराङ्गनाद्भेदातिशयो व्यज्यते । सखीं प्रति
नायिकाया नायकस्यासदाचरणकथनमिदम् ॥ १२ ॥

पश्येति । हे तनूदरि कशोदरि ! उत्तरः उत्तरार्धां गच्छन्निति
यावत् उत्तमायणपट्टत इति भावः तस्मात्ता च पतङ्गः सूर्यः,
पतङ्गो पक्षिसूर्यो चेत्यमरः । वैराटिरिव विराटस्य अपत्यं पुमान्
वैराटिः स इव फाल्गुनं मासम् अर्जुनस्य आसाद्य प्राप्य आश्रित्य च
निर्जितः विपक्षः हेमन्तागमरूपपक्षतेजोह्लाससमय इति भावः
सुबोधनादिषु येन तथाभूतः सन् गवां किरणानां ह्लासं गतानामिति
भावः धेनूनां दुर्योधनबलहृतानामिति च प्रत्यानयनम् उद्धारं
करोति । वसन्तागम उपस्थितः तद्दिदानीं ते महासुत्सवः सम्पत्स्यते
इति सख्या नायिकां प्रति भङ्ग्या कथनम् । ह्येषमूषोपमा-
उद्धारः ॥ १२ ॥

प्रमदवनमिति । निदाघेन योद्धेय निरस्तं निर्जितं ताडित-

जगति निदाघनिरस्तं शैल्यं दुर्गतयं श्रयति ॥ १४ ॥

प्रोच्छति तवापराधं मानं मर्दयति निर्हृतिं हरति ।

स्वकृतान्निहन्ति शपथाञ्जागरदीर्घा निशा सुभग ॥ १५ ॥

प्रिय आयाते दूराद्भूत इव सङ्गमोऽभवत् पूर्वः ।

मानरुदितप्रसादाः पुनरासन्नपरसुरतादौ ॥ १६ ॥

मित्यर्थः शैल्यं जगति प्रसदवनं प्रकृतानन्दकाननं तव स्तनशैल्यं गभीर-
सरेषां गभीरेत्यनेन कदापि तेषां शेषो नास्तीति ध्वन्यते । मूलं
तल्लङ्घ्यं दुर्गतयं श्रयति । यथा शत्रुनिर्जिताः शत्रूणां भगव्यं देश-
माश्रयन्ति तथा योश्चनिगाहृतशैल्यस्य प्रसदवनादिषु त्रिषु दुर्गेषु समा-
श्रयः । तन्नाम मदननिदाघतप्तस्य शैल्याश्रयणं कर्त्तव्यं तच्च तव स्तन-
मण्डले तिष्ठतीति त्वदीयं स्तनमण्डलमेव मदेदानीं सेवितव्यमिति
नायिकां प्रति नायकस्योक्तिरियम् । अत्राप्रस्तुतप्रस्तुतानामेकधर्मसम्ब-
न्धात् दीपकं, शैल्यस्य प्रस्तुतस्य पराजितशत्रुव्यवहारसमारोपात्
समाशोक्तिश्च, तदनयोः संसृष्टिः । समाशोक्तिश्चक्षणसुक्तं दर्पणे । समा-
शोक्तिः समैर्यत्र कार्यलिङ्गविशेषणैः । व्यवहारसमारोपः प्रस्तुते-
ऽन्यस्य यस्तु न इति ॥ १४ ॥

प्रोच्छतितीति । हे सुभग ! जागरणेण दीर्घां यापयितुमशक्येति
भावः निशा तव अपराधं दोषं प्रोच्छति हरति मानं तव कान्ता-
कृतमिति भावः मर्दयति दूरीकरोति, निर्हृतिं सौख्यं हरति क्लेशा-
तिशयं क्षिनयतीति भावः, स्वकृतान् शपथान् यदि पुनरहं चनेन
सङ्गतिं करोमि तदा मे सर्वं सुकृतं नश्यत्व्यादिरूपान् निहन्ति
विस्मारयतीति भावः । तवापराधेन मानिनी सा दीर्घरजनीमति-
कृष्टेनातिवाहयति च । इदानीं मानमपचाय त्वदर्थं भयं तास्यतीति
सख्या नायकं प्रत्युक्तिरियम् ॥ १५ ॥

प्रिय इति * दूरात् दूरदेशात् प्रिये आयाते सति पूर्वः प्रथमः
अभूत् इव कदाप्यप्यसंज्ञात् इव सङ्गमः अभवत् । मानरुदितप्रसादाः

पूर्वमहीधरशिखरे तमः समासबन्धिरकरकञ्चितम् ।
 शूलप्रोतं सरुधिरमिदमन्धकवपुर्विवाभाति ॥ १७ ॥
 परिहृत्तनाभि लुप्तत्रिवलि श्यामस्तनायमससाधि ।
 बहुधवलजघनरेखं वपुर्न पुरुषायितं सहते ॥ १८ ॥
 प्रारब्धनिधुवनैव स्वेदजलं कोमलाङ्गि किं वहसि ।
 ज्यामर्पयितुं नमिता कुसुमास्त्रधनुर्लतेव मधु ॥ १९ ॥

पुनः अपरसुरतस्य आदौ प्रारब्धे इत्यर्थः आसन् । प्रथममौत्सुक्या-
 तिथयात् विना मानं ददितं प्रसादश्च सुरतमभूत्, ततश्च मानादीना-
 मवसर इति भावः ॥ १६ ॥

पूर्वोक्तं । पूर्वमहीधरस्य उटयाचक्रस्य शिखरे समासबन्धस्य सञ्चि-
 हितस्य भिन्धिरस्य स्वर्यस्य करेण किरण्येन कञ्चितम् आक्रान्तम्-
 इदं तमः अन्धकारं शूलप्रोतं हरेण शूलविह्वलिनात् यावत् अतएव
 सरुधिरं रक्ताक्तम् अन्धकस्य असुरभेटस्य वपुर्विव शरीरमिव आभाति
 राजते । प्रातःकालवर्षानमिदम् । एतेन स्वर्यसदृशः पतित्ते
 आगत्य अन्धकासुरमिव ते उपनायकम् आक्रमिष्यति शीघ्रं शयनादेन
 निःसारयेति, प्रातःकालो वसन्तदिदानीं शयनं सुप्तेति च कस्यचित्
 कस्याश्चिद्वा कसपि कामपि च प्रति भङ्ग्या उक्तारियम् ॥ १७ ॥

परिहृत्तेति । हे अलसाधि ! मन्वरनयने ! गर्भभरादिति भावः,
 परिहृत्तः परिपुष्टः पूर्ण इति यावत् नाभिर्यस्य तथोक्तं, लुप्ताः तिस्रो
 बलयः यस्य तथाभूतं श्यामस्तनायं कृष्णचूचुकं वक्षुवः धवलाः जघने
 कटिपुरोभागे रेखाः नखविज्ञानि यस्य तादृशं वपुः शरीरं पूर्णगर्भ-
 मिति भावः, पुरुषायितं विपरीतरतं न सङ्गते । एतस्याभवस्त्वावां
 विपरीतरतितुं विधेयेति नाभिकां प्रति सख्या उक्तारियम् ॥ १८ ॥

प्रारब्धेति । कामलाङ्गि ! ज्यां मोर्वीम् , अर्पयितुं बोद्धयितुं
 नमिता कुसुमास्त्रस्य कामस्य धनुर्लता मधु मकरन्दमिव त्वं प्रारब्धं

पुंसां दर्शय सुन्दरि सुखेन्दुमीषजयामपाकृतम् ।

जायाजित इति कृदा जनश्रुतिर्मे यद्यो भवतु ॥ २० ॥

प्रसरतु शरन्नियामा जगन्ति धवलवतु धाम तुहिकांशीः ।

पञ्जरचकोरिकाणां कणिकाकल्पोऽपि न विशेषः ॥ २१ ॥

प्रथमागत सोत्कण्ठा चिरचलितेयं विलम्बदोषे तु ।

वक्ष्यन्ति साङ्गरागाः पथि तरवस्तव समाधानम् ॥ २२ ॥

निधुवनं सुरतं यथा तथाभूता एव खेटजलं किं कथं वदसि ?

नायिकां प्रति नायकस्योक्तिरियम् । उपमाबह्वारः ॥ १९ ॥

पुंसांमिति । हे सुन्दरि ! ईषत् अल्पं त्वपां सञ्जाम् अपाकृतम्
विजाय पुंसां अन्येषां पुरुषाणां सुखेन्दुं सुखचन्द्रं दर्शय । कश्चनह-
मपरपुरुषाणां सुखं दर्शयामीत्याह जायाजित इति, जायया भार्यया
जितः यथोक्तः इति कृदा सर्वजनप्रसिद्धा जनश्रुतिर्लोकेवाद् मे मम
ययः कीर्तिर्भवतु । सर्व एव मां स्त्रीजित इति निन्दन्ति किन्तु तैः
स्त्रियास्तव सुखचन्द्रे इष्टे सति मा मम निन्दा ययसे परिणमतीति
कस्याचित् नायिकायाः स्तुतिरियम् ॥ २० ॥

प्रसरत्विति । शरटः त्रियामा रात्रिः प्रसरतु स्फुरतु, तुहिकां-
शोचन्द्रस्य धाम मयुखः जगन्ति धवलवतु श्वेतोकरोत, किन्तु पञ्जर-
चकोरीणां पञ्जरबद्धचकोरीणां कणिकाकल्पः कणामात्रादीपदूतोऽपि
विशेषः न । मदर्थं दूत्याखेटा, तथाच उपनायकानुपहोऽस्ति,
किन्तु म्दुनिहृदया मम न सम्यक् चरितार्थतेति कस्याचित् स्त्रीनि
खेटवर्णनमितम् । अपस्तुतप्रशंसाबह्वारः ॥ २१ ॥

प्रथमागतेति । हे प्रथमागत ! पूर्वसुपस्थित ! इयं तव
कान्ता सोत्कण्ठा त्वदर्शस्तु सुका सती चिरचलिता बहुलार्थं प्रस्थिता ।
तर्हि कथं विलम्ब इत्याह विलम्बेति, विलम्बदोषे तु भूषि स्त्रिया
इति शेषः साङ्गरागा अङ्गविशेषपरिचिताः नरवः तव समाधानं
काम्यं मोघनं प्राप्नवन्मिति ज्ञावत् वक्ष्यन्ति । तत्रचि स्त्रियां

पतितेऽशुके स्नानार्पितहस्तां तां निविडजघनमिहितोरुम् ।
 रदपदविकलितफूत्कतिशतधुतदीपां मनः स्मरति ॥२३॥
 परितः स्फुरितमहौषधिमणिनिकरे केलितल्प इव शैले ।
 काञ्चीगुण इव पतितः स्थितैकरत्नः फणी स्फुरति ॥२४॥
 प्राहृषि शैलश्रेणीनितम्बमुज्ज्वलन्दिगन्तरे भ्रमसि ।
 चपसान्तर घन किं तव वचनीयं पवनवश्योऽसि ॥२५॥

दृष्टाणां त्वदुत्सवेषु स्नानवा समाभिर्कृतत्वात् तेषु अस्या अङ्गरागः
 संबन्ध इति भावः । कथमनया चिराद्यतांमति वादिनं नायकं
 प्रति वक्ष्याः समाधानमिदम् ॥ २२ ॥

पतित इति । अशुके वसने पतिते अगामात् स्खलिते सति
 स्नानबोर्पितो हस्तौ यथा तथाभूतां, निविडेन घनेन जघनेन पिहितो-
 रुरुम् आर्क्षादतोरुदेशां रदपदेन दन्तचतेन विकलिताः अमुष्टा
 इत्यर्थः या फूत्कतयः तासां शतेन धृतः काम्यतः दीपः यथा
 तादृशी लज्जाभयादिवशादिति भावः तां कान्तां मनः स्मरति । कथं
 त्वया एवं विकटाचत्तेन स्थितामति पृच्छन् सखायं प्रति कक्षाचित्
 निजकान्ताकारणकथनमिदम् ॥ २३ ॥

परित इति । परितः सर्वतः स्फुरिताः महौषधयः मणि-
 निकराश्च यस्मिन् तथाभूते केलितल्प इव क्रोडापर्यङ्क इव शैले
 काञ्चीगुण इव रसनाकलाप इव स्थितम् एकं रत्नं यस्मिन् तथाविधः
 फणी भुजङ्गः स्फुरति तिष्ठति । सङ्घेतनिकेतने उपनायकस्तिष्ठति
 शीघ्रं त्वया गन्तव्यमिति नादिकां प्रति दृष्ट्वा अपरेषां तत्र वसने
 भवप्रदर्शनपूर्वकं वचनमिदम् ॥ २४ ॥

प्राहृषीति । चपलं चञ्चलम् अन्तरम् अन्तःकरणं अभावश्च बल
 तदुत्सङ्गौ, हे घन ! भेष ! प्राहृषि वर्षाकाले शैलश्रेणीनां नितम्बम्
 लज्जन् त्वज्जन् दिगन्तरे देशान्तरे इति ध्वनिः क्षमसि, तव वचनीयं
 कक्षायां विभु ? न किमपीत्यर्थः, त्वं पवनस्य वायोः वश्यः वशकृतः

प्रतिदिवसश्चीषदशस्तवैष वसनाचलोऽतिकारकः ।
 निजनायकमतिक्रमणं कथयति कुपाम इव विरक्तः ॥२६॥
 पथिक कथं चपलीञ्जलमम्बुदजलविन्दुनिवहमविषद्यम् ।
 मयपुरकानकद्रवमिव शिवशरशिखिभावितं सहसे ॥२७॥
 पथिकं श्रमेण सुप्तं दरतरला तरुणि सुमधुरच्छाया ।
 व्यालम्बमानवेणिः सुखयसि शास्त्रेव सारोहा ॥ २८ ॥

अथि, वायुना यत् त्वं नीबसे तत्रैव त्वं गच्छसोत्सर्धः । कथमि
 पराधीनं नायकं वर्षासु विदेशवासिनं प्रति कस्याश्चित् नाविकासख्या
 उक्तिरियम् । अपस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ २५ ॥

प्रतिदिवसेति । प्रतिदिवसं ज्ञाया दशा प्रान्तदेशः अथस्या च
 यस्य तथोक्तः, अतिशयेन कुराभ्यां कष्टः करेण राजस्वेन क्लेशितश्च
 विरक्तः अन्यः शब्द इति यावत् अल्पजनवसतिश्च तव प्रियः वसना-
 चलाः कुपाम इव निजनायकं निजपतिं यामाधिपतिञ्च कथयं दरिद्रं
 नीबलभावञ्च कथयति सूचयति । उपमालङ्कारः ॥ २६ ॥

पथिकेति । हे पथिक ! चपलया विद्युता उच्छ्वलम् अवि-
 षद्यं सोढुमशक्यम् अम्बुदजलविन्दुनिकरं मेघजलकणसङ्घं शिवश्च
 शरविशिखेन शराग्निना भावितं सन्नापितं मयपुराणां मयदानव-
 निर्मितानां गगनमध्यस्थितानां पुराणां तयाणांमिति भावः कनक-
 द्रवमिव काञ्चनद्रवमिव कथं सहसे । वर्षासु कथं पान्यवृत्त्या स्वीयते
 अतिदुःसह एष कालः, तद् सत्वरं गृहं गत्वा प्रियया सङ्गच्छतेति
 सखायं प्रति कस्याश्चिदुक्तिः, पान्यं प्रति कस्याश्चित् कामिन्वा
 उक्तिर्वा ॥ २७ ॥

पथिकमिति । हे तरुणि ! दरतरला दृष्यञ्जला मदनवेशेन
 वायुवेगेन च सुमधुरा छाया कान्तिः अनातप्रदेशश्च यस्यास्तथा-
 भूता व्यालम्बमाना विशेषेण लम्बमाना वेणिः क्लेशघातः शिखा च
 अस्त्रास्तथाविधा तथा सारोहा आरोहेण आरोह्यासुतकूलावबधे

प्रददाति नापरासां प्रवेशमपि धीनतुङ्गजघनोरुः ।
या लुप्तकीलभावं यथा हृदि वहिरदृश्यापि ॥ २८ ॥
प्रातर्निद्राति यथा यथात्मजा लुलितानिःसहैरङ्गैः ।
जामातरि मुदितमनास्तथा तथा सादरा श्वश्रूः ॥ ३० ॥
प्रणयचलितोऽपि सकपटकोपकटाच्चैर्मयाहितस्तम्भः ।
त्वासतरलो गृहीतः सहासरभसं प्रियः कण्ठे ॥ ३१ ॥

सह वर्त्तते इति तथोक्ता याखेव श्रमेषु सुप्तं पथिकं सुखवति सुखी-
करोति । उपमालङ्कारः ॥ २८ ॥

प्रददातीति । वहिरदृश्यापि वाह्यतः अप्रकाशमानापीति
यावत् हृदि मनसि लुप्तस्य निखानस्य निहितस्येत्यर्थः कीलस्य तदा-
ख्यस्य काठादेरित्यर्थः भावं धर्मं यथा प्राप्ता कीलवत् हृदवनिहितेति
भावः या धीनतुङ्गजघनोरुः नारी, सा अपरासां नारीणां प्रवेशमपि
क्लिप्ततावस्थानमित्यपिशब्दार्थः । न प्रददाति । कथं तस्यां समाशक्तः
मत्सखीं प्रति निरतुक्रोशोऽसौति वादिनीं सखीं प्रति कस्यचित्
नावकस्योक्तिः । उपमालङ्कारः ॥ २८ ॥

प्रातरिति । आत्मजा कन्या लुलितानि मर्दितानि अतएव
निःसहानि क्लान्तानोति यावत् तैः श्वश्रूः उपलक्षणे दृतीया यथा
यथा प्रातः निद्राति स्वपिति, श्वश्रूः तथा तथा सादरा सादरवती
सती जामातरि मुदितमनाः प्रीतचित्ता प्रसन्नोत्यर्थः भवतीति शेषः ।
दुहितुः पतिवाङ्मध्यदर्शनेन श्वश्रूस्तुष्यतीति भावः । कथं मे श्वश्रूर्मयां
न क्लिप्ततीति वादिनं प्रति कस्याश्चित् सख्या नायिकायां सुरतातिप्र-
सङ्गकरणोपदेशवचनमिदम् ॥ ३० ॥

प्रणयति । प्रणयात् चलितः भ्रष्टोऽपि मत्प्रणयं लज्जा प्रख्या-
दुसुद्यतोऽपीति भावः यथा सकपटेन सव्याजेन कोपकटाच्चैश्च
आहितः जनितः स्तम्भः गतिराहित्यमित्यर्थः यस्य तथाभूतः मत्-
कदाचपातेन गन्तुमशक्त इति भावः त्रासेन नम कोपभयेन तरङ्गः

प्रियदुर्षयेन हृदय स्फुटसि यदि स्फुटनमपि तव श्लाघ्यम् ।

तत्केलिसमरतलीकृतस्य वसनाञ्जलस्यैव ॥ ३२ ॥

पवनीपनीतसौरभदूरोदकपूरपद्मिनीलुब्धः ।

अपरीक्षितस्वपक्षी गन्ता हन्तापदं मधुपः ॥ ३३ ॥

प्रेमलघूकृतकेशववक्षीभरविपुलपुलककुचकलशा ।

गोवर्धनगिरिगुरुतां मुग्धवधूर्निभृतमुपहसति ॥ ३४ ॥

वक्ष्यन्तः आर्त्त इति यावत् प्रियः कान्तः सहासरभसं सहासं स्वयं
सहस्रं वेत्स्यः कष्टे नृहीतः आशुकिन्त इत्यर्थः सवेति शेषः ।
नामिकायाः सखीं प्रति वचनमिदम् ॥ ३१ ॥

प्रियेति । हे हृदय ! प्रियस्य दुर्षयेन दुराचारेण अन्यासङ्ग-
रूपेष्वेति भावः स्फुटसि यदि पिटीर्यसे चेत् तदा तस्य प्रियस्य
केलिसमये सुरतसंघामे तलीकृतस्य शय्यात्वेन स्थापितस्य वसनाञ्जलस्यैव
वस्त्रप्रान्तस्यैव तव तत् स्फुटनमपि श्लाघ्यं प्रगल्भम् । कस्याचित्
पक्षुर्दुर्बलेति दर्शनेन खेदोक्तिः । उपमाचङ्कारः ॥ ३२ ॥

पवनेति । हन्तेति खेदे । पवनेन वायुना उपनीतम् उपस्थापितं
सौरभं यस्याः तद्योक्ता दूरोदकपूरे विप्रकृतजलाशये स्थितेति भावः
या पद्मिनी तस्यां लुब्धः मधुपः अमरः अपरीक्षितः अविचारितः
अस्य पक्षः पतन्तं सहाययेति ध्वनिः येन तथाभूतः दुर्बलपक्ष इति
भावः आपदं गन्ता प्राशुप्रतीत्यर्थः । दुर्बलसहायस्य सहाजननृह-
वर्त्तिन्वां सहायायां जोभो विपहेतरिति भावः । अपस्तुतप्रशंसा-
चङ्कारः ॥ ३३ ॥

प्रेमेति । प्रेम्णा लघूकृतस्य केशवस्य कण्ठस्य वक्षसि मरेच
धारणेन विपुलं प्रभूतं पुलकं ययोस्तथाभूतो कुचकलशौ यस्यास्तयोक्ता
सुग्धा सुन्दरी वधूः गोपाकृतेति यावत् गोवर्धनस्य तदाश्वस्य निरेः
पर्वतस्य गुरुतां भारवन्व' निभृतं गूढम् उपहसति । यथा गोवर्धनधरो
वक्षसि हन्तः, तदस्य भारवन्व' न किमपीति धिवेति भावः ॥ ३४ ॥

प्रियविरहनिःसहायाः सहजविपक्षाभिरपि सपत्नीभिः ।
 रक्ष्यन्ते हरिणाख्याः प्राणा गृहभङ्गभीताभिः ॥ ३५ ॥
 प्रकटयति राममधिकं लपनमिदं वक्रिमाणमावहति ।
 प्रीणयति च प्रतिपदं दूति शुकस्येव दयितस्य ॥ ३६ ॥
 प्रविशन्त्याः प्रियहृदयं बालायाः प्रबलयीवतव्याप्तम् ।
 नवनिश्चितदरतरङ्गितनयनमयेनासिना पन्थाः ॥ ३७ ॥
 प्रणयापराधरोषप्रसादविश्वासकेलिपाण्डित्यैः ।

प्रियेति । सहजविपक्षाभिः स्वतः शत्रुभिरपि सपत्नीभिः
 गृहभङ्ग भङ्गात् ध्वंसात् भीताभिः सतीभिः प्रियस्य स्वामिनः विरहेषु
 निःसहायाः नितरां क्षीणायाः हरिणाख्याः सुगनवनायाः सपत्न्या
 इति भावः प्राणा रक्ष्यन्ते । यद्येषा न रक्ष्यन्ते तदास्माकं पति-
 रेतच्छोभेन निरिष्यतीति गृहभङ्ग इति बोध्यम् ॥ ३५ ॥

प्रकटयति । हे दूति ! शुकस्य पक्षविशेषस्येव दयितस्य कान्तस्य
 इदं लपनं सुखम् अधिकं रागम् अतुरागं लौहित्यञ्च प्रकटयति विस्तार-
 यति, वक्रिमाणं वक्रोक्तिमन्त्रं वक्रताञ्च आवहति धत्ते, प्रतिपदं
 प्रतिक्षेपं प्रतिपदोच्चारणञ्च प्रीणयति प्रीतिं जनयति । उपमाबह्वारः ।
 नायिकायाः सखीं प्रत्युक्तिरियम् ॥ ३६ ॥

प्रविशन्त्येति । प्रबलं प्रकटबलं सौन्दर्यसम्पदादिभिरिति भावः
 यत् यौवतं युवतीनां समूहः तेन व्याप्तं पूरितं प्रियस्य कान्तस्य हृदयं
 प्रविशन्त्याः बालायाः नवीनायाः नवः नूतनः निश्चितः तीक्ष्णः दर-
 तरङ्गितः रंज्यपलः नयनमयः नेत्रात्मकः तेन असिना खड्गेन पन्थाः
 प्रियहृदयप्रवेशस्येति भावः । बहुभार्यो मे पतिः कथं तस्याः प्रचयिणी
 भवेद्यमिति वादिनीं प्रति कटाक्षेण त्वं तं वशीकरिष्यसीति सख्या
 उक्तिरियम् । बहुजनाधिकतस्य देयस्य सख्ये असिरेवोपाय इति
 नीतिविदः समाप्तमस्तीति लोहसम्पदायः ॥ ३७ ॥

प्रचयेति । प्रचयेन यः अपराधः प्रचयोचितानापरचयिति

रूढप्रेमा क्रियते किं बाला कुतुकमात्रेण ॥ ३८ ॥
 पूर्वैरेव चरित्वै चरितैर्जरतोऽपि पूज्यता भवतः ।
 मुञ्च मदस्य गन्धाद्युवभिर्गज गञ्जनीयोऽसि ॥ ३९ ॥
 प्रथमं प्रवेशिता या वासागारं कथञ्चन सखीभिः ।
 न शृणोतीव प्रातः सा निर्गमनस्य सङ्केतम् ॥ ४० ॥
 पूजा विना प्रतिष्ठां नास्ति न मन्त्रं विना प्रतिष्ठा च ।
 तदुभयविप्रतिपन्नः पश्यतु गीर्वाणपापाणम् ॥ ४१ ॥

भावः तेन रोषः कोपः प्रसादः प्रसन्नता विन्नासः अशुचनप्रत्ययः तथा
 केचिपु सुरतेषु पाण्डित्यं वैचक्षण्यं तैः रूढं जातं प्रेम यस्यास्तादृशी
 बाला हियते वशीक्रियते, कुतुकमात्रेण किं हियते ? नैवेत्यर्थः
 बाला केवलं वाङ्मात्रेण न वशीक्रियते अपितु तत्तद्वरूपाचरणै-
 रिति भावः । कथं ते सखीयं सुधा न सम वयं गृतेति वादिनं
 नायकं प्रति सख्या उक्तिरियम् ॥ ३८ ॥

पूर्वैरिति । हे गज ! मदं मदस्त्रावं तदुगवं वा मुञ्च त्वज ।
 पूर्वैः प्राक्तनैः चरितैराचरितैरुचितैरित्यर्थः चरितैः जरतः स्वविर-
 खापि भवतः शृण्यता सख्यानः, साक्यतम् अस्य मदस्य गन्धात् युवभिः
 तरुणैः गञ्जनीयः तिरस्कारणीयः असि । इदानीं छद्मत्वे मदः न
 केनापि आद्रियते, समये एतत् सङ्घाति भावः । अप्रस्तुतप्रशंसा-
 चङ्कारः ॥ ३९ ॥

प्रथममिति । प्रथमं सखीभिः वा कथञ्चन केनापि प्रकारेण
 अतिक्रमेनेति भावः वासागारं शयनमन्दिरं प्रवेशिता, सा प्रातः
 निर्गमनस्य शयनमन्दिरात् वह्निर्गमनस्य सङ्केतम् ईकृतं सखीभिः
 कतचित्ति शेषः न शृणोतीव । पूर्वमज्ञातनायकासङ्गसुखा, इदानीन्तु
 विज्ञातनायकासङ्गसुखा नायकासङ्गं त्यक्तुं नेच्छतीति भावः ॥ ४० ॥

पूजेति । प्रतिष्ठां विना पूजा नास्ति, मन्त्रं विना च प्रतिष्ठा
 नास्ति, पूजाप्रतिष्ठयोः प्रतिष्ठामन्त्रोभयपूर्वकत्वाद्दिति भावः । तयो-

पूर्वाधिको गृह्णत्यां बहुमानः प्रेमनर्मविश्वासः ।
 भीरधिकेयं कथयति रागं बालाविभक्तमिव ॥ ४२ ॥
 पुलकितकठोरपीवरकुचकलशास्त्रिषवेदनाभिन्नः ।
 शम्भोरुपवीतफणी वाञ्छति मानग्रहं देव्याः ॥ ४३ ॥
 प्रिय आयातो दूरादिति या प्रीतिर्बभूव गेहिन्याः ।
 पथिकेभ्यः पूर्वगत इति गर्वात्सापि शतशिखरा ॥ ४४ ॥

सभयोः विप्रतिपन्नः विरोधी तदप्रामाण्यवादोत्थः गोवांशपाषाणं
 देवप्रस्तरं पश्यत् अवनोकयत् अतिष्ठते देवप्रस्तरे पूजाद्यनाचरणस्य
 लोकसिद्धत्यादिति भावः । अन्यच्च प्रतिष्ठां विद्यादिजनितान् स्वातिं
 विना पूजा सम्मानः आदरो वा नास्ति, मन्त्रं मनोविषयं ज्ञानमिति
 यावत् विना प्रतिष्ठा सुख्यातिश्च नास्ति, एतद्विरोधी मयूरवेशेन
 चरन् काकं पश्यत्विति ध्वन्यते । अत्रस्तप्रशंभालङ्कारः ॥ ४१ ॥

पूर्वेति । गृह्णत्यां पूर्वस्मात् बालापरिणयादिति भावः
 अधिकः गृह्णत्यां पूर्वपत्यामिति भावः बहुमानः समाधिकारः
 प्रेम प्रणयः नर्म लीला विश्वासश्च अधिक इति शेषः इयम् अधि-
 का भीः भयं रागं समासक्तिं बालया सुगंधया नवोदयेत्यर्थः विभक्तमिव
 विभक्त्य नीतमिव कथयति प्रकाशयतीत्यर्थः । उत्प्रेक्षाङ्कारः ।
 नायकं प्रति कस्याञ्चित् मख्या उक्तिरियम् ॥ ४२ ॥

पुलकितेति । शम्भोररस्य उपवीतमेव फणी भुजङ्गः पुलकितौ
 प्रियश्चस्तस्मर्गात् रोमाञ्चितौ कठोरौ काठनौ पीवरौ बौ कुचकलशौ
 तयोरास्त्रेषु या वेदना पीडा तदभिन्नः स्तनभरानपीडित इति भावः
 देव्याः गौर्याः मानग्रहं पत्न्यौ मानावलम्बनं वाञ्छति अभिलषति ।
 आश्रितजनोऽपि स्वाम्रयानिष्टं कृत्वा स्वपीडां निवर्त्तयतीति
 भावः ॥ ४३ ॥

प्रिय इति । दूरात् दूरदेशात् प्रियः कान्तः आयातः आगतः
 इति हेतोः गेहिन्याः गृह्णत्यामिन्याः या प्रीतिः सन्तोषः बभूव, वापि

पृष्ठं प्रयच्छ मा स्पृश दूरात्पसर्प विहितवैमुख्ये ।
 त्वामनुधावति तरणिस्तदपि गुणाकर्षतरलियम् ॥ ४५ ॥
 प्रियया कुङ्कुमपिञ्जरपाणिद्वययोजनाङ्कितं वासः ।
 प्रहितं मां याञ्जाञ्जलिसहस्रकरणाय शिचयति ॥ ४६ ॥

प्रोतिः पथिकेभ्यः अन्येभ्यः प्रयासिभ्यः पूर्वमागत इति गवांश्च शत-
 रश्मिरा शतशृङ्गा बहुविस्तीर्ण्येति भावः । मम स्नामी यथा स्नामा-
 द्वियात् अन्यासं स्नामी तथा अन्या न यतो मत्स्नामी अस्मत् एव
 सर्वेभ्यः मदर्थं समागत इति गर्वहेतुरिति भावः ॥ ४४ ॥

पृष्ठमिति । हे गुणाकर्षक इति सम्बोधनपदमध्याहार्यं, विहितं
 कृतं वैमुख्यं विमुखता येन तत्सम्बन्धौ, गुणाकर्षका वैमुख्येनैवाकर्ष-
 न्तीति प्रसिद्धिः अन्यत्र कतौदासीन्य इत्यर्थः त्वं पृष्ठं प्रयक्तुं प्रदर्शयेति
 भावः अन्यत्र विमुखीभवेत्यर्थः मा स्पृश करेण्येति शेषः
 अन्यत्र न समालिङ्गनादिकं कुर्वित्यर्थः दूरात् अपसर्प अपसर दूरे
 तिष्ठेत्यर्थः तदपि तथापि गुणाकर्षेण रज्जुकर्षणेन अन्यत्र गुणैः
 सौन्दर्यादिभिराकर्षणेन तरला अपला अन्यत्र त्वयासक्त्यर्थः तरणिः
 नौका तरुणोति ध्वन्यते त्वाम् अनुधावति अनुसरति । त्वया एतस्मात्
 वैमुख्ये प्रदर्शितेऽपि एषा त्वद्गुणाक्षयात् त्वं न त्यजतीति कस्याचित्
 सख्याः कञ्चित् नायकं प्रति उक्तिरियम् । अपस्तुतप्रशंसा ॥ ४५ ॥

प्रिययेति । प्रियया प्रहितं प्रेषितं कुङ्कुमेन पिञ्जरं रञ्जित-
 मिति भावः पाणिद्वयस्य योजनया करयुगलयोर्गच्छनेत्यर्थः अङ्कितं
 चिह्नितं वासः वसनं मां याञ्जाञ्जलिसहस्रकरणाय सहस्रप्रार्थना-
 ञ्जलिकरणाय शिचयति शिच्यितं करोति । कुङ्कुमरञ्जनात् अनु-
 रागिणी अङ्गमिति पाणिद्वययोजनात् मयि कृपा विधेयेति नादि-
 कायाः प्रेमातिशयसद्भावो ध्वन्यते । तद्दर्शनेन च नायकस्य
 आत्मानं साप्रदायं मन्यमानस्य सख्यः समीपे वचनमिदम् ॥ ४६ ॥

प्राचीरान्तरितेयं प्रियस्य वदनेऽधरं समर्पयति ।
 प्राग्निरिपिहिता रात्रिः सन्ध्यारागं दिनस्येव ॥ ४७ ॥
 परपतिनिर्दयकुलटाशोषित शठ नेर्षया न कोपेन ।
 दग्धममतोपतप्ता रोदिमि तव तानवं वीक्ष्य ॥ ४८ ॥
 प्राङ्गण एव कदा मां श्लिथन्ती मन्युकम्पिकुचकलशा ।
 अंसनिषण्णमुखी सा स्रपयति वाष्पेण मम पृष्ठम् ॥ ४९ ॥
 प्रेतैः प्रशस्तसत्त्वा साशु वृकैर्वीक्षिता खलदुःसासैः ।

प्राचीरेति । इयं कामिनी प्राचीरेण अन्तरिता व्यवहिता सती प्राग्निरिपिहिता पूर्वाञ्जलाच्छादिता रात्रिः दिनस्य सुखे सन्ध्याराग-
 मिव प्रियस्य वदने अधरं समर्पयति, सन्ध्यारागमित्युपमानेन अधरस्य
 बौद्धित्वं व्यञ्जते । उपमालङ्कारः ॥ ४७ ॥

परेति ॥ परस्य पत्यौ निर्दयाः निष्ठुराः आः कुलटाः व्यभि-
 चारिण्यः ताभिः शोषितः निर्दयभोगेन कशीकृत इत्यर्थः तत्सम्बुद्धौ
 हे शठ ! नेर्षया तासां प्रति विद्वेषेण न, कोपेन कथं त्वया तासु
 सङ्कतमिति क्रोधेन च न, दग्धममतया हृतेन ममायमित्यभिमानेन
 उपतप्ता सन्तप्ता अहं तव तानवं कार्श्यं वीक्ष्य दृष्ट्वा रोदिमि । पर-
 नारीसक्तप्रा शीषकायं कान्तं दृष्ट्वा नायिकायाः खेदोक्तिरियम् ॥ ४८ ॥

प्राङ्गण इति । कदा कस्मिन् दिवसे सा मत्प्रियेति शेषः
 प्राङ्गण एव चत्वरभूमावेव एतेन विलम्बासङ्कतं व्यञ्जते । मां दूरा-
 दागतमिति शेषः श्लिथन्ती समान्निङ्गन्ती मन्युना कोपेन कथमित्यन्ति
 दिनानि मां परित्यज्य स्थितोऽसीति धियेति भावः कस्मिन् नौ कुच-
 कलशौ स्तनकुम्भौ यस्यास्तादृशी तथा असे स्तब्धे मदीये इति भावः
 निषण्णमुखी निहितवदना सती वाष्पेण अशुजलेन मम पृष्ठं स्रपयति
 स्रपयिष्यतीत्यर्थः । शोषितस्य समाशंसनमेतत् व्यथवा सखायं प्रत्युक्ति-
 रियम् ॥ ४९ ॥

प्रेतैरिति । बाबा कामिनी प्रेतैः शवाधिष्ठितैः प्राणिविशेषै-

चुम्बति सृतस्य वदनं भूतमुखील्लेक्षितं बाला ॥ ५० ॥

पिशुनः खलु सृजनानां खलमेव पुरो विधाय जेतव्यः ।

कृत्वा ज्वरमात्मीयं जिगाय बाणं रणे विष्णुः ॥ ५१ ॥

पिब मधुप वकुलकलिकां दूरे रसनाग्रमात्रमाधाय ।

अधरविलेपसमाप्ये मधुनि मुधा वदनमर्पयसि ॥ ५२ ॥

प्रायेणैव हि मलिना मलिनानामाश्रयत्वमुपयान्ति ।

कालिन्दीपुटभेदः कालियपुटभेदनं भवति ॥ ५३ ॥

रित्यर्थः प्रशस्तं स्तुतं सत्त्वं सामर्थ्यं यस्यास्तादृशी दृक्कैः व्याघ्रादिभिः
स्खलन् सुखात् पतन् यानो येषां तैः विस्मयाविष्टैरिति भावः साशु
सनेत्रजलं शोकोद्देकादिति भावः वीक्षिता निर्दोक्षता सती भूतानां
मुखेषु या उल्का आलोकविशेषः तथा दीक्षितं दृष्टं सृतस्य प्रियस्येति
शेषः वदनं चुम्बति । प्रेमात्मीनां चेतनाचेतनविचित्रो नास्तीति
भावः ॥ ५० ॥

पिशुन इति । सृजनानां खलमेव दुर्जनमेव पुरः स्यपतः
विधाय निधाय पिशुनः दुर्जनः जेतव्यः दुर्जने जेतव्ये दुर्जनसहायेन
भक्तिव्यमिति भावः । तथाहि विष्णुः कृष्णः ज्वरम् आत्मीयं
सहायं कृत्वा रणे बाणं तटाख्यमसुरं जिगाय जितवान् । विशेषेण
सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थाल्लरन्यामः ॥ ५१ ॥

पिबेति । हे मधुप ! भ्रमर ! दूरे बाह्ये इति भावः रस-
नाग्रमात्रं जिह्वाग्रमेव आधाय अर्पयित्वा वकुलकलिकां पिब, अध-
रस्य विशेषेण विलेपनमात्रेण समाप्ये परिशोषणीये कल्पत्वादिति
भावः मधुनि मकरन्दे मुधा निरर्थकं वदनम् अर्पयसि । सास्यतमति-
बालेयं न सुरतविमर्दक्षमा तत् सावधानेनास्यां रमस्वेति कदाचित्
सख्या नायकं प्रत्युच्यते । अप्रस्तुतप्रशंसा ॥ ५२ ॥

प्रायेणेति । मलिनाः पापाशयाः कृष्णवर्णाश्च प्रायेण हि
बाहुल्येनैव मलिनीनां पापाशयानां क्लृप्तमानानामिति भावः आश्रय-

पश्य प्रियतनुविघटनभयेन शशिमौलिदेहसंलम्ना ।

सुभगैकदैवतमुमा शिरसा भागीरथीं वहति ॥ ५४ ॥

पथिकबधूजनलोचननीरनदीमातृकप्रदेशेषु ।

घनमण्डलमाखण्डलधनुषा कुण्डलितमिव विधिना ॥ ५५ ॥

तस्म उपयानि प्राप्नुवन्ति । तथाहि कालिन्द्याः यमुनायाः पुटभेदः चक्रम् आवर्त्तं विशेष इत्यर्थः, चक्राणि पुटभेदाः स्युरित्यमरः । कालि-
यस्य तदाख्यस्य नागस्य पुटभेदनं पत्तनं नगरमिति यावत्, पत्तनं पुट-
भेदनमित्यमरः । भवति । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-
न्यासः ॥ ५२ ॥

पश्यति । सुभगानां पतिवह्निमानाम् एकदैवतं सुख्यदेवी उमा
शशिमौलेः हरस्य देहसंलम्ना कृतदेहावलम्बेति भावः अर्द्धाङ्गहारि-
त्वादिति भावः सती प्रियस्य हरस्य तस्याः शरीरस्य विघटनभयेन
विच्छेदभयेन शिरसा भागीरथीं गङ्गां सपत्नीमपीति भावः वहति
पश्य अवलोकय । प्रियस्य गङ्गाधरत्वात् तद्विच्छेदभयेन स्वयमपि
गङ्गाधरी जातेति भावः । प्रियप्रोतिकारिणी कान्ता प्रियासुरोधात्
सपत्नीमपि सेवते इति भावः ॥ ५४ ॥

पथिकेति । पथिकानां प्रवासिनामित्यर्थः ये बधूजनाः तेषां
लोचननोरैः अशुभिर्विरहजनितनेत्रजलैरित्यर्थः नदीमातृका नद्यम्बु-
जनितत्रीहिपालिताः ये प्रदेशाः तेषु, देशो नद्यम्बुष्टम्बुसम्पन्न-
त्रीहिपालितः । स्यात्तदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रममित्यमरः ।
विधिना देवेन, विधिर्विधाने दैवे चेत्यमरः । आखण्डलधनुषा यक्र-
कार्मुकेण करणेन घनमण्डलं मेघमण्डलं मेघसङ्घः कुण्डलितमिव
समाहृतमिव सङ्घुचितमिव वर्णागमे पथिकाः स्वदेशमायान्ति, प्रति-
हृषी विधिक्षेपामागमनं वा भूत्, बध्वश्च तेषां चिरविरहिय्यः दुःख-
ननुभवन्तु, देशरक्षार्थं तासं नेत्रनोरैरेव यस्यसन्दर्भिवितेति मेघा-
ङ्गदेव्यावमिति मेघमण्डलसङ्घोच इति भावः । उत्प्रेक्षाङ्कारः ॥ ५५ ॥

प्रतिवेशिमिन्नबन्धुषु दूरात् कच्छागतोऽपि गेहिन्या ।
 अतिकेलिलम्पटतया दिनमेकमगोपि गेहपतिः ॥ ५६ ॥
 परपट इव रजकीभिर्मलिनो भुक्तापि निर्दयं ताभिः ।
 अर्थग्रहणेन विना जघन्य मुक्तोऽसि कुलटाभिः ॥ ५७ ॥

बकारादिः ।

बहुयोषिति लाचारुणशिरसि वयस्येन दयित उपहसिते ।
 तत्कालकलितलज्जा पिशुनयति सखीषु सौभाग्यम् ॥ १ ॥

प्रतिवेशीति । दूरात् कच्छागतोऽपि अतिकष्टेन आगतोऽपि
 गेहपतिः कान्तः गेहिन्या अतिशयेन केलिलम्पटतया क्रीडाबालवतया
 प्रतिवेशिषु मित्रेषु बन्धुषु ज्ञातिवर्गेषु च मध्ये एकं दिनम् अगोपि
 निश्चतं रक्षित इत्यर्थः । बहुदूरागतस्य पथि बहुकेशं प्राप्तस्य प्रथमं
 प्रतिवेश्यादिषु साक्षात्कारेण स्रष्टक्तकथनस्य लौकिकत्वेऽपि गृह्यिष्या-
 मन्वासक्ततया तथैव सञ्जातमिति भावः ॥ ५६ ॥

परपट इति । हे जघन्य ! नीच ! रजकीभिः मलिनः
 परस्य पट इव यस्मिन्निव ताभिः प्रसिद्धाभिः कुलटाभिः निर्दयं यथा
 तथा भुक्त्वा परकीयत्वाच्चिर्दयत्वमिति भावः अर्थग्रहणेनापि विना मुक्तः
 परित्यक्तः असि, कुलटा हि अर्थप्रियाः, तास्तु यदि कश्चिच्चित्
 समासक्ता भवन्ति तदा तत्प्रेशबहुतया न तस्मादर्थं कायवन्ते इति
 प्रसिद्धिः । उपमालङ्कारः ॥ ५७ ॥

बहुयति । बहुयोषिति अनेकभार्ये वाचया अलङ्काराणाम्
 अर्थं रक्तं शिरः यस्य तादृशे दयिते कान्ते वयस्येन मित्रेषु उप-
 हसिते सति तांश्चिन् काले कलितता गृहीता लज्जा यथा तादृशी

बन्धनभाजोऽमुष्याच्चिकुरकलापस्य मुक्तमानस्य ।

सिन्दूरितसीमन्तच्छलेन हृदयं विदीर्णमिव ॥ २ ॥

बलमपि वसति मयीति श्रेष्ठिनि गुरुगर्वगद्गदं वदति ।

तज्जायया जनानां मुखमीक्षितमावृतस्मितया ॥ ३ ॥

बलवदनीलोपनीतस्फुटितनवाभोजसौरभो मधुपः ।

आकृष्यते नलिन्या नासानिःक्षिप्तबडिग्रज्जुरिव ॥ ४ ॥

सती सखीषु सौभाग्यं पिशुनवति हृष्यति । बहुभार्योऽपि मत्-
कान्तः मञ्जरपालकृकरागेष शिरसि रञ्जित इति आत्मनोरवं
बज्जया प्रकटयतीति भावः ॥ १ ॥

बन्धनेति । बन्धनं भजते इति तथोक्तस्य बद्धस्योत्पथः मुक्तं
त्वक्तं मानं परिभाष्यं येन तथोक्तस्य अपरिचितस्योत्पथः क्षतिदीर्घस्येति
यावत् अस्तुष्यैः कान्तायाः चिकुरकलापस्य केशभारस्य सिन्दूरितः
सिन्दूररञ्जितः यः सीमन्तः तच्छलेन हृदयं विदीर्णमिव । मानिनो
बन्धनस्थितस्य मानशून्यस्य हृदयविदारणं भवतीति लोकप्रसिद्धिरिति
व ध्येयम् । उत्प्रेक्षाबह्वारः ॥ २ ॥

बलमिति । मयि बलमपि सामर्थ्यमपि अपिकारेष्वान्यगुणादि-
सहस्रवः । वसति अस्मात्पथः इति इत्थं श्रेष्ठिनि वाणिजि गुरुर्महान्
गर्वः तेन गद्गदं यथा तथा वदति सति तस्य जाययाः स्त्रियाः आवृतं
सङ्कुचितं क्षितं हास्यं यथा तथाभूतया सत्या जनानां तत्रत्यानां
तत्कथां श्लेषतामिति भावः सुखम् ईक्षितं दृष्टं हाससुंवरणेन
पुंस्त्वहीनोऽयमस्याः पतिरिति व्यज्यते तत् त्वयास्यां समासक्ति-
र्युञ्जते इति कदाचित् क्वमपि कासकं प्रत्युच्यते ॥ ३ ॥

बलवदिति । बलवता अन्विलेन उपनीतं ससीपमानीतं स्फुटि-
तस्य विकसितस्य नवस्य अम्भोजस्य पद्मस्य सौरभं यस्य तथाभूतः
मधुपः नलिन्या पद्मिन्या नासावां निःक्षिप्त्वा बडिग्रजस्य मत्स्यवेधनस्य,
बडिग्रं मत्स्यवेधनमित्यवरः । रज्जुर्वस्य तथाभूत इव आकृष्यते ।

बाणं हरिरिव कुरुते सुजनो बहुदोषमप्यदोषमिव ।
 यावद्दोषं जायति मलिन्मुचा इव पुनः पिशुनाः ॥ ५ ॥
 बौद्धस्येव क्षणिको यद्यपि बहुवस्त्रभस्य तव भावः ।
 भग्ना भग्ना भूरिव न तु तस्या विघटते मैत्री ॥ ६ ॥

कश्चित् कस्याश्चित् गुणाद्याकर्षणेन तस्यां समासक्त इति ध्वन्यते ।
 उपमाप्रस्तुतप्रशंसयोः संसृष्टिः ॥ ४ ॥

बाणमिति । हरिः कृष्णः बाणमिव बाणासुरमिव सुजनः
 बहुदोषमपि बहुभुजमपीति च अदोषमिव निर्दोषमिव भुजरहित-
 मिवेति च कुरुते । पुरा भगवान् देवकीनन्दनः स्वपौत्रमनिन्दन्
 बाणासुरकन्यया ऊपया कन्यान्तःपुरे रक्षसि विहरन् दृष्ट्वा बन्धना-
 मारं नीतं नारदसुखात् निशम्य सबलवाहनः शोणितः च बाणनगरं
 गत्वा अवरुध्य च संप्राप्ते बाणासुरं सहस्रबाहुं बाहुरहितं कृत्वा
 पौत्रसुहृधारेति भागवतवार्त्ता । पिशुनाः दुर्जनाः पुनः मलिन्मुचा
 इव तस्करा इव यावद्दोषं समप्यदोषं यावद्भ्रातृत्वं जायति सततं
 दोषान् अतुसन्धतीति भावः । क्षेपानुप्राणितोपमासङ्कारः ॥ ५ ॥

बौद्धस्येवेति । यद्यपि बौद्धस्येव दृष्टधर्मावलम्बिन इव बहु-
 वस्त्रभस्य बहुभार्यस्य बहूनां प्रियस्य च भावः चित्ताभिप्रायः प्रणय
 इति बावत् पदार्थश्च क्षणिकः अस्थिर इत्यर्थः, बौद्धमते पदार्थानां
 क्षणिकत्वादिति भावः । तथापि तस्याः मत्सख्या इति भावः भग्ना
 भग्ना अतिशयेन भन्नेत्यर्थः भूरिव मैत्री न तु विघटते न तु भङ्गते
 नापगच्छतीत्यर्थः, तस्यास्त्वयि प्रणयः स्थिर इति भावः । नादिका-
 सख्या नायकं प्रत्युत्तिरियम् । उपमासङ्कारः ॥ ६ ॥

भकारादिः ।

भ्रमसि प्रकटयसि रदं करं प्रसारयसि दृष्टमपि श्रयसि ।

धिञ्जानं तव कुञ्जर जीवं न जुहोषि जठराम्नी ॥ १ ॥

भूतिमयं कुरुतेऽग्निस्तृणमपि संलग्नमेनमपि भजतः ।

सैव सुवर्णं दद्यात् ते शङ्के गरिमोपरोधेन ॥ २ ॥

भवति निदाघे दीर्घं यथेह यमुनेव यामिनी तन्वी ।

द्वीपा इव दिवसा अपि तथा क्रमेण प्रथोयांसः ॥ ३ ॥

भ्रमसति । हे कुञ्जर ! गज ! भ्रमसि इतस्ततः पर्यटसि, रदं
दन्तं प्रकटयसि प्रकाशयसि, करं शुशुब्धं प्रसारयसि विस्तारयसि, दृष्ट-
मपि अन्तर्दृष्टमिति भावः श्रयसि आश्रयभवत्स्वसे, तव मानं धिक्-
निन्दामोक्षार्थं, धिक् नर्भत्सु नानन्दयतिरित्यमरः । जीवं जावं न जठरा-
म्नी न जुहोषि, तव एतादृशानां च पृथक् जठराग्निना शरारपोषणेन
शरणवन्मिति भावः । ओटरपर्यायं नीचवृत्त्यलम्बनात् शरणं
श्रेय इति भावः । अपस्तु प्रथमं लङ्कारः ॥ १ ॥

भूतिमिति । हे सुवर्ण ! अयम् अग्निः संलग्नं स्वस्मिन् संसक्तं
दृष्टमपि दृष्टमेव, अपस्तु एवकाराद्यः । भूतिं भक्त, भूतिर्भक्त्य-
दीत्यमरः । कुरुते, किन्तु एतस्मिन् अग्निं भजतः आश्रयतः ते तव सैव
दद्यात् सुवर्णं, इति गरिमुणः गौरवय उपरोधेन अतुरोधेन शङ्के
मन्ये । अदृष्ट्यापकारः महसा कर्तुं शक्यते न महत् इति भावः ॥ २ ॥

भवतीति । इह दीर्घं निदाघे यद्ग्रे यमुनेव यथा यामिनी
रात्रिः तन्वी शीघ्रा भवति यद्ग्रे सन्नापात् यमुनाया जलशोषणात्
तनुत्वमिति भावः तथा द्वीपा इव दिवसा अपि क्रमेण प्रथोयांसः
विशालाः भवन्तीति शेषः । चतुर्दिक्षु जलवेष्टितस्य भूभागस्य द्वीपत्वात्
तस्य च समन्तात् जलशोषणात् दीर्घत्वमिति भावः । यमुनायास्तनुत्व-
क्रयनेन चरणसङ्घरणयोग्यत्वं द्वीपानाञ्च विस्तीर्णत्वेन बहुकञ्जादि-
निहतस्थानवत्त्वं यामिन्यास्तनुत्वेन तस्यां खैरविचारस्यायाग्यात्

भवता महति स्नेहानलेऽर्पिता पथिक हेमगुटिकेव ।

तन्वी हस्तेनापि स्पृष्टमशुचैर्न सा शक्या ॥ ४ ॥

भूमिलुलितैककुण्डलमुत्तंसितकाण्डपटमियं मुग्धा ।

पश्यन्ती निःश्वासैः क्षिपति मनोरेणुपूरमपि ॥ ५ ॥

भवतालिङ्गि भुजङ्गी जातः किल भोगिचक्रवर्ती त्वम् ।

कञ्चुक वनेचरीस्तनमभिलषतः स्फुरति लघिमा ते ॥ ६ ॥

द्विवचनं च दीर्घत्वेन तत्रैव तदयोग्यत्वमिति व्यक्राया सङ्केतस्थानं
हीप इति कल्याणत कर्मणि प्रति कल्याणत् कामपि प्रति वा भङ्गा
उक्तिरियम् । उपमानद्वारः ॥ २ ॥

भवतेऽत । हे पथिक ! प्रवासिन ! भवता महति स्नेहानले
प्रेमवङ्गी एतेन त्वत्प्रोतर्दुःखदत्तं व्यञ्जते । स्पर्शता स्यापिता हेम-
गुटिकेव सा तन्वी त्वहिरहस्तीयेति भावः । अशुचैः दुष्टैः हस्तेनापि
किमुनाद्याङ्गेनेत्यपिशब्दार्थः । स्पृष्टं न शक्या । यथा अन्वौ
निर्दिष्टता स्वर्गगुणिका मदीषैः पुरुषैः शपथपठत्तैः स्पृष्टुं न शक्यते
तथा भवत्प्रणयनां सा न केनापि धर्षयितुं शक्यते इति निष्कर्षः ।
स्वकान्ता परासक्तं सम्भाव्यन्तं प्रयासागतं प्रति सख्या उक्तिरियम् ।
उपमानद्वारः ॥ ४ ॥

भूमिति । इयं मुग्धा वच्चा भूमौ लुलितं लुण्ठितम् एकं
कुण्डलं कर्णभूषणं यस्मिन् तत् तथा उत्तंसितः उत्क्षिप्तः काण्डपटः
जवनिका यस्मिन् तत् यथा तथा पश्यन्ती स्ववचोकयन्ती मामिति
शेषः, निःश्वासैः भाविविरहजनितैरिति भावः, मनोरेणुपूरमपि क्षिप्त-
रूपं रजःसमूहमपि क्षिपति, सयि मनः प्राक्षिप्यतीति भावः । कञ्चु-
चित् सखायं प्रति विदेशागमनसमये स्वकान्ताया अवस्थावर्धन-
मिद्म् ॥ ५ ॥

भवतेऽत । हे कञ्चुक ! भवता भुजङ्गी सर्पी पेश्या च आलिङ्गि
आलिङ्गिता, अतएव त्वं भोगिनां भुजङ्गानां चक्रो समूहे मध्ये

भैक्षभुजा पक्षीपतिरिति सुतस्तद्बधूसुदृष्टेन ।

रक्षक जयसि यदेकः शून्ये सुरसदसि सुखमस्मि ॥ ७ ॥

भोगाक्षमस्य रक्षां दृष्ट्वात्रैषैव कुर्वतीऽनभिमुखस्य ।

दृष्टस्य प्रमदापि श्रीरपि भृत्यस्य भोगाय ॥ ८ ॥

भवितासि रजनि यस्यामध्वश्रमशान्तये पदं दधतीम् ।

स बलाद्वलयितजङ्घावद्वां मासुरसि पातयति ॥ ९ ॥

इत्यर्थः वर्त्तते इति तथोक्तः भोगासक्तानां श्रेष्ठश्च जातः, किन्तु
वनेष्वरी व्याधकान्ता तस्याः स्तनम् अम्भिवपतः आकाङ्क्षतः ते तथ
रक्षिणा रक्षां स्फुरति प्रकाशते । इतरनारीसङ्गतं कश्चित् प्रति
कस्यासिद्धक्तिः । अमस्तु तप्रशंसाबद्धारः ॥ ६ ॥

भैक्षेति । भैक्षभुजा भिक्षाक्षभोजिना केनापि तस्य पक्षीपतेः
बध्वा कान्त्या सुदृष्टेन साभिलाषमवहोक्तिेन सता पक्षीपतिः
इतीत्यं सुतः प्रशंसितः यथा, हे रक्षक ! त्वं जयसि सर्वोत्कर्षेण वर्त्तसे,
यद् यतः एकः असहायः अहं शून्ये निर्जने सुरसदसि देवमन्दिरे
सुखम् अकुतोभयमित्यर्थः यथा तथा अस्मि वसामीत्यर्थः तदासुभाषा-
दिति भावः । एतेन सुरमन्दिरे मया एकाकिना स्थोवते, त्वया तत्र
निःशङ्कं गन्तव्यमिति पक्षीपतिपत्नीं प्रति भिक्षुकस्य सङ्घतेः ॥ ७ ॥

भोगाक्षमस्येति । भोगाक्षमस्य भोक्तुमशक्तवतः दृष्ट्वात्रैषैव
श्वकारेणान्यप्रकारव्यवच्छेदः । रक्षां कुर्वतः अनभिमुखस्य अनासक्तस्य
अनवहितस्येति यावत् दृष्टस्य प्रमदा प्रकृतमदशास्त्रिणी कान्तापि
श्रीरपि सम्प्रदपि भृत्यस्य दासस्य भोगाय भवतीति शेषः ॥ ८ ॥

भवितासीति । हे रजनि ! यस्यां त्वयि अध्वश्रमस्य शान्तये
अपनयनाय पदं दधतीं चरणसेवां कुर्वतीमिति भावः सां स मम
कान्त इति शेषः वनात् बलात्प्रित्येत्यर्थः वलयितया जङ्घया बद्धां
संयतं कृत्वेति शेषः अरांस वक्षसि पातयति पातयिष्यतीत्यर्थः सा त्वं
भवितासि ? प्रोषितभर्तृकायाः समाशंसनमेतत् ॥ ९ ॥

भूषणतां भजतः सखि कषणविशुद्धस्य जातरूपस्य ।

पुरुषस्य च कनकस्य च युक्तो गरिमा सरागस्य ॥ १० ॥

भस्मपक्ष्मेऽपि गिरिशे स्नेहमयी त्वमुचितेन सुभगासि ।

मोघस्त्वयि जनवादी यदोषधिप्रस्यदुहितेति ॥ ११ ॥

भयपिहितं बालायाः पीवरमूरुद्वयं स्मरोन्निद्रः ।

निद्रायां प्रेमाद्रिः पश्यति निःश्वस्य निःश्वस्य ॥ १२ ॥

भूषणतामिति । हे सखि ! भूषणताम् अलङ्कारतां भजतः
सद्गुणादिशालित्वेन अलङ्कारवत् शोभमानस्याति भावः कटककण्डला-
दिरूपत्वं भजतश्च कषणेन चिरमकृत्वा विशुद्धस्य सुचरितत्वेन विद्या-
नस्येत्यर्थः कषणेन प्रस्तरविशेषघर्षणेन विशुद्धस्य विद्यातोतकर्षस्य च
जातरूपस्य सुरुपस्य तटःस्वस्य च चामीकरं जातरूपमित्यमरः । स-
रागस्य अनुरागरतः रक्तवर्णस्य च, पुरुषस्य च कनकस्य, काञ्चनस्य च
गरिमा गौरवम् आदर इत्यर्थः भारवत्त्वञ्च युक्तः उचितः । गुणा
एव गौरवस्थानानीति भावः । टीपकालङ्कारः ॥ १० ॥

भञ्जति । स्नेहमयी प्रेमप्रचुरेति यावत् त्वं भञ्जना पक्ष्मे
कठोरदंष्ट्रेऽपीति यावत् गिरिशे हरे पर्वतीये चेति ध्वनिः उचितेन
योग्यतयेत्यर्थः सुभगासि अतिशुभासि, ओषधीनां रस्याः सानूनि
अत्र तस्य पर्वतराजस्येत्यर्थः, दुहितेति यत् अयं त्वयि जनानाम् अप-
वादः मोघः विफलः अलीक इत्यर्थः त्वया स्त्रगुणैर्नैव तादृशः पति-
वशीकृतः पर्वतकन्यात्वेन तव निर्गुणत्वापवादो व्यर्थ एवेति भावः ॥११॥

भवेति । स्मरेण कासावशेन उन्निद्रः निद्रांरहितः प्रेमाद्रिः
प्रेमिण्या कोमलचित्त इति भावः एतेन बलात्कारैः स्वस्य सूच्यते ।
कश्चित् बालायाः नवोद्गायाः भयेन कान्तस्य बलप्रयोगादिर्दति भावः
पिहितम् आच्छादनं पीवरं सूत्रम् ऊरुद्वयं निद्रायां स्वप्रदयायां
निःश्वस्य निःश्वस्य अभिषिषितवस्माटनाभावदुःखादिति भावः पश्यति
अवबोधकयति ॥ १२ ॥

अमरीव कोषगर्भे गन्धहृता कुसुममनुसरन्ती त्वाम् ।
 अव्यक्तं कूजन्ती सङ्केतं तमसि सा भ्रमति ॥ १३ ॥
 भ्रामं भ्रामं स्थितया स्नेहे तव पयसि तत्र तत्रैव ।
 आवर्तपतितनौकायितमनया विनयमपनीय ॥ १४ ॥
 भ्रमयसि गुणमयि कण्ठग्रहयोग्यानात्ममन्दिरोपान्ते ।
 हालिकनन्दिनि तरुणान् ककुद्भिनी मेढिरञ्जुरिव ॥ १५ ॥

अमरीति । कोषगर्भे कोषाभ्यन्तरे गन्धं न सौरभेषु गुणकीर्त्या
 च हृता आकृष्टा कुसुमम् अनुसरन्ती अमरीव सा तमसि अव्यक्तारे
 त्वाम् अनुसरन्ती अव्यक्तं अव्यक्तम् अस्कुटं लोकभयादिति भावः
 कूजन्ती नन्दनी सङ्केतं सङ्केतस्थानं अमात । उपमाबद्धारः । उप-
 नायकं प्रति अभिसारिकामख्या उक्तारियम् ॥ १३ ॥

भ्रमति । तव तत्र तत्र स्नेहे एव पयसि भ्रामं भ्रामं भ्रमित्वा
 भ्रमित्वा स्थितया अनया कान्तया विनयं शिष्टाचारं बज्जाभयादि-
 ह्यपमित्यर्थः अपनीय विहाय आवर्त्ते जबभने, स्थाटावर्त्तोऽम्भारं
 अम इत्यमरः, पातता वा नौका तयैव अचरितम् । यथावर्त्तपतिता
 नौका ध्यानार्त्तस्य एव भ्रमति न तनो निष्कामति, तथा त्वत्प्रो-
 वधवर्त्तनीयं मान्यं पुरुषं कामयते इति सख्या नायकं प्रत्युक्ति-
 रियम् । उपमाबद्धारः ॥ १४ ॥

भ्रमयसि । हे गुणमयि ! सोन्दर्यादिगुणगाढिनि ! तन्तुमयि
 च हानिक न्दिनि । एतेन कबलज्जाभयादिराहृत्य द्योत्यते ।
 मेढिः पशुबन्धनाद्ये खले न्यस्तदारविशेषः, पुंसि मेढिः खले दार न्यस्त
 इत् पशुबन्धने इत्यमरः । तत्र बद्धा रज्जुः ककुद्भिनिः वृषभानिव
 आत्ममन्दिरोपान्ते समन्तादित्यर्थः कण्ठग्रहयोग्यान् कण्ठावि-
 नोषितान् तरुणान् यूनः भ्रमयसि । गुणमयेति पाठे गुणमयाद्य
 कण्ठग्रहयोग्याश्चेति तानित्यर्थः ॥ १५ ॥

भालनयनेऽग्निरिन्दुर्मौली गात्रे भुजङ्गमखिदीपाः ।
तदपि तमोमय एव त्वमीश कः प्रकृतिमतिशेते ॥ १६ ॥

—

मकारादिः ।

मधुमदवीतव्रीडा यथा यथा लपति सन्मुखं बाला ।
तन्मुखमजातदृप्तिस्तथा तथा वल्लभः पिबति ॥ १ ॥
मित्तै रालोच्य समं गुरु कृत्वा कदनमपि समारब्धः ।
अर्थः सतामिव हतो मुखवैलक्ष्येण मानोऽयम् ॥ २ ॥

भालेति । हे ईश ! तव भालनयने ललाटनेत्रे अग्निः, मौली इन्दुः चन्द्रः, गात्रे भुजङ्गानां सर्पाणां मण्डय एव दीपाः, तदपि त्वं तमोमय ! तिमिरमयः तमोगुणमयश्च तथाहि को जनः प्रकृतिं स्वभावम् अतिशेते अतिक्रम्य वर्त्तते ? न कोऽपीत्यर्थः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १६ ॥

—

अध्विति । बाला नवोदा कामिनी मधुमदेन मधुपानजनितेन लज्जासेन वीता विगता व्रीडा लज्जा यस्यास्तथाभूता सती यथा यथा सन्मुखं लपति वार्त्ता, वल्लभः कान्तः तथा तथा अजातदृप्तिः सन् तस्या सुखं पिबति सादरं पश्यतीत्यर्थः ॥ १ ॥

मित्तै रिति । मित्तैः वल्लभः सखीभिश्च समं सह आलोच्य कर्त्तव्यत्वेन विचार्य गुरु मङ्गत् कदनं क्लेशं कृत्वापि समारब्धः समा-
लम्बितः प्रस्तुतश्च अयं मानः प्रियं प्रति कोपः सतां साधूनाम् अर्थ इव कार्यमिव हस्यवैलक्ष्येण वदनवैलक्ष्येण प्रसादरूपेणेति भावः कृतः विनाशितः । एतादृशमानो न विधेवः, यः अर्थेनेवापगच्छतीति काश्चित् प्रति सख्या उक्तिः । उपमासङ्कारः ॥ २ ॥

मम रागिणी मनस्विनि करमर्पयती ददासि पृष्ठमपि ।
यदि तदपि कमलबन्धोरिव मन्ये स्वस्य सौभाग्यम् ॥३॥
मा स्पृश मामिति सकुपितमिव भणितं व्यञ्जिता न च व्रीडा
आलिङ्गितया सस्मितमुक्तमनाचार किं कुरुषे ॥ ४ ॥
मूलानि च निचुलानां हृदयानि च कूलवसतिकुलटानाम् ।
मुदिरमदिरा प्रमत्ता गोदावरि किं विदारयसि ॥ ५ ॥

ममेति । हे मनस्विनि ! प्रशस्तान्तःकरणे ! रागिण्यः अहुराग-
वतः सौकुण्ठ्य-तश्च करं हस्तं किरणञ्च अर्पयतः ददतः मम यदि
पृष्ठमपि ददासि दर्शयसि लज्जावशात् सुखपरावसत्तनादितं भावः,
तदपि तथापि त्वदसाम्मुख्येऽपि कमलबन्धवारव सूर्यस्येव स्वस्य
आत्मनः सौभाग्य मन्ये । लज्जावशात् तव पराङ्मुख्येऽपि मम
चरितार्थता किन्तु मम आवलोकने इति भावः ॥ ३ ॥

मेति । मां मा स्पृश इति सकुपितामिव सक्रोधामिव इवशब्देन
कोपस्यातात्त्विकत्वं सूच्यते । भाणितम् उक्तं न च व्रीडा लज्जा
व्यञ्जिता अकटिता, आलिङ्गितया तु हे अनाचार ! दुराचार !
किं कुरुष, इति सस्मितम उक्तञ्च । ककुवित् स्वयं प्रति पुष्पवत्याः
कान्ताया वृत्तव्यवतामदम् ॥ ४ ॥

मूलानीति । हे गोदावरि ! त्वं मुदिराः मेघा एव मदिराः
मधूनि ताभिः प्रमत्ता प्रकृष्टमदवती मेघाम्बुपर्णाभयोरेव भावः यती
निचुलानां वेतसतरुणां वृक्षाणां वा मूलानि च कूलं वसतियासां
तथाभूताः याः कुलटाः व्यभिचारिण्यः तासां हृदयानि च किं कथं
विदारयसि ? कुलटानां त्वत्कूलतरुमूलान्येव सङ्घेनस्थानानि, त्वदी-
यजलवृक्षा तेषां मूलोत्पाटनं तेन च तासां हृदयावधारणं वृत्तमिति
भावः ॥ ५ ॥

मलयद्रुमसाराणामिव धीराणां गुणप्रकर्षोऽपि ।

जडसमयनिपतितानामनादरायैव न गुणाय ॥ ६ ॥

मधुमयनभौलिमाले सखि तुलयसि तुलसि किं सुधा राधाम् ।

यत्तव पदमदसीयं सुरभयितुं सौरभोज्जेदः ॥ ७ ॥

मयि यास्यति कृत्वावधिदिनसंख्यं चुम्बनं तथाश्लेषम् ।

प्रिययानुशोचिता सा तावत्सुरताक्षमा रजनी ॥ ८ ॥

मलयैति । जडानां मखाणां समये समाचारे. समयाः यमथा-
चारज्ञानांमद्वान्तसंविदे इत्यमरः । पतितानां तदनुवाचिनामिति भावः
अन्वयत् जडसमये शीतकाले पतितानां मलयद्रुमसाराणामिव मलय-
स्थितचन्दनतृणामिव धीराणां विदुषां गुणप्रकर्षोऽपि पद्मंशुल्यादि-
सद्गुणप्रकाशोऽपि सौरभोज्जेदः अपि च अनादराय एव न गुणाय
न आदराय भवतीति शेषः ॥ ६ ॥

संध्यात । हे मधुमयनस्य लक्ष्मणस्य भौबिः शिरः तस्य माले
सखि तुलसि ! किं कथं सुधा निरथकं राधा तुलयसि ममोक्तरोपि
राधया समनात्मानं मन्यसे इति भावः । यत् यतः अदसीयं पदं
राधासम्बन्धिचरणं सुरभयितुं सुरभोक्तुं तव सौरभस्य सौगन्धस्य
उद्भेदः प्रकाशः । लक्ष्मणस्य सततं राधाचरणप्रथतत्वात् तव तच्छिरसि
स्थितिस्तस्या राधाया एव चरणसेवनायैति भावः । कस्याचित्
सुभगां अर्द्धमानाया गर्वहरणवचनमिदम् । अपस्तुतप्रशंसा-
बद्धारः ॥ ७ ॥

मयीति । मयि यास्यति पस्यात्सद्यते इति यावत् विदेशमिति
शेषः प्रियया अवधिदिनसंख्यं चुम्बनं तथा आश्लेषम् आलिङ्गनं
कृत्वा तावत् सुरताक्षमा तावतां तत्संख्यकानां चुम्बनात् प्रसंख्यका-
नामित्यर्थः सुरतानाम् अक्षमा अशक्ता अत्यक्षादीन्त्वादितां भावः
रजनी अनुशोचिता कथमित्यं शीघ्रं प्रभातेति श्रियेति भावः ।
प्रोषितस्य सखायं प्रति प्रियावृत्तकथनमिदम् ॥ ८ ॥

सृग्मदनिदानमटवी कुङ्कुममपि कृषकवाटिका वहति ।

हृद्विलासिनि भवती परमेका पौरसर्वस्वम् ॥ ९ ॥

मधुदिवसेषु भ्रास्यन्यथा यथा विशति मानसं भ्रमरः ।

सखि लोहकण्टकनिभस्तथा तथा मदनविशिखोऽपि ॥ १० ॥

मयि चलिते तव मुक्ता दृशः स्वभावाप्रिये सपानीयाः ।

सत्वममूल्याः सद्यः प्रयान्ति मम हृदयहारत्वम् ॥ ११ ॥

सृग्मदनिदानमटवी अटवी अरण्यं सृग्मदस्य कस्तूरिकायाः निदानम्
उत्पत्तिस्थानं सृग्माणाभरण्यचरत्वादिति भावः, कृषकस्य वाटिका
कृषिचोत्रमित्यर्थः कुङ्कुममपि वहति तत्रैव तदुत्पत्तिरिति भावः
हे हृद्विलासिनि ! भवती एका परं केवलं पौराणां पुरवासिनां
नागरिकाणांमन्त्र्यः सर्वस्वम् । सृग्मदकुङ्कुमयोर्वन्यत्वात् प्रायेण
नागरिकैः प्रोषितमर्तृत्वं तव तु नागरस्य हृद्योयत्वामिति व्यतिरेका-
लङ्कारः । ९ ॥

मधुदिवसेषु मधुदिवसेषु वसन्तदिनेषु लोहकण्टक-
निभः लोहकण्टकसदृशः भ्रमरः भ्रास्यन् सन् यथा यथा मानसं
विशति व्यथयति यावत् लङ्कापकत्वादिति भावः, तथा तथा
मदनस्य तादृशः विशिखोऽपि शरोऽपि । अस्मिन् कथमेकाकिन्या
स्यातव्यामिति भावः । प्रोषितमर्तृकायाः सुखी प्रत्युक्तिरयम् । उपसा-
लङ्कारः ॥ १० ॥

मयागत । हे प्रिये । मयि चलिते प्रख्यातसद्यते इति यावत्
स्वभावात् स्त्रीस्वभावात् सपानीयाः सान्धवः तव मुक्ताः निःक्षिप्ताः
मां प्रतीति शेषः दृशः दृश्यः अमूल्याः मूल्यरहिताः अतचारव इति
भावः अतएव सद्यः तत्क्षणं तं मम हृदयहारत्वं मनोहरत्वं प्रयान्ति
सत्यं तव तादृशावलोकनेन हृतांसोऽहं न गन्तुं शक्नोमीति भावः ।
अथच अमूल्या महार्थाः मुक्ताः हृदयस्य वक्षसः हारत्वं प्रयान्तीति
ध्वन्यते ॥ ११ ॥

सुग्धे मम मनसि शराः स्मरस्य पञ्चापि सन्ततं लम्बाः ।

शङ्के स्तनगुटिकाहयमर्पितमेतेन तव हृदये ॥ १२ ॥

मधुमथनवदनविनिहितवंशीसुषिरानुसारिणी रागाः ।

हन्त हरन्ति मनो मम नलिकाविशिखाः स्मरस्येव ॥ १३ ॥

महतोः सुहृत्तयोः सखि हृदयग्रहयोग्ययोः समुच्छ्रितयोः ।

सञ्जनयोः स्तनयोरिव निरन्तरं सङ्गतं भवति ॥ १४ ॥

सुग्धे इति । हे सुग्धे ! सुन्दरि ! मम मनसि स्मरस्य पञ्चापि शराः सततं निरन्तरं लम्बाः, न निर्गता इति भावः । तव हृदये एतेन स्मरस्य स्तनगुटिकाहयमर्पितमिति शङ्के सम्भावयामि शराभावादिति भावः । गुटिकाप्रकारेण तव हृदयं न शिङ्गे तेन च अत्किञ्चिदहत्या तव धैर्यध्वंसो न जातः अहन्तु हृदयविद्धतया धैर्यं विहीनः सञ्जातः तत् सामनुष्टहायेति कस्याचित् कामपि प्रत्युक्त्वा इति ॥ १२ ॥

सञ्चिति । मधुमथनस्य लक्षणस्य वदने विनिहिता विशेषेण अर्पिता वा वंशी तस्याः सुषिरं किद्रम् अनुसरन्तीति तथोक्ता रागाः स्मरविशेषाः स्मरस्य कामस्य नलिकाविशिखाः इव नलिकाख्यबाणा इव मम मनः हरन्ति हन्तेति स्नेहचकमव्ययम् । कस्याचित् उपनायकस्य साङ्केतिकं वेष्पुखं श्रुत्या तं प्रति गमनाय सखीं प्रत्युक्त्वा इति ॥ १३ ॥

महतोरिति । हे सखि ! महतोः उदारयोः विशालयोश्च सुहृत्तयोः सुशीलयोः सुवर्तुण्योश्च हृदयग्रहयोग्ययोः हृदयङ्गमयोः वयःस्थित्युचितयोश्च समुच्छ्रितयोः समुन्नतयोः सञ्जनयोः स्तनयोरिव निरन्तरम् अविच्छिन्नं सङ्गतं सख्यं सम्बन्धनञ्च भवति । उपमा-
चङ्कारः ॥ १४ ॥

मम वारितस्य बहुभिर्भूयो भूयः स्वयं च भावयतः ।
जातो दिशीव तस्यां सखे न विनिवर्त्तते मोहः ॥ १५ ॥
मग्नोऽसि नर्मदाया रसे हृतो वीचिलोचनक्षेपैः ।
यद्युच्यसे तरुवर भ्रष्टो भ्रंशोऽपि ते श्लाघ्यः ॥ १६ ॥
मेनामुज्जासयति स्मरयति हरिं गिरिं च विमुखयति ।
कृतकरबन्धविलम्बः परिणयने गिरिशकरकम्पः ॥ १७ ॥

समेति । हे सखे ! बहुभिर्जनैः भूयो भूयः पुनः पुनः वारि-
तस्य मा कुरु एतादिति निषिद्धस्य स्वयम् आत्मना भावयतश्च किमिदं
कर्त्तव्यं न वेत चिन्तयतश्च दिशीव तस्यां कान्तायां जातः उत्पन्नः
मोहः रागः ध्वंसश्च न निवर्त्तते नापगच्छति । यथा दिग्भ्रान्तस्य न
कस्याप्युपदेशश्चक्षुषं तथा तस्यामासक्तं मे मनः कथमपि न निवार-
यितुं शक्यते इति भावः । सखावं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् ॥ १५ ॥

मग्न इति । हे तरुवर ! त्वं नर्मदायाः रेखाया नद्या अप्यत्र
नर्मदोबां ददातीति तथोक्तायाः कान्ताया इति ध्वनिः रसे लब्धे
प्लुतरागे च मग्नः सन् वीचयस्तरङ्गा एव लोचनानि नयनानि तेषां
क्षेपैः चालनैः हृतः क्षसि यति त्वं भ्रष्टः विनष्टः मटाचारात् प्युतः
उच्यसे कथ्यसे लोकेरिति शेषः स ते तव भ्रंशोऽपि सटोचारात्
प्युतिरपि श्लाघ्यः प्रशस्यः । एतादृशनायिकायामासक्तता यदि ते
अपकीर्त्यादिना मानहानिर्विनाशो वा स्यात् तदपि वरामति अप-
स्तुतप्रशंसया द्योत्यते ॥ १६ ॥

मेनामिति । कृतः जनितः करबन्धस्य पाणियङ्गणश्च विलम्बो
येन तथाभूतः गिरिशस्य हरस्य करकम्पः सन्त्योद्देकादिति भावः
परिणयने विवाहकाले इत्यर्थः पार्वत्या इति शेषः मेनां पार्वती-
मातरम् उज्जासयति आनन्दयति आसातः कन्यां प्रत्यलुतरागसूचना-
दिति भावः हरिं विष्णुं स्मरयति ईशङ्गघतं करोति एतादृशसन्ध्या-
चिनोऽपि हरस्यैतादृशवस्यार्थनादिति भावः गिरिं हिमाक्षयं विदु-

मधुगन्धि घर्मतिम्यत्तिलकं खलदुक्ति घूर्णदरुणाक्षम् ।

तस्याः कदाधरासृतमाननमवधूय पास्यामि ॥ १८ ॥

भेदिन्यां तव निपतति न पदं बहुवल्लभेति गर्वेण ।

आश्लिष्य कैर्न तरुणैस्तुरीव वसनैर्विमुक्तासि ॥ २९ ॥

मूले निसर्गमधुरं समर्पयन्ती रसं पुरो विरसाः ।

इक्षव इव परपुरुषा विविधेषु रसेषु विनिधेयाः ॥ २० ॥

अथति च पराष्टनसुख कमेति च लज्जावशादात् भावः । सङ्गनामपि
इदंशा दशा व्यात् किञ्चिदान्येषु भावः ॥ १७ ॥

स ध्यात । कदा कास्मिन् काले कालायः । मधुगन्धि
मेरेयपानमन्वयुक्तं घर्मेण मत्त्वोद्रकजनितः स्वदः तस्यत आर्द्रता
मच्छत तिलकं यस्य नादृशं खलनी उर्ध्वं ध्यात तत खलदुक्ति-
मित्यर्थः घूर्णनी अरुण रक्ते आश्लिष्य नयनं यस्य तथैवम् आननं
वदनमः अधूय अक्षय धगण्यायत्वत्यर्थः गृहीत्वा वा अधरासृतं
पास्यामि । प्रोपतव्यागं मनवचनामदम् ॥ १८ ॥

भेदिन्यामिति । बहुना वल्लभा प्रिया अर्भाति शेषः इति गर्वेण
तव पदं भेदिन्यां पृथिव्यां न निपतति, वसनैर्वस्त्रैः तुरीव वस्त्रवयन-
वन्निःशेष इव कैन्तरुणैर्युग्मः आश्लिष्य आलिङ्ग्य न विमुक्ता न
परित्यक्ता असि ? अपि तु सर्वैरेव तरुणैः त्वं मलदालिङ्ग्य परित्यक्ता
निर्गुणत्वान्तर्वाति भावः, या हि गुणवती अतुरक्तकान्ता तस्या एव
गर्वः वृज्यते न तु बहुभोग्यतया तवेति भावः । वेश्यां प्रति कस्या
चिदुक्तिरक्षम् ॥ १९ ॥

मूले इति विविधेषु बहुप्रकारेषु बहुषु च रसेषु सुरतादिषु
मधुरेषु च विशेषेण निधेयाः स्थापनीयाः गणनीया इति यावत्
परपुरुषा उपनायकाः इक्षव इव मूले प्रथमतः मूलभागे च निसर्ग-
मधुरं स्वभावमनारसं समर्पयन्तः ददतः किन्तु पुरः शेषे अर्धभागे च
विरसा अतुरानर्जिताः विखादाश्च भवन्तीति शेषः । अतः पर-

महति स्नेहे निहितः कुसुमं बहु दत्तमर्चितो बहुशः ।
 वक्रस्तदपि शनैश्चर इव सखि दुष्टग्रहो दयितः ॥ २१ ॥
 मा श्वरतरुणि पीवरवच्चोरुहयोर्भरेण भज गर्वम् ।
 निर्मोकैरपि शोभा ययोर्भुजङ्गीभिरनुक्तैः ॥ २२ ॥
 मम कुपितायाश्चायां भूमावालिङ्ग्य सखि मिलत्पुलकः ।
 स्नेहमयत्वमनुज्झन् करोति किं नैष मामरुषम् ॥ २३ ॥

पुरुषरतिरापातमधुरा परं परिणामविरवा तस्मात् न तत्सङ्गः
 करणीय इति भावः । कस्याश्चित् परपुरुषासङ्गकामां प्रति उपदेश-
 वचनम् । उपमाबद्धारः ॥ २० ॥

महतीति । हे सखि ! दुष्टः पक्षः आपन्नो यस्य सः अन्यत्र
 दुष्टचासौ पीडयेति तथोक्तः शनैश्चर इव दयितः कालः महति स्नेहे
 प्रेम्णि तैले च, शनैश्चरप्रतिमायाः तैलेषु स्थापनस्य शास्त्रीयत्वा-
 दिति भावः । बहु कुसुमं दत्तं बहुशः पुनः पुनः अर्चितः आराधितश्च
 तदपि तथापि एवमारधितोऽपीत्यर्थः वक्रः कुटिलः मदनुपहासवत्
 इति भावः । तत् किमत्र करोमीति भावः । सखीं प्रति कस्याश्चि-
 दनुरक्तभर्तृकाया उक्तिरियम् । उपमाबद्धारः ॥ २१ ॥

मेति । हे श्वरतरुणि ! व्याधकाले ! पीवरयोर्विशालवो-
 वच्चोरुहयोः स्तनयोर्भरेण गर्वं मा भज, भुजङ्गीभिः हरगीभिः वेश्या-
 भिरपि निर्मुक्तैः त्यक्तैः निर्मोकैः कञ्चुकैः ययोः वच्चोरुहयोः शोभा
 सौन्दर्यम् । वेश्याभुक्तत्यक्तपुरुषैरेव तत्र सम्भोगः, न गवीनैरित्यतो
 गर्वकारणमनुचितं तवेति भावः ॥ २२ ॥

ममेति । हे सखि ! एष मत्काल इति शेषः कुपितायाश्चायां भूमौ
 भूमौ प्रतितामिति शेषः आयां प्रतिविम्बम् आलिङ्ग्य मिलत्पुलकः
 सङ्घातरोमाञ्चः सन् स्नेहमयत्वम् अनुज्झन् अत्यजन् प्रेम्णातशय्यं
 प्रदर्शयन्निति भावः माम् अरुषम् अकोपां किं न करोति ? अपि

सुषित इव क्षणविरहे रिपुरिव कुसुमेषुकेलिसंक्रमे ।

दास इव श्रमसमये भजन्नताङ्गीं न तृप्यामि ॥ २४ ॥

सुक्ष्मि किं मानवतीं व्यवसायाद् द्विगुणमन्युवेगिति ।

स्त्री हभवः पयसाग्निः सान्त्वेन च रोष उन्मिषति ॥ २५ ॥

मलयजमपसार्य घनं वीजनविघ्नं विधाय बाहुभ्याम् ।

स्मरसन्तापादमणितनिदाघमालिङ्गते मिथुनम् ॥ २६ ॥

तु करोत्वैव । कथं त्वया तादृशो मानः सहसा परित्यक्त इति
वदन्तीं सखीं प्रति नायिकाया उक्त्वारयम् ॥ २३ ॥

सुषित इति । क्षणविरहे सुषित इव अपहृतमवेक्ष इव कुसु-
मेषुकेलिसंक्रामे कामक्राङ्गायुक्ते रिपुरिव, श्रमसमये दास इव किङ्कर
इव नताङ्गीं शोबनभरण्यात् भावः भजन् संवमानः स न तृप्यामि
न परितोषं लभे पुनः पुनर्भजनार्थम् इच्छामीत्यर्थः । सखीयं प्रति
कस्यचिद्दृचनोत्सदम् ॥ २४ ॥

सुक्ष्मसीत । व्यापारात् मानभङ्गनालुकूबव्यापारात् इयं द्विगुणः
मन्युवेगः कोपवेगः यस्याः तद्योक्ता अनुनयेत्याः कोपो द्विगुणायते
इति भावः इति हेतोः मानवतीम् एनामिति शेषः किं कथं सुक्ष्मि
क्ष्मसि ? नोचितमिति भावः । कथमित्याह स्त्री हेति, स्त्री हेन
तैलेन प्रणयेन च भवः उत्पन्नः अग्निः पयसा जलेन, सान्त्वेन
अनुनयेन च रोषः उन्मिषति वर्द्धते इत्यर्थः । क्लेशमूलो दीपका-
लङ्कारः । नायकं प्रति सख्या उक्त्वारयम् ॥ २५ ॥

मलयजमिति । घनं सान्द्रं मलयजं चन्दनरसं योश्चसन्ताप-
हरणाय पस्तुमिति शेषः अपसार्य दूरीकृत्य त्यक्तेत्यर्थः वीजनविघ्नं
विधाय व्यजनहस्ता परित्यज्येति भावः मिथुनं स्त्रीपुंसौ स्मरसन्ता-
पात् स्मरसन्तापः निदाघः पाण्डुः तत्सन्ताप इति भावः येन तद्योक्ता
सत् बाहुभ्याम् आलिङ्गते परस्परमिति शेषः । आश्चसन्तापाद्
कामसन्तापोऽधिक इति भावः ॥ २६ ॥

महतोऽपि हि विश्वासात्सहाशया दधति नाल्पमपि लघवः ।

संघृणुतेऽद्रीनुदधिर्निदाघनद्यो न भेकमपि ॥ २७ ॥

मधुधारेव न मुञ्चसि मानिनि रूक्षापि माधुरीं सहजाम् ।

कृतमुखमङ्गापि रसं ददासि मम सरिद्विवाश्लोधेः ॥२८॥

मदनाकृष्टधनुर्न्याघातैरिव गृह्णिणि पथिकतरुणानाम् ।

वीषातन्मीक्षाणैः केषां न विकम्पते चेतः ॥ २९ ॥

मम भयमस्याः कोपी निर्वेदोऽस्या ममापि मन्दाक्षम् ।

महत इति । महाशयाः उदारचित्ताः गभीराश्च विश्वासात्
आश्रितरक्षा कर्तव्येति प्रत्ययात् ज्ञानादिति यावत् महतोऽपि
येषामाश्रयदाने महत् कष्टं सम्भवतीति तानपि किञ्चित् क्षुद्रानित्यपि-
यन्त्यर्थः, दधति हि आश्रयदानेन रक्षतीति भावः लघवः क्षुद्राः
अल्पमपि ददुर्मापि न दधतीत्यनेनावयः । तथाहि उदधिः संघृणु-
त्यद्रीन् मैनाकादीन् संघृणुते महाशयतोरपि इन्द्रात् रक्षति, निदाघ-
नद्यः शीघ्रसरितः भेकमपि मण्डूकमपि न संघृण्वते इति वचनविप-
रिषामेन योज्यम् । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥२७॥

मधुधारेवेति । हे मानिनि ! त्वं रूक्षापि कोपकलुषितापि
तोत्रापि च मधुधारेव सहजां स्वाभाविकीं माधुरीं माधुर्यं मनोहरत्वं
मिष्टताञ्च न मुञ्चसि न त्यजसि, सरित् नदी अश्लोधेः संघृष्टस्यैव कृतः
सहस्य भङ्गः वक्रिमा यथा तादृशी अपि मम रसं प्रीतिं जलं ददासि ॥
उपमाबह्वारः । मानिनीं प्रति नायकस्य उक्तिरियम् ॥ २८ ॥

मदनेति । हे गृह्णिणि ! गृह्णस्वामिनि ! केषां पथिकतरुणानां
प्रेषितवृषकानां चेतः मदनेन आकृष्टा या धनुषः ज्या मौषीं तस्याः
आघातैरिव आघातजनितशब्दैः टङ्कारैरिवेत्यर्थः वीषातन्मीक्षाणैः
वीषातन्मीक्षानादैः न विकम्पते न व्यथते इत्यर्थः सर्वेषामेव व्यथते
इत्यर्थः । उपमाबह्वारः ॥ २९ ॥

मनेति । अितस्य संघृतिः संवरणं गोपनं तदर्थं नमिता कञ्चरा

जातं क्व चान्तरिक्षे क्षितसंघटितनमितकन्धरयोः ॥ ३० ॥

मुक्ताम्बरैव धावतु निपततु सहस्रं त्रिमार्गगा वासु ।

इयमेव नर्मदा मम वंशप्रभवानुरूपरसा ॥ ३१ ॥

सृगमदलेपनमेनं नीलनिचोलेव निशि निषेव त्वम् ।

कालिन्द्यामिन्दीवरमिन्दिन्दिरसुन्दरीव सखि ॥ ३२ ॥

श्रीवा श्याम्नां तथाभूतयोः मध्ये मम भयम् अपराधजनितमिति भावः अस्याः कान्तायाः क्रोधः कथमित्यं मदेकप्रवर्षं प्रति समैतादृशो ज्ञान इति धियेति भावः ममापि मन्दाक्षं लज्जालतापराधेन मया कथं सोपगन्व्येति धियेति भावः अस्याः कान्तायाः निर्वेदः स्थावमानना यतादृशे प्रथयिनि कथं मयावज्ञा प्रदर्शितेति धियेति भावः । नन्वज्ञानापदीर्घादेर्निर्वेदः स्थावमाननेति दर्पणः । वै च क्वापि अन्तरिक्षे जातं गतं विलुप्तमिति भावः ॥ ३० ॥

सुक्तेति । सुक्तं त्यक्तम् अम्बरं वस्त्रम् आकाशञ्च यथा तथोक्ता एव धावतु गच्छतु, सहस्रं निपततु, सखितगतं भवतु, निम्नं भजतु च, त्रिमार्गगा त्रयो मार्गाः पन्थानः शिष्टाः अशिष्टाः शिष्टाशिष्टाश्च आचारा इति भावः तान् गच्छतीति तथोक्ता कटाक्षित् शिष्टाचारिणी कटाक्षित् शिष्टाचारिणी कटाक्षित् उभयचारिणी वा मधुपानदृशाया-मिति सर्वत्र योज्यम् । बहुमार्गगामिनी च अस्तु भवतु किन्तु इयमेव वंशप्रभवा सत्कुलजा सोमप्रभवा च, रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवेत्यमरः । अतुरूपः सुसदृशः रसः प्रेम ललञ्च यस्यास्तथाभूता अतएव मम नर्मदा सुखदायिनी नदी च । कथमपरां विहाय मत्ताबासस्यां तवाशक्तिरिति वादिनीं कार्क्षित् प्रति नायकस्य वचनमिदम् । द्विती-यार्थस्थानभिधेयत्वात् श्लेषध्वनिः ॥ ३१ ॥

सृगमदेति । हे सखि कालिन्द्यां यतनायाम् इन्दीवरं नीलपद्मं इन्दिन्दिरसुन्दरीव अमरीव त्वं निशि रजन्यां नीलः निचोलः

मम सख्या नयनपथे मिलितः शक्तो न कश्चिदपि चलितुम् ।
 पतितोऽसि पथिक विषमे घट्टकुटीयं कुसुमकेतोः ॥ ३३ ॥
 महता प्रियेण निर्मितमप्रियमपि सुभग सञ्च्यतां याति ।
 सुतसम्भवेन यौवनविनाशनं न खलु खेदाय ॥ ३४ ॥
 मानग्रहगुरुकोपादनु दयितात्येव रोचते मच्चम् ।
 काञ्चनमयी विभूषा दाहाञ्चितशुद्धभावेव ॥ ३५ ॥

— — —

वहनं यस्यास्तथाभूतैव परिहितनीलवसनैव सती ऋगमदलेपनं कस्त-
 रोविलेपनवंतम् एनं कान्तं निषेव भज । अत्र सर्वेषामेव समरूप-
 त्वात् न प्रकाशभयमिति भावः । सख्या नायिकां प्रत्युक्तिरियम् ॥ ३२ ॥

कर्मेति ६ हे पथिक ! मम सख्याः नयनपथे दृष्टमार्गे कटाक्षे
 इति यावत् मिलितः पतितः कश्चिदपि जन इति शेषः चलितुं न
 शक्तः ? न समर्थः ? अतः विषमे सङ्कटे पतितः अस्मि यतः इयं मत्-
 सखीति शेषः कुसुमेपोः कामस्य घट्टकुटी घट्टस्थितगृहविशेषः । एता-
 मतिक्रम्य न केनापि गन्तुं शक्यते, तत्त्वमत्र समाशुक्तो भवेति दृष्ट्याः
 कश्चित् पथिकं प्रत्युक्तिरियम् । अत्र वाक्यार्थस्य हेतुत्वेन निर्देशात्
 वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । हेतोर्वाक्य-
 पदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते इति ॥ ३३ ॥

महतेति । हे सुभग ! महता प्रियेण निर्मितं कृतम् अप्रिय-
 मपि कर्मेति शेषः सञ्च्यतां याति प्राप्नोति । तथाहि सुखस्य पुत्रस्य
 सम्भवेन उत्पत्त्या यौवनविनाशनं यौवनविध्वंसः खेदाय दुःखाय न
 खलु नैव । कृतापराधेन मया कथं सा गन्त्व्येति वादिनं नायकं
 प्रति नायिकासख्या नायिकायाः समीपे समानयनवचनमिदम् ।
 विशिष्येण सामान्यसमर्थनरूपोऽयान्तरन्यासः ॥ ३४ ॥

मानेति । मानस्य ग्रहः अवलम्बनं तेन गुर्भहान् यः कोपः

यकारादिः ।

यूनः कण्टकविटपानिवाञ्चलग्राहिणस्यजन्ती सा ।
 वन इव पुरेऽपि विचरति पुरुषं त्वामिव जानन्ती ॥ १ ॥
 युष्मासूपगताः स्त्री विबुधा वाङ्मात्रपाटवेन वयम् ।
 अन्तर्भवति भवत्स्वपि नाभक्तस्तन्न विज्ञातम् ॥ २ ॥

तस्मात् अहं अनन्तरं दविता प्रिया परित्यक्तमानतया अतुकूलवर्तिनी
 काला दाहेन अग्निसन्नाप्तेन अश्रितः प्रशांसतः शुद्धभावः निर्मलता
 यस्यास्तथाभूता काञ्चनमयी सौवर्णी विभूषेव अलङ्कारं इव मद्भ्रमं
 अथैव अत्यन्तमेव रोषते स्वदते अतिमुखायते इति यावत् । उप-
 मालङ्कारः । सखायं सखीं वा प्रति नायकस्योक्तिरियम् ॥ ३५ ॥

यून इति । वन इव पुरे नगरेऽपि बहुयुवकनागरवतीति
 भावः सा कामिनी कण्टकविटपानिव अञ्जलपाहिणः अतिलुब्धानिति
 भावः यूनस्तद्वयान् त्यजन्ती परिहरन्ती त्वामिव अन्यव्यवच्छेदार्थं एव-
 शब्दः । पुरुषं जानन्ती विचरति त्वामेवाभिलषतीति भावः । तस्यान्वं
 तस्यामासज्ज्ञेति कस्याश्चित् दूत्याः कश्चित् प्रति वचनमिदम् । उप-
 मालङ्कारः ॥ १ ॥

युष्मास्त्विति । हे विबुधाः ! विद्वांसः ! वयं वाङ्मात्रपाटवेन
 पाण्डित्यमात्रबलेन युष्मान् उपगताः प्राप्ताः स्मः, विद्वानेवाभि-
 खानाति विद्वज्जनमनोगतस्मिन्ति धियेति भावः । भवत्सु युष्मासु मध्ये-
 ऽपि अभक्तः निरन्नः दरिद्र इत्यर्थः न अन्तर्भवति न तिष्ठतीत्यर्थः
 तत् न विज्ञातं मर्यातं शेषः । निर्धनस्य विदुषः कस्यापि कुलपितु
 समाजे समागतस्तुप्राप्तगौरवस्य वचनमिदम् ॥ २ ॥

यत्र न दूती यत्र स्निग्धा न दृशोऽपि निपुणया निहिताः ।

न गिरोऽद्यापि व्यक्तीकृतः स भावोऽनुरागेण । ३ ॥

या नीयते सपत्न्या प्रविश्य यावर्जिता भुजङ्गेन ।

यमुनाया इव तस्याः सखि मलिनं जीवनं मन्ये ॥ ४ ॥

यस्मिन्नयशोऽपि यशो क्लीर्विघ्नो मान एव दौःशील्यम् ।

लघुता गुणक्षता किं नवो युवा सखि न ते दुष्टः ॥ ५ ॥

येति । यत्र यस्मिन् भावे प्रणये दूती न निहितेति शेषः, यत्र स्निग्धाः स्नेहवर्षिण्यः दृशोऽपि न निहिताः, यत्र गिरोऽपि वाचोऽपि अनुरागव्यञ्जिका इति भावः न निहिता इति शेषः, अद्यापीति नर्वत्त योज्यम् । किन्तु निपुणया चतुरया स भावः प्रणयः अनुगमनेन सहसरण्येनेति यावत् व्यक्तीकृतः प्रकटितः । एतावन्तं कार्त्तिकभयोः प्रणयो न विदितः, सास्यतन्तु सरण्येन विनिवेदित इति भावः । स्तुतमनुगच्छन्त्यां कस्याञ्चित् तत्रत्यानामान्दोषन-
मिदम् ॥ ३ ॥

येति । या सपत्न्या पत्युरपयरा कान्तया गङ्गया च नीयते पतिसकाशं समुद्रसकाशञ्च पतिसमीपगमनं यस्याः सपत्न्या स्नेच्छायत्त-
मिति भावः, या भुजङ्गेन लम्पटेन पत्या इति शेषः कार्त्तिकयास्त्व-
सर्पेण च वर्जिता त्यक्ता दुर्भगत्वादिति कृष्णताङ्गितत्वादिति च भावः, हे सखि ! यमुनाया इव तस्याः कामिन्याः जीवनं जीवितं जलञ्च मलिनं निन्द्यं श्यामञ्च मन्ये सम्भावयामि । सपत्यधीनायाः कामिन्या जीवनं विफलमिति कस्याञ्चित् कामपि प्रति वचनम् । उपसाह-
कारः । यमुनाजलस्य श्यामत्वं प्रसिद्धम् ॥ ४ ॥

वर्जिता इति । हे सखि ! यस्मिन् यूनि अयशः व्यकीर्त्तिरपि तवेति शेषः यशः यस्तवाकीर्त्तिरपि कीर्त्तिमिव गणयतीति भावः । यस्मिन् स्त्रीलज्जा तवेति शेषः विघ्नः अन्तरायः यस्तुव लज्जां समागम-
विघ्नमिव मन्यते इति भावः । यस्मिन् मानस्तवेति दौःशील्यं दुःशी-

यद्दीक्ष्यते खलानां माहात्म्यं कापि देवयोगिनः ।

काकानामिव शौक्ल्यं तदपि हि न चिरादनर्थाय ॥ ६ ॥

यत् खलु खलमुखहुतवहविनिहितमपि शुद्धिमेव परमेति ।

तदनलशौचमिवांशुकमिह लोके दुर्लभं प्रेम ॥ ७ ॥

अता तादृशे अनुरागिणि मानस्तव दुःशीलतां व्यनक्तोति तादृश-
गुरुषु मानो न कर्त्तव्य इति भावः । यस्मिन् बहुता तव लाघवम्
अशुण्यतेति भावः गुणक्षता यस्तव गुणानामिच्छत्वं गुणक्षता भ्रम्यते
इति भावः स नवो युवा त्वया किं न दृष्टः नायच्छोकितः ? तादृशो
युवा त्वयावश्यमेव दर्शनेनाहृद्यह्य इति भावः । नायिकां प्रति
सख्या उक्तिरियम् । अथवा स नवो युवा त्वदर्थम अस्माभिः किं न
दृष्टः अपि तु दृष्ट एव । तत्त्वयात्र यूनि समासांक्तिविधेयोऽत वा सख्या
उक्तिरियम् ॥ ५ ॥

यदिदति । कापि देवयोगेन खलानां दुर्जनानां यत् माहात्म्यम्
श्रौताद्यं वीक्ष्यते दृश्यते तदपि काकानां शौक्ल्यमिव न चिरात् अवि-
लम्बमेव अनर्थाय हि अभङ्गलाय एव, यथा काकानां कदाचित् श्वेत-
त्वदर्शनमशुभकरं तथा दुर्जनानां कदाचित् सतकार्यास्तुष्टानं महतः
अकार्यस्य करिष्यमाणस्य सूचकमिति भावः । उपमालङ्कारः ॥ ६ ॥

यदिदति । यत् खलु प्रेम खलानां दुर्जनानां सुखानि छुतवहाः
अन्यथ इव दुर्वेषासङ्गात्त्वादिति भावः, तेषु विशेषेण निहितम्
अर्पितमपि परं केवलं शुद्धिमेव पवित्रतामेव दोषराहित्यमेवेत्यर्थः इति
प्राप्नोति दुर्जना अपि यत् न निन्दन्ति परं प्रशंसन्तीति भावः,
अनले अग्नौ शौचं शुद्धिर्यस्य तादृशम् अग्निविशोषितमित्यर्थः अंशुक-
मिव वसनमिव इह लोके दुर्लभम् । एतादृशमनिन्द्यं प्रशंस्यञ्च प्रेम
सर्वैरेवाकाङ्क्षोयमिति कस्याचित् कापि प्रख्यातः । उपमा-
लङ्कारः ॥ ७ ॥

यन्नावधिमर्षयते पाथेयार्थं ददाति सर्वस्वम् ।

तेनानयातिदारुणशङ्कामारोपितं चेतः ॥ ८ ॥

यूनामीर्ष्यावैरं वितन्वता तरुणि चक्ररुचिरेण ।

तव जघनेनाकुलिता निखिला पल्ली खलेनेव ॥ ९ ॥

यावज्जीवनभावी तुल्याशययोर्नितान्तनिर्भेदः ।

नद्योरिवैष युवयोः सङ्गो रसमधिकमावहतु ॥ १० ॥

यदिति । यत् अर्षधिं प्रत्यागमनसमयं न अर्षयते कटा पुन-
स्त्ववागन्तव्यमिति न पृच्छतीति भावः, पाथेयार्थं मार्गव्ययार्थं
सर्वस्वं समस्तं धनं ददाति च खट्वन्त्यर्थं किमपि न रक्षतीति भावः,
तेन तथाचरणेनेति भावः अनया मम कान्तया चेतः चित्तं मदीय-
मिति भावः अतितदारुणशङ्काम् आरोपितम् । अवधेरप्रश्नेन स्वव्य-
याय च धनरक्षणाकरणेन मम गमनात् परमेव इयं प्राणान् त्यज्य-
तीति सूचितम् । तेन मम विदेशगमनं न वृत्तमिति कथं त्वया न
नतमिति वादिनं सखायं पत्युक्त्वािरयम् ॥ ८ ॥

यूनामिति । हे तरुणि ! यूनां तरुणानाम् देष्यावैरं बहूना-
मेकभोग्यत्वादिति भावः वितन्वता विदधता चक्रवत् रुचिरेण मनो-
हरेण मर्दनचक्रवता च खलेनेव धान्यमर्दनस्थानेनेव तव जघनेन
कटिपुरोभागेन निखिला समया पल्ली पल्लीस्थो जन इत्यर्थः आकु-
लिता व्याकुलीकृतित्यर्थः । बहवस्तव प्रणयमभिचषन्तीति भावः ।
दूत्या नार्थकं प्रत्युक्तिरियम् । उपमाबह्वारः ॥ ९ ॥

यावदिति । तुल्यः समः आशयः आभिप्रायः ययोः तथाभूतयोः
युवयोः नद्योरिव यावज्जीवनभावी आर्जावनस्थितिशाबी यावत्-
सखिवास्थितिशाबी च नितान्तनिर्भेदः अतिसयेनाभिन्नः एषः सङ्गः
सख्यम् अधिकं रसं प्रीतिं जलञ्च आवहतु वर्द्धयत्वित्यर्थः । उपमा-
बह्वारः ॥ १० ॥

यन्निहितां शिखरयस्मि मालां सा यातु शठ भवन्तमिति ।

प्रहरन्तीं शिरसि पदा स्मरामि तां गर्वगुरुकीपाम् ॥११॥

यौवनगुप्तिं पत्यौ बन्धुषु सुगधत्वमार्जवं गुरुषु ।

कुर्वाणा हलिकबधूः प्रशस्यते व्याजतो युवभिः ॥ १२ ॥

यो न गुरुभिर्न मित्रैर्न विवेकेनापि नैव रिपुहसितैः ।

नियमितपूर्वः सुन्दरि स विनीतत्वं त्वया नीतः ॥ १३ ॥

यदिति । हे शठ ! धूर्त ! यया निहितां दत्तां मालां शिखरयसि शिरोभूषणीकरोषि सा इति हेतोः त्वत्प्रणयहेतोरित्यर्षः भवन्तं यातु गच्छतु भवत्प्रणयिनी भवत्त्विति यावत् सदर्थमागतायां तस्यां त्वं गूढं विहरतीति शठसम्बोधनेन द्योत्यते तस्मात् न मे तया प्रयोजनमिति भावः । पदा शिरसि प्रहरन्तीं ताडयन्तीं गर्वस्य सौभाग्याभिमानेन गुरुकीपाम् अतिमानिनीं तां कामिां स्मरामि । तस्यामेव ममासक्तिर्नान्यस्यामिति मखायं प्रति नायकस्य वचनम् ॥११॥

यौवनेति । पत्यौ स्वामिनि यौवनस्य गुप्तिं गोपनं यौवनोचित-
विलासादिगोपनमिति यावत् बन्धुषु पित्रादिषु सुगधत्वं बालभावः
गुरुषु चशुरादिषु अार्जवं सारल्यं कुर्वाणा यतो यौवनविलासराहित्यं
सुगधत्वं सारल्यञ्चास्या दृश्यते ततो नेयमित्यतः सञ्चरणेऽपि दृष्यते
इति भावः, हलिकस्य नीचजातिविशेषस्य बधूः कान्ता युवभिः तरुणैः
व्याजतः क्लेन तत्तच्चातुर्यवत्तयेति भावः प्रशस्यते स्तूयते, इयमिति-
चक्षुरा कामिनी पत्यादीन् प्रतार्य्य अस्माभिर्गूढं विहरतीति धिषेति
भावः ॥ १२ ॥

य इति । हे सुन्दरि ! यः गुरुभिः पित्रादिभिः न, मित्रैः
सुहृद्भिः न, विवेकेन विशिष्टज्ञानेनापि न, रिपुणां शत्रूणां हसि-
तैश्च नैव नियमितपूर्वः पूर्वं नियमितः पूर्वं न सन्नागं नीत इति
यावत् गुरवः सदाचारभ्रष्टं पुत्रादिकं सदुपदेशेन सत्पथं नबन्ति,
मित्राणि मधुरोपन्यासेन मित्रं वशमानयन्ति, विवेकशक्तिः पुरुषं

यन्मूलमाद्रमुदकैः कुसुमं प्रतिपर्व फलभरः परितः ।

द्रुम तन्माद्यसि वीचीपरिचयपरिणाममविचिन्त्य ॥ १४ ॥

यस्याङ्गे स्मरसङ्गरविश्रान्तिप्राञ्जला सखी स्वपिति ।

स वहतु गुणाभिमानं मदनधनुर्बल्लिचोल इव ॥ १५ ॥

यदि दानगन्धमात्रादसन्ति सप्तच्छदेऽपि दन्तिन्यः ।

किमिति मदपङ्कमलिनां करी कपोलस्थलीं वहति ॥ १६ ॥

दुराचारात् निवर्त्तयति, शत्रवः दुराचारं शत्रुं शोभं निपततीति धिया हसन्ति, एतेरपि यः पूर्वं न शिक्षितः स त्वया विनीतत्वं नीतः, इदानीं त्वद्गवर्त्ती म सर्वान् दुराचारान् तत्याजेति भावः । कस्याश्चित् नायिकायाः स्वजनप्रशंसनमिदम् ॥ १२ ॥

यदिति । हे द्रुम ! एत ! यत् यतः मूलम् उदकैः जलैः व्याद्रे, प्रतिपर्वं प्रातःकाले कुसुमं, परितः समन्तात् फलानां भरः अतिशयः । तत् तवः कारणात् वीचीनां तलस्थनदीतरङ्गाणां परिचयस्य सम्बन्धस्य परिणामम् अस्मान् फलं वा अविचिन्त्य अविचार्य साद्यास भक्तो भवति, यदा नदीजलशोषणेन तरङ्गसङ्गराहित्यं तव स्यात् तदा ते कावस्या भविष्यतीति तव चिन्तनमुचितमिति भावः । अपरसाहाय्ये नोद्धतं प्रति कस्यांचिद् वचनम् । अपस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ १४ ॥

यस्येति । स्मरसङ्गरस्य कामसंघामस्य विभ्रान्तौ समाप्तौ प्राञ्जला सुप्रसन्ना सखी यस्य कान्तस्य अङ्गे क्रोडे स्वपिति नद्राति सुमदनस्य कामस्य धनुर्बल्लिचोल इव धनुर्लतावरणवस्त्रमिव गुणाभिमानं सौन्दर्यादिगुणगर्वं वहतु प्राप्नोत । कस्याश्चित् कामपि प्रवृत्तिरियम् ॥ १५ ॥

यदीति । यदि दानगन्धमात्रात् केवलात् कस्याद्यादिति यावत्, मात्रपदेनान्यगुणव्यवच्छेदः । दन्तिन्यः करिण्यः सप्तच्छदेऽपि तदास्वतरावपि वसन्ति सप्तच्छदमाश्रित्य तिष्ठन्तीति यावत्, तदा करी मजेन्द्रः मदपङ्केन मदस्त्रावेष सन्तिनां सप्तच्छदां कपोलस्थलीं

यदवधि विहङ्गमात्रा विकसितकुसुमोत्करा शयश्रेणी ।

पीतांशुकप्रियेयं तदवधि पक्षीपतेः पुत्री ॥ १७ ॥

यमुनातरङ्गतरलं न कुवलयं कुसुमलावि तव सुलभम् ।

यदि सौरभानुसारी भङ्गारी भ्रमति न भ्रमरः ॥ १८ ॥

ये शिरसि विनिहिता अपि भवन्ति न सखे समानसुखदुःखाः

चिकुरा इव ते बाला एव जडाः पाण्डुभावेऽपि ॥ १९ ॥

गण्डभागं किंमति कथं वृद्धति धारयति । केवलं धनशास्त्रित्वेन पुरुषा न कात्या अपितु पौरुषशास्त्रित्वसङ्कतेन धनशास्त्रित्वेनेति भावः । काश्चित् पौरुषहीनं धनिनं कामयमानां प्रति कस्याचिदङ्गिरियम् अप्रस्तुतप्रशंसाह्वारः ॥ १६ ॥

यदिति । यदवधि यत आरभ्य विकसितः कुसुमानाम् उत्करः समूहः यस्याः तथाभूता शयश्रेणी शयास्वल्पराजिः विहङ्गमात्रा विशेषेण दृष्टिं प्राप्तेव, तदवधि तत आरभ्य इयं पक्षीपतेः पुत्री पीतं यत् अंशुकं वसनं तत्प्रिया पीतवसनपरिधायिनी जातेति शेषः । विकसितशयराजिषु पीतकुसुमाच्छादितत्वात् अहं पीतवसनतया तव विशिष्टं गता न केनापि विभाव्यते इति धियेति भावः ॥ १७ ॥

यमुनेति । हे कुसुमलावि ! पुष्पचयनकारिणि ! यमुनाया-
नरङ्गेषु तरलं चञ्चलं कुवलयं नीलोत्पलं तव न सुलभं सुपापं तादृश-
नीलोत्पलस्य स्वनयनसादृश्येन नयनप्रतिबम्बमेतत् न नीलोत्पलमिति
भ्रमादिति भावः, यदि सौरभानुसारी सौगन्धानुगामी अतएव भङ्गारी
भ्रमरः न भ्रमति नीलोत्पलोपरीति शेषः एवञ्च भ्रमरभङ्गारवस्त्री-
लोत्पलमेव तव सुलभं नान्यदिति भावः, एतेन नायिकायाः सौन्दर्य-
तिशयो त्यज्यते । एतदनु रूपं पद्यमेकं आलिसदृशकारप्रस्तावे दर्पण-
कारेणोद्धतम् । यथा, निजनयनप्रतिबम्बैरम्बुनि बहुयः प्रतारिता
क्रापि नीलोत्पलेऽपि विन्दुशति करमर्पयितुं कुसुमलावीति ॥ १८ ॥

ये इति । हे सखि ! ये जनाः शिरसि विशेषेण निहिता

यन्नियतनिर्गुणं यन्न वंशजं यच्च नित्यनिर्वाणम् ।
 किं कुर्मस्तन्निहितं धनुःपदे देवराजेन ॥ २० ॥
 या दक्षिणा त्वमस्यामदक्षिणी दक्षिणस्त्वमितरस्याम् ।
 जलधिरिव मध्यसंस्थो न वेलयोः सदृशमाचरसि ॥२१॥
 युगपज्जघनोरःस्तनपिधानमधुरे त्रपास्मितार्द्रमुखि ।

अपि घृता अपि सखत्वं पालिता अपीति भावः न समानसुखदुःखाः
 भवन्ति लालयितुः सुखेन सुखिनः दुःखेन च दुःखिनः न भवन्तीत्यर्थः,
 ते बालाः अर्भकाः चिकुरा इव केशा इव पाण्डुभावेऽपि वार्द्धक्ये-
 ऽपि जडाः मूर्खा एव अचेतना एव च । उपमालङ्कारः । पश्चाद्यं
 प्रति कस्यचित् खेदवचनमिदम् ॥ १८ ॥

यादिति । यत् नियतं सततं निर्गुणं मौर्वीरहितं विद्याकौश-
 लदिभूयञ्च यत न वंशजं न वेणुसम्भवं न सत्कलजातञ्च, यच्च नित्यं
 निर्वाणं विनाशो यस्य तथोक्तं क्षणविनश्वरमित्यर्थः नित्यं निर्वाणं
 विनाशः हानिरिति यावत् यस्मात् तादृशञ्च देवराजेन इन्द्रेण
 प्रभुणा च तत धनुःपदे कोटण्डस्थाने मसुन्नतपदे च निहितं स्थापितं
 किं कुर्मः वयमिति शेषः । प्रभुणा अयोग्ये जने यदि इयान् भावः
 समर्थते तदास्माकं किं कर्तव्यं प्रभोरेवात्माधिक्यकारित्वमिति
 भावः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ २० ॥

येति । या नारी दक्षिणा अनुकूला त्वत्प्रणयान् प्रदुष्यतीति भावः
 त्वम् अस्यां नार्याम् अदक्षिणः अननुकूलः, त्वत्प्रणयान् अननु-
 कूलायां दक्षिणः अनुकूलः । अतः जलधिरिव स मध्यसंस्थः
 मध्यवर्ती समानुरागेः सन्निति भावः वेलयोः तटस्थो नदीनां स्यात्तीर-
 नीरवोरित्यमरः । सदृशम् अनुरूपं न आचरति इत्यर्थः व्यवहरसि ।
 त्वया समानुरागेण उभयोः कान्तयोर्व्यवहारः पश्चाद्यं प्रति
 कस्यचिदुक्तिः । उपमालङ्कारः ॥ २१ ॥

युगपदिति । युगपत् समकालं जघनोः कौशलीः वचो-

लोलाक्षि नैष पवनो विरमति तव वसनपरिवर्ती ॥ २२ ॥

यद्यपि बह्वः शैलैर्यद्यपि गिरिमथनमुषितसर्वस्वः ।

तदपि परभीतभूधररक्षायां दीक्षितो जलधिः ॥ २३ ॥

अस्यां दिशि यस्य तरोर्यामित्य शिखां यथोन्नतशोवम् ।

दृष्टा सुधांशुलेखा निशां चकोरस्तथा नयति ॥ २४ ॥

अथोच्च पिधानेन आच्छादनेन मधुरे मनोजारिणि एवं जवनक्षणा-
च्छादनं क्रियते धेन मनो ह्रियते इति भावः, तथा त्वपया लज्जया
यत् स्थितं मन्दहसितं तेन आर्द्रं प्रसन्नमिति भावः सुखं यस्यास्तत्-
शब्दुद्धौ, हे लोलाक्षि ! चञ्चलनेत्रे ! तव वसनपरिवर्ती वस्त्र-
परिवर्तनकारी एष पवनः न विरमति वस्त्राच्छादनराहित्यमकृत्वा
न निवर्तते इति यावत् । त्वया सच्च विचारं विना गतिनेन गन्तव्यं
तत्त्वमेनमनुदृष्ट्वा खोति नायिकां प्रति कस्याश्चित् अप्रस्तुतवर्णनेन
विज्ञापनवचनमितम् ॥ २२ ॥

यद्यपीति । जलधिः समुद्रः यद्यपि शैलैः पर्वतैः बह्वः सेतु-
निर्माणाथमिति भावः, यद्यपि गिरिणा मन्दरेण यत् मथनं विलो-
डनं तेन कृतं सर्वस्वं धनं यस्य तथाभूतः यद्यपि पर्वतैरेवमुपद्रुत
इति भावः, तदपि तथापि परेभ्यः शत्रुभ्यः भीताः ये भूधराः
पर्वता मैनकाकाटवः तेषां रक्षायां दीक्षितः नियतव्रत इत्यर्थः, मदान्तः
शत्रून्पि शरणागतान् रक्षन्तीति भावः । अप्रस्तुतप्रशंसाङ्कारः
॥ २३ ॥

अस्यामिति । अस्यां दिशि यस्य तरोर्दक्षिणं यां शिखाम् एव
अपसम्पन्न उन्नता योवा यस्मिन् तत् यथा सुधांशुलेखा चन्द्रकला
दृष्टा चकोरेणेति शेषः चकोरः तथा तैव प्रकारेण तस्यामेव दिशि
तस्यैव तरोस्तामेव शाखाम् आश्रित्येति भावः शिखां रजनीं नयति
अभवति पुनश्चन्द्रकलादर्शनाशयेति भावः । अप्रस्तुतप्रशंसाङ्कारः ।

यत्नार्जवेन लघुता गरिमाणं यत्र वक्रता तनुते ।
 ऊन्दःशास्त्र इवास्मिंश्लोके सरलः सखे किमस्मि ॥ २५ ॥
 यत्रोपकारकं यत्र भूषणं यत्रकोपमातनुते ।
 गुरुणापि तेन कार्यं पदेन किं श्लोपदेनेव ॥ २६ ॥
 यूथपते तव कश्चिन्न हि मानस्यानुरूप इह विटपी ।
 प्रेरय दिनं निदाघद्राघीयः क्व खलु ते छाया ॥ २७ ॥

कामपि तरुणीं मनोहारिणीं प्रति द्रुत्वाः कस्यचित् तरुणस्य तदेका-
 यत्नश्लोचितत्वकथनमिदम् ॥ २४ ॥

यत्नोति । हे सखे ! यत्र यस्मिन् देशे आर्जवेन सरलतया
 लघुता तन्यते इति शेषः, यत्र वक्रता कौटिल्यं गरिमाणं गौरवं तनुते
 विस्तारयति, ऊन्दःशास्त्र इव अस्मिन् श्लोके किं कथं सुरेवः
 अजुः अस्मि ॥ ऊन्दसि लघुः सरलतया रेखया गुरुस्य वक्रतया रेखया
 लिख्यते इति प्रसिद्धिः । सखायं सरलव्यवहारेण हृतमानं प्रति
 कस्यचिदुक्तिरियम् । उपमालङ्कारः ॥ २५ ॥

यदिति । यत् पदं कार्याधिकार इति यावत् न उपकारकं,
 यत् न भूषणं न शोभाजनकं न सम्मानजनकमिति यावत्, यत् प्रकोपं
 प्रकटं कोपं क्लेशदायितयेति भावः आतनुते उत्पादयति, श्लोपदेनेव
 चरणस्कोतताजनकरोगविशेषेणैव गुरुणापि महतापि तेन पदेन
 अधिकारेण किं कार्यं ? न किमपीत्यर्थः । उपमालङ्कारः । वृथा-
 पदस्य प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् ॥ २६ ॥

यूथपते इति । हे यूथपते ! गजेन्द्र ! इह अस्मिन् प्रदेशे तव
 मानस्य परिमाणस्य सम्मानस्य च अनुरूपः योग्यः कश्चित् विटपी
 तरुः न अस्तीति शेषः, यस्य छायामाश्रित्व त्वं निदाघक्लेशम् आप-
 नवसीति भावः । तस्मात् निदाघेन पीड्येण द्राघीयः अतिदीर्घं दिनं
 प्रेरय अतिपाहय, ते तव छाया क्व खलु ? अस्तीति शेषः न कुत्सा-
 पीत्यर्थः । त्वं बहुपोषकः, परं ते आश्रयो नास्ति, तत् क्लेशेनैव

यद्यपि चन्दनविटपी फलपुष्पविवर्जितः कृतो विधिनः ।
निजवपुषैव तथापि हि स हरति सन्तापमपरेषाम् ॥२८॥

रकारादिः ।

राज्याभिषेकसलिलचालितमौलिः कथासु कृष्णस्य ।
गर्वभरमन्यराक्षी पश्यति पदपङ्कजं राधा ॥ १ ॥
रतिकलहकुपितकान्ताकरचिकुराकर्षमुदितगृहनाथम् ।
भवति भवनं तदन्यत् प्राग्वंशः पर्णशाला वा ॥ २ ॥

कालं गमयेति कर्मापि प्रति कस्यचिदुक्तिः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः
॥ २७ ॥

यद्यपीति । यद्यपि चन्दनविटपी चन्दनवृक्षः विधिना दैवेन
फलपुष्पविवर्जितः कृतः, तथापि स चन्दनतरुः निजेन वपुषैव शरी-
रेणैव अपरेषां सन्तापं हरति हि नाशयत्येव । दैवात् निर्धनीकृतो-
ऽयं धनेन न परस्य उपकारकः, परं स्वशरीरायासेन यावच्छक्यं
परेषामुपकारं करोतीति कस्यचित् कस्यापि प्रशंसत्यचनमिदम् ।
अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ २८ ॥

राज्येति । राधा गर्वस्य सौभाग्याभिमानस्य भरेण अतिशयेन
मन्यते अलस अजिष्णी नयने यस्यास्तथाभूता सती राज्ये यः आभि-
षेकः तस्य सलिलेन जलेन आश्रितः सिक्तः मौलिः शिरो यस्य
नादृशस्य कृष्णस्य कथासु संवादेषु पदपङ्कजं पश्यति, भवतु स राज्या-
धिकारी, किन्तु मदीयं चरणकमलम् अभिलषत्येवेति धियेति भावः
॥ १ ॥

रतीति । रतौ सुरते यः कबहः तेन कुपितावाः कान्तायाः

रोगी राजायत इति जनवादं सत्यमथ कथयामि ।
 आरोग्यपूर्वकं त्वयि तस्यप्राप्तागते सुभग ॥ ३ ॥
 रुद्रस्वरसप्रसरस्यास्त्रिभिरप्ये नतं प्रियं प्रति मे ।
 स्रोतस इव निष्कं प्रति रागस्य द्विगुण आवेगः ॥ ४ ॥
 रूपमिदं कान्तिरसावयमुत्कर्षः सुवर्णरचनेयम् ।

करेण हस्तेन यः चिकुराणां केषानाम् आकर्षः आकर्षणं तेन
 सुदितः आनन्दितः स्तब्धनाथः स्तब्धस्वामी यत्र तद्याभूतं यत् कानं
 तत् भवनम् आनन्दसदनं हर्म्यमिति भावः भवति, अन्यत् तदुभयं
 स्तब्धं प्राग्बन्धः पत्नीशाला पर्णशाला वा, प्राग्बन्धः प्राग्बन्धिर्गङ्गा-
 इति, पर्णशालोत्तजोऽस्त्रियामिति आनरः । यत्र प्रथमिनौ दम्पती
 वसतस्तदेव स्तब्धमन्यटरण्यमिति भावः ॥ २ ॥

रोगीति । हे सुभग ! त्वयि तस्यप्राप्तं यस्यासन्निधिम् आगते
 सति अद्य अहम् आरोग्यपूर्वकं मन्मथपोडाकूपरोगशान्तिं विधा-
 येति भावः रोगी राजायते राजवत् आचरति इति जनवादं सत्यं
 कथयामि निश्चिनोमोत्कर्षः, त्वत्सन्निधानेनाहं कामरोगिणी राज-
 नदाकरासीति तादृगजनवादस्य सत्यतेति भावः । चिरात् प्राप्तं
 कानं प्रति कानिन्या उक्त्वा इत्यम् ॥ ३ ॥

रुद्रेति । आस्त्रिभिः सस्त्रीभिः रुद्रः निषिद्धः स्वरसः स्त्राभा-
 विकः प्रसरः आधिक्यं यस्य तादृशस्य अन्यत्र रुद्रः वदः सस्य रसस्य
 जलस्य प्रसरः गतिर्यस्य तद्याभूतस्य मे मन निष्कं प्रति स्रोतस इव
 स्रोतोऽम्बुवरणं जत इत्यमरः । अथे नतं मन मनापनोदनाहं
 चरणावनतं प्रियं प्रति रागस्य द्विगुणः आवेगः सत्यक् वेगः ।
 सस्त्रीभिर्निषिद्धाया अपि मे चरणानतकान्तस्य उपरि मज्जान् प्रथया-
 वेगः सज्जातः, तत् शीघ्रं तमानयेति दूर्ती प्रति कस्याश्चिद् भङ्गा
 उक्त्वा इत्यम् । उपमाचङ्कारः ॥ ४ ॥

रूपमिति । हे सचिते ! सुन्दरि ! इदं रूपं मनोहरमकृतिरिति

दुर्गतमिलिता ललिते भ्रमसि प्रतिमन्दिरवारम् । ५ ॥

रचिते निकुञ्जपत्रैर्मिश्रुकपात्रे ददाति सावन्नम् ।

पर्युषितमपि सुतीक्ष्णस्वासकदुष्णं बधूरन्नम् ॥ ६ ॥

रक्षति न खलु निजस्थितिमलघुः स्थापयति नायकः स यथा

तिष्ठति तथैव तद्गुणविद्येयं हारयष्टिरिव ॥ ७ ॥

राजसि कथाङ्गि मङ्गलकलयी सहकारपद्मवेनेव ।

भावः, अथौ कान्तिः सावन्नम्, अयम् उत्कर्षः उत्कृष्टता, इयं वर्धरक्षणा शोभनो वर्ध इत्यर्थः, तथापि दुर्गतेन दारिद्रेण मिथिता सङ्गता अती प्रतिमन्दिरद्वारं प्रतिमन्दिरद्वारं भ्रमसि भिषार्चमिति भावः । ईदृशी रूपशान्तिनी त्वं दारिद्रेण सङ्गतेति महदनौषित्वं तवेति भावः, अथवा प्रेम धनित्वं निर्धनञ्च नावेक्षत इति भावः ॥५॥

रचिते इति । बधूः निकुञ्जपत्रैः अतार्दिपिहितस्यानविशेष्यं यत्नैः रचिते निर्मिते मिश्रुकस्य पात्रे भिषाभाजने पर्युषितमपि अन्नं सुतीक्ष्णेन श्वासेन कदुष्णं ईषदुत्तमं कर्तव्येति शेषः सावन्नम् अन्नं वा सङ्गितं अथा तथा ददाति । सङ्केतनिकेतनस्य निकुञ्जस्य यत्नच्छेदनात् द्वेषेण क्रोधोदयात् तीक्ष्णश्वासः पर्युषितान्नस्य साव-
न्नदानमिति भावः ॥ ६ ॥

रक्षतीति । यः निजस्थितिं अमथ्यादां विनयमिति यावत् स्वस्थानस्थितिञ्च न रक्षति प्रणयजनितवापस्यं न त्यजतीति नायः स्वतश्चतत्वं न त्यजतीत्यर्थञ्च स्थापयति प्रणयप्रवृत्त्या वापस्यत्वात् निवर्त्तयतीति भावः प्राधान्येन गणयतीति भावश्च, सः अन्नचुर्महान् नायकः यथा मध्यमस्थिरिव नायकः काल इति निष्कर्षः, इयं कान्तिनी तस्य गुणेन सादृश्यादिना बद्धा अन्यत्र तस्य मध्यमणेः गुणेन तदन्त-
र्गतसूत्रेण विद्धा शुम्भिता हारयष्टिरिव तथैव नायक इव तिष्ठति नायकाधीनैव तिष्ठतीति भावः ॥ ७ ॥

राजसीति । हे कथाङ्गि ! त्वं सहकारस्य पद्मवेन मङ्गलकलयीव

तेनैव चुम्बितमुखी प्रथमाविर्भूतरागेण ॥ ८ ॥
 रूपगुणहीनहार्या भवति लघुधूलिरनिलचपलेव ।
 प्रथयति पृथुगुणनेया तरुणी तरणिरिव गरिमाणम् ॥ ९ ॥
 रागे नत्रे विजृम्भति विरहक्रममन्दमन्दमन्दात्ने ।
 सस्मितसलज्जमीक्षितमिदमिष्टं सिद्धमाचष्टे ॥ १० ॥
 रोषोऽपि रसवतीनां न कर्कशो वा चिरानुबन्धी वा ।

प्रथमम् आविर्भूतः सङ्घातः रागः प्रथयः यस्य त्वयीति भावः तथाभू-
 तेन तेनैव युक्तेन चुम्बितं मुखं यस्याः तद्योक्ता सती राजसि शोभसे ।
 अन्यत्र रागः शौर्यमित्येव बोध्यम् । प्रथमप्रथयिनं त्यक्त्वा नान्य
 आश्रयणीय इति कयाचित् कामपि प्रति उपदिश्यते । उपमा-
 लङ्कारः ॥ ८ ॥

रूपेति । रूपञ्च गुणाच्च तैर्हीनेन हार्यां हरणीया तरुणी
 अन्यत्रापि समानम् । अनिलचपला वायुचञ्चला धूलिरिव लघुः
 अगौरववतीत्यर्थः भवति, पृथवः महान्तः गुणा यस्य तादृशेन पुंसा
 नेया अहणीया अन्यत्र पृथुभिः सुदृढैः गुणैः रज्जुभिः नेया चाल-
 नीयेति यावत् तरुणी तरणिरिव नौरिव गरिमाणं गौरवं प्रथयति
 विस्तारयति गौरविषी भवतीत्यर्थः । उपमालङ्कारः । गुणशालिनेव
 सङ्गतिर्विधेयति सख्या नाविकां प्रत्युपदेशः ॥ ९ ॥

रागे इति । विरहक्रमेण विच्छेदगत्या मन्दमन्दं मन्दाच्चं लज्जा
 यत्र तादृशे, मन्दाच्चं ह्रीस्वपा मूर्च्छितसरः । नत्रे रागे प्रथये विजृ-
 ष्मति आविर्भवति सति । विजृम्भितेति पाठे विजृम्भितेन विरहक्रमे-
 ष्येति विरहक्रमविशेषणम् । इदं सस्मितसलज्जं मन्दहासलज्जा-
 सङ्घितम् ईक्षितम् अश्लोकनम् इष्टम् आविर्भूतं सङ्गमिति भावः
 सिद्धं निपन्नम् व्याचष्टे कथयति सूचयतीत्यर्थः ॥ १० ॥

रोष इति । रसवतीनां रसिकानां नारीणां रोषोऽपि न
 कर्कशो वा न कठिनो वा न तीक्ष्णो वेत्यर्थः चिरानुबन्धी वा दीर्घ-

वर्षाणामुपलोऽपि हि सुस्निग्धः क्षणिककल्पश्च ॥ ११ ॥
 रोदनमेतद्वन्यं सखि किं बहु सृत्युरपि ममानर्घः ।
 स्वप्नेनेव हि विहितो नयनमनोहारिणा तेन ॥ १२ ॥
 रोषेणैव मया सखि वक्रोऽपि ग्रन्थिलोऽपि कठिनोऽपि ।
 ऋजुतामनीयतायं सद्यः खेदेन वंश इव ॥ १३ ॥
 रजनीमियमुपनेतुं पितृप्रसूः प्रथममुपतस्थे ।

काष्ठस्थायी वा न, हि तथाहि वर्षाणां दृष्टीनाम् उपलोऽपि
 करकोऽपीत्यर्थः सुस्निग्धः सुशीतलः क्षणिककल्पश्च क्षणविध्वंसी च
 भवति हि । कोमलवस्तूत्पन्नं काठिन्यं न तीव्रं न वा चिरस्थायीति
 भावः । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ११ ॥

रोदनमिति । हे सखि ! मम एतत् रोदनं धनम् अतुल्यम्
 उचितमिति यावत् तादृशनायकविरहादिति भावः । किं बहु
 अधिकं किम् ? नयनमनोहारिणा दृष्टिहारिणा चित्तहरेण चेत्यर्थः
 अथवा नयनेन नेत्रव्यापारेण मनोहारिणा चित्तचौरेण अन्यत्र
 नयनमनोव्यापाराभावकारिणा तेन कान्तेन स्वप्नेनेव मम अनर्घः
 अमूल्यः धन्य इति यावत् सृत्युरपि विहितः, तद्विरहे मरणमपि
 प्रशंसनीयमिति भावः । स्वप्ने रोदनमरणादयः शुभसूचका इति
 शास्त्रविदः समामनन्ति । सुखी कथं रोदिषीति वादिनीं प्रति
 नाविद्याया विरहिण्या उक्तिरियम् । उपमालङ्कारः ॥ १२ ॥

रोषेणैवेति । हे सखि ! मया रोषेणैव खेदेन वंश इव अयं
 नायकः वक्रोऽपि ग्रन्थिलोऽपि कठिनोऽपि ऋजुतासम्पाटनाद्योष्यो-
 ऽपीति अतिदुर्दृष्टोऽपीति च भावः सद्यः तत्क्षणमेव अतिशीघ्रमेवे-
 त्यर्थः ऋजुतां सरलतां सुदृप्ततामिति भावः अनोक्त अप्रोक्षत ।
 उपमालङ्कारः ॥ १३ ॥

रजनीति । इयं पितृप्रसूः सन्ध्या रजनीम् उमनेतुं चन्द्रवनीपं

रञ्जयति स्वयमिन्दुं कुनायकं दुष्टदूतीव ॥ १४ ॥

लकारादिः ।

लग्नासि कृष्णवर्त्मनि सुस्निग्धे वर्ति हन्त दग्धासि ।

अयमखिलनयनसुभगो न भुक्तमुक्तां पुनः स्पृशति ॥ १ ॥

लक्ष्मीः शिञ्जयति गुणानमून् पुनर्दुर्गतिर्विधूनयति ।

पूर्णा भवति सुवृत्तसुषाररुचिरपचये वक्रः ॥ २ ॥

प्रापयितुं प्रथमम् उपतस्थे उपस्थिता भवति । दुष्टदूती कुनायकमिव स्वयं इन्दुं चन्द्रं रञ्जयति रक्तवर्णम् अनुरागवन्तश्च करोतीत्यर्थः । सन्ध्यायाः पितृप्रसूत्वे न पितृजननीवद् वन्दनीयत्वेऽपि दैहिककार्यकारित्वं किञ्चिदापरासामिति ध्वन्यते । उपमालङ्कारः ॥ १४ ॥

लग्नासीति । हे सुस्निग्धे वर्ति ! त्वं कृष्णवर्त्मनि वङ्गौ लग्नासि सङ्गतासि, हन्त खेदे । अतः दग्धासि ज्वन्ती मरिच्यसीत्यर्थः, अखिलनयनसुभगः सर्वजननयनरञ्जनः अयं कृष्णवर्त्मा भुक्ता पश्चात् मुक्ता तां भोगानन्तरपरित्यक्तां पुनः न स्पृशति । दर्शनमनोरञ्जनोऽपि अयम् एतादृशप्रकृतियेत् सकृत् भुक्तां नायिकां पुनर्नादत्ते इति अपस्तुतप्रशंसया व्यज्यते । तस्मात् विविच्य त्वयैतत्सङ्गतिः करणीयेति नायिकां तादृशपुरुषानुरागपरां प्रति सख्या उक्तिरियम् ॥ १ ॥

लक्ष्मीरिति । लक्ष्मीः श्रीः गुणान् शिञ्जयति उपदिशति लक्ष्मीवानेव गुणवान् भवतीति भावः, दुर्गतिः अलक्ष्मीरित्यर्थः अमून् गुणान् विधूनयति ताडयति निर्धनी गुणहीनो भवतीति भावः । तथाहि सुषाररुचिः शीतकरिणश्चन्द्रः पृथः सम्पूर्णसखलः सुवृत्तः सुवर्तुलः सुशीलश्च, अपचये क्षये अपूर्णतायामिति भावः वक्रः कुटिलः भवतीत्यर्थः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ २ ॥

सूतातन्तुनिरुद्धारः शून्यालयः पतन्पतमः ।

पथिके तस्मिन्चलपिहितमुखो रोदितीव सखि ॥ ३ ॥

लग्नं जघने तस्याः सुविशाले कलितकरिकरक्रीडे ।

वप्रे सक्तं द्विपमिव शृङ्गारस्त्वां विभूषयति ॥ ४ ॥

लिप्तं न मुखं नाङ्गं न पक्षती न चरणाः परागीण ।

अस्पृश्यतेव नलिन्या विदग्धमधुपेन मधु पीतम् ॥ ५ ॥

कृतेति । हे सखि ! तस्मिन् काले पथिके प्रोषिते इति यावत्
इति शून्यालयः शून्यमृद्धं सङ्केतानलय इति भावः, सूतातन्तुभिः
कर्षणभङ्गैः निरुद्धम् आच्छादितम् द्वारं यस्य तथाभूतः, तथा
पतन्तः पतमाः पथिको यत्र तथोक्तः अतएव अञ्जलेन वसनप्रान्तेन
पिहितम् आच्छतं मुखं येन तादृशः सन् रोदितीव क्रन्दन्तीव । उत्-
प्रेक्षाबद्धारः । सखीं प्रति कस्याचित् प्रोषितोपनायकाया वचनमिदम्
॥ ३ ॥

लग्नमिति । सुविशाले सुष्ठु, आयासशास्त्रिणि कविता अङ्गी-
कृता कृतेति यावत् करिकरेण करिहस्तेन, तर्जन्यनामिके युक्ते
मध्यमा स्याद् वकिष्कृता । करिहस्तः ससहिष्टः कामशास्त्रविशारदै-
रित्युक्तवचनेन क्रीडा विहारो यत्र तथाभूते तस्याः कान्तायाः
जघने कण्ठपुरोभागे मदनमृद्धे इति भावः लग्नं संसक्तं त्वां शृङ्गारः
सुरतलोकाविशेषः करिणः क्रीडाविशेषश्च वप्रे सक्तं वपक्रीडासक्तम्,
उत्प्रेक्षातकेचिः शृङ्गाद्यैर्वपक्रीडा निगद्यते इति । द्विपमिव गजमिव
विभूषयति विशेषेण शोभयति । अत्र द्वयैः पदैः पिशुनयेश्च रहस्य-
वदति कामशास्त्रात् सुरतारम्भगोच्छादावञ्जीवत्वं शुषो भवेदित्या-
वद्धारिकायासुक्तेश्च कलितकरिकरक्रीड इत्यस्य क्रीडाकरत्वेऽपि न
दोष इति भाव्यम् । उपमाबद्धारः ॥ ४ ॥

विप्रेति । परागेषु कौसुमेन रजसा मुखं न, अङ्गं न,

सक्तं जघने तस्याः शुष्यति नखलक्ष्म मानसं च मम ।

भुक्तमग्निशदमवेहनमिदमधिकसरागसाबाधम् ॥ ६ ॥

बल्लयितुमखिलगोपीनिपीतमनसं मधुद्विषं राधा ।

अज्ञेव पृच्छति कथां शम्भोर्दयितार्धतुष्टस्य ॥ ७ ॥

लक्ष्मीनिःखासानलपिण्डीकृतदुग्धजलधिसारभुजः ।

श्रीरनिधितीरसुहृद्यो यथांसि गायन्ति राधायाः ॥ ८ ॥

पश्यात्पि पक्षो न, चरणस्य न खिन्नमिति विभक्तिव्यत्यासेन सर्वत्र
बोध्यम् । अतः विदग्धमधुपेन चतुरन्मन्त्रेण व्यसृशतेव स्वर्गमकुर्व-
तेव नखिन्याः पद्मिन्याः मधु पीतम् । केनाचित् सुचतुरेण जारेण
नायिका तथा भुक्ता येन न किमपि केनापि खचितमिति कयाचित्
काञ्चित् प्रत्युच्यते । अपस्तुतप्रथंसाबद्धारः ॥ ५ ॥

बल्लमिति । तस्याः जघने बल्लं मम नखलक्ष्म नखाघातचिह्नं मान-
सस्य शुष्यति बल्लदिनसम्भोगाभावेन नखलक्ष्मस्य शुष्कत्वं विरहेण च मनस
इति भावः, इदञ्च तस्या जघनमिति भावः भुक्तं मयेति शेषः अतएव
अविशदम् अग्निमूर्धं नखलक्ष्मतादिचिह्नवत्त्वादिनां भावः, अवेदनं बल्ल-
दिनापगमात् नखलक्ष्मतादिजनितवेदनारहितं साम्प्रतम् अधिकसरागम्
अधिकपीतदं किन्तु साबाधं समीपममनाक्षमत्वात् सपोडं व्यथादायकं
ममेति शेषः । दूर्तो प्रति प्रोषितस्य खेदोक्तिः ॥ ६ ॥

बल्लेति । राधा अखिलानां सर्वासां गोपीनां निपीता मनो
येन तथाभूतं बल्लगोपाङ्गनाभोगरतन्मित्त्वर्थः मधुद्विषं कृष्णं बल्लयि-
तम् अज्ञेव अजानतोव दयितार्धतुष्टस्य दयिताया गौर्यां अर्द्धाङ्ग-
हारित्वेन तुष्टस्य पीतस्य शम्भोः कथां पृच्छति । भगवान् शम्भुः
प्रियाया गौर्यां अर्द्धाङ्गेन तुष्टः, अन्तु बल्लीनां नारीणां सम्भोगरतः
न बल्लसे इति राधायाः कृष्णं प्रति परिहारादीर्ष्यावचनमिदम् ॥ ७ ॥

बल्लयति । श्रीरनिधेः रुग्णरुक्ती तीरवाधिन्यः सुहृदः सुनवत्त
शार्ङ्गः बल्लग्राः निःखासानत्वेन अनकरो नारायणस्य राधां प्रत्यु-

लीलागारस्य वह्निः सखीषु चरणातिथौ मयि प्रियया ।
प्रकटीकृतः प्रसादो दत्त्वा वातायने व्यजनम् ॥ ६ ॥

वकारादिः ।

वर्णहृतिर्न ललाटे न तुलितमङ्गं न चाधरे दंशः ।
उत्पलमहारि वारि च न स्पृष्टमुपायचतुरेण ॥ १ ॥

सक्तप्रधिकजनितेनेति भावः प्रियङ्गीकृतं गाढीकृतं दुग्धं यस्य तथाभूतस्य
जलधेः समद्वयं सारं भुञ्जते इति तथोक्ताः सत्यः राधायाः यथांसि
गायन्ति राधायाः प्रसादादङ्गाभिः चारसारो भुञ्जते इति धिघेति
भावः । सापत्यदुःखं नारीणामतिदुःसहमिति कस्याञ्चित् काञ्चित्
प्रत्युक्तिरियम् ॥ ८ ॥

लीलेति । लीलागारस्य क्रोडान्द्वयस्य वह्निः सखीषु स्थिता-
स्थिति शेषः मयि चरणातिथौ पादप्रणये इति भावः प्रियया वाता-
यने गवाक्षे व्यजनं तालपत्रं दत्त्वा व्यजनेन गवाक्षमाच्छाद्येति यावत्
सखीणां गोपनार्थमिति धिघेति भावः प्रसादः अतुप्रसन्नः प्रकटीकृतः
प्रकाशितः । सख्यः मानस्वया शीघ्रं न त्याज्य इत्यपदिश्य वह्निर्गताः
किन्तु सा मत्प्रियतया मम कातरतां वीक्ष्य निजेन औदार्येण मानं
सखीभ्यो गोपनेन सत्वरं विहाय ममभुजपाहेति भावः । सखायं
प्रति कस्यिदुक्तिरियम् ॥ ६ ॥

वर्णोति । ललाटे वर्णस्य अङ्गरागविशेषस्य हृतिर्हरणं विलोप
इत्यर्थः न, अङ्गं शरीरं न तुलितं मर्दनातिशयात् न क्लान्तम्, अधरे
च दंशः दन्तक्षतचिह्नमित्यर्थः न, नायिकाया इति शेषः । उपाय-
चतुरेण सुकौशलवता जनेन उत्पलं पद्मम् अहारि हृतं किन्तु वारि
ज्ञे च स्पृष्टम्, उत्पलहरणे वारिस्पर्शोऽवश्यम्भावो अपि तथा सुकौ-

आलम्बिचूर्णकुन्तलचुम्बितनयनाश्रुते मुखे तस्याः ।
 वाष्पजलविन्द्वोऽलकमुक्ता इव पान्थ निपतन्ति ॥ २ ॥
 विनयविनता दिनेऽसौ निशि मदनकलाविलासलसदङ्गी ।
 निर्वाणज्वलितौषधिरिव निपुण प्रत्यभिज्ञेया ॥ ३ ॥
 विहितबहुमानमीना सखीप्रबोधैर्यदस्त्रमातनुते ।
 रागार्तिककुयाञ्जालघुरीच्या रक्षसि पुनरेषा ॥ ४ ॥

शलेन परिहृयते तथा सुचतुरेष केनापि तथा भुङ्क्तेयं यथा केनापि
 चिह्नेन न विभाव्यते इति भावः । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ १ ॥

व्याख्येति । हे पान्थ ! पणिक ! प्रवामिस्त्रित्यर्थः व्याख-
 स्त्रिभिः विशेषेण लम्बमानैः संयमनाद्यभावादिति भावः चूर्णकुन्तलैः
 अलकैः चुम्बिते स्पृष्टे नयनाश्रुते जेह्वप्रान्ते यस्य तथाभूते तस्याः
 तत्प्रियाया इत्यर्थः मुखे अलकमुक्ता इव चूर्णकुन्तलस्थिता मुक्ता इव
 वाष्पजलविन्द्वः अश्रुजलश्लेशाः निपतन्ति । तस्मात् त्वया सत्वरमितो
 गत्वा तामनुष्टुप्तायेति भावः । दृष्ट्वा नायकं प्रक्षुब्धिरियम् । उत-
 प्रेक्षाङ्कारः ॥ २ ॥

विनयेति । हे निपुण ! सुविज्ञेत्वर्थः अनिपुणैरेतस्याभावो न
 बुध्यते इति भावः असौ कामिनी दिने विनयेन विनता अतिविनय-
 वती न कथमपि अस्याश्चापल्यमनुमीयते इति भावः, परं निशि
 रजन्यां मदनकलाविलासेन लभत् प्रस्फुरत् यङ्गं यस्यास्तथाभूता
 अतएव निर्वाणा दिवसे इति भावः ज्वलिता रात्राविति भावः, औषधि-
 रिव तृणज्योतिर्लतेव प्रत्यभिज्ञेया अवगम्या । अस्या दिव्ये विनय-
 दर्शनेन स्वयां एतत्सङ्कतेन विरस्यतां रात्रौ तस्याः सुरतचातुर्यं
 दृश्यतीति कस्याचित् दृष्ट्वाः कसपि तरुणं प्रक्षुब्धिरियम् । उपमा-
 ङ्कारः ॥ ३ ॥

विहितेति । यत् यतः इयं सखीनां प्रबोधैरपि अस्मिं नयन-
 जलम् आतनुते विस्मारयति प्रबोधं न मन्दत इति भावः, तस्मात्

विषमशरविशिखभिन्ना पत्नी शरणं यनेकमभिलषति ।

तस्य तव ह्यायेव स्त्रीया जायापि भयभूमिः ॥ ५ ॥

विविधायुधत्रणार्बुदविषमे वक्षःस्थले प्रियतमस्य ।

श्रीरपि वीरवधूरपि गर्वीत्युलका सुखं स्वपिति ॥ ६ ॥

वैमुख्येऽपि विमुक्ताः शरा इवान्याययोधिनो वितनोः ।

भिन्दन्ति पृष्ठपतिताः प्रिय हृदयं मम तव श्वासाः ॥ ७ ॥

विहितं बहुमानेन मौनं तृष्णोन्मादः यथा तथाभूता । पुनः किन्तु
एषा रक्षसि एकान्ते रागेण कामावेशेन या आर्त्तिः पीडा तथा
काकुर्दीनवचनं याञ्जा य ताभ्यां लघुः हतमानेति भावः ईक्ष्या
इदृश्या त्वयेति शेषः । लघुमीचेति पाठे लघुरिव वीक्ष्यते इति तथो-
क्तेत्यर्थः । मानिन्या मानापनयनाक्षमं पतिं प्रति सखीनां प्रबोध-
वचनमिदम् ॥ ४ ॥

विषमेति । विषमशरस्य पञ्चशोः कामस्य विशिखेन शरेण
भिन्ना विद्धा कामपीडितेति यावत् पत्नी पत्नीवासिनी नारी वसु
एकं शरणं रक्षितारं सदनभयादिति भावः, अभिलषति कामवते, तस्य
तव ह्यायेव स्त्रीया जायापि पत्नी अपि भयभूमिः भयस्थानम् । पर-
नारीकासुकस्य निजायाम्कायाया अपरजनबुद्ध्या यथा भयं तथा
पत्या अपि भयं भवतीति भावः । उपमाबह्वारः । कस्माच्चित्
कमपि युवानं कासुकं प्रति वचनमिदम् ॥ ५ ॥

विविधेति । विविधैर्नानाविधैः आयुधैर्यानि प्रणानि तैरर्बुदाः
मांसकीलाः श्रेष्ठाः तैर्विषमे उद्धनानते प्रियतमस्य वीरपुरुषस्येति भावः
वक्षःस्थले श्रीरपि विजयलक्ष्मीरपि वीरवधूरपि तत्पत्नी अपीत्यर्थः
गर्वेण अहं वीरभोग्येति अहकारेण उत्पुलका उद्धतबोमाङ्गा इती
सुखं स्वपिति निद्राति । दीपकाबह्वारः ॥ ६ ॥

वैमुख्ये इति । हे प्रिय ! अन्याययोधिनः अन्यायेन अविधानेन बुध्यते
इति तथोक्तस्य पराङ्मुखं न प्रहरेदिति शास्त्रसुखस्य पराङ्मुखमपि

व्यक्तमधुना समेतः खण्डो मदिराक्षि दशनवसने ते ।
यन्नवसुधैकसारं खोभिनि तत्किमपि नाद्राक्षम् ॥ २ ॥
बालाविलासबन्धानप्रभवम्नसि चिन्तयन् पूर्वम् ।
सम्भानवर्जितां तां गृह्णीषीमेवानुशोचामि ॥ ६ ॥

प्रकृत इति भावः वितनोः अनङ्गस्य वैसुख्येऽपि विसृक्ताः शरा इव
मम पृष्ठपतिताः तव त्रासाः मम हृदयं भिन्दन्ति । उपमाबह्वारः ।
अपराङ्मना भुक्त्वा निश्चतं पृष्ठतः सुप्तं नायकं प्रति, अथवा कपट-
निद्रया नायिकां वक्ष्यित्वा अपराङ्मनाभोगकासुकं नायकं प्रति
नायिकाया वचनमिदम् ॥ ७ ॥

व्यक्तमिति । हे मदिराक्षि ! मत्सखसन्ननयने ! मदिरौ मत्त-
खण्डन इत्यमरः । ते तव दशनवसने दन्ताच्छादने अधरे इत्यर्थः
समेतः संयुक्तः खण्डः शुद्धभेदः इति अधुना साम्प्रतं व्यक्तं प्रकटतरं
गतम् । पूर्वं न ज्ञातमधुना तु मधुरभाषित्वात् विज्ञातमिति भावः ॥
वद्वा ते अधरे व्यक्तेन स्फुटेन विशदेनेत्यर्थः मधुना माञ्जिकेश्य
समेतः संयुक्तः खण्डः अस्तीति शेषः । एतेन तत्राधरोऽतिमधुर इति
भावः । हे खोभिनि ! प्रलोभनकारिणि ! नवसुधैकसारं अभि-
नवपीयूषं अद्वितीयसारं यत् सुरतोपभोग्यं पयोधरादिकर्मिति
भावः तत् किमपि न अद्राक्षं नापश्यम् अथच द्राक्षाभ्युन्यं न ।
केवलं कटाक्षं षावबोकवसि मधुरं भाषसे च परं चुम्बनादिदानेन मां
न लुब्धयसीति भावः । किञ्च यत् वसुधैकसारं पार्थिवसुखसारमित्यर्थः
न, अस्मिन् पार्थिवसुखसारमेवेत्यर्थः तत् किमपि न अद्राक्षं न दृष्टवान् ।
चुम्बनेन तत्राधररसमाधुर्यं ज्ञातं परं सर्वसारभूतसुरतदानेन मां नाहु-
मद्विगतवत्स्येति व्यन्यते । कस्यचित् कामिनः काञ्चित् प्रति वचन-
मिदम् ॥ ८ ॥

वासेति । अप्रभवन् अप्रभुरित्यर्थः गृह्णीष्यधीनत्वादिति भावः
अहं पूर्वं प्राक् बालाया विलासबन्धोदयादिति भावः अनधि

वीजयतोरन्धीन्वं यूनीर्वियुतानि सकलगात्राणि ।
 सम्यैचीव श्रीणी परं निदाघेऽपि न विघटिता ॥ १० ॥
 व्यारोषं मानिन्यास्तमो दिवः कासरं कलमभूमेः ।
 बडमलिं च नलिन्याः प्रभातसन्ध्यापसारयति ॥ ११ ॥
 वक्षसि विजृम्भमाणे स्तनभिन्नं त्रुटति कञ्चुकं तस्याः ।
 पूर्वदयितानुरागस्तव हृदि न मनागपि त्रुटति ॥ १२ ॥

बाह्यायाः नवोद्गायाः विशासवन्वान् विशासेन वन्धाः वन्धानि
 स्थावत्ताकरयानीति भावः चिन्तयन् ईदृग्न्टङ्गिष्यधानोऽहं क्वचमपि
 न बाह्याया आयत्तीकर्तुं शक्ये इति भावयन्निस्वर्धः इदानीं सम्मान-
 वर्जिता तां स्टाङ्गिषीमेव अतुयोषामि । मनसि पूर्वं कृतं बालेधं
 स्टाङ्गिष्या एव वशवर्त्तनी स्वास्वति, परन्तु बालयैव स्टाङ्गिषी वशे
 कृता अवमानिता चेति भावः । कस्यचित् द्वितीयभार्यापरिच्छेदः
 सञ्जायं प्राति खेटवचनमितम् ॥ ९ ॥

वीजयतोरिति । अन्धीन्वं परस्परं वीजयतोः व्यङ्गनेन संवा-
 हयतोः यूनीः दम्पत्योः सकलानि गात्राणि अङ्गानि वियुतानि
 विच्छिष्टानि, परं किन्तु निदाघेऽपि अङ्गोऽपि अन्धीणी कटिदेशः सम्य-
 त्नीव साधुभैत्यमिव न विघटिता न विच्छिष्टा सुरतं न त्यक्तमिति
 भावः ॥ १० ॥

व्यारोषमिति । प्रभातसन्ध्या प्रातःकाल इत्यर्थः मानिन्याः
 मानवत्याः आर्याः व्यारोषं विशिष्टकोपं दिवः आकाशात् तमः अन्ध-
 कारं कलमभूमेः प्रीङ्गिष्येत्वात् कासरं मङ्गिषं नलिन्याः पद्मिन्याः
 बह्वं निरुद्धम् अलिं अक्षरञ्च अपसारयति निसारयति ॥ ११ ॥

वक्षसीति । तस्याः कामिन्याः वक्षसि विजृम्भमाणे स्तनोदकात्
 उद्गासमाने तस्याः स्तनभिन्नं स्तनाभ्यां भेदं गतं कञ्चुकं कूपीषकं
 त्रुटति छेदं प्राप्नोति, तत्र त्वं हृदि पूर्वदयितायां पूर्वद्विषाम् अतु-

व्यक्तिमवेक्ष्य तद्व्यां तस्यामेवेति विदितमधुना तु ।

हर्म्य हरिसुखमिव त्वासुभयोः साधारणं वेत्ति ॥ १२ ॥

व्यजनस्यैव समीपे गतागतैस्तापहारिणो भवतः ।

अञ्जलमिव चञ्चलतां मम सख्याः प्रापितं चेतः ॥ १४ ॥

वितरन्ती रसमन्तर्ममार्द्रभावं तनोषि तनुगात्रि ।

अन्तःसलिला सरिदिव यन्निवससि वहिरदृश्यापि ॥ १५ ॥

रागः मनागपि अत्यमपि न त्रुटति न क्षिणोतीत्यर्थः । नवोनायाः सख्या नायकं प्रति वचनमितम् ॥ १२ ॥

व्यक्तिमिति । तद्व्यां तद्दु मन्त्रां व्यक्तिं कामनीमिति बावत् अवेक्ष्य दृष्ट्वा हतादराभिति भावः तस्यामेव नापरस्यामित्येवशब्दोऽन्व-
व्यवच्छेदकः । त्वं समासक्त इति शेषः इति विदितं ज्ञातम् अधुना तु त्वां हर्म्य हरिसुखमिव प्रासादोपरिस्थितकतिमासं हस्तमिव उभयोः साधारणं वेत्ति अवगच्छामि, यथा हर्म्य स्थितकतिमासं हस्तं सुखं पश्यतः सर्वानेव पश्यतीव तथा त्वं सम्प्रतं सर्वनारोसाधारणः संवृत्त इति भावः । सिंहसुखमित्यनेन नायकस्य स्तुतिपतित्वं सूच्यते । कल्पित् कर्मापि प्रत्युक्तिरियम् ॥ १३ ॥

व्यजनस्येति । व्यजनस्यैव तापहारिणः सन्तापानोदकस्य भवतः समीपे गतागतैः यातायातैः मम सख्याः चेतः अञ्जलमिव चञ्चलतां प्रापितम् । अतस्त्वरस्तेतामनुपहीतुमिति भावः । नायकं प्रति सख्या उक्तिरियम् । उपमाबद्धारः ॥ १४ ॥

वितरन्तीति । हे तनुगात्रि ! लथाङ्गि ! अन्तः मुनसि रश्मिं रागं वितरन्ती सती मम आर्द्रभावं तनोषि विस्तारयसि प्रेमावलोका-
नेन माम् आर्द्रयसीत्यर्थः, यत् यस्मात् अन्तःसलिला सरिदिव नदीव वहिः अदृश्यापि रागमप्रकटयन्ती अपीति भावः निवससि मम नृदोति शेषः । उपमाबद्धारः । नायिकां प्रति कामयमानस्य कल्प-
चिह्नं उक्तिरियम् ॥ १५ ॥

विहितविविधानुबन्धो मानोद्धतयावधीरितो मानी ।

लभते कुतः प्रबोधं स जागरित्वैव निद्राणः ॥ १६ ॥

ब्रीडाविमुखीं वीतस्नेहामाशङ्क्य काकुवाष्मधुरे ।

प्रेमार्द्रं सापराधां दिशति दृशं वल्लभे बाला ॥ १७ ॥

वाष्पकुलं प्रलपतोर्गृहिणि निवर्तस्व कान्त गच्छेति ।

यातं दम्पत्योर्दिनमनुगमनावधिसरस्तीरे ॥ १८ ॥

विहितेति । विहितः कृतः विविधः बहुप्रकारः अनुबन्धः सान्त्वनं येन तद्याभूतः, अपिरत्राध्याहार्यः । मानोद्धतया अतिमानिन्या त्वयेति शेषः अवधीरितः अवज्ञातः निराकृत इत्यर्थः मानी अभिमानवान् सः जागरित्वैव निद्राणः स्वप्न कृतः प्रबोधं लभते ? न कुतोऽप्योत्थः । मानिन्या त्वया सः पूर्वमवधीरितः, इदानीं तेन मानिना त्वम् अवधीर्यते अतः अतिमानो न कर्तव्य इति भावः । सख्या मानिनीं कामिनीं कृतानुशयां प्रव्युक्तिरियम् ॥ १६ ॥

ब्रीडेति । ब्रीडया लज्जया न तु अस्नेहेनेति भावः विमुखीं पराङ्मुखीन् अतत्प्रवणामिति भावः अतएव वातस्नेहाम् अप्रणयिनीं आशङ्क्य सन्दिह्य काकुवाचा दीनबचनेन मधुरे मनोहारिणि वल्लभे कान्ते बाला नवोडा कामिनी प्रेमार्द्रं सापराधां लज्जावशात् अनभिमुखतासम्पादनेन अपराधिनीम् अपराधव्याञ्जकामिति भावः दृशं नेत्रं दिशति अर्पयति अपराङ्गं मयेति नेत्रसंज्ञया संस्रचयतीति भावः ॥१७॥

वाष्पाकुलमिति । वाष्पेण अशुप्रवृत्त्या आकुलं सगद्गमित्यर्थः, हे गृहिणि ! गृहस्वामिन ! निवर्तस्व, हे कान्ते ! गच्छेति प्रलपतोः परावर्तनाद्यभावात् दृश्या जल्पतोः, प्रजापोऽनर्थकं वच इत्यसरः, दम्पत्योः अनुगमनस्य अवधिभूतं यत् सरस्तीरं तत्र आज्ञाशयं स्निग्धोऽनुगम्यत इति शास्त्रात् दिनं यातम् अतिक्रान्तं प्रणयान्तिकेण जिगमिषायाः क्षणे क्षणे भङ्गोदयाविभांशदिति भावः । प्रवसन् प्रतियारहकतरा तत्पत्नी चेतयोरवस्थावर्णनमिदम् ॥ १८ ॥

वक्षःप्रणयिनि सान्द्रश्वासे वाङ्मात्रसुभटि घनघर्मे ।
सुतनु ललाटनिवेशितललाटिके तिष्ठ विजितासि ॥१९॥
विचरति परितः कृष्णे राधायां रागचपलनयनायाम् ।
दशदिग्बेधविशुद्धं विशिखं विदधाति विषमेषुः ॥ २०॥
वीक्ष्यैव वेत्ति पथिकः पीवरबहुवायसं निजावासम् ।
सौन्दर्यैकनिधेरपि दयितायाश्चरितमविचलितम् ॥ २१ ॥

वक्ष इति । हे वक्षःप्रणयिनि ! मदुववक्षःस्ववस्थित्यभि-
लाषिणि ! सान्द्रश्वासे घननिःश्वासवति ! वाङ्मात्रेण कथामात्रेण
सुभटि सुवीरे ! घनघर्मे गलदुप्रस्रदे ! ललाटे ममेति शेषः निवेशिता
ललाटिका तिलकं यथा तथाभूते ! सुतनु शुभाङ्ग ! तिष्ठ
विजितासि पराभूतासि विशेषणपदैरेव विजितत्वं सिद्धमतः पुनरुपा-
दानेन काव्यस्य चमत्कारित्वमपनीतमिति सुधीभिरनुसन्धेयम् । विष-
रोतरतकारिणी कामनीं प्रति तत्पत्युक्तिरियम् ॥ १९ ॥

विचरताति । कृष्णे परितः समन्तात् विचरति भ्रमति सति
रागेषु प्रेम्णा चपले चञ्चले सल्लस्ये इति यावत् नयने यस्याः
तथाभूतायां राधायां विषमेषुः पञ्चशरः दशानां दिशं वेधेन विशुद्धं
विशेषेण तीक्ष्णभूतमित्यर्थः दशसु दिक्षुपि लक्ष्यवेधनात् सुतीक्ष्ण-
तमिति यावत् विशिखं शरं विदधाति प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः । राधा
कृष्णे नितराभासकृति कल्याणित् सख्या अन्यं मखीं प्रत्युक्ति-
रियम् ॥ २० ॥

वीक्ष्यैवेति । पथिकः प्रवासी नायकः पीवराः परिपुष्टा बहुवो
वायसा बल तादृशं वायसपरिपोषणस्य भाविनायकागमनरूपशुभावह-
त्वसम्भादनयेति भावः निजावासं स्तनिलयं वीक्ष्यैव दृष्ट्वैव सौन्दर्यैक-
निधेः अतिसुन्दर्या इत्यर्थः अपि एतेन चारित्र्यभङ्गः सम्भाव्यते इति
भावः दयितायाः कान्तायाः चरितम् अविचलितम् अक्षरम् अदू-

विमुखे चतुर्मुखेऽपि श्रितवति आनीयभाषमीशेऽपि ।
 मग्नमहीनिस्तारे हरिः परं स्तम्बरोमाभूत् ॥ २२ ॥
 वापीकच्छे वासः कण्टकवृत्तयः सजागरा भ्रमराः ।
 केतकविटप किमेतैर्ननु वारय मञ्जरीगन्धम् ॥ २३ ॥
 विचलसि मुग्धे विष्टता यथा तथा विशसि हृदयमदये मे ।
 शक्तिः प्रसूनधनुषः प्रकम्पलक्ष्यं स्पृशन्तीव ॥ २४ ॥

प्रतिमित्वर्थः वेत्ति अत्रगच्छति । यदीयमन्यासक्ता तदा कथमन्यादा-
 मग्नरूपशुभसम्पत्तये काकपोषणं स्यादिति धियेति भावः । अथवा
 नायकप्रतारणार्थमिव चतुरा तथा करोति यथा नायक इमां सतीमेव
 निश्चिनोतीति स हृदयसंवेद्यम् ॥ २१ ॥

विमुखे इति । चतुर्मुखे विधातरि विमुखे अन्ननियोगकारि-
 यत्पि, ईशे हरे अनीयभावम् अनीश्वरत्वम् अन्नमत्वमित्यर्थः श्रित-
 वत्त्वापि मग्नायाः रसातलगतायाः मञ्ज्याः शुचिभ्या उद्दारे हरिः
 विश्णुः परं केवलं स्तम्बरोमा पराहः रोमाश्रितकलेवरस उद्गाह-
 वशादिति भावः अभूत् । शक्तौ सत्त्वामपि सर्वे परार्थं न वतन्ते,
 कोऽपि सहानु यतत इति भावः । अप्रस्तुतप्रशंसाबह्वारः ॥ २२ ॥

वापीति । हे केतकविटप ! वाप्याः दीर्घिकायाः कच्छे जलप्राये
 देशे, जलप्रायमनूपं स्यात् पुंसि कच्छस्तथाविध इत्यमरः । वासः
 अवस्थानं कण्टकावृत्तयः वेष्टनानि, भ्रमराः सजागराः निद्रान्शून्याः
 प्रहृरिष इति शेषः एतैः उपायैरिति शेषः किम् ? न किमपि
 फलमित्यर्थः । ननु भोः मञ्जरीगन्धं वारय, वापस्य जान्नायाः
 सौरभं प्रसरति तावत् त्वया विविधेनापि उपायेन जारनिवारणेन
 सुखितिः कर्तुं न शक्यते इति अप्रस्तुतप्रशंसाबह्वारः ॥ २३ ॥

विचलसीति । हे मुग्धे सुन्दरि ! अदये दवान्शून्ये ! विष्टता
 विशेषेण श्रुतापि सयेति शेषः यथा विचलसि गच्छसि, तथा प्रकम्प-

विहितासमशरसमरे जितवाङ्मयश्चविः कृताटोपः ।
 पुरुषायिते विराजति देहस्तव सखि शिखण्डीव ॥ २५ ॥
 इतिविवरनिर्गतस्य प्रमदाविम्बाधरस्य मधु पिबते ।
 अवधीरितपीयूषः स्पृहयति देवाधिराजोऽपि ॥ २६ ॥
 वासितमधुनि बधूनामवतंसे मौलिमण्डने यूनाम् ।

अस्य चञ्चलशरव्यं स्पृशन्ती प्रसूनधनुषः कामस्य शक्तिरिव अस्त्र-
 विशेष इव मे मम हृदयं विशसि । त्वद्गमनेन मे प्राणा नितरां
 व्यथामापत्सन्ने इति भावः । नायिकां प्रति नायकस्योक्तिरिवम् ।
 उपमाबह्वारः । २४ ।

विहितेति । हे सखि ! विहितः कृतः असमशरसमरः काम-
 युद्धं सुरतमिति यावत् पक्षे अन्तमैः अतुपमैः शरैः समरः संघामः
 येन तथोक्तः, जिता पराभूता नाङ्गयस्य सुवर्णस्य पक्षे भीष्मस्य ऋषिः
 दीप्तिः येन तथाभूतः, कृतः आटोपः सस्रत्यङ्कः रते संघामे चेति
 भावः येन तादृशः तव देहः पुरुषायिते विपरोतरमथो पुरुषकारे च
 शिखण्डीव तदास्यो द्रुपटराजसुत इव विराजति शोभते । पुरा
 कुरुक्षेत्रसमरे शिखण्डी भीष्मं जित्वा परां शोभामवापेति महाभार-
 तीयवाचा । उपमाबह्वारः । नायिकां कृतविपरीतरतां प्रति सख्याः
 परिहासोक्तिरिवम् ॥ २५ ॥

इतीति । देवाजोऽपि शचीप्रतिरपि अवधीरितम् अवघातं
 पीयूषम् अस्मृतं येन तथाभूतः मन् इतिविवरात् वेष्टनरन्ध्रात् निर्गतस्य
 प्रमदायाः कामिन्याः विम्बाधरस्य मधुरसमिति यावत् पिबते अद-
 मानाद्य अनायेति शेषः स्पृहयति मम पीयूषपानात् शचीसम्भोना-
 दपि चैतद्वरमिति स्वतो भाग्यवन्तरत्वेन तं जनं मन्यते इति भावः ।
 कासुकस्य सखायं कचमेवं कच्छमत्या परस्त्रियं कामयसे इति वार्दिनं
 प्रसुक्तिरिवम् ॥ २६ ॥

वासितेति । वासितम् अधिष्ठितं मधु शुंषातिशयरूपधोरम-

विलसति सा पुरकुसुमे मधुपीव वनप्रसूनेषु ॥ २७ ॥
 व्रीडाप्रसरः प्रथमं तदनु च रसभावपुष्टचेष्टेयम् ।
 जवनीविनिर्गमादनु नटीव दयिता मनो हरति ॥ २८ ॥
 वाससि हरिद्रयेव त्वयि गौराङ्गा निवेशितो रागः ।
 पिशुनेन सोऽपनीतः सहसा पतता जलेनेव ॥ २९ ॥

मिति भावः पक्षे सौरभं यस्मिन् तादृशे बधूनाम् अगतं च कर्णभूषण-
 रूपे कामिन्यः सततं यदीयगुणश्रवणे समासक्ताः सन्तीति भावः
 पक्षे कर्णभूषणतां गते यूनं तरुणानां सौख्यमण्डले शिरोभूषणभूते
 सर्वयुवश्रेष्ठे इति भावः पुरकुसुमे नगरपुष्पभूते नायके इति
 शेषः वनप्रसूनेषु मधुपीव भ्रमरीव सा कामिनी विलसति विशेषेण
 समासक्ता राजते इत्यर्थः । उपमालङ्कारः । दृष्ट्याः कश्चित् कामिनं
 सुपुरुषसङ्गतां कामपि रमणीमाहर्तुकामं प्रत्युक्तिरियम् ॥ २७ ॥

व्रीडेति । प्रथमम् आदौ व्रीडाप्रसरः लज्जाविर्भावः, तदनु च
 तदनन्तरञ्च रसेन रागेण भावेन मनोविकारविशेषेण च, निर्विकारात्मके
 चित्ते भावः प्रथमविक्रियेति दर्पणः । पुष्टा पोषं गता पूरितेति
 यावत् चेष्टा दैहिकव्यापारविशेषः इयम् । अतः दयिता कान्ता
 जवनीविनिर्गमात् तिरस्कारिण्या निष्कमात् अतु पश्चात् नटीव नर्तकीव
 ममः हरति । यथा नटी तिरस्कारिण्या निर्गत्व प्रथमं लज्जाभावं
 तदनु रसभावपूर्णचेष्टया सभ्यानां मनो हरति तथा इयं कामिनी
 प्रथमं कालसङ्गमे ईषल्लज्जिता सती पश्चात् यथोचितरसभावसंब-
 दितचेष्टया नायकमनो हरतीति भावः । उपमालङ्कारः ॥ २८ ॥

वाससीति । हरिद्रयेव गौराङ्गा तयेति शेषः वाससीव त्वयि
 रागः अतुरागः पीतत्वञ्च निवेशितः, स रागः सहसा पतता जलेनेव
 पिशुनेन खलेन दुर्जनेनेत्यर्थः अपनीतः अपसारितः आहितः ।
 उपमालङ्कारः । कश्चित् प्रति कतानुरागां कामपि कामिनीं तदीय-

विष्वम्बिकासिसौरभरागाव्याधवाधनीयस्य ।

क्वचिदपि कुरङ्ग भवतो नाभीमादाय न स्थानम् ॥ ३० ॥

वटकुटजशालशाल्मलिरसालवहुवारसिन्धुवारारणाम् ।

अस्ति भिदा मलयाचलसम्भवसौरभ्यसाम्ये ऽपि ॥ ३१ ॥

विनिहितकपर्दकोटिं चापलदोषेण शङ्करं त्यक्त्वा ।

वटमेकमनुसरन्ती जाङ्गवि लुठसि प्रयागतटे ॥ ३२ ॥

दोषारोपणेन कांऽपि दुर्जनः तत्रत्वरामहोनां चकारेति कस्याचित्
सख्याः कामपि सखीं प्रत्याङ्गरियम् ॥ २८ ॥

विष्वगिति । हे कुरङ्ग ! ऋग ! विष्वक् समन्तात् विकासि
प्रसरत् बट् सौरभं सौगन्ध्यं सर्वतः प्रसिद्धं सौन्दर्यमिति च ध्वन्यते
तत्र यो रागः अत्ररागः अमिहापस्य तेन अस्याः कार्याकार्यं विधुरा
इति यावत् । ये व्याधाः ऋगयवः हिंस्रजनाश्च तैः बाधनीयस्य पीड-
नीयस्य भवतः तव नाभीं कस्तुरीयुतामिति भावः निर्भवताञ्चेति
ध्वनिः । आदाय वटहोत्वा क्वचिदपि कुलापि प्रदेशे न स्थानं नाव-
स्थितिः सर्वत्रैव तव भयेन स्थितिरित्यर्थः । एतादृशसुन्दरीनाविकां
वटहोत्वा कुलापि न निरुद्वेगेन स्यात् शक्यते इत्यप्रस्तुतप्रशंसाङ्कारः
॥ ३० ॥

वटेति । मलयाचलात् सम्भवतीति तथोक्तं यत् सौरभ्यं तत्
साम्येऽपि वटाटिसिन्धुवारान्तानां वृक्षाणां भिदा भेदः विशेष इत्यर्थः
अस्ति विद्यते सर्वैरेव मलयाचलात् सौरभं लभ्यते तथापि तेषाम्
एकत्वात् गुरोरुपदिष्टानां विष्याणामिव महान् भेदः स्यादिति
भावः । अप्रस्तुतप्रशंसाङ्कारः ॥ ३१ ॥

विनिहितेति । हे जाङ्गवि जङ्गुतनये ! महाकुलप्रसूते इति च
च ध्वनिः । विशेषेण निहिता अपि ता कपर्दकोटिः जटाजूटप्रान्त-
देशः येन तथाभूतं मन्त्रके स्वानदातारमिति भावः दत्तवज्रसंख्य-
वराटकमिति च ध्वन्यते । शङ्करं हरं लुठदमिति च ध्वनिः ।

वेदं चतुर्णां क्षणदा प्रहराणां सङ्गमं वियोगं च ।
 चरणानामिव कूर्मीं सङ्कोचमपि प्रसारमपि ॥ ३३ ॥
 इतिविवरेण विशन्ती सुभग त्वामीक्षितं सखी दृष्टिः ।
 हरति युवहृदयपञ्जरमध्यस्था मन्मथेषुरिव ॥ ३४ ॥
 विपणितुलासामान्ये मा गणयैनं निरूपणे निपुण ।
 धर्मधटोऽसावधरीकरोति लघुमुपरि नयति गुरुम् ॥ ३५ ॥

आपणदोषेण चाञ्जल्यदोषेण त्वङ्गा एकं वटं वटद्वयम् अक्षयवटमिति
 भावः कपर्दकामिति च ध्यज्यते अतुसरन्ती आश्रयन्ती सती प्रवागतटे
 लुठसि ? अलुचितमेतत्तदेति भावः । काञ्चित् त्वङ्गोत्तमसङ्गं नीच-
 नाश्रयन्ती कामिनीं प्रति कञ्चाञ्चित् सखा उक्तिरियम् । अपस्तुत-
 प्रशंसासङ्कारः ॥ ३२ ॥

वेदेति । कूर्मीं चरणानामिव सङ्कोचमपि प्रसारमपि विस्तार-
 मपि क्षणदा रात्रिः, त्रियामा क्षणदा क्षमेत्यमरः चतुर्णां प्रहराणां
 सङ्गमवियोगञ्च वेदं जानाति अतःप्रहरसङ्गमाययोगजनितसुखदुःखदो
 रात्रिकाक्षीनत्वादिति भावः । कान्तावियोगे कान्तावियोगे च मम
 यादृग् दुःखं सङ्गमे च यादृक् सुखं तत् तव किं वाच्यं केवलं रात्रिरेव
 जानातीति नायकस्य सखायं प्रति नायिकायाश्च सखीं प्रत्युक्तिरियम् ।
 उपमासङ्कारः ॥ ३२ ॥

इतीति । हे सुभग ! त्वाम् ईक्षितं द्रष्टुं इतिविवरेण वेदन-
 ष्छिद्रेण प्रविशन्ती निःसरन्ती सखा दृष्टिः यूनां हृदयपञ्जरस्य
 मध्यस्था मन्मथस्य कामस्य इषुरिव शर इव हरति
 विध्वंसति त्वामिति शेषः । यदि चेयं सर्वयुवजनलज्जया तथापि त्वामेवा-
 भिन्नपतीति त्वमस्यां समासङ्को भवेति कञ्चाञ्चिद् दूत्या नायकं प्रत्यु-
 क्तिरियम् । उपमासङ्कारः ॥ ३४ ॥

विपणीति । हे निरूपणे निर्द्वारेणे निपुण चतुर ! एनं जनम्,
 इनामिति वा पाठः । विपणिः पश्यतीधिका तस्यां वा त्वया तोषतु-

वासरगम्यमनूरोरम्बरमवनी च वामनैकपदम् ।

जलधिरपि पोतलङ्घ्यः सतां मनः केन तुलयामः ॥३६॥

वितततमोमधिलेखालक्ष्मोत्सङ्गस्फुटाः कुरङ्गाक्षि ।

पद्माक्षरनिकारा इव तारा नभसि प्रकाशन्ते ॥ ३७ ॥

विविधाङ्गभङ्गिषु गुरुनूतनश्रिथां मनोभवाचार्यः ।

दृश्यः तत्सामान्ये तत्सादृश्ये सा गणय न स्वधारय, विपणिव्यव-
हारिणः प्रायेण कूटतन्त्रया व्यवहरन्तीति भावः । असौ धर्मधटः
धर्मरक्षणार्थं तोलनयन्त्र इत्यर्थः लघुं दृष्टुम् स्वधरोकरोति नमयति,
गुरुं महान्तम् उपरि नयति ऊर्ध्वं प्रापयति । धर्मधटोऽसावित्थल
दिव्यतन्त्रा सेति पाठान्तरम् । सद्मदृशिवेकिनो यथायोग्यमान-
दायिनो भवन्तीति भावः ॥ ३५ ॥

वामनेति । अम्बरम् आकाशम् अनूरोः अरुणस्य, स्फुरन्तोऽरु-
णोऽनूकृत्यमरः । वासरगम्यं दिवसैकगम्यम् अवनो पृथिवी च वाम-
नस्य हरेरवतारविशेषस्य एकं पदं पदनिक्षेपस्थानं, जलधिः
समुद्रोऽपि पोतलङ्घ्यः जलयानोत्तार्यः । अतः सतां साधूनां मनः
केन वस्तुनेति शेषः तुलयामः समीकुर्मः । आकाशं पृथिवी समुद्रश्च
स्वर्गादिना क्षुद्रपटाद्यैर्न परिच्छिद्यन्ते सतां मनस्तु न केनापि परि-
च्छिद्यन्ते इति आकाशपृथिवीसमुद्रैर्भ्योऽपि सन्मनस आधिक्यवर्णनात्
व्यतिरेकालङ्कारः ॥ ३६ ॥

विततेति । हे कुरङ्गाक्षि ! मृगनयने ! विततं विस्तृतं
अतः तमः अश्वकारं तदेव मधिलेखा तथा लक्ष्ये लक्षणीये उत्सङ्गे
क्रोडे आकाशस्येति भावः, स्फुटाः स्पष्टं परिदृश्यमानाः ताराः
नक्षत्राणि पद्माक्षरनिकारा इव पत्रलिखितवर्णावलय इव नभसि
आकाशे विराजन्ते शोभन्ते । त्वमपि मद्गङ्गे विराजसेति भावः ।
मानिनीं प्रीतिं नायकस्योक्तिरियम् । उपमालङ्कारः ॥ ३७ ॥

विविधेति । विविधास्तु विविधास्तु अङ्गभङ्गिषु अङ्गधेटाविशेषेषु

वेत्तलतयेव बालां तल्ये नर्तयति रतरीत्या ॥ ३८ ॥
 विपरीतमपि रतं ते स्त्रीतो नद्या इवानुकूलमिदम् ।
 तटतरुमिव मम हृदयं समूलमपि वेगतो हरति ॥ ३९ ॥
 वैभवभाजां दूषणमपि भूषणपक्ष एव निःक्षिप्तम् ।
 गुणमात्मनामधर्मं द्वेषं च गृणन्ति काणादाः ॥ ४० ॥
 वक्राः कपटस्त्रिधा मलिनाः कर्णान्तिके प्रसज्जन्तः ।
 कं वञ्चयन्ति न सखे खलाश्च गणिकाकटाक्षाश्च ॥ ४१ ॥

गुरुः शिक्षयिता मनोभवः काम एव आचार्यः नूतनशिष्यां बालां
 नवोद्गां सुग्धां वा तल्ये शय्यायां, तल्यं शय्यादृदारोषित्वमरः । वेत्त-
 लतयेव रतरीत्या सुरतबीजया नर्तयति मृत्युं कारयति ॥ ३८ ॥

विपरीतमिति । अनुकूलं मत्प्रियमिति यावत् इदं ते विपरीत-
 मपि रतं तटतरुमिव मम हृदयं समूलमपि वेगतः वेगात् हरति ।
 उपमाह्वारः । नायिकां प्रति नायकस्योक्तिरियम् ॥ ३९ ॥

वैभवेति । वैभवभाजां विभवशालिनां दूषणमपि भूषणपक्ष एव
 ललहारस्यान एव निक्षिप्तं स्थापितं जनैरिति शेषः विभवशालिभिः
 दोषे कृतेऽपि स दोषो न गणयते प्रत्युत गुणतया व्याख्यायते इति
 भावः । तथाहि काणादाः कणादसुनिमतावलम्बिनः वैशेषिक-
 दर्शनानुसारिण इत्यर्थः अधर्मं द्वेषञ्च व्यात्मनां गुणं गृणन्ति कीर्त्त-
 यन्ति अधर्मद्वेषयोर्दोषत्वेऽपि आत्मनिष्ठत्वेन काणादैश्चतुर्विंशति-
 संख्यकगुणान्तर्गणनादिति भावः । दोषा दरिद्रभेषाश्चयन्ति न धनि-
 मिति फलितार्थः । कर्णाच्चहरिद्रस्य सखायं प्रत्युक्तिरियम् । विशे-
 षेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४० ॥

वक्रा इति । हे सखे ! वक्राः कुटिलाः कपटस्त्रिधाः कृत्रिमा-
 नुरागप्रदर्शिनः मूढिनाः प्रापाशयाः कृष्णाश्च कर्णान्तिके कर्षसमीपे
 प्रसज्जन्तः दुर्मन्त्रपादायिनः कर्णान्तलग्नाश्च खलाः दुर्जनाश्च गणि-

विद्युज्ज्वालावलयितजलधरपिठरोदराद्विनिर्याम्ति ।
 विशदीदनद्युतिमुषः प्रेयसि पयसा समं करकाः ॥ ४२ ॥
 व्यजनादिभिरुपचारैः किं मरुपथिकस्य गृह्णिणि विहितैर्मे ।
 तापस्त्वदूरुकदलीद्वयमध्ये शान्तिमयमेति ॥ ४३ ॥
 वैगुण्येऽपि हि महता विनिर्मितं भवति कर्म शोभायै ।

कानां वेद्यानां कटाक्षाश्च कं जनं न वञ्चयन्ति न प्रतारयन्ति अपिह
 सर्वमेवंत्यर्थः । अत्र प्रस्तुतानां खलानां वा गणिकाकटाक्षाणाम्
 अप्रस्तुतानाञ्च तेषाम् एकधर्मसम्बन्धात् दोषकालह्वारः । अथवा
 उभयेषामेव प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां वा एकधर्मसम्बन्धात् तद्व्ययोगिता-
 लह्वारः ॥ ४१ ॥

विद्युदिति ! हे प्रेयसि ! विद्युज्ज्वालाभिस्तडिन्वालाभिर्विद्व-
 यितं वेष्टितं यत् जलधरपिठरं मेवरूपपालं तस्मात् विशदानि
 स्वच्छानि यानि ओदनानि अन्नानि तेषां द्युतिं कान्तिं सृष्ट्वन्ति
 ष्टरन्तीति तथोक्ताः करकाः वर्षोपलाः, वर्षोपलस्तु करका इत्यमरः ।
 पयसा जलेन पक्षे दुग्धेन समं सह विनिर्मोन्ति निपतन्तीत्यर्थः ।
 उपमालह्वारः । नाथिकां प्रति नायकस्य वर्षोपलाबीभोदोपकल्प-
 सूचकं वचनम् ॥ ४२ ॥

व्यजनादिभिरिति । हे गृह्णिणि ! मरुपथिकस्य निर्जला
 बालुकापूर्णां सततसन्तप्ता भूमिर्मरुदेशः तत्पथिकस्य तदागतस्येत्यर्थः
 नितरां सन्तप्तस्येति भावः मे समं विहितैः सदर्थं कर्तैरित्यर्थः व्यज-
 नादिभिः उपचारैः सेवनविधानैरित्यर्थः किम् ? न किमपि फल-
 मित्यर्थः न शान्तिरिति भावः । अयं तापः तव जहू एव कदलीद्वयं
 रम्भातरुयुगलं तस्य मध्ये स्थितस्य समेति शेषः शान्तिं निर्वाणम्
 एति प्राप्नोति । प्रवासादागतस्य कान्तस्य कामिनीं प्रत्युक्तिरियम् ।
 रूपकालह्वारः ॥ ४३ ॥

वैगुण्य इति । वैगुण्येऽपि असस्यकृत्वोऽपि असमीचीनत्वे-

दुर्वहनितस्वमन्थरमपि हरति नितम्बिनीनृत्यम् ॥ ४४ ॥

वीक्ष्य सतीनां गणने रेखामिकां तथा स्वनामाङ्गाम् ।

सन्तु युवानो हसितुं स्वयमेवापारि नावरितुम् ॥ ४५ ॥

विन्ध्याचल इव देहस्तव विविधावर्तनमर्दनितम्बः ।

स्वगयति गतिं मुनेरपि सन्भावितरविरथस्तम्भः ॥ ४६ ॥

६पोति भावः सङ्घता जनेन विनिमित्तं विशेषेण रचितं कम शोभायै
भवति शोभते एवेत्यर्थः । इति तथाहि नितम्बिन्याः प्रथस्तनितम्बाद्याः
कामिन्याः नृत्यं दुर्वहेण वोटुमशक्येन नितम्बेन मन्थरमपि जङ्घ-
सपि असमीचीनमपोति भावः हरति दर्शकानां मन इति शेषः ।
विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४४ ॥

वीक्ष्येति । तथा कामिन्या सतीनां पतिव्रतानां गणने संख्याने
स्वनामाङ्गां निजनामचिह्निताम् एकां रेखां वीक्ष्य दृष्ट्वा युवानः
तदुपभोक्तार इति भावः हसितुं सन्तु हसन्वित्यर्थः, स्वयमेव आत्म-
नैव आवरितुं गोपयितुं चास्यामिति शेषः न अपारि न शक्तमि-
त्यर्थः । कामपि सतीत्वेन काञ्चित् प्रशंसनीं प्रति कस्याञ्चिदुक्तिः ॥ ४५ ॥

विन्ध्याचल इति । विविधेन बहुप्रकारेण आवर्तनेन सञ्चालन-
विशेषेण नर्मदः सुखदः नितम्बो यस्य तथाभूतः पक्षे विविधा आवर्तनां
जङ्घमविशेषा यस्यां तादृशी नर्मदा रेवा बल तथाभूतो नितम्बः
कटकदेशः यस्य तादृशः सन्भावितः रविरथस्य सूर्यरथस्य स्तम्भः,
पराजयः येन तथोक्तः नितम्बरूपैकदेशेन तच्चक्रविनिर्जयादिति भावः
अथवा रविरथस्य जङ्घया तच्चक्रस्य स्तम्भः पराजयः येन ततो-
ऽप्यधिकरमणीयत्वादिति भावः पक्षे सन्भावितः कृतः रविरथस्य
स्तम्भः गर्तबन्धोपः येन तथाविधः तव देहः विन्ध्याचल इव मुने-
रपि किं पुनर्महिषस्य कामबाहस्योत्वपिशङ्गार्थः । पक्षे अगस्त्य-
स्यापि गतिं स्वगच्छति इत्यर्थः । तनेमं देहं दृष्ट्वा न मन चरितुं
शक्तिरस्ति तन्नामदुष्टहायेति भावः । कथमित्यो नापसरसीति

वृत्तिभङ्गन गङ्गानसह निकाममुद्दाम दुर्नयाराम ।

परवाटीशतलम्पट दुष्टदृष स्मरसि गेहमपि ॥ ४७ ॥

वंशावलम्बनं यद्यो विस्तारो मुणस्य यावनतिः ।

तज्जालस्य खलस्य च निजाङ्गसुप्तप्रणाशाय ॥ ४८ ॥

वादिनो काञ्चित् प्रति कस्यचित् कामिन उक्तिरियम् । पुरा मेरु-
जिगोषया स्तूय्यं मेरुं प्रदक्षिणीकुवांशं विन्ध्याद्रिराह स भगवन्
दिवकर ! मेरुमिव मामपि प्रदक्षिणीकुवांशं । ततः कथमहं
विधाह्नियोगमन्यथा कुर्वन् त्वदाशयं सम्पादयामीति वादिनं स्तूय्यं ।
तर्हि अहं तथा प्रष्टुं क्त्वां क्त्वां ध्रुवोत्थभिधाय स्वयं प्रष्टुं स्तूय्यं पर्यं
रुरोध । ततो देवैरभ्यर्चितोऽगस्त्यसुनिः वाराणसीं त्यक्त्वा शिष्यं
विन्ध्यसुप्तेशोचत् वत्स ! क्रियन्तं कालं मा प्रवृत्तं यावद्दहं दक्षि-
णस्या दिशो नागमिध्यामीत्यभिधाय दक्षिणां दिशमगच्छन् पुनर्नाग-
मञ्च विन्ध्याद्रिश्च गुरुवचभात् तथैवावतस्ये इति पौराणिकी वार्ता
॥ ४६ ॥

वृत्तोति । हे वृत्तिभङ्गन ! गृह्यावरणभङ्गकारिन् ! गङ्गानं
तिरस्कारः तत्सह ! निकाममत्ययं उद्दाम ! उच्छृङ्खल ! दुर्नयस्य
दुश्चेष्टितस्य आराम ! उपवनभूत ! विश्रामस्थानभूतेत्यर्थः परेषां वाटी-
शतस्य लम्पट ! नायिकाद्रूपकेति ध्वनिः । दुष्टदृष ! दुर्दान्तदृष !
गेहं निवासं स्मरसि अपि भावयसि किम् ? त्वया परगृहेषु एव-
मत्याचारान् करोषि तव गृहे किं दृत्तं तत् तव भावयितुं सुकामिति
भावः । येन परगृहे इत्यं व्यवह्रियते तस्य गृहे अन्येन, तथैव व्यव-
ह्रियते इति कस्यचित् कमपि लम्पटं प्रति भङ्गप्रोक्तिरियम् । अत्र-
स्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ ४७ ॥

वंशावलम्बनमिति । जालस्य आनायस्य मत्स्यधारणार्थं रचि-
तस्य तन्तुमयवस्तुविशेषस्य खलस्य च यत् वंशस्य कुलस्य अत्रलम्बनसु
अहं मङ्गाकुलप्रज्ञा इत्येवंरूपेण स्वगौरवस्यः परं पक्षे वैथोश्च अत्र-

विन्ध्यमहीधरशिखरे सुदिरश्रीणीकपाणमयमनिलः ।
 उद्यद्विद्युज्जगोतिः पथिकबधायैव शातयति ॥ ४९ ॥
 व्यालम्बमानवेणीधुतधूलि प्रथममशुभिर्धौतम् ।
 आयातस्य पदं मम गेहिन्या तदनु सलिलेन ॥ ५० ॥
 वक्षःस्थलसुप्ते मम मुखमुपधातुं न मौलिमालभसे ।
 पीनोक्तुङ्गस्तनभरदूरीभूतं रतश्रान्तौ ॥ ५१ ॥

व्यालम्बमानम् आश्रयणं यः गुणस्य दवादाक्षिगत्यादेः तन्नोच विस्तारः
 विख्यापनं प्रसारणञ्च या च अवनतिः नञ्चता विनायित्वमित्यर्थः पक्षे
 मत्स्यधरणार्थमवनमनं तत् निजाङ्के स्तोत्रमङ्गे सुप्रसन्न आश्रितस्त्वो-
 त्थयः प्रस्थापय संहाराय भवतीति शेषः । दीपकं तद्व्ययोगिता
 बाह्वहारः ॥ ४८ ॥

विन्ध्योति । उद्यत् उद्यमानं विद्युदेव ज्योतिर्यत्र तथाविधः
 अयम् अनिलः विन्ध्यमहीधरस्य विन्ध्याद्रेः शिखरे सुदिरश्रीणी
 मेघपङ्क्तिरेव कपाणः तं पायकानां बधायैव शातयति तीक्ष्णीकरोति ।
 वर्षाकालोऽयमतीवोद्दीपको विरिञ्चिष्णामिति नायिकासख्या नायकं
 प्रति तदुयात्प्रानिषेधाय वचनमित्यम् ॥ ४९ ॥

व्यालम्बेति । गेहिन्या मत्कान्तया आयातस्य प्रवासादागतस्य
 मम पदं प्रथमं व्यालम्बमानया प्रोपितपतिक्रायाः केशमयमननिषेधा-
 दिति भावः वेण्या धुता अपनीता धूलिर्यस्मात् तथाभूतं तथा अशुभिः
 धौतं आधितं तदनु तत्पश्चात् सलिलेन धौतमिति पूर्वेष्वन्वयः ।
 वक्षारं प्रति कस्यचिद्वचनमित्यम् ॥ ५० ॥

वक्षःस्थलेति । हे रतश्रान्तौ सुरतपरिश्रमे वक्षःस्थलसुप्ते !
 मम मुखम् उपधातुम् उपधानीकर्तुं पीनोक्तुङ्गस्तनभरदूरीभूतं
 पीनयोः पीवरयोः उक्तुङ्गयोरुन्नतयोः स्तनयोर्भरेण दूरीभूतं दूर-
 स्थितं मौलिं धाम्नात्, मौलिः किरीटधम्मिह्वावित्तरः । न आश्रमसे

वदनव्यापारान्तर्भावादगुरक्तमानयन्ती त्वम् ।
दूति सतीनाशार्थं तस्य भुजङ्गस्य दंष्ट्रासि ॥ ५२ ॥

शकारादिः ।

श्रीरपि भुजङ्गभोगे मोहनविज्ञेन शीलिता येन ।
सोऽपि हरिः पुरुषो यदि पुरुषा इतरेऽपि किं कुर्मः ॥१॥

न स्पृशति मा स्पृशेति वावत् पोनोच्चतनुचभरपद्यायितत्वादिति
भावः ॥ ५१ ॥

वदनेति । हे दूति ! वदनव्यापारेण वाक्चातुर्येणैतर्थाः
अन्यत्र सुखचालनया अन्तर्भावात् हृदयप्रवेशनात् अन्यत्र शरीरान्तः-
प्रवेशाच्च अगुरक्तम् अतुरागवन्तं प्रेमाधीनमित्यर्थः सतीनां पातिव्र-
तानां सार्थं समूहम् अन्यत्र अतु शरीरान्तःप्रवेशात् पश्चात् रक्तम्
मानयन्ती षिङ्गान्तर्कमिति भावः अन्यत्र निःसारयन्ती त्वं तस्य
भुजङ्गस्य विटस्य सर्पस्य च भुजङ्गो, विटसर्पयोरेकस्वरः । दंष्ट्रा अस्त्रि ।
वचनचातुर्येण तथा हृदयं प्राविश्य सतीसमूहं पातिव्रत्यात् प्रच्याव्य
वितेन योजयतीति भावः । कश्चित् काञ्चित् दूतीं प्रत्युक्तिरियम् ।
समङ्गाभङ्गस्तेपः । तदुक्तं दर्पणे । श्लिष्टैः पदैरनेकार्थाभिधाने ज्ञेय
इष्यते इति ॥ ५२ ॥

श्रीरिति । येन मोहने मनसो सुग्धीकरणे विज्ञेन चतुरेण
भुजङ्गभोगे प्रेषनागदेहे तदुपरीत्यर्थः एतेन अतुरागिणो भीतिभ्रूयन्तं
स्त्वचितम् । श्रीरपि लक्ष्मीरपि या सर्वजनस्पृहणीयेति अपिप्रि-
त्यर्थः । शीलिता सन्तुक्ता शायितेति पाठे सुरतार्थं शयनं कारि-
तेत्यर्थः । आद सोऽपि हरिः पुरुषः, इतरे अन्येऽपि पुरुषाः भव-

शङ्गे या स्वैर्यमयी ज्ञथयति बाहू मनोभवस्यापि ।

दर्पशिलाभिव भवतीं कतरस्तरुणो विचालयति ॥ २ ॥

शार्दूलनखरभङ्गुर कठोरतरजातरूपरचनोऽपि ।

बालानामपि बाला सा यस्यास्त्वमपि हृदि वससि ॥३॥

नीति शेषः तर्हि किं कुर्मः ? कुर्म इत्यत्र ब्रूम इति पाठो युक्ततरः । तादृशस्य पुरुषस्य हरेरेत्यैः साम्यकरणमनुचितमिति भावः । अद्वा मोहेन व्यस्रतया न विज्ञेन निर्बोधेन अचतुरेषेत्यर्थः येन शोरेपि लक्ष्मीरूपिण्यपि कान्तेति भावः भुजङ्गानां विटानां भोगे सम्भोगार्थमित्यर्थः शोभिता दत्ता शायितेति पाठे स्फुट एवार्थः । यदि इतरेऽपि पुरुषाः सन्त्विति शेषः किन्तु स पुरुषः हरिरपि पशुरेव अपिरत्रैवार्थः । किं कुर्मः एतादृशं जनं पुरुषं न गणयाम इति भावः । नारीणामन्योन्योक्तारियम् । १ ॥

शङ्गे इति । या स्वैर्यमयो अहार्यनिश्चयेति भावः मनोभवस्यापि का कथान्येष्टामित्यपिशब्दार्थः । बाहू भुजो करौ वा ज्ञथयति ज्ञथो करोति मनोभवोऽपि यदि बाहुभ्याम् आलिङ्गति वा कराभ्यां स्पृशति तदपि आलिङ्गनं स्पर्शनं वा निराकरोतीति भावः तां दर्पशिलाभिव अहङ्कारपाषाणभिव भवतीं कतरः तरुणः विचालयति मानात् भ्रंशयतीत्यर्थः न कोऽपीत्यर्थः । एतादृशमानवती त्वं यत् कोऽपि केनापि प्रकारेण ते मानं न भङ्गुं शक्नोतीति भावः । मानवतीं साधारणनायिकां प्रति एतादृशमाने तरुणास्त्वत्समीपं नागमिष्यन्ति तस्मादीदृक् मानो न विधेय इति वस्त्रा उपदेशवचनमिदम् । उपना-
लङ्कारः ॥ २ ॥

शार्दूलेति । हे शार्दूलनखरवत् कुटिल ! निष्ठुर ! अन्यत्र हे भङ्गुर वक्र शार्दूलनखर ! हे कठोरतर ! अतिकठिन ! जाता रूपस्य सौन्दर्यस्य रचना यस्य तथोक्तः सुन्दरोऽपीत्यर्थः अन्यत्र कठोरतरा अतिकठिना जातिरूपस्य स्पर्शस्य रचना गठनविशेषो यत्र तस्मात्सौ-

श्रुत एव श्रुतिहारिणि रागोत्कर्षेण कण्ठमधिवसति ।
 गीत इव त्वयि मधुरे करोति नार्थग्रहं सुतनुः ॥ ४ ॥
 श्रीः श्रीफलेन राज्यं तृणराजेनाल्पसाम्यतो लब्धम् ।
 कुचयोः सम्यक्साम्याद्गतो घटश्चक्रवर्तित्वम् ॥ ५ ॥

ऽपि स्वर्णाबहारविशेषान्तर्गतोऽपीति यावत् त्वं यस्याः हृदि वसति
 वा त्वत्तुरङ्गोति भावः सा वाचानामपि वाचा अपि अतिवाचिकै-
 वेत्त्वर्थः अपिरत्रैवार्थः अतिसुधैवेति यावत् । व्याघ्रनखरं सुवर्णा-
 बहारयुतं वाचानां हृदि धार्यते इति प्रसिद्धिः । अतिसुध्या
 वा रूपभोजितैव त्वस्यावका परं न जानाति त्वामतिर्वाठिनमिति
 सख्या नायकभर्तृजनपरं वचनमिदम् । कठोरतरजातरुपरचनापीति
 पाठे कठोरतरं सम्यन्निवर्धः यथा तथा जाता रूपस्य सौन्दर्यं च
 रचना यस्यां तथाभूनापि सम्यर्णयोवनापीत्वर्थः ऐतस्य विशेषणम् ।
 अन्यत् सप्तम् । स भङ्गश्लेषः । १ ।

श्रुत इति । सुतनुः शोभनाङ्गो वेति शेषः श्रुत एव श्रवणविष-
 यीकृते एव श्रुतिहारिणि श्रोत्रसुखदे, रागस्य प्रेम्णः उत्कर्षेण
 अतिशयेन अन्यत्र रागो नाम स्वरविशेषः तस्य उत्कर्षेण कण्ठम्
 अधिवसति आश्रयति मधुरे मनोहारिणि गीत इव त्वयि अर्थग्रहं
 धनकाङ्क्षामिति यावत् अन्यत्र अर्थावबोधं न करोति । सा तव
 अर्थाकाङ्क्षिणी न, अपि तु तुषातुरङ्गैव तस्मात् सत्परं तामनुष्टहा-
 येति भावः । सख्या नायकं प्रत्युक्तिरियम् । अस्य चैकांगतोऽनु-
 रूपः श्लोकोऽयम् । अविदितशुष्वापि सत्कविभणितिः कर्षेषु वसति
 मधुधाराम् । अनधिगतपरिमलापि हरति दृशं सावतीभाषेति
 हटान्ताबहारप्रस्तावे दर्पणः ॥ ४ ॥

श्रीरिति । श्रीफलेन विश्वेन कुचयोः जनयोः अत्यसाम्यात्
 किञ्चित्वाद्यत्वात् श्रीः श्रीफल इति श्रियुक्तं नामेत्यर्थः लब्धेति विङ्ग-
 विपरिणामेन योज्यम् । तृणराजेन तावेन राज्यं तृणराज इति

श्रीणी भूमावङ्गे प्रियो भयं मनसि पतिभुजे मौलिः ।
 गूढश्वासी वदने सुरतमिदं चेत् त्वणं त्रिदिवम् ॥ ६ ॥
 श्लिष्यन्निव चुम्बन्निव पश्यन्निव चोन्निखन्निवात्मः ।
 दधदिव हृदयस्यान्तः स्मरामि तस्या मुहुर्जघनम् ॥ ७ ॥
 शिरसि चरणप्रहारं प्रदाय निःसार्यतां स ते तदपि ।

नाम इत्यर्थः बन्धम् । बटः सम्यक्साध्यात् सम्पूर्णसाध्यात् चक्र-
 वर्त्तित्वं चक्रे कौवाले इति भावः वर्त्तित्वं वर्त्तनं स्थितिरिति
 यावत् सार्धभौमत्वञ्च गतः प्राप्तः । भट्टदत्तुकरणमपि महत्त्वमंशत
 आपादयतीति भावः ॥ ५ ॥

श्रीणीति । भूमौ भुवि शय्याप्रान्तदेशे इति भावः श्रीणी
 नितम्बः, अङ्गे उत्सङ्गे प्रियः प्रेमपात्रं जार इति भावः, मनसि
 भोतिः भयं पतिभयादिति भावः, पातीति पतिः रत्नक एव न तु प्रण-
 यीति भावः तस्य भुजे मौलिः मस्तकम् अन्वकारेपि हस्तपादनया
 प्रास्यतीति तन्निवारणार्थमिति भावः, वदने सुखे गूढः बंध्यत इति
 यावत् श्वासः श्वासातिरेके पत्युरवबोधशङ्कयेति भावः । इदम् इत्थं
 सुरतं शोभनं मोहुरमित्यर्थः रतं चेत् यदिति तदा त्रिदिवं स्वर्गः
 त्वणम् अतितच्छ्रमिति यावत् स्वर्गसुखादपि तादृशं सुरतं स्मृद्दृषीय-
 मिति भावः । परपुरुषेण सच्च गूढं रतवत्याः सखीं प्रति वचनमि-
 दम् ॥ ६ ॥

श्लिष्यन्निति । तस्याः कान्वायाः जघनं कटिपरोभागम् अट्टप्रः
 सन् पुनः पुनः श्लेषादावपि अपरितटः सन् श्लिष्यन्निव आलिङ्गन्निव
 चुम्बन्निव पश्यन्निव उन्निखन्निव उदुर्घर्षन्निव हृदयस्य अन्तः मध्ये
 तर्धादिव धारयन्निव सङ्घः पुनः पुनः स्मरामि । सखायं प्रति प्रीति-
 तस्य नायकस्योक्तिरियम् ॥ ७ ॥

शिरसीति । हे सुसुखि ! सुवदने ! त्वया कालिन्ध्याः यक्षनायाः

चक्राङ्घ्रिती भुजङ्गः कालिय इव सुमुखि कालिन्याः ॥८॥

शोच्यैव सा कशाङ्गी भूतिमयी भवतु गुणमयी वापि ।

स्रि हैकवश्य भवता त्यक्ता दीपेन वर्तिरिव ॥ ९ ॥

शुक इव दारुशलाकापञ्चरमनुदिवसवर्धमानो मे ।

कालिय इव तदाख्यः भुजङ्ग इव स भुजङ्गः पिङ्गः शिरसि चर-
णप्रहारं पादताडनं प्रदाय निःसार्यतां दूरीक्रियतां तदपि तथापि
स चक्रेण कैतवेन चक्राकारचरणाचङ्गेन च अङ्कितः कर्त्तव्यः
चिङ्कितश्च ते एवकारोऽत्राध्याहार्यः तवेवेत्यर्थः यदि चासौ कता-
पराधस्तथापि त्वदेकशरण इत्ययमनुकम्पप्रतामिति भावः । मानिनीं
प्रति सख्या उक्तारियम् । पक्षे यदि च कालियः चरणताडितः
बसुनाया अपसार्य ससृष्टं नीतः तथापि चरणचिङ्कितत्वात् तयैवा-
श्रितः गरुडात् त्वातश्चेति कृष्णं प्रति कखाचिदुक्तः । उपमा-
बह्वारः ॥ ८ ॥

शोच्यैवेति । हे स्रि हैकवश्य ! प्रणयैकवर्षवट ! न तु गुणादि-
भिर्वैश्य इति भावः पक्षे तैलमात्रवशङ्कत ! दीपेन वर्तिरिव दशेव
भवता त्यक्ता विरहिता सा कशाङ्गी क्षीणाङ्गी एकत्र विरहदुःखात्
अन्यत्र तैलाभावेन परिपुष्टताप्रममादिति भावः भूतिमयी ऐश्वर्य-
प्रचुरा धनशालिनीत्यर्थः पक्षे मन्मथी, भूतिभञ्जनि सम्पदोत्थमरः ।
वापि अथवा गुणमयी अतिगुणवती पक्षे तन्तुप्रचुरा भवतु, किन्तु
शोच्यैव शोचनीया एव । स्त्रीणामैश्वर्यं गुणयोगे सत्यपि पतिवाङ्मथ्य-
विरह एव महान् शोकनिलयः, तस्मात् सा त्वया पूर्वं कता स्रि ह-
तया परित्यक्ता इदानीं त्वयि महान् स्नेहसाधास्यतीति त्वत्प्रण-
यो न विहातुं योग्य इति नायिकासख्या नायकं प्रति सान्त्वनवच-
नम् । स्नेहानुप्राणितोपमाबह्वारः ॥ ९ ॥

शुक इति । अरस्य कामस्य विशिष्टेन शरैश्च तोष्यं स्रि

कृन्तति दयिताहृदयं शोकः स्मरविशिखतीक्ष्णमुखः ॥ १० ॥

श्रुत्वाकस्मिकमरणं शुकसूनोः सकलकौतुकैकनिधेः ।

ज्ञातो गृह्णीविनयव्यय आगत्यैव पथिकेन ॥ ११ ॥

शीलितभुजङ्गभोगा क्रोडेनाभ्युद्धृतापि क्षण्येन ।

अचलैव कीर्त्यते भूः किमशक्यं नाम वसुमत्याः ॥ १२ ॥

प्रारम्भः यस्य तथोक्तः पक्षे स्मरविशिखवत् तीक्ष्णं सुखं वदनं कस्य
तथोक्तः अतुद्विषसं प्रतिदिनं वर्द्धमानः वृद्धिं गच्छन् उभयत्र समानं,
शोकः सन्नाव्यमानमदुर्विरहजं दुःखमिति यावत् दारुणताकापिभ्ररं
काष्ठमयशकापुञ्जनिर्मितमावासमित्यर्थः शुक इव तदास्त्वः पश्चि-
विशेष इव मे मम दयितायाः कान्तायाः हृदयं कृन्तति क्षिन्ति
व्यथयतीति भावः । उपमासङ्कारः । कथं त्वया देशात्तरं न गत-
मिति वार्दिनं सखायं प्रति कस्यचित् गमनप्रतिबन्धकवचनम्
॥ १० ॥

श्रुत्वेति । पथिकेन विदेशादानतेन गृह्णीत्यर्थः आगत्यैव
आगमनानन्तरमेव एककारेणापरसुखात् श्रवणव्यवच्छेदः । सकल-
कौतुकस्य समपानन्दस्य एकनिधेरेकमात्रायस्य शुकसूनोः शुकपत्नि-
यावकस्य शुकसमस्य निजशिषोर्वा आकस्मिकम् अहेतुकं रोगादिकं
विनैवेति भावः मरणं श्रुत्वा गृह्णीत्या विनयस्य शिष्टाचारस्य व्ययः
क्षयः असदाचरणमिति यावत् ज्ञातः विदितः । परपुरुषेण सह
रमणं बालकः शुको वा कदाचित् स्वामिने ज्ञापयिष्यतीति तदा-
शङ्कया तन्मारण्यमिति किमकार्यं मसतीनामिति भावः । कस्यचित्
कसपि प्रति असतीचारित्र्यकथनमिदम् ॥ ११ ॥

शीलितेति । शीलितः आश्रितः भुजङ्गस्य वासुकेर्भोगः यदा
तथोक्ता वासुकिशिरोवर्तिनीत्यर्थः पक्षे शीलितः कृताः भुजङ्गैः
भिङ्गैः कारैरित्यर्थः भोगाः बला तथोक्ता क्रोडेन वराहकृपिणा

श्यामा विलोचनहरी बालेयं मनसि हन्त सञ्जन्ती ।
 लुम्पति पूर्वकलत्रं धूमलता भित्तिचित्तमिव ॥ १३ ॥
 शतशो गतिराहन्तिः शतशः कण्ठावलम्बनं शतशः ।
 शतशो ग्रामीति वचः स्मरामि तस्याः प्रवासदिने ॥ १४ ॥

कण्ठेन पक्षे कण्ठेन केनापि मन्दिनपुरुषेण क्रोडेन उत्सङ्गेन अभ्यु-
 तृतापि पातालात् ऊर्ध्वं नीतापि पक्षे गृहीतापि भूः पृथिवी अच-
 न्नेव स्थिरैव पक्षे अवाञ्छत्यवती एव कीर्त्यते उद्बुध्यते । वसुमत्याः
 पृथिव्याः पक्षे धनशालिन्याः कामिन्याः अशक्यम् असाध्यं किम् ?
 न किमपि पर्वमेव शक्यमित्यर्थः स्त्री बहुधनशालितया अकार्यकारिणी
 अपि लोकैः न दूष्यते इति भावः । तस्मात् त्वया धनशालिन्या
 परपुरुषः स्तच्छन्दं गम्यतामिति दूत्या नायिकां प्रति अप्रस्तुतप्रशंसय
 उक्तिः ॥ ३ ॥

श्यामेति । हन्तेति खेदस्त्रवकमध्यवम् । श्यामा यौवनवती
 श्यामा यौवनमध्यस्थेति वचनात् अथवा शीतकाले भवेदुष्णा उष्ण-
 काले च शीतला । नवयौवनसम्पन्ना सा स्त्री श्यामेति कथ्यते इत्यु-
 क्तकण्ठा विलोचनहरी नेत्रानन्ददायिनी अतएव मनसि सञ्जन्ती
 हृदयकमेत्यर्थः इयं बाला नवोदा कामिनी धूमलता भित्तिचित्तमिव
 क्लृप्तस्यमासेष्वमिव पूर्वकलत्रं पूर्वां गृहीती लुम्पति मन्दिनयतीति
 भावः । धूमलतापक्षे श्यामा कण्ठवर्णा विलोचनहरी अशुपातनेन
 नयनच्छेदजननीत्यर्थः । तरुणा कान्तया प्रौढा परिभूयते इति
 भावः ॥ १३ ॥

शतश इति । प्रवासदिने यस्मिन् दिने अहं प्रेषितस्तस्मिन् दिने
 तस्याः कान्तायाः सकाशे इति शेषः शतशः शतं शतं गतिः पुनः
 पुनर्गमनं शतशः आहन्तिः पराशुखनमनं शतशः कण्ठावलम्बनं ममेति
 शेषः शतशः ग्रामी गच्छामीति वचनं ममेति शेषः स्मरामि । ब्रह्मायं
 प्रति प्रेषितस्तस्मिन् दिने वाचां वचनमिहम् ॥ १४ ॥

श्रुतपरपुष्टरवाभिः पृष्टो गोपीभिरभिमतं कृष्णः ।

शंसति वंशस्तनितैः स्तनविनिहितलोचनोऽनुमतम् ॥ १५ ॥

शङ्करशिरसि निवेशितपदेति मा गर्वमुहहेन्दुकले ।

फलमेतस्य भविष्यति तव चण्डीचरणरेणुमृजा ॥ १६ ॥

शास्त्रिशिखरे समोरणदोलायितनीङ्गनिर्हतं वसति ।

कर्मेकशरणभगणितभयमशिशिलकेलि खगमिद्युनम् ॥ १७ ॥

श्रुतेति । श्रुतः आकर्षितः परपुष्टानां कोकिलानां रवो याभिः तद्योक्ताभिः गोपीभिः गोपाङ्गनाभिः अभिमतं वाञ्छितं पृष्टः किमिदानीं कोकिलरवेणोद्दीपितमदने काले विधेयमित्यनुयुक्त इत्यर्थः कृष्णः स्तनेषु गोपीनामिति शेषः विनिहिते व्यपिते लोचने नयने येन तथाभूतः सन् वंशस्तनितैः वेणुरवैः अनुमतम् आबिङ्गनादिकं देह्यति अभिमतं शंसति कथयति ॥ १५ ॥

शङ्करेति । हे इन्दुकले ! चन्द्ररेखे ! अहं शङ्करस्य शिरसि निवेशित-मदा निहितचरणा इति हेतोः गर्वं मा उद्वह न कुरु । तव चरणैः कोपनायाः गौर्याः हरशिरसि पदं निदधत्या इति भावः चरणस्य रेणुमृजा रजोमार्जनम् एतस्य इदानीं हरशिरसि पदनिधानम् कर्तव्यं भविष्यति । पूर्वनायिकां भर्तृशिरसि निहितपदानाद्योक्तं तं प्रति नवोदासख्या मा गर्वं बहु त्वमतिचिरादेव मत्-सख्या बहुधूलिमार्जने नियुक्ता भविष्यतीति वचनमिदम् । अपस्त-प्रशंसानुहारः ॥ १६ ॥

शास्त्रीति । खगमिद्युनं पद्मियुगलं शास्त्रिनः पृष्ठस्य शिखरे शास्त्रिपदेन वनच्छायावचनं तेन च बहूनां जनानां विश्रामस्थानत्वं सूचितम् । शास्त्रापदेन पतनयोग्यत्वं ध्वनितम् । समोरणेन वायुना शोभायितं कल्पितं यत् नोङ्गं ज्ञप्तायः तत्र निर्हतं सुस्थितं समोरण-कौशलनिवारणानर्हविपत्सम्भावना सूचिता । कर्मेकशरणं कर्मेमात्मा-

शुक सुरतसमरनारद हृदयरहस्यै कसार सर्वज्ञ ।
 गुरुजनसमक्षमूक प्रसीद जम्बूफलं दलय ॥ १८ ॥
 शिरसा वहसि कपर्दं रुद्र रुदित्वापि रजतमर्जयसि ।
 अस्याप्युदरस्यार्धं भषतस्तव वेत्ति कस्तत्त्वम् ॥ १९ ॥

वसन्तं यथाशाभिः कर्म कृतं तथैव फलं भोक्तव्यमिति हृदिनिश्चय-
 मवसन्मानम् अत एव अगणितभयं निर्भीकं तथा अर्थापिष्टः
 प्यसूनः कौस्तुभस्य तथाभूतं सत् वसति तिष्ठति । दूत्या कामियुगलं
 कंधमावाभ्यां निर्विघ्नेन सुखं वस्तव्यमिति चिन्तयानं प्रति साहस-
 दानश्लेषकं वचनम् ॥ १७ ॥

शुकैति । हे शुक ! सुरतसमरनारद ! सुरतसंपामवर्द्धक ! हृद-
 यरहस्यस्य हृदयगोपनीयस्य वस्तुनः एकसार ! सुखसार ! सर्वज्ञ !
 गुरुजनानां समक्षे मूक ! निःशब्द ! प्रसीद प्रसन्नो भव जम्बूफलं दद्य
 अथ हृदय भुङ्क्तेत्वर्धः । शुकवक्षीये कतोपनायकसङ्गायाः कक्षाश्चित्
 शुकः सर्वं जानाति, यदि गुरुजनसमक्षं मञ्जरितं निवेद्येत् तदा
 महृदिनिष्ठापतेदिति तथाभूतं शुकं प्रति प्रसादनवचनमिदम् ॥ १८ ॥

शिरसेति । हे रुद्र ! शिरसा कपर्दं जटाजूटं वराटकञ्च
 वहसि, रुदित्वापि रोदनं कृत्वापि रजतम् अर्जयसि सोऽरोदीदु
 यदरोदीदु तत् रुद्रस्य रुद्रत्वमिति तस्य च रोदनात् रजतोत्पत्तिः
 यद्यपि अन्नो वामं वसु च बन्धत इत्यग्निरोदनात् रजतोत्पत्ति-
 साथाप्यत्तुत्तितवाम्निरूपो रुद्र इति वक्तव्यः । अस्यापि उदरस्य
 अर्धं भक्षतस्तव हरिगौरीरूपतया हरिहररूपतया वेत्ति भावः तत्त्वं
 को जनः वेत्ति जानाति । एतादृशाद्योगेऽपि अर्धं शरीरपोषि-
 त्वमात्रं तवेति अहो चार्पण्यमिति त्वञ्जरितं त्वद्यैव बोद्धव्यं नाम्यै-
 रिति भावः । इत्यन्तोरेकशरीरत्वात् एकतरापावे अप्रसन्न-अर्धा-
 र्जने प्रवाधातिशयोऽपि नोचित इति च भावः ॥ १९ ॥

श्रोतव्यैव सुधेव श्वेतांशुकलेव दूरदृश्यैव ।

दुष्टभुजङ्गपरीते त्वं केतकि न खलु नः स्पृश्या ॥ २० ॥

श्रवणोपनीतगुणया समर्पयन्त्या प्रणम्य कुसुमानि ।

मदनधनुर्लतयेव त्वया वशं दूति नीतोऽस्मि ॥ २१ ॥

शाखोटकशाखोटजवैखानसकरटरपूज्य रट सुचिरम् ।

नादरपदमिह गणकाः प्रमाणापुरुषो भवानेकः ॥ २२ ॥

श्रोतव्यैवेति । हे दुष्टभुजङ्गपरीते ! दुष्टसर्पाकीर्णं दुर्जनविट-
पत्ने च केतकि ! त्वं सुधेव अमृतमिव श्रोतव्यैव न तु भोक्तव्येति
एवकारार्थः । श्वेतांशुकलेव चन्द्रकलेव दूरतः दृश्यैव न तु समीपे
इत्येवकारार्थः । अतः नः अस्माकं न खलु नैव स्पृश्या स्पर्शयोग्या ।
सामान्यवनितां दुर्जनपरीतां प्रति कस्यचिद्वृत्तिः । अप्रस्तुतप्रशंसा-
लङ्कारः ॥ २० ॥

श्रवणेति । हे दूति ! श्रवणम् उपनीतः प्रापितः गुणः
सौन्दर्यादिः नायिकाया इति भावः यथा तथोक्तया, पक्षे गुणः
सौर्वी वसाल्लघोक्तया व्याकर्णकष्टवेत्यर्थः प्रणम्य नमस्कृत्य कुसुमानि
गुण्याणि नायिकाप्रेरितानि समर्पयन्त्या, पक्षे प्रणम्य नमीभूय कुसु-
मानि समर्पयन्त्या वर्धन्त्या मदनशराणां पुष्पमयत्वादिति भावः अतएव
मदनस्य धनुर्लतयेव कार्मुकयष्ट्यैव त्वया वशं नीतोऽस्मि । मयाऽवश्य-
मेव त्वद्वचने स्यात्प्रव्याप्तमिति भावः । दूतीं प्रति नायकस्योक्तिरियम् ।
उपमालङ्कारः ॥ २१ ॥

शाखोटकेति । शाखोटकस्य वृक्षविशेषस्य शाखा एव उटजं पथ-
शाखा तस्य वैखानसाः तापसा ये करटाः काकाः तेषु पूज्य श्रेष्ठ !
त्वं सुचिरम् अविरतं रट शब्दायस्य, इह अस्मिन् प्रदेशे गणकाः
देवज्ञाः न आदरपदं न आद्रियन्ते इत्यर्थः एको भवान् प्रमाणापुरुषः
शुभाशुभनिर्णायकत्वे प्रामाणिक इत्यर्थः । त्वादृशमूर्खाधिष्ठिते देशे
विद्वांसः न पूज्यन्ते इति भावः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ २२ ॥

शशिरेखीपमकान्तेस्तवान्यपाण्डिब्रह्मं प्रयातायाः ।

मदनासिपुत्रिकाया इवाङ्गशोभां कदर्थयति ॥ २३ ॥

शैथिल्येन भृता अपि भर्तुः कार्यं त्यजन्ति न सुवृत्ताः ।

बलिनाकृष्टे बाहौ बलयाः कूजन्ति धावन्ति ॥ २४ ॥

शशिति । शशिनखन्दस्य रेखोपमा कलाचटशो कान्तिर्यस्त्रा-
स्तपोत्थायाः अथवा चन्द्राङ्गश्रीसदृशकान्तेः अङ्गश्रीः कथ्यते रेखेति
कोषः । तत्र खन्दस्य मन्त्रिर्ज्ञातिव्यतिरिक्तस्य पाण्डिब्रह्मं प्रयातायाः
अन्येन परिणीताया इत्यर्थः मदनस्य अस्तिपुत्रिकयेव क्षुरिकयेव अङ्ग-
शोभां शरीरसौन्दर्यं कदर्थयति निन्दति जन इति शेषः अयोग्य-
वभागमादिति भावः । मदनस्य असिपुत्रिका मदनेनैव प्राज्ञा
नान्येन गृह्येता यथा शोभां प्राप्नोति तथा मन्त्रिर्दिष्टेन यूना परि-
गृह्येता यथा शोभां प्राप्नोति तथा अन्येन परिगृह्येता नेति फलि-
तार्थः । तस्मात् मन्त्रिर्दिष्टेनैव तरुणेन तत्र सङ्गतिर्युक्ता नान्येनेति
भावः । द्रुत्या नायिकां मन्त्रिश्चिरियम् । उपमालङ्कारः ॥ २३ ॥

शैथिल्येनेति । शैथिल्येन ज्ञथीभावेन भृताः धृता अपि
पाक्षिता अथोत्वर्थः सुवृत्ताः सञ्चरिताः जनाः भर्तुः स्वामिनः कार्यं
न त्यजन्ति अपिस्तु कुर्वन्त्येवेत्यर्थः । तथाहि बलिना बलवता बाहौ
कृष्टे बलाकृष्टे सति बलयाः कङ्क्यानि ज्ञथीभावेन गृह्येता इति
भावः कूजन्ति शब्दायन्ते धावन्ति बलानि च यावच्छक्यं भर्तृदस्यं न
त्यजन्तीति भावः । अचेतनानां बलवानां सुवृत्तत्वादेवशापरथं का
कथा सचेतनानामिति भावः ॥ २४ ॥

षकारादिः ।

षट्चरणकीटजुष्टं परागघुषपूर्णमायुधं त्यक्त्वा ।

त्वां मुष्टिमेयमध्यामधुना शक्तिं स्मरो वहति ॥ १ ॥

—

सक्वाशादिः ।

सा दिवसयोग्यकृत्यव्यपदेशा केवलं गृह्णिणी ।

द्वितियेर्दिवसस्य परा तिथिरिव सेव्या निधि त्वमसि ॥ १ ॥

स्तननूतननखलेखालम्बी तव वर्मविन्दुसन्दोहः ।

आभाति पट्सूत्रे प्रविशन्निव मौक्तिकप्रसरः ॥ २ ॥

षट्चरणेति । स्मरः कामः आयुधम् अस्त्रं पौष्पमिति भावः
षट्चरणाः भ्रमरा एव कीटाः तैर्जुष्टं निष्कापितं तथा परागाः
रजांसि एव वृणाः काठकीटविशेषाः तैः पूर्णं व्याप्तम् अतएव त्यक्त्वा
अधुना मुष्टिमेयमध्यां कशोदरो त्वां शक्तिम् अस्त्रविशेषरूपां वहति ।
रूपकालङ्कारः । नायकस्य नायिकां प्रत्युक्तिरियम् ॥ १ ॥

—

सेति । सा गृह्णिणी केवलं दिवसयोग्येषु कृत्येषु गृहपरि-
ष्कारणादिव्यापारेषु इत्यर्थः व्यपदेशः नाभ गृहस्त्रामिनीति व्याख्या
उच्यतेस्तथोक्त्वा । त्वं नवोदं प्रत्युक्तिरिति भावः द्वितियेः तिथिद्वयवतो
दिवसस्य परा तिथिरिव निधि रजन्तां सेव्या गृह्णियेति शेषः तस्मा-
त्त्वमेवाद्य प्रियेति कस्याश्चित् सख्या नवोदं प्रत्युक्तिरियम् ॥ १ ॥

स्तनेति । तव स्तनयोः नूतनासु एतेन सरक्तत्वं सूच्यते ।
नखलेखासु नखस्यतपिङ्गेषु आबन्धते व्यापततीति तथाभूतः वर्मविन्दु-
निकरः स्वेदविन्दुसमूहः पट्सूत्रे प्रविशन्निव मौक्तिकप्रसरः सक्त्वाभ-

सौभाग्यगर्वमेका करोतु यूथस्य भूषणं करिणी ।
 अत्यायामवतीर्या मदाम्बयोर्मध्यमधिवसति ॥ ३ ॥
 स्वचरणपीडानुमितत्वन्मौलिरुजाविनीतमात्सर्या ।
 अपराद्धा सुभग त्वां स्वयमहमनुनेतुमायाता ॥ ४ ॥
 स्नेहमयान् पीडयतः किं चक्रेणापि तैलकारस्य ।
 चालयति पार्थिवानपि यः स कुक्षालः परं चक्री ॥ ५ ॥

ध्वनिचयः आभाति शोभते । उत्प्रेक्षाबह्वारः । सख्या नायिकां
 प्रति परिहासवचनमिदम् ॥ २ ॥

सौभाग्येति । यूथस्य गजमङ्गल भूषणम् अलङ्कारभूता एका
 करिणी इक्षिणी सौभाग्यगर्वं प्रियवाङ्मध्यमङ्गलं करोतु, या
 अत्यायामवतीः अतिमहतीः मदाम्बयोः करिणीः मध्यम् अधिवसति
 अधितिष्ठति । सर्वमनोरथसम्पादनकारित्वं सामान्यवनितानां भूषण-
 मिति भावः ॥ ३ ॥

स्वचरणेति । हे सुभग ! स्वचरणेन या पीडा प्रहारः तथा
 निजपादप्रहारेणेत्यर्थः अनुमिता अवबुद्धा तव या मौलिरुजा शिरः-
 पीडा तथा विनीतम् अपनीतं मातृसख्यं विद्वेषः त्वयीति भावः यस्याः
 तथाभूता अतएव अपराद्धा कृतापराधा अहं स्वयं त्वाम् अनुनेतुम्
 आयाता । नायकं प्रति मानिन्याः स्वयमागतायाः अलासवपरि-
 हारकं वचनमिदम् ॥ ४ ॥

स्नेहेति । स्नेहमयान् तैलप्रचुरान् बाम्बवानिति ध्वनिः
 पीडयतः चूर्णयतः क्लेशयतश्च तैलकारस्य तदास्त्वजातिविशेषस्य चक्रे-
 णापि तदास्त्वयन्त्रविशेषेणापि बलेनापीति ध्वनिः किम् ? न किमपि
 प्रयोजनमित्यर्थः । यः पार्थिवानपि पृथिवीविकारान् घटादीनपि
 न्यपानपीति ध्वनिः चालयति अंशयतीति ध्वनिः । स कुक्षालः
 कुक्षालकारः परं केवलं चक्री चक्रेवान् वचवांच । अतुरक्षजनापी-

सरले न वेद भवती बहुभङ्गा बहुरसा बहुविवर्ता ।
 नतिरसतीनेत्राणां प्रेम्णां स्त्रीतस्वतीनां च ॥ ६ ॥
 सखि मध्याङ्गे द्विगुणद्युम्बि करत्रे णिपीडिता छाया ।
 मञ्जितुमिवालवाले परितस्तरुमूलमाश्रयति ॥ ७ ॥
 सखि शृणु मम प्रियोऽयं गेहं येनैव वत्सनायातः ।
 तन्नगरग्रामनदीः पृच्छति समभागतानन्यान् ॥ ८ ॥

पीडनशक्तु विद्याभरणकारित्वमेव बहवतः सखित्वमिति स्त्रीषामुपाधि-
 तया अप्रस्तुतमसंख्यया व्यज्यते ॥ ६ ॥

सरले इति । हे सरले ! सुगन्धे ! असतीनेत्राणां दुस्कारिणो-
 नयनानां प्रेम्णां स्त्रीतस्वतीनां नदीनाञ्च गतिः व्यापारः बहुवः
 भङ्गाः कौटिल्यादिच्छेदतरङ्गरूपा इति भावः यस्यां तद्भाभूता बहुवः
 रसा रागहृषप्रजङ्गरूपा यस्यां तादृशी तथा बहुवः विवर्ताः सञ्ज्ञान-
 परिणामावर्त्तरूपा यस्यां तथाविधा । भवती न वेद न जानाति
 तदिति शेषः । तथात् त्वया प्रेम्णो गतिं विविञ्च तथा प्रवर्त्तितव्यं
 यथा न दुःखमामितीत्या इति नादिकां प्रति सख्या उपदेशवचनम् ।
 दीपकाबह्वारः ॥ ६ ॥

सखाति । हे सखि ! परितः समन्तात् मध्याङ्गे द्विगुणा या
 द्युम्बेः सूर्यस्य करणाणां किरणानां श्रेण्यः तथा पीडिता व्यथिता
 सन्तापितेति बाधत् छाया आश्रयाले मञ्जितुमिवा तपयथान्यर्थमिति
 भावः तरुमूलम् आश्रयति । एषश्च स्त्रीणां औपम्येव मध्याङ्गः,
 तत्र सूर्यरूपमदनसन्तापे कान्तसंश्रयणमेव उपायः, तत्त्वया यथा मे
 कान्तवर्त्तनेषु तापशान्तिः स्यात् तथा कुर्विति नादिकाया विरक्तिव्याः
 सखीं प्रति भङ्गप्रोक्तिः । उपदेशाबह्वारः ॥ ७ ॥

सखीति । हे सखि ! शृणु अवधानं कुर्विति भावः सभायं प्रियः
 येनैव वत्सना माटेण गेहं भद्रपितृरिति भावः आयातः आगतः, समं

सायं रविरनलमसौ मदनशरं स च वियोगिनीचेतः ।
 इदमपि तमःसमूहं सोऽपि नभो निर्भरं विशति ॥ ८ ॥
 अरसमरसमयंपूरितकम्बु निभो द्विगुणपीनगचनालः ।
 शीर्षप्रासादोपरि जिगीषुरिव कलरवः कषति ॥ १० ॥

इह आगतान् अन्यान् जनान् तस्मिन् वर्त्मनि या नगरपालनद्याः
 ताः पृच्छति अतुयुक्ते । एवञ्च मद्वरागपरतन्त्रतया आगमनकाले
 तत्तन्नगरादिषु अनवधानात् आगत्य मत्सङ्गत्या सुस्थितस्य असमभिन-
 व्याहारिणः प्रति तत्तन्नगरादिपृच्छेति अस्य पतिवाङ्मध्यस्त्वचनपरं
 सखीं प्रति वचनमिदम् ! अतएव सखीति सखोधनप्रदेनैव शृण्वति
 पदस्य गताश्लेषेऽपि तदुपादानं अस्य गौरवज्ञापनपरमेवेति सुधीभि-
 नैवम् । पितृष्टब्धवाचिन्या नाविकाया उक्तिरियम् ॥ ८ ॥

वायनिर्भत । सायं सन्ध्याकाले रविः सूर्यः अनलम् अग्निम्,
 असौ अग्निः मदनशरं, स च मदनशरः वियोगिनीनां विरहिणीनां
 चेतः इदम्, इदमपि वियोगिनीचेतोऽपि तमःसमूहं सोऽपि नभोऽप्यसमज्ञान-
 पुञ्जम् अन्वकारचयञ्च, सोऽपि तमःसमूहः नभः आकाशं निर्भरम्
 अत्यन्तं विशति आश्रयति । रजन्यां विरहिणीनां चेतः सर्वं न्यून्यसर्वं
 पश्यतीति भावः । विरहिण्याः सखीं प्रत्युक्तिरियम् ॥ ८ ॥

अरेति । कलरवः कपोतः सधुरध्वनिचेति ध्वनिः, पारावतः
 कलरव इत्वमरः । अरस्य समरसमये संपामकाले पूरितः आध्मातः
 यः कम्बुः यक्षुः तन्निभः तत्सदृशः, यक्षुः स्वात् कम्बु रस्त्रिवापित्य-
 मरः । द्विगुणपीनम् अतिष्कीतं गचनालं कण्ठननी यस्य तथोक्तः सन्
 जिगीषुरिव विजयाधीनं शीर्षं च पुराणतया . क्षीण्णावयवस्येति वाक्त्
 प्रासादस्य देवनिवेतनस्य, प्रासादो देवभूमिजामित्यमरः । उपरि
 कषति कूजति । अल अरेति विशेषणयुक्तकलरवपदेनोद्दीपकता
 शीर्षपदेन पतनभयादन्यामारोहणीयता प्रासादपदोपरिपदेन अन्यान-
 वचोक्तनीयत्वेन निर्भवसुरतसम्पादनयोन्मता वायुसञ्चारेण अनापनो-

स्फुरदधरमविरतान्धु ध्वनिरोधोत्कम्यकुचमिदं रुदितम् ।

जानूपनिहितहस्तान्यस्तमुखं दक्षिणप्रसृतेः ॥ ११ ॥

स्वयमुपनीतैरशनेः पुष्पान्ती नीडनिर्वृतं दयितम् ।

सहजप्रेमरसज्ञा सुभगागर्वं वकी वदतु ॥ १२ ॥

स्वरसेन वध्रतां करमादाने कण्टकोत्करैस्तुदताम् ।

पिशुनानां पनसानां कोषाभोगोऽप्यविश्वास्वः ॥ १३ ॥

दकता च ध्वन्यते । तदेतत् सङ्केतस्वानमिति कश्चिद् काष्ठकस्य
कमपि कामिनीं प्रति वचनमिदम् । अरसमरसमवेत्तल मदनवीर-
समरेति पाठान्तरम् ॥ १० ॥

स्फुरदिति । दक्षिणा वरदा प्रकृतिः सभावो यस्याः तथा-
भूतायाः कामिन्याः स्फुरन् सन्दमानः अधरो यत् तथोक्तम् अवि-
रतानि अश्रूणि वाष्पाणि यत् तथाभूतं ध्वनिरोधेन प्रियवदतयेत्यर्थः
उत्कटः कम्पो ययोः तादृशौ कुचौ यत् तादृशं तथा जातुनि उप-
हिते निहिते हस्ते न्यस्तम् अर्पितं मुखं यत् तथाविधम् रुदम् इत्यं
रुदितं भवतीति शेषः । नायिकां प्रति वक्ष्या उपदेशवचनमिदम् ॥ ११ ॥

स्वयमिति । सहजं स्वाभाविकम् अकल्पितमित्यर्थः यत् प्रेम
प्रणयः तस्य रसज्ञा आस्त्रादाभिज्ञा वकी स्वयमात्मना उपनीतैः समा-
हृतैः अशनेः भक्ष्यदृव्यैः नीडे कुचाये निर्वृतं सुखितं दयितं प्रियं
वकं पुष्पान्ती अतएव सुभगागर्वं पतिवत्सुभाह्वित्त्वभिमानं वदतु ।
पतिपरिचर्याकारिण्येव पतिवत्सुभा भवतीति भावः । वक्ष्या नायिकां
प्रति उपदेशवचनम् ॥ १२ ॥

स्वरसेनेति । स्वरसेन सञ्ज्ञया अविचारेणेति भावः करं
संघासं राजसमिति वावत् वध्रतां व्यवस्थापयताम् अन्वत् स्वरसेन
स्वनिर्वासेन करं हस्तं वध्रतां योजयतानित्यर्थः आदाने पदकृते कर-
सेति भावः अन्यत् अभ्यन्तरस्य फलानां पदकृते, कण्टकोत्करैः दुष्ट-
विहरसमूहैः अन्यत् अवहित्त्वस्य पापव्यवधिषैः तुदतां पीडयतां

सौभाग्यं दक्षिण्यार्द्धं तु पदिष्टं हरिण तदुष्णीनाम् ।
 वामार्द्धमेव देव्याः स्वपुःपित्ये निवेशयता ॥ १४ ॥
 सुभग स्रभवनभिक्षी भवता संमर्थ्य पीडिता सुतनुः ।
 सा पीडयैव जीवति दधती वैद्येषु विद्वेषम् ॥ १५ ॥
 सा गुणमयी स्वभावस्वच्छा सुतनुः करप्रहायता ।

पिपुनानां दुर्जनानां रात्रानिति शेषः पनसानां कष्टकिफवविशेषा-
 ष्याश्च कोषाभोगः धनाधिकारोऽपि अन्तरपूर्वतापि च अविश्यास्युः
 शङ्कनीय इत्यर्थः । एभिः कोषाधिकारो मर्यापित इति धिया दुर्जना
 इरभिप्रायपूर्वत्वात् कदापि न सेव्या इति भावः । दोषकाखङ्कारः ॥१२॥

सौभाग्यमिति । स्वस्य वपुषः शरीरस्य शिल्पे रचनाविशेषे
 देव्याः गौर्यां वामार्द्धमेव न तु दक्षिणार्द्धमित्येवकारार्थः । दक्षि-
 णार्द्धस्य स्रशुदीरत्वादिति भावः । निवेशयता स्यापयता हरति
 दुःखमिति हरत्तेन सर्वदुःखहरकेण शङ्करेण दक्षिण्यत्वात् सारख्यात्
 तदुष्णीनां सुवतीनां न तु स्वविराणां तासां तदवस्थायां सारख्यमेव
 युक्तमिति भावः सौभाग्यं प्रतिबल्लभ्यं न इति उपदिष्टम् । यदि
 पशुवाङ्मन्यमिच्छसि तदा सरसता विहाय वासप्रकृतितया मानादिकं
 चार्थमिति सख्या नायिकां प्रत्युपदेशः ॥ १४ ॥

स्रभवेति । हे सुभग ! स्वस्य भवनाभिक्षी ऋहङ्गुषो भवता
 वस्त्रार्थं सम्यक् मर्दनं कृत्वा पीडिता सा सुतनुः वैद्येषु विकित्यकेषु
 विद्वेषं दधती सतो पीडयैव पुनः पीडा प्राप्येत्याशयैवेति भावः जीवति
 प्राणिति । कदाचित् स्रशुद्विभिक्षी यं केनापि व्यपदेशेन स्रियकागतां
 गृह्णन्त्याश्रितां वखात्कृत्य सातिशयाहुरागामकरोः, सेदानीं तामेव
 पीडां त्यक्त्याकाङ्क्षति तत्तानन्नगृह्णाणेति भावः । दृष्ट्या नाशकं
 प्रत्युक्तिः ॥ १५ ॥

सेति । गुणमयी सौन्दर्यादिगुणप्रचुरा स्रस्युष्मिता च स्वभा-
 वेन प्रकृता स्वच्छा सरसा अश्रुत्त्वर्थः स्वभावशुभा च करप्रहाय

अमिता बहुमन्त्रविदा भवता काश्रीरमालेव ॥ १६ ॥

सत्रीडम्भितसुभमे स्पृष्टास्पृष्टेव किञ्चिदपयान्ती ।

अपसरसि सुन्दरि यथा यथा तथा स्पृशसि मम हृदयम् ॥ १७ ॥

सखि सुखयत्यवकाशप्राप्तः प्रेयान्यथा तथा न गृही ।

वाताद्वारितादपि भवति गवाचानिलः शीतः ॥ १८ ॥

पाणिपङ्कथेन आयत्ता अधोनीकतेत्यर्थः पातिव्रत्यशास्त्रिणीति भावः
करे हस्ते यो पङ्कः पङ्कथं तेन आवृत्तः चात्रितेत्यर्थः सा सुतनुः
शोभनाङ्गी काश्रीरमालेव स्फटिकस्रगिव बहुमन्त्रविदा विविध-
मन्त्रयाजुशलेन विविधेन वाक्चातुर्येण मनोरञ्जनकुशलेन नानाजप-
विज्ञेन च अमिता अमण्यं प्रापिता पूर्यिता च । तथा तयाहुरक्ता
सा, यथा त्वत्सङ्गाभिर्लाभिष्य त्वया सततं स्थानेषु स्थानेषु सञ्चारिता,
इदानीन्तु त्वया श्रौटाधीन्यमवलम्बितमिति सत्सखी भूयमात्तां तद्
सामनुगृह्णाथेति भावः । सख्या नायकं प्रत्युक्तिः । केचिन्तु अनिता
भ्रान्तिं नीतेति व्याख्याय काचित् सरला सामान्यवनिता कस्यापि
धूर्तस्य कलाकुशलस्य प्रेमासङ्गात् न तस्मात् धनं कामयते इति तद्-
सख्या तं धूर्ते प्रति वचनमिदमिति भावं वर्णयन्ति । उपमासङ्कारः
॥ १६ ॥

सत्रीडेति । सत्रीडं सख्यं यत् श्रितं मन्दहासः तेन सुभगा
बहुभा तत्सम्बुद्धौ, सुन्दरि ! किञ्चित् देपत् स्पृष्टा च अस्पृष्टा च
आकस्मिकसङ्गता लोकभीतिवशात् क्वचित् क्वचिदवयवे हस्तादौ स्पृष्टा
अन्वत् अस्पृष्टा सेव अपयान्ती अपसरण्याधिनी यथा यथा अत्रयासि
तथा तथा मम हृदयं स्पृशसि । तथा च त्वया अपसरणे कतेऽपि
मम हृदयं परित्यज्य गन्तुं न शक्यते तद् कथमपसरणप्रयासः,
आगच्छ सामनुगृह्णाथेति भावः । नायकस्य नायिकां प्रत्युक्तिरियम्
॥ १७ ॥

सखीति । हे सखि ! अत्रकाये समने सङ्केतावसरे इति भावः

सततमवस्थितमुखे सखि निगिरन्ती गरुमिव गिरां गुम्फम्
अवगणितोषधिमन्त्रा भुजङ्गि रक्तं विरञ्जयसि ॥ १८ ॥

स्वल्पकमलमुग्धवपुषा सातङ्गाङ्गस्थितैकपरणेन ।

आर्यासयति विसिन्धाः कूले विसकण्ठिका शफरम् ॥२०॥

प्राप्तः स्वः प्रेयान् जार इति भावः, यथा सुखयति आनन्दवति
तथा षट्को गृहस्वामी पतिरिच्छतेः न सुखयतीत्यन्वयः । तथाहि
गवाक्षानिष्ठः गवाक्षमार्गेषु आगतः अनिष्टः जारोऽपि गवाक्षाद्यप-
मार्गेषु यायातीति प्रसिद्धिः । अवारितात् अनिष्टिद्वादपि वातात्
वाह्यादिति भावः, शीतः शीतलो भवति । पत्न्यावेवाहुरण्येति
वादिनीं सखीं प्रति पररताया नाय्यां उक्तिरिवम् । यद्वा नायिकां
प्रतिरतां कर्तुं सख्या उक्तिरिवम् । अत्र अर्थादोषधवत् कामः प्रभु-
त्वात् केवलं नमः । करवत् स्त्रियु दारेषु तयादन्वत् मन्त्र इति
कामशास्त्रसूत्रेयम् ॥ १८ ॥

सततमिति । हे भुजङ्गीव भुजङ्गी तत्त्वन्मुह्यो, हे सखि !
सखि च सततम् अवस्थितमुखे कोषाटारक्तवदने सखि ! त्वं गरुमिव
विषमिव गिरां वाचां गुम्फं परम्परां निगिरन्ती वसन्ती अवगणितः
ओषधिरिव चिन्तकरत्वादिति भावः, मन्त्रः सद्गुणरूपः यथा अन्यत्र
अवगणितो ओषधिमन्त्रो यथा तथाभूता सती रक्तम् अहुरागवन्
जनं रक्तवन्तश्च जनं विरञ्जयसि विरक्तं करोषि रक्तमून्यं करोषि च ।
कुपितां कामिनीं प्रति तत्सख्या उक्तिः । अत्राहोपनिषतोपमा-
सङ्कारः ॥ १८ ॥

स्वर्णेति । विसकण्ठिका बलाका, बलाका विसकण्ठिकेति कोषः ।
विसिन्धाः नखिन्धाः कूले बनीये इत्यर्थः सातङ्गं सगङ्गं यथा तथा
अङ्गे स्थितः एकश्चरणो यस्य तथाभूतेन अतएव अङ्गे यत् कर्मणं
तद्वत् सुखं सुन्दरं यत् वपुः शरीरं तेन शफरं मत्स्यविशेषम् आर्या-

सनखपदमधिकगौरं नाभीमूखं निरंशुकं कृत्वा ।

अनया सेवित पवन त्वं किं कृतमलयभृगुपातः ॥ २१ ॥

सर्वाङ्गमर्पयन्ती लोला सुप्तं अमेव शय्यायाम् ।

फलसमपि भाग्यवन्तं भजते पुरुषायितेव श्रीः ॥ २२ ॥

सुदिनं तदेव यत्र स्मारं स्मारं वियोगदुःखानि ।

आलिङ्गति सा गाढं पुनः पुनर्यामिनीप्रथमे ॥ २३ ॥

अवति नाङ्गं तत्र भक्तको वक्ष इति विश्वासयति । तथाच सत्स्यः
कमलभ्रमेण सत्समीपमागमिष्यति अट्टहानायासेन तं परिष्यामीति
प्रियेति भावः । सायाविन्या एवं पुरुषः प्रतार्यते इति भावः ।
अप्रसूतप्रसंवाहकारः ॥ २० ॥

सनखेति । हे पवन ! सनखपदं नखस्रतसङ्कतम् अधिकगौरं
नाभीमूखं जघनमित्यर्थः निरंशुकं वसनमूख्यं कृत्वा अनया कामिन्या
सेवित ! त्वं कृतः मलयस्य परितस्तु भृगोः कटकात् पातो ज्ञेन
तादृशः किम् ? तादृशेन तपसा विना एतादृशफलवशाभो न ह्यादिति
भावः । तथाभूत्वा कान्तया सेवितं पुरुषं प्रति वक्ष्या अप्रसूत-
प्रसंवाहा उक्तिरियम् ॥ २१ ॥

सर्वाङ्गमिति । लोला चपला कान्तयङ्गमे कल्प्या वा, लोला-
चपलमट्टहानाथोरित्यन्तरः । काचित् अमेव शय्यायां सुप्तं कान्तम् अल-
सर्वापि भाग्यवन्तं सौभाग्यशालिनं पुण्यवन्तमिति वाच्यं पुरुषायितेव
विपरीतरताधिनीव आर्क्षणीः सर्वाङ्गमर्पयन्ती इती भजते सेवते ।
अपमाहकारः ॥ २२ ॥

सुदिनमिति । तदेव सुदिनं शोभनं दिनं यत्र सा वियोगदुःखानि
विरहकोषान् स्मारं स्मारं पुनः पुनः कृत्वा यामिनीप्रथमे प्रथमरात्रौ
पुनः पुनः गाढम् आलिङ्गति । यामिनीप्रथमे इति त्वरातिशयं
निर्वृण्णातास्तु व्यनक्ति । भीषितस्य सखायां प्रति उक्तिरियम् ॥ २३ ॥

सान्तर्भयं भुञ्जिष्या यथा यथाचरति समधिकां सेवाम् ।

साशङ्कसेर्ष्यसभया तथा तथा गेहिनी तस्य ॥ २४ ॥

सुन्दरि दर्शयति यथा भवद्विपक्षस्य तत्सखी कान्तिम् ।

पतति तथा मम दृष्टिस्त्वदेकदासस्य सासूया ॥ २५ ॥

स्वाधीनैरधरत्रणनखाङ्कपन्नावसोपदिनशयनैः ।

सुभगा सुभगीत्यनया सखि निखिला मुखरिता पत्नी ॥२६॥

सान्तर्भयमिति । भुञ्जिष्या किङ्करो, भुञ्जिष्या किङ्करो हासोत्स-
मरः । सान्तर्भयं अशङ्कमित्यर्थः स्नामिनी प्रास्यतीति धिमेति भावः,
यथा यथा समधिकां अस्माकत्तव्यामिति भावः सेवाम् आचरति
स्टद्विष्य इति भावः । गेहिनी स्टद्विष्यामिनी तथा यथा तच्छ
स्टद्विष्यः साशङ्कसेर्ष्यसभया भवतीति शेषः किमिदानीमयं मे पतिः
समधिकसेविकायामस्यानासक्त इति धिया सायङ्का, अथश्रमनेनेयं
अङ्कतेति सेर्ष्यां, एवञ्च मे महाननर्थो भावो शोकवाद्वाक्येति सभवेति
भावः । एवञ्च स्टद्विषया केवलं स्टद्विषयात्तु व्यपवा न भवितव्यं
स्नामिद्युन्वा च कर्तव्या यथा नान्दा प्रियतीति सखा नायिकां
प्रत्युपदेशः ॥ २४ ॥

सुन्दरीति । हे सुन्दरि ! तच्छ भवद्विपक्षस्य त्वत्सपत्न्या इति
भावः सखां भवद्विपक्षस्य त्वत्सपत्न्याः कान्तिं शोन्द्यं यथा दर्शयति,
त्वदेकदासस्य केवलं त्वय्यतुरक्तस्येति भावः मम सासूया अहोसा दृष्टिः
तथा पतति तव विपक्षे इति भावः । सपत्नीं प्रति दृक्दृष्टिं कान्तिं
प्रति सेर्ष्यां सुभगां कान्तिं प्रति कामिनः सङ्गमनवचनमिदम् ॥ २५ ॥

स्वाधीनैरिति । हे सखि ! स्वाधीनैः स्नायत्तैः स्वयं कर्तुं
शक्यैरिति यावत् अचरत्रणं दलक्षतं नखाङ्कः नखक्षतं पत्नास्नानव-
सोपः पत्ररचनाप्रोच्छ्रनमित्यर्थः दिनशयनं दिवास्नापः तैः अथवा
तव सपत्न्येति भावः सुभगा सुभगा अङ्कमिति शेषः इति निखिला

सरित इव यस्य गेहे शुष्यन्ति विशालगोत्रजा नार्यः ।
 चारास्त्रेव स तप्यति जलनिधिलहरीषु जलद इव ॥२७॥
 सकलकटकैकमण्डिनि कठिनीभूताशये शिखरदन्ति ।
 गिरिभुव इव तव मन्ये मनः शिला समभवच्चण्डि ॥२८॥
 सखि दुरवगाहगहनो विदधाना विप्रियं प्रियजनेऽपि ।
 खल इव दुर्लभ्यस्तव विनतमुखस्योपरिस्थितः कोपः ॥२९॥

समया पक्षी सखरिता प्रापितेति भावः । वास्तवं स्वामिसौभाग्य-
 मत्या नास्ति केवलं त्वां प्रति विद्मेषवशात् एतत् कृतमिति सप्तलो-
 बीभाग्यदुःखितां नारिकां प्रत्युक्त्वास्वम् ॥ २७ ॥

सारित इति । यस्य गेहे विशालगोत्रजा मङ्गलप्रसूता छद्म-
 पर्यतनिःसृताश्च नार्यः सरित इव नद्य इव शुष्यन्ति दुःखातिरेकात्
 सन्नापाश्चेति भावः स जनः जलद इव मेघ इव चारास्त्रेव न त्व
 सुरसास्त्रित्वेवकारार्थः । जलनिधेः सस्रद्रूप लहरीषु तरङ्गेषु तप्यति
 तपिं लभते । उपमासङ्कारः ॥ २७ ॥

सकलेति । कटा शिल्पनैपुण्यं तेन सञ्चितः सः कटकः वल्लवः,
 कटको वल्लवोऽस्त्रियामित्यमरः । तेन एकं केवलं मण्डयति मृषयतीति
 शरीरमिति भावः तत्रोक्त्वा तत्सम्बुद्धौ, पक्षे निधिलस्रनितम्बैक-
 शोभिनि, कटकोऽस्त्रो नितम्बोऽस्त्रेरित्यमरः । कठिनीभूताशये !
 कठोररूढये ! काठनस्त्रभावे च शिखराः शिखावन्तः दन्ता यस्यास्तत्-
 सम्बुद्धौ, पक्षे शृङ्गरूपदन्तशाभिनि ! चण्डि कोपने ! गिरिभुव इव
 पार्वत्यभूमेरिव ते तव मनः शिला पाप्राण्यः समभवत् इति मन्ये
 तर्कयामि । उपमासङ्कारः ॥ २८ ॥

सखीति । हे सखि ! तव कोपः खल इव दुरवगाहः हेतोर-
 नवगमात् अवबोधुमशक्यः गहनः निविडः दुरपनेय इति भावः,
 पक्षे दुर्ज्ञेयस्रभावः कठिनश्च । प्रियजनेऽपि विप्रियं दुःखं विदधानः

खेदसचेतस्त्राता सप्तपदी सप्त मण्डलीर्यान्ती ।

सप्तदनदहनविकारा मनोहरा व्रीडिता नमति ॥ ३० ॥

सुरसप्रवर्तमानः संघातोऽयं समानवृत्तानाम् ।

एत्यैव भिन्नवृत्तैर्भङ्गुरितः काव्यसर्ग इव ॥ ३१ ॥

सर्वासामेव सखे पय इव सुरतं मनोहारि ।

अनयन् विनतं अत् सुखं तवेति शेषः तस्मै उपरि स्थितः अतुभवनोपर-
त्वेनेति भावः सुखावस्थां दृष्ट्वा कोपोऽतुभीयते इति भावः । विनय-
सुखोपस्थित इति पाठे विनयः सुखे पारम्भे बस्य तादृशः उपस्थित
इत्यर्थः । अतएव दुर्लभ्यः कोपो जातो न वेति अथचित्तमवस्था
इत्यर्थः । उपमासङ्कारः । नाविकां प्रति बस्यो अङ्गिरयम् ॥२८॥

खेदेति । खेदेन अस्वोद्वेकजनितेनेति भावः सचेतस्त्राता सप्त-
सप्तज्ञानशाब्दो सप्तानां पदानां समाहारः सप्तपदी तर्हि सप्तानर्द
मण्डलानां समाहारः सप्तमण्डली वा अन्तो मण्डली वातेति वा
पाठः । विशाहोत्तरं कुशयिष्टकावधरे सप्तपदीनमनस्य मण्डलाकारेण
सप्तवारम् अग्निपटाक्षणकरणस्य शास्त्रीयत्वादिति भावः । अहन-
दहनस्य कामाग्नेः विकारेण सङ्घिता सक्तमेति भावः अतएव मनो-
हरा व्रीडिता अस्मितता च यतो नमति युद्धानिति शेषः । एतेन
तरुण्याः परिश्रव एव सुखवति न बाधिकाया इति कश्चित् समुच्चि
प्रत्युक्तिः ॥ ३० ॥

सुरसेति । सुरसैः शोभनेः रसैः प्रवर्तमानः सङ्गात्रेण सङ्घ-
सिद्धि भावः, पक्षे रसैः ऋङ्कारादिभिः प्रवर्तमानः प्रवरन् समान-
वृत्तानाम् समस्तभावानां एकच्छन्दसाच्च अयं सङ्घातः समवायः
काव्यसर्ग इव भिन्नवृत्तैः विभिन्नवरितैः भिन्नच्छन्दोभिश्च एव
सङ्घृत्य भङ्गुरितः भङ्गं नीतः समापितश्च । समस्तयो भिन्नवृत्तिभिः
संघर्गात् विकारनापद्यन्ते, काव्यस्य सर्गेः भिन्नच्छन्दा समाप्यते
इति भावः ॥ ३१ ॥

सर्वासामिति । हे सखे ! सर्वासामेव नारीणां सुरतं पय इव

तस्या एव पुनः पुनरावृत्तौ दुग्धमिव मधुरम् ॥ ३२ ॥
 स्वप्नेऽपि यां न मुञ्चसि या तेऽनुग्रहादिषु हृदिस्थापि ।
 दुष्टां न बुद्धिमिव तां गूढव्यभिचारिणीं वेत्सि ॥ ३३ ॥
 सपरावृत्तिं चरन्ती वात्येव तृणं मनोऽनवद्याङ्गि ।
 हरसि क्षिपसि तरल्यसि भ्रमयसि तोलयसि पातयसि ॥ ३४ ॥

दुग्धमिव मनोहारि, परं तस्याः कामिन्या एव न व्यवसायमित्येव-
 कारार्थः सुरतामिति भावः दुग्धमिव पुनः पुनरावृत्तौ पुनः पुनः करणे
 मधुरम् । यथा दुग्धं पुनः पुनरावृत्तित्तु अतिमधुरं भवति तथा
 तस्या एव सुरतम् उत्तरोत्तरमवृत्कारित्वात् मधुरतरामिति भावः ।
 संख्यार्थं प्रति कस्यापि दुःखः ॥ ३२ ॥

अत्रे इति । स्वप्नेऽपि यां न मुञ्चसि न त्वज्जिह्वाया ते तव
 हृदिस्था हृदयनिहितता अतएव अनुपाङ्गिणी अनुकम्पागात्रिणी
 त्वदनुपङ्गपात्रमपीत्यर्थः, दुष्टां बुद्धिमिव तां काम्यां गूढव्यभिचारिणीं
 न वेत्सि ? न जानासि ? केचित् अनुपाङ्गिणी अनु पश्चात्
 त्वन्मनोरङ्गनानन्तरं पाङ्गिणी परपुरुषगात्रिणीति अर्थमाहः । संख्यार्थं
 प्रति कस्यापि दुःखः ॥ ३३ ॥

सपरावृत्तीति । हे अनवद्याङ्गि ! सुन्दरि ! सपरावृत्तिं परा-
 वृत्तिवद्विषयं यथा तथा चरन्ती पुनः पुनः पश्चाद्विद्वत्तसुखी चरन्ती-
 त्यर्थः, मनः मदीयमिति शेषः वात्या तृणमिव हरसि स्वाधीनं करो-
 मीत्यर्थः, क्षिपसि क्षिप्रं करोषि अत्रलोकनाभावपक्षे इति भावः, तर-
 ल्यसि अल्लं करोषि, भ्रमयसि आन्तं किमियं मय्यनुरागिणी न वेत्ति
 मोहयसि, तोलयसि किमिदं धैर्यं च्युतं वा सुधीरमिति विवेक्तुं
 त्वत्वादेशेन धारयसि, पातयसि दूरगत्या आशाविध्वंसात् पातितं
 करोषि चेत्यर्थः । उपमावह्वारः । कामिनीं कामपि चरन्तीमव-
 लोक्य कामिन उच्यते ॥ ३४ ॥

सा बहुलचक्षभावा स्त्रीमात्रं वेति कितव तव तुष्यम् ।
 कोटिर्वराटिका वा द्यूतविधेः सर्व एव पणः ॥ ३५ ॥
 सा विरहदहनदूना मृत्वा मृत्वापि जीवति वराकी ।
 शारीव कितव भवतानुकूलिता पातितार्क्षेण ॥ ३६ ॥
 स्यादेव खेदं जनयति न च मे ददाति निद्रातुम् ।
 प्रिय इव जघनांशुकमपि न निदाषः क्षणमपि क्षमते ॥ ३७ ॥

वेति । हे कितव ! धूर्त ! उभयत्र समानोऽर्थः । बहुलां
 बहुलानां शुभचिह्नानां मृगनयनत्वादीनां भावः मत्ता यस्याम् अथवा
 बहुलाः क्षणभावा उत्सवाभिवाषा यस्यास्तथाभूता सा तव रम-
 षीति भावः स्त्रीमात्रं सामान्या स्त्री वा इति तव तल्यं समम् ।
 कोटिः कोटिर्बन्धुं वस्तु वराटिका वा सर्व एव द्यूतविधेः देवन-
 व्यापारस्य पणः । देवनव्यापारे यथा सल्यं बहु वा सर्वमेव पण-
 त्वेन मृह्यते तथा निबोधस्य तव सुलक्षणा दुर्बलपणः वेति त्रिवेका-
 भावात् तादृशीं शोभनां नारीं परित्यज्य सामान्यनार्यामादर इति
 भावः । सख्या दुष्टनायकं प्रति भर्तृसनपरं वचनमिदम् ॥ ३५ ॥

वेति । हे कितव ! विरहदहनेन विरहाग्निना दूना दुःखिता
 वा वराकी तपस्विनी अलुकम्पाह्नेति भावः पातितार्क्षेण कतकटाक्षेण
 पक्षे पातितपायेन भयता अलुकम्पिता अलुकम्पिता पक्षे सञ्चलनचमो-
 कता शारीव मुटिकेव मृत्वा मृत्वापि जीवति । कटाक्षपातेन भवत्-
 प्राप्त्याशयेति भावः । पक्षे मरणं द्यूतबन्धारे अयोभ्यर्त्सामिति
 बोध्यम् । नायकं प्रति दूत्या अक्तिरियम् ॥ ३६ ॥

आर्यादिति । निदाषः पीडः प्रिय इव स्यादेव खेदं जन-
 यति एकत्र सन्तापात् अन्यत्र अन्वोदयाटिति भावः, मे मम निद्रासुं
 न च ददाति, तथा क्षणमपि अल्पकालमपि जघनांशुकमपि जघनवसन-
 मपि न क्षमते न सहते धर्तुमिति श्रेयः । एवञ्च प्रतिश्रयं सुरतापी

सा भवती भावनया समयविरुद्धं मनोभवं बाला ।
 नूतनलतेव सुन्दर दोहदशक्त्या फलं वहति ॥ ३८ ॥
 स्पृशति नखैर्न च विशिखति
 सिचयं गृह्णाति न च विमोचयति ।
 न च मुञ्चति न च मद्दयति
 नयति निशां सा न निद्राति ॥ ३९ ॥
 स्तनजघनद्वयमस्या लङ्कितमध्यः सखे मम कटाक्षः ।
 नोष्मति रोधस्तत्यास्तटद्वयं तीर्थकाक इव ॥ ४० ॥

नत्प्रिय इति कस्याश्चित् सखीं प्रति स्वसौभाग्यकथनम् । उपमा-
 बह्वारः ॥ ३७ ॥

सेति । हे सुन्दर ! सा बाला भवतः भावनेना बिलनेन
 नूतनलता दोहदशक्त्या बोधितां पाटाजातसुखमोषूष्णटाटिरूपस्य चक्रा
 शान्त्यै न फलमिव समयविरुद्धम् असामयिकं बाल्ये मनोभवोद्रेका-
 तिश्चयवत्त्वं कामशास्त्रविरुद्धमिति भावः । मनोभवं कामं वहति
 अतस्त्वया तत्सङ्गमात्रं यत्स्नेति भावः । दूत्याः क्षामिनं प्रतुक्ति-
 रिवम् ॥ ३८ ॥

स्पृशतीति । सा नखैः स्पृशति न च विशिखति मामिति शेषः,
 सिचयं वसनाञ्जलं गृह्णाति न च विमोचयति सिचयनिति शेषः, न च
 मुञ्चति न च त्यजति न च मद्दयति मत्तं करोति मामिति शेषः,
 नयत्यर्थनेत्रं वसनाञ्जलपङ्कजेन लमोचनेन च मत्सङ्गाभिवापवत्त्वं
 विशेषनाभावेन ब्रह्मावत्त्वं सिचयपङ्कजेन तदविमोचनादिभिश्च मत्-
 सङ्गाभिवापित्वं सूच्यते । निशां नयति नमयति किन्तु न निद्राति ।
 एतेनाद्या सुग्धालं व्यज्यते । कस्याश्चित् सखायं प्रतुक्तिरिवम् ॥ ३९ ॥

सनेति । हे सखे ! मम कटाक्षः कस्याः कामिण्याः लङ्कितं
 मध्यं नेत्रं तथाभूतः इदमध्यदेश इत्यर्थः रोधस्तत्यास्तटिन्याः तटद्वयं

सत्रीङ्क्षितमन्दश्चितं मां मा सृशेति शंसन्त्या ।

आकीपमेत्य वातायनं पिधाय स्थितं प्रियया ॥ ४१ ॥

सकरग्रहं सद्दितं साक्षिपं सनखमुष्टि सजिगीषम् ।

तस्याः सुरतं सुरतं प्राजापत्यक्रतुरतोऽन्यः ॥ ४२ ॥

तीर्थकाक इव स्तनजघनद्वयं स्तनद्वयं जघनञ्चोत्तर्यः न उज्भक्ति न
त्यजति । तीर्थकाको हि यथा यथा नटोमध्यसुदुयनेन समुत्तीर्थं
उभयोस्तटयोर्बलिमादत्ते तथा तथा मम कटाक्षः कक्षाः कान्तायाः
सध्यदेशं दृष्ट्वा पश्चात् स्तने जघने च निपत्य तिष्ठतीति भावः ।
सखायं प्रति कामिन उक्तः ॥ ४० ॥

सत्रीङ्गेति । प्रियया आकीपम् ईषतकोपम् एत्य आम्निष्व स-
त्रीङ्क्षितमन्दश्चितं सत्रीङ्गं सख्यं सखादिबोक्तनादिति भावः,
सस्थितं कथमेव सखीहमन्त्रमेवं प्रष्टत इति सविश्वं तथा समन्द-
श्चितं सत्वोद्देशात् किञ्चिदुक्त्वामसाहितं यथा तथा मां मा सृशेति
शंसन्त्या कथयन्त्या सत्वा वातायनं गवाक्षं पिधाय आच्छाद्य स्थितम्
एतेन गुप्तं विहरेति भावः । सखायं प्रति कस्यचित् कान्ताचरित-
दर्शनम् ॥ ४१ ॥

सकरग्रहमिति । सकरग्रहं निषेधार्थं हस्तपृष्ठवर्हितं सद्दितं
सम्भत्वात् क्षीयबुद्ध्या रोदनसहितं सनखमुष्टि नखमुष्टिः नखक्षतपरि-
हारः तेन सङ्घितं विरामातिशयो मां भूदित्याशयेति भावः, तथा
सजिगीषं जयेच्छासङ्घितम् उत्तरोत्तरं सुखातिशयबोधेन मज्जबाभि-
लाषेणातिप्रद्वमिति यावत् तस्याः कान्तायाः सुरतं शोभनं रतं
सुरतं बातिशयसुखकरं रतमिति भावः । सुरतं सुरतमिति कदवी कद-
बीत्वादिवदर्थान्तरसंक्रामितवाच्यत्वं प्रकटयति । अतः अस्मात् सुरतात्
अन्यः प्राजापत्यक्रतुः प्राजापतिदेवता यस्य सः प्राजापत्यः स चादौ
क्रतुर्यज्ञश्चेति तथोक्तः विधेयप्राधान्यात् पुंस्त्वम् । वन्तानार्थिना
प्राजापत्यक्रतुरनुष्ठीयते, तस्य च कस्युत्तरत्वं पुत्रवाभङ्गं तद्वत्

सखि न खलु निर्मलानां विदधत्यभिधानमपि सुखे मलिनाः

केनात्रापि पिकानां कुङ्कं विहायेतरः शब्दः ॥ ४३ ॥

सख्या इति रामवक्ष्ये न्यस्ता नाशये पयोराशेः ।

ते शैलाः स्थितिमन्तो हन्त लघिन्नैव बहुमानः ॥ ४४ ॥

सा श्यामा तन्वङ्गी दहता शीतोपचारतीव्रेष ।

विरहेष पाण्डिमानं जीता तुहिनेन दूर्वेध ॥ ४५ ॥

अस्यास्य भारीषु सङ्कतिरुत्तरत्न प्रत्यक्षं फलं जनयति न तदानीं
सुखातिशयरूपं तस्यास्तु न तथा, सङ्कमकाठेऽपि सुखातिशयजनक-
त्वादस्याः सुरतस्तेति भावः । अस्माकं प्रति कस्याश्चदुक्तिः ॥ ४३ ॥

सखीति । हे सखि । मलिना जनाः निर्मलानाम् अभिधान-
मपि नामापि सुखे न खलु नैव विदधति नैव कुर्वन्ति । तर्थादि कुङ्कं
विहाय पिकानां कोकिलानां सुखे इति शेषः इतरः अन्यः शब्दः
केन अत्रापि न्यूनः न केनाप्रीत्यर्थः । मलिनात्मकपुरुषा मलिनात्मक-
मेव आकारयन्ति निर्मलात्मकं न कोकिलाः कुङ्कमभावाद्यामिवेति
त्वया तेषां त्वां प्रति अगण्यतापरये क्षीभो न कार्यं इति भावः ।
नाविकानां अपत्नीविद्विष्टां प्रति बध्नाः दान्त्वनवचनमिदम् ॥ ४३ ॥

सख्या इति । रामवक्षेः रघुवर्तिभ्ये न्यैः वानरैः सख्याः क्षुद्रा इति
क्षेत्रोः ये शैलाः पयोराशेः सप्तदश आशये अलः न न्यस्ताः न
निर्लिप्ताः सेतुबन्धनाद्यमिते भावः, ते शैलाः स्थितिमन्तः अस्मान-
स्थिता इत्यर्थः, हन्त खेदे हर्षे वा लघिन्नैव आशयेनैव बहुमानः
बहुादरः ये आत्मानं लघुं मन्यन्ते ते एव मानभाज इति भावः ॥ ४४ ॥

शेति । श्यामा यौवनयती, श्यामा यौवनमध्यस्थेति, शीतकाले
भवेदुष्णा चण्डकाले च शीतला । नवयौवनसम्पत्ता या स्त्री श्यामेति
गीयते इति च श्रुत्यात् । अन्यत्र श्यामवर्णां तन्वङ्गी कथाङ्गी वा
स्त्रिभ्यो दहता चन्दापयता शीतोपचारेण शीतलप्रक्रियया चन्द्रवन्द-

सुनिरीक्षितनिखलकरवह्नभधाराजलोचिता न तथा ।
 सोत्कम्पेन मया सखि दृष्टा सा माद्यति स्य यथा ॥४६॥
 सखि मोघीकृतमदने पतिव्रते कस्तवादर्नं कुरुते ।
 नाश्रीषीर्भगवानपि स कामविद्धो हरः पूज्यः ॥ ४७ ॥

मादिसेवनेनेति भावः तीव्रः दारुणः अत्युद्दोषकत्वादिति भावः तेन
 विरहेण विच्छेदेन तद्विनेन शिशिरेण दूरेण प्राणिलभानं प्राणुत्वं
 श्रुतिमानमित्यर्थः मोघा प्रापिता । कतिविरहेण तदा सा त्वया-
 तुकम्पनीयेति भावः । प्रीतिं प्राति दूत्वा उत्क्रान्तः । उपमासङ्कारः
 ॥ ४५ ॥

सुनिरीक्षितेति । हे सखि ! सुनिरीक्षितः सुदृष्टः प्राक्-
 शोभनत्वेन नृहीत इति भावः निखलः स्थिरः स्वकालबाध
 क्रीडनेन साध्वसाद्यभावादिति भावः करो यस्य तथाभूतः यः बह्वचः
 पतिरित्यर्थः तस्य धाराजलेन जलक्रीडायाभिति भावः उचिता
 शिक्षा इती सा कामिनी तथा न माद्यति हृष्यति, यथा सोत्कम्पेन
 सातिशयं कम्पमानेन एतच्छाः प्रत्युद्देशेनभयादिति भावः मया दृष्टा
 अश्रीकता माद्यतीत्यनेनाश्रयः । एतेन पतिमपेक्ष्य सा मयाहुरागं
 दर्शितवती तदेतया सह मम सङ्गतिर्विधेयेति भावः । सखीं वा
 प्रत्यहुरागिणी कथं त्वया सङ्गमनीयेति वादनीं प्रति जारलोक्ति-
 रित्यम् ॥ ४६ ॥

सखीति । मोघीकृतः विफलीकृतः मदनी यथा तुत्कम्पुद्धो,
 पतिव्रते पतिमात्मानुरागिणि ! सखि ! कः जनः तव आदर्नं
 कुरुते ? न कोऽपीत्यर्थः । स भगवानपि हरः शिवः शिवचतुर्द-
 शीति वापत् कामविद्धः कामेन तदभिहितकथोदर्येति भावः विद्धः
 ब्रह्मिण इत्यर्थः पूज्यः आदरणीय इत्यर्थः । तदुद्देशीयुक्तायाः शिव-
 चतुर्दश्या व्रतविधायकत्वेनादरणीयत्वस्य प्रशंसा इत्युक्त्यादिति भावः ।
 इति न आश्रीषीः ? न श्रुतवत्त्विति ? इत्युक्त्या तस्याः प्रशंसार्थं विज्ञाप

सा मयि न दासबुद्धिर्न रतिर्नापि त्रपा न विश्वासः ।
 हन्त निरीक्ष्य नवोढां मन्ये वयमप्रिया जाताः ॥ ४८ ॥
 सुचिरायाते गृह्णिषी निशि भुक्त्वा दिनमुखे विदग्धेयम् ।
 धवलनखाङ्गं निजवपुरकुङ्कुमाङ्गं न दर्शयति ॥ ४९ ॥
 स्तनजघनीरुप्रणयी गाढं लम्बी निवेशितस्त्रीहः ।
 प्रिय कालपरिणतिरियं विरज्यसे वनखाङ्ग इव ॥ ५० ॥

जारसङ्कतिः करणीवेति भावः । अर्थात्तरन्यासः । दूत्याः सार्धो
 प्रति जारसङ्कमनाय अङ्गिरियम् ॥ ४७ ॥

येति । हन्त खेदे । नवोढां मया नवपरिणीतां इहा मयि सा
 दासबुद्धिः दासपत् इदं कुर्व इदं कुर्व इत्येवमाज्ञादानमिति भावः न
 अस्तीति गृह्णिष्या इति च सर्वत्र बोध्यं, रतिः अतुरागः नापि
 नैव, त्रपा लज्जः गुरुजनदर्शनादिजोति भावः न, विश्वासश्च नायं
 सदप्रियं विधत्स्यतीति प्रत्ययस्येत्यर्थः न । तत् वयम् अप्रिया जाता
 इति मन्ये सम्भावयामि । सख्यायं गृह्णिषीमात्तांजशासुं प्रति
 कस्याचित् नवपरिणयङ्कुरियम् ॥ ४८ ॥

सुचिरायाते इति । सुचिरायाते सुदीर्घकालानन्तरयागते पत्या
 इति शेषः, निशि रात्रौ भुक्त्वा पत्या इति शेषः विदग्धा चतरा इयं
 गृह्णिषी दिनमुखे प्रातःकाले धवलनखाङ्गं श्वेतनखनचिङ्गं जार-
 सङ्कमेनेति भावः निजवपुरः जघनीरुम् अकुङ्कुमाङ्गं न दर्शयति कुङ्कु-
 माङ्गमेव दर्शयतीत्यर्थः । चातुर्येण पूर्वं जारसङ्कमजनितशुष्कनख-
 चिङ्गं कुङ्कुमाङ्गं कृत्वा रात्रौ पतिसम्भोगात् नखजघनीरुव प्रातः पत्ये
 दर्शयतीति भावः । कथमहं जारसम्भोगात्पङ्कं पत्ये गोपयामि
 इति वादिनीं नायिकां प्रति दूत्या भङ्गत्रा गापनप्रकारकथन-
 मिदम् ॥ ४९ ॥

स्तनेत । हे प्रिये ! स्तनबोजघने जघनीरु प्रणयी प्रीतिसानु
 पत्ये कालमास्ते नखचतदानस्य स्तनादित्थितय एषा मधानादिति भावः

सा विष्वाया निधि निधि सुतनुर्वहुतुहिनशीतले तस्ये ।
 ज्वलति त्वदीयविरहादोषधिरिव हिमवतः पृष्ठे ॥ ५१ ॥
 सा नीरसे तव हृदि प्रविशति निर्याति न लभते स्यैर्यम् ।
 सुन्दर सखी दिवसकरविम्बे तुहिनांशुरेखेव ॥ ५२ ॥

गाङ्गं जलः वृषाचिह्ननकारो पक्षे अत्यन्तं निष्ठात रत्नार्थः निवेशित-
 स्त्रेहः बहुप्रथमः पक्षे आप्तगतैवः क्षत्रेषु तेषामप्यं वेदमानिवार-
 चार्थनिति भावः एतादृशोऽपि त्वं यत् नखाद् इव नखक्षतचिह्न-
 निव विरञ्जसे विरक्तो भवसि पक्षे रुधिरमूत्रयो भवसि रजं वासुस्य
 परिश्रुतिः परिश्रामः काक्षपरिणत्या नखाङ्गुल गुम्फतया यथा
 रक्तिकाभावः तथा तव क्षधि अहुरागाभाव इति भावः । प्राक्
 ब्रह्माहुरागं पश्चात् विरक्तं पतिं प्रति नायिकायाः खेदोक्तिरिवम् ।
 उपमासङ्कारः ॥ ५० ॥

सिति । सा सुतनुः सुन्दरी त्वदीयविरहात् विष्वाया विगत-
 ज्ञानिः अत्यन्तं प्रतिविम्बमूत्र्या निधि निधि प्रतिरालं बहुतुहिनवत्
 शीतलम् अत्यन्तं बहुभिस्सुदिनेः योगकं तस्मिन् तस्ये शय्यायां, तस्यं
 शय्याहृदारेष्वित्यमरः । हिमवतः पृष्ठे उपरि ओषधिरुज्ज्वलितस्यैव
 ज्वलति । दिवा गुरुजनभयेन लज्जया चास्याः सन्नापगोपनं ख्याह
 रालौ तु नितरां सन्नाप्यते इति सत्वरसि वसतुकम्परा भवतीति भावः ।
 दूताः प्रीणितं नायकं प्रम्युक्तिरियम् । उपमासङ्कारः ॥ ५१ ॥

सिति । हे सुन्दर ! सा सखी दिवसकरविम्बे सूर्यसण्डवे
 तुहिनांशुरेखेव चन्द्रखलेव तव नीरसे कण्ठने हृदि प्रविशति क्रोधेनेति
 भावः, निर्याति निर्गच्छति, अतः स्यैर्यं स्थिरतां न लभते न सुखिरं
 भवतीत्यर्थः, कथञ्चित् यदि त्वं तां खरसि ततस्तत्क्षणात् अग्यावक्रात्
 तां विखरसि तस्यात् कथं तस्या भैर्यं ख्यादिति भावः । तुहिनांशु-
 रेखा वामावास्यावा सूर्यविम्बेज्ज्व प्रविशति ततस्तत्क्षणे निःसरति चेति

सुकुमारत्वं कान्तिर्नितान्तसरसत्वमात्सराच्च गुणाः ।

किं नाम नेन्दुलेखे शशप्रहेषेव तव कथितम् ॥ ५३ ॥

सौरभ्यमात्रमनसामास्तां मलयद्रुमस्य न विशेषः ।

धर्मार्थिनां तथार्थं स नृग्यः पूजार्थमश्रुत्यः ॥ ५४ ॥

संवाहयति शयानं यथोपवीजयति गृहपतिं गृहिणी ।

श्लोतिर्विदः समामनन्तीति बोध्यम् । उपवाहकारः । नावकं प्रति
दूत्वा उल्लिखितम् ॥ ५३ ॥

सुकुमारत्वमिति । हे नेन्दुलेखे ! चन्द्रकण्ठे ! तव सुकुमारत्वं
कोजसत्वं कान्तिः सौन्दर्यं नितान्तसरसत्वम् अत्यन्तरसिकत्वम् आत्सराः
अभ्यन्तरीयाः गुणाश्च एतत् सर्वं शशप्रहेषेव शशकामयेष्वेव शशजा-
तीवद्रुमसङ्गत्रा च तव किं नाम निश्चयेन न कथितम् ? अपि तु
सर्वमेव कथितम् ! तथाच सौकुमार्यादिमसया तद् पद्मिनीत्वं
पद्मिण्याश्च शशजातीवद्रुमसङ्गो रतिशालसम्पत् इति भावः ।
उल्लेख रतिमङ्गल्याम् । भवति कसबनेत्रा नासिकापुत्रन्द्रा न
विरसकुचयुग्मा चारुकेरी कशाङ्गी । अद्रुपचनसुधीया नीत-
वाद्यासुरक्ता सकसतसुसुनेया पद्मिनी पद्मानम्बा इति, स्त्रीजितो
भावकश्चैव नारीमन्थपरः सुखी । मङ्गकुचपरीरस्य स श्रीमान्
शशको मत इति, शशके पद्मिनी तुष्टेति च । कस्याचित् कामपि
व्रति प्रशंसावचनमिदम् ॥ ५३ ॥

सौरभ्यमात्रमिति । सौरभ्यमात्रे सौगन्ध्यमात्रे जनो येषां
तादृशानां अश्रयद्रुमस्य विशेषः न आस्तां न तिष्ठतु अश्रयत्वे इति शेषः,
तथापि सः अश्रुत्यः धर्मार्थिनां पूजार्थं नृग्यः अन्वेषणीयः । वाङ्म-
प्रतिष्ठाशास्त्रिणां समाहरः सामान्यजनैः क्रियते, धार्मिकैस्तु सदृष्टानां
पूजानामैव समाहरः क्रियते इति भावः । अत्रस्तुतप्रशंसा-
कारः ॥ ५४ ॥

संवाहयतीति । गृहिणी शयानं गृहपतिं आश्रितं ववा

गृहहतिविवरनिवेशितदृश्यस्तथाश्वासनं यूनः ॥ ५५ ॥

सत्यं स्वल्पगुणेषु स्तब्धा सदृशे पुनर्भुजङ्गे सा ।

अर्पितकोटिः प्रथमति सुन्दर हरचापयष्टिरिव ॥ ५६ ॥

सर्वसङ्गां महीमिव विधाय तां वाप्यवारिभिः पूर्णाम् ।

भवनान्तरमयमधुना सक्रान्तस्ती गुरुः प्रेमा ॥ ५७ ॥

संवाहयति हस्तेन शरीरं मर्दयति उपशीलयति च वेनाच्छ योषं
निद्रागमेन चैतन्यविरहः स्यादिति भावः, गृहहृत्तुतेवैटनस्य विवरे
रश्मे निवेशिते दृशो नेत्रे येन तथार्थवत्तु यूनः तरुणस्य कारुण्येति
शेषः तथा आश्वासनं मनसः स्थैर्यं सम्पादनमिति यावत् भवति, निद्रित
एव पत्नी अथवा सत्सखीपमागमिष्यते इति धियेति भावः ॥ ५५ ॥

सत्यमिति । हे सुन्दर ! सा हरस्य चापयष्टिरिव भद्रदृश्य
इव स्वल्पगुणेषु अनेषु अल्पतुल्यस्वभावेषु सत्यं स्तब्धा निश्चला
प्रथमाकारिणीति भावः, पक्षे न मन्वा, पुनः किन्तु सदृशं समानगुणो
स्यति भावः, पक्षे योग्यमोक्ष्यां भुजङ्गे विटे पक्षे वास्तुकिरूपे बर्षे
अर्पितकोटिः इत्यकोटिसंख्यकधना पक्षे इत्याद्यभागा सती प्रथमति
समाबद्धा भवतीत्यर्थः पक्षे नतिमापद्यते इत्यर्थः, एतेनास्याः संधन-
व्ययेनापि असदृशतरुणे सक्रान्तकरणेऽभिवाचनः न तु साभाव्यगुणे
तरुणे इति यदि त्वं तत्सदृशगुणशाली भवसि तदा तच्छां समा-
सक्तौ यतस्तेति भावः । उपमाबद्धारः । कक्षाचित् कसपि युवानं
प्रत्युक्तिरियम् ॥ ५६ ॥

सर्वसङ्गां मिति । सर्वसङ्गां त्वत्कृतापराधसमूहं • सोऽङ्गमीम्
अथवा तदास्यां महीमिव तां सत्सखीमिति शेषः वाप्यवारिभिः
अनुजलेः वाप्यभिः सारकजलेषु अभिनववारिभिरिति यावत् अभि-
नववर्षेण एव वाप्योदयार्दिति भावः पूर्णाम् मित्रा विधाय कृत्वा
अयं ते तव गुरुर्भङ्गान् दृष्टव्यतिश्च प्रेमा अथवा साध्यतं भवनान्तरं
गृहान्तरं नास्तिन्नान्तरमिति भावः दृष्टव्यन्तरं संक्रान्तः नतः । वारि-

सम्भवति न खलु रक्षा सरसानां प्रकृतिचपलचरितानाम् ।
 अनुभवति हरशिरस्यपि भुजङ्गपरिशीलनं गङ्गा ॥ ५८ ॥
 सुलभेषु कमलकेसरकेतकमाकन्दकुन्दकुसुमेषु ।
 वाञ्छति मनोरथान्वा मधुपी स्मरधनुषि गुणाभावम् ॥ ५९ ॥
 सा लज्जिता सपत्नी कुपिता भीतः प्रियः सखी वृक्षिता ।
 बालायाः पीडायां निदानिते जागरे वैद्यैः ॥ ६० ॥

पूर्वां मर्द्धी कृत्वा पश्चात् सञ्चरते गुरुरिति ज्योतिर्विदः । इदञ्च
 ते नादुचितमिति सख्या कर्मापि प्रमुञ्चते । ज्ञेयानुप्रायिता
 उपमा ॥ ५७ ॥

सम्भवतीति । सरसानां शृङ्गाररसवतीनां सज्जानामाश्च अतएव
 प्रकृत्या स्मभवेन चपलं चरितं वासां तानां नारीणामिति शेषः रक्षा न
 खलु नैव भवति, प्रकृतिचपला नार्यः न केन पि रक्षितं गच्छन्ते इति
 भावः । तद्यच्छि हरशिरसि अपि का कथान्यत्वेति भावः स्थितेत्वृक्षं
 गङ्गा भुजङ्गपरिशीलनं सर्पसङ्कतिं विटसङ्कञ्च, भुजङ्गो विटसर्पयोरेव-
 मरः । अनुभवति भजते इत्यर्थः । ज्ञेयानुप्रायितार्थान्तरस्यासो-
 ऽवहारः ॥ ५८ ॥

सुलभेष्विति । मनोरथेन अभिवासेण अस्या विवेकाभाववती-
 त्वर्थः मधुपी अमरी कनकादिपुष्पेषु सुलभेष्वपि स्मरधनुषि कान-
 कार्मुके ज्ञेयमभूते इति भावः गुणभावं सौवीर्यभावम् अथच अपाधान्यं
 वाञ्छति अभिवाचति । सत्सु बह्वेषु मायकेषु अपि वा यत्प्रेमा-
 सक्ता, सा तस्मिन् बह्ववह्वने अपाधान्यं लभमानापि समावृत्तिं
 कुरुते इति भावः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ ५९ ॥

वैति । बालायाः नवोद्भावाः पीडायां कथमितं पीडितेति
 वृक्षाद्यामिति भावः वैद्यैः चिकित्सकैः जागरे रात्रिजागरणे निदा-
 निते कारणत्वेन निश्चीते वति वा बाला लज्जिता पतिवृत्तप्रका-

सुधिरागतस्य संवाहनच्छलेनाङ्गमङ्गमालिङ्गम् ।

पुष्यति च मानचर्चां गृह्णीषी सफलयति चोत्कृष्टिकाम् ॥ ६१ ॥

सा सर्वथैव रक्ता रागं गुञ्जैव न तु मुखे वहति ।

वचनपटोस्तव रागः केवलमास्ये शुकस्यैव ॥ ६२ ॥

सायं कान्तभुजान्तरपतिता रतिनीतसकलरजनीका ।

उषसि ददती प्रदीपं सखीभिरुपहस्यते बाला ॥ ६३ ॥

यादिति भावः सपत्नीं पूर्वपरिणीता गृह्णीषीत्यर्थः कृपिता पतिर्मे-
ऽस्यामन्यदुरक्त इति धियेति भावः, प्रियः पतिः भोतः गृह्णीष्याः
वर्कायात् अपराधितयेति भावः । सखी बालाया इति शेषः सुखिता
सख्याः प्रियवाङ्मध्यक्षानादिति भावः ॥ ६० ॥

सुधिरागतस्येति । गृह्णीषी सुधिरागतस्य दीर्घकाणात्परम्
आगतस्य अत्युरिति शेषः संवाहनच्छलेन गात्रमर्दनव्याजेन अङ्गम्
अङ्गं प्रत्यङ्गम् आलिङ्ग्य मानचर्चाम् स्वभिमानसत्तां पुष्यति च रक्षति
च उत्कृष्टिकाम उत्कृष्टा पतिप्रकाभाजनितामिति भावः सफल-
यति च निराकरोति च ॥ ६१ ॥

सेति । सा मम सखीति शेषः सर्वथैव सर्वप्रकारेणैव रक्ता
अदुरागिणी त्वयीति शेषः गुञ्जैव गुञ्जाफलमिव मुखे रागम् अतु-
रागं लोहिलञ्ज न तु वहति नैव प्रकटयति नैव धारयति च । वचन-
पटोः कथाचतुरस्य तव रामः शुकस्यैव केवलम् आस्ये मुखे न त्वन्य-
त्वेति भावः । सख्या नायकं प्रत्युक्तिरियम् । उपमासङ्कारः ॥ ६२ ॥

सायमिति । सायं सन्ध्यासमये कान्तस्य भुजाङ्गरे वक्षसि
पतिता रक्ता सुरतेन नीता यापिता सकला रजनी यथा तथाभूता
वती उषसि प्रभाते प्रदीपं ददती बाला सखीभिः उपहस्यते । साव-
न्तनकार्यस्य प्रदीपदानस्यायं समय इति मत्वा रात्रिजागरणेन आन्ता
सायंकात् एवायमिति किमन्यमानां प्रदीपदात्रीं सुग्धां प्रति सखीभि-
रुपहास इति भावः ॥ ६३ ॥

सा तीक्ष्णमानदहना महतः स्नेहस्य दुर्लभः पाकः ।

त्वां दूर्वीमिव दूति प्रयासयन्नस्मि विश्वस्तः ॥ ६४ ॥

स्नेहस्यतिर्निगीषा समरः प्राणव्ययावधिः करिणाम् ।

न वितनुते कर्मनर्थं दन्तिनि तव यौवनोद्भेदः ॥ ६५ ॥

सदनादपैति दयितो

हसति सखी विशति धरणिमिव बाला ।

ज्वलति सपत्नी कीरे

जल्पति मुग्धे प्रसीदति ॥ ६६ ॥

सेति । हे दूति ! सा नारी तीक्ष्णः मानदहनः मानान्निः
वत्यास्तथाभूता । महतः स्नेहस्य प्रेक्षणः तैश्चैव च पाकः परिपाकः
दुर्लभः दुष्प्रापः । महत् प्रेम प्रायेण न परिपच्यते इति भावः
किन्तु त्वां दूर्वीमिव प्रयासयन् वातावाताभ्यां क्लेशयन् वासयञ्च
विश्वस्तः विश्वासं गतः अस्मि, यथा दूर्वीवाकनेन सहातेजं सुपरिपक्वं
बभूवे तथा तव प्रयासेन कथञ्चित् वा बभूवे इति मे प्रत्यक्ष इति
भावः । उपमाबद्धारः । दूर्वीं प्रति नायकस्योक्तिरियम् ॥ ६४ ॥

स्नेहेति । हे दन्तिनि ! हस्तिनि ! तव यौवनोद्भेदः
तारुण्यविकासः करिणां हस्तिनां कर्मनर्थं न वितनुते न जल्पति
अपि सर्वमेवत्वर्थः । तथाहि स्नेहस्य अन्योन्यप्रणयस्य क्षतिनाशः,
जिगीषा पराजयवासना, तथा प्राणव्ययः जीवननाशः अवधिर्दस्य
तादृशः सारः संपातः । तथाच त्वदर्थः तरुणाः परस्परं स्नेह-
वाशादिकं सर्वं परित्यजन्तीति भावः । अपस्तुतप्रशंसया काञ्चित्
प्रति कस्याचिद्भक्तिः ॥ ६५ ॥

सदनादिति । मुग्धे प्रसीद इति कीरे मुग्धे जल्पति सति
दयितः प्रियः सदनात् वासवद्वारात् अपैति अपगच्छति स्नेहियता
मवादिति भावः सखी वासावा इति प्रेमः हसति खवत्याः

सङ्घुचिताङ्गीं द्विगुणांशुकां मनोमात्रविष्णुरन्मदनाम् ।
 दयितां भजामि सुग्धामिव तुङ्गिन तव प्रसादेन ॥ ६७ ॥
 सखि लग्नैव वसन्ती सदाशये महति रसमये तस्य ।
 वाङ्मवशिखेव सिन्धोर्न ममागप्यार्द्रतां भजसि ॥ ६८ ॥
 सखि मिहिरोद्गमनादिप्रमोदमपिधाय सोऽयमवसाने ।
 बन्धोऽवधिवासर इव तुषारदिवसः कदर्थयति ॥ ६९ ॥

प्रियवाङ्मवशिखेनादिति भावः वाङ्मा भरणामिव विशति बज्जनेति
 भावः सपत्नी ज्वलति क्रोधादिति भावः ॥ ६६ ॥

सङ्घुचिताङ्गीमिति । हे तुङ्गिन ! शिशिर ! तव प्रसादेन
 अनुपप्रेष्य दयितां सङ्घुचिताङ्गीं द्विगुणांशुकां हिराष्टतवसनां मनो-
 मात्रे न तु विहिरिति भावः विष्णुरनु प्रहरन् मदनः कामः यस्या-
 स्मासु अतएव सुग्धामिव वाङ्मामिव भजामि येने । उपमासङ्कारः
 ॥ ६७ ॥

सखीति । हे सखि ! महति उटारे गभीरे च रसमये प्रेमपूर्णे
 ललसये च तस्य आलस्य आशये अन्तःकरणे अभ्यन्तरे च लग्नैव
 निजतस्थितैव वसन्ती त्वं सिन्धोः सहस्रस्य वाङ्मवशिखेव बद्धवानक-
 ज्वालेव मनागपि अत्यमपि आर्द्रतां सरसत्वं न भजसि न प्राप्नोषि ।
 स त्वयि नितराभासकः त्वन्तु सततं क्लृप्ताभासवसोत्वद्विषितं तवेति
 भावः । सख्याः कोपनां नायिकां प्रति वचननिदम् । उपमासङ्-
 कारः ॥ ६८ ॥

सखीति । हे सखि ! मिहिरस्य सूर्यस्य उद्गमनादि उदय-
 प्रवृत्ति प्रमोदम् आनन्दम् अपिधाय आच्छाद्य तत्प्रेति यावत् सोऽयं
 तुषारदिवसः विहिरादनं बन्धुः विफलः नायकागमनाभावादिति भावः
 अवधिवासर इव अष्टाश्विन् दिने जयागन्तव्यमित्यवधारितदिनमिव
 अवसाने येने कदर्थयति क्लेशयति शीतप्रादुर्भावेन* नायकानागमनेन

सुरभवने तरुणाभ्यां परस्पराल्लष्टष्टिहृदयाभ्याम् ।

देवार्चनार्थमुद्यतमन्योन्यस्यार्पितं कुसुमम् ॥ ७० ॥

सायं कुशेशयान्तर्मधुपानां निर्यतां नादः ।

मिन्नव्यसनविषण्णैः कमलैराक्रन्द इव मुक्तः ॥ ७१ ॥

सुमहति मन्युनिमित्ते मयैव विहितेऽपि वेपमानोरुः ।

न सखीनामपि रुदती ममैव वक्षःस्थले पतिता ॥ ७२ ॥

चेति भावः । यथापधिदिवसे अद्य आगमिष्यति काल इति प्रात-
रानन्दः पश्चात् तदनागमनात् अवसाने दुःखातिशयः तथा ह्येवमेव
प्रातः सूर्योदयात् शीतापगमेनानन्दः पश्चात् तस्यास्तगमने शीत-
प्राहुर्भावात् क्लेशातिशय इति भावः । उपमाखङ्कारः । सखीं प्रति
नार्यिकाया उक्तिः ॥ ६८ ॥

सुरेति । सुरभवने देवष्टहे तरुणाभ्यां युवभ्यां परस्परम् आल्लष्ट-
ष्टिहृदये नयनमनसो याभ्यां तथाभूताभ्यां सदृभ्यां देवतार्चनार्थम्
उद्यतं कुसुमम् अन्योन्यस्य परस्परस्य यूना युवत्वाः युवत्वा च यूना
रत्नार्थः स्पर्शितं दत्तम् । एतेन उभयोरनुरागान्वता दर्शिता ॥ ७० ॥

सायमिति । सायं सन्ध्यासमये निर्यतां निर्गच्छतां भाविकमल-
सङ्कोचमभयोत् भावः कुशेशयान्तर्मधुपानां कमलान्तर्वर्त्तिभ्रमराणां
नादः युञ्जन् मित्तस्य सूर्यस्य सख्यश्च व्यसने अस्तमितो विपदि च
विषण्णैः विषादं गतेः कमलैः आक्रन्दः सम्यक् रोदनमिव मुक्तः जतः ।
उत्प्रेक्षाखङ्कारः ॥ ७१ ॥

सुमहतीति । सुमहति अत्युत्कृष्टे मन्युनिमित्ते कोपकारणे
नया एव विहिते कृते अपि सेतुध्याहार्यं वेपमानोरुः कम्पमानोरुः
रुदती सती सखीनामपि न ममैव वक्षःस्थले पतिता । एतेनाद्या
सङ्गतया रोदनेनैव जानोऽपगत इति भावः । सन्ध्यायं प्रति नार्यिका
उक्तिः ॥ ७२ ॥

सुभग व्यजनविचालनशिक्षिलभुजाभूदियं वयस्यापि ।
 उद्वर्तनं न सख्याः समाप्यते किञ्चिदपगच्छ ॥ ७३ ॥
 सत्रीडा नखरदनापेषु कुपिता प्रगाढमचिरोठा ।
 बहुयाञ्जाचरणग्रहसाध्या रोषेण जातेयम् ॥ ७४ ॥
 सुगृहीतमलिनपक्षा लघवः परभेदिनः परं तीक्ष्णाः ।
 पुरुषा अपि विशिखा अपि गुणच्युताः कस्य न भयाय ॥ ७५ ॥

सुभगेति । हे सुभग ! इयं वयस्यापि उखी अपि वा कथा
 साक्षाद्देरिर्त्तापयन्दाद्यः व्यजनस्य विचालने विशेषचालने शिक्षिल-
 भुजा शिक्षिलहस्ता अभूत् पुनःपुनर्व्यजनचालनात् इत्याह शिक्षिल-
 त्वमयक्तेति भावः । सख्या उद्वर्तनम् उच्चातिरेकः किञ्चित् न
 समाप्यते न निवर्तते, अवगच्छ जानोहि । शीघ्रं त्वया मत्सखी
 अतृकम्पनीयेति भावः । नायकं प्रति सख्या उक्त्तिरियम् ॥ ७३ ॥

सत्रीडेति । सत्रीडा सख्या अतएव प्रगाढं यथा तथा नखर-
 दनापेषु नखरदनापेषु कतेतिवात् शेषः कुपिता इवम् अचिरोठा
 नखीडा रोषेण हेतुना बहुयाञ्जा चरणग्रहसाध्या बहुभि-
 वाञ्जाभिः चरणग्रहैः पाटपतनेन साध्या समाधेया शास्त्रोपेति
 यावत् जाया । यतस्त्वया अविश्विच्यास्यां तरुणीवत् विहृतं तस्मात्
 इहानीं चाटुवचनचरणप्रणिपातादिनास्याः कोपमपनयेति भावः ।
 सख्या नायकं प्रकृत्तिरियम् ॥ ७४ ॥

सुगृहीतेति । सुगृहीतः सुष्ठु अवलम्बितः मलिनः इष्टः पक्षः
 बहावः यैः तथोक्ताः सूपसर्गेण त्यागानर्हत्वं तेन च उपदेशानर्हत्वं च
 व्यस्यते । अन्यत्र सुगृहीतपक्षा मलिनश्च अर्धवशात् मलिनमन्त्रं
 पूर्वनिपातः सोढव्यः । लघवः नीचाः अन्यत्र जुहावयवाः परभेदिनः
 परपीडकाः परम् अन्वर्षं तीक्ष्णाः निष्ठुराः निशिताश्च पुरुषा अपि
 विशिखाः शरा अपि गुणच्युताः निर्गुणाः अन्यत्र सौवीरिनिःसृताः

स्वकपोलेन प्रकटीकृतं प्रमत्तत्वकारणं किमपि ।

द्विरदस्य दुर्जनस्य च मदं चकारैव दानमपि ॥ ७६ ॥

सत्यं पतिरविदग्धः सा तु स्वधियैव निधुवने निपुषा ।

मार्त्तिकमाधाय गुरुं धनुरधिगतमेकलव्येन ॥ ७७ ॥

सौभाग्यमानवान् स त्वयावधीर्यापमानमानीतः ।

सत्यः कस्य जनस्य भयाय न भयन्तीति शेषः अपि तु सर्वस्वैवेत्यर्थः ।
आत्माप्रस्तुतानां विशिष्टानां प्रस्तुतानाञ्च पुरुषाणामेकधर्मसम्बन्धाद्दोष-
काङ्क्षहारः । अथवा प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां वा उभयेषामेकधर्माभि-
सम्बन्धात् तस्ययोगिताङ्क्षहारः । उक्तञ्च दर्पणे । अप्रस्तुतप्रस्तुतयो-
र्दोषकान्तु निगदद्यते इति, पदार्थानां प्रस्तुतानामन्वेषां वा यदा
भवेत् । एकधर्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तस्ययोगितेति च ॥ ७५ ॥

स्वकपोलेनेति । द्विरदस्य इति नः दुर्जनस्य च स्वकपोलेन नि-
जनस्यद्वयेन अन्यत्र सप्तमेनेति यावत् प्रकटीकृतम् आविष्कृतम्
अन्यत्र यथा इतिमिति व्यक्तीकृतं किमपि अनिर्वचनीयं प्रमत्तत्व-
कारणं हेतुभूतं दानमपि सदृशकारणं धनत्यागश्चापि मदं सत्ततां
गर्ह्य चकारैव । आत्मापि पूर्ववदङ्क्षारद्वयम् ॥ ७६ ॥

सत्यमिति । पतिः अविदग्धः अचतुरः मूढ इति यावत् सत्यम् । सा तु
कामा अस्य आत्मनः धिया बुद्ध्या एव निधुवने सुरते निपुषा चतुरा ।
तथाहि एकलव्येन तदाप्यनिवादेन मार्त्तिकं श्लिष्टकानिर्मितं गुरुं
द्रोणम् आधाय संख्याय धनुः धनुर्विद्येति यावत् अधिगतं शिक्षितम् ।
पुरा एकलव्यो नाम निषादः आचार्यं द्रोणसुपगम्य अस्यविद्यां मे
देहीति प्रार्थिते गुरुणा नाहं निषादमध्यापयामीत्युक्तोऽसौ श्लिष्टकवा
द्रोणं निर्माय तस्मात् सकलां धनुर्विद्यां तथा शिक्षितवान् यथार्जुनो-
ऽपि तेन पराजित इति भारतमनुसन्वेयम् । अत्र विशेषेण सामा-
न्यसमर्थनरूपोऽर्थात्तरन्यासः ॥ ७७ ॥

सौभाग्येति । सौभाग्येन त्वं वाङ्मनेनेति यावत् जानवान्

खं विरहपाण्डिमानं भस्मद्वानोपमं तनुते ॥ ७८ ॥
 सखि मम करस्त्रतैलं बहुसन्देयं प्रहेष्यसीत्युदिता ।
 अश्वरगृहगमनमिलितं वाप्यजलं संवृणोत्यसती ॥ ७९ ॥
 संदर्शयन्ति सुन्दरि कुलटानां तमसि विततमसिकल्पे ।
 मौलिमणिदीपकशिक्रा वर्तिनिभा भोगिनोऽध्वानम् ॥८०॥

अहं कान्ताया वल्लभ इत्यभिमानो स त्वया अथभीर्त्य अथप्राय अथ-
 मानम् आनोतः प्रापितः सन् खं निजं विरहेषु तव विच्छेदेन
 पाण्डिमानं पाण्डुत्वं भस्मना ज्ञानोपमं ज्ञानसहस्रं तनुते धत्ते ।
 यथा कश्चिदभिमानो अथप्रायः अवैराण्यात् भस्मप्राप्तो भवति
 तथायं तद्विरहात् पाण्डुत्वरूपमस्त्रप्रसिद्धति तदेनमनुगृह्यायेति
 भावः । नार्थिकां प्रति दूत्या अज्ञारियम् । उपमासङ्कारः ॥ ७८ ॥

वसति । हे सखि ! बहुसन्देयं बहुवासिक्तसमेतं करस्त्रतैलं
 मन्तव्यदेशस्य करस्त्रबाण्डल्यादिति भावः करस्त्रोत्पन्नेन तत्रैव सङ्घटेन-
 ख्याने मया कासुकाः प्रोक्ष्याया इति व्यञ्ज्यते । मम प्रहेष्यसि प्रे-
 ष्यसि एतेन तदानयनव्याजोऽन तव सकार्ये कासुकप्रोषणं भावीति
 ध्वन्यते । इति उदिता उज्ज्वला असती दुश्चारिणी कामिनी अश्वरगृहे
 गमने गमनकाले सिद्धितम् आगतं वाप्यजलं नवनवारि संवृणोति
 प्रोच्छति मयमं आभिवापपूरणस्य अश्वरगृहस्थितौ असम्भवबोधेनाशु-
 पातः, ततश्च सख्या सङ्घटेन अस्त्रसिद्धिबन्धावनाबोधेन तत्संवरण-
 मिति भावः ॥ ७९ ॥

सन्दर्शयन्तीति । हे सुन्दरि ! विततमसिकल्पे विष्णुतमसि-
 सहस्रे तमसि अन्वकारे मौलिमणिः शिरस्परतन्नेव दीपकशिक्रा तेषां
 ताडय्याः अतएव वसतिनिभाः वसिसहस्राः भोगिनः सर्पाः बिटाश्च
 कुलटानां दुश्चारिणीनाम् अध्वानं मार्गं सन्दर्शयन्ति सस्यक् प्रकाशयन्ती-
 त्तर्षः । भुजङ्गफणपरतन्प्रकाशेन तव मार्गज्ञानं जपितेति अन्वकारे

सर्वं वनं तृषास्या पिहितं पीताः सितांशुरविताराः ।

प्रध्वस्ताः पन्यानी मलिनीनोद्गम्य मेघेन ॥ ८१ ॥

सम्यगनिष्पन्नः सन् योऽर्थस्वरया स्वयं स्फुटीक्रियते ।

स व्यङ्ग एव भवति प्रथमो विनतातनूज इव ॥ ८२ ॥

सज्जन एव हि विद्या शोभायै भवति दुर्जने मोघा ।

न विदूरदर्शनतया कैश्चिदुपादीयते गृध्रः ॥ ८३ ॥

कथं नवा सङ्घेते गन्तव्यमिति शङ्का तत्रा न वाय्या । नवा काष्ठ-
क्षानां तत्समभिध्याद्धारिणां शिरोरत्नप्रकाशेन तत्र भागेशानं भविष्य-
तीत्यतो नवा तत्रा गमनं निष्प्रयोजनमिति नखाश्चित् दूषा
नाभिकां प्रत्युपदेशवचनम् । ज्ञेयोपमयोः संसृष्टिः ॥ ८० ॥

सर्वमिति । सञ्चितेन मेघेन उद्गम्य उदित्वा सर्वं वनं तृषास्या
तृषानिचयेन पिहितम् आच्छादितं सितांशुरविताराः सन्स्वर्यं नख-
जाश्च पीताः पक्ताः, पन्याजश्च प्रध्वस्ताः प्रकर्षेण ध्वंसं नीताः ।
दुर्जनोत्कर्षः सर्वेषां क्लेशायेति अप्रस्तुतप्रशंसया ध्वन्यते ॥ ८१ ॥

सम्यगिति । सन् शोभनः योऽर्थः विषयः सम्यक् अनिष्पन्नः
कस्योत्पत्तेः प्रागवस्थित इति भावः असम्पूर्णं च तत्रवा स्वयम्
आत्मना स्फुटीक्रियते चः प्रथमो विनतातनूज इव व्यङ्ग इव व्यङ्ग
एव विफल्ग एव विकलाङ्ग एव च भवति । काव्यांस्तुत्पत्तेः प्राक्
जन्यो न प्रकाश्य इति भावः । उपमाशङ्कारः ॥ ८२ ॥

सज्जन इति । विद्या सज्जने एव शोभायै भवति सफला भव-
तीत्यर्थः दुर्जने मोघा विफला भवति । तथाहि कैश्चित् जनैः विदूर-
दर्शनतया विशिष्टदूरदर्शित्वेन गृध्रः पक्षिविषेयः न उपादीयते न
गृह्यते दूरदर्शी अवमिति न आद्रियते इति वावत् । अर्थात्तर-
व्यायः ॥ ८३ ॥

सुभगं वदति जनस्तं निजपतिरिति नैष रोचते मङ्गम् ।
 पीयूषेऽपि हि भेषजभाषोपनते भवत्यरुचिः ॥ ८४ ॥
 सौधगवाक्षगतापि हि दृष्टिस्तं स्थितिकृतप्रयत्नमपि ।
 हिमगिरिशिखरस्त्रलिता गङ्गैवैरावतं हरति ॥ ८५ ॥
 सहधर्मचारिणी मम परिच्छदः सुतनु नेह सन्देहः ।
 न तु सुखयति तुहिनदिनच्छन्नच्छायेव सञ्जन्ती ॥ ८६ ॥
 सकलगुणैकनिकेतन दानववासेन धरणिबहुराज ।

सुभगमिति । जनः लोकः तं जनं मत्पतिमिति यावत् सुभगं
 सुन्दरं वदति, किन्तु निजपतिरिति हेतोः एषः जनः मङ्गं न
 रोचते न रुचिकरः भवतीत्यर्थः । हि तथाहि पीयूषे अस्ते
 भेषजभावेन औषधभावेन उपनते प्राप्ते अरुचिः भवति । पतित्व-
 मेवासतीनासप्राप्तिहेतुरिति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपो-
 ऽर्थान्तरन्वासः । दूतीं प्रति नायिकाया उक्तिरियम् ॥ ८४ ॥

सौधेति । हिमगिरेः शिखरात् स्त्रलिता च्युता गङ्गा ऐरा-
 वतसिन्धु सौधस्य हर्म्यस्य गवाक्षगता वातायननिःसृता दृष्टिः
 तवेति शेषः तं जनं स्थितौ अवस्थाने मर्यादायाश्च कृतप्रयत्नं शिष्टा-
 चाररक्षणे प्रयत्नवन्तमपि हरति हि धार्कषत्वैव । उपमाचङ्कारः ।
 कस्याश्चित् नायिकां प्रत्युक्तिरियम् ॥ ८५ ॥

सञ्जन्ती । हे सुतनु ! सुन्दरि ! सहधर्मिणी गृहिणी मम
 परिच्छदः गृहोपकरणविशेषः इह अस्मिन् विषये न सन्देहः न
 संशयः त्वया कार्यं इति शेषः, तं यत् सञ्जन्ती सुसञ्जिता सेवातृ-
 प्परा वा तुहिनदिनच्छन्ना हेमन्तदिपक्षः परणभूता कायेव न सुखयति,
 तस्मान्त्वमेव प्रियतमेति सामानुगृह्यायेति भावः । उपमाचङ्कारः ।
 कस्यचित् कामपि प्रत्युक्तिरियम् ॥ ८६ ॥

सकलेति । हे सकलगुणतिकेतन सर्वगुणाधार धरणिबहुराज-

जातोऽसि भूतले त्वं सतामनादेयफलकुसुमः ॥ ८० ॥

सुन्दरि ताटङ्गमयं चक्रमिवोद्दहति तावके कर्णे ।

निपतति निकामतीक्ष्णः कटाक्षबाणोऽर्जुनप्रणयी ॥ ८१ ॥

स्वाधीनैव फलार्द्धिर्जनोपजीव्यत्वमुच्छ्रयच्छाया ।

शत्रुपुंसो मरुभूरुह इव जीवनमात्रमाशास्यम् ॥ ८२ ॥

राज ! छत्रराज ! त्वं दानववासेन देव्याधिष्ठानेन भूतले पृथिव्यां
सतां बाधूनाम् अनादेयानि अपाद्याणि फलककुमानि यस्य तादृशः
जातः अस्मि । दुष्टसंसर्गात् त्वं सदृशगुणधनवानपि साधूनामेव
गणनीय इति अपस्तुनप्रशंसया कस्यचित् कसपि प्रत्युक्तिरियम्
॥ ८० ॥

सुन्दरीति । हे सुन्दरि ! तावके त्वदीये कर्णे शोले राधेये च
ताडङ्गमयं ताडङ्गः कर्णभूषणविशेषः तत्स्वरूपं चक्रमिव , रथाङ्गमिव
उद्दहति धारयति ऊर्ध्वं नयति च , निकामतीक्ष्णः अतिनिशितः
अर्जुनप्रणयी कृष्ण इत्यर्थः अर्जुनप्रेरितश्च कटाक्षबाणः कटाक्षरूपः
शरः निपतति । त्वया आकर्ण्यकष्टः कटाक्ष इति भावः । पुरा
कर्णं मञ्जानिमग्नरथचक्रम् उद्धर्तुमुपक्रान्तम् अर्जुनः शरेण निजघा-
नेति भारतम् । नायकस्य नायिकां प्रत्युक्तिरियम् । ज्ञेयात्प्रमाणितो-
पसालङ्कारः ॥ ८१ ॥

स्वाधीनैवेति । शत्रुपुंसः सज्जनस्य मरुभूरुह इव कठिनदेश-
जानपृच्छस्येव फलार्द्धिः फलसम्पत्तिः स्वाधीना एव जनानाम् उप-
जीव्यत्वं स्वाधीनमेवेति लिङ्गव्यत्ययेनान्वयः । उच्छ्रयच्छाया अशु-
दयकान्तिः उज्ज्वलिच्छाया च स्वाधीना स्नेच्छया फलसम्पत्तिच्छाया-
प्रदानकर्तृत्वं जनानामिति भावः, किन्तु जीवनमात्रं दीर्घजीवनमात्रं
जलमात्रञ्च आशास्यम् आकाङ्क्षणीयम् । साधवो दीर्घजीविनो भव-
न्त्विति मरुभूमौ वृक्षाश्च जलसिक्ताः सन्त्विति शोकैराशास्यते इति
भावः । उपसालङ्कारः ॥ ८२ ॥

सन्तापमोहकम्पान् सम्पादयितुं निहन्तुमपि जन्तून् ।
 सखि दुर्जनस्य भूतिः प्रसरति दूरं ज्वरस्यैव ॥ ६० ॥
 सुखयतितरां न रक्षति परिचयलेशं गणाङ्गनेव श्रीः ।
 कुलकामिनीव नोष्कति वाग्देवी जन्मजन्मापि ॥ ६१ ॥
 स्वसदननिकटे नलिनीमभिनवजातच्छ्रदां निरीक्ष्यैव ।
 हा गृह्णीति प्रलपञ्चिरागतः सखि पतिः पतितः ॥ ६२ ॥
 सखि चतुराननभावाद्दुमुख्यं कापि नैव दर्शयति ।
 अयमेकहृदय एव दुहिण इव प्रियतमस्तदपि ॥ ६३ ॥

सन्तापेति । हे सखि ! ज्वरस्यैव दुर्जनस्य भूतिः घट्टहिः स-
 न्तापमोहकम्पान् सम्पादयितुं जनयितुं जनानामिति शेषः जन्तून्
 प्राणिनः निहन्तुमपि नाशयितुमपि दूरम् अत्यर्थं प्रसरति परिवर्द्धते ।
 उपमाबद्धारः ॥ ६० ॥

सुखयतितरामिति । श्रीलक्ष्मीः गणाङ्गनेव वेश्यैव सुखयति-
 तराम् अतिशयेन सुखयति, किन्तु परिचयलेशं न रक्षति परिचितो-
 र्यामिति नाटयं करोतीत्यर्थः । वाग्देवी सरस्वती कुलकामिनीव
 जन्म जन्म प्रतिजन्म अपि न उज्झति न त्यजति स्वामिनमिति
 आश्चर्यामिति वा । अत्रोपमयोः संवृष्टिर्व्यतिरेकश्च ॥ ६१ ॥

स्वसदनेति । हे सखि ! स्वस्य आत्मनः सदननिकटे गृहस-
 भीषे अभिनवजातच्छ्रदां नूतनसञ्जातपत्न्याम् एतेन पुराणपत्नाभावो
 विरहपोडानिवन्धन इति व्यन्यते । नलिनीं पद्मिनीं निरीक्ष्यैव
 दृष्ट्वैव चिरात् दीर्घकाशात् परम् आगतः पतिः हा गृह्णीति कति
 क्लेशान् सहिरहेषानुभूतवत्यसीति भावः इति प्रलपन् वदन् पतितः
 सूक्ष्मतः । नलिनीदलानि सलिनानि वीक्ष्यैवेति पाठान्तरम् ।
 कक्षाश्चित् कामपि प्रत्युक्तिरियम् ॥ ६२ ॥

सखीति । हे सखि ! अयं प्रियतमः चतुराननभावात् सुखस्य

सत्यं मधुरी निवृतं वक्रो नूनं कलाधरो इयितः ।

स तु वेद न द्वितीयामकलङ्कः प्रतिपदिन्दुरिव ॥ ८४ ॥

स्वस्थानादपि विचलति मञ्जति जलधौ च नीचमपि भजते

निजपक्षरक्षणमनाः सुजनो मैनाकशैल इव ॥ ८५ ॥

संभ्रणु वाष्पजलं सखि दृशमुपरज्याप्सनेन वल्लयेनाम् ।

चातुर्यात् चतुर्वेदमत्वाच्च द्रुष्टिषु इव विधातेव कापि कस्यामपि
नाभ्यां कश्चिन्नपि जने च वैसुख्यं विमुखतां प्रातिकूल्यमित्यर्थः सुखा-
भावपन्त्वञ्च नैव दर्शयति, तदपि तथापि एकस्यां त्वयोति भावः
हृदयं यस्य तथाभूतः पक्षे एकं हृदयं यस्य तथोक्तः । अयं चात-
र्यात् सवासु त्वत्सपत्नीषु सुखं रागं दर्शयति परं त्वमेवास्य हृदय-
वासिनीति भावः । उपमाबह्वारः । नायिकां प्रति सख्या चक्रि-
रियम् ॥ ८३ ॥

सत्यमिति । स तु इयितः प्रियः प्रतिपदिन्दुरिव प्रतिपञ्चन्द्र
इव मधुरः मिल्भभाषी मनोहरश्च सत्यं निवृतं वक्रः वक्रोक्तिनिपुणः
कुटिलकारश्च, नूनं निवृतं कलाधरः चतुःषष्टिविद्यानिपुणः कला-
वाञ्च तथा अकलङ्कः निर्दोषः साहित्यरहितः न द्वितीयाम् अन्यं
नारीमिति यावत् द्वितीयं त्रिथञ्च न वेद न जानाति । उपमा-
बह्वारः । नायिकायाः सखीं प्रत्याकृतिरियम् ॥ ८४ ॥

स्वस्थानादिति । निजपक्षरक्षणमनाः स्वमतसंस्थापनार्थी
स्वपक्षरक्षणार्थी च सुजनः मैनाकशैल इव स्वस्थानात् विचलति अपि
जलधौ मञ्जति च नीचं क्षुद्रम् अतुञ्जति भजते अपि । स्वाङ्गोद्यत-
पालनाय सञ्जना वेन केनापि प्रकारेण प्रवर्तन्ते, न तत्र साना-
पमानक्लेशादिगणना तेषामिति भावः । पुरा पक्षच्छेदनोद्यते शक्रे
मैनाकः पञ्चाय्य ससृद्रं प्रविश्य सपक्षः स्थित इति पुराणम् ।
उपमाबह्वारः ॥ ८५ ॥

संभ्रणुति । हे सखि ! वाष्पजलं नयनवारि संभ्रणु दूरीकृत्य,

दयितः पश्यतु पञ्चपङ्कजयोर्युगपदेव वचम् ॥ ८३ ॥
 सा पाण्डुदुर्बलाङ्गी नयसि त्वं यत्र वाति तत्रैव ।
 कठिनीव कैतवविद्दो हस्तप्रहमात्रसाध्या ते ॥ ८४ ॥
 सखि विश्वगञ्जनीया लक्ष्मीरिव कमलमुखि कदर्थ्यस्य ।
 त्वं प्रवयसोऽस्य रक्षावीक्षणमात्रोपयोग्यासि ॥ ८५ ॥

अङ्गनेन कञ्जनेन एनां दृशं नेत्रम् उपरज्य अलङ्कृत्य वचनं वक्ष्याम्य
 पतिमवलोकाय वा । दयितः प्रियः पञ्चपङ्कजयोः युगपदेव वच-
 काशमेव वचं कान्तिं पश्यतु । नायिकां सुगन्धां रुदतीं प्रति वक्ष्या
 उक्तिरियम् ॥ ८३ ॥

चेति । सा तत्र कान्ता पाण्डूनि दुर्बलानि अङ्गानि यस्यास्तादृशी
 त्वद्विरहादिति भावः त्वं यत्र नयसि तामिति शेषः, तत्रैव वा
 वाति गच्छति । कैतवविद्दः सुचतुरस्य ते तत्र कठिनीव खटिकेव
 हस्तप्रहमात्रेण न त्वन्वोपायचरणप्रहृष्टादिनेत्रयोर्मात्रगन्ध्योत्वः ।
 साध्या विधेया । कैतवविद्द इत्यनेन तत्र तद्वशीकरणे चादर्थ्यं न
 मया उपदेष्टव्यमिति व्यज्यते । कठिनी च पाण्डुवशां वृक्ष्या च
 लेखनेन हस्तेन यत्र यत्र नीयते तत्रैव गच्छतीति तत्सास्यभवधेयम् ।
 नायकं प्रति वक्ष्या उक्तिरियम् । उपमासङ्कारः ॥ ८३ ॥

सङ्गोति । हे सखि ! हे कमलमुख ! कदर्थ्यस्य कपणस्य
 लक्ष्मीरिव त्वं विश्वगञ्जनीया सर्वजननिन्दनीया अस्य प्रवयसः
 स्वविरस्य रक्षा रक्षणं वीक्षणं दर्शनञ्च तन्मात्रोपयोग्या रक्षणदर्शन-
 मात्रार्थोत्वर्थः अस्ति भवति । कपणलक्ष्मीरिव भोगाद्यभावात् तथा-
 विधेति भावः । अतीव सुन्दरो त्वम् अस्य भोगाक्षमस्य इहस्य हस्त-
 पतिता क्लिप्तसि, अतः पुरुषान्तरे अङ्गातस्ते करणीवेति भावः ।
 उपमासङ्कारः । दूत्वा नायिकां मत्तुक्तिरियम् ॥ ८५ ॥

हकारादिः ।

हृदयत्रया मवाचे विसदृशं किमपि कूजितं सख्या ।

यत्कलहभिन्नतल्पा भयकपटादेति मां सुतनुः ॥ १ ॥

हरति हृदयं शलाकानिहितोऽञ्जनतन्तुरेष सखि मुग्धे ।

लोचनबाणमुचान्तर्भ्रूधनुषा किण इवोन्निखितः ॥ २ ॥

हससि चरणप्रहारे तल्यादपसारितो भुवि स्वपिषि ।

नासदृशेऽपि कृते प्रिय मम हृदयात्त्वं विनिःसरसि ॥३॥

हृदयत्रयेति । हृदयत्रया त्रिजाभिप्रायवेदिन्या सख्या गवाक्षे वातायने किमपि अविनिश्चनीयं विसदृशं विसदृशं भयप्रदमिति भावः कूजितं शब्दितं, यत् यतः कलहेन भिन्नः तल्पः शय्या यस्यास्तादृशी कलहात् भिन्नशय्याशायनीत्यर्थः सुतनुः सुन्दरी मत्कालेति भावः भयकपटात् साध्वसामिघात् माम् एति मत्समीपमानच्छति । सख्यायं प्रति कल्पयित् कालाचारितवर्णनम् ॥ १ ॥

हरतीति । हे मुग्धे सुन्दरि ! सखि ! शलाकया अञ्जन-
तुलिकया निहितः अर्पितः एषः अञ्जनतनुः कल्पसरद्वेति यावत्
तन्तुपदेन रेखायास्तनीयत्वं सूचितम् । लोचनं नयनमेव बाणः
शरः तन्मुचा तद्विद्योपिणा अर्धरुषा अरूपकार्मुकेण अन्तर्निखितः
अन्तर्निखितः किण इव शुष्कतल्पानभिव हृदयं नायकस्येति भावः
हरति नितरां व्यथयति । पूर्वं नायकस्य हृदयं मदनशरविद्धतया
सञ्जातकिणं वर्त्तते, ततश्च तत् एतदञ्जनरेखया उन्निखितत्वात्
विहरां व्यथितं भवतीति भावः । उपमाहकारः । सख्या नादिकां
प्रत्युक्तिः ॥ २ ॥

हसतीति । हे प्रिय ! चरणप्रहारे मत्कृते इति शेषः
हससि हास्यं करोषि, तस्यात् शय्यातः अपसारितः ताडितः सन्
भुवि भूतके अपिषि शेषे इत्यम् अदृशे अदृशिताचरणे इत्यर्थः

हसति सपत्नी श्वश्रू रोदिति वदनं च दिदृधते सख्यः ।

स्वप्रायितेन तस्यां सुभग त्वन्नाम जल्पन्त्याम् ॥ ४ ॥

हृदयं मम प्रतिक्षणविहिताहन्तिः सखे प्रियाशोकः ।

प्रबली विदारयिष्यति जलकक्ष्यं बीरसेखेच ॥ ५ ॥

हन्त विरहः समन्ताज्ज्वलयति दुर्वारतीव्रसंवेगः ।

अरुणस्तपनशिलाभिव पुनर्न मां भस्मतां नयति ॥ ६ ॥

कतेऽपि मयेति शेषः, त्वं हृदयात् न विनिःसरसि नापगच्छसि ।
यस्मात् त्वम् एतादृशाचरणेऽपि मयि न विरज्यसे, तस्मात् अहं ते
प्रसखेति भावः । नायिकाया नायकं प्रत्युक्तिरिजम् ॥ २ ॥

हसतीति । हे सुभग ! तस्यां कामिन्यां स्वप्रायितेन उत्सा-
पेन तव नाम जल्पन्त्याम् उदीरयन्त्यां सत्त्वां सपत्नी हसति अस्याः
स्वप्ने उपनायकनामकार्त्तनेन असतीत्वं ज्ञायते तेन च पत्युरस्यां
विद्वेषो भावीति भियेति भावः । श्वश्रूः रोदिति इठमन्येन श्रुत-
श्चेत् महाननये व्यापद्येतेति भियेति भावः । सख्यः सहचर्य्यः वदनं
मुखं पिदधते च आच्छादयन्ति च नायिकाया इति शेषः न पुनरेवं
जल्पितं भूयात् तथात्वे अस्माकमेव दोषः सम्पत्स्यते इति भियेति
भावः । एतेन त्वयि अस्या नितरामासक्तिस्तदेनामनुगृह्याणेति भावः ।
दूत्या उपनायकं प्रत्युक्तिरियम् ॥ ४ ॥

हृदयमिति । हे सखे ! प्रबलः सहान् अतएव प्रतिक्षणं
क्षणं क्षणं विहिता आर्त्तसरावर्त्तनं वेन तथाविधः प्रियाशोकः
प्रियाविरहदुःखं नीरसेखा तरङ्गश्रेणी प्रबलेति बिक्रम्यस्येन योष्यं,
जलकक्षयमिव मम हृदयं विदारयिष्यति विषटयिष्यति । तस्मात्
मया देशान्तरं प्रस्थितमिति भावः । सखायं कथं त्वया न गतमिति
वादिनं प्रत्युक्तिरियम् । उपमाबद्धारः ॥ ५ ॥

हन्तेति । हन्त खेदे, विरहः दुर्वारः अनिवार्यः तीव्रः दारुणः
संवेगः सख्यं श्वश्रुणं यस्य तथाविधः वनु, अरुणः सख्यः तपन-

हृत्वा तटिनि तरङ्गैर्भ्रंमितचक्रेषु नाशये निहितः ।

फलदलवत्कलरहितस्वयान्तरिक्षे तवस्थितः ॥ ७ ॥

हृतकाञ्चिवल्लिवन्धोत्तरजघनादपरभोगभुक्तायाः ।

उल्लसति रोमराजिः स्तनशशोर्गरखलेखिव ॥ ८ ॥

शिवाभिव सूर्यकान्तभिव, समन्तात् मां प्वलयति न पुनः नक्षतां
नयति भस्मीकरोति । सखीं प्रति नायिकाया विरङ्गिण्या उन्नि-
रिवम् । उपमाबह्वारः ॥ ६ ॥

हृत्वेति । हे तटिनि ! नदि ! त्वया तरुः तरङ्गैः हृत्वा
उत्पाद्य चक्रेषु चावर्त्तेषु भ्रमितः अभिं नीतः आशये अभ्यन्तरे न
निहितः न स्थापितः प्रत्युत फलदलवत्कलरहितः कृत्वेति भावः
अन्तरिक्षे व्याकाशे दूरे इति भावः त्यक्तः । तथाच तरङ्गरूपकटाक्षै-
रेन हृत्वा विविधचातुर्येण भ्रामयित्वापि हृदये न कतवत्यसि
प्रत्युत निर्धनीकृत्य परित्यक्तवत्यसि इदमनुचितमिति भावः । बार-
नारीं प्रति कस्यचित् कक्षाचिदा अपस्तुतप्रय संयोजकः ॥ ७ ॥

हृतेति । अपरेण अन्येन जारेणेति भावः यो भोगः सुरतं तेन
भुक्तायाः यद्वा नास्ति परः यस्मात् तादृशः अत्यन्तकट इत्यर्थः यो
भोगः तेन भुक्तायाः तर्नेति शेषः हृतः अपभोगः काञ्चिवल्लिवन्धः
रशनाकलापबन्धनं यस्मात् तथाभूतात् उत्तरजघनात् जघनोपरि-
भागात् रोमराजिः स्तनशशोः कुचशङ्करस्य गरलक्ष्मेव काञ्चकूट-
राजोव उल्लसति विकसते । उपमाबह्वारः । सख्या नाजिह्वां
प्रत्यङ्गिरिवम् ॥ ८ ॥

चकारादिः ।

क्षीरस्य तु दयितत्वं यतोऽपि शान्तीपचारमासाद्य ।

शैलीऽङ्गान्यानमयति प्रेम्बः शेषो ज्वरस्यैव ॥ १ ॥

शान्तमपसारितो यच्चरणाबुपधाय सुप्त एवासि ।

उद्घाटयसि किमूरु निःश्वासैः पुलकयन्नुष्णैः ॥ २ ॥

क्षुद्रोद्भवस्य कटुतां प्रकटयतो यच्छतश्च मदमुच्चैः ।

मधुनो क्षुपुरुषस्य च गरिमा लघिमा च भेदाय ॥ ३ ॥

क्षीरस्येति । यतः यस्मात् शान्तः उपशमं गतः उपचारः उपसर्गः ज्वरस्येति भावः यस्य तथाभूतं रोगिण्यामात शेषः आसाद्य प्राप्य क्षीरस्यैऽपि दुग्धस्यापि दयितत्वं प्रियत्वं भवतीति शेषः सोपसर्गे ज्वरे सति दुग्धं न रोचते ततस्तस्योपशमे रोचत एवेति भावः, तस्मात् ज्वरस्यैव प्रेम्बः परनायिकाविषयस्येति भावः, शेषः शनेः क्रमेण अङ्गानि आनमयति अस्थानि करोति । एवञ्च यद्यप्ययमधुना पराङ्गनाशकः सः, नालुकम्पते तथापि तत्प्रेम्बः अचिरस्थायित्वात् शेषे मम वशं गमिष्यतीति भावः । उपमानद्वारः । कथं त्वया अन्यासक्तेऽपि नायके एवं विनीता तिष्ठस्यति वाहिनीं सखीं प्रति ब्रुवा नायिकाया उक्तिरियम् ॥ १ ॥

शान्तमिति । अपसारितः निराकृतस्त्वं यत् चरणौ ममेति शेषः उपधाय उपधानीकत्व सुप्त एवासि तत् शान्तं सोदृशम् । उष्णैः निराकरणदुःखादिति भावः निःश्वासैः ऊरु पुलकयन् रोगाञ्छिते कुर्वन् किं कथम् उद्घाटयसि स्वलिखितवचने करोषि ? एष तवापराधः न भवा ज्ञानव्य इति भावः । मानिन्या नायकं प्रति उक्तिरियम् ॥ २ ॥

क्षुद्रोद्भवस्येति । क्षुद्रा मधुमक्षिका तदुद्भवस्य तदुत्पन्नस्य नीचो-

पूर्वैर्बिभिन्नहस्तां गुणव्यभवभूतिबाणरघुकारैः ।

वाग्देवीं भजतो मम सन्तः पश्यन्तु को दोषः ॥ १ ॥

सत्यात्रोपनयोचितसत्प्रतिबिम्बाभिनववस्तु ।

कस्य न जनयति हर्षं सत्काव्यं मधुरवचनं च ॥ २ ॥

एका ध्वनिद्वितीया त्रिभुवनसारा स्फुटोक्तिचातुर्यां ।

इवञ्च च कटुतां तीव्रतां कटुभाषिताञ्च प्रकटयतः प्रकाशयतः उच्चैः
 आत्यर्थं मद्ं सत्ततां गर्वञ्च यच्छतः कुर्वतश्च मधुनः लघुपुरुषस्य नीच-
 पुरुषस्य च गरिमा गौरवं लघिमा लघवञ्च भेदाय त्रभेदज्ञानाय ।
 मधु आद्रियते नीचस्य अवगण्यते इति भावः । अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतयो-
 र्मधुनीचयोरेकधर्मसम्बन्धात् दीपकं यद्वा अप्रस्तुतयोः प्रस्तुतयोर्वा
 उभयोरेकधर्मसम्बन्धात् तुल्ययोगिताबद्धारः ॥ ३ ॥

पूर्वैरिति ।^१ गुणव्यवैः गुणवद्भिः भवभूतिः बाणः रघुकारः
 काञ्चिदासः तैः पूर्वीः प्राचीनकर्त्विभः विभिन्नहस्तां पृथक्कृन्दोमयीं
 भिन्नचरितां वा वाग्देवीं भजतः सेवमानस्य एकेन आर्याच्छन्दैरिति
 शेषः मम को दोषः अस्तीति शेषः, सन्तः साधवः पश्यन्तु अथलोक-
 यन्तु तदिति शेषः । कवेर्दोषपरिहारकं वचनमिदम् ॥ १ ॥

सत्पात्रेति । सत्पात्रेषु सद्दयेष्वित्यर्थः उपनयः कथनं तत्रो-
 चितं च्च उक्तं सुखदमिति यावत् प्रतिबिम्बं प्रतिफलनं हृदयक-
 मोकरणाभिति यावत् यस्य तादृशम् अभिनवं नूतनम् अन्तरतृणाटित-
 मिति यावत् अनुशङ्क वस्तु प्रतिपाद्यं यस्य तत्राभूतं सत्काव्यं
 मधुरवचनञ्च कस्य जनस्य हर्षम् आनन्दं न जनयति ? अपिठ
 सर्वस्यैवेत्यर्थः । एतेन काव्यमिदं मम समीचीनं सर्वजनरञ्जनञ्च भव-
 तीति भावः । कवेः स्वर्षारतप्रयस्तिरियम् ॥ २ ॥

एकेति । ध्वनिः व्यङ्ग्योर्ध्वः द्वितीयो यस्यां तत्राविधा, त्रिभु-

पञ्चेषुषट्पदहिता भूषा श्रवणस्य सप्तशती ॥ ३ ॥

कविसमरसिंहनादः स्वरानुवादः सुधैकसंवादः ।

विद्वद्दिनोदकन्दः सन्दर्भोऽयं मया सृष्टः ॥ ४ ॥

उदयनबलमद्राभ्यां सप्तशती शिष्यसोदराभ्यां मे ।

द्यौरिव रविचन्द्राभ्यां प्रकाशिता निर्मलीकृत्य ॥ ५ ॥

वनं सारः स्थिरांगतया सुखदमिति यावत्, सारो बले स्थिरांगे चेत्य-
मरः । यस्यां तथाभूता एतद्वचनामाधुर्येण त्रिभुवनस्य अमारत्वेऽपि
सारवद्वबोधो भवतीति भावः । स्फुटं सुव्यक्तम् उक्तिचातुर्यं वचन-
कौशलं यस्यां तादृशी, पञ्चेषुः कामः च एव षट्पदः श्रमरः तस्य
हिता हितसाधनी तदुद्दीपनीति भावः एका जेवला सुख्या वा श्रम-
शती श्रमशतसंख्यकसोकांतिः श्रवणस्य कर्षस्य भूषा कसुमवत् भूषण-
भूता श्रोत्ररञ्जनीति भावः । काव्यस्य सहृदयपुञ्जित्वं कविना
दर्शितमनेनेति बोध्यम् ॥ ३ ॥

कवीति । अयं सन्दर्भः अन्यः कविभिः सप्त समरे सिंहनादः
सिंहवत् गर्जनम् । स्वरानां षड्जातीनाम् अनुवादः अनुकृतिः
जनोच्चारित्वेनेति भावः । सुधायाः अमृतस्य एकः अद्वितीयः संवादः
समाचारः सम्यग्बोध इति यावत् यत्र तादृशः एतत् सन्दर्भपाठ-
श्रवणेषु सुधायाः स्नादोऽननुभूतपूर्वः अनुभूयते इति भावः । विदुषां
विभोदे रञ्जने कन्दः मूलं निदानभूत इत्यर्थः मया सृष्टः रचितः ।
सर्वथा मनोरमोऽयं अन्य इति कवेः प्रौढाङ्गिरियम् ॥ ४ ॥

उदयनेति । जे मम शिष्यसोदराभ्यां शिष्यो सोदरौ च ताभ्याम्
उदयनबलमद्राभ्यां, रविचन्द्राभ्यां द्यौरिव अःकाशमिव, श्रमशती
निर्मलीकृत्य संगोध्य प्रकाशिता । एतेन यदि कश्चित् ममात्त दोषः
सम्भवति सोऽपि परिहृत इति निर्दोष एवायं सन्दर्भ इति
भावः ॥ ५ ॥

हरिचरणाञ्जलिममलं कविवरहर्षाय बुद्धिमान् सततम् ।
अकृतार्यासप्तशतीमेतां गोवर्धनाचार्यः ॥ ६ ॥

इति । बुद्धिमान् महामतिः गोवर्धनाचार्यः सततं निर-
न्तरम् अमलं निर्मलं हरिचरणयोरञ्जलिं विधायेति शेषः हरिचरणौ
कृताञ्जलिः प्रणम्येति भावः सततं निरन्तरं कविवराणां हर्षाय
आनन्दाय एतां सप्तशतीम् अकृत रचितवान् । विरचयन् वासनशीलां
वासन इव कविपदं लिप्सु रिति प्रथमार्द्धपाठस्तु पूर्वार्द्धवच-
नानां प्रतिकूल इति चिन्त्यः ।

इति वि, ए, लपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागर-
भट्टाचार्येण विरचिता आर्यासप्तशतीव्याख्या ।

समाप्ता ।

पञ्चरत्नम् ।

नागः, पोतक्षया वेद्यं, क्षान्तिः, शक्यो, यथाक्रमम् ।

पञ्चरत्नमिदं प्रोक्तं विदुषामपि दुर्लभम् ॥

नागो भाति मदेन, कं जलरुहैः, पूर्वेन्दुना शर्वरी,
शीलेन प्रमदा, जवेन तरगो, नित्योत्सवैर्मन्दिरम् ।
बाष्पी व्याकरणेन, हंसमिथुनैर्नद्यः, सभा पण्डितैः,
सत्पुत्रेण कुलं, नृपेण वसुधा, लोकत्रयं विष्णुना । १ ॥

पोतो दुस्तर-वारिराशि-तरणे, दीपोऽश्वकारागमै,
निर्वाते व्यजनं, मदान्धकरिणां दर्पोपशान्त्यै शृणिः ।
इत्थं तद् भुवि नास्ति, यस्य विधिना नोपायचिन्ता कृता,
मन्ये दुर्जनचित्तवृत्तिहरणे धातास्ति भग्नोद्यमः ॥ २ ॥

नाग इति । नागः जलो मदेन मत्ततया, कं जलं जलरुहैः
पशुः, शर्वरी राशिः पूर्वेन्दुना पूर्वेचन्द्रेण, प्रमदा नारी शीलेन
बलनेन, तरगः अश्वः जवेन वेगेन इत्तममनेनेत्यर्थः, मन्दिरं मठं
नित्योत्सवैः नित्यतानन्दव्यापारैः, बाष्पी वाक् व्याकरणेन विद्युद्गतमेति
भावः, नद्यः हंसमिथुनेः हंसदम्पतिसङ्घरथैरिति वाच्यं, सभा पण्डितैः
विद्वद्भिः, कुलं वंशः सत्पुत्रेण, वसुधा पृथ्वी नृपेण राजा सुनाबले-
नेति भावः, लोकत्रयं त्रिभुवनं विष्णुना नारायणेन भाति राजते ।
शाद्वं विस्फोटितं इत्यर्थः । सूर्यान्वै र्यदि सः सजो सततताः शाद्वं-
विस्फोटितमिति बहुवचसात् ॥ १ ॥

पोत इति । दुस्तरस्त तरिहममंश्यास्त वारिराशेः समुद्रस्य तरणे
पारगमने पोतः अर्थावसानमित्यर्थः, अश्वकारागमे शोपः, निर्वाते
बाहुवसुवनविशेषे इति शक्यः व्यजनं वाचस्पत्यादिना नायुवसुवनं,

वैद्यं पानरतं, नटं कुपठितं, स्वाध्यायहीनं हिजं,
 युद्धे कापुरुषं, हयं गतरयं, मूर्खं परिव्राजकम् ।
 राजानञ्च कुमन्त्रिभिः परिहृतं, देशञ्च सोपद्रवं,
 भार्यां यौवनगर्वितां पररतां मुञ्चन्ति शीघ्रं बुधाः ॥ ३ ॥
 ज्ञान्तिश्चेत्, कवचेन किं ? किमरिभिः ? क्रोधोऽस्ति चेद्देहिनां
 ज्ञातिश्चेद्दनेन किं ? यदि सुहृद् दिव्यौषधैः किं फलम् ?
 किं सुर्षे ?-यदि दुर्जनः, किमु धने ?-विद्यानवद्या यदि,
 व्रीह्यं चेत् किमु भूषणेन ? कविता यद्यस्ति राज्येन किम् ॥ ४ ॥

मदाद्याः मत्ता ये करिणः ज्ञानिनः तेषां दर्पोपशान्त्यै शृण्विरङ्गुः.
 उपायोऽस्तीति शेषः । इत्यम् एवं भुवि पृथिव्यां तत् वस्तु इति
 शेषः नास्ति न विद्यते, विधिना यस्य वस्तुनः उपायविज्ञानं न कृता,
 सर्वस्यैव उपायचिन्ता कर्तव्यार्थः । दुर्जनानां चित्तवृत्तिहरणे चरणो-
 प्राये इति भावः धाता विधिरपि भग्नोद्यमः अकृतार्थ इति यावत्
 इति मन्ये सम्भावयामि । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २ ॥

वैद्यमिति । बुधाः प्राण्डनाः पानरतं मद्यपायिनं वैद्यं
 चिकित्सकं, कुपठितम् अस्मृतिजितनाशशास्त्रमिति भावः नटं, स्वा-
 ध्यायहीनं वेदाध्ययनविहीनं हिजं ब्राह्मणं, युद्धे संप्राप्ते कापुरुषं
 वीर्यं हीनं पुरुषं, गतरयं वेगहीनं हयम् अश्वं, मूर्खं ज्ञानहीनं परि-
 ब्राजकं सन्ध्यासिनं, कुमन्त्रिभिः परिहृतं राजानं, सोपद्रवम् अत्याचार-
 युतं देशं, यौवनेन गर्वितां पररतां परपुरुषासक्तं भार्याञ्च शीघ्रं
 मुञ्चन्ति त्यजन्ति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

ज्ञान्तिरिति । चेत् यदि ज्ञानिः ज्ञाना अस्तीति शेषः, तदा
 कवचेन वसंथा किम् ? चेत् यदि देहिनां प्राणिनां क्रोधः अस्ति,
 तदा अरिभिः शत्रुभिः अन्यैरिति शेषः किम्, चेत् यदि ज्ञातिः
 द्वाद्यादः अस्तीति शेषः तदा अन्येन अग्निना तद्वाहेनेति भावः

शक्यो वारयितुं जलेन हुतभुक्, छत्रे च सूर्यातपः,
नागेन्द्रो निशिताहुशेन, चपलौ दण्डेन गो-गर्दभौ ।
व्याधिवैद्यकभेषजैरनुदिनं, मन्त्रप्रभावाद् विषं,
सर्वस्यौषधमस्ति शास्त्रविहितं, मूर्खस्य नास्त्यौषधम् ॥ ५ ॥

इति पञ्चरत्नं समाप्तम् ।

किम् ? यदि सुहृद् सखा अस्तीति शेषः, तदा दिव्यैः औषधैः
पोडोपशान्तिकरैरिति भावः किं फलं ? किम् प्रयोजनम् ? यदि
दुर्जनः अस्तीति शेषः, तदा सर्पैः भुजङ्गैः किम् ? यदि अनवद्या
अनिन्द्या उत्तमात् भावः विद्या अस्तीति शेषः, तदा धनैः किम् ?
चेत् यदि ब्रीडा लज्जा अस्ति नारीणांमिति शेषः, तदा भूषणेन स्व-
ह्वारेण किं ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः, यदि कविता कवित्वम्
अस्ति, तदा राज्येन किम् ? क्षमाशालिनां शत्रोरभावात् युद्धार्थं
क्रवचधारणं, क्रोधिनां क्रोधरूपशत्रुसङ्गावेनैव विनाशसम्भवात् अपर-
शत्रुसदुभावः, शत्रिरूपदहनसदुभावे अपरदहनान्निः, मित्तेष्वेव
पोडोपशान्तिसदुभावे अपरौषधं, दुर्जनसदुभावे अपरसर्पदंशनं, सुवि-
दुषां विद्यारूपधनवत्त्वे अन्यधन, लज्जावतीनां लज्जारूपभूषणसङ्गावे
अन्यभूषणं, सत्याश्च कवित्वशक्तौ राज्यसुखं विफलमिति समुदाय-
निष्कर्षः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४ ॥

शुक्य इति । हुतभुक् अग्निः जलेन, सूर्यातपः छत्रेण आत-
पत्वेण, नागेन्द्रः गजेन्द्रः निशिताहुशेन तीक्ष्णदण्डविशेषेण वारयितुं
निराकृतुं शक्यमित्यर्थः शक्यः, चपलौ उद्धनौ गोगर्दभौ दण्डेन
वारयितुं शक्याविति वचनव्यत्ययेनान्वयः । अनुदिनमिति सर्वत्र
योज्यम् । व्याधिः रोगः वैद्यकानां भेषजैः औषधैः वारयितुं शक्य-
इति पूर्वेणान्वयः । विषं मन्त्रप्रभावात् मन्त्रप्रयोगवशात् वारयितुं शक्य-
मिति विद्वद्व्यत्ययेनान्वयः । इत्यं सर्वस्य वस्तुन इति शेषः शास्त्र-

षड्‌रत्नम् ।

—•—

शास्त्रं, कोऽर्थांस्तथा सूचीं, टानं दुर्मन्त्रिणं, तथा ।

लोभोऽप्यस्तीति विज्ञेयं क्रमात् षड्‌रत्नमीरितम् ॥

शास्त्रं सुचिन्तितमथो परिचिन्तनीयम्,

आराधितोऽपि नृपतिः परिशङ्कनीयः ।

अङ्गे स्थितापि युवतिः परिरक्षणीया,

शास्त्रे नृपे च युवतौ च कुतो वशित्वम् ? ॥ १ ॥

विहितं विधिनियतम् औषधम् उपशमोपायभूतमिति यावत् अस्ति
किन्तु मूर्खस्य औषधं नास्ति मूर्खत्वं न कथमपि अपनेतुं शक्यते इति
भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । १ ॥

—•—

शास्त्रमिति । शास्त्रं सुचिन्तितमपि स्वभ्यस्तमपि प्रतिचिन्तनीयं
पुनःपुनरालोचनीयम् । अथो परिचिन्तनीयमिति पाठोऽपि स एवार्थः ।
नृपतिः प्रभुः आराधितोऽपि सुसेवितोऽपि परिशङ्कनीयः भवेन
द्रष्टव्यः । युवतिः अङ्गे अङ्गे स्थितापि परिरक्षणीया परितः
सावधानतया पावनीया । शास्त्रे नृपे युवतौ च वशित्वं पश्येदत्वं
कुतः ? न कुतोऽपीत्यर्थः । आलोचनाविरहात् स्वभ्यस्तमपि समवे न
प्रतिभाति, प्रभुसेवायामपि वृत्ततं तत्समीपे अवस्थितेन भवितव्यं,
सत्यक् चाखनेऽपि स्त्रियां न विन्वाद्य इति वस्तुदावनिष्कर्षः । वचन्त-
तिशक्तं वृत्तम् । श्रेयं वचन्ततिशक्तं तमजा जगौ न इति तद्वचन्यात्
॥ १ ॥

कोऽर्थान् प्राप्य न गर्वितो ? विषयिणः कस्यापदी नागताः ?
स्त्रीभिः कस्य न खण्डितं भुवि मनः ? को नाम राज्ञां प्रियः ?
कः कालस्य न गोचरान्तरगतः ? कोऽर्थी गतो गौरवं ?
को वा दुर्जन-बागुरा-निपतितः क्षेमिण यातः पुमान् ? ॥ २ ॥

मूर्खो द्विजातिः, स्वविरो गृहस्थः,
कामी दरिद्रो, धनवान् तपस्वी ।
वेश्या कुरूपा, नृपतिः कदर्थः,
लोके षड्भितानि विडम्बितानि ॥ ३ ॥

क इति । को जनः अर्थान् धनानि प्राप्य न गर्वितः नाह-
ङ्कृतः ? अपि तु सर्व एवेत्यर्थः । कस्य विषयिणः विषयाः स्रक्-
चन्दनवनितादयः भोग्यवस्तुनीत्यर्थः सन्त्यस्येति तस्य आपदः न आगताः
न उपस्थिताः ? अपि तु सर्वस्यैवेत्यर्थः विषयभोगरतस्य संदेवापत्-
पात् इति यावत् । भुवि पृथिव्यां स्त्रीभिः नारीभिः कस्य मनः न
खण्डितं न आकृष्टम् ? अपि तु सर्वस्यैवेत्यर्थः, सर्व एव जनः स्त्रीवशता-
मायातीति भावः । को जनः राज्ञां नृपतीनां प्रियः नाम सम्भा-
वनायां कोऽपि राजप्रियो नेति सम्भावयामीत्यर्थः । को जनः कालस्य
अन्तकस्य गोचरान्तरगतः दृष्टिप्रथं गतः न ? अपि तु सर्व एवेत्यर्थः,
सर्व एव कालेन नीयते इति भावः । कः अर्थी भिक्षुः गौरवं
सम्मानं गतः प्राप्तः ? न कोऽपीत्यर्थः भिक्षायां कस्यापि गौरवं न
विद्यते इति भावः । को वा पुमान् सुजन एव बागुरा बन्धननिगडः
तस्यां निपतितः दुर्जनजातबन्ध इति यावत् सन् क्षेमिण कुशलेन
यातः ? न कोऽपीत्यर्थः, सर्व एव दुर्जनपाशबन्धो विपद्यते इति
भावः । शार्दूलविष्कोडितं वृत्तम् ॥ २ ॥

मूर्ख इति । द्विजातिः ब्राह्मणः मूर्खः शास्त्राबोधनविमूढ इति
भावः गृहस्थः गृहकार्यव्यप इति भावः स्वविरोः द्वेषः, दरिद्रः

दानं दरिद्रस्य, प्रभोश्च शान्तिः
 यूनां तपो, ज्ञानवताश्च मौनम् ।
 इच्छानिवृत्तिश्च सुखासितानां,
 दद्या च भूतेषु दिवं नयन्ति ॥ ४ ॥

दुर्मन्त्रिणं कमपयान्ति न नीतिदोषाः ?
 सन्तापयन्ति कमपथ्यभुजं न रोगाः ? ।
 कं श्रीर्न दर्पयति ? कं न निहन्ति मृत्युः ?
 कं स्त्रीकृता न विषया ननु तापयन्ति ? ॥ ५ ॥

निर्धनः किन्तु कामी भोगार्थी, धनवान् किन्तु तपस्वी चान्द्राव-
 षादिकच्छर्कर्माणि रतः, कुरूपा रूपहीना वेश्या गणिका, तथा
 नृपतिः कदर्यः यथेच्छाचारोति भावः, लोकौ जगति एतानि
 मट् विडम्बितानि विरुद्धानि अयुक्तानीति भावः । इन्द्रवज्राद्यत्तम् ।
 स्यादिन्द्रवज्रा यदितौ जगौ ग इति तल्लक्षणात् ॥ ३ ॥

दानमिति । दरिद्रस्य दरिद्रायेत्यत्र सम्बन्धविवक्षया प्रथी यद्वा
 दरिद्रस्य दानं दरिद्रकर्त्तृकं दानं कर्त्तरि प्रथी, प्रभोः निष्कृत्युत्पह-
 समर्थश्च शान्तिः कमेत्यर्थः, यूनां तरुणानां तपः कठोरव्रतानुष्ठान-
 मित्यर्थः, ज्ञानवतां विदुषामित्यर्थः मौनं तृण्योन्मावः वृथातर्कविरह
 इति भावः, सुखासितानां सुखभोगसमर्थानामिति भावः इच्छानिवृत्तिः
 निष्कृता तथा भूतेषु प्राणिषु दद्या च, एतानि दिवं स्वर्गं नयन्ति
 प्रापयन्ति जूनमिति प्रयोज्यकर्त्तृपदमूढनोयम् । उपजातिवृत्तम् ।
 स्यादिन्द्रवज्रा यदितौ जगौ ग इति, उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लघौ सेति
 अमन्तरोदीरितलक्ष्यभाजौ पादौ यदीयावुपजातवस्ता इति लक्षणात्
 ॥ ४ ॥

दुर्मन्त्रिणमिति । नीतिदोषाः दुर्नेत्या इति यावद् कं दुर्मन्त्रिणं
 कुःश्चिवावृत्तं नृपतिरिति अर्थः न उपयान्ति ? न प्राप्नुवन्ति अपितु सर्व-

लोभोऽप्यस्ति, परेषु किं ? पिशुनता यद्यस्ति, किं पातकैः ?
 सौजन्यं यदि किं गुणैः ? बुमहिमा यद्यस्ति किं मण्डनैः ?
 सत्त्वं चेत् तपसा च किं ? शुचि मनो यद्यस्ति तीर्थेन किं ?
 सहिद्या यदि किं धनैः-रपयगो यद्यस्ति किं मृत्युना ? ॥६॥

इति षड्वर्तं समाप्तम् ।

मेवेत्यर्थः । रोगाः कम् अपथ्यभुजम् अहितकरद्रव्याग्निं न सन्नाप-
 यन्ति ? सर्वमेवेत्यर्थः । श्रीरक्ष्माः कं जनं न दर्पयति ? भाङ्गहारयति ?
 सर्वमेवेत्यर्थः । मृत्युः अन्तकः कं जनं न निहन्ति न नाशयति ? सर्व-
 मेवेत्यर्थः । ननु भाः स्त्रीकृता स्त्रीनिर्मिता इति भावः विषयाः
 व्यापाराः कं जनं न तापयन्ति न हेययन्ति ? सर्वमेवेत्यर्थः । वसन्त-
 तिबकं वृत्तम् ॥ ५ ॥

लोभ इति । लोभः विषयस्युच्चा अपि यदि अस्ति, तदा
 परेषु शत्रुणा किम् ? न प्रबोजनमित्यर्थः सत्यमुत्पादनकारिणि
 लोभे सति अन्य उत्पादनकारी शत्रुर्भिक्ष इति भावः । उक्तञ्च
 मनुना । मृगयाद्यो दिवाक्षत्रः परीवादः स्वियो मरुः । तौर्ये त्विकं
 वृषाद्या च कामजो दशको गन्धः ॥ पेशुन्व वाहसं द्रोह ईर्ष्यास्त्याय-
 दूषणम् । वान्दण्डमञ्च पारुष्यं क्रोधजो हि नबोऽपकः ॥ हयो-
 रथेतबोर्भूषं चं सर्वे कवयो विदुः । तं बलेन जनेद्धोभं तज्जावेता-
 बुभने नथौ ॥ इति यदि पिशुनता लज्जता अस्तीति शेषः, तदा
 पातकैः अपरैः पापैरित्यर्थः किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः ।
 यदि-सौजन्यं विनयः अस्ति, तदा गुणैः अन्यैरिति शेषः किम् ?
 न प्रबोजनमित्यर्थः । यदि बुमहिमा सत्यम् महत्त्वम् औदार्य-
 मित्यर्थः अस्ति, तदा मण्डनैः भूषणैः किम् ? न प्रबोजनमित्यर्थः ।
 चेत् यदि सत्त्वं सत्यवचनम् अस्तीति शेषः, तदा तपसा चान्द्रावृष्टा-

सप्तमम् ।

वाञ्छा, राजा, तथा च्छेदो, वृत्तं, विलेन किं तथा ।
स्रगो, धनेन किं श्रेयं सप्तममिदं क्रमात् ॥

वाञ्छा सञ्जनसङ्गमे, परगुणे प्रीतिगुरौ नम्रता,
विद्यायां व्यसनं, स्वयोषिति रतिर्लोकापवादाद्भयम् ।
भक्तिश्चक्रिणि, शक्तिरात्मदमने, संसर्गमुक्तिः खले,
एते यत्र वसन्ति निर्मलगुणास्त्रीभ्यो नरेभ्यो नमः ॥ १ ॥

दिना किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । यदि मनः शुचि
विशुद्धम् अस्तीति शेषः, तदा तीर्थेन पुण्यक्षेत्रगमनेनेति भावः किम् ?
न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । यदि साहय्या उत्तमा विद्या अस्तीति
शेषः, तदा धनेः किम् ? धनं निष्प्रयोजनमित्यर्थः । यदि अपययः
अकीर्तिः अस्तीति शेषः, तदा मृत्तना किम् ? अपयय एव मृत्तु-
रिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

वाञ्छेति । सञ्जनसङ्गमे सत्सङ्गमे वाञ्छा अभिवापः, परेषु
गुणे दयादान्निगत्यादौ प्रीतिः सन्तोषः न त्वीर्ष्यति भावः, गुरौ पितादौ
नम्रता विनयः, विद्यायां व्यसनम् आसक्तिः, स्वयोषिति निजभा-
व्यायां न तु परकीयायामिति भावः रतिः अहुरागः, लोकापवादात्
लोकाभिन्दायाः भयं, चक्रिणि नारायणे भक्तिः भजनम्, आत्मनः
अन्तरिन्द्रियैः इमने विषयेभ्यो निवर्तने शक्तिः साधयः, खले
दुर्जने संसर्गदातुः संसर्गज्ञानः, एते निर्मलगुणाः यत्र तेषु वसन्ति
तिष्ठन्ति, तेषु नरेभ्यः नमः, ते एव नराः पुञ्जा इति भावः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १ ॥

राजा धर्मविना, द्विजः शुचिविना, ज्ञानं विना योगिनः,
 कान्ता सत्यविना, ह्यो गतिविना, भूषा च ज्योतिर्विना ।
 योद्धा शूरविना, तपो व्रतविना, कृन्दो विना गीयते,
 भ्राता स्नेहविना, नरो हरिविना, मुञ्चन्ति शीघ्रं बुधाः ॥१॥
 क्लेशान् चूतचम्पकवने रक्षापि शास्त्रोत्के,
 हिंसा हंस-मयूरकोकिलकुले काकेषु नित्यादरः ।
 मातङ्गेन खरक्रयः समतुला कर्पूरकार्पासयोः,
 एषा यत्र विचारणा गुणिगणा ! देशाय तस्मै नमः ॥ १ ॥

राजेति । धर्मविना धर्मं विनेत्यर्थः राजा, शुचिविना शौचं
 विनेत्यर्थः द्विजः विप्रः, ज्ञानं विना योगिनः बन्धु द्विनः बन्धु बध्मस्य
 ज्ञानसाध्यत्वादिति भावः । सत्यविना सत्यं विनेत्यर्थः कान्ता अक्षता
 भाषिणी नारीत्यर्थः, गतिविना जवं विनेति भावः ह्योः अन्धः,
 ज्योतिर्विना दीप्तिं विना भूषा अलङ्कारः, मयूरविना शौर्भ्यं विनेत्यर्थः
 योद्धा वीरः, व्रतविना निबन्धं विना तपः चान्द्रायणादिकं, कृन्दः
 विना गीयते यदिमि शेषः, स्नेहविना बोधत्वं विनेत्यर्थः भ्राता,
 हरिविना हरिभक्तिं विनेत्यर्थः नरः अस्तीति सर्वलाभ्याहार्यं,
 योगिन इत्यत्र क्लीबध्याहार्यञ्च । तं तान् तं तच्च बुधा विद्वंसः
 शीघ्रं मुञ्चन्ति त्यजन्ति । धर्मविनेत्यादिकसप्तभ्यं इति चित्तनीयम् ।
 गादू अतिक्रोडितं इत्यञ्च ॥ १ ॥

क्लेश इति । हे गुणिगणाः ! चन्दनचूतचम्पकवने क्लेशः, शास्त्रो-
 त्के तदाख्ये नीचवृत्ते रक्षा पावनं, हंसमयूरकोकिलकुले हिंसा
 तेषां नारणित्यर्थः, काकेषु नित्यादरः समतुलादरः बद्धादर इति
 पाठान्तरम् । मातङ्गेन हस्तिना खरस्य गदंशक क्रयः कर्पूरकार्पा-
 सयोः समतुला । चास्येन तोषनं, यत्र यस्मिन् देशे एषा विचारणा

वृक्षं क्षीणफलं त्यजन्ति विहगाः शुष्कं सरः सारसाः,
 पुष्पं पर्युषितं त्यजन्ति मधुपा दग्धं वनान्तं मृगाः ।
 निर्द्रव्यं पुरुषं त्यजन्ति गणिका भ्रष्टत्रियं मन्त्रिणः,
 सर्वः कार्यवशाद् जनोऽभिरमते कस्यास्ति को वल्लभः ? ॥ ४ ॥

वित्तेन किं ? वितरणं यदि नास्ति दीने,
 किं सेवया ? यदि परोपकृतौ न यत्नः ।
 किं सङ्गमेन ? तनयो यदि नेत्रणीयः,
 किं यौवनेन ? विरहो यदि वल्लभावाः ॥ ५ ॥

विचारः, तस्मै देशाय नमः च देशस्त्याज्य इति भावः । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ २ ॥

एवमिति । विहगाः पक्षिणः क्षीणफलं वृक्षतोर्न वृक्षं तथा
 सारसाः जलपक्षिविशेषाः शुष्कं सरः जलाशयं त्यजन्ति । मधुपाः
 भ्रमराः पर्युषितं मधुराह्नमिति भावः पुष्पं तथा मृगाः दग्धं
 भक्ष्योक्तं वनान्तं वनसीमानं त्यजन्ति । गणिकाः वेश्याः निर्द्रव्यं
 निर्धनं पुरुषं तथा मन्त्रिणः व्यमात्याः भ्रष्टत्रियं गतव्यस्योक्तं प्रभु-
 मिति शेषः त्यजन्ति, सर्पो जनः कार्यवशाद् अभिरमते आह्वनत्वं
 करोति, को जनः कस्य जनस्य वल्लभः प्रियः अस्ति ? न कोऽपि
 कस्माप्येत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

वित्तेनेति । यदि दीने दरिद्रे जने वितरणं दानं नास्ति, तदा
 वित्तेन धनेन किम् ? धनं निष्कलमित्यर्थः । यदि परोपकृतौ उप-
 कारकरणे यत्नः न अस्ति प्रभोरिच्छि शेषः, तदा सेवया
 तस्येति शेषः किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । यदि तनयः
 पुत्रः न ईक्षणीयः न दर्शनीयः न लभ्येतेति भावः, तदा सङ्गमेन
 स्त्रिया इति शेषः किम् ? न किमपि प्रयोजनं लोच्यते इत्यर्थः ।
 यदि वल्लभावाः प्रियावाः विरहः विच्छेदः स्यादिति शेषः, तदा

स्वर्गः किं ? यदि वल्लभा निजवधूः किं वा विभूषाविधिः ?

बावण्यं यदि किं सुधाकरकरैः ? शृङ्गारगर्भा गिरः ।

मृत्युः किं यदि दुर्जनेष्ववनतिः ? किं धिक् यदि प्रार्थना,
प्राप्तिष्टः करिकेतन्मे यदि भवेत् ? किं कल्पभूमीरुहैः ? ॥६॥

धनेन किं ? यो न ददाति याचके,

बलेन किं ? यश्च रिपुं न बाधते ।

यौवनेन किम् ? प्रियाविरहितं यौवनं निफलामित्यर्थः । वल्लभ-
त्रिलोकं वृत्तम् ॥ ५ ॥

स्वर्ग इति । यदि निजवधूः स्वीया काला वल्लभा प्रिया
अस्तीति शेषः, तदा स्वर्गः किम् ? स्वर्गस्तुच्छ इत्यर्थः । यदि
बावण्यं सुक्ताफलेषु व्यायाबाह्यरत्नविधानरा । प्राड्भाति बद्-
ङ्गे तु तल्लावण्यमिच्छाच्यते इत्युक्तञ्चयं कान्तियिशेष इत्यर्थः अस्तीति
शेषः, तदा विभूषाविधिः अलङ्कारविधानं किम् ? निष्कलो विभूषा-
विधिरित्यर्थः । शृङ्गारगर्भाः शृङ्गाररसबहुलाः गिरः वाचः सन्नि-
वेदिति शेषः, तदा सुधाकरस्य चन्द्रस्य करैः किरणैः किम् ? चन्द्र-
किरणा न तादृक्प्रोत्तिवरा इति भावः । यदि दुर्जनेषु तदवसीये-
ष्वित्यर्थः अवनतिः प्रवृत्तिः तदधीनतेति भावः अस्तीति शेषः, तदा
मृत्युः किम् ? मृत्युर्न क्लेशकर इति भावः । यदि प्रार्थना याचका
अस्तीति शेषः, तदा धिक् निर्भङ्गनिन्दनस्वरूपकं वाक्यमित्यर्थः
किम् ? धिङ्निर्भङ्गनिन्दनयो रित्यमरः । यदि प्राप्तिष्टः पूर्णवानः
अतएव करिकेतनः इन्द्रः बत्सदृश इत्यर्थः भवेत्, तदा कल्पभूमिरुहैः
कल्पवृक्षैः किम् ? कल्पवृक्षाणां वाञ्छितफलप्रदत्वेऽपि प्राप्तिष्टस्य
तद्विष्वाविरहादिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

धनेनेति । यः याचके, अर्थिनि न ददाति धनमिति शेषः,
धनेन किम् ? बस्येति शेषः तस्य धनं निष्प्रयोजनमिति भावः । जय

श्रुतेन किं ? यो न च धर्ममाचरेत्,
किमात्मना ? यो न जितेन्द्रियो भवेत् ॥ ७ ॥

इति सप्तमं समाप्तम् ।

अष्टमम् ।

अर्था, व्योम, तथा नित्यं ब्रह्मा, भोगे शशिन्यपि ।
शशी, निःश्वस, विज्ञेयमष्टरत्नमिदं क्रमात् ॥

अर्थागमो नित्यमरोगिता च
प्रिया च भार्या प्रियवादिनी च ।
वश्यश्च पुत्रोऽर्थकरी च विद्या
षड्जीवलोकेषु सुखानि राजन् ! ॥ ९ ॥

रिद्धं बलं न बाधते न पीडयति, बलेन किम् ? तस्येति शेषः
रिद्धपीडनात्मनं बलं त्रिफलमित्यर्थः । यः धर्मं न च आचरेत् नाह-
तिषेत्, श्रुतेन शास्त्रज्ञानेन किम् ? तस्येति शेषः । यः जितेन्द्रियः
दानः न मरेत्, आत्मना जीवनेनेत्यर्थः किम् ? तस्येति शेषः, अटा-
नजीवनम् अतोव नर्हितमिति भावः । वंशस्वविधं दत्तम् । वदन्ति
वंशस्वविधं आदौ जराविति तदुच्यते ॥ ७ ॥

अर्थागम इति । अर्थागमं धनानाम् आगमः आगमः, नित्यं
वततम् अरोगिता स्वास्थ्यमित्यर्थः, भार्या प्रिया मीतिकरी प्रिय-

व्योमैकान्तविहारिणोऽपि विहगाः संप्राप्नुवन्त्यापदं,
 बध्यन्ते निपुणैरगाधसलिलात् मत्स्यः समुद्रादपि ।
 दुर्नीते हि विधौ कुतः सुचरितं कः स्थानलाभे गुणः ?
 कालो हि व्यसनप्रसारितकरो गृह्णाति दूरादपि ॥ २ ॥
 नित्यं छेदस्तृणानां क्षितिनखलिखनं पादयोरल्पपूजा,
 दन्तानामल्पश्रीचं वदनमलिनता रूचता मूर्ध्वजानाम् ।
 द्वे सम्ये चापि मित्रा विवसन-शयनं ग्रास-हासातिरेकः,
 स्वाङ्गे पीठे च वाद्यं हरति धनपतेः केशवस्यापि बक्ष्मीम् ॥३॥

वादिभो मधुरावापिनी च, इत्यः वक्षः वशंवटः, विद्या अर्धकरी
 अर्धममवापनी, हे राजन् ! एतानि षट् जीवलोकेषु सुखानि
 सुखकराणि । उपजातिवृत्तम् ॥ १ ॥

व्योमेति । व्योम्नः आकाशस्य एकान्ते एकदेशे विहरन्ति
 विचरन्तीति तद्योक्ताः कस्यापि क्षितिमकुर्वाणा इति भावः विहगाः
 वक्षिणः अपदं व्यापाद्युपघातजापिति भावः संप्राप्नुवन्ति लभन्ते ।
 निपुणैः कुशलैः मत्स्यजीविभिरिति शेषः अगाधसलिलात् अतस्यस्य-
 जलात् समुद्रादपि अन्वकाष्णलाशयात् किञ्च वक्तव्यमित्यपिशब्दार्थः
 मत्स्याः बध्यन्ते भ्रियन्ते । हि तत्राङ्गि विधौ द्वैवे दुर्नीते विपरीते
 विह्वे इति यावत् सति सुचरितं सुष्ठु निःशङ्कतेति भावः चरेथं
 विचरन्तं कुतः ? कुत्रेत्यर्थः न कुत्राप्येत्यर्थः स्थानलाभे च निर्वीथस्या-
 नप्राप्तावपीत्यर्थः कः गुणः ? प्रतीकार इति भावः न कोऽपीत्यर्थः ।
 कालः अलक्षः व्यसने विपदि प्रसारितकरः विस्तारितगुणः सन्
 दूरादपि का वाचां निकटादित्यपिशब्दार्थः गृह्णाति हि गृह्णात्वेव
 जनूनिति शेषः । शार्ङ्गविस्फोटितं वृत्तम् ॥ २ ॥

नित्यमिति । नित्यं सततं तृणानां छेदः कर्त्तव्यम्, शिरो भूषो
 नक्षैः शिखरं, पादयोः अल्पपूजा सम्यगपूजनम् अलाभनमित्यर्थः,

ब्रह्मा येन कुलालवन्नियमितो ब्रह्माण्डभाण्डोदरे,
 विष्णुर्येन दशावतारगहने न्यस्तो महासङ्कटे ।
 रुद्रो येन कपालपाणिरटनं भिच्चाटनं कारितः,
 सूर्यो धावति नित्यमेव गगने तस्मै नमः कर्मणे ॥ ४ ॥
 भोगे रोगभयं कुले च्युतिभयं वित्ते नृपालाङ्गयं,

दत्तानाम् अन्नशौचम् असस्यक् शुद्धिः, वदनस्य सुखस्य मज्जिनता
 सावित्र्यस्य असंस्कार इत्यर्थः, मूर्खानां केशानां रुजता तैलदाना-
 भावादिभिः भावः, द्वे सन्ध्ये प्रातः सायञ्चेत्यर्थः निद्रा,
 विवसनं विवस्त्रं शयनं, यासस्य कवचस्य ह्यसस्य ह्यसस्य च
 अश्विरेकः अतिदृष्टिः, अस्य आत्मनः अङ्गे देहे पीठे च काष्ठाने च
 वाद्यम् एतत् सर्वं समस्तं व्यक्तं वा धनपतेः कुबेरस्य केशवस्य विष्णो-
 रपि का कथान्येवासित्त्वपिशब्दाभिः लक्ष्मीं श्रियं हरति भावयति ।
 अश्वराष्टसम् । अन्नैर्यानां त्रयेण त्रिस्तनियन्नियुक्ता अश्वरा कौर्त्तिते-
 यमिति तद्व्यख्यात् ॥ २ ॥

ब्रह्मेति । येन कर्मणा ब्रह्मा विधाता ब्रह्माण्डमेव भाण्डं
 पालयिष्येः तस्योदरे अभ्यन्तरे कुलाखण्डे कुम्भकार इव नियमितः
 सृष्टिव्यापारे नियोजित इत्यर्थः, येन कर्मणा विष्णुर्नारायणः महा-
 सङ्कटे महापत्कारणे दशागां मीनकूर्मादीनाम् अवतारः वत्सद्रूपेणा-
 वतरणमित्यर्थः एव गहने वनं तस्मिन् न्यस्तः निपातितः, येन कर्मणा
 रुद्रः कपालं नरशिरः प्राणो यस्य तद्यामृतः सन् भिच्चया अशनं
 भोजनं बल तादृशम् अटनं भ्रमणं कारितः, येन चेति अध्याहार्यं,
 येन च कर्मणा सूर्यः नित्यमेव गगने अन्तरीक्षे धावति शरति,
 तस्मै कर्मणे नमः, सर्वमेव जगत् कर्मफलभुगिति भावः स्वकर्मफल-
 भुक् पुमानिति यास्नात् । नमस्तत्कर्मभ्यो विधिरपि न येभ्यः प्रम-
 यतीत्येतत्समस्तसुसन्धेयम् । शार्दूलविक्रीडितं दत्तम् ॥ ४ ॥

माने दैन्यभयं बले रिपुभयं रूपे तरुण्या भयम् ।
शास्त्रे वादिभयं गुणे खलभयं काये कृतान्ताङ्ग्यं,
सर्वं वस्तु भयान्वितं भुवि नृषां वैराग्यमेवाभयम् ॥ ५ ॥

शशिनि खलु कलङ्कः कण्टकं पद्मनाले,
युवतिकुचनिपातः पङ्कता केशजाले ।
जलधिजलमपेयं पण्डिते निर्धनत्वं,
वयसि धनविवेको निर्विवेको विधाता ॥ ६ ॥

भोगे इति । भोगे विषयाणां स्वयम् स्वभोगे रोगात् भयं,
कुले च्युतिभयं कौशौण्यभंशात् भयमित्यर्थः, वित्ते धने बह्वले इति
भावः नृपाणात् राशः भयं बहुधनदर्शनेन बोभोदयात् राक्षसजन-
निघृष्टा प्रबुद्धा भवतीति भावः । माने सम्माने इति दैन्यात् दारि-
द्र्यात् भयं दारिद्र्यान्मानहानिर्भवतीति भावः, बले सामर्थ्ये इति
रिपोः शत्रुसकाशादित्यर्थः भयम् अनेके बलवतः शत्रवो भवन्तीति
भावः, रूपे इति तरुण्याः युवत्वाः भयं रूपयन्त्रं युवतिः कामयते इति
तदर्धोनता भवतीति भावः, शास्त्रे शास्त्रज्ञाने इति वादिनः भयं
पराजयनिमित्तमिति भावः, गुणे खलात् दुर्जनात् भयं दुर्जना
गुणिषु विद्विषन्तीति भावः, काये शरीरे कृतान्तात् यमात् भयं कदा
कृतान्त एनं कवलयतीति धियेति भावः, अतः सर्वं वस्तु भुवि पृथिव्यां
भयान्वितं सभयं, वैराग्यमेव संहारेषु विगतस्मृत्स्वमेव सभयं भया-
भाववदित्यर्थः । तस्मात् वैराग्यमेवान्प्रयत्नीयमिति भावः । शार्दूल-
विक्रीडितं दृत्तम् ॥ ५ ॥

शशिनीति । शशिनि चन्द्रे खल्विति पादपूरणार्थमभयं
कलङ्कः मत्तः, पद्मनाले कमलदण्डे कण्टकं, युवतीनां तरुणीनां
कुचनिपातः स्तनपतनं, केशजाले केशघात्रे पङ्कता पङ्कितमिति भावः,
जलधेः सद्यस्त्र जलम् अपेयं पातननर्हं, पण्डिते विदुषि जने निर्ध-

शशी दिवसधूपरो गलितयौवना कामिनी,

सरो विगतवारिजं मुखमनन्तरं स्नाकतेः ।

प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः खञ्जनी,

नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥ ७ ॥

निःस्रो वष्टि शतं शती दशशतं लक्षं सहस्राधिपो

लक्षेशः क्षितिपालतां क्षितिपतिश्चक्रेशतां वाञ्छति ।

चक्रेशः पुनरिन्द्रतां सुरपतिर्ब्राह्मं पदं वाञ्छति,

ब्रह्मा शैवपदं शिवो हरिपदम् आशावधिं को गतः ॥ ८ ॥

इत्यष्टरत्नं समाप्तम् ।

नत्वं दारिद्र्यं, वयसि वार्द्धके इति भावः धनविवेकः धत्तामन्नादिषु
विवेचनम् अस्तीति सर्वत्र योज्यं, तस्मात् विधाता निर्विवेकः अवि-
वृष्यकारोत्कर्षः अयोग्यबोजनकारित्वादिति भावः । साक्षिनीष्टम् ।
मनमयययुतेयं साक्षिनी भोगमनोक्तेरिति नल्लक्षणात् ॥ ६ ॥

शशीति । शशी चन्द्रः दिवसे धूपरः साक्षिनः, कामिनी
गलितं शीघ्रं यौवनं यस्यास्तथाभूता, सरः सरोवरं विनतवारिजं
कमलशून्यं, स्नाकतेः सुन्दराकतेः जनस्य सुखम् अनन्तरम् अन्तरशून्यं
वाक्यरहितमित्यर्थः, प्रभुः राजा धनपरायणः धनलुब्धः, खञ्जनः
साधुः सततदुर्गतः सततं दरिद्रः तथा खलः दुर्जनः नृपाङ्गणगतः
राजसंसदि स्थितः राजमान्य इति भावः, एतानि सप्त मे मम मनसि
शल्यानि शल्यास्तभूतानि सर्वथा व्यथयन्त्येतानिति भावः । पृथ्वी-
ष्टम् । तदुक्तं श्रुतबोधे । द्वितीयमभिज्ञानले गुरुषुष्टमहादयं चत-
र्दशमथ प्रिये गुरुगभीरनाभिच्छुद्धे । सपञ्चदशमान्तिनं तद्वत् यत्न
कान्ते यतिर्गिरीन्द्रफणभृत्कुलैर्भवति सुखं पृथ्वीति सा ॥ इति ॥ ७ ॥

निःस्र इति । निःस्रः निर्धनः शतं इत्यमिति शेषः वष्टि

नवरत्नानि ।

धन्वन्तरि-क्षपणकामरसिंहशङ्खु-
 वेतालभट्ट-घटकपर्पर-कालिदासाः ।
 ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां
 रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥

नवरत्नम् ।

मित्तभर्षी तथा नीतिधर्म-कार्पण्य-मूर्खकाः ।
 स्त्रीणां विद्वान् तथोत्खातान् नवरत्नमिदं क्रमात् ॥

मित्तं स्वच्छतया रिपुं नयन्नलैलुब्धं धनैरीश्वरं
 कार्य्येण दिजमादरेण युवतीं प्रेम्णा समैर्बान्धवान् ।

कामवते, शती गतसंख्यकद्रव्यगालो दशगतं सङ्घसमित्यर्थः, सङ्घसना-
 धिपः लक्षं, लक्षेयः लक्षपतिः जित्तिपालतां नृपत्वं वष्टीति पूर्वेषा-
 न्वयः । जित्तिपतिः चक्रोगतां सास्त्राज्यं वाञ्छति, चक्रेशः सन्नाट्-
 पुनः इन्द्रतां, सुरपतिरिन्द्रः ब्राह्मं पदं, ब्रह्मा शैलपदं, शिवः
 हरिपदं वाञ्छति अभिलषति, अतः को जनः साशावधिम् आकाङ्क्षा-
 शेषं गतः प्राप्तः ? न कोऽपीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥८॥

मित्तमिति । स्वच्छतया अकैतवेन मित्तं, नयन्नलैः नीति-

अत्युग्रं स्तुतिभिर्गुरुं प्रणतिभिर्मूर्खं कथाभिर्बुधं
 विद्याभीरसिकं रसेन सकलं शीलेन कुर्याद् वशम् ॥ १ ॥
 अर्थी लाघवमुच्छ्रितो निपतनं कामातुरो बाष्कनं,
 लुब्धोऽकीर्त्तिमसङ्गरः परिभवं दुष्टोऽन्यदोषे रतिम् ।
 निःस्वो वञ्चनमुन्मना विकलतां शोकाकुलः संशयं
 दुर्वागप्रियतां दुरोदरवशः प्राप्नोति कष्टं मुहुः ॥ २ ॥

प्रयोगैः रिपुं शत्रुं, धनेः लुब्धं लोभिनं, कार्येण ईश्वरं प्रभुम्, आद-
 रेण सम्मानेन द्विजं ब्राह्मणं, प्रेम्णा प्रणयेन युवतीं, समैः अपण-
 पातैरित्यर्थः बान्धवान् भ्रात्रादीन्, स्तुतिभिः प्रशंसावादैः अत्युग्रम्
 अत्युद्धतं जनं, प्रणतिभिः गुरुं गुरुजनं पित्रादिभित्यर्थः, कथाभिः
 सन्तापजनिकाभिरिति भावः मूर्खं, विद्याभिः ज्ञानगर्भावापैरिति
 भावः बुधं विद्वान्, रसेन शृङ्गारादिवर्णनेन रसिकं, शीलेन सञ्चरितेन
 सकलम् अन्यं सर्वं जनमित्यर्थः वशं कुर्यात् । शार्दूलविश्रीडितं
 दृष्टम् ॥ ? ॥

अर्थीति । सङ्गरिति सर्वज्ञानेति । अर्थी याचको जनः
 लाघवम् अनादरमिति भावः, उच्छ्रितः उद्धतः जनः निपतनं, कामा-
 तुरः मदमपीडितः जनः बाष्कनं सन्तपं प्रियाविरहे इति शेषः,
 लुब्धः लोभी जनः अकीर्त्तिम् अपयशः, असङ्गरः असत्यप्रतिज्ञः परि-
 भवम् अयत्नां, दुष्टः दुर्जनः अन्येषां दोषे तत्कीर्त्तने इति भावः
 रतिं सन्तोषं, निःस्वः निर्धनः वञ्चनं प्रतारणम्, उन्मनाः उत्कण्ठ-
 तचित्तो जनः विकलतां व्याकुलतां, शोकाकुलः जनः संशयं जीवनेषु
 शङ्कामित्यर्थः, दुर्वाक् कटुभाषी जनः अप्रियताम् अप्रीतिभाजनत्वं
 सर्वेषामिति शेषः तथा दुरोदरवशः द्यूतकलाबलः जनः कष्टं
 प्राप्नोति समते । शार्दूलविश्रीडितं दृष्टम् ॥ २ ॥

नीतिभूमिभुजां नतिगुणवतां क्रीरङ्गनानां धृति-
 दम्पत्योः शिशवो गृहस्य कृविता बुद्धेः प्रसादो गिराम् ।
 लावण्यं वपुषः स्मृतिः सुमनसां शान्तिर्द्विजस्य क्षमा
 शक्तस्य द्रविणं गृह्याश्रमवतां स्वास्थं सतां मण्डनम् ॥ ३ ॥
 धर्मः प्रागेव चिन्त्यः सच्चिवमतिगतिर्भावनीया सदैव,
 ज्ञेयं लोकानुवृत्तं वरचरनयनैर्मण्डलं वीक्षणीयम् ।
 प्रच्छाद्यौ रागरीषी मृदुपुरुषगुणी बीजनीयी च काले,
 आत्मा यत्नेन रक्ष्यो रणशिरसि पुनः सोऽपि नापेक्षणीयः ॥४॥

नीतिरिति । भूमिभुजां राज्ञां नीतिः, गुणवतां विद्यावतां
 नतिः विनयः, अङ्गनानां स्त्रीणां स्त्रीः अञ्जा, दम्पत्योः स्त्रीपुंसयोः
 धृतिः सन्तोषः, गृहस्य शिशवः, बुद्धेः कविता काव्यरचना, गिरां
 वाचां प्रसादः नैर्मल्यं भ्रष्टित्वैर्बोधप्रदमत्वमित्यर्थः, वपुषः शरी-
 रस्य लावण्यं सुक्ताफलेषु कायाबाह्यरक्ष्यमित्यन्तरा । प्रतिभाति
 यदङ्गेषु तज्जावगत्यामिच्छोष्यत इत्युक्तवचनं कान्तिविशेष इति यावत्,
 सुमनसां स्मृतिः स्मरणं, द्विजस्य विप्रस्य शान्तिः अनौद्विजमिति
 यावत्, शक्तस्य सामर्थ्यं यतः क्षमा अपराधसंछिन्नुता, गृह्याश्रमवतां
 गृह्येणां द्रविणं धनं तथा सतां सज्जनानां स्वास्थ्यं स्वप्रकृतौ स्थितिः
 मण्डनं भूषणम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

धर्म इति । धर्मः विधिबोधितकर्मविशेषः प्रागेव पूर्वमेव
 सर्वस्मात् कार्यादिति भावः चिन्त्यः भावनीयः, ततः सदैव नियतमेव
 सच्चिवानाम् अन्वितानां मतिगतिः बुद्धिदृष्टिः स्वाध्यागिणी परानु-
 रागिणी वेति भावः भावनीया चिन्तनीया । ततः लोकानां परि-
 जनानाम् अनुवृत्तम् आनुगत्यं वाह्याभ्यन्तरभावेनेति भावः ज्ञेयं
 वेदितव्यं, वराः श्रेष्ठाः गुणवन्त इत्यर्थः विद्यासयोग्या इति भावः
 ये चराः गूढपुरुषाः तेषां नयनैः मण्डलं अपरराट्प्रक्षीक्षणीयं द्रष्टव्यं

कार्पण्येन यशः क्रुधा गुणचयो दम्भेन सत्यं क्षुधा
 मर्यादा व्यसनेर्धनानि विपदाः स्वैर्यं प्रमादैर्द्विजः ।
 पैशुन्येन कुलं मदेन विनयो दुश्चेष्टया पौरुषं
 दारिद्रेण जनादरो ममतया चात्मप्रकाशो हतः ॥ ५ ॥
 मूर्खोऽशान्तस्तपस्वी क्षितिपतिरलसो मत्सरो धर्मशीलो,
 दुःस्थो मानी गृहस्थः प्रभुरतिक्रमणः शास्त्रविद्वर्महीनः ।

के केन पया चरन्तीति बोध्यमिति भावः राजानस्वारक्षकश्च इति
 अरणात् । रागरोषौ प्रणयकोषौ प्रच्छाद्यो गोप्यौ त्वाज्याविति
 यावत् प्रणयित्वेन कसपि प्रति क्षमा अप्रणयित्वेन कसपि प्रति
 अक्षमा च न कार्येति भावः । काष्ठे योग्ये नमस्ते मृदुपरुषगुणौ
 सौम्यरीक्षणगुणौ क्षमाक्रोधाविति भावः योजनीयौ क्लामवणीयौ,
 आत्मा स्वधरोरं यत्नेन रण्यः आत्मानं सततं गोपायीतेति श्रुतेः ।
 सोऽपि आत्मा रणाशरसि न व्येज्जग्योयः न रजाथं यतनीय
 इत्यर्थः । राजधर्मवर्णनमित्यम् । अर्घ्यराष्ट्रम् ॥ ४ ॥

कार्पण्येनेति । कार्पण्येन क्षणभावेन यशः, क्रुधा क्रोधेन
 गुणवधः गुणराशिः, दम्भेन कैतवेन सत्यं, क्षुधा क्षुधया मर्यादा
 स्थितिः, व्यसनेः स्त्रीमत्यादिभिः धनानि, विपदा स्वैर्यं धीरता,
 प्रमादैः अनवधानताभिः द्विजः ब्राह्मणः, पैशुन्येन दोर्जन्येन कुलं
 कौलीन्यमित्यर्थः, मदेन मद्यपानेन अहङ्कारेण वा विनयः शिष्टा-
 चारः, दुश्चेष्टया अविहितकार्येषु पौरुषं पुरुषकारः, दारिद्रेण
 निर्धनतया जनेषु लोकेषु आदरः, ममतया संसारवाहनया आत्म-
 प्रकाशः परमात्मज्ञानमित्यर्थः हतः विनाशितः, वस्तुञ्चयार्थश्चकारः ।
 शार्दूलविक्रीडितं इत्यम् ॥ ५ ॥

मूर्ख इति । मूर्खः ज्ञानहीनः अशान्तः अशान्तः जनः तपस्वी
 तपस्यार्थानिरतः, अलसः आलस्यपरः क्षितिपतिः राजा, धर्मशीलः

आज्ञाहीनो नरेन्द्रः शुचिरपि सततं यः परान्नोपभोगी,
 वृद्धो रोगी दरिद्रः स च युवतिपतिर्धिग् विडम्बप्रकारम् ॥ ६ ॥
 स्त्रीणां यौवनमर्थिनामनुगमो राज्ञां प्रतापः सतां
 सत्यं स्वल्पधनस्य सञ्चितिरसद्वृत्तस्य वाग्दम्बरः ।
 साधारस्य मनोदमः परिणतेर्विद्या कुलस्यैकता,
 सेवाया धनमुन्नतेर्गुणचयः शान्तेर्विवेकी बलम् ॥ ७ ॥
 विद्वान् संसदि पाक्षिकः परवशो मानी दरिद्री गृही,
 वित्ताढ्यः कृपणः सुखी परवशो वृद्धो न तीर्थाश्रितः ।

धार्मिकः नृवरः अपरशुभहेनोत्तर्यः, दुःस्यः निर्धनः मानी अभि-
 मानवान् गृहस्थः, प्रभुः अतिक्रपणः अतिदीनः, यास्त्रवित् यास्त्र-
 ज्ञानवान् किन्तु धर्महीनः, आज्ञाहीनः बलाज्ञा न केनापि गृह्यते
 तादृशः नरेन्द्रः नृपतिः, यः शुचिरपि विशुद्धचरितोऽपि परान्नो-
 पभोगी परभक्तभोजी वृद्धः रोगी दरिद्रः स च युवतिपतिः, इत्यं
 विडम्बप्रकारं विधातुरयोष्मविक्षिप्तमिति यावत् धिक् निन्दा-
 नीत्यर्थः, धिङ्निर्भर्तुं मननिन्दयोरित्यमरः । अश्वराष्टकम् ॥ ६ ॥

स्त्रीणामिति । स्त्रीणां यौवनं तारुण्यम्, अर्थिनां याचकानाम्
 अनुगमः आनुगम्यं कृत्वावतुनमान्विन इति अरथात् । राज्ञां प्रतापः,
 सतां साधूनां सत्यं, स्वल्पधनस्य सञ्चितिः बलवः, असद्वृत्तस्य
 दुश्चरितस्य वाग्दम्बरः बाबालता, साधारस्य साधारणतः जनस्य
 मनसः दमः दमनम् इन्द्रियजय इत्यर्थः, परिणतेः ० वृद्धतायाः
 विद्या, कुलस्य एकता ऐकमत्यं, सेवायाः धनम्, उन्नतेः अभ्युदयस्य
 गुणानां विद्यासौजन्यादीनां चयः समूहः तथा शान्तेः शमस्य
 विवेकः ज्ञानं वचं सामर्थ्यम् । शार्दूलविश्लोडितं वृत्तम् ॥ ७ ॥

विद्वानिति । विद्वान् पण्डितः अथच संसदि वभायां पाक्षिकः
 इत्यस्यैवस्त्री, परवशः पराधीनः अथच मानी अभिमानवान्,

राजा दुःसचिवप्रियः कुलभवी मूर्खः पुमान् स्त्रीजितो
 वेदान्ती हत-सत्क्रियः किमपरं हास्यास्पदं भूतले ॥ ८ ॥
 उत्खातान् प्रतिरोपयन् कुसुमितांश्चिन्वन् शिशून् वर्षयन्,
 प्रोत्तुङ्गान् नमयन् नतान् समुदयन् विश्लेषयन् संहतान् ।
 तीव्रान् कण्टकिनी बहिर्नियमयन् स्नानान् सुदुः सेचयन्
 मालाकार इव प्रयोगनिपुणो राजा चिरं नन्दतु ॥ ९ ॥
 इति नवरत्नं समाप्तम् ।

—

दरिद्रः निर्धनः अथच गृही परिवारपात्री, विताद्यः धनी किन्तु
 कपयः व्यक्तरुहः, सुखी किन्तु परवशः पराधीनः, दृष्टः किन्तु तीर्था-
 श्रितः न अतीर्थसेवीत्यर्थः, दुःसचिवप्रियः दूर्मन्त्रिवशंबदः राजा,
 मूर्खः कुलभवः कुलीनः सत्कुलप्रसूत इत्यर्थः, पुमान् स्त्रीजितः नारी-
 वशंवटः तथा वेदान्ती तत्त्ववित् अथच हता नाशिता सत्क्रिया
 धर्मचर्येत्यर्थः येन तादृशः अपरम् एतस्मात् पूर्वोक्तात् अपरम् अन्यत्
 किं हास्यास्पदम् न किमपीत्यर्थः, एतदेव हास्यास्पदं नान्यत् किम-
 पीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८ ॥

उत्खातानिति । प्रयोगे सामादीनामिति भावः निपुणः कुशलः
 राजा मालाकार इव मालीव उत्खातान् निर्जितान् गृहपतीनिति
 शेषः सर्वत्र योजनीयः । पक्षे उत्खलितान् वृष्टानिति शेषः सर्वत्र
 वोच्यः । प्रतिरोपयन् पुनः स्थापयन्, कुसुमितान् सञ्जातधनान्
 सञ्जातपुत्रांश्च चिन्वन् करान् पुष्पाणि च तेभ्यः आददान इत्यर्थः,
 शिशून् अप्राप्तवयसः सुदुःखं वर्षयन् विद्यादानादिना जलशेकादिना
 च पुष्पान् । प्रोत्तुङ्गान् अत्युन्नतान् नमयन् बलभंगनेन श्लाघार्त्तनेन च
 विनतीकुर्वन्, नतान् विनयितः कबपुष्पभरणे पतनोन्मुखान्च समुदयन्
 संवृण्वन् आश्रयदानेनेति भावः । संहतान् सङ्गतान् हाभ्यां बह-
 भिर्वा भिबितामित्यर्थः विश्लेषयन् पृथक् कुर्वन् सम्भवेन स्वस्य हानिः

गुणरत्नम् ।

सानन्दं नन्दिहस्ताहत-मुरज-रवाहृत-कीमाव-वर्हि-
 वासावासापरम्बुं विशति फणिपती भोग-सङ्कोच-भाजि ।
 गण्डीङ्डीनालिमाला-मुखरित-ककुभस्ताण्डवे शूलपाणे-
 वनायक्यचिरं वो वदनविधुतयः पान्तु चीष्कारवत्यः ॥ १ ॥

पक्षे अपुष्टता चेति भावः, तोत्रान् महतः कण्टकिनः शूलान् कण्ट-
 काकीर्णांश्च वर्हिः खराङ्गात् वाह्ये देशे द्वीपादाविति भावः उद्यानस्य
 यहिभागे च निबन्धयन् स्थापयन् तथा स्नानान् विपन्नान् शुष्कांश्च
 सङ्कः पुनः पुनः सेचयन् स्वस्वीकुर्वन् वन् चिरं नन्दत सुखेन कामं
 नयतिविति भावः । यादृं च विक्रीडितं दत्तम् ॥ ८ ॥

सानन्दमिति । शूलपाणेः हरस्य ताण्डवे नृत्ये, ताण्डवं
 नटनं नृत्यमित्यपरः । सानन्दं यथा तथा नन्दिनः हस्तेन आहृतः
 ताडितः यः मुरजः बृहद्गवाद्यं तस्य रवेण भादेन आहृतः आका-
 रितः उपस्थापित इति भावत् सेवध्वनिबोधेनेति भावः यः
 कीमारवर्हिं कार्त्तिकेयमगूरः तस्मात् यः त्रासः भयं तस्मात् हेतोः
 भोगसङ्कोचभाजि कुञ्चितशरीरे फणिपती नागराजे हरदेहवर्त्ति-
 नीति शेषः नासापरम्बुं शूलपाणिविधरमित्यर्थः विशति प्रविशति इति
 सर्पाश्वाभयं स्वभावः यत् किद् दृष्ट्वा भवादिकारणात् तत्र प्रविशतीति
 भावः गण्डीनात् कपोलदेशात् उड्डीनाभिः उत्पतितभिः सर्पभयादिति
 भावः अलिमालाभिः अमरपर्कभिः तत्रस्यदानवारिलम्बाभिरिति भावः
 मुखरिताः शब्दिताः ककुभः दिशः यानिः तजामूताः चीत्कारवत्यः
 चीत्कारशब्दसङ्घिताः विनायकस्य मणाधिपस्य इमा वैनायक्यः मण्य-
 पतिवर्त्मान्य इत्यर्थः, विनायके विघ्नराजहैमातुरगणाधिपा इत्य-

यत्कण्ठे गरलं विराजति सदा मौक्तौ च मन्दाकिनी,
 यस्याङ्गे गिरिजाननं कटितटे शार्दूलचर्माम्बरम् ।
 ब्रह्माया हि रुषद्भि विश्वमखिलं पायात् स वः शङ्करः
 जम्बूवत् जलविन्दुवत् जलजवत् जम्बालवत् जालवत् ॥२॥
 विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनं,
 विद्या भोगकरी यत्रः-शुभ-करी विद्या गुरुषां गुरुः ।
 विद्या बभ्रुजनो विदेशगमने विद्या परं दैवतं,
 विद्या राजसु पूज्यते न हि धनं विद्याविहीनः पशुः ॥३॥

भरः । वदनस्य सुखस्य विधुतयः कम्पनानि वः युष्मान् चिरं पान्तु
 रक्षन्तु । अङ्घरादृत्तम् । पन्थकारस्य स्नाभीपस्य पन्थस्य सिद्धये
 विद्भिदस्य गणेशस्य कीर्त्तेरूपं मङ्गलाचरणमिदम् ॥ १ ॥,

यत्कण्ठे इति । यत्कण्ठे यस्य शङ्करस्य कण्ठं गरलं काष्ठ-
 कूटं सदा जम्बूवत् जम्बूफलमिव, यस्य शङ्करस्य मौक्तौ शिरसि
 मन्दाकिनी गङ्गा जलविन्दुवत् जलकण इव, यस्य अङ्गे क्रोडे गिरि-
 जायाः मौक्त्याः स्नाननं सुखं जलजवत् पद्ममिव, यस्य कटितटे
 शार्दूलचर्मं व्याघ्रकीर्त्तिरूपम् अम्बरं वसनं जम्बालवत् शैवालमिव
 विराजति शोभते, तथा यस्य माया अखिलं समस्तं विश्वं जालवत्
 जालमिव रुषद्भि व्याप्नोति आष्टयोतीति यावत्, सः शङ्करः वः
 युष्मान् पायात् रक्षत । शार्दूलचर्मोद्भितं दृत्तम् । शिवयन्दन-
 भेतत् ॥ २ ॥

सम्प्रति विद्यां प्रशंसति विद्येति । विद्या नाम वस्त्विति भावः
 नरस्य मानवस्य अधिकं सुखोन्मुख्यादिति शेषः रूपं सौन्दर्यं व्याध्यादि-
 भिरङ्गार्त्वादिति भावः प्रच्छन्नगुप्तं निभृतरक्षितं धनं चोरादिभि-
 रङ्गार्त्वादिति भावः । विद्या भोगकरी सुखसम्भोगसाधनीत्यर्थः
 यत्रःशुभकरी कीर्त्तिरूपब्रह्मादनीत्यर्थः । विद्या गुरुषां पिता-
 दीनाम् अपिरत्नाध्याङ्गार्त्वाः गुरुः आदरणीयेति भावः । विद्या

गुणी गुणं वेत्ति न वेत्ति निर्गुणो,
 बली बलं वेत्ति न वेत्ति निर्बलः ।
 पिको वसन्तस्य गुणं न वायसः,
 करी च सिंहस्य बलं न मूषिकः ॥ ४ ॥
 गुणा गुणज्ञेषु गुणा भवन्ति,
 ते निर्गुणं प्राप्य भवन्ति दोषाः ।
 सुखादुतोयाः प्रभवन्ति नद्यः
 समुद्रमासाद्य भवन्त्यपेयाः ॥ ५ ॥

विदेशगमने बन्धुजनः बन्धुकार्यस्य सुखस्थित्यादेः सम्पादनादिति भावः । विद्या परं महत् देवतञ्च अतिशयेन पूजनीयेति भावः । विद्या राजसुन्दरेषु बन्धुसन्धीष्वित्यर्थः पूज्यते आद्रियते राजानो विद्वांसमाद्रियन्ते इति भावः न हि धनं पूज्यते इति पूर्वशान्त्वयः । तस्मात् विद्याविहीनो जनः पशुः । एतच्च विद्या सर्वथैव अर्जनीयेति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

गुणीति । गुणी गुणवान् जनः गुणं वेत्ति जानाति, निर्गुणो न वेत्तीति पूर्वशान्त्वयः । बली बलवान् बलं सामर्थ्यं वेत्ति, निर्बलः सामर्थ्यहीनो न वेत्तीति पूर्वशान्त्वयः । तथाहि पिकः कोकिलः वसन्तस्य गुणं वेत्तीति श्रेयः, वायसः काको न, करी च गजस्य सिंहस्य बलं वेत्ति, मूषिको न वेत्तीति श्रेयः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । तदुक्तं दर्पणे । सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि । कार्यञ्च कारणेनेहं कार्येण च समर्थ्यते । सामर्थ्येण्येवरेण्यार्थान्तरन्यासोऽपि तत इति । बलन्तिलकं वृत्तम् ॥ ४ ॥

गुणा इति । गुणाः विद्याभौत्यादयः गुणज्ञेषु तज्ज्ञेस्वित्यर्थः गुणाः आदरणीया इति भावः भवन्ति । ते गुणाः निर्गुणं जनं प्राप्य आश्रित्येवार्थः दोषाः अनादृता भवन्ति दुर्जनापिवा विद्या-

गुणायन्ते दोषाः सुजनवदने दुर्जनसुखे
 गुणा दोषायन्ते किमिति जगतां विस्मयपदम् ।
 यथा जीमूतोऽयं लवणजलधेर्वारि मधुरं,
 फणी पीत्वा क्षीरं वमति गरलं दुःसहतरम् ॥ ६ ॥

विद्या विवादाय धनं मदाय,
 शक्तिः परेषां परिपीडनाय ।
 खलस्य साधोर्विपरीतमेतत्,
 ज्ञानाय दानाय च रक्षणाय ॥ ७ ॥

द्वयः लोकपीडनाय भवतीति भावः । सुखाद् सुमधुरं तोषं यासां
 तथाविधा नद्यः प्रभवन्ति प्रकलेश राजन्ते इति भावः । दुर्जनसमीपे
 इति भावः किन्तु यस्यैस्त्वाबाद्य प्राप्य अपेक्षाः पातमन्वर्हाः भवति
 लवणरूपद्रवस्तुसंयोगादिति भावः । विशेषेण सामान्यमर्थनरूपो-
 ऽर्थान्तरन्यासः । उपजातिवृत्तम् ॥ १ ॥

गुणाबन्ते इति । सुजनानां वदने दोषाः गुणाबन्ते गुणा इव
 आचरन्ति गुणत्वेन तैराद्भिबन्ते इति भावः । दुर्जनानां सुखे गुणा
 दोषायन्ते दोषवदाचरन्ति दोषत्वेन तेर्निन्द्यन्ते इति भावः इत्येतत्
 जनानि विस्मयपदम् अद्भुतं किम् ? नाद्भुतमेतदित्यर्थः । यथा
 तथाहोत्यर्थः अयं जीमूतः जलदः लवणजलधेः लवणसमुद्भूतं वारि
 जलं पीत्वा मधुरं वारि, फणी सर्पः क्षीरं दुग्धं पीत्वा दुःसहतरम्
 व्यतिदारुणं गरलं विस्रं वमति प्रविद्धमेतदतो न विस्मयावहमिति
 भावः । विशेषेण सामान्यमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । शिखरिणी-
 वृत्तम् । रसैरुद्भूतैश्चिह्नैश्च जपनसंग्रहणः शिखरिणीति तल्लक्षणात् ॥६॥

विद्येति । खलस्य दुर्जनस्य विद्या विवादाय कलहाय, धनं
 मदाय गवांय, शक्तिः योग्यता परेषाम् अन्वेषां परिपीडनाय भव-
 तीति शेषः । सात्रीर्जनस्य एतत् विपरीतम् । तथाच विद्या ज्ञानाय

मतिरेव बलात् गरीयसी
तदभावे करिणामियं दशा ।
इति घोषयतीव डिण्डिमः

करिणो हस्तिपकाहतः क्णन् ॥ ८ ॥

वरं गर्भस्त्रावो वरमपि च नैवाभिगमनं,
वरं जातप्रेतो वरमपि च कन्याभिजननम् ।
वरं बन्ध्या भार्या वरमपि च गर्भेषु वसतिः,

न चाविहान् रूप-द्रविण-गुण-युक्तोऽपि तनयः ॥ ९ ॥

या राका शशि-शोभना गतघना सा यामिनी यामिनी,

खोदानामुपदेशदानाय, धनं दानाय अर्थिभ्यः वितरणाय, शक्तिः
परेषां रक्षणाय भवतीति शेषः । उपजातिवृत्तम् ॥ ७ ॥

मतिरिति । मतिरेव बुद्धिरेव बलात् बलमपेक्ष्य गरीयसी
श्रेष्ठा, तदभावे तस्या मतेः अभावे करिणां हस्तिणाम् इयं दशा
दुर्बलप्राणिवशंवदन्नेति भावः, हस्तिपकेन हस्तिपाखेन आहतः
ताडितः क्णन् ध्वनन् डिण्डिमः वाद्यभेदः करिणः गजान् इति
घोषयतीव घोषणेन ज्ञापयतीव । उत्प्रेक्षावृत्तारः ॥ ८ ॥

वरमिति । गर्भस्य कृत्स्नस्यजीवस्य स्त्रावः अश्वमेधे अपूर्णदशायां
गर्भात् निःसरणं वरं मनाक् प्रियं, देवादृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लोवे
मनाक् प्रिये इत्यमरः । अभिगमनञ्च भार्यायाः सङ्गञ्च नैव वरम्,
अपिच जातः उत्पन्नः सन् प्रेतः पञ्चमं गतञ्च वरं मनाक् प्रियं
इत्यर्थः, अपिच कन्याभिजननं कन्योत्पादनं च वरं मनाक् प्रियं,
भार्या बन्ध्या च वरं, गर्भेषु वसतिच वरं, अविहान् मूर्खः रूपद्रविण-
युक्तोऽपि रूपवान् धनवानपि तनयः न च वरमिति शेषः । सर्वदा
विद्याप्रशंसनमिदम् । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ९ ॥

येति । शशिशोभना चन्द्रेण शोभयाना गतघना मेधावरण-

या सौन्दर्य-गुणाम्बिता पति-रता सा कामिनी कामिनी ।

या गोविन्द-रस-प्रमोद-मधुरा सा माधुरी माधुरी,

या लोकद्वय-साधनी तनुभृतां सा चातुरी चातुरी ॥ १० ॥

ज्ञातिभिर्विष्यते नैव चौरैषापि न नीयते ।

दाने नैव क्षयं याति विद्यारत्नं महाधनम् ॥ ११ ॥

अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थञ्च चिन्तयेत् ।

मृहीत इव केशेषु मृत्तुना धर्ममाचरेत् ॥ १२ ॥

श्रुत्वा रता सव्यूर्ध्वन्द्रा वा कामिनी रतिः सा कामिनी प्रयत्ना
यामिनीत्वर्थः । या सौन्दर्येण गुणैश्च दवादाक्षिण्यादिभिः सम्बिता
शुक्ला कामिनी, सा कामिनी प्रयत्ना कान्तेत्वर्थः । या गोविन्दे कृष्णे
बो रसः अजरामः तेन यः प्रमोदः प्रहर्षः प्रकृतानन्द-इत्यर्थः तेन
मधुरा मनोज्ञारिणी माधुरी मधुरता वा माधुरी प्रयत्ना माधुरी ।
तनुभृतां शरीरिणां लोकद्वयसाधनी इहास्तलोपकारिणी वा चातुरी
प्राप्त्यर्थं नैपुण्यमित्यर्थः सा चातुरी प्रयत्ना चातुरीत्वर्थः । अत्र हि-
तीयवामिण्यादिशब्दाः पौनरुक्त्यभिवासानाम्बियामित्वादिरूपस-
म्बन्धे बाध्यमानाः प्रयत्नादिगुणशब्दियामित्वादिरूपसम्बन्धं बोधय-
न्तीति सुहृत्वाद्यस्य सविशेषरूपार्थान्तरेण संक्रमणात् अर्थान्तरसंक्र-
मितवाच्यत्वं ध्वनेरिति बोध्यम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १० ॥

ज्ञातिभिरिति । विद्यारत्नं महाधनं महामूल्यं धनमिति
वाच्यं, अत्र इतत् ज्ञातिभिः दावादैः नैव वश्यते नैव विभज्यते,
चौरैषापि न नीयते नापह्नियते, तथा दाने व्यये सत्त्वपि नैव क्षयं
याति नैव क्षीयते इत्यर्थः । तस्मात् विद्यैव अमृतं धनं अजरामरमेव
उपार्जनीयेति भावः । अद्भुतवृत्तम् । काव्यविज्ञानसङ्घारः । तदुक्तं
दर्पणे । हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यविज्ञानं निन्द्यते इति ॥ ११ ॥

अजरामरवदिति । प्राज्ञः बुद्धिमान् ज्ञानः अजरामरवत् अजर

गुणेन स्पृहणीयः स्यात् न रूपेण युतो जनः ।

सौगन्ध्यवर्ज्यं नादेयं पुष्पं कान्तमपि क्वचित् ॥ १३ ॥

इति श्रीमहाकवि भवभूतिविरचितं

गुणरत्नकाव्यं समाप्तम् ।

नीतिरत्नम् ।

चतुर्मुख-मुखाम्भोज-शृङ्गाटक-विहारिणीम् ।

नित्य-प्रगल्भ-वाचालामुपतिष्ठे सरस्वतीम् ॥ १ ॥

इव अक्षर इव विद्याम् अर्थञ्च चिन्तयेत् विद्याया अर्थस्य च उपा-
जने क्वात्मानं नाहं जरायुस्तो भविष्यामि न सरिष्यामीत्येवंरूपं विभा-
वयेदिति भावः । तथा केशेषु सृष्ट्यना गृह्णीत इव धर्मम् आचरेत्
धर्माचरे अहमधुनैव सरिष्यामि न परत्र धर्माचरणकालः प्राप्य
इति भावयेदिति भावः ॥ १२ ॥

गुणेनेति । गुणेन युतः जनः स्पृहणीयः क्वात् रूपेण युतः
न, कान्तं रमणीयमपि पुष्पं सौगन्ध्यवर्जं सौरभहीनं क्वचित् न
आदेयं न पाद्यम् । त्रिषु श्लोकेषु अतदुद्बृत्तम् ।

चतुर्मुखेति । चतुर्मुखस्य ब्रह्मणः मुखाम्भोजानि मुखपद्मान्येव
शृङ्गाटकं चतुष्पथं तस्मिन् विहरतीति तथोक्तं नित्यं सततं प्रगल्भं
दृष्टम् अप्रतिहतमिति भावः यथा तथा वाचालां मुखरं सरस्वतीं
वाग्देवीम् उपतिष्ठे आराधयामीत्यर्थः । नङ्गवाचरणमिदम् । अतु-
दुद्बृत्तम् ॥ १ ॥

इतर-तापयतानि यथेच्छया

वितर तानि सहे चतुरानन ! ।

अरसिकेषु रसस्य निवेदनं

शिरसि मा लिख मा लिख मा लिख ॥ २ ॥

संसार-विषयद्वयं द्वे फले अमृतोपमे ।

काव्यामृत-रसास्वाद आलापः सञ्जनैः सह ॥ ३ ॥

पण्डितेषु गुणाः सर्वे मूर्खे दोषाश्च केवलाः ।

तस्मान्मूर्खसहस्रेभ्यः प्राज्ञ एको विशिष्यते ॥ ४ ॥

पुरो रेवा-पारे गिरिरतिदुरारोह-शिखरो

इतरेति । हे चतुरानन ! विधातः ! इतराणि अन्यानि
द्वितीयाहर्षिर्लिखितव्यतिरिक्तानीति भावः तापयतानि क्षीयतानि
वितर देहि तानि तापयतानि सहे षोडुं शक्नोमीति भावः, किन्तु
अरसिकेषु रसानभिज्ञेषु असहृदयेष्विति यावत् रसस्य सरसाहापस्ये-
त्यर्थः निवेदनं कथनं शिरसि ललाटे मा लिख मा लिख मा लिख,
कदापि न लेखनीयं तत् षोडुं न शक्नोमीति भावः । इतुतिलिखितं
वृत्तम् । इतुतिलिखितमाह नभो भराविति तल्लक्षणात् ॥ २ ॥

संसारेति । काव्यरूपममृतं काव्यामृतं तस्य रसास्वादः आस्वा-
दानुभव इत्यर्थः सञ्जनैः साधुभिः सह आलापश्च एते द्वे संसार एव
विषयद्वयः तस्य अमृतोपमे पीयूषसदृशे फले फलद्वयमित्यर्थः । अत-
दुवृत्तम् ॥ ३ ॥

पण्डितेष्विति । पण्डितेषु विद्वत्सु सर्वे गुणाः दयादाक्षिण्या-
दयः वर्तन्ते इति शेषः, मूर्खे जने केवला दोषाश्च वर्तन्ते इति शेषः,
तस्मात् मूर्खसहस्रेभ्यः बहूनां पण्डितेषु मूर्खानपेक्ष्येत्यर्थः एकः प्राज्ञः
पण्डितः विशिष्यते विशेषेण लक्ष्यते इत्यर्थः । अतदुवृत्तम् ॥ ४ ॥

इत इति । इतरः अपततः रेवा नर्मदा नदी, रेवा तु नर्मदेत्यनरः ।

धनुष्याणिः पश्चात् शवरनिकरो धावति पुनः ।

सरः सव्येऽसव्ये दव-दहन-दाह-व्यतिकरः

क्व यामः ! किं कूर्मो ! हरिणशिशुरेवं विलपति ॥ ५ ॥

हेदधन्दन-चूत-चम्पक-वने रक्षा कीररद्गुमे,

हिंसा हंस-मयूर-कीकिलकुले काकेषु लीलारतिः ।

मातङ्गेन खरक्रयः, समतुला कर्पूरकार्पासयोः,

एषा यत्र विचारणा गुणिगणा ! देमाय तस्मै नमः ॥ ६ ॥

वर्त्तते इति शेषः एतामतिक्रम्य गन्तुं न शक्यते इति भावः । पारे कथमपि तासुत्तीर्य गमने सतीत्यर्थः अतिदुरारोहम् अतिशयेन आरोढुमशक्यं शिखरं शृङ्गं यस्य तथाभूतः गिरिः पर्वतः अस्तीति शेषः तत्र अत्यातं न शक्यते येन रक्षा भवतीति भावः । शवर-निकरः व्याधसमूहः न त्येको व्याधः येन कथमपि तं प्रतार्य पला-बित्तं शक्यते इति भावः । धनुष्याणिः गृहीतशरासनः सन् पुनः धावति द्रुतमायातीत्यर्थः, सव्ये वाने पार्श्वे इति शेषः सरः जलाशयः वर्त्तते इति शेषः तदपि नातिक्रमितं शक्यते इति भावः, असव्ये दक्षिणे पार्श्वे इति शेषः दवदहनस्य दावानलस्य दाहव्यतिकरः दाह-प्रसरः दावान्निर्ज्वलतीति तदतिक्रमणं न शक्यमिति भावः तस्मात् क्व कुलं यामः गच्छामः, किं कूर्मः न कश्चिन्मम परित्वाणोपाय इति भावः । हरिणशिशुः नृगशावकः एवं विलपति विलापं करोती-त्यर्थः । कथमपि विपद्भ्य उत्तरीतमशक्तस्य विलपननिदर्शु । अप-स्तुतप्रशंसाकङ्कारः । उक्तञ्च दर्पणे । क्वचिद्विशेषः सामान्यात् सामान्यं वा विशेषतः । कार्योच्चिन्नित्तं कार्यञ्च हेतोरथ सत्तात् समम् ॥ अपस्तुतात् प्रस्तुतञ्चेदु गम्यते पञ्चधा ततः । अपस्तुत-प्रशंसा स्यादिति । शिखरिणीष्टम् ॥ ५ ॥

हेद इति पूर्वं व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

भिनत्ति भीमं करिराजकुम्भं विभर्त्ति वेगं पवनादतीव ।
 करोति वासं गिरिगङ्गरेषु तथापि सिंहः पशुरेव नान्यः ॥७॥
 काकस्य चक्षुर्यदि हेमयुक्ता माणिक्ययुक्तौ चरणौ च तस्य ।
 एकैकपक्षे गजराजमुक्ता तथापि काको न च राजहंसः ॥८॥

दिव्यं चूतरसं पीत्वा न गर्वं याति कोकिलः ।

पीत्वा कर्दमपानीयं भेको मकमकायते ॥ ९ ॥

अगाधजलसञ्चारी न गर्वं याति रोहितः ।

भिनत्तीति । भीमं भयङ्करं करिराजस्य गजराजस्य कुम्भं
 भिनत्ति विदारयति, पवनात् वायोः अतीव अधिकमित्यर्थः वेगं
 विभर्त्ति धत्ते । गिरिगङ्गरेषु पर्वतगुहासु वासं करोति, तथापि
 इत्थं महत्त्वं ऽप्यपि भावः सिंहः पशुरेव चतुष्पदेव, अन्यो न ।
 उपेन्द्रवत्प्रादुर्भूतम् ॥ ७ ॥

काकस्येति । काकस्य चक्षुः यदि हेमयुक्ता काञ्चनरञ्जिते-
 त्वर्थः स्यादिति शेषः, तस्य काकस्य चरणौ च यदि माणिक्ययुक्तौ
 माणिक्यरत्नभूषितौ स्यातामिति शेषः, तथा एकैकपक्षे प्रतिपक्षं
 गजराजस्य करोन्द्रस्य मुक्ता वर्त्तते इति शेषः, तथापि इत्थं भूषित-
 त्वेऽप्येत्यर्थः काकः राजहंसो न । शोभनपरिच्छदशास्त्री अपि
 मूर्खः प्राज्ञवत् न आद्रियते इति भावः । अपस्तुतप्रशंसालङ्कारः ।
 उपजातिवृत्तम् ॥ ८ ॥

दिव्यमिति । कोकिलः दिव्यम् उत्तमं चूतरसं रसाढरसं
 पीत्वा गर्वं न याति न प्राप्नोति, भेकः मण्डूकः कर्दमपानीयं सक-
 र्दमं जलं पीत्वा मकमकायते मकमकेति अव्यक्तं नदीत्यर्थः हर्षा-
 दिभिर्भावः । अपस्तुतप्रशंसया उत्तमाधमलोकयोः सभाववर्णन-
 सिद्धम् । अलुटुवृत्तम् ॥ ९ ॥

अगाधेति । अगाधे अतलस्यत्रे जले सञ्चरतीति तथोक्तः
 रोहितः मत्स्यविशेषः न गर्वं याति । विकारी न चेति पाठा-

अङ्गुष्ठोदकमात्रेण सफरी फरफरायते ॥ १० ॥

भद्रं कृतं कृतं मौनं कोकिलैर्जलदागमे ।

दर्दुरा यत्र वक्तास्त्वत्र मौनं हि शोभनम् ॥ ११ ॥

मणिलुठति पादेषु काचः शिरसि धार्यते ।

यथैवास्ते तथैवास्तां काचः काचो मणिर्मणिः ॥ १२ ॥

काकः कृष्णः पिकः कृष्णस्वभेदः पिककाकयोः ।

वसन्ते समुपायाते काकः काकः पिकः पिकः ॥ १३ ॥

नरम् । अङ्गुष्ठोदकमात्रेण अङ्गुष्ठपरिमितजलमात्रेणैवेत्यर्थः गण्डू-
जलमात्रेणेति पाठान्तरं सफरी प्रोठी फरफरायते वर्षाञ्चत्यतीति
भावः । अप्रस्तुतप्रशंसया महतो नीचस्य च स्वभाववर्णनमिदम् ।
अनुष्टुप्चतुष्टुम् ॥ १० ॥

भद्रमिति । कोकिलैः जलदागमे वर्षास्त्रित्यर्थः मौनं तृण्योश्चावः
कृतम् अवलम्बितं यदिति शेषः तत् भद्रं साधु कृतम् आचरितम् ।
यत्र यस्मिन् काले देशे च दर्दुराः भेकाः वक्ताः वचनपटवः, तत्र मौनं
शोभनं हि समोचोन्नेव । इत्यापि अप्रस्तुतप्रशंसया अस्यानपति-
तस्य विदुषः स्वभाववर्णनमिदम् । अनुष्टुप्चतुष्टुम् ॥ ११ ॥

मणिरिति । मणिः पादेषु लुठति, काचः शिरसि धार्यते ।
काचः यथैव आस्ते तिष्ठति तथैव आस्तां तिष्ठति किन्तु स काचः,
मणिर्बन्धैव आस्ते तथैव आस्तां किन्तु सः मणिः । यो वादृशो
लोकः तस्य तद्वत्तुल्यपदसम्माने अकृतेऽपि स तथैव तिष्ठति न तु तस्य
केनापि अयथासत्कारे ज्ञानज्ञानिर्भवतीति अप्रस्तुतप्रशंसा व्यज्यते ।
अनुष्टुप्चतुष्टुम् ॥ १२ ॥

काक इति । काकः कृष्णः कृष्णवर्णः, पिकः कृष्णः कृष्णवर्णः,
तस्यात् पिककाकयोः कोकिलवायसयोः अभेदस्तु अभिन्नतैव । किन्तु
वसन्ते समुपायाते समागते सति काकः काकः, पिकः कोकिलः पिकः

वरं वनं व्याघ्र-जजेन्द्र-सेवितं ।

द्रुमालयः पत्रफलाम्बुभोजनम् ।

दृशानि शय्या वसनञ्च वस्त्रालं

न बन्धुमध्ये धनहीनजीवनम् ॥ १४ ॥

साध्वी-स्त्रीणां दयितविरहे मानिनां मानभङ्गे

सङ्घोकानामपि जनरवे निग्रहे पण्डितानाम् ।

अन्योद्रेके कुटिलमनसां निर्गुणानां विदेशे

श्रुत्याभावे भवति मरणं किन्तु सम्भावितानाम् ॥ १५ ॥

इति श्रीमहाकविवररुचिविरचितं

नीतिरत्नं सम्पूर्णम् ।

—

कोकिलः । अभिज्ञाकारयोरपि मानवयोः समये गुणतः प्रभेदो
भवतीति भावः । अपस्तुतप्रशंसयम् । अतुष्टुष्टम् ॥ १२ ॥

वरमिति । व्याघ्रजजेन्द्रसेवितं शार्दूलदन्तावलाधिष्ठितम् अति-
भयङ्करमिति यावत् वनं, द्रुमालयः दृष्टमृचाश्रयः, पत्रफलाम्बुभोजनं
वने पत्राणां फलानाम् अम्बूनां जलानाम् भोजनं, दृशानि शय्या,
वस्त्रालं दृष्टत्वक् वसनञ्च वरं धनाक् पियमित्यर्थः, तथापि एवं दुर-
वस्थानेऽपि बन्धूनां ज्ञानीनां मध्ये धनहीनं जीवनं न कर्तव्यमिति
शेषः । वंशस्वविलं दृष्टम् । वदन्ति वंशस्वविलं जतौ जराविति
तल्लक्षणात् ॥ १४ ॥

साध्वीति । साध्वीस्त्रीणां सतीनां योषितां दयितविरहे
कालविच्छेदे, मानिनां सम्मानघातिनां मानभङ्गे सम्मानहानौ, सङ्घो-
कानां सुजनानां जनरवे लोकवादे दुर्यशसीत्यर्थः पण्डितानां विदुषां
निग्रहे अवसाने, कुटिलमनसां दुर्जनानां अन्वेष्य अपरलक्ष्य साधो-

यतिपञ्चकम् ।

वेदान्तवाक्येषु सदा रमन्तो,
 भिन्नान्नमात्रेण च तुष्टिमन्तः ।
 विश्वीकमन्तःकरणे रमन्तः,
 कीपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः ॥ १ ॥
 मूलं तरोः केवलमाश्रयन्तः,
 पाणिद्वयं भोक्तुममन्त्रयन्तः ।
 कत्यामिव श्रीमपि कुत्सयन्तः,
 कीपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः ॥ २ ॥

रिति यावत् उद्भेके षड्युदये, निर्गुणानां मूर्खाणां विदेशे तथा
 भ्रष्टाभावे दासाभावे किन्तु सम्भावितानां सम्भ्रालानां न तु सर्वेषा-
 मिति किन्तुशब्दार्थः । मरणं मृत्युर्भवति नितरं व्यथा भवतीति
 भावः । मन्दाक्रान्ताष्टमम् । मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसनगैर्भौ भनौ तौ
 गयुम्भमिति तल्लक्षणात् ॥ १५ ॥

वेदान्तोष्विति । वेदान्तवाक्येषु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यास्त्रित्यर्थः
 सदा रमन्तः संसक्त इत्यर्थः भिन्नान्नमात्रेण न त्वन्यविधोपार्जनेनेति
 भावः तुष्टिमन्तः सन्तुष्टाः अन्तःकरणे मनसि विश्वीकं तापशून्यं
 यथा तथा रमन्तः तिष्ठन्तः कीपीनवन्तः वसनखण्डपरिधायिनः
 योगिन इति भावः भाग्यवन्तः सुखिन इति भावः ॥ १ ॥

मूलमिति । केवलं तरोः दृश्यस्य मूलं तलं न तु दृष्टमिति भावः
 आश्रयन्तः, अधितिष्ठन्तः पाणिद्वयं भुजयुगलं भोक्तुं भोजनार्थम् अन्-
 न्वयन्तः अनियोजयन्त इत्यर्थः, श्रीमपि खण्डीमपि शम्भुदण्डपीत्यर्थः

देहादिभावं परिवर्त्तयन्तः,
 आत्मानमात्मन्यवलीकयन्तः ।
 नान्तं न मध्यं न वहिः स्मरन्तः
 कौपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः ॥ ३ ॥
 खानन्दभावे परितुष्टिमन्तः
 सुशान्त-सर्वेन्द्रियतुष्टिमन्तः ।
 अहर्निशं ब्रह्मसुखे रमन्तः
 कौपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः ॥ ४ ॥
 पञ्चाक्षरं पावनमुच्चरन्तः
 पतिं पशूनां हृदि पावयन्तः ।

कस्यामिव आत्मज्ञाषामिव कुत्वयन्तः निन्दयन्तः आत्मज्ञाषां त्रियञ्च
 परिवर्त्तयन्तः इति भावः । अन्यत् व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

देहादीति । देहादिभावं देहस्य शरीरस्य आदिभावं सुखा-
 सङ्गिवासनां परिवर्त्तयन्तः परित्वजन्त इत्यर्थः, आत्मानि स्वस्वरूपे
 आत्मानं परं पुरुषम् अवलीकयन्तः साक्षात् कुर्वन्तः, अन्यम् अवसानं
 न, मध्यं मध्यदशं न, वहिः वाह्यं विषयञ्च पुत्रकलादिरूपं न
 स्मरन्तः न भावयन्तः । अन्यत् व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

खानन्देति । स्वस्य आत्मन एव न त्वपरपरिजनादेरिति भावः
 खानन्दावस्थायां परितुष्टिमन्तः परितुष्टाः सुशान्तानि
 सुष्टु शान्तिं गतानि यानि सर्वाणि इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि तेषां
 तुष्टिः वाह्यवस्तुत्यागेन आत्मसाक्षात्कारे एव सन्नोषः तद्वन्तः तथा
 अहर्निशं द्वियारात् ब्रह्मसुखे ब्रह्मसाक्षात्कारजनिते खानन्दे रमन्तः
 विहरन्तः । अन्यत् व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

पञ्चाक्षरमिति । पावनम् आत्मपोषणं पञ्चाक्षरं शिवाय नम

भिक्षाशिनो दिक्षु परिभ्रमन्तः

कौपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः ॥ ५ ॥

इति श्रीपरमहंसकाचार्य-शङ्कर-भगवत्-पूज्यपाद-
कृतं यतिपञ्चकं समाप्तम् ।

साधनपञ्चकम् ।

वेदो नित्यमधीयतां तदुद्धितं कर्म खनुष्ठीयतां
तेनेशस्य पिधीयतामपचितिः कामे मतिस्थय्यताम् ।
पाषाणैः परिधूयतां भवसुखे दीषोऽनुसन्धीयताम्
आत्मच्छा व्यवसीयतां निजगृहात् तूर्णं विनिर्गम्यताम् ॥ १ ॥

इति पञ्चवर्णात्मकं सन्नमित्यर्थः उच्चरन्तः जपन्तः, हृदि पशूनां पतिं
शङ्करं भावयन्तः चिन्तयन्तः तथा भिक्षाशिनः भैक्षभुजः सन्तः दिक्षु
परिभ्रमन्तः विचरन्तः । अन्यत् पूर्ववत् । उपजातिवृत्तमस्मिन्
सन्दर्भे ॥ ५ ॥

वेद इति । नित्यं सततं वेदः अधीयतां पश्यताम् । तदुद्धितं
वेदोक्तं कर्म खनुष्ठीयतां सुष्ठु, खनुष्ठीयताम् । तेन वेदोक्तेन कर्मणा
विधानेन ईशस्य परमेश्वरस्य अपचितिः पूजां विधीयतां क्रियताम् ।
कामे विषयभोगे मतिः बुद्धिः त्यज्यताम् । पापानाम् श्लेषः सङ्घः
परिधूयतां निवार्यताम् । भवे संसारे वत् सुखं सक्चन्दनवनिताद्यु-
पभोगजमिति भावः तत्र श्लेषः परिणामविरसत्वादिरूपः अनुसन्धी-
यतां भाव्यताम् । आत्मनि परमेश्वरे इच्छा अहुरीगः व्यवसीयताम्

सङ्गः सञ्जु विधीयतां भगवतो भक्तिदृष्टा धीयतां
 शान्त्यादिः परिधीयतां दृढतरं कर्माद्यु संत्यज्यताम् ।
 सद्विद्यो ह्युपसर्प्य तां प्रतिदिनं तत्पादुका सेव्यतां
 ब्रह्मैकाक्षरमर्थ्यतां श्रुतिशिरोवाक्यं समाकर्ष्यताम् ॥ २ ॥
 वाक्यार्थंश्च विचार्यतां श्रुतिशिरःपक्षः समाश्रीयतां
 दुस्तर्कात् सुविरम्यतां श्रुतिमतस्तर्काऽनुसन्धीयताम् ।
 ब्रह्मैवास्मि विभाव्यताम् अहरहर्गर्वः परित्यज्यताम् ॥३॥

आधीयताम् । निजदृष्टात् दृष्टस्यात्रघादित्यर्थः । त्वर्थं सत्वरं विनि-
 गेम्बताम् । दृष्टे स्थितौ बलदोषाणां सम्भवादिति भावः । शार्दू-
 ल्यविक्रीडितं दृत्तमस्मिन् सन्दर्भे ॥ १ ॥

सङ्ग इति । सत्सु साधुषु सङ्गः विधीयतां क्रियताम् । भग-
 वतः भगवतोऽर्थः सन्त्यज्यविवक्षया पठौ । दृष्टा भक्तिः धीयतां
 क्रियताम् । शान्त्यादिः आदिपदेन समादमादीनां स्पष्टणं, परि-
 धीयताम् अभ्यस्यताम् । दृढतरं संसारबन्धनहेतुभूतमित्यर्थः । कर्म
 इकाक्षरमिति भावः । आद्यु शोषं संत्यज्यताम् । सद्विद्यः सुविद्वान्
 ज्ञानः हि एव न तु तदन्य इति भावः उपसर्प्यतां सेव्यताम् । प्रति-
 दिनं तस्य पादुका सेव्यताम् उच्चयामित्यर्थः । ब्रह्मणः परमात्मनः
 एकम् अक्षरं तदुबोधकं प्रणवमिति भावः अर्थ्यतां प्रार्थ्यतां सद्वि-
 द्बुधो गुरोः सकाशादिति भावः । श्रुतेर्वेदस्य शिरोवाक्यं वेदान्त
 इत्यर्थः सहाकर्ष्यतां श्रूयताम् ॥ २ ॥

वाक्यार्थं इति । वाक्यार्थंश्च तत्त्वमसीति वाक्यस्य अर्थः तात्-
 पर्यं विचार्यतां सुतर्केण अनुसन्धीयतामित्यर्थः । श्रुतिशिरःपक्षः
 वेदान्तमतं समाश्रीयतां सेव्यताम् । दुस्तर्कात् श्रुतिविरुद्धात् तर्का-
 दित्यर्थः सुविरम्यताम् एकान्तं विरतेन श्रूयताम् । श्रुतिमतः वेदि-
 कात् वेदविद इत्यर्थः तर्कः विचारः अनुसन्धीयताम् अनुशील्यताम् ।

क्षुद्रव्याधिश्च चिकित्स्यतां प्रतिदिनं भिक्षौषधं भुज्यतां
 स्वादन्नं न तु यत्नतां विधिवशात् प्राप्तेन सन्तुष्यताम् ॥
 शीतोष्णादि विसृज्यतां न तु वृथावाक्यं समुच्चार्यतां
 औदासीन्यमभीप्स्यतां जनकपानैष्ठ्युत्थमुत्सृज्यताम् ॥४॥
 एकान्ते सुखमास्यतां परतरे चेतः समाधीयतां
 पूर्णात्मा सुसमीक्ष्यतां जगदिदं तद्ग्रापितं दृश्यताम् ।
 प्राक्कर्म प्रविशोप्यतां चित्तबलान्नाप्युत्तरे श्लिष्यतां
 प्रारब्धं त्विह भुज्यताम् अथ परब्रह्मात्मना स्थीयताम् ॥५॥

अग्नि अहं ब्रह्मैव इति विभाव्यतां चिन्त्यताम् । अहरहः प्रति-
 दिनं गर्भः अहं ब्रह्मानित्यभिवानः परित्यज्यताम् ॥ १ ॥

क्षुद्रव्याधिर्हरति । क्षुद्रव्याधिः क्षुधारोगः चिकित्स्यताम् उपशम्यताम्
 आहारार्थं यत्नः परित्यज्यतामिति भावः । प्रतिदिनं भिक्षौषधं भैक्षा-
 न्नम् औषधमिव भुज्यतामित्यर्थः । स्वादु अन्नं न तु नैव यत्नतां यत्नेन
 आसृज्यतामित्यर्थः । विधिवशात् देवात् प्राप्तेन अन्नोनेति शेषः
 सन्तुष्यताम् । शीतोष्णादि शीतपोष्णादिकं विशेषेण सृज्यताम् ।
 वृथा निरर्थकं धर्मवद्भिर्भूतमिति भावः वाक्यं न तु समुच्चार्यतां
 नैव कथ्यताम् । औदासीन्यम् अवसक्तः अवोस्रताम् अभिवक्ष्यताम् ।
 जनेषु कपाया नैष्ठ्युत्थम् अवसद्भाव इत्यर्थः उत्सृज्यतां त्यज्यतां दया
 अवलम्ब्यतामिति भावः ॥ ४ ॥

एकान्ते इति । एकान्ते निर्जने सुखं यथा तद्यु व्यास्यताम्
 उपविश्यताम् । परतरे परमे ब्रह्मणि चेतः समाधीयतां समर्प्यताम् ।
 पूर्णात्मा पूर्णं ब्रह्म अन्यद् सर्वसंपूर्णमिति भावः सुसमीक्ष्यतां साक्षात्
 क्रियताम् । इदं जगत् तेन पूर्णात्मना व्यापितम् आद्यतं दृश्यतां
 भाव्यतामिति भावः । प्राक् पूर्वतनं कर्म प्रविशोप्यतां प्रकर्षेण
 विबोधं नीयताम् । चित्तबलात् ज्ञानप्रभावात् उत्तरे कर्मणि इति

यः श्लोकपञ्चकमिदं पठते मनुष्यः
 सच्चिन्तयत्यनुदिनं स्थिरतामुपेत्य ।
 तस्याशु संसृतिद्वानलतीव्रघोर-
 तापः प्रशान्तिमुपयाति चित्तिप्रसादात् ॥ ६ ॥

इति श्रीशङ्कराचार्यविरचितं
 साधनपञ्चकं समाप्तम् ।

भ्रमराष्टकम् ।

गन्धाद्यासी भुवनविदिता केतकी स्वर्णवर्णा
 पद्मभ्रान्त्या लुधितमधुपः पुष्पमध्ये पपात ।

शेषः न स्निध्यतां न सज्यतां कर्मफलत्यागिन एव, ब्रह्मावाप्त्यधिकारि-
 त्वादिति भावः । इह संसारे पारब्धं प्राक्तनकर्मफलं तु भुज्यताम् ।
 अथ अनन्तरं प्राक्तनकर्मफलभोगात् परमित्यर्थः परब्रह्मात्मना पर-
 मेश्वरस्वरूपेण स्थीयताम् ॥ ५ ॥

य इति । यः मनुष्यः इदं श्लोकपञ्चकं पठते, तथा स्थिरता-
 मुपेत्य सुस्थिरो भूत्वैत्यर्थः अनुदिनं सततं सच्चिन्तयति, तस्य मनुष्यस्य
 चित्तिप्रसादात् एतत्पठनचिन्तनजनितज्ञानप्रभावादित्यर्थः संसृतिः
 संसारः एव द्वावल्लः दावाग्निः तस्य तीव्रः दारुणः घोरः भीषणः
 नापः आशु शीघ्रं प्रशान्तिं प्रकर्षेण ध्वंसम् उपयाति गच्छति ।
 वसन्तिस्त्रकं वृत्तम् । ज्ञेयं वसन्तिस्त्रकं तभजा जगौ ग इति
 तल्लक्षणात् ॥ ६ ॥

गन्धाद्येति । असौ भुवनेषु विदिता गन्धाद्या सौरभवती

पतत्येष शुकोऽप्येनं जम्बूध्वान्या जिघांसति ॥ ५ ॥
 दृष्ट्वा स्त्रीतोऽभवद्विरसौ लेख्यपद्मं विशालं
 चित्रं चित्रं किमिति किमिति व्याहरन् निष्पपात ।
 नास्मिन् गन्धो न च मधुकषा नास्ति तत् सौकुमार्यं
 घूर्णंभूर्धां वत नतशिरा व्रीह्या निर्जंगाम ॥ ६ ॥

अविरसौ नलिनीवनवल्गुभः

कुमुदिनीकुसुकेलिकलारसः ।

विधिवशेन विदेशमुपावतः

कुटजपुष्परसं बहु मन्यते ॥ ७ ॥

अश्वेण शुकस्य पक्षिणः तण्डुले चक्षुपुटे पपात । एष शुकोऽपि
 जम्बूध्वान्यां जम्बूफलश्वमेण एनं मधुव्रतं जिघांसति हन्तुमिच्छति ।
 अत्र ध्वान्निमानलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । साभ्यादतस्मिंस्तदनुद्धि-
 भ्रान्निमान् प्रतिभोत्थितेति । अत्रुष्ट, वृत्तम् ॥ ५ ॥

दृष्टेति । असौ अविरसः विशालं महत् लेख्यपद्मं चित्रित-
 कमलं दृष्ट्वा स्त्रीतः हर्षात् प्रफुल्ल इत्यर्थः अभवत् । चित्रं चित्रम्
 आश्चर्यं आश्चर्यं किमिति किमिति व्याहरन् वदन् निष्पपात तस्मिन्
 पपातेत्यर्थः । अस्मिन् लेख्यपद्मे गन्धो न, मधुकषाश्च मकरन्दविन्द-
 वश्च न, तत् प्रसिद्धमित्यर्थः सौकुमार्यं कोमलता च नास्ति, घतः
 वत खेदे, भूर्धां घूर्णन् व्रीह्या वृज्या नतशिराः अधोमुखः सन्
 निर्जंगाम तस्मादिति शेषः । अत्रस्तुतप्रशंसया यथा कौऽपि कमपि
 सन्दर्भं जनं विज्ञाय तत्र गत्वा हताशः तस्मात् निवर्तते तद्वदिति
 ध्वन्यते । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ ६ ॥

अविरसि । नलिनीवनवल्गुभः पद्मिनीसमूहप्रियः तथा कुसु-
 दिनीनां कुसे वा केविकषा तस्यां रसः रागो यस्य तथाभूतः असौ
 अस्तिः अमरः विधिवशेन दैववशेन विदेशम् उपागतः प्राप्तः सन्

रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं
 भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पद्मजालम् ।
 इत्यं विचिन्तयति कोषगते द्विरेफे
 हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार । ८ ॥
 इति भ्रमराष्टकं समाप्तम् ।

कुटजपुष्पाणां रसं खादं बहु यथा तथा मन्यते आद्रियते इत्यर्थः ।
 अत्रापि अप्रस्तुतप्रशंसया स्वदेशसुखिनः विदेशगमने क्लेशेन स्थिति-
 व्यञ्जते । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् । द्रुतविलम्बितमाह नभो भरा-
 विति तल्लक्षणात् ॥ ७ ॥

रात्रिरिति । रात्रिः गमिष्यति यास्यति, सुप्रभातं भविष्यति,
 भास्वान् सूर्यः उदेष्यति उदयं प्राप्स्यति, पद्मजालं कमलवनं हसि-
 ष्यति विकसिष्यति, कोषगते रात्रिसुदृढकमलजुसुहृद्गते द्विरेफे अमरे
 इत्यम् एवंपुं विचिन्तयति सति हा हन्त, हन्त इति खेदातिशय-
 सूचकमव्ययम् । गजः नलिनीं पद्मिनीम् उज्जहार उन्मूलित-
 वानित्यर्थः । अत्रापि अप्रस्तुतप्रशंसया विपदि पतितस्य कस्यचित्
 भविष्यच्छुभाशंसनममये महत्या अन्यथा विपदा आश्रयसहितस-
 विनाशः प्रतीयते । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ८ ॥

अन्धीभूतः कुसुमरजसा कण्टकैश्चिन्नपद्मः
 स्यातुं गन्तुं हयमपि सखे ! नैव शक्नो द्विरेफः ॥ १ ॥
 गन्धाद्यां नवमल्लिकां मधुकरस्यक्ता गतो यूथिकां
 देवात् ताञ्च विहाय चम्पकवनं पश्चात् सरोजं गतः ।
 बद्धस्तत्र निशाकरेण विधिना क्रन्दत्यसौ मूढधीः ।
 सन्तोषेण विना पराभवपदं प्राप्नोति मूढो जनः ॥ २ ॥
 येऽमी ते मुकुलीकमादनुदिनं त्वामाश्रिताः षट्पदा-

स्वर्णवर्णां केतकी केतकलता अस्रोति शेषः क्षुधितमधुपः क्षुधातरो
 अमरः पद्मभ्रान्त्या कमलभ्रमेण पुष्पस्य केतकस्य मध्ये व्यथनरे
 षपात । हे सखे ! असौ द्विरेफः अमरः कुसुमस्य रजसा परानेक
 अन्धीभूतः आच्छन्नयन इति यावत् तथा कण्टकैश्चिन्नपद्मः सन्
 स्यात् पुष्पमध्ये इति शेषः गन्तुं ततो निर्गन्तुमिति शेषः हयमपि
 नैव शक्नो नैव कर्तुं समर्थ इत्यर्थः । यथा कोऽपि कश्चिच्चित्
 गृहे कलामपि नायिकायां तदनिच्छया समासक्तः तद्गृहवासिभिः
 सन्तोषितः तत्र गतिस्थितिविधाने असमर्थो भवति तद्वदिति ध्वनिः ।
 अपस्तुतप्रशंसाबद्धारः । मन्दाक्रान्ताष्टकम् ॥ १ ॥

गन्धाद्यामिति । मधुकरः भ्रमरः गन्धाद्यां सौगन्ध्यपूर्यां नव-
 मल्लिकां त्यक्त्वा यूथिकां गतः । देवात् ताञ्च यूथिकाञ्च विहाय त्यक्त्वा
 चम्पकवनं, पश्चात् सरोजं पद्मं गतः । विधिना देवेन तत्र पद्मे
 निशाकरेण चन्द्रेण बद्धः सन् रात्रौ पद्मस्य मुकुलीभावादिति भावः ।
 असौ मूढधीः मूढमतिः क्रन्दति कथमितो निर्गच्छामीति रोदितो-
 त्यर्थः । तथाहि मूढो जनः सन्तोषेण विना पराभवपदं विपदमिति
 भावः प्राप्नोति । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।
 शार्दूलजयिक्रीडितं षट्कम् ॥ २ ॥

ये इति । हे चूत ! ये असौ षट्पदाः अमराः ते तव मुकुली-

स्ते भ्राम्यन्ति फलादहिर्वहिरहो दृष्ट्वा न सम्भाषसे ।
 ये कीटास्तव दृक्पथञ्च न बतास्ते त्वत्फलाभ्यन्तरे
 धिक् त्वां चूत ! वतः परापरपरिज्ञानानभिज्ञो भवान् ॥२॥
 नीतं जन्म नवीन-नीरज-वने पीतं मधु स्नेच्छवा
 साकल्याः कुक्षुमेषु येन सततं केली कृता हेलया ।
 तेनेयं मधुगन्धलुब्धमनसा गुञ्जालता सेव्यते
 हा धिन् दैवकृतं स एव मधुपः कां कां दशां नामतः ॥४॥
 पलाशकुसुमभ्रान्त्वा शकतुच्छे मधुव्रतः ।

इमाद् दृक्कलोद्गमसारभ्य अतुदिनं सततं त्वाम् आश्रिताः, ते भ्रमराः
 फलात् वर्जिर्वहिः ते इति शेषः भ्राम्यन्ति अभरणं कुर्वन्ति । अहो
 आश्चर्यं दृष्ट्वा तानिति शेषः न सम्भाषसे नाक्षपसीत्यर्थः, ये कीटाः
 तव दृक्पथञ्च दृष्टिविषयञ्च न गताः, ते तव फलानाम् अभ्यन्तरे
 तिष्ठन्तीति भावः त्वां धिक् निन्दासीत्यर्थः, धिङ्निर्भक्ष्यं ननिन्दयोरित्य-
 मरः । वतः भवान् परापरयोः परात्सीययोः परिज्ञाने अवबोधे
 अनभिज्ञः अविज्ञः । अपस्तुतप्रशंसया आत्मपरज्ञानरहितं कमपि
 प्रत्युक्तिरियम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

नीतमिति । येन नवीनं नूतनं यत् नीरजवनं पद्मवनं
 तस्मिन् जन्म नीतं गृहीतमित्यर्थः, येन स्नेच्छवा मधु पद्मानामिति
 भावः पीतं, येन साकल्याः कुक्षुमेषु सततं हेलया विहासेनेत्यर्थः केली
 विहारः कृता, तेन मधुपेन मधुगन्धेन लुब्धं मनो यस्य तथाभूतेन
 इयं गुञ्जालता सेव्यते भुज्यते, हा इति लोदे, दैवकृतं धिक्, स एव
 तादृक्सौभाग्ययानिति भावः मधुपः भ्रमरः कां कां दशाम् अवस्थां
 न मनः न प्राप्नः ? अपितु सर्वाभिवेत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् । अत्रापि पूर्ववत् अपस्तुतप्रशंसाव्यहारः ॥ ४ ॥

पलाशेति । मधुव्रतः भ्रमरः पलाशकुसुमभ्रान्त्वा पलाशपुष्प-

वानराष्टकम् ।

ईर्षीं दक्षः क्रतौ रूपं सप्तः शुष्कोन्वनं जवः ।

दर्मान्त्रणमिति श्लोकाः कथिता वानराष्टके ।

ईर्षीं घृणी त्वसन्तुष्टः क्रोधनो नित्यशङ्कितः ।

परभाग्योपजीवी च षड्द्वेते दुःखभागिनः ॥ १ ॥

दक्षः श्रियमधिगच्छति पथ्याशी कल्यतां सुखमरोगी ।

उद्युक्तो विद्यां तथा धर्मार्थयशांसि विनीतः ॥ २ ॥

क्रतौ विवाहे व्यसने रिपुक्षये

यशस्करे कर्मणि मितसंग्रहे ।

प्रियासु नारीषु तथैव बान्धवे-

ऽप्यतिव्ययो नास्ति नराधिपाष्टसु ॥ ३ ॥

ईर्षीति । ईर्षीं ईर्ष्यां परश्रीकातरता तद्दान्, घृणा दया विद्यते
अस्येति घृणी दयालुः सदा अशुचिरशुचिरिति मन्यमान इति वा,
असन्तुष्टः, क्रोधनः क्रुद्धस्वभावः, नित्यशङ्कितः सततपङ्काकुलः, परस्य
भाग्यम् उपजीवतीति तद्योक्तः, एते षट् दुःखभागिनः दुःखं भजन्ते
इत्यर्थः । अतुष्टुवृत्तम् ॥ १ ॥

दक्ष इति । दक्षः कार्यनिपुणः श्रियं सम्पदं, पथ्याशी पथ्य-
भोजी कल्यताम् आरोग्यम्, अरोगी सुखम्, उद्युक्तः उद्योगी पुरुषः
विद्यां तथा विनीतः विनयो जनः धर्मार्थयशांसि अधिगच्छति
प्राप्नोति । आर्याष्टकम् । बन्धाः प्रथमे पादे द्वादशमात्रास्तथा
द्वितीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके सार्वथ्येति तल्लक्षणात् ॥२॥

क्रताविति । हे नराधिप ! राजन् ! क्रतौ यज्ञदीक्षायां,
विवाहे, व्यसने पिबदि, रिपूणां शत्रूणां क्षये क्षयकरणे इत्यर्थः

रूपं जरा सर्वसुखानि तृष्णा
 खलेषु सेवा पुरुषाभिमानम् ।
 याञ्जा गुरुत्वं गुणमात्मपूजा
 चिन्ता बलं हन्त्यहया च लक्ष्मीम् ॥ ४ ॥
 स्तब्धस्य नश्यति बशी विषमस्य मैत्री
 नष्टक्रियस्य कुलमर्थपरस्य धर्मः ।
 विद्याफलं व्यसनिनः कृपणस्य वृत्तं
 राज्यं प्रमत्तसचिवस्य नराधिपस्य ॥ ५ ॥

बशस्कृते कीर्त्तिजनके कर्मणि, मित्राणां बन्धुना संपन्ने बशीकरणे इति
 यावत्, प्रियासु प्रीतिप्रदासु नारीषु तथैव बान्धवे भात्रादौ तत्प्रति-
 पालने इति भावः, एतेषु अष्टसु व्यापारेषु यः व्यय इत्युक्तं सः
 क्षतिव्ययः बहुलो व्ययः न अस्ति न गण्यते इति भावः । वंशस्व-
 विचं वृत्तम् ॥ १ ॥

रूपमिति । जरा वाङ्मयं रूपं सौन्दर्यं, तृष्णा लोभः सर्वाणि
 सुखानि, खलेषु दुर्जनेषु सेवा आनुगत्यं पुरुषाभिमानं पुरुषोऽहमित्य-
 भिमानमित्यर्थः, याञ्जा प्रार्थना भिक्षेति यावत् गुरुत्वं गौरवम्,
 आत्मनः पूजा प्रशंसा श्लाघेत्यर्थः गुणं, चिन्ता बलं सामर्थ्यम्, अहया
 प्राणिघ्ननक्तकम्पेत्यर्थः लक्ष्मीं त्रियं हन्ति नाशयति । उपजाति-
 वृत्तम् ॥ ४ ॥

स्तब्धेति । स्तब्धस्य जडस्य कार्यकाले निश्चेष्टस्येति भावः
 यशः, विषमस्य विरुद्धभावस्य मैत्री सख्यं, नष्टक्रियस्य क्रिया-
 चीनस्य कुलम्, अर्थपरस्य धनलोभुपलब्ध धर्मः, व्यसनिनः मृगयादि-
 व्यसनासक्तस्य विद्याफलं, कृपणस्य वृत्तं चरितं तथा प्रमत्ताः अ-
 बहिताः सचिवाः अमात्या यस्य तादृशस्य नराधिपस्य राज्यः राज्यं
 नश्यति । वसन्ततिषकं वृत्तम् ॥ ५ ॥

शुक्ले त्वने वङ्गिरपैति वृद्धिं
 बालेषु शोकश्चपलेषु कोपः ।
 कान्तासु कामो निपुणेषु चित्तं
 धर्मी दयावत्सु महत्सु धैर्यम् ॥ ६ ॥
 जवो हि सप्तेः परमं विभूषणं
 त्रपाङ्गनायाः कृशता तपस्विनः ।
 द्विजस्य विद्यैव मुनेरपि क्षमा
 पराक्रमः शस्त्रबलोपजीविनाम् ॥ ७ ॥
 दुर्मन्त्रिणं कमुपयान्ति न नीतिदोषाः ?
 सन्तापयन्ति कमपथ्यभुजं न रोगाः ?
 कं स्त्री न मोहयति ? कं न निहन्ति मृत्युः ?
 कं स्त्रीकृता न विषयाः परितापयन्ति ? ॥ ८ ॥
 इति वानराष्टकं समाप्तम् ।

शुक्ले त्वने इति । वङ्गिरग्निः शुक्ले त्वने शुक्ले काष्ठे, शोकः
 प्रियजनविरहदुःखं बालेषु अशेषिति भावः कोपः चपलेषु
 अघोरेषु, कामः कान्तासु रमणीषु, चित्तं चनं निपुणेषु कार्य-
 दक्षेषु, धर्मः दयावत्सु दयालुषु, धैर्यं महत्सु वृद्धिम् अपैति
 प्राप्नोति । इन्द्रवज्राष्टकम् ॥ ६ ॥

जव इति । सप्तेः अश्वस्य जवो हि वेग एव, अङ्गनायाः
 नार्याः त्रपा लज्जा, तपस्विनः कृशता तपोऽनुष्ठानजनितं काश्यं,
 द्विजस्य ब्राह्मणस्य विद्यैव, सप्तेः क्षमा, तथा शस्त्रबलोपजीविनां
 शस्त्राणाम् आशुधानां बलेन उपजीवन्तीति तथोक्तानां पराक्रमः
 परमम् उत्कृष्टं विभूषणम् अलङ्कारः । वंशस्यविलंष्टकम् ॥ ७ ॥
 दुर्मन्त्रिणमिति । नीतिदोषाः कं दुर्मन्त्रिणं दुष्टैरुच्यं नृपमिति

वानर्यंष्टकम् ।

माधुर्यं शास्त्रमारोग्यं दानं सूखी द्विजातिकः ।

बैद्यं सजीवं पृच्छन्न वानर्युक्तमिडाटकम् ॥

माधुर्यं प्रमदाजनेषु ललितं दाक्षिण्यमार्ये जने

शौर्यं शत्रुषु नम्रता गुरुजने धर्मिष्ठता साधुषु ।

ममंज्ञेष्वनुवर्त्तनं बहुविधं मानं जने पण्डिते

शाख्यं पापिजने नरस्य कथिताः पर्यन्तमष्टौ गुणाः ॥१॥

शास्त्रं सुचिन्तितमपि प्रतिचिन्तनीयं

स्वाराधितोऽपि नृपतिः परिशङ्कनीयः ।

अङ्गे स्थितापि युवतिः परिरक्षणीया

शास्त्रे नृपे च युवती च कुतो वशित्वम् ॥ २ ॥

शेषः न उपयान्ति न प्राप्नुवन्ति ? सर्वमेवेत्यर्थः । रोगाः कम् अपथ्य-
भुजम् अपथ्यागिनं न सन्तापयन्ति ? सर्वमेवेत्यर्थः । स्त्री नारी कं जनं
न मोहयति सुखं करोति ? सर्वमेवेत्यर्थः । मृत्युः कं जनं न
निहत्यति ? सर्वमेवेत्यर्थः । स्त्रोक्तताः स्त्रोघटिता विषयाः व्यापाराः
कं जनं न परितापयन्ति ? सर्वमेवेत्यर्थः । वसन्ततिबकं वृत्तम् ॥८॥

माधुर्यमिति । प्रमदाजनेषु नारीषु ललितं सुन्दरं माधुर्यं
मनोहारित्वम्, वार्यं क्लोने जने दाक्षिण्यं सारल्यं, शत्रुषु शौर्यं
बलं, गुरुजने नम्रता, साधुषु धर्मिष्ठता धर्मव्यवहारः, ममंज्ञेषु व्याश-
यवित्तु अनुवर्त्तनं ममंज्ञापनमित्यर्थः, पण्डिते जने बहुविधः मानः
सम्मानः, तथा पापिजने शाख्यं शठता, एते अष्टौ गुणाः नरस्य नर-
जातेः पर्यन्तं परमं वस्त्विति भावः कथिताः । शादून्त्विक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ? ॥

शास्त्रमिति पूर्वं व्याख्यातम् ॥ २ ॥

आरोग्यमावृष्टमविप्रवासः

सम्प्रत्यया हृत्तिरभीतिवासः ।

सङ्गिमनुष्यैः बहू संप्रयोगः

षड् जीवल्लोकेषु सुखानि राजन् ॥ ३ ॥

दानं दरिद्रे विभवेऽपि शान्ति-

र्यूनां तपो ज्ञानवताञ्च मौनम् ।

इहानिष्टत्तिश्च सुखोषितानां

दया च भूते त्रिदिवं नयन्ति ॥ ४ ॥

मूर्खो द्विजातिः स्थविरो गृहस्थो

गृही दरिद्रो धनवांस्तपस्वी ।

वेश्या कुरूपा नृपतिः कुधर्मी

लोके षडे तानि विडम्बितानि ॥ ५ ॥

वैद्यं पानरतं नटं कुपठितं स्वाध्यायहीनं द्विजं

आरोग्यमिति । हे राजन् ! आरोग्यं व्याध्यभावः, आन्तर्यम् ऋणशून्यता, अविप्रवासः अप्रवासः, सम्यक् प्रत्ययः विश्वासः स्वैर्ये इति भावः यस्यां तादृशी हृत्तिर्जीविका, अभीतिवासः निर्भया वसतिः, तथा सदुभिः मनुष्यैः बहू सम्प्रयोगः संव्यवहारः, एतानि षट् जीवल्लोकेषु सुखानि । इन्द्रवज्राष्टकम् ॥ ३ ॥

दानमिति । दरिद्रे निर्धने दानं, विभवेऽपि सम्पत्सुपि श्रद्धावर्षीति भावः शान्तिः क्षमेति यावत्, यूनां तरुणानां तपः चान्द्रायणाद्यनुष्ठानं, ज्ञानवतां मौनम् अवाचावता, सुखोषितानां सुखेन स्थितानाम् इहानिष्टत्तिः निरीहता, भूते प्राण्यनि दया च त्रिदिवं स्वर्गं नयन्ति प्रापन्ति । उपजातिष्टकम् ॥ ४ ॥

मूर्ख इति पूर्वं व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

युद्धे कापुरुषं हयं गतरयं मूर्खं परिव्राजकम् ।
 राजानश्च कुमन्त्रिभिः परिवृतं देशञ्च सोपद्रवं
 भार्यां यौवनगर्वितां पररतां मुञ्चन्ति शीघ्रं बुधाः ॥ ६ ॥

सुजीर्णमन्नं सुविचक्षणः सुतः

सुशासिता स्त्री नृपतिः सुसेवितः ।

सुचिन्त्य चोक्तं सुविचार्य यत् कृतं

सुदीर्घकालेऽपि न याति विक्रियाम् ॥ ७ ॥

वृक्षं क्षीणफलं त्यजन्ति विहगाः शुष्कं सरः सारसाः

पुष्पं पर्युषितं त्यजन्ति मधुपा दग्धं वनान्तं मृगाः ।

निर्द्रव्यं पुरुषं त्यजन्ति गणिका भ्रष्टश्रियं मन्त्रिणः

सर्वः कार्यवशात् जनेऽभिरमते कस्यास्ति की वल्लभः ॥ ८ ॥

इति वानर्थ्यष्टकं समाप्तम् ।

—

वैद्यमिति पूर्वं व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

सुजीर्णमिति । सुजीर्णं सुपक्वं अन्नं, सुविचक्षणः सुपरिणतः
 सुतः, सुशासिता स्त्री, सुसेवितः सुष्ठु अहोवर्त्तनेनेति भावः सेवितः
 आराधितः नृपतिः, सुचिन्त्य सुविचिन्त्य उक्तं कथितं, सुविचार्य च
 यत् कृतं तत् सर्वं सुदीर्घकालेऽपि कदापीति भावः विक्रियां विकारं
 न याति न प्राप्नोति । वंशस्त्वविच्छं वृत्तम् ॥ ७ ॥

वृक्षमिति पूर्वं व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

—

पूर्वचातकाष्टकम् ।

वातैर्विधूनय विभीषय भीमनादैः
सञ्चूर्णय त्वमथवा करकाभिघातैः ।
त्वद्वारिविन्दुपरिपालितजीवितस्य
नान्या गतिर्भवति वारिद् ! चातकस्य ॥ १ ॥
चातकस्त्रिचतुरान् पयःकषान्
याचते जलधरं पिपासितः ।
सोऽपि पूरयति भूयसान्भसा
चित्तमत्र महतामुदारता ॥ २ ॥

वातैरिति । हे वारिद् ! मेव ! त्वं वातैः वायुभिः विधूनय
कम्पय, भीमनादैः भीषणगर्जनैः विभीषय विशेषेण भयं प्रदर्शय,
अथवा करकाः वर्षोपल्लाः, वर्षोपल्लस्तु करकेत्यन्तरः । तासाम् अग्नि-
घातैः प्रहारैः सञ्चूर्णय यद्येच्छं क्विर्वाति भावः, तव वारिविन्दुभिः
जलकण्ठैः परिपालितं जीवितं यस्य तादृशस्य चातकस्य अन्या गतिः
उपायः न अस्ति । अत्रापस्तुतप्रशंसया कस्यचित् आश्रितस्य प्रभुं
प्रति वचनं प्रतीयते । वसन्ततिजकं वृत्तम् ॥ १ ॥

चातक इति । चातकः पिपासितः सन् जलधरं त्रिचतुरान्
पयःकषान् वारिविन्दुन् याचते प्रार्थयते । सोऽपि जलधरः
भूयसा प्रचुरेण अन्भसा वारिणा पूरयति चातकस्य वाञ्छां सफलवति
चित्तम् आश्चर्यम् अत्र जगति महताम् उदारता औदार्यम् ।
महान् जनः स्वल्पं प्रार्थितोऽपि बद्ध ददातीति भावः । अपस्तुत-
प्रशंसालङ्कारः । रथोद्धतावृत्तम् । रात्परेनेरखगैरथोद्धतेति तद्ध-
वथात् ॥ २ ॥

शक्यते येन केनापि जीवनेनैव जीवितुम् ।

किन्तु कौलव्रतीङ्गप्रसङ्गः परदुःसहः ॥ ३ ॥

गर्जसि मेघ ! न यच्छसि तोयं

चातकपक्षी व्याकुलितोऽहम् ।

दैवादिह यदि दक्षिणवातः

क त्वं काहं क च जलपातः ॥ ४ ॥

वापी स्वल्पजलाशयो विषमयो नीचापगाहो ह्रदः

क्षुद्रात् क्षुद्रतरो महाजलनिधिर्गण्डूपमेकं मुनिः ।

शक्यते इति । येन केनापि जीवनेन जलेन एव जीवितुं शक्यते, किन्तु कौलं कुलक्रमागतं यत् व्रतं नियमः मेघवारिव्यतिरिक्तवार्यपानरूपमिति भावः तस्य उदुमङ्कः उच्चैर्भङ्गः सम्यक् त्याग इत्यर्थः तस्य प्रसङ्गः परदुःसहः नितरां सोढुमशक्यः । कुलधर्मरतानां तत्परित्यागो दुःसह इति भावः । अपस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अलुष्टुष्टम् ॥ ३ ॥

गर्जसितीति । हे मेघ ! त्वं गर्जसि नदसि, तोयं जलं न यच्छसि न ददासि, अहं चातकपक्षी व्याकुलितः पिपासयेति शेषः । दैवात् इह अस्मिन् प्रदेशे यदि दक्षिणवातः प्रसरतीति शेषः, तदा त्वं क ? कुल ? गच्छसितीति शेषः, अहं क ? कुल ? गच्छामितीति शेषः, जलपातश्च छट्टिपतनञ्च क च ? कुल ? भवतीति शेषः, दक्षिणे पवने प्रसरति आकाशस्य नैर्मल्यं भवति, तेन च मेघादीनामसदुभाव इति भावः, यावज्जीवनम् अर्थिनः कामः पूरयितव्यः, जीवने गते सर्वं नश्यतीति भावः । दोषकं छत्तम् । आद्यचतुर्थमङ्गीनमितम्बे सप्तमकं दशमञ्च तथान्यम् । यत्र गुरु प्रकटस्तरसारे तत् कथितं दोषकछत्तमिति तल्लक्षणात् ॥ ४ ॥

वापीति । वापी दोषिका स्वल्पजलाशयः, नीचानां क्षुद्राणाम्

गङ्गाद्याः सरितः पयोनिधिगताः सन्त्यज्य तस्मादिमान्
सम्मानो खलु घातको जलमुचामुच्चैः पयो वाञ्छति ॥ ५ ॥
वीजैरङ्कुरितं नदीभिरुदितं वल्मीभिरुज्जृम्भितं
वृक्षैः पल्लवितं जनैश्च मुदितं धाराधरे वर्षति ।
भ्रातश्चातक ! पातकं किमपि ते सम्बद्धं न जानीमहे
यत्तेऽस्मिन् न पतन्ति चञ्चुपुटके द्वित्राः पयोविन्दवः ॥ ६ ॥

अवगाहः यत्र तथाभूतः क्षुद्रः अक्षत्रिमस्यलवेष्टितो जलाशयः
विषमयः चिरलनत्वात् बहुभुजङ्गावासत्वेनेति भावः । महाजल-
निधिः महासमुद्रः मुनेरगस्त्यस्य एकं गण्डूपम् अतः क्षुद्रात् क्षुद्रतरः
अतिशयेन क्षुद्र इत्यर्थः । गङ्गाद्याः सरितः नद्यः पयोनिधिगताः
तं क्षुद्रं समुद्रमाश्रिता इत्यर्थः क्षुद्राधीना इति भावः । तस्मात्
सम्मानो घातकः इमान् वाप्यादीन् जलाशयान् सन्त्यज्य उच्चैः उच्चैः
स्वरेण उत्कृष्टं वा जलमुचां मेघानां पयः जलं वाञ्छति अभिल-
षति । महान्तः क्षुद्रजनं न किमपि कथमपि प्रार्थयन्ते इति
भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् ॥ ५ ॥

वीजैरिति । धाराधरे मेघे वर्षति सति वीजैः धान्यादिभिः
अङ्कुरितं, नदीभिः उदितं वृद्धिर्गतेत्यर्थः, वल्मीभिः तदाश्वकीटैः
उज्जृम्भितं प्रकटितं, वृक्षैः पल्लवितं पल्लवैः भूषितमित्यर्थः, जनैश्च
मुदितं वृष्टम् । हे भ्रातश्चातक ! ते तव किमपि पातकम् अस्तीति
शेषः सम्यक् न जानीमहे तदिति शेषः, यत् यतः पातकौदिति शेषः
अस्मिन् ते तव चञ्चुपुटके द्वित्राः पयोविन्दवः जलकणाः न पतन्ति ।
कस्मिंश्चित् धनिनि धनं वितरति सर्व एव जनाः लब्धकामा जाताः,
परं कश्चित् दीनो जनः स्वपातकवशात् न लब्धकाम इति अप्रस्तुतप्रशं-
सया व्यज्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् ॥ ६ ॥

नदेभ्योऽपि हृदेभ्योऽपि पिबन्त्यथे सदा पयः ।

चातकस्य तु जीमूत ! भवानेवावलम्बनम् ॥ ७ ॥

नभसि निरवलम्बे सीदता दीर्घकालं

त्वदंभिमुखनिविष्टोत्तानचञ्चूपुटेन ।

जलधर ! जलधारा दूरतस्तावदास्तां

ध्वनिरपि मधुरस्ती न श्रुतश्चातकेन ॥ ८ ॥

इति पूर्वचातकाष्टकं समाप्तम् ।

—

नदेभ्य इति । हे जीमूत ! मेघ ! अन्ये जनाः सदा नदेभ्यः
अपि हृदेभ्यः अपि पयः जलं पिबन्ति, त्वं किन्तु भवानेव चातकस्य
अवलम्बनम् आश्रयः । अनुष्टुप्छन्दः ॥ ७ ॥

नभसीति । हे जलधर ! निरवलम्बे निराश्रये नभसि व्याक्राये
दीर्घकालं व्याप्तौ द्वितीया, बद्धकालं व्याप्यत्यर्थः सीदता कष्टं प्राप्नु-
वता तव अंभिमुखे निविष्टम् उत्तानं चञ्चूपुटेन येन तादृशेन चातकेन
जलधारा तावत् दूरतः आस्तां दूरे तिष्ठत ते तव मधुरो मनोहरः
ध्वनिरपि न श्रुतः नाकर्णितः । ध्वनिनः सुखापेक्षिणा केनचित्
याचकेन प्रार्थनापूरणं दूरतस्तिष्ठत वचनमपि तस्य न श्रुतमिति
अप्रस्तुतप्रशंसया व्यज्यते । मालिनीछन्दः । ननमयवयुतेयं मालिनी
भोगिलोकैरिति तल्लक्षणात् ॥ ८ ॥

—

उत्तरचातकाटकम् ।

स्वच्छाः सौम्य ! जलाशयाः प्रतिदिनं ते सन्तु मा सन्तु वा ।
 स्वल्पं वा बहुधा जलं जलधर ! त्वं देहि मा देहि वा ॥१॥
 कासारेषु सरित्सु सिन्धुषु तथा नीचेषु नीरग्रहं
 धिक् तत्रापि शिरोनतिः किमपरं हेयं भवेन्मानिनाम् ।
 इत्यालोच्य विमुच्य चातकयुवा तेषु स्पृहामादरा-
 ददुग्धीवस्तव वारिवाह ! कुरुते धाराधरालोकनम् ॥ २ ॥

के वा न सन्ति भुवि तामरसावतंसा
 हंसावलीबलयिनी जलसन्निवेशाः ।

स्वच्छा इति । हे सौम्य ! भद्र ! प्रतिदिनं स्वच्छाः निर्मलाः
 ते प्रसिद्धाः जलाशयाः सद्गुहादय इति यावत् सन्तु तिष्ठन्तु, मा सन्तु
 न तिष्ठन्तु वा, त्वं स्वल्पं वा बहु वा जलं देहि, मा देहि वा ।
 हे जलधर ! कासारेषु सरसोषु, कासारः सरसी सर इत्यमरः ।
 सरित्सु नदीषु तथा नीचेषु क्षुद्रेषु सिन्धुषु नदेषु, देये नदविशेषे च
 सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियामित्यमरः । नीरग्रहं जलपानमित्यर्थः
 धिक् निन्दामीत्यर्थः, तत्रापि तादृशेष्वपि क्षुद्रेष्विति भावः शिरो-
 नतिः मस्तकनमनं कर्तव्येति शेषः ? नैव कर्तव्येत्यर्थः, मानिनां
 सम्मानशास्त्रिनाम् अपरं हेयं किं भवेत् ? न किमपीत्यर्थः । हे वारि-
 वाह ! हे धाराधर ! चातकयुवा इति इत्यम्. आलोच्य तेषु क्षुद्रेषु
 जलाशयेषु स्पृहां विमुच्य त्वङ्गा उदुग्धीवः उन्नमितपीवः सन् आद-
 रात् तव आलोकनं कुरुते । षट्चरणोऽयं श्लोकः । शार्दूलविक्री-
 ङितं पृत्तम् ॥ १ ॥ २ ॥

के इति । भुवि पृथिव्यां के वा इति वेत्यर्थः, तामरसं रक्तोत्-

किं चातकः फलमवेक्ष्य सवज्जपातां

पौरन्दरीमुपगतो नववारिधाराम् ॥ ३ ॥

रे धाराधर ! धीरनीरनिकरैरेषा रसा नीरसा-
शेषा पूषकरोत्करैरतिखरैरापूरि भूरि त्वया ।

एकान्तेन भवन्तमन्तरगतं स्वान्तेन सञ्चिन्तयन्
आश्चर्यं परिपीडितोऽभिरमते यत् चातकस्तृष्णया ॥ ४ ॥

आत्मानमम्बोनिधिरेतु शोषं

फलं, रक्तोत्पलं तामरसमित्त्वसरः । अतंसः भूषणं येषां तथाभूताः
हंसावलीबलयिनः हंसश्रेणिसञ्चारशोभना इत भावः जलसञ्चवेगाः
जलाशयाः न सन्ति ? अपितु बहवः सन्तीत्यर्थः, किन्तु चातकः किं
फलम् अवेक्ष्य दृष्ट्वा आलोच्येत्यर्थः सवज्जपातां विपत्सङ्कुलामिति
भावः पौरन्दरीम् ऐन्द्रो नववारिधाराम् उपगतः आकाङ्क्षतीति
भावः कुलव्रतभङ्गो मा भूदित्येव फलमिति भावः । अप्रस्तुतप्रशंसा-
सङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

रे इति । रे इति विरक्तिस्त्रचकमम्बोन्धनद्योतकमव्ययं, धारा-
धर ! त्वया अतिखरैः अतितोज्ज्वलैः पूषणः स्वर्थस्य करोत्करैः
किरणसमूहैः नीरसा विशोषितेति भावः अशेषा समया एषा रसा
पृथिवी रसा विश्वम्भारा स्थिरेत्वसरः । धीरनीरनिकरैः गभीरजल-
समूहैः भूरि सम्यक् यथा तथा आपूरि परिप्रिता, किन्तु चातकः
दृष्ट्वा परिपीडितः सन् एकान्तेन एकमात्रनिरतेन स्वान्तेन मनसा,
स्वान्तं हृन्मानसं मन इत्यसरः । अन्तरगतं हृदयस्यं भवन्तं सञ्चिन्तयन्
यत् अभिरमते विफलकामः भवतीत्यर्थः तत् आश्चर्यम् अद्भुतम् ।
सर्वस्वया सफलमनोरथः क्रियते केवलं नाहमिति केनचिदर्धिना
कश्चित् धनी प्रोच्यते इति अप्रस्तुतप्रशंसया व्यज्यते । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४ ॥

आत्मानमिति । अम्बोनिधिः ससृष्टः आत्मानं शोषम् एत

ब्रह्माण्डमासिञ्चतु वा तरङ्गैः ।

नास्ति क्षतिर्नोपचितिः कदापि

पयोददृत्तेः खलु चातकस्य ॥ ५ ॥

पयोद हे ! वारि ददासि वा न वा ।

त्वदेकचित्तः पुनरेष चातकः ।

वरं महत्या स्त्रियते पिपासया

तथापि नान्यस्य करोत्युपासनाम् ॥ ६ ॥

यद्यपि चातकपक्षी क्षपयति जलधरमकालवेलायाम् ।

तदपि न कुप्यति जलदो गतिरिह नान्या यतस्तस्य ॥७॥

नयत्वित्यर्थः अन्तर्भूतस्यर्थः । वा तरङ्गैः ब्रह्माण्डं जगत् आसिञ्चतु अभिषिञ्चतु । पयोददृत्तेः मेघमात्रजीवनस्य चातकस्य कदापि समुद्रस्य शेषेण वर्द्धने वेति भावः क्षतिः हानिः न उपचितिः दृष्टिश्च न खलु नैव । एकमात्रावबन्धिनः अपरस्य हानौ दृष्टौ वा न क्षतिदृष्टौ इति भावः । अपस्तुतप्रशंसालङ्कारः । उपजातिदृष्टम् ॥ ५ ॥

पयोदेति । हे पयोद ! मेघ ! त्वं वारि जलं ददासि वा न वा ददासिति शेषः, पुनः किन्तु एष चातकः त्वदेकचित्तः त्वन्मात्रावबन्धन इति भावः । महत्या पिपासया वरं स्त्रियते चातक इति शेषः, तथापि अन्यस्य पयोदव्यतिरिक्तस्य उपासनां न करोति । अत्रापि अपस्तुतप्रशंसालङ्कारः । वंशस्यविलं दृष्टम् ॥ ६ ॥

बद्धोति । चातकपक्षी यद्यपि अकालवेलायाम् असमये द्रव्यार्थः जलधरं मेघं क्षपयति विरक्तीकरोतीत्यर्थः तदपि जलदः मेघः न कुप्यति, यतः तस्य चातकस्य इह जगति अन्या गतिः अपर उपायः न अस्तीति शेषः । आर्यादृष्टम् ॥७॥

एक एव खगमण्डिरं जीवतु चातकः ।
 पिपासया वा म्लियते याचते वा पुरन्दरम् ॥ ८ ॥
 इति उत्तरचातकाष्टकं समाप्तम् ।

शुकाष्टकम् ।

भेदाभेदौ सपदि गलितौ पुण्यपापे विशीर्णे
 मायामोहौ क्षयमुपगतौ नष्टसन्देहहृत्तेः ।
 शब्दातीतं त्रिगुणरहितं प्राप्य तत्त्वावबोधं
 निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतः को विधिः को निषेधः ॥१॥

एक इति । एक एव अद्वितीय इत्यर्थः खगमणिः पण्डितं
 चातकः चिरं जीवतु, यः पिपासया म्लियते वा, पुरन्दरम् इन्द्रं
 याचते वा जलार्थमिति शेषः भेषानां पुरन्दरवाङ्मतेन तदधीनत्वा-
 दिति भावः ॥ ८ ॥

भेदाभेदाविति । सपदि तत्त्वावबोधमात्र एव भेदः अन्यदुद्धिः
 अभेदः आत्मबुद्धिः तौ गलितौ नष्टौ आत्मपरविवेकः ध्वस्त इति
 भावः पुण्यपापे विशीर्णे विनश्यं गते, पुण्यपापक्षयवत एव ब्रह्मसाक्षा-
 त्कारस्य शास्त्रीयत्वादिति भावः साया अविद्या मोहः अज्ञानं तौ
 क्षयम् उपगतौ नाशं गतौ । शब्दातीतम् अशब्दवेद्यमित्यर्थः अनिर्वच-
 नीयमिति यावत् त्रिगुणरहितं सत्त्वरजस्तमोऽतीतं तत्त्वावबोधं ब्रह्म-
 ज्ञानमित्यर्थः प्राप्य नष्टा सन्देहस्य इदं सत्यम् इदमसत्यं वेति संशयस्य
 वृत्तिः स्थितिः यस्य तथाभूतस्य असन्दिग्धमनस इत्यर्थः निस्त्रैगुण्ये

यद्वात्मानं सकलवपुषामेकमन्तर्वहिस्यं
 दृष्ट्वा पूर्णं खमिव सततं सर्वभाण्डस्थमेकम् ।
 नान्यत् कार्यं किमपि च ततः कारणाद् भिन्नरूपं
 निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतः को विधिः को निषेधः ॥२॥
 हेन्नः कार्यं हृतवहगतं हेममेवेति यद्दत्
 क्षीरे क्षीरं समरसतया तीयमेवाम्बुमध्ये ।
 एवं सर्वं समरसतया त्वं पदं तत्पदार्थं
 निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतः को विधिः को निषेधः ॥३॥

त्रिगुणातीते पथि मार्गे आत्मज्ञानरूपे इति भावः विचरतः जनस्येति
 शेषः विधिः नित्यकास्यनैमित्तिकव्यापारनियमः कः ? न कोऽपी-
 त्कार्थः, निषेधः अविषेधेषु प्रतिषेधः कः न कोऽपीत्यर्थः । मन्दाक्रान्ता-
 ट्तमस्मिन् सन्दर्भे ॥ १ ॥

यद्देति । यद्वा अथवा सकलवपुषां सर्वशरीराणाम् अन्तर्वहिस्य-
 स्थम् अन्तःस्थं वहिस्यञ्च सततं सर्वभाण्डस्थं सर्वपात्रगतम् एकम्
 अद्वितीयं खमिव आकाशमिव पूर्णम् आत्मानं ततः तस्मात् कार-
 णात् कारणभूतात् आत्मन इति शेषः भिन्नरूपम् अन्यत् अपरं
 किमपि कार्यं विन्नरूपं न इति च दृष्ट्वा निस्त्रैगुण्य इति ॥ २ ॥

हेन्न इति । हेन्नः काञ्चनस्य कार्यं कटककण्डलादि हृतवह-
 गतम् अग्निप्रविष्टं यद्दत् यथा हेममेवेति नान्यदिति एवशब्दार्थः ।
 यथा समरसतया अभिन्नस्वादतया क्षीरे दुग्धे क्षीरमेवेति शेषः, यथा
 च अम्बुमध्ये तीयं समरसतया तीयमेवेति शेषः, एवम् इत्थं सर्वं
 जगत् समरसतया ज्ञेयमेवेति शेषः, तस्मात् तत्पदार्थं अज्ञापदार्थं त्वं
 पदं तत्त्वमसीति वाक्याद्येभ्यो भावः इद्देति शेषः निस्त्रैगुण्य
 इति ॥ ३ ॥

यस्मिन् विश्वं सकलभुवनं सामरस्यैकभूतं
 ऊर्वो ह्यापोऽनलमनिलखं जीवमेवं क्रमेश ।
 यत् चाराब्धौ समरसतया सैन्धवैकत्वभूतं
 निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतः को विधिः को निषेधः ॥४॥
 यहन्नद्योऽर्णवसमरसाः सागरत्वं ह्यवाप्ताः
 तद्वज्जीवा लयपरिगताः सामरस्यैकभूताः ।
 भेदातीतं परिलयगतं सच्चिदानन्दरूपं
 निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतः को विधिः को निषेधः ॥५॥
 दृष्ट्वा वेद्यं परमथ पदं स्वात्मबोधस्वरूपं
 बुद्ध्वात्मानं सकलवपुषामेकमन्तर्वहिस्यम् ।

यस्मिन्निति । यस्मिन् निस्त्रैगुण्ये पथीत्यर्थः ऊर्वो पृथिवी,
 आपः जलानि, अनलम् अग्निः क्लीवत्वमार्घम् । अनिलखं वायुराका-
 शञ्च, जीवं जीवात्मा अस्वर्गपि क्लीवत्वमार्घम् । एवं क्रमेण एतत्परि-
 पाक्या निर्मितमिति भावः सकलानि भुवनानि भूरादीनि यत्र तादृशं
 विश्वं सामरस्येन समरसतया एकभूतम् एकमेवेत्यर्थः, यच्च निस्त्रैगुण्यं
 चाराब्धौ लवणसमुद्रे समरसतया अभिन्नतया सैन्धवैकत्वभूतं लवण-
 तया परिणतमिति भावः तस्मिन् निस्त्रैगुण्य इति ॥ ४ ॥

यहदिति । यहत् यथा नद्यः अर्णवस्य समः रवो वस्यस्ताः सन्तः
 सागरत्वम् अवाप्ताः सागरे मिलिता इति यावत्, तद्वत् तथा जीवाः
 जीवात्मानः लयपरिगताः लयं प्राप्ताः देहात् विनिर्गता इति भावः
 सामरस्येन समरसवत्त्वेन एकभूताः सन्तः भेदातीतम् अद्वितीयम्
 परिचये त्रैगुण्यराहित्ये गतं स्थितं सच्चिदानन्दरूपम् अवाप्ता इति
 शेषः तस्मिन् निस्त्रैगुण्ये पथीति ॥ ५ ॥

दृष्टेति । वेदां श्रेयं परं परमात्मानं दृष्ट्वा साक्षात्कृत्य अथ

भूत्वा नित्यं सदुदिततया स्वप्रकाशस्वरूपं
 निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतः को विधिः को निषेधः ॥६॥
 कार्याकार्ये किमपि सततं नैव कर्तृत्वमस्ति
 जीवन्मुक्तस्थितिरवगतो दग्धवस्त्रावभासः ।
 एवं देहे प्रविलस्यगते तिष्ठमानो विमुक्तो
 निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतः को विधिः को निषेधः ॥७॥
 कस्मात् कोऽहं किमपि च भवान् कोऽयमत्र प्रपञ्चः
 स्वं स्वं वेद्यं नगनसदृशं पूर्णतत्त्वप्रकाशम् ।
 आनन्दाख्यं समरसघने वाङ्मन्तर्विहीने
 निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतः को विधिः को निषेधः ॥८॥

अनन्तरं परमात्मसाक्षात्कारात्परमित्यर्थः तस्मिन् निजस्वरूपे आत्मनः
 परमात्मनः बोधस्वरूपं ज्ञानरूपं पदं स्थानं दृष्टेति पूर्वेषाम्बुः,
 सकलवपुर्षा सर्वशरीराणाम् अन्तर्बहिःस्थम् एकम् अहिनीवम् आत्मानं
 बुद्ध्वा विद्याय तदा नित्यं सततं सदुदिततया स्वप्रकाशस्वरूपं ब्रह्मेति
 भावः भूत्वा निस्त्रैगुण्ये इति ॥ ६ ॥

कार्याकार्ये इति । कार्याकार्ये कर्तव्याकर्तव्ये न सति इति
 शेषः, किमपि कर्तृत्वमपि सततं नैव अस्ति, जीवन् देहवदः सुप्ताच्च
 देहादिति, भावः तस्य स्थितिः अवस्थानं, दग्धस्य अशोकतस्य वस्त्रस्य
 अवभासः प्रकाशः अवगतः ज्ञातः । एवम् इत्यं देहे प्रकर्षेण विचर्य
 गते सति विसृक्तः विशेषेण सुक्तिं गतः सन् जीव इति भावः तिष्ठ-
 मानो भवतीति शेषः तस्मिन् निस्त्रैगुण्ये इति ॥ ७ ॥

कस्मादिति । कस्मात् जनात् अहं कः उत्पन्न इति शेषः,
 भवान् किमपि च कश्चेत्यर्थः, अत्र जगति अयं प्रपञ्चः विस्तारः कः न
 किमप्येतदिति भावः । पुरुषः तत्त्वस्य प्रकाशो यस्य तादृशम् नगन-
 सदृशम् आकाशोपनम् आनन्दाख्यं स्वं स्वं वेद्यं ज्ञेयं वाञ्छति

सत्यं सत्यं परमममृतं सर्वकल्याणरूपं
 मायारण्ये दहनमलिने शान्तनिर्वाणदीपम् ।
 तेजोभूतं निगमसदनं व्यासपुत्राष्टकं यः
 प्रातःकाले पठति मनसा याति निर्वाणमार्गं ॥ ६ ॥
 इति श्रीपरमहंसशुकदेवविरचितं शुक्याष्टकं समाप्तम् ।

गङ्गाष्टकम् ।

यद्वधि तव नीरं पातकी नैति गङ्गे !
 तद्वधि मलजालेनैव मुक्तः कलौ स्यात् ।

शेषः समरमघने निविडैकरसरूपे वाह्यम् अन्तश्च वाह्याभ्यन्तरा-
 भ्यामित्यर्थः विहीने रहिते सर्वतः समे इति भावः निस्त्रैगुण्य इत्यस्य
 विशेषणम् ॥ ८ ॥

सत्यमिति । सत्यं सत्यम् अतिशयेन सत्यं परमम् उत्कृष्टम्
 अमृतं सर्वकल्याणरूपं सर्वमङ्गलमयं दहनमलिने अग्निरूपतापत्रय-
 मलिने मायारण्ये अविद्याकानने शान्तं निर्वाणं यस्य तादृशं सतत-
 ब्रह्मसमित्यर्थः दीपं दीपभूतं तेजोभूतं ज्योतिःसरूपं निगमस्य वेदी-
 अस्य सदनम् आश्रयं व्यासपुत्रस्य शुकस्य अष्टकस्य अष्टसंख्यकपद्य-
 मित्यर्थः यः प्रातःकाले मनसा पठति, स निर्वाणमार्गं मोक्षवर्त्मनि
 याति मच्छति ॥ ६ ॥

यदिति । हे गङ्गे ! पातकी पापी जनः यद्वधि तव नीरं
 कलौ न गतिं न प्राप्नोति, तद्वधि कलौ कालवृगे मलजालैः पाप-

तव जलकणिकालं पापिनां पापशुद्धौ,
 पतितपरमदीनान् त्वं हि पासि प्रपन्नान् ॥ १ ॥
 तव शिवजललेशं वायुनीतं समेत्य
 सपदि निरयजालं शून्यतामेति गङ्गे ! ।
 समलगिरिसमूहाः प्रस्फुटन्ति प्रचण्डाः,
 त्वयि सखि विशतां नः पापशुद्धा कुतः स्यात् ? ॥ २ ॥
 तव शिवजलजाबं निःसृतं यद्दि गङ्गे ।
 सकलभुवनजाबं पूतपूतं तदाभूत् ।
 यमभटकलिवाक्तां देवि ! लुप्ता यमोऽपि
 व्यधिकृतवरदेहाः पूर्णकामाः सकामाः ॥ ३ ॥

निश्चयैः नैव सक्तः स्यात् । तव जलकणिका पापिनां पापशुद्धौ
 पापक्षाननाय अलं यत्त्वर्थः, अलं व्यर्थसमर्थबोरित्यमरः । हि
 यतः त्वं पतितान् अतएव परमदीनान् अतिदुःखितान् प्रपन्नान्
 शरणागतान् पासि रक्षसि । भाबिनीदृत्तम् । नममयवयुतेयं
 भाबिनी भोगिनीकैरिति तद्वक्षणात् ॥ १ ॥

तवेति । हे गङ्गे ! तव वायुना नीतं शिवजललेशं शुभजल-
 कणं समेत्य प्राप्य सपदि तत्क्षणात् निरयजालं पापशुद्धः शून्यताम्
 एति प्राप्नोति नश्यतीति भावः । हे सखि ! त्वयि प्रचण्डाः विशाखाः
 समलाः सप्तपुष्पाः गिरिसमूहाः पर्वतनिचयाः प्रस्फुटन्ति प्रकर्षेण
 विध्वस्तमला भवन्तीत्यर्थः, विशतां प्रविशतां नः अस्माकं पापशुद्धा
 कुतः स्यात् ? न कुतोऽपीत्यर्थः । भाबिनीदृत्तम् ॥ २ ॥

तवेति । हे गङ्गे ! यद्दि यदा तव शिवजलजाबं शुभवोय-
 निचयः निःसृतं निर्गतं हिमालयादिति शेषः, तदा सकलभुवनजाबं
 समग्रं विध्वंसयित्वा पूतपूतम् अतिशयेन पूतम् अभूत् । हे देवि !
 यमभटानां यमकिङ्कराणां कलेस वाक्तां लुप्ता, यमोऽपि लुप्त इति

मधुमधुवनपूगेः रत्नपूगेर्नृपूगे-

र्मधुमधुवनपूगेर्देवपूगेः सुपूगेः ।

पुरहरपरमाङ्गे भासि मायेव गङ्गे !

शमयसि विषतापं देवदेवस्य वन्द्ये ! ॥ ४ ॥

चलितशशिकुलाभैरुत्तरङ्गैस्तरङ्गैः

अमितनदनदीनामङ्गसङ्गैरसङ्गैः ।

विहरसि जगदण्डे खण्डयन्ती गिरीन्द्रान्

रमयसि निजकान्तं सागरं कान्तकान्ते ! ॥ ५ ॥

विष्णुव्यत्ययेनान्वयः । सकामाः सकामकर्मास्तुष्टायिन इत्यर्थः पृथक्-
कामाः सफलमनोरथाः सन्तः विशेषेण अधिगततः प्राप्तः वरदेहः
दिव्यशरीरं वैः तथाभूताः जाता इति शेषः । भाषिनीष्टम् ॥२॥

भाषति । हे वन्द्ये वन्दनीये गङ्गे ! पुरहरपरमाङ्गे पुरहरस्य
अह्लादेवस्य परमाङ्गे उत्तमाङ्गे मूर्ध्नि माया आद्या यत्किर्दुर्गा इव
भाषि त्वं प्रकाशसे यथा दुर्गा शिवस्य वासाङ्गे प्रकाशते तथा त्वं
मूर्ध्नि प्रकाशसे इत्यर्थः । देवदेवस्य पीतकाञ्चुकूटस्य शिखरस्य विषतापं
काञ्चुकूटविषजनितदाहं, मधुमधुवनपूगेः मधुतोऽपि मधूनि
(अतिस्नादूनि इत्यर्थः) वनानि (जलानि) तेषां पूगेः (समूहेः)
मन्त्रपूतसुखादुज्जैरित्यर्थः । तथा रत्नपूगेः (मणिसमूहभूतैः) नृपूगेः
नृसमूहेः करणकैः । विषनाशकमणिविशेषसदृशन्वसमूहैरित्यर्थः ।
त्वङ्गकैः । मधुमधुवनपूगेच, मधु मधुस्यन्द् मधुवनं कोकिलः तेषां
पूगेः समूहेः मधुकाण्डकोकिलसमूहभूतैः सुपूगेः सु (सुष्ठु) पूगं
(गानं अन्दः) येषां तैः, देवपूगेः देवसमूहेः विषवैद्यैरिव करणकैः
वेदान् चकारवदुभिः देवगणैः स्तुवदुभिः इत्यर्थः, विषवैद्या यथा
मन्त्रपूतजलैः विषहारकप्रस्तरेस्तथा विषहारकमन्त्रसङ्गीतैः विषदोषं
नाशयन्ति तथा त्वर्मापि शमयसि निवारयसीत्यर्थः ॥ ४ ॥

षडितेति । हे कान्तकान्ते अतीव कान्ते प्रीतिकरोत्यर्थः अथवा

तव परमहिमानं चित्तवाचाममानं
हरिहरविधिशक्रा नापि गङ्गे ! विदन्ति ।
श्रुतिकुलमभिधत्ते शङ्कितं तं गुणान्तं
गुणगणसुविलापैर्नेति नेतीति सत्यम् ॥ ६ ॥
तव नुतिनतिनामान्यप्यर्षं पावयन्ति
ददति परमशान्तिं दिव्यभोगान् जनानाम् ।
इति पतितशरण्ये ! त्वां प्रपन्नोऽस्मि मात-
र्लतिततरतरङ्गे ! चाङ्गगङ्गे ! प्रसीद ॥ ७ ॥

कान्तः प्रियः कान्तः पतिर्यस्यास्तत्सम्बुद्धौ हे पतिवल्गुभे इत्यर्थः
चञ्चितशशिकुलामैः चञ्चलचन्द्रसमूहनिभैः उत्तरङ्गैः उद्धतैः चनि-
तानाम् असंख्यातानां नदनदीनाम् अङ्गुलैः संसृष्टाङ्गैरित्यर्थः
अथच असङ्गैः संज्ञेपरञ्जितैः खजलस्य केनाप्यमित्यथादिति भावः
तरङ्गैः जगद्गङ्गे जगतीतले गिरीन्द्रान् पर्वतश्रेष्ठान् खण्डयन्ती
खण्डोक्तुर्वती सती विहरसि विशेषेण हृत्वा नयसीत्यर्थः, तथा निज-
कान्तं स्वपतिं सागरं रमयसि सन्तोषयसि । मालिनीष्टकम् ॥५॥

तवेति । हे गङ्गे ! हरिहरविधिशक्राः विष्णुशङ्करब्रह्मेन्द्रा
अपि चित्तवाचाममानं वाङ्मनसयोरगोचरं तव परं महिमानं न
विदन्ति न जानन्ति । श्रुतिकुलं वेदव्याक्यनिषयः शङ्कितं सञ्जातशङ्कं
सत्यमिभूद्वेति संशङ्काकुलमित्यर्थः सत् गुणगणानां तवेति भावः सुवि-
लापैः सुदुस्व्यापनैः न इति न इति, इति सत्यं तव गुणान्तं गुण-
शेषम् अभिधत्ते कथयति प्रकटयतीत्यर्थः । मालिनीष्टकम् ॥ ६ ॥

तवेति । अङ्गेति सम्बोधनसूचकमव्ययम् । हे पतितशरण्ये
पतितत्पायकन्त्रि ! चञ्चिततराः चाहतरास्तरङ्गा यस्यास्तत्सम्बुद्धौ
हे गङ्गे ! तव नुतिनामानि स्तोत्रनामानि, स्रवः स्तोत्रं स्तुतिर्नति-
रित्यमरः । अपि अर्षं पापं पावयन्ति, शोधयन्ति तथा जनानां

शुभतरकृतयोगाद्विष्णुनाथप्रसादात्
 भवहरवरविद्यां प्राप्य काश्यां हि गङ्गे ! ।
 भगवति ! तव तीर नीरसारं निपीय
 मुदितहृदयकुञ्जे नन्दसूनुं भजेऽहम् ॥ ८
 गङ्गाष्टकमिदं कृत्वा भुक्तिमुक्तिप्रदं नृणाम् ।
 सत्यज्ञानानन्दतीर्थयतिना स्खर्पितं शिवे ॥ ९ ॥
 तेन प्रीणातु भगवान् शिवो गङ्गाधरो विभुः ।
 करोतु शङ्करः काश्यां जनानां सन्ततं शिवम् ॥ १० ॥
 इति सत्यज्ञानानन्दतीर्थयतिना विरचितं
 गङ्गाष्टकं सम्पूर्णम् ।

परमशान्तिं दिव्यभोगांश्च ददाति इति हेतोः हे मातः ! त्वां प्रपन्नः
 व्याश्रितः अस्मि, प्रसीद प्रसन्ना भव । साखिनीष्टकम् ॥ ७ ॥

शुभेति । हे भगवति गङ्गे ! काश्यां शुभतरम् अतिशुभं
 पुण्यमित्यर्थः तस्य कृतं करणम् अनुष्ठानं तस्य योगात् ब्रह्मात् विश्व-
 नाथस्य शम्भोः प्रसादात् अनुग्रहात् भवहरा संसारनाशिनी वरा
 या विद्या परमात्मज्ञानमित्यर्थः तां प्राप्य तव तीरनीरसारं तटस्थम्
 उत्कृष्टं नीरमित्यर्थः निपीय सम्यक् भीत्वैत्यर्थः अहं उदितं प्रफुल्लं
 हृदयमेव कुञ्जं केलिवनं तस्मिन् नन्दसूनुं कृष्णं भजे आराधयामी-
 त्यर्थः । साखिनीष्टकम् ॥ ८ ॥

गङ्गाष्टकमिति । सत्यज्ञानानन्दतीर्थयतिना नृणां भुक्तिर्मुक्ति-
 प्रदम् इदं गङ्गाष्टकं कृत्वा रचयित्वा शिवे हरे स्खर्पितं सम्यक् उप-
 हारीकृतम् । अनुष्टुप्कृतम् ॥ ९ ॥

तेनेति । शिवः मङ्गलमयः विभुः सर्वशक्तिमान् गङ्गाधरः
 भगवान् शङ्करः तेन गङ्गाष्टकेन प्रीणातु प्रीतो भवतु, तथा काश्यां
 सन्ततं जनानां शिवं कल्याणं करोतु । अनुष्टुप्कृतम् ॥ १० ॥

शृङ्गाररसाष्टकम् ।

— — —

अविदितसुखदुःखं निर्गुणं वस्तु किञ्चित्
जडमतिरिह कश्चित् मोक्ष इत्याचक्षते ।
मम तु मतमनङ्गस्मरतारुण्यघूर्णन-
मदकलमदिराक्षी-नीविमोक्षी हि मोक्षः ॥ १ ॥
कदा कान्तागारं परिमलमिलत्पुष्पशयने
शयानः कान्तायाः कुचयुगमहं वक्षसि वहन् ।
अये कान्ते ! सुग्धे ! कुटिलनयने ! चन्द्रवने !
प्रसीदेति क्रोशन् निमिषमिव नेष्यामि रजनीम् ॥ २ ॥

अविदितेति । इह जगति कश्चित् जडमतिः अतत्त्वविदिति भावः अविदितम् अज्ञातं सुखं दुःखञ्च यस्मिन् तद्योक्तं निर्गुणं सत्त्व-
रजस्तभोगुणातीतं किञ्चित् अनिर्वचनीयं वस्तु निर्विकारमिति पाठे
विकाररहितमित्यर्थः मोक्ष इति व्याचक्षते उवाच । त किन्तु अन-
ङ्गेन कासेन तदावेशेनेति भावः स्मरेण मन्दं हसन्ती तारुण्येन
यौवनेन घूर्णन्ती मदकला मदमत्ता या मदिराक्षी मत्तखल्लननयना
कान्तेति यावत् तस्याः नीविमोक्षः वसनमन्यविमोक्षणं मोक्षः हि
सुक्तिरेव इति मम मतम् । नाबिधीतम् ॥ १ ॥

कदेति । परिमलेन नौरभेण निखत् सङ्गच्छत् पुष्पशयनं कुसु-
मशय्या यत्र तादृशे कान्ताया आगारे गृहे रमण्यागारे वा शयानः
अहं कदा कान्तायाः कुचयुगं स्तनद्वयं वक्षसि वहन् अये सुग्धे मनो-
हारिणि ! कुटिलनयने वक्रनेत्रे ! चन्द्रवदने शशिच्छि कान्ते !
प्रसीद् प्रसन्ना भवेति क्रोशन् उच्चरन् रजनीं निमिषमिव अल्पकाल-
मिव नेष्यामि शसयिष्यामि । शिखरिणीवृत्तम् ॥ २ ॥

सायं नायमुदेति वासरमणिः, चन्द्रो न चण्डद्युति-
 र्दावाग्निः कथमम्बरे ? किमग्निः ? स्वच्छान्तरीक्षे कुतः ? ।
 हन्ते दं निरणायि पान्यरमणीप्राणानिलाशशया
 धावद्दोरविभावरीविषधरीभोगस्य भीमो मणिः ॥ ३ ॥

आयाति याति पुनरेव जलं प्रयाति
 पद्माङ्कुराणि विचिनोति धुनोति पद्मी ।
 उन्मत्तवद् भ्रमति कूजति मन्दमन्दं
 कान्तावियोगविधुरो निशि चक्रवाकः ॥ ४ ॥

सायमिति । सायं सन्ध्याकाले अयं वासरमणिः सूर्यः न
 उदेति न उदग्च्छति, चन्द्रः चण्डा तीक्ष्णा द्युतिर्यस्य तादृशो न, अ-
 म्बरे आकाशे दावाग्निः वनवज्रः न, सम्भवतीति शेषः, किम् अग्निः
 वज्रम् अयमिति शेषः कुतः कस्मात् असौ स्वच्छे निर्मले मेघमून्ये इति
 भावः अन्तरीक्षे आकाशे ? न सम्भवत्येतदिति भावः हन्ते खेदे, इदं
 निरणायि निर्णीतं जनैरिति शेषः यत् पान्थानां प्रोषितानां या
 रमण्यः तासां प्राणानिलानां प्राणशायूनाम् आशः अशनं पान-
 मित्यर्थः सर्पाणां पयनाशनत्वादिति भावः तस्य आशया अभिलाषेण
 धावन्ती द्रुतमायान्ती या घोरा भयङ्करी विभावरी रात्रिरेव विष-
 धरी भुजङ्गी तस्या भोगस्य फणस्य, भोगः सुखे स्त्रादिभृतावहेषु फण-
 काययोरित्यमरः । भीमः भयङ्करः मणिः रत्नम् अयमिति शेषः ।
 चन्द्रच्छातीवोद्दीपकत्वात् तथा वरुणमिदम् । सन्देहालङ्कारः । तदुक्तं
 दर्पणे । सन्देहः प्रकृतेऽन्यस्य संशयः प्रतिभोत्यत इति । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

आयातीति । कान्तायाश्चक्रवाक्याः वियोगेन विरहेण विधुरः
 कातरः चक्रवाकः निशि रात्रौ आयाति आगच्छति कान्तासन्निधिम्
 आगन्तुमिच्छतीति भावः, याति गच्छति कान्तासन्निध्यादिति भावः,

भङ्गा भोक्तुं न भुङ्क्ते कुटिलविसलताखण्डमिन्दोर्वितर्कात्
ताराकारास्तृषार्त्ती न पिबति पयसां विप्रुषः पत्रसंख्याः ।
छायामभोजिनीनामल्लिकुलशवलां वीक्ष्य सन्ध्यामसन्ध्यां
कान्ताविश्लेषभीरुर्दिनमपि रजनीं मन्यते चक्रवाकः ॥ ५ ॥

गन्धाद्यासौ भुवनविदिता केतकी स्वर्णवर्णा

पद्मभ्रान्त्या चपलमधुपः पुष्पमध्ये पपात ।

अन्धीभूतः कुसुमरजसा कण्ठकैर्लूनपक्षः

स्थातुं गन्तुं हयमपि सखे ! नैव शक्नो द्विरेफः ॥ ६ ॥

पुनरेव जलं प्रयाति विशति, पद्माङ्कुराणि विचिनोति अन्विच्छति,
पक्षौ धुनोति कम्पयति, उन्मत्तवत् वादल इव भ्रमति भ्रमणं करोति,
तथा मन्दमन्दं कूजति शब्दायते । दीपकाङ्कहारः । तदुक्तं दर्पणे ।
अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकन्तु निदद्यते । अथ चारकमेकं स्थादनेबाहु
क्रियासु यदिति । वसन्ततिबकं पृत्तम् ॥ ४ ॥

भङ्क्तेति । कान्तायाः विश्लेषात् विरहात् भीरुः शङ्कितः चक्र-
वाकः कुटिलं वक्राकारं विसलताखण्डं शृङ्गालशकलं भोक्तुं भङ्क्त्वा
खण्डचित्वा इन्दोश्चन्द्रस्य वितर्कात् संगयात् इन्दुरयमिति मन्दे हा-
दिति यावत् न भुङ्क्ते न खादति, तृषार्त्तः पिपासितः सन् पत्रसंख्याः
पद्मपत्रस्थिताः ताराकाराः नक्षत्राकाराः पयसां जलानां विप्रुषः
विन्दून् न पिबति, अभोजिनीनां पद्मिनीनाम् अल्लिकुलशवलां
भ्रमरकुलशकुलां छायाम् अलसन्ध्यामपि सन्ध्यां वीक्ष्य दृष्ट्वा विविध्य
दिनमपि रजनीं मन्यते बुध्यते । आन्निमानलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे ।
साम्यादतस्मिंस्तद्वृद्धिआन्निमान् प्रतिभोत्यितेति । अश्वराष्टकम् ।
अश्वैर्यानां त्रयेण त्रिचनियतियुता अश्वरा कीर्तिता सेति तद्वृद्ध-
यात् ॥ ५ ॥

गन्धाद्येति पूर्वं व्याख्यातम् ।

तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टि-
 निक्षेपणाय एव पदमुद्धृतमर्पयन्ती ।
 मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः
 शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ॥ ७ ॥
 का काबला निधुवनश्रमपीडिताङ्गी
 निद्रां गता दयितबाहुलतानुबद्धा ।
 सा सा तु यातु भवनं मिहिरोद्गमोऽयं
 सङ्घे तवाक्यमिति काकचया वदन्ति ॥ ८ ॥
 इति महाकविकालिदासविरचितं
 शृङ्गाररसाष्टकं समाप्तम् ।

तमिति । शैलाधिराजतनया गौरी तं हरं वीक्ष्य दृष्ट्वा वेपथु-
 मती कम्पमाना तथा सरसा सत्त्वोदयात् सञ्जातशृङ्गाररसावेशा
 इत्यर्थः निक्षेपणाय उद्धृतमेव उत्क्षिप्तमेव पदम् उद्धृन्ती गच्छती
 सती मार्गं अध्वनि यः अचलः पर्वतः तस्य व्यतिकरेण सम्पर्केण
 व्याकुलिता इत्यस्ततो निर्गन्तुमशक्तेति यावत् सिन्धुरिव नदीव न
 ययौ न तस्थौ । वसन्तिषकं वृत्तम् ॥ ७ ॥

केति । का का अबला कान्ता निधुवनश्रमेण सुरतपङ्क्तिश्रमेण
 पीडिताङ्गी व्यथितदेहा अतएव दयितस्य कान्तस्य बाहुल्यतया अतु-
 विद्धा व्यावृत्तितेत्यर्थः सती निद्रां गता, सा सा तु भवनं यातु
 गच्छतु, अयं मिहिरस्य सूर्यस्य उद्गमः उदयः जात इति शेषः,
 काकचयाः वायससमूहाः इति सङ्घे तवाक्यं काकेति इक्षितवचनं
 वदन्ति । वसन्तिषकं वृत्तम् ॥ ८ ॥

मणिकर्णिकामहिमा ।

अनेकजन्मसाहस्रतपोध्यानशिवार्चनैः ।

अहैतानन्दसङ्गिन लब्धवेदान्तिसत्पदः ॥ १ ॥

सदाशिवसुतः शान्तः काश्यां गङ्गाधरः कविः ।

सर्वतीर्थवरां देवीं स्तौति श्रीमणिकर्णिकाम् ॥ २ ॥

आनन्दकाननमिदं सुखदं पुरैव

तत्रापि चक्रसरसी मणिकर्णिकाथ ।

स्वः सिन्धुसङ्गतिरथो परमास्पदश्च

विश्वे शितुः किमिह तन्न विमुक्तये यत् ॥ ३ ॥

अनेकेति वदेति च । अनेकेषु जन्मसाहस्रेषु कृतं यत् तपः ध्यानं शिवार्चनं हराराधनं तैः हेतुभूतैः अहैतानन्दस्य कस्यचित् परमहंसस्य सङ्गेन संसर्गेण हेतुना च लब्धं प्राप्तं वेदान्तिभ्यं ब्रह्मविदुषां सत् परमं पदं येन तथाभूतः सदाशिवस्य सुतः पुत्रः गङ्गाधरः नाथ कविः काश्यां सर्वेषु तीर्थेषु वरा श्रेष्ठा तां देवीं मणिकर्णिकां स्तौति स्तुत्या कीर्त्तयतीत्यर्थः । विष्णुतपस्यादर्शनात् विक्रमेन शिवस्य मणिकर्णिका-सङ्गस्य पतनस्यःने काशीस्थे तीर्थभेदे मणिकर्णिका । अष्टचरस्योऽयं श्लोकः । चतुष्टुब्धनम् ॥ १॥२॥

आनन्देति । इदं वाराणसीक्षेत्रम् आनन्दकाननम् अतएव पुरैव पूर्वमेव मणिकर्णिकोत्पत्तेरिति भावः सुखदम् । तत्रापि सुखदेऽपि आनन्दकानने इत्यर्थः चक्रसरसी विष्णुसङ्गते निर्मितं सरः, अथ तस्य मणिकर्णिका, अथो अनन्तरं स्वःसिन्धुसङ्गतिः सन्दा-किनीसङ्गम्, अतएव परमास्पदं परं स्थानमे-दिति उक्तं, इह अस्मिन् आनन्दकानने उक्तं शितुः विश्वे चरस्य किं अत्र भवति अस्तीति

गर्जन्ति सर्वतीर्थानि स्वस्वधिष्णुप्रगतान्यहो ।
 केवलं बलमासाद्य सुमहत् माणिकर्णिकम् ॥ ४ ॥
 शिवाद्या देवसङ्घास्य सनकाद्या महर्षयः ।
 ते सर्वे स्नातुमायान्ति मध्याह्ने मणिकर्णिकाम् ॥ ५ ॥
 दृच्छन्ति मरणं तत्र मुक्तये चामरा अपि ।
 अतश्च स्वकृतैः श्लोकैस्तां देवीं प्रार्थयेज्ज्वहम् ॥ ६ ॥

शेषः यत् विसृज्यते सृक्तिप्रदानात् न, सर्वमेवात्र बन्धु सृक्तिदमित्यर्थः ।
 वसन्ततिवक्तं वृत्तम् ॥ २ ॥

गर्जन्तीति । सर्वाणि तीर्थानि पुण्यक्षेत्राणि स्वस्वधिष्णुप्रम-
 तानि स्वस्वस्थानस्थितानि सन्ति, केवलं माणिकर्णिकं मणिकर्णिका-
 सन्तु सुमहत् बलम् आसाद्य प्राप्य गर्जन्ति सर्वान्ते अहो आस-
 र्थम् । मणिकर्णिकायास्तोर्धमध्ये गणनादिति भावः । अतुष्टु-
 वृत्तम् ॥ ४ ॥

शिवाद्या इति । ते प्रसिद्धाः सर्वे शिवाद्याः देवसङ्घाः सुरमणाः
 सनकाद्याः महर्षयश्च मध्याह्ने स्नातुं मणिकर्णिकाम् आवाप्ति
 आगच्छन्ति । अतुष्टुवृत्तम् ॥ ५ ॥

दृच्छन्तीति । अमरा अपि नृत्तवर्जिता अपि तत्र मणिकर्णि-
 कायां सृक्तये मरणम् दृच्छन्ति, अतः कारणात् स्वकृतैः श्लोकैः तां
 देवीं मणिकर्णिकाम् अन्वहं प्रतिदिनं प्रार्थये । अतुष्टुवृत्तम् ॥ ६ ॥

मणिकर्णिकाष्टकम् ।

विष्णोः सुतप्तपसां चलितोत्तमाङ्ग-
 विश्वेशितुस्तडिदिवाम्बरतः सुकर्णात् ।
 या चक्रतीर्थसलिले ललिता पपात
 सा मे सदा शिवकरी मणिकर्णिकासु ॥ १ ॥
 चिन्तामणिस्तनुभृतां सहसान्तकाले
 तत्सारकं व्यपदिशत्यथ कर्णिकायाम् ।
 यस्यां मृतो न भवमेति भवप्रसादात्
 सा मे सदा शिवकरी मणिकर्णिकासु ॥ २ ॥

विष्णोरिति । विष्णोर्नारायणस्य सुतप्तपसां सुचरिततपोभि-
 रित्यर्थः सत्त्वन्वविवक्षया करण्ये षष्ठी । चलितम् उत्तमाङ्गं शिरः यस्य
 तथाभूतस्य विश्वेशितुर्विश्वेश्वरस्य सुकर्णात् शोभनात् कर्णात् अम्ब-
 रतः आकाशात् तडिदिव विद्युदिव ललिता शोभना या यो मणि-
 रिति यावत् विधेयभाधान्यात् स्त्रीत्वम् । चक्रतीर्थस्य सलिले जले
 पपात सा मणिकर्णिका मे मम सदा शिवकरी अस्तु भवतु । वसन्त-
 तिबर्कं उत्तमसिन्धुं सन्दर्भे ॥ १ ॥

चिन्तामणिरिति । चिन्तामणिर्हरः तनुभृतां शरीरिण्याम्
 अन्तकाले सहसा हठात् तत् पसिद्धं तारकं सन्तारकारणभूतं नामिति
 शेषः व्यपदिशति ददाति, अथ अन्तरं यस्यां कर्णिकायां मृतः सन्
 भवस्य शिवस्य प्रसादात् भवं संसारं न एति न प्राप्नोति, सा मणि-
 कर्णिकेति ॥ २ ॥

चन्द्रांशुका सुनयना धवला कुमारी
 वेदैश्च पाणिकमलैर्वरमौक्तिकान्ता ।
 या दृश्यते सुकृतिभिर्वरकाशिकायां,
 सा मे सदा शिवकरी मणिकर्णिकासु ॥ ३ ॥
 माळां सुपङ्कजमयीं करकण्ठयोर्यां
 धत्ते वरोद्यतकरे शुभमातुलाङ्गम् ।
 दृष्ट्वा पाणियुगलं शुभपश्चिमास्यं
 सा मे सदा शिवकरी मणिकर्णिकासु ॥ ४ ॥
 दानावगाहसुरपूजनतर्पणादि
 यस्यामनन्तफलदं भवति प्रसङ्गात् ।
 भक्त्या कृतं यदि सदैव जगत् पुनाति
 सा मे सदा शिवकरी मणिकर्णिकासु ॥ ५ ॥

चन्द्रांशुकेति । वरकाशिकायां श्रेष्ठवाराणसीक्षेत्रे सुकृतिभिः
 पुण्यवङ्कैः जनैः वा चन्द्रांशुका चन्द्रवत् विद्युद्भवसुना सुनयना धवला
 श्रेताङ्गी कुमारी वेदैश्चतुर्भिरित्यर्थः पाणिकमलैः उपलक्षितेति यावत्
 चतुर्भुजेत्यर्थः, तथा वरा या मौक्तिः उक्ताभावा तद्वत् कान्ता रम्या
 दृश्यते, सा मणिकर्णिकेति ॥ ३ ॥

माळामिति । या करकण्ठयोः करे कण्ठे चेत्यर्थः सुपङ्कजमयीं
 पारकमलमयीं माळां तथा वरदानार्थम् उद्यते उत्क्षिप्ते करे शुभं
 सुन्दरं मातुलाङ्गं तदास्यं फलविशेषं शुभं पश्चिमास्यं पश्चिमदिगभि-
 रुखं दृष्ट्वा पाणियुगलञ्च धत्ते धारयति, सेति ॥ ४ ॥

दानेति । यस्यां प्रसङ्गात् दानम् अवागाहः सुरपूजनं तर्पणादि
 च यदि भक्त्या कृतं तत् अनन्तफलदं भवति, वा च सदैव जगत्
 पुनाति पवित्रीकरोति, सेति ॥ ५ ॥

स्वर्गस्तथं भवति चीरधरोऽपि राजा
 मृत्युः सखा सुखहरोऽपि श्वः शिवः स्यात् ।
 पातोऽपि यत्र सुरसम्मत उत्तमाद्या
 सा मे सदा शिवकरी मणिकर्णिकासु ॥ ६ ॥
 सुप्तोऽपि योगिसमतां समुपैति यत्र
 मग्नः स्मरेद्यदि शिवं स तु कालकालः ।
 यद्दधानतोऽप्यभयमेति च दूरवासी
 सा मे सदा शिवकरी मणिकर्णिकासु ॥ ७ ॥
 संसारचिन्तामणिरत्र यस्मात्
 तत्तारकं सज्जनकर्णिकायाम् ।
 शिवोऽभिधत्ते सहस्रान्तकाले ।
 तद्द्वीयतेऽसौ मणिकर्णिकेति ॥ ८ ॥

स्वर्ग इति । यत्र स्वर्गः त्वयं त्वयसम इत्यर्थः चीरधरोऽपि
 कौपीनवानपि राजा, मृत्युः सखा मित्रं भवति, तथा सुखहरोऽपि
 दुःखहरोऽपीत्यर्थः श्वः मृतः जनः शिवः स्यात्, पातः अवगाहन-
 मपीत्यर्थः सुराणां देवानां सम्मतः अभीष्टः, या च उत्तमाद्या उत्तमेषु
 आद्या अष्टेत्यर्थः उत्तमा येति पाठान्तरम् । सेति ॥ ६ ॥

• सुप्त इति । यत्र मणिकर्णिकायां सुप्तोऽपि निद्रितोऽपि जनः
 योगिनः समतां तल्लयतां समुपैति प्राप्नोति, यदि मग्नः अस्यामिति
 शेषः शिवं स्मरेत् ध्यायेत् तदा स तु कालस्य यमस्य कालः यमः ।
 दूरवासी अत्र जनः यस्या ध्यानतः स्मरेत्तत् अमयम् एति च
 प्राप्नोति च, सेति ॥ ७ ॥

संसारेति । यस्मात् अत्र मणिकर्णिकायां संसारस्य चिन्ता-
 मणिः हरः सज्जनानां साधूनां कर्णिकार्यां कर्णरत्ने अन्तकाले

भोजलक्ष्मीमहापीठमणिकर्णिकास्तु चरणाञ्जयोः ।

कर्णिकेति ततः प्राङ्मुख्यां जना मणिकर्णिकाम् ॥ ९ ॥

मणिकर्णिकाः स्तोत्रमिदं भुक्तिमुक्तिप्रदं वरम् ।

पठतां शृण्वताञ्चास्तु प्रसन्ना मणिकर्णिका ॥ १० ॥

इति श्रीगङ्गाधरकविविरचितं श्रीमणिकर्णिका-

स्तोत्रं सम्पूर्णम् ।

मोहमुद्गरः ।

मूढं जहीहि धनागमलक्षणां,

कुरु तनुबुद्धे मनसि विलक्षणां ।

सङ्घषा तत् प्रसिद्धं तारकं मन्त्रमिति यावत् अभिधत्ते कथयति ददा-
तीति यावत् तत् तस्मात् असौ मणिकर्णिकेति गीयते कीर्त्यते ।
उपजातिवृत्तम् ॥ ८ ॥

भोजेति । तस्याः मणिकर्णिकाया देव्याश्चरणाञ्जयोः चरण-
कमलयोः कर्णिकेति नाम भोजलक्ष्म्याः महापीठमेव मणिः अस्तीति
शेषः ततः कारणात् जनाः यां मणिकर्णिकां प्राङ्मुख्यां कथयन्ति ।
अनुष्टुप्वृत्तम् ॥ ९ ॥

मणिकर्णिका इति । मणिकर्णिका इदं वरं श्रेष्ठं भुक्तिमुक्तिप्रदं
मणिकर्णिकाः स्तोत्रं पठतां शृण्वताञ्च जनानां प्रसन्ना अस्तु भवतु ।
अनुष्टुप्वृत्तम् ॥ १० ॥

मूढेति । हे मूढ ! धनागमेषु अर्थोपार्जनेषु लक्षणां लालसां

यत्नभसे निजकर्मोपात्तं

वित्तं, तेन विनोदय चित्तम् ॥ १ ॥

अर्थमनर्थं भावय नित्यं, नास्ति ततः सुखलेशः सत्यम् ।
पुत्रादपि धनभाजां भीतिः, सर्वत्रैषा विहिता रीतिः ॥ २ ॥
का तव कान्ताः ? कस्ते पुत्रः ? संसारोऽयमतीव विचित्रः ।
कस्य त्वं वा ? कुत आयातः ? तत्त्वं चिन्तय तदिदं भ्रातः ॥ ३ ॥
मा कुरु धनजनयौवनगर्वं, हरति निमेषात् कालः सर्वम् ।
मायामयमिदमखिलं हित्वा, ब्रह्मपदं प्रविशाशु विदित्वा ॥ ४ ॥

जह्नीहि न्यज । हे तनुबुद्धे ! अल्पमते ! मनसि विदृष्ट्यां दृष्ट्या-
राहित्यं कुरु । निजकर्मणा उपात्तं लब्धं यत् वित्तं धनं लभसे
प्राप्तोपि तेन वित्तं मनः विनोदय साम्बय । अधिकेषु प्रयासो न
कार्य इति भावः ॥ १ ॥

अर्थमिति । अर्थं धनम् अनर्थं निष्प्रयोजनं विपद्भेदे वा नित्यं
सततं भावय, ततः अर्थात् सुखलेशः नास्ति सत्यम् । धनभाजां
धनानां पुत्रादपि भीतिः भयं विद्यते इति शेषः, एषा रीतिः सर्वत्र
विहिता स्थितेत्यर्थः ॥ २ ॥

केति । तव कान्ता का ? ते तव पुत्रः कः ? न कापि कान्ता
न कोऽपि पुत्र इत्यर्थः, अयं संसारः अतीव विचित्रः अद्भुतः, त्वं
कस्य ? कुतः कस्मात् आयातः आगतः, हे भ्रातः ! तदिदं तत्त्वं
चिन्तय भावय । कोऽपि कस्य नेति भावः ॥ ३ ॥

मेति । धनजनयौवनेषु गर्वम् अङ्गुहारं मा कुरु, कालः
अन्तकः निमेषात् अत्यल्पादेव क्षणात् सर्वं हरति । अतः मायाम-
यम् अविद्यामयम् इदम् अखिलं जगत् हित्वा ब्रह्मा आशु शीघ्रं
विदित्वा ब्रह्मपदं प्रविश ॥ ४ ॥

नलिनीदलगतजलमतितरलं, तद्वज्जीवितमतिशयचपलम् ।
 विद्धि व्याधिव्यालग्रस्तं, लोकं शोकहतञ्च समस्तम् ॥ ५ ॥
 तत्त्वं चिन्तय सततं चित्ते, परिहर चिन्तां नश्वरचित्ते ।
 क्षणमिहं सज्जनसङ्गतिरेका, भवति भवार्णवतरणे नौका ॥ ६ ॥
 अष्टकुलाचलसप्तसमुद्राः, ब्रह्मा-पुरन्दर-दिनकर-रुद्राः ।
 न त्वं, नाहं, नायं लोकः, तदपि किमर्थं क्रियते शोकः ॥ ७ ॥
 यावद्वित्तीपार्जनशक्तः, तावत् निजपरिवारो रक्तः ।
 तदनु च जरया जर्जरदेहे, वार्त्तां कोऽपि न पृच्छति गेहे ॥ ८ ॥

नलिनीति । नलिनीदलगतजलं पद्मपत्रस्थितं जलम् अतितर-
 लम् अतिशयेन चञ्चलम् । जीवितं जीवनं तद्वत् नलिनीदलगतजल-
 वत् अतिशयेन चपलम् । समस्तं लोकं व्याधयः रोगा एव व्याधाः
 तैर्पुस्तं कवचितं शोकहतञ्च विद्धि जानीहि । उपकारूपकयोः
 संसृष्टिः ॥ ५ ॥

तत्त्वमिति । चित्ते सततं तत्त्वं चिन्तय, नश्वरचित्ते अस्थिरधने
 चिन्तां परिहर त्यज । इह जगति क्षणम् अल्पकालमपरित्याध्या-
 ह्यर्थः एका केवला सज्जनैः सङ्गतिः संसर्गः भवार्णवतरणे संसार-
 सागरपारगमने नौका भवति । रूपकालङ्कारः ॥ ६ ॥

अष्टेति । अष्ट कुलाचलाः कुलपर्वताः हिमाद्रिप्रभृतयः सप्त-
 समुद्राः लवणेश्लादवः ब्रह्मा पुरन्दरः इन्द्रः दिनकरः सूर्यः रुद्रश्च
 न स्थायिन इति शेषः । त्वं न, अहं न, अयं लोकः जगत् न
 स्थायीति शेषः, तदपि तथापि किमर्थं शोकः क्रियते ? नैव शोकः
 कार्य इत्यर्थः ॥ ७ ॥

यावदिति । यावत् यत्कालपर्यन्तं वित्तस्य धनस्य उपार्जने
 शक्तः समर्थः भवति लोक इति शेषः तावत् निजपरिवारः रक्तः
 सन्तुष्टः तिष्ठतीति शेषः । तदनु तदन्तरञ्च जरया वार्त्तां कोऽपि

कामं क्रोधं लोभं मोहं, त्यक्त्वात्मानं पश्य हि कोऽहम् ।
 आत्मज्ञानविहीना मूढाः, ते पच्यन्ते नरकनिगूढाः ॥ ९ ॥
 सुरमन्दिरतरुमूलनिवासः, शय्या भूतलमजिनं वासः ।
 सर्वपरिग्रहभोगत्यागः, कस्य सुखं न करोति विरागः ॥ १० ॥
 बालस्तावत् क्रीडासक्तः, तरुणस्तावत् तरुणीरक्तः ।
 वृद्धस्तावत् चिन्तामग्नः, परमे ब्रह्मणि कोऽपि न लग्नः ॥ ११ ॥
 शत्रौ मित्रे पुत्रे बन्धु, मा कुरु यत्नं विग्रहसन्धौ ।
 भव समचित्तः सर्वत्र त्वं वाञ्छस्यचिराद् यदि विष्णुत्वम् ॥ १२ ॥

जर्जरदेहे देहे जोषे इत्यर्थः अर्थोपार्जनाक्षमे इति भावः कोऽपि
 जनः गेहे वार्त्तामपि न पृच्छति ॥ ८ ॥

काममिति । कामं क्रोधं लोभं मोहञ्च त्यक्त्वा कोऽहमिति
 आत्मानं पश्य अवलोकय । ये मूढाः आत्मनः ज्ञानेन कोऽहमिति
 पर्यालोचनेन विहीनाः, ते नरके निगूढाः पतिताः सन्तः पच्यन्ते
 प्राकं लभन्ते इत्यर्थः ॥ ९ ॥

सुरेति । सुरमन्दिरे देवानारे तरुमूले च निवासः, भूतलं
 शय्या, अजिनं ऋगचर्म वासः वसनं तथा सर्वस्य वस्तुनः परिपहे
 भोगे च त्यागो यत्न तथाभूतः विरागः वासनाराहित्यं कस्य जनस्य
 सुखं न करोति ? अपितु सर्वस्यैवेत्यर्थः ॥ १० ॥

वाल इति । बालस्तावत् क्रीडावाम् आसक्तः भवति जन इति
 सर्वत्र योज्यम् । तरुणः युवा तावत् तरुणीषु युवतीषु रक्तः अतुराग-
 वान् । वृद्धस्तावत् चिन्तासु मग्नः, किन्तु परमे ब्रह्मणि कोऽपि
 ज्ञानः न लग्नः न शक्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

शत्राविति । शत्रौ मित्रे पुत्रे बन्धु विग्रहसन्धौ विरोधप्रणये
 विषये यत्नं मा कुरु । यदि अचिरात् शीघ्रं विष्णुत्वं मोक्षमिति

यावज्जननं तावन्नरणं, तावज्जननीजठरे शयनम् ।

इति संसारे स्फुटतरदोषः, कथमिह मानव ! तव सन्तोषः १३
दिनयामिन्यौ सायं प्रातः, शिशिरवसन्तौ पुनरायातौ ।

कालः क्रीडति गच्छत्यायुः, तदपि न मुञ्चत्याशावायुः ॥ १४ ॥

अङ्गं गलितं पलितं मुण्डं, दन्तविहीनं यातं तुण्डम् ।

करधृतकम्पितशीभितदण्डं, तदपि न मुञ्चत्याशाभाण्डम् ॥ १५ ॥

त्वयि मयि चान्यत्रैको विष्णुः, व्यर्थं कुप्यसि मय्यसहिष्णुः ।

सर्वं पश्यात्मन्यात्मानं, सर्वत्रोत्सृज भेदज्ञानम् ॥ १६ ॥

भावः वाञ्छसि अभिन्नघसि, तदा सर्वत्र शत्रु मित्रादिवित्त्वर्थः त्वं
समचित्तः अभिन्नबुद्धिर्भव ॥ १२ ॥

यावदिति । यावत् जननं जन्मग्रहणं तावत् मरणं तावत्
जननीजठरे नाटकगर्भे शयनञ्च भवतीति शेषः । संसारे इति स्फुट-
तरदोषः अतिस्फोटो दोषः, हे मानव ! इह संसारे कथं तव
सन्तोषः प्रीतिः ? नैव सन्तोषः कार्य इति भावः ॥ १३ ॥

दिनेति । दिनयामिन्यौ दिवसरजन्यौ सायं प्रातः, शिशिर-
वसन्तौ पुनरायातौ पुनः पुनरेते आद्यान्ति यान्तीति भावः । कालः
क्रीडति, आयुः जीवनकालः गच्छति, तदपि आशावायुः न
मुञ्चति न त्यजति लोकमिति शेषः ॥ १४ ॥

अङ्गमिति । अङ्गं शरीरं गलितं शिथिलतां गतमित्यर्थः मुण्डं
शिरः पलितं जरया अतोक्तकेशमित्यर्थः । तुण्डं सुखं दन्तैः
विहीनं जातम् । करेण धृतः कम्पितेन कम्पेन शोभितः दण्डो
वदित्यस्य तादृशं शरीरमिति शेषः, तदपि तथापि आशाभाण्डम्
आशाहृषं भाण्डं पात्रविशेषं मूलधनं वा न मुञ्चति न त्यजति ॥ १५ ॥

त्वयीति । एको विष्णुरीश्वरः त्वयि मयि अन्यत्र च सर्वेष्वनु
जने तिष्ठतीति शेषः । तदा असहिष्णुः सन् मयि व्यर्थं निरर्थकं

षोडशपञ्चटिकाभिरशेषः, शिष्याणां कथितोऽभ्युपदेशः ।
येषां नैष करोति विवेकं, तेषां कः कुरुतामतिरेकम् ॥ १७ ॥

इति श्रीशङ्कराचार्यविरचितो मोहमुद्गरः समाप्तः ।

घटकर्परः ।

निश्चितं खमुपेत्य नीरदैः प्रियहीना हृदयावनीरदैः ।
सलिलैर्निहितं रजः क्षिती रविचन्द्रावपि नोपलक्षिती ॥ १ ॥

कुप्यसि । यदि तव मया कश्चिदपराधः कृतः, स विष्णुना नियोजितेन कृतत्वात् सोद्वय इति भावः, त्वया हृषीकेश हृदिस्थितेन यथा नियुक्तोऽसि तथा करोमीति शास्त्रात् । आत्मानि सर्वं वस्तु स्वात्मानम् ईश्वररूपं पश्य अवधारयेत्यर्थः । सर्वत्र भेदज्ञानम् उत्सृज त्यज ॥ १६ ॥

षोडशेति । षोडशभिः पञ्चटिकाभिः कन्दोविशेषैः शिष्याणाम् अशेषः सम्पूर्णः अभ्युपदेशः शोभन उपदेशः कथितः मयेति शेषः । एषः उपदेशः येषां विवेकं न करोति न जनयति, कः उपदेशः जनो वा तेषाम् अतिरेकम् एतस्मादुपदेशादधिकं कुरुताम् उपदेशित्वित्यर्थः न कोऽपीति भावः । पञ्चटिकावच्छण्डकं कन्दो-मञ्जर्याम् । प्रतिपद्यन्नाकितषोडशमात्रा इति ॥ १७ ॥

निश्चितमिति । प्रियहीनायाः विरहिण्याः हृदयमेश अशनी भूमिः तस्याः रदैः खण्डनकारिभिरित्यर्थः अतीवोद्दोषकत्वादिति भावः नीरदैः मेघैः निश्चितं व्याप्तं खम् आकाशम् उपेत्य प्राप्य

हंसा नदन्नेषभयाद् इवन्ति निशामुखान्द्यथ न चन्द्रवन्ति ।
नवाम्बुमत्ताः शिखिनो नदन्ति मेघागमे कुन्दसमानदन्ति ॥२॥

मेघावृतं निशि न भाति नभो वितारं
निद्राभ्युपैति च हरिं सुखसेवितारम् ।
सेन्द्रायुधश्च जलदोधरसन्निभानां
संरम्भमावहति भूधरसन्निभानाम् ॥ ३ ॥

सन्निभैः वर्षवारिभिः क्षितौ पृथिव्यां रजः धूलिः निक्षितं व्याप्तं
नाशितसिन्धुर्धः रविचन्द्रावपि न उपलक्ष्यन्तौ न दृष्टौ । सुन्दरीवृत्तम् ।
विषमे समजा गुरुः समे सभरालौ यदि सुन्दरी तदेति तच्चक्षणात् ।
अत्र पूर्वाङ्गे पादान्तयमकम् ॥ ? ॥

हंसा इति । कुन्दसमानदन्ति । कुन्दपुष्पनिभदशने ! अद्य
मेघागमे हंसाः नदद्भ्यः गजद्भ्यः शेषेभ्यः भयात् इवन्ति पञ्चायन्ते
मानसं गच्छन्तीति भावः । निशासुखानि न चन्द्रवन्ति चन्द्रोदय-
रहितानीत्यर्थः मेघावृतत्वाद्भवति इति भावः । नवैः अम्बुभिः
जलैः मत्ताः प्रहृष्टाः शिखिनः मयूराः नदन्ति केकारवं कुर्वन्ती-
त्यर्थः । कस्यचित् कानां प्रत्युक्तिरियम् । अत्र सर्वपादान्तयमकम् ।
यमकचक्षणावृत्तं दर्शये । सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरव्यञ्जनसंज्ञतेः ।
क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते इति । वचनतिबकं वृत्तम् ॥२॥

मेघावृतमिति । नभः आकाशं मेघावृतम् अथवा वितारं विग-
तनक्षत्रचण्डलं सत् निशि रात्रौ न भाति न घोभते । निद्रा सुख-
सेवितारं हरिं नारायणम् अम्बुपैति, वर्षायाम् आपद्गुह्यकादशी-
कारभ्यः कार्त्तिकशुक्लैकादशीं यावत् हरिः शोभे इति भावः । तथाच
सत्यपुराणे । शोभे विष्णुः सदापादे भास्त्रे च परिवर्त्तते । कार्त्तिके
परिवुध्येत शुक्लपक्षे हरेर्दिने ॥ सेन्द्रायुधः शक्रधनुर्वज्रः जलदो मेघः
धरसन् पर्वतगामी सन् भूधरसन्निभानां पर्वततल्लानाम् इभानां
हस्तिनां संरम्भं क्रोधम् आवहति सम्पादयति ॥ १ ॥

सतङ्गित्जलदापितं नगेषु खनदम्भीधरभीतपन्नगीषु ।

परिधीररवं जलं दरीषु प्रपतत्यङ्गुतरूपसुन्दरीषु ॥ ४ ॥

क्षिप्रं प्रसादयति सम्प्रति कोऽपि तानि

कान्तामुखानि रतिविग्रहकोपितानि ।

उत्कण्ठयन्ति पथिकान् जलदाः खनन्तः

शोकः समुद्भवति तद्वनिताखनन्तः ॥ ५ ॥

छादिते दिनकरस्य भावने

खाञ्जले पतति शोकभावने ।

मन्मथे च हृदि हन्तुमुद्यते

प्रीषितप्रमदयेदमुद्यते ॥ ६ ॥

सतङ्गिति । खनदुभ्यः गर्जदुभ्यः अन्धोधरेभ्यः मेघेभ्यः भीताः
प्रसन्नाः सर्पाः येषु तथाभूतेषु नगेषु पर्वतेषु परिधीरः गम्भीरः रवः
ध्वनिः यज्ञं वाहयं सतङ्गिभिः सविद्युद्भिः जलदैः अपितं दृष्टं जलम्
समुद्भूतरूपाः आचर्य्य रूपाः अतएव सुन्दर्याः शोभनाः तासु दरीषु
कन्दरासु प्रपतति प्रक्षेप्य पतति । सर्वपादान्तयमकम् ॥ ४ ॥

क्षिप्रमिति । सम्प्रति मेघागमे कोऽपि युवेति भावः रतिविग्र-
हेषु सुरतकलहेन कोपितानि तानि कान्तामुखानि क्षिप्रं शीघ्रं
प्रसादयति प्रसन्नानि करोतीत्यर्थः । जलदाः मेघाः खनन्तः गर्जनः
खनन्तः पथिकान् विरहिण इत्यर्थः उत्कण्ठयन्ति उत्सुकान् गृह-
ममनार्थमिति भावः कुर्वन्तीत्यर्थः । तेषां पथिकानां वनितासु
कान्तासु खनन्तः महान् शोकः विरहदुःखमित्यर्थः समुद्भवति
समुद्भावते । सर्वपादान्तयमकम् ॥ ५ ॥

छादित इति । दिनकरस्य सूर्यस्य भावने उदये छादिते आद्यते,
शोकभावने विरहदुःखदीपके जले वर्षसखिले छात् आकाशात् पतति
तथा मन्मथे कामे हृदि हन्तुम् उद्यते च सति प्रीषितप्रमदया

सर्वकालमवलङ्घ्य तोयदा
 आगता स्य दयितो गतो यदा ।
 निर्घृणेन परदेशसेविना
 मारयिष्यथ हतेन मां विना ॥ ७ ॥
 ब्रूत तं पथिकपांशुलं घनाः !
 यूयमेव पथि शीघ्रलङ्घनाः ।
 अन्यदेशरतिरद्य कथ्यतां
 साधवा तव बधूः किमुच्यताम् ॥ ८ ॥
 हंसपङ्क्तिरपि नाथ ! सम्प्रति
 प्रस्थिता वियति मानसं प्रति ।

प्रोषितभर्तृकथा इदम् उद्यने उच्यते । रथोद्धताष्टतम् । रात् परै-
 र्नरलङ्घनैरथोद्धतेति तल्लक्षणात् । सर्वपादान्तयमकम् ॥ ६ ॥

खर्वीत । हे तोयदाः ! मेघाः ! सर्वकालम् अवलङ्घ्य अतोत्य
 यदा दयितः कालः गतः विदेशमिति शेषः तदेव आगताः स्य । निर्घृ-
 णेन निष्कृपेण परदेशवासिना प्रवासिना हतेन हतभाग्येनेति
 बावत् दयितेनेति शेषः विना मां मारयिष्यथ । रथोद्धताष्टतम् ।
 पादान्तयमकम् ॥ ७ ॥

ब्रूतेति । हे घनाः ! मेघाः ! यूयमेव न त्वन्ये इत्यन्यव्यवच्छेदक
 यवशब्दार्थः । पथि मार्गे शीघ्रलङ्घनाः द्रुतगामिनः अतः तं पथि-
 कपांशुलं पान्याधमं ब्रूत कथयत । किमित्याह अन्येति । अद्य
 इदानीम् अन्यदेशे रतिः अचुरागः सुच्यतां त्यज्यताम् अथवा अत्यागे
 इति भावः सा तव बधूः काला किम् उच्यतां कथ्यताम् । रथो-
 द्धताष्टतम् । पादान्तयमकम् ॥ ८ ॥

हंसति । हे नाथ ! सम्प्रति हंसपङ्क्तिरपि वियति आकार्ये
 मानसं सर इति शेषः प्रति प्रस्थिताः, चानकोऽपि दर्शितः सन्

चातकोऽपि तृपितोऽम्बु याचते
 दुःखिता पथिक ! सा प्रिया च ते ॥ ९ ॥
 नीलशय्यमभिभाति कोमलं
 वारि विन्दति च चातकोऽमलम् ।
 अम्बुदेः शिखिगणो विनाद्यते ।
 का रतिर्दयितया विनाद्यते ॥ १० ॥
 मेघशब्दमुदिताः कक्षापिनः
 प्रोषिता हृदयशोकलापिनः ।
 तोयदागमकृशापि साद्यते
 दुर्धरेण मदनेन साद्यते ॥ ११ ॥

अम्बु जलं याचते प्रार्थयते । हे पथिक ! सा च ते तव प्रिया
 दुःखिता त्वां याचते इति शेषः । अस्मिन् समये तिर्यङ्घोऽपि
 स्वं स्वमिष्टं कामयन्ते मातुषीं मां प्रति का कथेति भावः । रथो-
 द्घातस्तम् । पादान्तरयमकम् ॥ ९ ॥

नीलेति । कोमलं मृदुलं नीलशय्यम् अभिभाति राजते, चातकः
 अमलं निर्मलं वारि जलं विन्दति लभते च । शिखिगणः मयूरगणः
 अम्बुदेः मेघैः विनाद्यते विशेषेण शब्दाद्यते वर्णान्दिति भावः । अचे-
 तनाः शय्यादयः सचेतनाश्च तिर्यङ्घः अद्य सुखमनुपन्नीति भावः ।
 अद्य इदानीं दयितया कान्तया विना ते तव का रतिः सन्तोषः ? न
 कापीत्यर्थः । तस्मात् शीघ्रभागच्छेति भावः । रथोद्घातस्तम् ।
 पादान्तरयमकम् ॥ १० ॥

मेघेति । कक्षापिनः मयूराः मेघशब्देन मुदिताः प्रहृष्टाः ।
 प्रोषिताः प्रवासिनः हृदयश्च शोकेन लपन्ति विह्वलपन्तीति तथोक्ताः ।
 अद्य साम्प्रतं ते तव सा प्रिया तोयदागमेन वर्णान्मेन कृशापि

किं कृपापि तव नास्ति कान्तया
 घाण्डुगण्डपनितास्तकान्तया ।
 शोकसागरजलेऽथ पातितान्
 त्वद्गुणस्मरणमेव पाति ताम् ॥ १२ ॥
 कुसुमितकुटजेषु काननेषु
 प्रियरहितेषु समुत्सुकाननेषु ।
 वहति च कलुषे जले नदीनां
 किमिति च मां समवेक्षसे न दीनाम् ॥ १३ ॥
 मार्गेषु मेघसलिलेन किनाशितेषु

क्षीणापि दुर्धरेण दुःखहेन मत्नेन बाध्यते पीद्यते । रघोद्धता-
 ट्तम् । पादान्त्यमकम् ॥ ११ ॥

किमिति । घाण्डौ घाण्डुवर्षे विरहादिति भावः गण्डे
 पतितः अस्मान्नां चूषेत्कृतवानाम् अन्तः ब्रह्माः तथाभूतया विर-
 हित्याः केशसंस्कारनिषेधादिति भावः । कान्तया हेतुभूतयेत्यर्थः
 तव कृपापि दयापि किं नास्ति ? अथ तव गुणस्मरणमेव शोक-
 सागरजले विरहदुःखसमुद्भवजले पातितान् तान् तव कान्तामिति शेषः
 पाति रक्षति । तव गुणस्मरणेनैव सा जीवतीति भावः । रघो-
 द्धताट्तम् । पादान्त्यमकम् ॥ १२ ॥

कुसुमितेति । काननेषु वनेषु कुसुमिताः सञ्जातपुष्पाः कुटजाः
 उच्चमेदा येषु तथाभूतेषु सत्सु, प्रियरहितेषु कान्तविहीनेषु नारीजने-
 श्चिदिति शेषः समुत्सुकानि वसुत्कण्ठितानि आननानि सुखानि
 येषां तादृशेषु सत्सु तथा नदीनां कलुषे आविले जले वहति च
 सति हतादृशोद्दीपनकाले इति भावः किमिति क्वं दीनां वातरां
 की न वसवेक्षसे न पश्यसि ? पादान्त्यमकम् ॥ १३ ॥

मार्गेष्विति । हे सखि ! मेघसलिलेन वृष्टिजलेन मार्गेषु

कामे धनुः सृशति तेन विना श्रितेषु ।
 गम्भीरमेघरसितव्यथिता कदाहं
 जह्यां सखि ! प्रियवियोगजशोकदाहम् ॥१४॥
 सुसुगन्धतया वने जितानां
 खनदम्भोधरवायुवीजितानाम् ।
 मदनस्य कृते निकेतकानां
 प्रतिभान्धस्य वनानि केतकानाम् ॥ १५ ॥
 तत् साधु, यत् त्वां सुतरुं ससर्जं
 प्रजापतिः कामनिवास सर्ज ! ।
 त्वं मञ्जरीभिः प्रवरो वनानां
 नेत्रीक्षवसासि सयौवनानाम् ॥ १६ ॥

पश्चिम्बु विनाशितेषु विध्वंसितेषु तथा तेन कान्तेन विना कामे
 श्रितेषु तीक्ष्णबाणं धनुः सृशति सति गम्भीरेषु मेघरसितेन मेघ-
 रनेषु व्यथिता कदाहं कदा प्रियवियोगजशोकदाहं कान्तविरहदुःख-
 सन्नापं जह्यां त्वजेयम् । वसन्ततिरुक्तं वृत्तम् । पादान्तवचकम् ॥१४॥

सुसुगन्धतया । अद्य सास्रतं वनेजितानां वनवर्द्धितानां
 खनतां गर्जताम् अम्भोधराणां वायुभिः वीजितानां कम्पितानां मद्-
 नस्य कामस्य कृते निकेतकानां विकसतामित्थर्थः केतकानां वनानि
 सुसुगन्धतया अतीवशौरभवत्तया प्रतिभान्ति राजन्ते । पादान्त-
 वचकम् ॥ १५ ॥

तदिति । हे कामनिवास ! मदनोद्दीपक सर्ज ! प्रजापतिः
 विधाता त्वां सुतरुं यत् ससर्जं कृष्टवान् तत् साधु उचितमेवेत्त्वर्थः ।
 त्वं मञ्जरीभिः वनानां प्रवरः श्रेष्ठः तथा सयौवनानां यूनं नेत्री-
 क्षवः नयनानन्दनश्च असि । उपजातिवृत्तम् । पादान्तवचकम् ॥ १६ ॥

नदकदम्ब ! शिरोवनतास्मि ते
 वसन्ति यत् मदनः कुसुमस्मिते ।
 कुटज ! किं कुसुमैरुपहस्यते
 निपतितास्मि सुदुःप्रसहस्य ते ॥ १७ ॥
 तरुवर ! विनतास्मि ते सदाहं
 हृदयं मे प्रकरोषि किं सदाहम् ।
 तव कुसुमनिरीक्षणेषु देहं
 विस्मयेयं सहसैव नीप ! देहम् ॥ १८ ॥
 कुसुमैरुपशोभितां सितै-
 र्घनमुक्ताम्बुलवप्रकाशितैः ।
 मधुनः समवेक्ष्य कालतां
 भ्रमरशुम्बति यूथिकालताम् ॥ १९ ॥

नवेति । हे नदकदम्ब ! ते तव सक्राये इति शेषः शिरो-
 वनता अवनतशिरा इत्यर्थः अस्मि भवामि त्वां प्रणमामीत्यर्थः । यत्
 यतः मदनः कामः ते तव कुसुमस्य स्मिते वसन्ति अधितिष्ठति ।
 कदम्बस्य कामोद्दीपकत्वादिति भावः । हे कुटज ! कुसुमैः किं
 कथम् उपहस्यते उपहासः क्रियते त्वयेति शेषः, सुदुःप्रसहस्य
 अतिदुःसहस्य ते तव सक्राये इति शेषः निपतिता अस्मि त्वां
 प्रणमामीति भावः । द्रुतविशम्बितं* दृत्तम् । द्रुतविशम्बितमाह
 नभो भराविति तल्लक्षणात् । पादान्तयमकम् ॥ १७ ॥

तरुवरेति । हे नीप तरुवर ! अहं सदैव ते तव विनता
 अस्मि, मे मम हृदयं किं कथं सदाहं सन्तप्तं प्रकरोषि ? तव कुसुम-
 निरीक्षणेषु सति सहसैव अहम् अपदे अस्थाने देहं विस्मयेयं त्वजे-
 यम् । पादान्तयमकम् ॥ १८ ॥

कुसुमैरिति । भ्रमरः मधुनः वसन्तस्य कालतां समवेक्ष्य वस-

तासाञ्चतुः सफल एव हि या दिनेषु
 सेन्द्रायुधाम्बुधरगर्जितदुर्दिनेषु ।
 रत्युत्सवं प्रियतमैः सह मानयन्ति
 मेघागमे प्रियसखीश्च समानयन्ति ॥ २० ॥
 एतन्निशम्य विरहानलपीडितायाः
 तस्या वचः खलु दयालुरपीडितायाः ।
 खं स्वारवेण कथितं जलदैरमोघैः
 प्रत्याययी स गृहमूनदिनैरमोघैः ॥ २१ ॥
 आलम्ब्य चाम्बु तपितः करकोषपेयम्

वेपथु इहा घनैः मेघैः सक्तानाम् त्वक्तानाम् अम्बूनां जलानां लया
 विन्दव इव प्रकाशितानि तैः सितैः शुभ्रैः कुसुमैः उपशोभितानि
 यूथिकाजतां चुम्बति । सुन्दरीष्टम् । पादानयनकम् ॥ १९ ॥

तासामिति । याः सेन्द्रायुधानाम् अम्बुधराणां मेघानां गर्जितेन
 दुर्दिनेषु दुःसङ्घेष्णिति भावः दिनेषु प्रियतमैः सह रत्युत्सवं सुरत-
 सुखं मानयन्ति कुर्वन्तीत्यर्थः तथा मेघागमे प्रियसखीः समानयन्ति
 समीपे रज्ज्वन्तीति भावः तासां नापी णाम् एष ऋतुः वर्षाकालः
 सफलो हि सफल एव । वसन्ततिष्ठकं षष्ठम् । पादानयनकम् ॥२०॥

एतदिति । स दयालुः कालः गृहपतिरिति यावत् विरहान-
 नलेन पीडितायाः सन्नापितायाः अपीडितायाः रोगरहितायाः
 तस्याः कान्तायाः अमोघैः अव्यर्थैः सजलैरित्यर्थः । सहस्रतमैः
 समूहैरिति वार्थः । मेघैः स्वारवेण निजध्वनिना कथितम् एतत्
 वचः निशम्य अनु श्रुत्वेत्यर्थः अमोघैः विजम्बरहितैरिति भावः
 अनदिनैः अल्पदिनैः खं गृहं प्रत्याययी । वसन्ततिष्ठकं षष्ठम् ।
 पादानयनकम् ॥ २१ ॥

आलम्ब्येति । अहं तपितः पिपासितः सन् करकोषपेयं

भावानुरक्तवनितासुरतैः शपेयम् ।

जीयेय येन कविना यमकैः परेष

तस्मै वहेयमुदकं घटकपर्परेण ॥ २२ ॥

इति श्रीघटकपर्परेकविकृतं यमककाव्यं समाप्तम् ।

नौतिप्रदोषः ।

रत्नाकरः किं कुरुते स्वरत्नैः ?

विन्ध्याचलः किं करिभिः करोति ? ।

श्रीखण्डखण्डैर्मलयाचलः किं ?

परोपकाराय सतां विभूतिः ॥ १ ॥

कराङ्गनिपानीयम् अम्बु जलम् आलम्ब्य गृहीत्वा भावेन प्रेम्णा
अनुरक्ता या वनिता कान्ता तस्याः सुरतैश्च शपेयं येन परेष अन्येन
कविना यमकैः यमककाव्यैः जीयेय अहमिति शेषः, तस्मै तदर्थं
घटकपर्परेण कलमखण्डेन उदकं वहेयम् । यद्यहं पराजितः सन्
घटकपर्परेण उदकं न वहामि तदा मे हृषितस्य पानीयपात्रं प्रेष्या
च सद्यः सुरतकृत्वां कदापि मा भूदिति शपथं करोमीति निष्कर्षः ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् । पादान्तयमकम् ॥ २२ ॥

रत्नाकर इति । रत्नाकरः समुद्रः स्वरत्नैः किं कुरुते ? विन्ध्या-
चलः करिभिः खजनितैरिति शेषः किं करोति ? मलयाचलः
श्रीखण्डखण्डैः चन्दनकाष्ठैः किं करोतीति शेषः, सतां विभूतिः
सम्पद् परेषाम् उपकाराय भवतीत्यर्थः । परोपकारं करोतीति

कर्णावघातनिपुणेन च ताद्यमाना
दूरीकृताः करिवरेण मदान्धबुद्ध्या ।
तस्यैव गण्डयुगमण्डनहानिरेषा
भङ्गाः पुनर्विकचपद्मवने चरन्ति ॥ २ ॥

येनाकारि मृणालपत्रमशनं क्रीडा करिण्या सह
स्वच्छन्दं भ्रमणञ्च कन्दरगणे पीतं पयो निर्भरम् ।
सोऽयं वन्यकरी नरेषु पतितः पुष्पाति देहं तृणैः
यद्देवेन ललाटपत्रलिखितं तत् प्रोज्झितुं कः क्षमः ॥३॥

सर्वलोत्तरम् । उपजातिवृत्तम् । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्था-
न्तरन्यासः ॥ १ ॥

कर्णेति । भङ्गाः भ्रमराः कर्णाभ्यामवघातः ताडनं तत्र
निपुणेन दक्षेण करिवरेण गजेन्द्रेण मदान्धा या बुद्धिः तथा
हेतुना ताद्यमानाः निराक्रियमाणाः अतएव दूरीकृताः भवन्ति,
एषा भङ्गाणां दूरीकरणमित्यर्थः विधेयप्राधान्यात् स्त्रीत्वम् । तस्यैव
करिवरस्यैव गण्डयुगस्य कपोलयोरित्यर्थः मण्डनहानिः शोभाक्षयः ।
ते पुनर्भङ्गाः पद्मवने कमलकानने चरन्ति । मूर्खसन्नधौ व्यवज्ञाता
अपि पण्डिताः विद्वत्समाजे माननीया भवन्ति, मूर्खाणान्तु पण्डित-
सङ्घवासजनितसौभाग्यं नश्यत्येति व्यप्रस्तुाप्रशंसया व्यज्यते ।
वसन्ततिब्बकं वृत्तम् ॥ २ ॥

येनेति । येन वन्यकरिणा मृणालपत्रम् अशनं भोजनं,
करिण्या हस्तिन्या सह क्रीडा स्वच्छन्दं स्वच्छं भ्रमणं पर्यटनञ्च
अकारि कृतं, येन च कन्दरगणे सर्वांसु दरीषु निर्भरं पयः जलं
पीतं, सोऽयं वन्यकरी वनगजः नरेषु पतितः सन् तृणैः देहं पुष्पाति ।
अतः देवेन विधिना यत् ललाटपत्रे लिखितं, तत् प्रोज्झितुं

शशिदिवाकरयोर्ग्रहपीडनं

गजभुजङ्गमयोरपि बन्धनम् ।

मतिमताञ्च विलोक्य दरिद्रतां

विधिरहो बलवान् इति मे मतिः ॥ ४ ॥

व्योमेकान्तविहारिणोऽपि विहगाः सम्प्राप्तवन्त्यापदं

बध्यन्ते निपुणैरगाधसलिलात् मत्स्याः समुद्रादपि ।

दुर्नीते हि विधौ किमस्ति चरितं कः स्थानलाभे गुणः

कालो हि व्यसनप्रसारितकरो गृह्णाति दूरादपि ॥ ५ ॥

अविदलन्मुकुले वकुले यया

पद्मभायि कदापि न हेलया ।

अहह ! सा सहसा विधुरे विधौ

मधुकरी वदरोमनुवर्त्तते ॥ ६ ॥

त्वक्तुम् अतिक्रमिष्वसिस्त्वर्थः कः जनः क्षमः शक्तः ? न कोपीऽत्यर्थः ।

पराधीनता महाक्लेशकरोति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

शशीति । शशिदिवाकरयोः चन्द्रसूर्ययोः पक्षेण राहणा

पीडनं, गजभुजङ्गमयोरपि बन्धनं, मतिमतां बुद्धिमतां दरिद्रतां

दीनताञ्च विलोक्य अहो व्यासुर्यं विधिः दैवः, विधिर्विधाने दैवे च

त्यमरः । बलवान् इति मे सम मतिः । इतुविलम्बितं वृत्तम् ॥ ४ ॥

व्योमेति व्याख्यातं प्राक् ॥ ५ ॥

अविदलितिति । यया मधुकर्या अविदलत् अतिक्रमत्

सुकुलं यस्य तादृशे वकुले हेलया अवपन्नया कदापि पदं न अभायि

नापितं, अहह खेदे, सा मधुकरी सहसा विधौ देवे विधुरे प्रति-

कुले सति अन्यस्य वस्तुनः अलाभे इति भावः, वदरीं कौलिम् अह-

वर्त्तते अतुसरति । सुसमये यः साधुमवजानाति तस्य दुःसमये

गतोऽस्मि तीरं जलधेः पिपासया
 स चापि शुष्कश्च लुकीकृतो मया ।
 न दृश्यते दोषलवोऽपि तीयधेः
 ममेव तत्कर्मफलं विजृम्भत ॥ ७ ॥

सिंहक्षुष्ककरीन्द्रकुम्भगलितं रक्ताक्तमुक्ताफलं
 कान्तारे बदरीधिया द्रुतमगाद् भिन्नस्य पत्नी मुदा ।
 पाणिभ्यामवगुह्य शुष्ककठिनं तद्वीक्ष्य दूरे जहौ
 अस्थाने पततामतीव महतामेतादृशी स्याद् गतिः ॥८॥
 किं ते नम्रतया किमुन्नततया किं ते घनच्छायया

नीचेष्वनुष्ठान्तिर्भवतीति भावः । अपस्तुतप्रशंसाबह्वारः । द्रुतविल-
 म्बितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

गत इति । पिपासया जलधेः तीरं गतः अस्मि, स चापि
 जलधिः मया लुकीकृतः गण्डूषणं पीतः अतएव शुष्कः, अतः
 वारिधेः समुद्रस्य दोषलवोऽपि अस्त्योऽपि दोषः न दृश्यत । ममेव
 तत् कर्मणः फलं विजृम्भतं प्रकाशते । अपस्तुतप्रशंसाबह्वारः ।
 वंशस्यविलंबं वृत्तम् ॥ ७ ॥

तिङ्हेति । भिन्नस्य व्याधजातीयस्य कस्यापि पत्नी कान्तारे
 वने बदरीधिया बदरीफलबोधेन सिङ्हेन क्षुष्कः विदारितः यः करी-
 न्द्रस्य गजेन्द्रस्य कुम्भः तस्मात् गलितं प्रस्रष्टं रक्ताक्तं मुक्ताफलं
 प्रतीति शेषः मुदा हर्षेण द्रुतम् अगात् जगाम । वतः पाणिभ्याम्
 अवगृह्य गृहीत्वा शुष्ककठिनं तत् मुक्ताफलं वीक्ष्य दृष्ट्वा दूरे जहौ
 तन्वाज । तथाहि, अस्थाने अयोग्ये देशे पतताम् अतीव महतां
 महामहिमशालिनाम् एतादृशी गतिः अवस्था अज्ञजनावज्ञारूपेति
 भावः स्यात् । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । शार्दू-
 लविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८ ॥

किं ते पञ्चवलीलया किमनया चाशोक ! पुष्यश्रिया ।
 वत्त्वन्मूलनिषसखिन्नपथिकस्तीमः सुवन्नन्वयं
 न स्वादूनि सृदूनि खादति फलान्बुल्लगठमुष्णगिहतः ॥८॥
 दूरे मार्गाश्रिवससि पुनः कण्टकैरावृतोऽसि
 छायाशून्यः फलमपि च ते वानरैरप्यभक्ष्यम् ।
 निर्गन्धस्त्वं मधुररहितः शास्त्रले ! सारशून्यः
 सेवास्माकं भवति विफला तिष्ठ निश्चस्य यामः ॥९॥

किमिति । हे अशोक ! ते तव नञ्जतया विमतभावेन किम् ?
 उन्नतवया उत्तुङ्गतया किम् ? ते तव घना निविद्धा छाया तथा
 किम् ? ते तव पञ्चवानां बीजया विद्यासेन किम् ? अनया पुष्पाणां
 श्रिया शोभया च किम् ? इतत् सर्वं ते निष्प्रयोजनमिति भावः ।
 ननु भोः यत् यतः अयं तव मूले निषसुः खितः खिन्नः श्रान्तः
 पथिकानां स्तीमः समूहः उत्कण्ठितः क्षुद्धिवारणार्थं व्ययः अतएव
 सुवन् त्वां प्रशंसन् घनं स्वादूनि सृदूनि कोमलानि फलानि ते इति
 शेषः उत्कण्ठम् आकण्ठमित्यर्थः न खादति न भुङ्क्ते । सन्देहः शोभा-
 सन्दर्शनेन न जनानां हृत्प्रिः, सन्देहजनानां सन्देहवितरणेन जनहृत्प्रिः
 कार्येति भावः । अप्रसूतप्रशंसालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ ९ ॥

दूरे इति । हे शास्त्रले ! त्वं मार्गात् अन्धनः दूरे निवससि,
 पथिकानाम् आश्रयदाने तव वैशुल्यमिति भावः । पुनः किञ्च
 कण्टकैः आवृतः आच्छादितः असि कण्टकभवात् कश्चिदपि तथा-
 श्रयो न पथिकैः सृष्टुणीय इति भावः, छायाशून्यः, यदाशया तव
 आश्रयः क्रियते सापि तव नास्तीति भावः, ते तव फलमपि वानरै-
 रपि अभक्ष्यं न प्लायम् । त्वं निर्गन्धः अतएव मधुपैः अमरैः
 रहितः सुतरां सारशून्यः असारश्च । अतः अस्माकं सेवा आह्वयत्वं
 तवेति शेषः विफला भवति, तस्मात् तिष्ठ, निश्चस्य किञ्चित् विच-

हंसा पद्मवनाशया मधुलिङ्गः सौरभ्यलाभाशया
 पान्थाः स्वादुफलाशया बलिभुजो गृध्राश्च मांसाशया ।
 दूराद्ब्रतपुष्परागनिकरैर्निःसारमिथ्योन्नतै
 रे रे शास्त्रलिपादप ! प्रतिदिनं के न त्वया वञ्चिताः ॥११॥
 किं तेन हेमगिरिणा रजताद्रिणा वा
 ब्रत स्थिता हि तरवस्तरवस्त एव ।
 बन्दामहे मलयमेव यदाश्रयेण
 शाखोटनिम्बकुटजान्यपि चन्दनानि ॥ १२ ॥

स्यैति भावः यामः गच्छामः । कसपि दुर्जनवेष्टितं परोपकारविरतं
 नीचजातीयं घनिनं प्रति बोधेन तदाश्रयप्राप्तानां केषाञ्चित् कश्चन-
 निदर्शयति अपस्तुतप्रशंसया व्यज्यते । बन्दाक्रान्वाहृतम् ॥ १० ॥

हंसा इति । रे रे शास्त्रलिपादप ! त्वया दूरात् निःसारैः
 मिथ्योन्नतैः उन्नतानां विकसितानां पुष्पाणां रागनिकरैः प्रतिदिनं
 हंसाः पद्मवनाशया कमलनिचयविकासप्रलाशया, मधुलिङ्गः अमराः
 सौरभ्यलाभाशया सौगन्ध्यवासनया, पान्थाः पथिकाः स्वादुफलाशया
 गृध्रादफलानि प्राप्नुयाम इति बोधेन बलिभुजः काकाः गृध्राश्च
 मांसाशया सदोमांसबोधेनेत्यर्थः किमधिकेन, के जनाः न वञ्चिताः
 न प्रतारिताः ? सर्वे एव प्रतारिता इत्यर्थः । महासन्दर्भिक
 कश्चन इहा प्रलाशया धावतां वैश्वस्वं भवतीति भावः । अपस्तुतप्रशं-
 साङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११ ॥

किमिति । तेन हेमगिरिणा सुमेरुणा रजताद्रिणा कैला-
 सेन वा किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः, यत्र हेमगिरौ रजताद्रौ
 च स्थितास्तरवः तरव एव सामान्यवृक्षपदवाच्या एव । वदन्तु
 मलयमेव बन्दामहे प्रशंसामः, यत्र मलयस्य आश्रयेण शाखोटनिम्ब-
 कुटजानि अपि कटुवृक्षा अपीति भावः चन्दनानि चन्दनवृक्षा मय-

निर्वाणदीपे किमु तैलदानं

चौरे गते वा किमु स्वावधानम् ।

वयोगते किं वनिताविज्ञासः

पयोगते किं खलु सेतुबन्धः ॥ १३ ॥

शीतेऽतीते वसनमशनं वासरान्ते निशान्ते

क्रीडारम्भः कुवलयदृशां यौवनान्ते विवाहः ।

सेतोर्बन्धः पयसि गलिते प्रस्थिते लग्नचिन्ता

सर्वञ्चैतद्भवति विफलं स्वस्वकाले व्यतीते ॥ १४ ॥

नीत्यर्थः । यदाश्रयेण परेषासुपकारः स एव सङ्गान् परोपकार-
रहिताः सन्तुष्टा अपि न गण्यन्ते इति भावः । वसन्तिलोकं वृत्तम् ।
अतिरेकाङ्कहारः ॥ १२ ॥

निर्वाणदीपे । निर्वाणदीपे तैलदानं किमु ? किमर्थम् ? न
तैलदाने प्रयोजनमित्यर्थः, चौरे गते चौथं कृत्वा पलायिते इत्यर्थः
स्वावधानं स्वस्व आत्मनः अवधानम् अपवादः वा किम् ? नावधाने
प्रयोजनमित्यर्थः । वयोगते यौवनविगमे वनितया कान्तया सह वि-
ज्ञासः विचारः किम् ? तथा पयोगते जलवह्निर्गमने खलु सेतुबन्धः
आलिबन्धनं किम् ? न प्रयोजनमेवमित्यर्थः । उपजातिवृत्तम् ॥१३॥

शीते इति । शीते अतीते सति वसनम् आच्छादनं गात्रव्येति
शेषः, वासरान्ते दिनान्ते सायंकाले इत्यर्थः अशनं भोजनं, निशान्ते
निशावसाने कुवलयदृशां नीलोत्पलाक्षीणां क्रीडारम्भः सुरतप्रसङ्गः,
यौवनान्ते तारुण्याप्रगमे विवाहः, पयसि जले गलिते गते सति
सेतोर्बन्धः, प्रस्थिते प्रस्थाने कृते इति लग्नस्य शोभनयात्रिकसमयस्य
चिन्ता, किमन्यद् वक्तव्यं सर्वञ्चैतत् एवंविधमित्यर्थः स्वकाले व्यतीते
अतिक्रान्ते विफलं निरर्थकं भवति । सन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥१४॥

नवं वस्त्रं नवच्छत्रं नव्या स्त्री नूतनं गृहम् ।
 सर्वत्र नूतनं शस्तं सेवकाद्यै पुरातने ॥ १५ ॥
 समायाति यदा लक्ष्मीनारिकेलफलाम्बुवत् ।
 विनिर्याति यदा लक्ष्मीर्गजभुक्तकपित्यवत् ॥ १६ ॥

इति श्रीमहाकविषितालमहद्विरचितं
 नीतिप्रदीपकाव्यं समाप्तम् ।

नवमिति । सर्वत्र सर्वत्रिणु देये नवं वस्त्रं, नवं छत्रं, नव्या स्त्री,
 नूतनं गृहं, किमन्यत् सर्वं नूतनं वस्तु शस्तं प्रशंसयति शीतितम् ।
 सेवकाद्यै भृत्यः अस्मद् पुरातनं शस्तमित्यनेनाश्रयः । अस्तुष्टुष्टम्
 ॥ १५ ॥

समायातीति । यदा लक्ष्मीः समायाति तदागमननि-
 त्पथ्याहार्यं, नारिकेलफलाम्बुवत् यथा नारिकेलफले अम्बु कदा
 आगतं कैरपि कथमपि न विनायते, तथा लक्ष्म्या आगमनं कदा
 कथमिति न प्रायते इति भावः । यदा लक्ष्मीः विनिर्याति गृहात्
 निर्गच्छति तत् विनिर्गमनं गजभुक्तकपित्यवत् यथा गजेन
 भुक्तं कपित्यं वह्निः यथापूर्वं दृश्यते किन्तु अन्ननिःसारं भवति
 तद्वा लक्ष्मीविनिर्याने लोकः पूर्ववदेव दृश्यते किन्तु अन्नःसारशून्यः
 स्यादिति भावः । उपमासङ्कारः । अस्तुष्टुष्टम् ॥ १६ ॥

नीतिचारम् ।

गिरौ कलापी गगने पयोदः

लक्षान्तरेऽर्कश्च जलेषु पद्मम् ।

इन्दुर्द्विलक्षे कुमुदस्य बन्धु-

र्धो बन्धु मित्तं न हि तस्य दूरम् ॥ १ ॥

माता निन्दति नाभिनन्दति पिता भ्राता न सन्धाषते

भृत्यः कुप्यति नाभुनच्छति सुतः कान्ता च नालिङ्गते ।

अर्थप्रार्थनशङ्कया न कुरुतेऽप्यालापमात्रं सुहृत्

लक्ष्मादर्थमुपार्जयन्न च सखे ! ह्यर्थस्य सर्वे वशाः ॥ २ ॥

गिराविति । कलापी गगनः गिरौ पर्वते, पयोदः शेषः गगने
आकाशे तिष्ठतीति शेषः, तथा लक्षान्तरे लक्षयोजनान्तरे अन्तरीक्षे
इति शेषः अर्कः सूर्यः, जलेषु च पद्मं तिष्ठतीति शेषः । इन्दु-
श्चन्द्रः द्विलक्षे लक्षयोजनद्वयान्तरे इति यावत् भूस्थो योजनलक्षोऽर्कं
पश्येन्नक्षत्रयाद्विधुमिति सुग्धबोधैकवाक्यत्वादिति बोध्यम् । स्थितो-
ऽपीति आध्याहार्यं कुमुदस्य बन्धुः मित्तं तद्विकासकत्वादिति भावः ।
लक्ष्मा इव वस्तु यस्य मित्तं बन्धुभूतं तत् वस्तु तस्य न हि भव
दूरं भवतीति शेषः । उपजातिवृत्तम् ॥ १ ॥

मातेति । माता निन्दति निर्धनं पुत्रमिति शेषः, पिता न अभि-
नन्दति नाद्रिवते । भ्राता न सन्धाषते नाक्षपति निर्धनं ध्यातरश्चि
शेषः । भृत्यः कुप्यति निर्धनाय प्रभवे इति शेषः । सुतः पुत्रः न अक्षु-
नच्छति निर्धनं पितरश्चिति शेषः । कान्ता च न आलिङ्गते निर्धनं
भर्तारश्चिति शेषः सुहृत् सखा अर्थप्रार्थनशङ्कया आलापनात्मनि न

धनैर्निष्कलीनाः कुलीना भवन्ति

धनेरापदं मानवा निस्तरन्ति ।

धनेभ्यः परी बान्धवो नास्ति लोके

धनान्यर्जयध्वं धनान्यर्जयध्वम् ॥ ३ ॥

अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्वर्थो न कस्यचित् ।

इति सख्यं महाराज ! बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ४ ॥

त्रिविक्रमोऽभूदपि वामनीऽसी

स शूकरश्चेति स वै नृसिंहः ।

नीचैरनीचैरतिनीचनीचैः

सर्वैरुपायैः फलमेव साध्यम् ॥ ५ ॥

कुर्वते । हे सखे ! तस्मात् कारणात् अर्थम् उपार्जयस्व, हि यतः
सर्वे जनाः अर्थस्य वशाः अधीनाः । शार्दूलविक्रोडितं वृत्तम् ॥ २ ॥

धनेरिति । निष्कलीनाः अङ्गलीना जनाः धनेः कुलीनाः
भवन्ति, धनेन कुलमिति वैयाकरणाः । मानवाः धनैः आपदं निस्तरन्ति
विपन्नज्ञा भवन्तीत्यर्थः । लोके जगति धनेभ्यः परः श्रेष्ठः बान्धवः
नास्ति । तस्मात् धनानि अर्जयध्वं धनानि अर्जयध्वम् अत्यावश्यकत्व-
द्योतनार्थं पुनरुक्तिः । भुजङ्गप्रयातं वृत्तम् । भुजङ्गप्रयातं चलन्निर्जका-
रेरिति तद्व्यञ्जनात् । कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३ ॥

अर्थस्येति । पुरुषः अर्थस्य धनस्य दासः, अर्थस्तु न कस्यचित्
जनस्य दासः । हे महाराज ! इति सख्यम् अतः अस्मि अहं
कौरवैः दुर्व्योधनादिभिः अर्थेन बद्धः वशमेकतः । युधिष्ठिरं प्रति
भोग्यवाक्यम् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ४ ॥

त्रिविक्रम इति । असौ वामनः क्षुद्राकृतिः पुरुषः त्रिविक्रमः
त्रिषु स्वर्गमन्त्यपातालेषु विक्रमः पदक्रमो वा यस्य तथाभूतः अपि

चलञ्चित्तं चलद्वित्तं चलञ्जीवनयौवनम् ।

चलाचलमिदं सर्वं कीर्त्तिर्यस्य स जीवति ॥ ६ ॥

स जीवति यशो यस्य कीर्त्तिर्यस्य स जीवति ।

अयशोऽकीर्त्तिसंयुक्तो जीवन्नपि मृतोपमः ॥ ७ ॥

वृद्धस्य वचनं ग्राह्यमापत्काले ह्युपस्थिते ।

सर्वत्रैवं विचारेण नाहारे न च भैद्यने ॥ ८ ॥

अभूत्, स वामनः शूकरश्च वराहश्च, स वामनः ऋषिंश्च अभू-
दिति पूर्वेष्वान्वयः । इतिशब्दः वैशब्दश्च पादपूरणार्थः । तथाच
नीचैः क्षत्रैः अनीचैः महद्भिः अतिनीचनीचैः अतिशयेन बहुभिरिति
भावः सर्वैः उपायैः फलं कार्यं साध्यमेव न कश्चनपि कार्यसाधनात्
निवर्त्तितव्यमिति भावः । उपजातिवृत्तम् ॥ ५ ॥

चलद्विति । चित्तं मनः चलत् चञ्चलं, वित्तं धनं चलत् चञ्चलं,
जीवनं यौवनञ्च चलत् चञ्चलम् । (किमधिकेन) इहं सर्वं जगदिति
शेषः चलाचलं इनः पुनरतिशयेन चञ्चलमित्यर्थः । तथात् वस्य
कीर्त्तिः यशः अस्तीति शेषः स जीवति न चलतीति भावः । अतु-
ष्टुवृत्तम् ॥ ६ ॥

स इति । यस्य यशः अस्तीति शेषः स जीवति, यस्य कीर्त्ति-
रस्तीति शेषः स जीवति, अयशः अस्त्वातिः अकीर्त्तिः ख्यात्यभावः
ताभ्यां संयुक्तो जनः जीवन्नपि मृतोपमः मृततल्लयः । अतुष्टुवृ-
त्तम् ॥ ७ ॥

वृद्धस्येति । आपत्काले उपस्थिते हि उपस्थित एव वृद्धस्य
वचनं प्राह्यम् आदरणीयम् । सर्वत्र सर्वेष्वपि विषये विचारेण
विवेचनया एवं वृद्धस्य वचनं प्राह्यमिति भावः । किन्तु आहारे न,
भैद्यने स्त्रीसङ्गमे च न, एतयोर्दोषोर्द्विवचनानुसारेण न व्यवस्थेति
भावः । अतुष्टुवृत्तम् ॥ ८ ॥

क्वचिद्रुष्टः क्वचित्तुष्टः रुष्टस्तुष्टः क्षणे क्षणे ।

अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि भयङ्करः ॥ ९ ॥

निमित्तमुद्दिश्य हि यः प्रकुप्यति

ध्रुवं स तस्यापगमे प्रसीदति ।

अकारणद्वेषि मनसु यस्य

कथं जनस्तं परितोषयिष्यति ॥ १० ॥

शूकर उवाच ।

दश व्याघ्रा जिताः पूर्वं सप्त सिंहास्त्रयो गजाः ।

पश्यन्तु देवताः सर्वा अद्य युद्धं त्वया मया ॥ ११ ॥

सिंह उवाच ।

गच्छ शूकर ! भद्रं ते ब्रूहि सिंहो मया जितः ।

पण्डिता एव जानन्ति सिंहशूकरयोर्वलम् ॥ १२ ॥

क्वचिदिति । अव्यवस्थितचित्तो जनः क्वचित् रुष्टः क्रुद्धः, क्वचित् तुष्टः, क्षणे क्षणे च रुष्टः तुष्टश्च, अतः तस्य प्रसादोऽपि तोषोऽपि भयङ्करः अस्थिरत्वादिति भावः । अनुष्टुप्छन्दम् ॥ ९ ॥

निमित्तमिति । यः जनः निमित्तं कारणम् उद्दिश्य हि क्वच्य-
यित्वा प्रकुप्यति, स जनः ध्रुवं निश्चितं तस्य निमित्तस्य अपगमे क्षय-
मानं प्रसीदति प्रसन्नो भवति । यस्य तु मनः अकारणद्वेषि विना
हेतुं द्वेषीत्यर्थः, जनः लोकः कथं केन प्रकारेण तं जनं परितोष-
यिष्यति ? दुर्जनः कथमपि न प्रसादनाहं इति भावः । वंशस्व-
विद्धं छन्दम् ॥ १० ॥

दशेति । पूर्वं दश व्याघ्राः सप्त सिंहाः त्रयः गजाः जिताः
अयेति शेषः, अद्य सर्वा देवताः त्वया मया युद्धं पश्यन्तु । अनु-
ष्टुप्छन्दम् ॥ ११ ॥

गच्छेति । हे शूकर ! गच्छ पलायस्व, ते तव भद्रं शुभम्

उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी
 दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ।
 दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या
 यत्र कते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ? ॥१३॥
 एका भार्या प्रकृतिमुखरा चञ्चला च द्वितीया
 पुत्रस्वेको भुवनविजयी मन्मथो दुर्निवारः ।
 शेषः शय्या शयनमुदधौ वाहनं पद्मगारिः
 स्मारं स्मारं स्वगृहचरितं दारुभूतो मुरारिः ॥ १४ ॥

अस्त्विति शेषः, ब्रूहि षट् मया सिंहः जित इतीति शेषः । किन्तु
 परिहृताः विद्वांस एव सिंहशूकरयोः बलं जानन्ति । अपस्तुतप्रशंसया
 पूर्वपरिहृतयोः संवादो व्यन्यते । अत्रुटुवृत्तम् ॥ १२ ॥

उद्योगिनमिति । लक्ष्मीः सम्पद् उद्योगिनं कार्यपरं पुरुष-
 सिंङ्गमुपैति प्राप्नोति, कापुरुषाः लघवो जनाः दैवेन देयं शुभ-
 मिति शेषः नाम पुरुषकारस्य प्रयोजनमिति भावः इति वदन्ति ।
 तस्मात् दैवं निहत्य लक्ष्मीकृत्येति भावः आत्मनः शक्त्या सामर्थ्येन
 पौरुषं पुरुषकारं कुरु । यत्र उद्योगे कते यदि न सिध्यति, अत्र
 अस्मिन् विषये को दोषः ? न कोऽपीत्यर्थः । वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ॥१३॥

एकैत्रि । एका भार्या सरस्वती प्रकृत्या स्वभावेन मुखरा वाचार्था
 कलहकारिणीति भावः, द्वितीया भार्या लक्ष्मीः चञ्चला अस्विरा,
 पुत्रस्तु एकः भुवनविजयी दुर्निवारः अबाध्यः मन्मथः कामः, शेषः
 धनजननागः शय्या, उदधौ सहस्रे शयनं, पद्मगारिः गरुडः वाहनं
 रथः । इत्थं स्वगृहस्य चरितं व्यापारं अतिहेशकरमिति भावः
 स्मारं स्मारं कृत्वा कृत्वा मुरारिः हरिः दारुभूतः काष्ठमूर्त्तिरभूदिति
 शेषः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ १४ ॥

अतिदूरपथश्रान्ताः श्रान्ताः यान्ति च शीतलाम् ।
 शीतलाश्च पुनर्यान्ति का कस्य परिदेवना ॥ १५ ॥
 अपमानं पुरस्कृत्य मानं कृत्वा च पृष्ठके ।
 स्वकार्यमुद्धरेत् प्राज्ञः कार्यध्वंसे हि मूर्खता ॥ १६ ॥
 एको हि दोषो गुणसन्निपाते
 निमज्जतीन्दोरिति यो बभाषे ।
 नूनं न दृष्टं कविनापि तेन
 दारिद्र्यदोषो गुणराशिनाश्री ॥ १७ ॥

अतीति । अतिदूरेण यथा श्रान्ताः श्रान्ता इति शेषः शीतलां
 श्रान्ताः यान्ति आश्रयान्ति, शीतलाश्च विश्रान्ताश्चेति यावत् पुनर्यान्ति
 गच्छन्ति । अतः कस्य जनस्य परिदेवना का ? न कापीत्यर्थः । अतु-
 द्दुष्टम् ॥ १५ ॥

अपमानमिति । प्राज्ञो जनः अपमानं पुरस्कृत्य मानञ्च पृष्ठके
 कृत्वा अगणयित्वेति भावः अथ कार्यम् उद्धरेत् । हि यतः कार्यध्वंसे
 मूर्खता प्रकाशते इति भावः । अतुदुष्टम् । १६ ॥

एक इति । इन्द्रोऽन्द्रस्य गुणसन्निपाते गुणसमूहे एको दोषः
 कस्यचित्त्वामिति भावः निमज्जति अन्तर्नीयते इत्यर्थः । यः कविः इति
 बभाषे उवाच, एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरण-
 ध्वंसः इति, तेन कविना काश्चिदासेन दारिद्र्यमेव दोषः गुणराशि-
 नाशो गुणसमूहनाशक इति नूनं निश्चितं न दृष्टम् । तथाच, दारिद्र्या-
 द्वियमेति स्त्रीपरिगतः प्रभ्रश्यते चेतनो निश्चेताः परिभ्रूयते परिभवा-
 न्निर्वेदमापद्यते । निर्विज्ञः शुचमेति शोकापिहितो बुद्ध्या परिच्छद्यते
 निर्वुद्धिः क्षयमेत्यहो निधनतौ सर्वापदासास्रदम् ॥ किञ्च, दारिद्र्या-
 न्दरणाद्वा मरणं मम रोचते न दारिद्र्यम् । अल्पलेशं मरणं दारि-
 द्र्यमनन्तकं दुःखमिति नृच्छकटिके चारुदत्तः । उपजातिदत्तम् ॥ १७ ॥

कृतस्य करणं नास्ति कृतस्य मरणं तथा ।
 गतस्य शोचनं नास्ति ह्येतद्वेदविदां मतम् ॥ १८ ॥
 नाकाक्षे म्रियते जन्तुर्विद्धः शरशतैरपि ।
 कुशकण्टकविद्धोऽपि प्राप्तकालो न जीवति ॥ १९ ॥
 निमग्नस्य पयोराशौ पर्वतात् पतितस्य च ।
 तत्तक्षेणापि दृष्टस्य आयुर्मर्माणि रक्षति ॥ २० ॥
 करोतु नाम नीतिज्ञो व्यवसायमितस्ततः ।
 फलं पुनस्तदेव स्याद् यद्विधेर्जनसि स्थितम् ॥ २१ ॥
 इति श्रीमहाकविघटकर्पूरविरचितं
 नीतिसारं समाप्तम् ।

कृतस्येति । कृतस्य करणं तथा कृतस्य मरणं नास्ति, किञ्च गतस्य
 अतीतस्य विषयस्य शोचनं नास्ति हि नास्त्येव एतत् वेदविदां मतम् ।
 अन्तुष्टुवृत्तम् ॥ १८ ॥

नाकाक्षे इति । जन्तुः जीवः शरशतैः विद्धोऽपि अकाक्षे असमये
 मति आयुषोत्यर्थः न म्रियते । किन्तु प्राप्तकालः गतायुर्जनः कुशस्य
 कण्टकेन अपावयवेन विद्धोऽपि न जीवति । अन्तुष्टुवृत्तम् ॥ १९ ॥

निमग्नस्येति । पयोराशौ सद्यदे निमग्नस्य, पर्वतात् पतितस्य,
 च तथा तत्तक्षेण नागराजेन दृष्टस्यापि आयुः जीवनकालः मर्माणि
 मरणस्थानानि येषु स्थानेषु पीडयाम्रियते तानि स्थानानि रक्षति
 पालयति । अन्तुष्टुवृत्तम् ॥ २० ॥

करोत्विति । नीतिज्ञो जनः इतस्ततः वृद्धेति भावः व्यवसायं
 करोतु नाम, पुनः किन्तु विधेः जनसि यत् स्थितं तदेव फलं स्यात्
 विध्यतिश्रमो न केनापि कर्तुं शक्य इति भावः । अन्तुष्टुवृत्तम् ॥ २१ ॥

धर्मविवेकः ।

अद्वावीजो विप्रवेदाम्बुसिक्तः

शाखा विद्यास्तास्यतस्त्रो दशापि ।

पुण्यान्यर्था इ फले स्थूलसूक्ष्मे

मोक्षः कामो धर्महृत्तोऽयमीद्यः ॥ १ ॥

यातः कामखिलां प्रदाय हरये पातालमूलं बलिः

शक्तुप्रस्थविसर्जनात् स च मुनिः स्वर्गं समारोपितः ।

आ बात्यादसती सती सुरपुरीं कुन्ती समारोहयत्

हा ! सीता पतिदेवतागमदधो धर्मस्य सूक्ष्मा गतिः ॥२॥

अद्वावीज इति । अद्वा गुरुजनवचनेषु विश्वासः वीजं मूलकारणं
 यस्य मयाभूतः, विप्राः ब्राह्मणाः वेदाश्च एव अम्बूनि जलानि तैः
 सिक्तः पुष्टिं नीत इति भावः अयं धर्मवृक्षः धर्मरूपस्तरः ईशः स्तुत्यः
 ईडुङ्गस्तुतावित्यन्नात् कर्मणि यप्रत्ययः । लोकेरिति शेषः । अस्य
 धर्मवृक्षस्य ताः प्रसिद्धाः चतस्रः दशापि चतुर्दशेत्यर्थः विद्याः, अङ्गानि
 वेदाश्चत्वारो भीमांसा न्यायविस्तरः । पुराणं धर्मशास्त्रञ्च विद्या
 ह्येताश्चतुर्दशेत्युक्ताः शाखाः, विस्तृतांश्च इति भावः । मोक्षः कामः
 स्वर्ग इति यावत् स्थूलसूक्ष्मे स्थूलं महत् सूक्ष्मं सूत्रं ते इ फले,
 पुण्यानि धर्मोत्तानजनितानि अपूर्वाणीत्यर्थः अर्थाः फलयोः मूल्य-
 भूतघनानीत्यर्थः । रूपकमलङ्कारः । शालिनीवृक्षम् । मासौ गौ
 वेद्याश्विनी वेदलोकेरिति तल्लक्षणात् ॥ १ ॥

यात इति । बलिः दैत्यराजः हरये वामनाय अखिलां समयां
 अङ्गां पृथिवीं प्रदाय पातालमूलं यातः गतः । स च मुनिः शक्तु-

कानीनस्य मुनेः स्व-बान्धव-बन्धु-वैधव्य-विध्वंसिनी
 नप्पारः खलु गोलकस्य तनयाः कुण्डाः स्वयं पाण्डवाः ।
 तेऽमी पञ्च समानयोनिरतयः तेषां गुणोत्कीर्त्तनात्
 अक्षय्यं सुकृतं भवेदविकलं धर्मस्य सूक्ष्मा गतिः ॥ ३ ॥

प्रस्यस्य प्रकृतिपरिणितस्य शक्तोरित्त्वर्थः विसर्जनात् दानात् स्वर्गं समा-
 रोपितः गमितः दानफलेनेति भावः । आ वाक्यात् शैशवकारभ्य
 कुन्ती असतो दुश्चारिणी सती सुरपुरीं स्वर्गं समारोहयत् अगमद्वि-
 त्त्वर्थः स्वार्थे णिजन्तप्रयोगः । हा खेदे, पतिदेवता पतिव्रता शोता
 अधः पाताबन्धु अगमत्, धर्मस्य गतिः सूक्ष्मा न केनापि ज्ञातुं
 शक्यते इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं दृष्टम् । कारणेन कार्य-
 समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ २ ॥

कानीनस्येति । कानीनस्य कन्या कुमारी तस्यां जातस्य मत्स्य-
 गन्धायामपरिणीतायां पराशरेण उत्पन्नस्य स्वस्य आत्मनः बान्धवः
 भ्राता पित्रित्ववैर्य इत्यर्थः तस्य बन्धोः अम्बिकास्वात्मिकयोर्वैधव्य-
 विध्वंसिनः प्रातिव्रत्यनाशिनः तयोरभिगमनेनेति भावः मुनेः द्वैपाय-
 नस्य व्यासस्येत्यर्थः नप्पारः पौत्राः गोबकस्य पितरि मृते अन्येन
 जनितस्येति भावः पाण्डोरिति भावः, तनयाः स्वयं कुण्डाः
 सति पितरि अन्यैरुत्पादिता इति भावः, अमृते जारजः कृष्णो
 मृते भर्त्सरि गोबक इत्यमरः । पाण्डवाः युधिष्ठिरादयः पञ्च
 भ्रातरः । ते अमी पञ्च भ्रातर इति शेषः समानयोनिरतयः एक-
 योनिविद्धारिणः द्रौपद्याः सर्वेषां पत्नीत्वादिति भावः । तेषां
 पाण्डवानां गुणानां दयाटाक्षिण्यादीनाम् उत्कीर्त्तनात् अक्षैः प्रशंस-
 नात् अविकलं मत्स्यम् अक्षय्यम् अविनश्यत् सुकृतं पुत्र्यं भवेत् । अतः
 धर्मस्य गतिः भावः सूक्ष्माः न केनाप्यवगम्यते इति भावः । शार्दूल-
 विक्रीडितं दृष्टम् । कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३ ॥

आहारे शुचिता ध्वनौ मधुरता नीङ्गे पराधीनता
 वन्धौ निर्ममता वने रसिकता वाचाबता माधवे ।
 वस्येते गुणराशयः पिकवरं त्यक्त्वा किमेते जना
 वन्दन्ते खलु खञ्जनं क्षमिभुजं चित्रा गतिः कर्मणाम् ॥४॥
 काम्तं वक्ति कपोतिकाकुलतया नाद्यान्तकालोऽधुना
 व्याधोऽधो घृतचापशास्त्रितशरः श्वेनः परिभ्राम्यति ।
 इत्थं सत्यहिना स दष्ट इषुणा श्वेनोऽपि तेनाहतः
 तूर्णं तौ तु यमालयम्रति गतौ दैवी विचित्रा गतिः ॥५॥

आहारे इति । यस्य पिकवरस्य आहारे भोजने शुचिता
 पवित्रता अशुचि वस्तु न खादतीति भावः, ध्वनौ रवे मधुरता
 मनोहारिण्यं, नीङ्गे कुन्दाये पराधीनता परस्व काङ्क्षेति भावः अधी-
 नता वशता, तं वञ्चयित्वा तत्कुन्दाये स्थितिः तेन श्वेनवे पावन-
 स्त्रेति भावः, वन्धौ प्रतिपालके काके इति भावः निर्ममता स्त्रे-
 राहित्यं, वने कानने अयोग्ये देशेऽपीति भावः रसिकता, माधवे
 वसन्ते अथवा कृष्णे वाचाबता वाग्मत्वम्, एते गुणराशयः सन्तीति
 शेषः, तं पिकवरं कोकिलश्रेष्ठं त्यक्त्वा एते जनाः किं कथं क्षमिभुजम्
 अशुभभोजनमिति भावः खञ्जनं तदास्व्यं पक्षिणं वन्दन्ते प्रशं-
 सन्ति खलु, अतः कर्मणां शुभाशुभानामिति शेषः गतिः भावः चित्रा
 चर्मकारिणी । कारणेन कार्यसमर्पणरूपोऽर्थान्तरव्यासः । शार्ङ्ग-
 विज्ञोद्धितं वृत्तम् ॥ ४ ॥

काममिति । कपोतिका कपोतकान्ता आकुलतया काम्तं कपोतं
 वक्ति कथयति, हे काम् ! मासेति कश्चित् पाठः । अथवा शास्त्र-
 नस्य अन्तर्भावः कृत्यभावः अस्माकमिति शेषः, यतः व्याधः अथवा
 व्याधः वृत्ततये इति भावः घृतः चापः भक्तुः चापकः शरश्चैव
 वनाधुवः वसन्ते इति शेषः, श्वेनः पक्षिविशेषः परिभ्राम्यति अस्मिन्

हृत्कीर्णोक्षुरयोर्विचार्य मनसा कल्पायनं यक्षया
 प्रोक्तं तद्विपरीतकं कृतमहो गोः खुरमात्रं ददौ ।
 नाथो मूर्खजनास्ये न च सुखं नो वा यथो लभ्यते
 सद्देव्ये कविभूपती हरिहरे लाभः परं गोबधः ॥ ६ ॥
 पञ्चास्यस्य पराभवाय मूषको मांसेन गोभूयसा
 हृष्यन्नेरपि पायसैः प्रतिदिनं सम्बर्हिती यो मया ।

मिति शेषः, इत्यं इति एवं गते अहिना वर्षेण चः व्याधः इटः,
 तेन हृषुष्या शरेण व्याधक्षिप्नेनेति भावः श्लेनः अपि हिंस्रपक्षी
 अपि इतः विह्वः, अतः तौ व्याधश्ये नो त्वयं तत्क्षणात् समास्यं
 प्रति गतौ कृतावित्यर्थः । तथात् देवी गतिः दैवधारितं विचित्रा
 चमत्कारिणी । कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरव्यासः । शार्दूल-
 कविप्रोद्धितं इत्तम् ॥ ५ ॥

गृह्णाति । यथा मनसा विचार्य विविच्य गृह्णीगोक्षुरयोः
 औषधिविशेषयोः यत् कल्पायनं क्लायभोजनं प्रोक्तम् औषधत्वेन
 कथितं, तस्य विपरीतकं विपर्ययः कृतं रोगिपरिवारकेश्येति भावः,
 अहो आचार्यं गोः पशुविशेषस्य खुरमात्रं कथितमिति भावः इदौ
 रोगिण्यो इति शेषः । अतः मूर्खजनानाम् अज्ञजनानाम् आचये
 लब्धे अर्थो न धनं न इत्यभवत्प्रायामारोग्याभावादिति भावः, सुखस्य
 सन्तोषस्य न, यथः स्वातिच नो वा लभ्यते नैव प्राप्यते इत्यर्थः, तथात्
 हृद्वैद्ये कविभूपती कविराजे हरिहारे मयीति भावः परं केवलं
 गोबधः गोहत्या तदन्वया खुरलाभाभावादिति भावः लाभः लभेति
 शेषः । हरिहरस्य मूर्खजनचिकित्सायां खेदोक्तिरिवम् । शार्दूल-
 विप्रोद्धितं इत्तम् ॥ ६ ॥

पञ्चास्यस्येति । यथा पञ्चास्यस्य चिंहस्य, चिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्य
 इत्यमरः । परामवाय पराजवाय गोः नूयसा प्रचुरेण मांसेन
 युषा हृष्यन्नेः यामसैः परवाञ्चैरपि चः मूषकः संबर्हिः यो मितः,

सोऽयं सिंह्रवाद् गुहान्तरगमङ्गीत्याकुलः सन्नृमाद्
हन्ताया विलयं गता हतविधेर्ज्ञाभः परं गोबधः ॥ ७ ॥
पारीन्द्रस्य पराभवाय सुरभीमांसेन दुर्मेधसा
पुष्यन्ते किल पीवराः कटुगिरः खानः प्रयत्नादमी ।
न त्वे तन्मदमत्तवारणचमूविद्रावणः केशरी
जेतव्यो भवता किरातनृपते ! ज्ञाभः परं गोबधः ॥ ८ ॥
एका भूरुभयोरेक्यमुभयोर्दक्षकाण्डयोः ।
शालिश्यामाकयोर्भेदः फलेन परिचीयते ॥ ९ ॥
जातः सूर्यकुले पिता दशरथः क्षीणीभुजामग्रणीः

सोऽयं मूषकः सिंह्रवात् भौत्याकुलः शङ्काकुलः सन् सन्नृमात्
गुहान्तः गुहाभ्यन्तरम् आनमत् । हन्त खेदे, आशा सिंह्रपराजव-
वासना विलयं गता विनष्टा, हे हतविधे ! हतविधेः दुर्दैवादिता
वा परं केवलं गोबधो ज्ञाभः । शाद्वैर्लविक्लौडितं वृत्तम् ॥ ७ ॥

पारीन्द्रस्येति । हे किरातनृपते ! व्याघराज ! दुर्मेधसा दुर्बु-
द्धिना भवता पारीन्द्रस्य सिंहस्य पराभवाय प्रयत्नात् अतियत्नेने-
त्यर्थः सुरभीमांसेन गवीमांसेन कटुगिरः कर्कशस्त्रनाः पीवराः स्यूल-
कायाः अमी खानः कुकुराः पुष्यन्ते किल पात्यन्ते एव । तं किन्तु
एतासां मदमत्तवारणचमूनां मदोद्धतवृत्तिनिचयानां विद्रावणः
नैराकरणः केशरो न जेतव्यः न जेतुं शक्यः । परं केवलं गोबधः
गोहत्या ज्ञाभः । शाद्वैर्लविक्लौडितं वृत्तम् ॥ ८ ॥

एकेति । उभयोः शालिश्यामाकयोः भूः उत्पत्तिस्थानम् एका
अभिजा, उभयोः दक्षकाण्डयोः ऐक्यम् अर्भेदः । किन्तु शालिश्या-
माकयोः श्रोत्रिश्यामाकाख्यलक्षणयोः भेदः विशेषः फलेन फलोत्पत्त्या
परिचीयते प्रायते । एकवंशीवयोरपि विद्यादिफलवृत्ताभेदेन तार-
तम्यं जायते इति अपस्तुतप्रश्नसया व्यज्यते ॥ ९ ॥

सीता सत्यपरायणा प्रणयिनी वस्यानुजो लक्ष्मणः ।
दोर्दण्डेन समी न चास्ति भुवने प्रत्यक्षविष्णुः स्वयं
रामो येन विद्धम्बितोऽपि विधिना चान्धे परे का कथा ॥ १० ॥

एका भार्या प्रकृतिसुन्दरा चञ्चला च द्वितीया
पुत्रस्त्वेको भुवनविजयी मन्मथो दुर्मिवारः ।
शेषः शय्या शयनमुदधी वाहनं पद्मगारिः
स्मारं स्मारं स्वगृहचरितं दारुभूतो मुरारिः ॥ ११ ॥
असारे खलु संसारे सारं शशुरमन्दिरम् ।
हरो हिमालये शेते विष्णुः शेते महोदधी ॥ १२ ॥

जान इति । स्वर्गकृते महावंश इति भावः जातः उत्पन्नः
महाकुलपद्मत इत्यर्थः । जौषीभुजां पृथिवीपादानाम् अश्विणीः
श्रेष्ठः दण्डरथः पिता । सत्यपरायणा सीता प्रणयिनो ज्ञान्ता ।
लक्ष्मणः यस्य अनुजः कनिष्ठः महाधीरः आज्ञावह इति भावः,
दोर्दण्डेन बाहुबलेन भुवने त्रिलोक्यां यस्य समः सदृशः नास्ति,
यश्च स्वयं प्रत्यक्षविष्णुः साक्षात् नारायणः । सोऽपि रामः येन
विधिना देवेन विद्धम्बितः प्रतारितः भारोवसावयेति भावः अन्धे
परे का कथा किं कर्तव्यम् । विधिः सर्वमेव प्रतारयतीति भावः ।
अन्धे इति कवीनां निरङ्कुशत्वात् सप्रत्यन्तं बोद्धव्यम् । अर्थापत्तिरल-
ङ्कारः । उक्तञ्च दर्पणे । दण्डाप्यपिकथान्याथांगनोऽर्थापत्तिरिष्यते
इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १० ॥

एवेति व्याख्यानं प्राक् ॥ ११ ॥

असारे इति । असारे साररहिते अस्थिरे इत्यर्थः संसारे
अशुरस्य मन्दिरं खलु सारम् उत्कृष्टमित्यर्थः । तथाहि हरः शिवः
हिमालये अशुरमन्दरे इति भावः शेते, विष्णुः महोदधी महा-
सद्रे अशुराशये इति भावः शेते । शौरीपिता हिमालयः,
अश्वीपिता सद्रे इति बोध्यम् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १२ ॥

असारे खलु संसारे सारमेतच्चतुष्टयम् ।

काश्यां वासः सतां सङ्गो गङ्गाम्भः शम्भुखेवनम् ॥ १३ ॥

आपदर्थं धनं रक्षेदारान् रक्षेद् धनैरपि ।

आत्मानं सततं रक्षेदारैरपि धनैरपि ॥ १४ ॥

चिन्ता ज्वरो मनुष्याणां वस्त्राणामातपो ज्वरः ।

असौभाग्यं ज्वरः स्त्रीणामश्वानां मैथुनं ज्वरः ॥ १५ ॥

यदि कृष्णपदे चिन्ता भक्तिस्तत्पदपङ्कजे ।

विषमे दुर्गमे वापि का चिन्ता मरणे रणे ॥ १६ ॥

देवे तीर्थे द्विजे मन्त्रे दैवज्ञे भेषजे गुरौ ।

यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ॥ १७ ॥

असारे इति । असारे संसारे काश्यां वासः, सतां साधूनां सङ्गः सहवासः, गङ्गाम्भः गङ्गाजलं, तथा शम्भोर्हरस्य खेवनम् एतच्चतुष्टयं सारं खलु सारमेव । अतुष्टुवृष्टम् ॥ १३ ॥

आपदर्थमिति । आपदर्थम् आपन्निवारणार्थं धनं रक्षेत् सञ्चित्वात्, धनैरपि दारान् पत्नीं रक्षेत्, तथा आत्मानं दारैरपि धनैरपि सततं रक्षेत् । अतुष्टुवृष्टम् ॥ १४ ॥

चिन्तेति । चिन्ता मनुष्याणां ज्वरः, आतपः वस्त्राणां ज्वरः, असौभाग्यं पतिवाल्लभ्यानवाप्तिः स्त्रीणां ज्वरः, मैथुनं रमणम् अश्वानां ज्वरः दौर्बल्यकारणमिति भावः ॥ १५ ॥

यदीति । यदि कृष्णस्य पदे चिन्ता, तथा तस्य पदपङ्कजे भक्ति-रस्तीति शेषः, तदा विषमे भेषणे मरणे दुर्गमे वापि रणे संपाप्ते का चिन्ता नैव चिन्ता कार्येति भावः । अतुष्टुवृष्टम् ॥ १६ ॥

देवे इति । देवे देवतायां तीर्थे पुण्यक्षेत्रे, द्विजे ब्राह्मणे, मन्त्रे, दैवज्ञे गणके, भेषजे औषधे, तथा गुरौ यस्य जनस्य तादृशी भावना, तस्य तादृशी सिद्धिः भवति । अतुष्टुवृष्टम् ॥ १७ ॥

न माता शपते पुत्रं न दीषं लभते मही ।
 न हिंसां कुरुते साधुर्न देवः सृष्टिनाशकः ॥ १८ ॥
 जल्पन्ति सूरयः सर्वे धर्मो रक्षति धार्मिकम् ।
 एतज्ज्ञातव्यमद्यैव किमत्र च भविष्यति ॥ १९ ॥
 जयोऽस्तु पाण्डुपुत्राणां येषां पक्षे जनार्दनः ।
 यतः कृष्णस्ततो धर्मो यतो धर्मस्ततो जयः ॥ २० ॥
 इति श्रीमहाकविहलायुधबिरचितं धर्मविवेककण्डव्यं
 समाप्तम् ।

—

नेति । माता पुत्रं न शपते नाभिसम्प्रातेन योजयतीत्यर्थः,
 मही पृथ्वी दोषं तदुपरि विविधात्याचारजनितमिति भावः न
 लभते न गृह्णाति, साधुः सज्जनः हिंसां परेषामिति शेषः न
 कुरुते । देवः सृष्टिनाशकः सृष्टिध्वंसो न भवतीति शेषः । अतु-
 एवृत्तम् ॥ १८ ॥

जल्पन्तीति । सर्वे सूरयः विद्वांसः जल्पन्ति कथयन्ति, धर्मः
 धार्मिकं रक्षति इतीति शेषः । अद्यैव एतत् धर्मस्य धार्मिकरक्षण-
 मिति भावः ज्ञातव्यं कथं धर्मो धार्मिकं रक्षतीति वेदितव्यमित्यर्थः अत्र
 च धार्मिकरक्षणे कर्तव्ये इति भावः किञ्च भविष्यति तदपि ज्ञातव्य-
 मिति पूर्वेषाम्वयः । अतुएवृत्तम् ॥ १९ ॥

जय इति । येषां पक्षे जनार्दनः कृष्णः तिष्ठतीति शेषः, तेषां
 पाण्डुपुत्राणां जयः अस्तु । कृष्णः यतः यस्मिन् पक्षे इति शेषः,
 ततः तस्मिन् पक्षे इति भावः धर्मः तिष्ठतीति शेषः । धर्मः यतः
 यस्मिन् पक्षे अस्तीति शेषः, ततः तस्मिन् पक्षे जयः भवतीति शेषः ।
 अतुएवृत्तम् ॥ २० ॥

—

वेदसारशिवस्तवः ।

पशूनां पतिं पापनाशं परेशं
 गजेन्द्रस्य कृत्तिं वसानं वरेण्यम् ।
 जटाजूटमध्ये स्फुरद्गाङ्गवारि
 महादेवमेकं स्मरामि स्मरारिम् ॥ १ ॥
 महेशं सुरेशं सुरारातिनाशं,
 विभुं विश्वनाथं विभूत्यङ्गभूषम् ।
 विरूपाक्षमिन्दकवङ्गिनिनेत्रं
 सदानन्दमीडे प्रभुं पञ्चवक्त्रम् ॥ २ ॥
 गिरीशं गणेशं गले नोलवर्णं
 गवेन्द्राधिरूढं गुणातीतरूपम् ।

पशूनामिति । पशूनां प्राणिनां पतिं पापनाशं दुरितक्षयकरं
 परेशं परमेश्वरं गजेन्द्रस्य कृत्तिं चर्म वसानं परिदधानं वरेण्यं श्रेष्ठं
 जटाजूटमध्ये स्फुरत् प्रसरत् गाङ्गवारि गङ्गाजलं यद्य तथाभूतं
 स्मरारिं मदनरिपुम् एकम् अद्वितीयं महादेवं स्मरामि चिन्तयामि ।
 भुजङ्गप्रयातं वृत्तम् अस्मिन् सन्दर्भं ॥ १ ॥

महेशमिति । महेशं सुरेशं सुरारातिनाशम् असुरस्यदं विभुं
 निपहातुम्यद्वयमर्थं विश्वनाथं विभूतिभिः भक्त्याभिः अकृत्य भूषा विले-
 पनं यद्य तद्योक्तं विरूपाक्षं विषमनेत्रम् इन्द्रकवङ्गिनिनेत्रं अम्बु-
 स्वर्याग्निरूपनयनत्रयं सदानन्दं प्रभुं पञ्चवक्त्रं पञ्चाननम् ईडे
 स्तौमि ॥ २ ॥

गिरीशमिति । गिरीशं गणेशं गणानां प्रमथानाम् शिवं गले

भवं भास्वरं भस्मना भूषिताङ्गं
 भवानीकलत्रं भजे पञ्चवक्त्रम् ॥ ३ ॥
 शिवाकान्त ! शम्भो ! शशाङ्कार्धमौले !
 महेशान ! शूलिन् ! जटाजूटधारिन् ! !
 त्वमेको जगद्ग्रापको विश्वरूप !
 प्रसीद प्रसीद प्रभो ! पूर्णरूप ! ॥ ४ ॥
 परात्मानमेकं जगद्बीजमाद्यं
 निरीहं निराकारमोङ्कारवेद्यम् ।
 यतो जायते पात्यते येन विश्वं
 तमीशं भजे लीयते यत्र विश्वम् ॥ ५ ॥
 न भूमिर्न चापो न वह्निर्न वायु-
 र्न चाकाशमास्ते न तन्द्रा न निद्रा ।

कच्छे नीलवर्षं गजेन्द्राधिकुट्टं शृण्णान्तकूपं निर्गुणस्ररूपं
 भास्वरं दोषमानं भस्मना भूषितम् अङ्गं यस्य तादृशं भवानी गौरी
 कलत्रं पत्नी यस्य तथोक्तं पञ्चवक्त्रं भवं भजे ॥ ३ ॥

शिवेति । हे शिवाकान्त ! गौरावल्लभ ! शम्भो ! शशाङ्कार्ध-
 मौले ! चन्द्रार्द्धशेखर ! महेशान ! शूलिन् ! जटाजूटधारिन् !
 एकस्त्वं जगद्ग्रापकः हे विश्वरूप ! पूर्णरूप ! प्रभो ! प्रसीद
 प्रसन्नो भव ॥ ४ ॥

परात्मानमिति । परात्मानं परमेश्वरम् एकम् अद्वितीयं जगतां
 बीजं मूलम् आद्यम् आदिपुरुषं निरीहम् ईडा चेटा तद्रहितं
 निराकारं ओङ्काराकारमून्यं ओङ्कारेण प्रत्येकं वेद्यं, विश्वं जगत्
 यतो जायते, येन पात्यते, यत्र विश्वं लीयते अन्तर्भवति, तम्
 ईशं हरं भजे शिवे ॥ ५ ॥

नेति । यस्य भूमिः न, आपः जलानि न, वह्निः न, वायुः

न ग्रीष्मो न शीतं न देशो न वेशी
 न यस्यास्ति मूर्तिस्त्रिमूर्तिं तमीडे ॥ ६ ॥
 अजं शाश्वतं कारणं कारणानां
 शिवं केवलं भासकं भासकानाम् ।
 तुरीयं तमः पारमाद्यन्तहीनं
 प्रपद्ये परं पावनं हैतहीनम् ॥ ७ ॥
 नमस्ते नमस्ते विभो विश्वमूर्त्ते !
 नमस्ते नमस्ते चिदानन्दमूर्त्ते ! ।
 नमस्ते नमस्ते तपोयोगगम्य !
 नमस्ते नमस्ते श्रुतिज्ञानगम्य ! ॥ ८ ॥
 प्रभो ! शूलपाणे ! विभो ! विश्वनाथ !

न, आकाशश्च न आस्ते, पाञ्चभौतिकं कलेवरं नास्तीत्यर्थः, यस्य
 तन्द्रा आलस्यं न, निद्रा न, पीड्यः न, शीतं न, देशः न, वेशः न,
 मूर्त्तिश्च न अस्ति, तं त्रिमूर्त्तिं स्मृष्टिस्थितिप्रलयभेदात् ब्रह्मविष्णु-
 शिवरूपमूर्त्तितयम् ईडे स्तौमि ॥ ६ ॥

अजमिति । अजं जन्मरहितं शाश्वतं नित्यं कारणानां कारणं
 केवलम् अद्वितीयं भासकानां दीप्तिमता सूर्यादीनां भासकं दीप्तिप्रदं
 तुरीयं त्रिगुणातीतं तमःपारं तमोगुणात् पारं स्थितम् आद्यन्त-
 हीनं परं श्रेष्ठं पावनं पवित्रकरं हैतहीनम् एकरूपं शिवं प्रपद्ये
 शरणं ब्रजामीत्यर्थः ॥ ७ ॥

नम इति । हे विश्वमूर्त्ते विभो ! ते त्वभ्यं नमः, ते त्वभ्यं
 नमः, हे चिदानन्दमूर्त्ते ! ज्ञानानन्दरूपम् । नम इत्यादि । हे
 तपोयोगाभ्यां गम्य ! उभय ! नम इत्यादि । हे श्रुतिज्ञानेन वेद-
 ज्ञानेन गम्य ! नम इत्यादि ॥ ८ ॥

महादेव ! शम्भो ! महेश ! त्रिनेत्र ! ।

शिवाकान्त ! शान्त ! स्मरारे ! पुरारे !

त्वदन्यो वरेण्यो न मान्यो न गण्यः ॥ ९ ॥

शम्भो ! महेश ! करुणामय ! शूलपाणे !

गौरीपते ! पशुपते ! पशुपाशनाशिन् !

काशीपते ! करुणया जगदेतदेक-

स्त्वं हंसि पासि विदधासि महेश्वरोऽसि ॥ १० ॥

त्वत्तो जगद्भवति देव ! भव ! स्मरारे !

त्वय्येव तिष्ठति जगन्मृड ! विश्वनाथ ! ।

त्वय्येव गच्छति लयं जगदेतदीश !

लिङ्गात्मके हर ! चराचरविश्वरूपिन् ! ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्भगवच्छङ्कराचार्यविरचितं वेदसार-

शिवस्तोत्रं सम्पूर्णम् ।

प्रभो इति । हे प्रभो ! इत्यादि पुनः । त्वदन्यः त्वद्विन्नः
देव इति शेषः वरेण्यः श्रेष्ठः न, मान्यः न, गण्यः संख्येयश्च
न ॥ ९ ॥

शम्भो इति । शम्भो इत्यादि काशीपते इति यावत् सम्बोधन-
मदम् । त्वम् एकः करुणया कृपया एतत् जगत् हंसि संहरसि, पासि
रक्षसि, विदधासि सृजसि च, अतः त्वं महेश्वरः परमात्मा ऋषि
भवसि ॥ १० ॥

त्वत्त इति । हे भव देव स्मरारे ! जगत् विश्वं त्वत्तः भवति
जायते, हे मृड ! हे विश्वनाथ ! जगत् त्वय्येव तिष्ठति, हे दीश !
हे चराचरविश्वरूपिन् हर ! एतत् जगत् लिङ्गात्मके लिङ्गरूपे
त्वय्येव लयं गच्छति ॥ ११ ॥

पद्यसंग्रहः ।

नत्वा तां परमेश्वरीं शिवकरीं श्रीभारतीं भास्वतीं
 गङ्गातीरनिवासिना सुकविना लोकोपकारार्थिना ।
 नानापण्डितवक्त्रनिर्गतवतां निर्मायते केनचित्
 पद्यानामिह संग्रहोऽमृतकथाप्रस्तावविस्तारिणाम् ॥ १ ॥
 काव्ये भव्यतमेऽपि विज्ञानिवहैरास्त्राद्यमाने मुहु-
 दीषान्वेषणमेव मत्सरजुषां नैसर्गिको दुर्ग्रहः ।
 कासारोऽपि विकाशिमङ्गलचये खिलम्भराले पुनः
 कौञ्चश्च पुटेन कुञ्चितवपुः शम्बूकमन्वेषते ॥ २ ॥

न त्वांत । गङ्गातीरनिवासिना लोकानाम् उपकारार्थिना केन-
 चित् सुकविना तां प्रसिद्धां शिवकरीं कल्याणकरीं भास्वतीं दीप्ति-
 मतीं परमेश्वरीं श्रीभारतीं वाग्देवीं नत्वा प्रणम्य नाना पण्डिताः
 बहवो विद्वांसः तेषां वक्त्रेभ्यः मुखेभ्यः निर्गतवतां निःसृतानाम्
 अमृतकथाप्रस्तावेन प्रीयूषसदृशवाक्यप्रसङ्गेन विस्तारिणां विलुप्तिं
 गतानां पद्यानां लोकानां संग्रहः इह अस्मिन् सन्दर्भे निर्मायते
 कियते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १ ॥

काव्ये इति । विज्ञाननिवहैः विद्वद्वृन्दैः सुष्ठुः पुनः पुनः
 आस्त्राद्यमाने अतएव भव्यतमे अत्युत्तमेऽपि काव्ये मत्सरजुषां विद्वे-
 शिणां दोषान्वेषणमेव नैसर्गिकः स्वाभाविकः दुर्ग्रहः निर्बन्धः ।
 तथाहि विकाशिमङ्गलचये प्रफुल्लकमलनिवहे पुनः खिलन्तः क्रीडन्तः
 मराठाः हंसा अस्मिन् तथाभूते कासारे सरस्यापि कौञ्चः वकः कुञ्चित-
 वपुः सङ्कुचितशरीरः सन् शम्बूकानां तच्छरीरदर्शने अपसरणशङ्कयेति

अतिरमणीये काव्येऽपि पिशुनो दूषणमन्वेषयति ।
 अतिरमणीये वपुषि व्रणमिव मल्लिकानिकरः ॥ ३ ॥
 कीर्त्तिस्वर्गतरङ्गिणीभिरभितो वैकुण्ठमाप्तावितं
 क्षीणीनाथ ! तव प्रतापतपनैः सन्तापितः क्षीरधिः ।
 इत्येवं दयितायुगेन हरिणा त्वं याचितः स्वाश्रयं
 हृत्पद्मं हरये श्रिये स्वभवनं कण्ठं गिरे हस्तवान् ॥ ४ ॥
 रवेः कवेः किं समरस्य सारं ?
 कृषेर्भयं किं किमदन्ति भृङ्गाः ? ।

भावः चञ्चुपुटेन शम्भूकम् अन्वेषते अन्विच्छति । विशेषेण सामान्य-
 समर्थनरूपोऽर्थान्तरव्यासः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २ ॥

अतीति । पिशुनः खड्गः अतिरमणीये काव्येऽपि अतिरमणीये
 वपुषि शरीरे मल्लिकानिकरः व्रणमिव अतमिव दूषणम् अन्वेषयति
 अतुल्यवर्धति । उपमाचङ्कारः ॥ ३ ॥

कीर्त्तीति । हे क्षीणीनाथ ! राजन् ! तव अभितः समन्तात्
 सर्वव्यापिनोभिरिति भावः कीर्त्तिस्वर्गतरङ्गिणीभिः कीर्त्तिमन्द-
 किनीभिः वैकुण्ठम् आप्तावितं व्याप्ताविति भावः न तत्र वस्तुं शक्यते
 इति भावः । तव प्रतापतपनैः प्रतापरविभिः क्षीरधिः क्षीरसमुद्रः
 सन्तापितः उष्णोक्त इत्यर्थः नापि तत्र स्थातुं शक्यते इति भावः ।
 इत्येवं हेतोरिति यावत् दयितायुगेन पत्नीहयेन सङ्केत्यर्थः हरिणा
 नारायणेन त्वं स्वाश्रयं सन्निवासस्थानं याचितः सन् हरये हृत्पद्मं
 हृदयरूपं कमलं श्रिये स्वभवनं गिरे सरस्वत्यै कण्ठं हस्तवान् ।
 त्वं विष्णुभक्तः अश्लोमान् विहांस्येति भावः । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् । रूपकमलङ्कारः ॥ ४ ॥

रवेरिति । रवेः सूर्यस्य कवेः काव्यकर्तुः समरस्य संधानस्य च
 सारं किम् ? कृषेः कृषिकार्यस्य भयं किम् ? भृङ्गाः अनराः किम्

सदा भवं चाप्यभयञ्च केषां ?

भागोरथीतीरसमाश्रितानाम् ॥ ५ ॥

वासः काञ्चनपिञ्जरे वृषकराश्वोजैस्तनूमार्जनं

भक्ष्यं स्वादुरसालदाडिमफलं पेयं सुधाभं पयः ।

पाठः संसदि रामनाम सततं धीरस्य कौरस्य मे

हाहा हन्त ! तथापि जन्मविटपिक्रोडं मनो धावति ॥६॥

उदयति यदि भानुः पश्चिमे दिग्विभागे

विकसति यदि पद्मं पर्वतानां शिखाग्रे ।

अदन्ति खादन्ति ? केषां जनानां सदा भयम् ? केषाञ्च सदा अभयम् ? इति प्रश्नवाक्यानि । भागोरथीतीरसमाश्रितानामिति उत्तरवाक्यम् । तथाहि रवेः सारं भा दीप्तिः । कवेः सारं गोवांशीत्वर्थः । समरस्य सारं रथो रथाह्वयो वीर इत्यर्थः । कषेभ्यस्य ईतो अतिदृष्ट्वा इत्यर्थः, अतिदृष्टिरेनादृष्टिः यत्तथा मूषिकाः खगाः । प्रत्यासन्नाश्च राजानः षड्भेता ईतवः श्रुता इति । भङ्गा रसम् अदन्ति । आश्रितानां सदा भयम् । भागोरथीतीरसमाश्रितानां सदा अभयम् । उपजातिवृत्तम् ॥ ५ ॥

वास इति । धीरस्य कौरस्य शुकस्य मे मम काञ्चनपिञ्जरे स्पर्शनिर्मितपिञ्जरे वासः स्थितिः, वृषस्य राक्षः करान्श्वोजैः करकमलैः तनूमार्जनं शरीरशोषणं, स्वादु सुस्वादं रसालदाडिमफलं भक्ष्यं खाद्यं, सुधाभम् अमृतोपमं पयः जलं पेयं पानीयम् । संसदि सभायां सततं रामनामपाठः । हा हा हन्तेति खेद-रूपकशब्दानां प्रयोगः दुःखातिशयद्योतनार्थः । तथापि इत्थं यौभाष्येऽपीति भावः मनः जन्मविटपिक्रोडं जन्मतद्वेषज्ञं धावति गच्छति । जन्मस्थानममता दुस्वजेति भावः । अप्रसूतप्रशंसा-वह्वारः । शार्दूलविशोद्धितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

प्रचलति यदि मेरुः शीततां याति वङ्गि-
 र्न चलति खलु वाक्यं सञ्जनानां कदाचित् ॥ ७
 निर्वाणदीपे किमु तैलदानं ?
 चोरे गते वा किमु सावधानम् ? ।
 वयोगते किं वनिताविलासः ?
 पयोगते किं खलु सेतुबन्धः ? ॥ ८ ॥
 वरमसिधारा तरुतलवासी
 वरमिह भिक्षा वरमुपवासः ।
 वरमपि घोरे नरके पतनं
 न च धनगवितबान्धवशरणम् ॥ ९ ॥
 कुग्रामवासः कुजनस्य सेवा
 कुभोजनं क्रीधमुखी च भार्या ।

उदयतीति । भातुः सूर्यः यदि पश्चिमे दिग्दिग्भागे उदयति
 उदुगच्छति, पद्मं यदि पर्वतानां शिखाप्ये षट्ङ्गे विकसति, मेरुः
 सुमेरुपर्वतः यदि प्रचलति खलु खलनात् अश्रयति, वङ्गरग्निः यदि
 शीततां शीतत्वम् याति, तथापि सञ्जनानां वाक्यं कदाचित् न
 खलु नैव चलति नान्वया भवतीत्यर्थः । साक्षिनीवृत्तम् । भातु-
 पद्ममेरुवङ्गरग्निभ्यः सञ्जनानाम् आधिक्यवर्धनात् व्यतिरेकालङ्कारः ।
 तदुक्तं इत्येते । आधिक्यसुपमेयस्योपमानान्वयनतायवेति ॥ ७ ॥

निर्वाणोति व्याख्यातं प्राक् ॥ ८ ॥

वरमिति । असिधारा वरम् असिप्रहारेण प्राणत्यागो वर-
 मिति भावः । तरुतलेषु वासः इक्षुमूलेषु वसतिः वरम्, घोरे
 दारुणे नरकेऽपि पतनं वरं मनाक्प्रियमित्यर्थः, धनेव गर्वितः मरुः
 बान्धवः ज्ञातिः एव शरणम् आश्रयः न च वरमित्यनेनान्वयः ॥ ९ ॥

कुग्रामेति । कुचिते ग्रामे वासः, कुजनस्य सेवा, कुभोजनं,

मूर्च्छंश्च पुत्रो विधवा च कन्या

विनाग्निना संदहते शरीरम् ॥ १० ॥

वरं मौनं कार्यं न च वचनमुक्तां यदमृतं

वरं क्लैव्यं पुंसां न च परकलत्राभिगमनम् ।

वरं भैक्ष्याशित्वं न च परधनास्त्रादनसुखं

वरं प्राणत्यागो न च पिशुनवादेश्वभिरतिः ॥ ११ ॥

निःस्त्रो वष्टि शतं शतीं दशशतं लक्षं सहस्राधिपः

सक्षेशः क्षितिपालतां क्षितिपतिश्चक्रेश्वरत्वं पुनः ।

चक्रेशः पुनरिन्द्रतां सुरपतिर्ब्राह्मं पदं वाञ्छति

ब्रह्मा विष्णुपदं हरिः शिवपदं त्वाशावधिं के गताः ? ॥ १२ ॥

ख्यातः शक्रो भगाङ्गो विधुरपि मलिनी माधवी गोपजाती

वेश्यापुत्री वशिष्ठः सरुजपदयमः सर्वभक्ष्यो हुताशः ।

क्रोधसुखी कोपना भार्या, मूर्च्छः पुत्रः, विधवा कन्या च अग्निना
विना शरीरं संदहते सम्यक् दहति ॥ १० ॥

वरमिति । मौनं तूष्णीन्भावः कार्यं वरम्, अन्ततम् अन्ततम्
उक्तं वचनं यत् तत् न च वरम् । पुंसां क्लैव्यं स्त्रीसन्धोगे अक्षम
त्वमिति भावः वरं, परेषां कलत्रेषु स्त्रीषु अभिगमनं न च वरमिति
शेषः । भैक्ष्याशित्वं भिक्षया भोजनं वरं, परधनानाम् आस्त्रादन-
सुखं भोगसुखं न च वरमिति शेषः । प्राणानां त्यागः वरं, पिशुन-
वादेशु दुर्वाक्येषु अभिरतिः अहुरागो न च वरमिति शेषः । शिवं
रिषीष्टतम् ॥ ११ ॥

निःस्त्र इति व्याख्यानं प्राक् ॥ १२ ॥

ख्यात इति । त्रिभुवने वसतां जनानां मध्ये कस्य जनस्य दोषः
न जातः ? सर्वस्यैव जात इत्यर्थः । तथाच शक्रः इन्द्रः भगाङ्गः

व्यासो मत्स्योदरीयः सलवण उदधिः पाण्डवा जारजाता
रुद्रः प्रेतास्त्रिधारी त्रिभुवनवसतां कस्य दोषो न जातः ॥१३

तुरगशतसहस्रं गो-गजानाञ्च लघं

कनकरजतपात्रं मेदिनीं सागरान्ताम् ।

विमलकुलबधूनां कीटिकन्याश्च दद्यात्

न हि न हि सममेतैरन्नदानं प्रधानम् ॥ १४ ॥

कालिदासकविता नवं वयः माहिषं दधि सशर्करं पयः ।

एनमांसमबला च कोमला सम्भवन्तु मम जन्मजन्मनि ॥१५॥

सहस्रधोनिशरीरः ख्यातः प्रविद्धः । जात इति पाठान्तरम् ।

विधुरपि चन्द्रोऽपि मन्दिनः बलह्वी । माधवः कण्यः गोपजातः

गोपपुत्रः । वशिष्ठः वेद्यायाः उर्वश्याः पुत्रः । यमः सृजपदः

सरोगचरणः । कृताशः अग्निः सर्वभक्षः सर्वाणि जन्माणि वसु

तद्योक्तः । व्यासः मत्स्योदरीयः मत्स्योदरे जाताया मत्स्यगन्धायाः

पुत्र इत्यर्थः । उदधिः सस्रुद्रः सलवणः बवणाक्तः । पाण्डवाः

युधिष्ठिरादयः पञ्च जारजाताः उपपतिपुत्राः । रुद्रः रुद्रः प्रेतावां

शवानाम् अस्त्रिधारी कङ्काबधरः । अम्बराष्टकम् ॥ १३ ॥

तुरगेति । तुरगाणाम् अज्ञानं शतसहस्रं गजानां लघुं,

कनकरजतपात्रं स्वर्णरौप्यभाजनं सागरान्तां मेदिनीं तथा विमल-

कुलबधूनां निमलकुलजातनारीणां कीटिकन्याः कीटिसंख्यकाः कन्याश्च

दद्यात् लोक इति शेषः, किन्तु असदानं न हि न हि नैव नैव

एतैः पूर्वोक्तैः दानैः समं तुल्यं, तस्मात् प्रधानं अत्र सर्वेभ्यः दानेभ्य

इति शेषः । मादिनीष्टकम् ॥ १४ ॥

कालिदासेति । कालिदासस्य कविता काव्यं, नवं वयः यौवनं,

माहिष दधि, सशर्करं शर्करावृतं पयः दुग्धम्, एनमांसं हरिचर्मसं,

तथा कोमला सुभारो अबला कान्ता च एताः यम जन्मजन्मनि

प्रतिजन्मोत्थर्यः सम्भवन्तु सुखभा भवन्वित्यर्थः । एषो वृताष्टकम् ॥१५॥

आक्षराणि पठता किमपाठि ?

पाठितोऽपि किमु विस्मृत एव ? ।

इत्यमर्षिजनसंशयदोला-

खेलनां खलु चकार नकारः ॥ १६ ॥

लक्ष्मणसेन उवाच ।

शैत्यं नाम गुणस्तवैव सहजः स्वाभाविकी स्वच्छता

किं ब्रूमः शुचितां भवन्ति शुचयः अर्शेन यस्यापरे ।

किं चातः परमं तव स्तुतिपदं त्वं जीवनं जीविनां

त्वं चेन्नीचपथेन गच्छसि पयः ! कस्त्वां निरोधुं क्षमः ? ॥ १७ ॥

वज्रालसेन उवाच ।

तापो नापगतस्तृषा न च कृशा धीता न धूली तनी-

नाक्षराणीति । आक्षराणि वर्षमात्रा इत्यर्थः पठता जनेन किं न अपाठि ? न पठितं सर्वमेव पठितमित्यर्थः । पाठितोऽपि अध्यापितोऽपि किमु कथं विस्मृत एव, नकारः इत्यम् अर्षिजनानां संशयदोलाखेलनां खलु चकार । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ १६ ॥

शैत्यमिति । शैत्यं शीतत्वत्वं नाम गुणः तव सहज एव स्वाभाविक एव, स्वच्छता नैर्भक्ष्यं तव स्वाभाविकी नैर्बर्गिकी । तव शुचितां विशुद्धतां किं ब्रूमः कथयामः ? यस्तु तव अर्शेन अपरे जनाः शुचयः शुद्धाः भवन्ति । त्वं जीविनां प्राणिनां जीवन्ने जनेनेति जीवनम्, अतः परं तव स्तुतिपदं कोलस्थानं विदुः ? न किमपी-
त्यर्थः । हे पयः ! चेत् यदि त्वं नीचपथेन गच्छसि, तदा कः जनः त्वां निरोधुं निवारयितुं क्षमः शक्तः ? न कोऽपीत्यर्थः । अति-
सूजनं कुषार्गमनोद्यतं पितरं प्रति राजपुत्रस्य लक्ष्मणसेनस्य उक्तिः । अप्रस्तुतप्रशंसाबह्वारः । शाङ्खविज्ञोद्धितं वृत्तम् ॥ १७ ॥

ताप इति । तापः सन्नापः न अपगतः विनष्टः । तृषा

न स्वच्छन्दमकारि कन्दकवलः का नाम केलीकथा ।
दूरोत्क्षिप्तकरेण हन्त करिणा स्पृष्टा नवा पद्मिनी
प्रारब्धो मधुपैरकारणमहो भङ्गारकोलाहलः ॥ १८ ॥

लक्ष्मणसेन उवाच ।

परीवादस्तथ्यो भवति वितथो वापि महताम्
अतथ्यस्तथ्यो वा हरति महिमानं जनरवः ।
तुलोत्तीर्णस्यापि प्रकटितहताशेषतमसो
रवेस्तादृक्तेजो न हि भवति कन्यां गतवतः ॥ १९ ॥

पिपासा न च कथा न च लोभा । तनोः शरीरस्य धूलो न धौता
न क्षाब्धिता । कन्दकवलः पद्मानां मधुमक्षयं स्वच्छन्दं यथा तथा
न अकारि न कतः । केलीकथा विहारकथा का नाम किं वक्तव्यम् ।
नैव प्रस्तुतेति शेषः । हन्त खेदे, दूरात् उत्क्षिप्तः करः येन तथा-
भूतेन करिणा उक्षिप्ता पद्मिनी न वा नैव स्पृष्टा । अहो आश्चर्यं
मधुपैः भ्रमरैः अकारणं निरर्थकं भङ्गारकोलाहलः प्रारब्धः ।
कामपि नीचजातीयं कामिनीं प्रति अतुरागे ससद्यस्तस्य राज्ञः
वल्गावसेनस्य प्रारम्भ एव व्याघाते उक्तिरियम् । अप्रस्तुतप्रशंसा-
वह्वारः । शादू उविक्लौडितं वृत्तम् ॥ १८ ॥

परीवाद इति । परीवादः लोकापवादः तथ्यः सत्यः वितथः
असत्यो वापि भवति, किन्तु अतथ्यः असत्यः तथ्यः सत्यो वा जन-
रवः महतां जनानां महिमानं हरति नाशयति । तुलोत्तीर्णस्यापि
तद्वाराशिमतिक्रान्तस्यापि अतुपमस्यापीति ध्वनिः । प्रकटितेन प्रकाशेन
उदयेनेति वावत् वृत्तम् अशेषं तमः अन्वकारः अज्ञानश्चेति ध्वनिः
यैव तथाभूतस्य किन्तु कन्यां कन्दारशिं कुमारीश्चेति ध्वनिः । गत-
वतः रवेः सूर्यस्य तादृक् तथाभूतं तद्वारस्थितस्येति भावः तेजः
प्रभावश्चेति ध्वनिः न हि भवति । शिखरिणीवृत्तम् ॥ १९ ॥

राजीवाच ।

सुधांशोर्जातियं कथमपि कलङ्कस्य कणिका
 विधातुर्दोषोऽयं न च गुणनिधेस्तस्य किमपि ।
 स किं नात्रेः पुत्रो न किमु हरचूडार्चनमणि-
 नं वा हन्ति ध्वान्तं जगदुपरि किं वा न बसति ॥२०॥
 इति श्रीकविभट्टकृतः पद्यसंग्रहः समाप्तः ।

महापद्यम् ।

अस्थिवद्भिवच्चैव शङ्खवद्वक्त्रत्तथा ।
 राजन् ! तव यशो भाति पुनः सत्र्यासिदन्तवत् ॥ १ ॥

सुधांशोरिति । सुधांशोश्चन्द्रस्य इयं कलङ्कस्य कणिका अल्पः
 कलङ्क इत्यर्थः जाता, अयं तादृशस्य कलङ्कचरणास्मिन् भावः विधातुः
 दैवस्य दोषः, दैवाधीनः कलङ्कः न तु वास्तव इति भावः । गुण-
 निधेः अशेषगुणाकरस्य तस्य किमपि दोषकारणमित्यर्थः न च
 अस्तीति शेषः । सः सुधांशुः अत्रेः महर्षेः पुत्रः किं न ? अपि तु
 अत्रिपुत्र एवेत्यर्थः । हरस्य चूडाया अर्चनमणिः पूजनरत्नं किमु
 न ? अपि तु चूडार्चनरत्नमेवेत्यर्थः । ध्वान्तं तिमिरं न वा हन्ति
 नाशयति ? इत्येवेत्यर्थः, किं वा जगताम् उपरि न बसति ?
 अपि तु बसत्येवेत्यर्थः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ २० ॥

अस्थिवदिति । हे राजन् ! तव यशः अस्थिवद् कङ्कालवत्,

कालिदास इमं श्लोकं स्वकवित्वस्य गोपकम् ।
 लिखित्वा प्रददौ पत्रं कश्यपे शङ्कराय वै ॥ २ ॥
 पठित्वा शङ्करः श्लोकं प्रहसन् कौतुकाय तत् ।
 पत्रं करे समादाय सानन्दस्वरया तदा ॥ ३ ॥
 कालिदासेन सहितो भोजराजसभां गयी ।
 अथ दृष्ट्वा स राजानमाशिषं प्रजगाद् ह ॥ ४ ॥

—

राजन् ! अभ्युदयोऽस्तु शङ्करकवे ! किं पत्रिकायामिदं ?
 पद्यं—कस्य ? तत्रैव कीर्तिरचना तत् पठ्यतां—पद्यते ।
 किन्त्वासामरविन्दसुन्दरदृशां द्राक् चामरान्दीक्षना-
 दुद्वेष्टद्भुजवसिकङ्कणभणञ्कारः क्षणं वार्यताम् ॥ ५ ॥

दधिवत्, शङ्कवत्, तथा पकवत् पुनः किञ्च सन्त्यासिनां दण्डवत् भाति
 राजते । अतुष्टुवृत्तम् ॥ १ ॥

कालिदास इति । कालिदासः स्वकवित्वस्य गोपकम् इमं
 श्लोकं लिखित्वा शङ्कराय कश्यपे पत्रं प्रददौ । अतुष्टुवृत्तम् ॥२॥

पठित्वेति । तदा शङ्करः कविः श्लोकं पठित्वा प्रहसन् सन्
 कौतुकाय तत् पत्रं करे हस्ते समादाय गृहीत्वा सानन्दः सन्
 स्वरया कालिदासेन सहितः भोजराजस्य सभां गयी । अथानन्तरं
 स कविः राजानं दृष्ट्वा आशिषं प्रजगाद् प्रोवाच । युग्मम् । अतुष्टुवृ-
 त्तम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

राज्ञिति । हे राजन् ! अभ्युदयः सङ्गृह्यस्व अस्तु तत्रेति
 शेषः, हे शङ्करकवे ! पत्रिकायां किमिदम् ? राजोक्तिरियम् ।
 पद्यम् इति कवेर्वाक्तिः । कस्य ? पद्यमिति शेषः । राजोक्तिरियम् ।
 तत्रैव कीर्तिरचना इति कवेर्वाक्तिः । तत् तदा पद्यताम् इति

महाराज ! श्रीमन् ! जगति यशसा ते धवलिते

धयःपारावारं परमपुरुषोऽयं नृगयते ।

कपटीं कैलासं करिवरमथोऽयं कुलिशभृत्

कलानाथं राहुः कमलभवनी हंसमधुना ॥ ६ ॥

नीरक्षीरे गृहीत्वा सकलखगधतीन् याति नालैकजम्भा

तक्रं धृत्वा कराब्जे सकलजलनिधीन् चक्रपाणिर्मुकुन्दः ।

सर्वानुद्धृत्य शैलान्दहति पशुपतिर्भालनेत्रेण पश्यन्

व्यासा त्वकीर्त्तिकान्ता सकलवसुमतीं भोजराज ! क्षितीन्द्र ! ७

राजोक्तिः । पश्यते इति शङ्करकविभाषिण्य काण्डिकाश्लोक्तिः ।

किन्तु द्राक् भाटिति सास्त्रतमिति भावः अरावन्दुन्दरद्वयं प्रहृजा-
क्षीणाम् आसां किङ्करीणामिति शेषः चामराणाम् आन्दोलनात्
सञ्चाननात् उद्वेलनीनां चलनीनां भुजवल्लीनां बाल्लतानां कङ्कण-
भणत्कारः करभूषणव्यक्तानिविशेषः क्षणं मत्पठनकालपर्यन्तं
वार्यतां निषिध्यतां येन भवता श्रूयते इति भावः । शार्ङ्गविक्री-
डितं दृत्तम् ॥ ५ ॥

महाराजेति । हे श्रीमन् महाराज ! ते तव यशसा जगति
धवलिते श्वेतीकृते सति अधुना अयं परमपुरुषः नारायणः धयः-
पारावारं क्षीरसागरं, कपटीं हरः कैलासम्, अयं कुलिशभृत् वल्की
इन्द्रः करिवरम् ऐरावतं, राहुः कलानाथं चन्द्रं, तथा कमलभवनः
पद्मयोनिः ब्रह्मा हंसं स्वराजनिमिति भावः नृगयते अन्विच्छति, सर्वं
जगतः श्वेतीभूतत्वात् श्वेतवस्तूनां क्षीरसागरादीनां तदन्वर्त्तनत्वेन
सार्गणसुचितमेवेति भावः । आन्निमानसङ्कारः । शिखरिणीदृत्तम् ॥ ६ ॥

नीरक्षीरे इति । हे क्षितीन्द्र भोजराज ! तव कीर्त्तिकान्ता
कीर्त्तिदेवी सकलवसुमतीं समयं पृथिवीं व्याप्ता आक्रम्य स्थिते-
त्यर्थः । तथाहि नालैकजम्भा कणवसुणावजः ब्रह्मेत्यर्थः नीरक्षीरे

श्रीमद्राजशिखामणे ! तुल्यमितुं धाता त्वदीयं यशः
 कैलासञ्च निरीक्ष्य तत्र कथुतां तत्पूर्तये पर्यधात् ।
 उच्चाणं तदुपर्युमासहचरं तन्मूर्ध्नि गङ्गाभरं
 तस्याग्रे फण्डिपुङ्गवं तदुपरि स्फारं सुधादीधितिम् ॥ ८ ॥
 अपायिं मुनिना पुरा पुनरमायि मर्याद्विद्या

अर्द्धदुग्धे स्तब्धोत्पा बलवान् क्षमपतीन् पक्षिणः याति गच्छति बक्र-
 पाणिः सुकुन्दः नारायणः कराजो करबलके तक्रं धृत्वा नीत्वा सक-
 बान् जलनिधीन् यातोत्पनेन सम्बन्धः । पशुपतिः हरः सर्वान्
 शैकान् उद्धृत्य उत्पास्य भाजनेत्पेण जलाटनयनेन पश्यन् चन् टडति
 भस्मीकरोति । तत्र कीर्त्या सर्वस्य जगतः श्वेतीभूतत्वात् पक्षिणः
 हंसः क इति विज्ञातं नीरक्षीरग्रहणं नीरक्षीरसंयोगे हंसाः नीरं
 त्यक्त्वा नीरमेव स्तब्धत्वोति भावः, हंसः क्षीरनिवासाश्च इति द्रष्टव्यम् ।
 जलनिधिषु श्वेतीभूतेषु कः क्षीरनिधिरिति विज्ञातं तक्रग्रहणं तक्र-
 संयोगे वास्तवस्य क्षीरनिधेर्विकृतत्वसम्भवादिति भावः । पर्वतेषु श्वेती-
 कृतेषु तेषां भस्मीकरणेन रजतपर्वतस्य कैलासस्य ज्ञानं भवति तस्य
 रजतमयत्वात् भस्मत्त्वाभाव इति भावः । अग्धराष्टसम् । भ्रान्ति-
 मानसङ्कारः ॥ ७ ॥

श्रीमदिति । हे श्रीमन् राजशिखामणे ! धाता विधाता
 त्वदीयं यशः कीर्तिं तुल्यितुं कैलासं तत्र कथुतां तव यशस्तोषने,
 असामर्थ्यञ्च निरीक्ष्य विविच्येत्यर्थः तस्य कैलासस्य पूर्वये पूर्णवास
 तदुपरि तस्य कैलासस्य उपरि उच्चाणं घटं तदुपरि उन्नासहचरं
 हरं तस्य मूर्ध्नि शिरसि गङ्गाभरं गङ्गाप्रवाहं तस्याग्रे फण्डिपुङ्गवं
 नागराजं तदुपरि तस्य हरस्य उपरि शिरसीत्यर्थः स्फारं विशालं
 सुधादीधितिं चन्द्रं पर्यधात् समर्पयत् अस्वापवदित्यर्थः । शार्दूल-
 विष्क्रीडितं दृश्यम् ॥ ८ ॥

अपायीति । हे वसुधापते ! पृथिवीपाद ! तव यशोऽम्बुधिः

अतारि कपिना पुरा पुनरदाहि लङ्कारिणा ।

अमन्वि सुरवैरिणा पुनरमन्वि लङ्कारिणा

क नाम वसुधापते ! तव यशोऽम्बुधिः क्षाम्बुधिः ॥६॥

स्वस्ति श्रीभोजराज त्रिभुवनविजयी धार्मिकः सत्यवादी

पिता ते मे गृहीता नवनवतियुता रत्नकोटिर्मदीया ।

तां त्वं मे देहि शीघ्रं सकलबुधजनैर्ज्ञायते सत्यमेतत्

नो वा जानन्ति केचिन्नवकृतमिति चेद् देहि अक्षं ततो मे १०

कीर्त्तिःसद्यः क नाम अम्बुधिः सद्यश्च क ? नानबोः साम्बं
युज्यते इति भावः । तत्रार्थाह सद्यः पुरा पूर्वं सुनिना अगस्त्येन
अपायि पीतः गण्डूषेणोत शेषः । अयन्तु तव यशोऽम्बुधिस्तथा
नेति भावः । मय्यांदया वीमया पुनः असायि परिमितः । अयन्तु
यशोऽम्बुधिर्न परिमीयते इति भावः । पुरा पूर्वम् अरिणा यत्तु च्चा
कपिना अतारि तीर्थः, लङ्का पुनः अदाहि भस्मीकृतत्वर्थः । नायं
केनापि तीर्थ इति भावः । सुरवैरिणा नारायणं अमन्वि मचितः ।
अयन्तु यशोऽम्बुधिः न केनापि मचित इति भावः । लङ्कारिणा
रामेण पुनः अमन्वि बहः । अयन्तु यशोऽम्बुधिः न तथेति भावः ।
विषमालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । विरूपयोः सङ्कटना या च तद्विषमं
मतमिति । पृथ्वीपत्तम् ॥ ६ ॥

* स्वस्तीति । अस्ति शुभमस्तु, हे श्रीभोजराज ! त्वं त्रिभुवन-
विजयी धार्मिकः सत्यवादी च । ते तव पिता मे मम वकाशादिति
शेषः मदीया नवनवतियुता रत्नानां कोटिः-गृहीता, त्वं तां रत्न-
कोटिं मे मम शीघ्रं देहि । त्वयमिति पाठान्तरम् । सकलबुधजनैः
श्वैः विदग्भिः तव सभाहर्देदिति शेषः ज्ञायते, एतत् मदुक्तं सत्यम् ।
वा बहि वा केचित् नो जानन्ति, तदा नवकृतमेतत् पद्यमिति चेत्
ततः तदा मे मद्यं अक्षं अक्षसंख्यकसद्यः देहि । भोजराजस्य तवः

मा गाः प्रत्युपकारकातरधिवा वैशुख्यमाकर्णय
 श्रीकर्षाटवसुन्धराधिप ! सुधासिक्तानि सूक्तानि मे ।
 वर्यन्ते कति नाम नार्षंवनदीभूगोसविन्ध्याटवी
 भञ्जामासतचन्द्रमप्रभृतयस्तेभ्यः किमाप्तं मया ॥ ११ ॥

इति श्रीमहाकविकालिदासकृतं महापद्यघटकं
 समाप्तम् ।

—

सभासदः पण्डिता आसन्, तेषु एकः श्रुतिधरः, द्वितीयः द्विश्रुतिधरः
 तृतीयः त्रिश्रुतिधरः । राजा स्वयं पठःश्रुतिधरः आसीत् । स
 राजा प्रतिज्ञातवान् यः कश्चित् नूतनं पद्यं मे आवयति तस्मै अहं
 लक्षसुह्रां दास्यामीति । ततश्च यः कश्चन कविः तत्सकाये नूतनं
 श्लोकं रचयित्वा आवयति, तं राजपठुषीः सभासदः कबिहस्तात् श्रुत्वेव
 क्रमेण तं श्लोकं पठन्ति, पुरातनमिति उच्यन्ति च । ततश्च कालि-
 टास्येन कौयलं कृत्वा पद्यमिदं तत्सकाये पठितमिति किंवदन्ती-
 भूवते । अग्वराहकम् ॥ १० ॥

मा गा इति । हे भोजराज इत्यध्यायं, प्रत्युपकारे कातरा
 विमूढा धीः सतिः तया वैशुख्यं पराङ्मुखत्वं मा गाः न गच्छ, प्रत्यु-
 पकारकरणे अविच्छावशात् मां प्रति विशुद्धो न भवेति भावः । हे
 श्रीकर्षाटवसुन्धराधिप ! सुधासिक्तानि मे मम सूक्तानि शोभनानि
 वचनानि आकर्षय शृणु । कति नाम नार्षंवाः सुहृदाः नद्यः
 भूगोहाः विन्ध्याटवी विन्ध्यपर्वतकाननं भञ्जामासताः चन्द्रमःप्रभृतयः
 न वर्यन्ते ? अपि तु सर्वे एव वर्यन्ते । तेभ्यः वर्धितेभ्यः मया किं
 आप्तं लब्धं न किमपीत्यर्थः । मया तव कीर्तिवर्धना कृतेति न
 पुरस्कारमर्थये अपि तु मदुक्तं श्रोतव्यमेवेति भावः । यादृच-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११ ॥

—

सुकुन्दमाला ।

वन्दे सुकुन्दमरविन्ददलायताक्षं
 कुन्देन्दुशङ्खदमनं शिशुगोपवेशम् ।
 इन्द्रादिदेवगणवन्दितपादपीठं
 इन्द्रावनालबमहं वसुदेवसूनुम् ॥ १ ॥
 श्रीवज्रभेति वरदेति द्वापरैति
 भक्तिप्रियेति भवतुषुठनकोविदेति ।
 नाथेति नागशयनेति जगन्निवासे-
 त्यासापिनं प्रतिदिनं कुरु मां सुकुन्द ! ॥ २ ॥

वन्दे इति । सुकुन्दं अरविन्ददलायताक्षं पद्मपद्मापविशाख-
 लोचनं कुन्दवत् इन्दुवत् यङ्गवच्च दमनाः इत्या यथा तथोक्तं शिशु-
 गोपवेशं गोपवासकवेशम् इन्द्रादिदेवगणैः वन्दितं पादपीठं यथा
 तथाभूतं इन्द्रादिनालबं इन्द्रावनवासिनं वसुदेवसूनुं वासुदेवं सुकुन्दं
 वन्दे प्रथमानि । वसन्तविक्रकं वृत्तम् ॥ १ ॥

श्रीवज्रभेति । हे सुकुन्द ! त्वं मां श्रीवज्रम रमाकाल
 इति, वरद अमीष्टप्रद इति, द्वापर दयामय इति, भक्तिप्रिय इति,
 भवतु संसारस्य सुषुठने विमोचने कोविद कुशल इति, नाथ आनिम्
 इति, नागशयन अनन्तशायिन् इति, तथा जगन्निवासे जगदाधार
 इति प्रतिदिनम् आसापिनं कीर्तनकं कुरु । वसन्तविक्रकं वृत्तम् ॥ २ ॥

जयति । अयं देवकीनन्दनः देवः जयतु जयतु सर्वोत्कर्षेण
 वसेतामित्यर्थः । इण्डिवंशप्रदीपः यदुवंशोऽजयत्कदः जयतुः जयतु जयतु ।
 मेघश्यामलः मेघवत् श्यामवर्णः कोमलम् अङ्गं यथा तथाभूतः ।

जयतु जयतु हेबो देवकीनन्दनोऽयं
 जयतु जयतु कृष्णो वृंष्टिावंग्रप्रदीपः ।
 जयतु जयतु मेघश्यामलः कीमलाङ्गी
 जयतु जयतु पृथ्वीभारनाथो मुकुन्दः ॥ ३ ॥
 मुकुन्द ! मूर्ध्ना प्रणिपत्य याचे
 भवन्तमेकान्तमियन्तमर्थम् ।
 अविस्मृतिस्त्वञ्चरणारविन्दे
 भवे भवे मेऽस्तु तव प्रसादात् ॥ ४ ॥
 श्रीगोविन्दपदाभोजमधुनी महदद्भुतम् ।
 यत्पायिनो न मुञ्चन्ति मुञ्चन्ति यदपायिनः ॥ ५ ॥
 नाहं वन्दे तव चरणयोर्द्वन्द्वमद्वन्द्वहेतोः
 कुम्भीपाकं गुरुमपि हरे ! नारकं नापनेतुम् ।

अन्यत् 'सुगमम् । पृथ्वीभारनाथो भूभारहरणार्थमवतीर्थ इति
 भावः । अन्यत् सुगमम् । जालिनीष्टम् ॥ ३ ॥

सुकुन्देति । हे सुकुन्द ! भवन्तं मूर्ध्ना शिरसा प्रणिपत्य इत्यन्तस्तु
 एतावन्तम् अर्थम् एकान्तं नितरां याचे प्रार्थये । किमित्याह अवि-
 स्मृतिरिति, तव प्रसादात् भवे भवे इति जन्म इत्यर्थः मे मम तव
 चरणारविन्दे अविस्मृतिः स्मृतिरित्यर्थः अस्तु भवत । उपेन्द्रवज्जा-
 इत्यम् ॥ ४ ॥

श्रीति । श्रीगोविन्दस्य पदाभोजे यत् मधु तस्य महत् अद्भुतः
 सामर्थ्यामिति शेषः, यत्पायिनः यस्य मधुनः पायिनः पानकर्त्तारः ।
 मुञ्चन्ति न लज्जन्ति तत् मध्विति शेषः, यदपायिनः यस्य पानाकारिणः
 सुञ्चन्ति लज्जन्ति तत् पादं नेच्छन्तीति भावः । अहदुद्भुत्तम् ॥ ५ ॥
 नाहमिति । हे हरे ! अहम् अद्वन्द्वहेतोः द्वन्द्वं शीतोष्णादि-

रम्या रामा मृदुतनुवता नन्दने नापि रन्तुं
भावे भावे हृदयभवने भावयेऽहं भवन्तम् ॥ ६ ॥
नास्था धर्मे न वसु-निचये नैव कामोपभोगे
यद्भाष्यं तद्भवतु भगवन् ! पूर्वकर्मानुरूपम् ।
एतत् प्रार्थ्यं मम बहुमतं जन्मजन्मान्तरेऽपि
त्वत्पादाश्वोरुहयुगगता निखला भक्तिरस्तु ॥ ७ ॥

दिवि वा भुवि वा ममास्तु वासो
नरके वा नरकान्तक ! प्रकामम् ।
अवधीरितशारदारविन्दी
चरणीं ते मरणेऽपि चिन्तयामि ॥ ८ ॥

दुःखगच्छिष्वाता तत्परित्यागहेतोः सुकृतेतोरिति भावः न, कस्मी-
पाकं गुरुं सञ्चालनमपि नरकम् अपनेतुं न, नन्दने देवोद्याने मृदु-
तनुवताः कोमलाङ्गीः रम्याः मनोहारिणीः रामाः कान्ताः रन्तुं
नापि, तत्र चरणयोर्द्वन्द्वं पदयुगलं यन्दे, अहं भावे भावे जन्मान्नि
जन्मानि हृदयभवने भवन्तं भावये चिन्तये । प्रतिजन्मो भवत्स्मरण-
कामनया भवन्तं वन्दे इति भावः । मन्दाक्रान्ताद्यत्तम् ॥ ६ ॥

नास्थेति । हे भगवन् ! धर्मे वेदादिविधौ न, वसुनिचये धन-
सञ्चये न, कामोपभोगे विषयसम्भोगे नैव, आस्था यत्रः ममेति
शेषः, पूर्वकर्मानुरूपं प्राक्तनकर्माधीनं यत् भाष्यं भवितव्यं तत्
भवतु । एतत् मम बहुमतं प्रार्थ्यं निश्चयीयं यत् जन्मजन्मान्तरे-
ऽपि तव पादाश्वोरुहयुगगता निखला भक्तिः अस्तु मे इति शेषः ।
मन्दाक्रान्ताद्यत्तम् ॥ ७ ॥

दिवीति । हे नरकान्तक ! नरकरिपो ! दिवि वा स्वर्गे वा, भुवि
वा पृथिव्यां वा, नरके वा, मम प्रकामं मय्यक् वासोऽस्तु, किन्तु मर-
णेऽपि मृतकालेऽपि अवधीरिस्व यत्प्राप्तं निजिर्जितमित्यर्थः शारदं

सरसिजनयने सशङ्खचक्रे
 मुरभिदि मा विरमेह चित्त ! रन्तुम् ।
 सुखतरमपरं न जातु जाने
 हरिचरणस्मरणामृतेन तुष्यम् ॥ ८ ॥

मा भैर्मन्द मनो विचिन्त्य बहुधा यामीचिरं यातना
 नैवामी प्रभवन्ति पापरिपवः स्वामी ननु श्रीधरः ।
 आलस्यं व्यथनीय भक्तिसुलभं ध्यायस्व नारायणं
 लोकस्य व्यसनापनोदकरणे दासस्य किं न क्षमः ? ॥१०॥
 भवजलधिगतानां हन्द्वाताहतानां
 सुत-दुहित-कलत्रताणभाराहतानाम् ।

शरत्काञ्चीनम् अरविन्दं कमलं याभ्यां वधाभूतो ते तव चरणौ
 चिन्तयामि ॥ ८ ॥

सरसिजेति । हे चित्त ! सरसिजनयने पद्मनेत्रे सशङ्खचक्रे
 शङ्खचक्रधारिणि इह अस्मिन् मुरभिदि कण्ठे रन्तुं विहर्तुं मा
 विरम विरतं मा भव । हरिचरणस्मरणमेव अमृतं तेन तस्यम्
 अपरं सुखतरम् अत्यन्तसुखं जातु कदाचित् न जाने ॥ ८ ॥

येति । हे मन्द मूढ मनः ! चिरं बहुधा विविधाः याचीः
 यमसम्बन्धिनीः यातनाः विचिन्त्य मा भैः भयं मा क्रुह । असी
 पापरिपवः पापरूपाः शत्रवः नैव प्रभवन्ति नैव यातनां दातुः
 क्षमार्थाः भवन्ति । ननु यतः श्रीधरः कृष्णः स्वामी प्रभुरस्ति तवेति
 शेषः । तस्मात् आलस्यं व्यथनीय परित्यज्य भक्तिसुलभं नारायणं
 ध्यायस्व चिन्तय । स नारायणः दासस्य लोकस्य जनस्य व्यसनं
 विपत् वञ्च्य अपनोदः निवारणं तस्य करणे किं न क्षमः न शक्तः ?
 अपिपुत्र शक्त इवेत्यर्थः । शार्दूलबिक्रीडितं वृक्षम् ॥ १० ॥

भवेति । विष्णु रेव प्रीतः जलवानविशेषः इकः केवलः भव-

विषमविषयतोये मञ्जतामङ्गवानां

भवति शरणमेको विष्णुपीती नराणाम् ॥ ११ ॥

रक्षसि निपतितानां मोहजालावृतानां

जननमरुषदोखादुर्गसंसर्गकाणाम् ।

शरणमशरणानामेक एवातुराणां

कुशलपथनियुक्तचक्रपाणिर्नराणाम् ॥ १२ ॥

अपराधसहस्रसङ्कुलं पतितं भीमभवार्षवीदरे ।

अगतिं शरणागतं हरे ! कृपया केवलमात्मसात् कुरु ॥ १३ ॥

जलधिगतानां संसाररूपसागरपतितानां इत्थं शीतोष्णादिदुःखमेव
वातः वायुः तेन आहतानां बाधितानां सुतानां पुत्राणां दुहितृणां
कन्यानां कलत्राणां पत्नीनां त्राणं रक्षयमेव भारः तेन आहतानां
व्यावृत्तानां विषमः दुरतिक्रम इति यावत् विषयः स्रक्चन्दनवनिता-
दिरूप एव तोयं जलं तस्मिन् मञ्जतां विचरताम् अङ्गवानां पार-
नमनाच्चमायासिति यावत् नराणां शरणम् आश्रयः भवति ।
रूपकमलङ्कारः । साक्षिनीदत्तम् ॥ ११ ॥

रजसीति । कुशलपथे मङ्गलमार्गे नियुक्तः एक एव चक्रपाणिः
कृष्णः रजसि रजोगुणव्यापारे रागद्वेषादिरूपे निपतितानां मोह-
जालेन अज्ञाननिचयेन आहतानां जननमरुषमेव दोखा सैव दुर्गं
दुःखाकरस्थानं तस्मिन् संसर्गः येषां तथोक्तानां, स्वार्थे कप्रत्ययः ।
अशरणानां निराश्रयाणाम् आतुराणां क्लिष्टानां नराणां शरणम्
आश्रयः । रूपकमलङ्कारः । साक्षिनीदत्तम् ॥ १२ ॥

अपराधेति । हे हरे ! अपराधसहस्रेण सङ्कुलं व्याप्तमिति
भावः भीमः भयङ्करः भवः संसार एव अर्थवः सस्रष्टः तस्मोदरे
अभ्यन्तरे पतितम् अगतिं निराश्रयं शरणागतं जज्ञमिति शेषः कृपया
अतुल्यमवा केवलम् आत्मसात् कुरु आधीनं कुर्वित्थर्थः ॥ १३ ॥

मा मे स्त्रीत्वं मा च मे स्यात् कुभावो
 मा मूर्खत्वं मा कुदेशेषु जन्म ।
 मिथ्यादृष्टिर्मा च मे स्यात् कदाचित्
 जातौ जातौ विष्णुभक्तो भवेयम् ॥ १४ ॥

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैश्च
 बुद्ध्यात्मना वानुसृतिप्रमादात् ।
 करोमि यद्यत् सकलं परस्मै
 नारायणायैव समर्पयामि ॥ १५ ॥

यत् कृतं यत् करिष्यामि तत् सर्वं न मया कृतम् ।
 त्वया कृतन्तु फलभुक् त्वमेव मधुसूदन ! ॥ १६ ॥

नेति । मे मम स्त्रीत्वं नारीत्वं मा, मे मम कुभावः कुक्षित-
 भावश्च मा, तथा मूर्खत्वं अज्ञत्वं मा, कुदेशेषु जन्म मा स्यात्
 न भवत्वित्यर्थः । तथा कदाचित् मे मम मिथ्यादृष्टिः नास्तिकता च
 मा स्यात् न भवतु, मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकनेत्मरः । जातौ जातौ
 जन्मनि जन्मनि अहं विष्णुभक्तः भवेयम् । शब्दिनीष्टम् ॥ १४ ॥

कायेनेति । कायेन शरीरेण वाचा मनसा इन्द्रियैः चक्षुरादि-
 भिश्च बुद्ध्या आत्मना वा अनुसृतिः अनुसरणम् अन्यकृतकार्यं स्मृत-
 करणमिति भावः, प्रमादः अनवधानता च तद्वशात् यत् यत् करोमि,
 तत् सकलं परस्मै परमात्मने नारायणाय एव समर्पयामि । उप-
 जातिष्टम् ॥ १५ ॥

वदिति । हे मधुसूदन ! यत् कृतं ममेति शेषः, यच्च करि-
 ष्यामि, तत् सर्वं मया न कृतं, त्वया कृतन्तु कृतमेव, तथाचोक्तं,
 जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्तिर्जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः । त्वया
 हृषीकेश हृदि स्थितेन यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमीति । अतः
 त्वमेव फलभुक् पापपुण्यफलबोर्भोक्तव्यः । अनुसृष्टम् ॥ १६ ॥

भवजलधिममार्धं दुस्तरं निस्तरेयं
 कथमहमिति चेतो मास्य नाः कातरत्नम् ।
 सरसिजदृशि देवे तावकी भक्तिरेका
 नरकमिदि निषण्णा तारयिष्यत्यवश्यम् ॥ १७ ॥
 दृष्ट्वातोये मदनपवनोद्भूतमोहोर्मिमाली
 दारावर्त्ते नयनसहजग्राहशङ्काकुले च ।
 संसाराख्ये महति जलधी मज्जतां नस्त्रिधामन् !
 पादाभोजे वरद ! भवतो भक्तिभावे प्रसीद ॥ १८ ॥
 पृथ्वीरेणुरणुः पयांसि काण्डिकाः फल्गुः स्फुलिङ्गो लघुः

भवेति । हे चेतः ! कथम् अहम् अगाधम् अतल्लस्यम् अत-
 एव दुस्तरम् अपारं भवजलधिं संसारसागरं निस्तरेयम् इति हेतोः
 कातरत्वं मास्य नाः व्याकुलं न भवेत्यर्थः । सरसिजदृशि कमलनयने
 नरकमिदि नरकान्तके देवे नारायणे इति भावः । 'निषण्णा स्थिता
 एका अद्वितीया तावकी त्वदीया भक्तिः अवश्यं तारयिष्यति उद्धरि-
 ष्यति त्वामिति शेषः । मालिनीवृत्तम् ॥ १७ ॥

दृष्ट्वाति । हे त्रिधामन् ! त्रिविक्रम ! हे वरद ! दृष्ट्वा
 वासना तोयं जलं वस्य तयोक्ते मदनः काम एव पवनः तेन उद्धृता
 उद्धापिता मोहा एव जर्ममाणाः तरङ्गराजयः यस्मिन् तादृशे,
 दाराः कलत्राणि आवर्त्ताः भ्रमयन्त्यत्र तथाभूते शसनः बभ्र एव
 सहजः स्वभावजातः पादः जलजन्तुभेदः तस्मात् या शङ्का भयं
 तया व्याकुले संसाराख्ये संसारनासाद महति जलधी मज्जतां निप-
 ततां नः अस्माकं भवतः पादाभोजे वरदकमले भक्तिभावे प्रसीद
 प्रसन्नो मया । भवच्चरण्यारविन्दभक्तिरेव संसारनिवृत्तरथे गतिरिति
 भावः । मालिनीवृत्तम् ॥ १८ ॥

पुनरागतः । अत्र श्रीपादपदाभोजे दृष्टे चेतो पृथ्वीरेणुः अणुः

तेजो निःश्वसनं मरुत्तनुतरं रन्ध्रं सुस्रज्जं नभः ।
 शुद्रा रुद्रपितामहप्रभृतयः क्रीटाः समस्ताः सुरा
 दृष्टे यत्र च तारकी विजयते श्रीपादधूसीकषः ॥१९॥
 आम्नायाभ्यसनान्वरण्यरुदितं कृच्छ्रव्रतान्यन्वहं
 मेदच्छेदपदानि पूर्णविधयः सर्वं कृतं भस्मनि ।
 तीर्थानामवगाहनानि च गजज्ञानं विना वत्पद्-
 हन्दाभोरुहसंस्तुतिं विजयते देवः स नारायणः ॥२०॥

अन्वसः अतिवधुरित्वर्थः पर्याधि जडानि कणिकाः अतिवधु-
 र्त्वर्यः तेजः ज्योतिः फल्गुः अक्षरः स्फुटिकः कषः यस्य तादृगम्
 अतएव वधुः तच्छमित्यर्थः । मरुत् वायुः निःश्वसनं निःश्वासमात्रम्
 अतितृच्छमित्यर्थः । नभः आकाशं तनुतरं सुस्रज्जं रन्ध्रं
 छिद्रम् अकिञ्चिदिति भावः पञ्च मन्त्राभूतानि अतितृच्छानीति सर्व-
 निष्कर्षः । रुद्रपितामहप्रभृतयः शिवविरिञ्चिप्रभृतयः समस्ताः सुराः
 देवाः शुद्राः क्रीटाः क्रीटतुल्या इति यावत् प्रतीयन्ते इति शेषः
 सः तारकः संबारतरणकारी श्रीपादधूसीकषः भगवन्वरणरेणुविन्दुः
 विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १९ ॥

आम्नायेति । यस्य पदहन्नेव अन्धोरुहं पद्मं तस्य संस्तुतिं
 सम्यक् स्तवनं विना आम्नायस्य वेदस्य अभ्यसनानि पुनःपुनरनुवीच-
 नानि अरण्यरुदितं वनेषु रोदनं निष्कृतानीति भावः । अन्वहं
 मत्तं कृच्छ्रव्रतानि क्लेशसाध्यनि चान्द्रायणादीनि मेदसां छेदपदानि
 अयश्चानानि केवलं शरीरक्षयकराणीति यावत् । पूर्णं आतादि-
 कर्म, पूर्णं आत्मादिकर्मण्यीत्यमरः । तस्य विधयः अनुष्ठानानि भस्मनि
 कृतं सत्यं निष्कृतानीति भावः । तीर्थानां पुण्यक्षेत्राणाम् अवगाह-
 नानि च गजज्ञानं इक्षिज्ञानं जडवेदित्वात्तमिति भावः, च देवः
 नारायणः विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्
 ॥ २० ॥

आनन्द गोविन्द मुकुन्द राम
 नारायणान्त निरामयेति ।
 वक्तुं समर्थोऽपि न वक्ति कश्चिद्
 अहो जनानां व्यसनानि मोक्षे ॥ २१ ॥

श्रीरामरतरङ्गश्रीकरासारतारकितचारुमूर्तये ।
 भोगिभोगशयनीयशायिने माधवाय मधुविद्विषे नमः ॥ २२ ॥

इति श्रीकुलशेखरेण राम्ना विरचिता
 मुकुन्दमाला समाप्ता ।

आनन्देति । आनन्देत्यादि सम्बोधनपदम् । इति वक्तुं
 समर्थोऽपि कश्चित् न वक्ति नोच्चरति । अहो आह्वयं खेदसूचकं
 वा, जनानां मोक्षे भवमोक्षने इति यावद् व्यसनानि प्रबिबन्धाः ।
 आनन्दादिनामोच्चारणे कृते एव भवसुक्तिर्भवति, किन्तु लोकस्य दोर्भा-
 ग्यात् सुखे तद्भाष नायातीति भावः । उपजातिदृष्टम् ॥ २१ ॥

श्रीरेति । श्रीरामरत्न तरङ्गश्रीकराणाम् ऊर्तिकृषानामित्थर्थः
 आसारेः धारासम्प्रायैः, धारासम्प्राय आसार इत्यमरः । तारकिता
 तारकाकीर्त्ति भावः अतएव चार्त्तनोद्धारिणी मूर्त्तिर्यस्य तथाभूताय
 भोगिनः नागराजस्य भोगः शरीरमेव शयनीयं शय्या तत्र शेते इति
 तद्योक्ताय मधुविद्विषे मधुसूदनाय माधवाय बन्धुकीकान्ताय नमः ।
 रघोद्वतादृष्टम् ॥ २२ ॥

व्रजविहारः ।

गायन्तीनां गोपसीमन्तिनीनां
स्मीताकाङ्क्षामक्षिरोलम्बमालाम् ।
निश्चाञ्चस्थामात्मवक्त्रारविन्दे
कुर्वन्नव्याहृबन्कीनन्दनो वः ॥ १ ॥

सुपर्णस्वर्णाद्री रचितमणिशृङ्गो जलधिजा
मुस्त्राभोजे भृङ्गो निगमविलसत्पञ्जरशुकः ।
त्रिलोकीकस्तुरीतिलककमनीयो व्रजवधु-
विहारी श्रीकृष्णो दिशतु भवतां शर्म सततम् ॥ २ ॥

गायन्तीनामिति । गायन्तीनां गोपसीमन्तिनीनां गोपाङ्गनानां
स्मीता प्रहृष्टा आकाङ्क्षा लम्बदन्तेच्छेति भावः यस्याः ताडयाम्
अक्षिरोलम्बमालां नेत्रधनरराजिन् आत्मनः स्वस्य वक्त्रमेव मुखमेव
अरविन्दं पद्मं तस्मिन् निश्चाञ्चस्थां निश्चलत्वेन स्थितामित्यर्थः कुर्वन्
देवकीनन्दनः वः युष्मान् अव्यात् रक्षत । गाङ्गिनीवृत्तम् ॥ १ ॥

सुपर्णेति । सुपर्णः गरुड एव स्वर्णाद्रीः सुमेरुः तत्र रचितः
निर्मितः मणिशृङ्गः रत्नमयशृङ्गः पुंस्त्वं कमनीयं निरहृद्यत्वात्
बोहव्यम् । जलधिजायाः कमलायाः मुखमेव आभोजं पद्मं तत्र
भृङ्गः अक्षरः, निगमो पेट एव विलसन् राजन् शोभमान इति
वावत् यः पञ्जरः तस्य शुकः तटास्त्रपल्लिविशेषः त्रिलोक्याः त्रिजगती-
रूपकानिव्याः कस्तुरीतिलकं कृन्नाभिराचनं विशेषकम् अतएव
कमनीयः स्मृङ्खलीयः व्रजवधुभिर्न जनारोभिः विह्वरतीति तथोक्तः
श्रीकृष्णः भवतां सततं निरन्तरं शर्म सुखं, शर्मशातसुखानि चेत्यक्षरः ।
दिशतु वदात । रूपकसङ्ग्रहः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ २ ॥

कस्त्वं बाल ? बलानुजस्वमिह किं ? मन्मन्दिराशङ्कया
बुद्धं तत् नवनीतकुम्भविवरे हस्तं कथं न्यस्यसि ? ।
कर्तुं तत्र पिपीलिकापनयनं सुप्ताः किमुद्बोधिताः ?
वाला वत्सगतिं विवेक्तुमिति संजल्पन् हरिः पातु वः ॥ ३ ॥

जीर्णा तरिः सरिदतीवगभीरनीरा
वाला वत्सं सक्त्वमित्यमनर्थहेतुः ।
निष्कारवीजमिदमेव जगोद्दरीणां
यन्माधवस्त्वमसि सम्प्रति कर्षधारः ॥ ४ ॥

क इति । हे बाह ! शिशो ! कस्त्वम् ? इति प्रश्नः । वत्सं
वत्समिह अतुल्यः कथाः अस्त्वमिति शेषः, इत्युत्तरम् । त्वम् इह
अस्मिन् षट्हे इति शेषः किं किमर्थम् आगत इति शेषः, इति प्रश्नः ।
मन्मन्दिरस्य षट्कस्य आशङ्कया बोधेन, मदीयं षट्कमेव इति अस्मे-
त्येति यावत्, उत्तरमिदम् । बुद्धं ज्ञातं तत्, नवनीतस्य यः कुम्भः
तस्य विवरे अन्धकारे कथं हस्तं न्यस्यसि अप्यसि ? इति प्रश्नः ।
तत्र कुम्भमध्ये इति भावः पिपीलिकानां नवनीतबालवया मन्मन्दी-
नामिति भावः, अपनयनं निराकरणं कर्तुं हस्तं न्यस्यामीति शेषः,
उत्तरमिदम् । सुप्ताः निद्रिताः बालाः शिशवः श्रीदामादव इति
भावः किं कथं उद्बोधिताः जागरित्वा उद्यापिता इत्यर्थः,
इति प्रश्नः । वत्सानां गोशिशूनां मतिं विवेक्तुं कुल ते गता
इति ज्ञातमित्यर्थः, उत्तरमिदम् । इतीत्यं संजल्पन् संकथयन्
हरिः वः बुद्धान् पातु रक्षतु । यादूर्ध्वविक्रीडितं हस्तम् ॥ ३ ॥

जीर्णिति । हे बाधव ! तरिः नौका जीर्णा जीर्णेत्यर्थः,
सरित् नदी बहनेत्यर्थः अतीव गभीरं नीरं जलं यस्याः तादृशी,
वयं बालाः नवयौवना इति भावः, इत्वं वत्सवं वत्सं अनर्थहेतुः
विपत्कारणम् । इदमेव जगोद्दरीणाम् अस्माकमिति शेषः निष्कार-

श्रीश्रीकृष्णो जयति जगतां जन्मदाता च पाता
 हृतां चान्ते हरति भजतां यश्च संसारभीतिम् ।
 राधानाथः सज्जलजलदृश्यामलः पीतवासा
 वृन्दारख्ये विहरति सदा सच्चिदानन्दरूपः ॥ ५ ॥
 ज्योतीरूपं परमपुरुषं निर्गुणं नित्यमेकं
 नित्यानन्दं निखिलजगतामीश्वरं विश्वबीजम् ।
 मोलीकेशं द्विभुजमुरलीधारिणं राधिकेशं
 वन्दे वृन्दारकहरिहरब्रह्मवन्द्यांभिपद्यम् ॥ ६ ॥

बीजम् उद्धारकारणं यत् त्वं सम्प्रति कर्षधारः नाविकः अक्षि ।
 त्वया नाविकेनास्माभिरवश्यमेव तरणोद्यमिति भावः । वसन्तिवकं
 वृत्तम् ॥ ४ ॥

श्रीति । जगतां जन्मदाता स्रष्टा पाता जालविता च खन्ते
 हृतां च यः भजतां शिवमानानां संसारभीतिं भवभयं हरति नाश-
 यति, यश्च सज्जलजलदृश्यामलः पीतवासाः पीताम्बरः सच्चिदानन्दरूपः
 परब्रह्मरूप इत्यर्थः वृन्दारख्ये राधानाथः राधासङ्घरः सन्
 सदा विहरति च श्रीश्रीकृष्णः जयति सर्वोत्कर्षेण दर्शते । मन्दा-
 क्रान्तावृत्तम् ॥ ५ ॥

ज्योतीरूपमिति । ज्योतीरूपं तेजःस्वरूपं परमपुरुषं परता-
 क्रान्तं निर्गुणं गुणातीतं नित्यं चिरन्तनम् रक्तम् अद्वितीयं निखान-
 नन्दं सुखमयं निखिलजगताम् ईश्वरं प्रभुं विश्वस्य जगत्तः बीजं
 मूलकारणं मोलीकेशं मोलोकपतिं हाभ्यां भुजाभ्यां हरलीधारिणं
 वेणुधरं वृन्दारकैः देवैः हरिहरब्रह्मभिश्च वन्द्यम् अङ्घ्रिपद्मं चर-
 कसखं यश्च तथाभूतं राधिकेशं राधाकान्तं वन्दे प्रथमाभि । मन्दा-
 क्रान्तावृत्तम् ॥ ६ ॥

येषां श्रीमद्यशोदासुतपदकमले

नास्ति भक्तिर्नराणां

येषामाभीरकन्याप्रियगुणकथने

नानुरक्ता रसज्ञा ।

येषां श्रीकृष्णबीजाखिलगुणकथा-

सादरी नैव कर्षी

धिक् तान् धिक् तान् धिगेतान् कथयति नितरां

कीर्त्तनस्यो मृदङ्गः ॥ ७ ॥

केचिद् वदन्ति धनहीनजनो जघन्यः

केचिद् वदन्ति सुणहीनजनो जघन्यः ।

व्यासो वदत्यखिलवेदविशेषविज्ञो

नारायणस्मरणहीनजनो जघन्यः ॥ ८ ॥

येषामिति । श्रीमान् यशोदासुतः कृष्णः तस्य पदकमले येषां नराणां भक्तिः नास्ति, येषां रसज्ञा रसना आभीरकन्यानां गोपीनां प्रियस्य कृष्णस्य गुणकथने चरितकीर्त्तने न अनुरक्ता नानुरागिणी, येषां कर्षी श्रीकृष्णस्य बीजाखिलानां विहारमाधुरीयां गुणकथायां न सादरी न सादरवल्लो, तान् भक्तिरहितानिति भावः धिक्, तान् अनुरक्तरसनानिति भावः धिक्, एतान् अन्यादरकर्षानिति भावः धिक्, इत्यं कीर्त्तनस्यः भगवन्नामसंकीर्त्तने स्थितः मृदङ्गः वाद्यभेदः नितरां कथयति स्मरवेष्य व्यञ्जयतीति भावः । सम्वराष्टकम् ॥ ७ ॥

केचिदिति । केचित् जनाः धनहीनजनो जघन्यः नीच इति वदन्ति, केचित् जनाः सुणहीनजनः जघन्य इति वदन्ति । अखिल-वेदानां सर्ववेदानां विशेषविज्ञः व्यासः नारायणस्य स्मरणहीनजनः जघन्य इति वदति । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ८ ॥

वृन्दावने वृक्षलतप्रधानै-
 वृन्दावनेशस्य विहारहेतोः ।
 पुरा विधात्रा रञ्जितान् सुकुञ्जान्,
 जगाम कृष्णः सह राधया सः ॥ ९
 नवीननीलोत्पमनीलदेहः
 सुपीतपट्टाम्बरयुग्मधारी ।
 स्मिताननः कुण्डलवान् किरीटी
 वंशीधरो मालतिमाख्यधारी ॥ १० ॥
 नवीननीलाम्बुदकान्तिमद्वयुः
 सस्मीरबक्त्राम्बुजवेणुवादनः ।
 अनीकरत्नाभरणैर्विभूषितः
 स सुन्दराङ्गी महसा महीज्वलः ॥ ११ ॥

वृन्दावन इति । सः कृष्णः राधया सह वृन्दावने वृन्दावनेशस्य
 कृष्णस्य विहारहेतोः विहारार्थं पुरा पूर्वं विधात्रा बद्ध्वा वृक्षलतानां
 प्रधानैः प्रपञ्चैः रञ्जितान् निर्मितान् सुकुञ्जान् शोभनान् कुञ्जान्
 लतादिपिण्डितमण्डपानीति यावत्, निकञ्जकञ्जौ वा क्लीबे लतादि-
 पिण्डितोदरे रत्नमरः । जगाम । उपजातिवृत्तम् ॥ ९ ॥

नवीनेति । नवीतमेषोपमः नूतनजलधरनिभः नीलः देहो यस्य
 तथोक्तः, सुपीतं पट्टाम्बरयुग्मं धरति तथामृतः, स्मिताननः
 ह्यालसस्रस्रः, कुण्डलवान् कर्णभूषणशाली, किरीटी सुकुटधारी, वंशीधरः
 वेणुवादनशीलः तथा मालतीमाख्यं धरतीति तथामृतः कृष्णः विरा-
 जते इति शेषः । उपजातिवृत्तम् ॥ १० ॥

नवीनेति । नवीनः नीलाम्बुदः नीलमेषः स एव कान्तिमद्व
 शोभनानं वयुः शरीरं यस्य तथामृतः, सस्मीरेण मन्दं हसता वक्त्र-

गोपीजनानन्दकरो सुरारिः

हृन्दावनेन्द्रो वनमात्मगोभी ।

बंशीनिनादेन ब्रजाङ्गनानां

मनांसि सञ्चोद्धितवान् स कामी ॥ १२ ॥

नाशाय बालकगणस्य च कंसराजः

तां पूतनां मानुषराक्षसीञ्च ।

संप्रेषयामास यदा तदा तां

मायाशिशुः प्राणसमं शशोष ॥ १३ ॥

जिघांसया समायात्नीं पूतनां राक्षसीवराम् ।

क्रोडे कृत्वा स्तन्यदात्रीं जघान बालको हरिः ॥ १४ ॥

शुभेन वदनकमलेन वेषवादनः बंशीवाद्यकरः, अनेकैः विविधैः
रत्नाभरणैः रत्नाङ्गहारैः विभूषितः विशेषेण शोभितः, सुन्दरं मनो-
हरम् अङ्गं बद्ध तादृशः तथा सहसा तेजसा सहोत्प्लवः अति-
दीप्तमानः सः कृष्णः रराजेति शेषः । वंशस्वयिखं वृत्तम् ॥ ११ ॥

नोपोत्ति । गोपीजनानाम् आनन्दकरः, हृन्दावनेन्द्रः हृन्दावक-
वमुः, वनमात्मनेन शोभते इति तथोक्तः, कामी स सुरारिः कृष्णः
बंशीनिनादेन वेषुरवेषु ब्रजाङ्गनानां मनांसि सञ्चोद्धितवान् अङ्गा-
रेण्यः । उपजातिवृत्तम् ॥ १२ ॥

नाशयेति । कंसराजः बालकगणस्य कृष्णादीनामित्यर्थः
नाशाय नाशवित्तमित्यर्थः तां मानुषराक्षसीं पूतनां यदा संप्रेषयामास,
यदा चः आयाशिशुः कृष्णः तां पूतनां प्राणसमं प्राणैः सह
शुशोष अजानेत्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १३ ॥

जिघांसयेति । बालकः हरिः कृष्णः जिघांसया बध्नेच्छया

गोपीगणा यमिह कामदृशा भजन्ते
 यं भक्तिभाज इह केवलभक्तिभावैः ।
 यं योगिनो हृदि धिया परिचिन्तयन्ति
 तं केवलं कमललोचनमाश्रयेऽहम् ॥ १५ ॥
 कृष्णे कारुण्यपूर्णे शशधरवदने पीतकीषेयवस्त्रे
 रत्नालङ्कारभूषे सजलजलधरश्यामले सुन्दराङ्गे ।
 वंशीवाद्यप्रमोदे ब्रजजनयुवतीजीवने यादवेन्द्रे
 भूयाद्भक्तिदृष्टा मे सकलसुरवरैः सेव्यमाने मुरारौ ॥१६॥

समायान्तीं समागच्छन्तीं क्रोडे कृत्वा सन्त्यदातीं तां राजभीषु वरा
 श्रेष्ठा तां पूतनां जघान हतवान् । अनुष्टुप्, वृत्तम् ॥ १४ ॥

गोपीगणा इति । इह दृष्टावने इति शेषः गोपीगणाः यं
 कामदृशा कामदृष्ट्या भजन्ते सेवन्ते, इह जगति भक्तिभाजः भक्ता
 जनाः केवलैः अद्वितीयैः भक्तिभावैः यं भजन्ते इति पूर्वेष्वान्वयः ।
 योगिनः हृदि च्यन्तरात्मनि धिया बुद्ध्या यं परिचिन्तयन्ति भावयन्ति,
 अहं केवलं तं कमललोचनं पद्मनेत्रं हरिमिति शेषः आश्रये शरणं
 ब्रजामीत्यर्थः । वसन्तिलोकं वृत्तम् ॥ १५ ॥

कृष्णे इति । कारुण्यपूर्णं दयामये, शशधरवदने चन्द्रसुखे,
 पीतं कीषेयं लम्बिकोपोत्थं वस्त्रं यस्य तथोक्ते पीताम्बरे इति यावत्,
 रत्नालङ्कारः भूषा भूषणं यस्य तथोक्ते, सजलो यो जलधरः शेषः
 तद्वत् श्यामलः तस्मिन्, सुन्दराङ्गे मनोहराङ्गौ, वंशीवाद्ये प्रमोदः
 अनुरागः आनन्द इति यावत् यस्य तादृशे, ब्रजजनानां युवत्यः
 कामां जीवने प्राणभूते, यादवेन्द्रे यदुक्तमश्रेष्ठे, सकलैः सुरवरैः ब्रह्मा-
 दिभिः सेव्यमाने आराध्यमाने मुरारौ सरदैत्यराशिनि कृष्णे मे मम
 दृष्टा भक्तः भूयात् अस्तु । ऋग्पराष्टम् ॥ १६ ॥

वृन्दारण्ये विहरति सदा वसुदेवो दयालु-
 गांपस्त्रीभिः स्मरशरशतैर्भिन्नहृत्कामुकीभिः ।
 गोपैर्बालैरपि सहचरैः सार्द्धमाबन्दयुक्तै-
 र्योऽसौ कृष्णः परमकरुणस्तं सदा चिन्तयेऽहम् ॥ १७ ॥

वृन्दावनस्थानविहारहेतो-
 राधासमं कुञ्जगृहप्रवेशम् ।
 चकार गोपीजनवल्लभोऽसौ
 घायादपायादपि मां सुरारिः ॥ १८ ॥
 वने वने कुञ्जवने सुरारि-
 भ्रमन् भ्रमन् भ्राजति राधिका च ।
 सहैव कुञ्जे रमते च राधया
 पायादपायादिह कृष्ण एकः ॥ १९ ॥

वृन्दारण्ये इति । योऽसौ परमकरुणः दयानिधिः दयालुः
 वसुदेवः वसुदेवसुतः कृष्णः वृन्दारण्ये स्मरस्य कामस्य शरशतैः भिन्न-
 विह्वं हृत् हृदयं यासां तथाभूताः याः कामुक्यः कान्ताः ताभिः
 गोपस्त्रीभिः तथा सहचरैः बालैः शिशुभिः आबन्दयुक्तैः गोपैरपि
 सार्द्धं सह सदा विहरति, अहं तं कृष्णं सदा चिन्तये स्मरामि ।
 बन्दाकान्ताद्यत्तम् ॥ १७ ॥

वृन्दावनेति । यः गोपीजनानां वल्लभः वृन्दावनस्थानेषु विहार-
 हेतोः विहारार्थं राधया समं सह कुञ्जगृहेषु निज्जन्मनिमित्तनेषु
 प्रवेशं चकार, असौ सुरारिः कृष्णः अपायादपि नायादपि का
 कथान्यभ्यः विपदुभ्य इत्यपिशब्दार्थः । मां पायात् रक्तम् । उप-
 जातिद्यत्तम् ॥ १८ ॥

वने इति । यः सुरारिः वने वने प्रतिवनं कुञ्जवने अतादि-

अमन्त ! विश्वम्भर ! वासुदेव ! ।

समस्तदेवैरपि वन्द्यवाद् !

निरामय ! त्रासपते ! सुरारि !

हरे ! हराग्निमहाप्रसङ्गम् ॥ २० ॥

इति श्रीधरस्वामिना विरचितं ब्रजविहारकाव्यं
समाप्तम् ।

—

अपराधभङ्गनक्षोत्रम् ।

—०—

शान्तं प्रज्ञासनस्थं शशधरमुकुटं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रं
मूर्ध्नि वन्द्यं खड्गं परशुमणि वरं दक्षिणाङ्गे वहन्तम् ।

विहितोद्देश्याने इत्यर्थः भवन् भवन् पर्यटन् पर्यटन् आकृति
राजते, दक्षिणा च येन खड्ग आकृति शेषः, वरं दक्षिणा वन्द्यं
कुञ्जे रमते च क्रोडति च, च एकः लक्षणः इह संभारे अथावात्
नाथात् आवात् रजतम् । उपजातिरुक्तम् ॥ १८ ॥

अमन्ति । हे अमन् ! विश्वम्भर ! वासुदेव ! समस्त देवै-
रपि वन्द्यो वादो ब्रह्म तत्त्वम्बुद्धौ, हे निरामय ! आधिरहित !
हे त्रासपते ! त्रासनाथ ! सुरारि ! हरे ! अयेन समस्तं महाप्र-
सङ्गं महाप्रसङ्गवन्तं हरं नाथम् । उपेन्द्रवज्राहतम् ॥ २० ॥

—

शान्तनिनि । शान्तं प्रज्ञासने तिष्ठतीति तत्रोक्तं, शशधरः चन्द्रः
सज्जितः विरोधपूर्णं ब्रह्म तथाभूतं, पञ्चवक्त्रं पञ्चाननं त्रिनेत्रं प्रति-
पञ्चवक्त्रं शेषः, दक्षिणाङ्गे मूर्ध्नि वन्द्यं खड्गं परशुं तथा वरं भक्त-

वाक्ये दुःखातिरेको मललुलितवपुः स्तन्यपाने पिपासा
 भी शक्यं चेन्द्रियेभ्यो भवगुणजनिता जन्तवो मां तुदन्ति ।
 नानारोगीत्यदुःखादुदरपरिवशः शङ्करं न स्मरामि
 जन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भोः श्रीमहादेवे शम्भो ! ४
 प्रौढोऽहं यौवनस्थो विषयविषधरैः पञ्चभिर्मर्मसन्धौ
 दृष्टो नष्टो विवेकः सुतधनयुवतीस्त्रादुसौख्ये निषण्णः ।
 शेषे चिन्ताविहीनं मम हृदयमहो । मानगर्वाधिकरूढं
 जन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भोः श्रीमहादेव शम्भो ! ५

विषयति विषयिष आचरति तत् केन वा वक्तुं शक्यते नैव केनापि
 शक्यते इत्यर्थः चानिर्वचनीयं तदिति भावः, अतः भोः शिव शिव शिव
 श्रीमहादेव शम्भो ! मे मम अपराधः जन्तव्यः मोदय्यः येन मे
 दाहये माहृक्षौ पुनर्न पतनं आटिति भावः । रुग्णराष्ट्रम् ॥ ३ ॥

वाक्ये इति । वाक्ये शेषे दुःखातिरेकः अत्यन्तं दुःखं, मलेषु
 बुद्धिं वाशुनं वपुः शरीरं, स्तन्यपाने पिपासा चाचसा भवतीति
 शेषः, चन्द्रियेभ्यः पञ्चगादिभ्यः नो शक्यम् । चन्द्रियेषु सुतस्त्रपि न
 तत्तद्विषयव्यवहारशक्तिरस्तीति भावः । भवस्य संसारस्य गुणेन धर्मैश्च
 जन्तवेनेत्यर्थः जन्तवः उत्पत्तिनाः जन्तवः दृग्मयकादय इति भावः
 मां तुदन्ति व्यथयन्ति । नानारोगीत्यदुःखात् विविधरोगजनितात्
 ज्ञेयात् तथा उदरपरिवशः कठरुणानात् इत्यर्थः शङ्करं त्वां न
 स्मरामि, अतः मे अपराधः जन्तव्य इत्यादि । रुग्णराष्ट्रम् ॥ ४ ॥

प्रौढ इति । प्रौढः स्वतन्त्रः यौवस्थः अहं पञ्चभिः
 विषयाः रूपरसस्पर्शमन्त्रशब्दा एव विषयताः तैः मर्मसन्धौ इष्टः, अत-
 एव सुतधनयुवतीनां आदौष्ये आस्त्रादुखे निषण्णः स्थितः,
 सुतरां विवेकः प्राज्ञं भवति, शेषे विवेकस्य अभावो ने कृतार्थः चिन्ता-
 विहीनं परिचायविचारहितं मम हृदयं मानगर्वात् जन्तवानाङ्कारौ

बाह्ये चेन्द्रियाणां विगतगतमतेराधिदेवादित्यैः
 पापै रोगैर्वियोगैरसदृशवपुषं प्रौढहीनञ्च दीनम् ।
 मिथ्यामोहाभिलाषैर्भ्रमति मम मनो धूर्जटेर्ध्यानशून्यं
 क्षन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भोः श्रीमहादेव शम्भो! ६
 नो शक्यं आर्त्तकर्म प्रतिपद्गहनं प्रत्यवायाकुलाख्यं
 श्रौते वार्त्ता कथं मे द्विजकुलविहिते ब्रह्ममार्गे च सारे ।
 नष्टो धर्मो विचारः श्रवणमननयोः की निदिध्यासितव्यः
 क्षन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिवं शिव भोः श्रीमहादेव शम्भो! ७
 अधिरुदम् आश्रितम् अहो आश्रयम् । क्षन्तव्य इत्यादि । अश्वरा-
 ट्तम् ॥ १ ॥

बाह्ये इति । बाह्ये च इन्द्रियाणां विगतेन विनाशेन
 अवाप्तव्यं नेत्यर्थः । गतमतेः नष्टवपुः मम आधिदेवादित्यैः आध्या-
 त्मिकाधिभोतिआधिदेविकैः त्रिविधैः तैः मगोव्यथाभिः पापैः
 रोगैः वियोगैः सुतकलत्वादीनां विच्छेदे च असदृशम् अतुल्यं विरूप-
 मिति यावत् वपुषं कलेवरम् अवस्थेति यावत् इत्य तथाभूतं वपुष-
 शब्दोऽत्वाकारान्त इति चिन्त्यम् । प्रौढम् अत्यन्तं हीनं दीनं कातरं तथा
 धूर्जटेः हरस्य ध्यानशून्यं सत् मिथ्यामोहात् ये अग्निबाषाः तैः
 अमदि घर्षति, तथात् क्षन्तव्य इत्यादि । अश्वराट्तम् ॥ ६ ॥

नो इति । प्रतिपद्ं प्रतिविषयं गहनं दुर्गहं प्रत्यवायेः विघ्नैः
 आकुला आस्था कीर्त्तनमपाति भावः यस्य तथाभूतं आर्त्तं अति-
 विहितं कर्म नो शक्यं कर्तुमिति शेषः । श्रौते इति । द्विजकुल-
 विहिते ब्रह्मणस्त्वेरनुष्ठिते श्रौते वैदिके कर्मणोति शेषः तथा सारे
 परमे ब्रह्ममार्गे ब्रह्मनस्त्वावबोधे चेत्यर्थः मे वार्त्ता संवादः कथम् ?
 नैव जातेति भावः । श्रवणमननयोः धर्मः विचारश्च नष्टः नास्तीति
 भावः कः निदिध्यासितव्यः चिन्तयितव्य इत्यर्थः इत्यहं न जानामीति
 भावः । तथात् क्षन्तव्य इत्यादि । अश्वराट्तम् ॥ ७ ॥

स्नात्वा प्रत्यूषकाले स्नपनविधिविधी नाहृतं गाङ्गतीर्थं
 पूजार्थं वा कदाचिद् बहुतरुगहनात् खण्डविल्वैकपत्रम् ।
 नानीता पद्ममाला सरसि विकसिता गन्धपुष्पे त्वदर्थं
 चन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भोः श्रीमहादेव शम्भो! ॥८
 दुग्धैर्मध्वाज्ययुक्तैर्घटशतसहितैः स्नापितं नैव लिङ्गं
 नो लिप्तं चन्दनाद्यैः कनकविरचितैः पूजितं न प्रसूनैः ।
 धूपैः कर्पूरदीपैर्विविधरसयुतैर्नैव भक्ष्योपहारैः
 चन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भोः श्रीमहादेव शम्भो! ॥९
 नग्नी निःसङ्गशुद्धस्त्रिगुणविरहितो ध्वस्तमीहान्धकारो
 नासाग्रे न्यस्तदृष्टिर्विहरभवगुणैर्नैव दृष्टं कदाचित् ।

स्नात्विति । प्रत्यूषकाले प्रभाते स्नात्वा स्नपनमेव विधिः तस्य
 विधी अमुकाने गाङ्गतीर्थं नैकाजलं न आहृतं वा अथवा कदाचित्
 पूजार्थं बहुतरुगहनात् प्रभूतदृष्टवनात् खण्डं विल्वद्य एकं पत्रं न
 आहृतमिति पूर्वखान्दवः । सरसि विकसिता प्रस्कृतिता पद्ममाला
 त्वदर्थं तत्र पूजार्थं न नानीता, गन्धपुष्पे च न आहृते इति शेषः ।
 तस्मात् चन्तव्य इत्यादि । स्रग्धरादृक्तम् ॥ ८ ॥

दुग्धैरिति । घटशतसहितैः शुद्धशतपूरितैः सधुभिराज्यैर्घृतैश्च
 युक्तैः दुग्धैः लिङ्गं ते इति शेषः नैव स्नापितं चन्दनाद्यैः नो लिप्तं
 विलेपनेन नो रञ्जितमित्यर्थः, कनकविरचितैः स्वर्णनिर्मितैः प्रसूनैः
 पुष्पैः न पूजितं, धूपैः कर्पूरदीपैः विविधेन रसेन सुप्तादृष्टव्यश्च
 युतैः भक्ष्योपहारैः नैवेद्यैरिति यावत् नैव पूजितमित्यनेन चन्तव्यः ।
 तस्मात् चन्तव्य इत्यादि । स्रग्धरादृक्तम् ॥ ९ ॥

नग्नि इति । नग्निः विगतयमन इत्यर्थः निःसङ्गेन दारापत्यादि-
 संसर्गराहित्येन शुद्धः एककः, त्रिभिर्गुणैः रजःप्रकृतिभिः विरहितः,
 ध्वस्तः विनष्टः मोह एव अन्धकारो यस्य तथाभूतः, नासाग्रे न्यस्ता

उन्मत्तावस्थया त्वां विगतकलमखं शङ्करं न क्षरामि
 चन्तथ्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भोः श्रीमहादेव शम्भो! १०
 ध्यानं चित्ते शिवाख्यं प्रचुरतरधनं नैव दत्तं द्विजेभ्यो
 हृद्यं ते स्रक्षसंख्यं हुतवहवदने नार्पितं वीजमन्त्रैः ।
 नो जप्तं गाङ्गतीरे व्रतपरिचरणैरुद्रजप्यैर्न वेदैः
 चन्तथ्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भोः श्रीमहादेव शम्भो! ११
 स्थित्वा स्थाने सरोजे प्रथममयमदत्तकुम्भके सूक्ष्ममार्गे
 शान्ते स्वान्ते प्रसीने प्रकटितगङ्गने ज्योतिरूपे पराख्ये ।
 लिङ्गं त्वद्ब्रह्मवाच्यं सकलमभिमतं नैव दृष्टं कदाचित्,
 चन्तथ्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भोः श्रीमहादेव शम्भो! १२

निश्चिता दृष्टिर्बेन तथाविधः वज्र विङ्करण इत्यन्वयस्य इराचंन-
 रङ्गिनस्तेति वावत् भवस्य संवारस्य . सांसारिकबोधश्चेति भावः
 गुणैः धर्मैः दारापत्न्यादृष्टावनपरैरिति भावः नैव कदाचित् दृष्टं
 विगतकलमखं विध्वस्तकलिकाजजितपापं शङ्करं त्वाम् उन्मत्ताव-
 स्थया विधयसुखव्याहतत्वरूपोन्माददशया वेदनेत्तर्यः न क्षरामि,
 वस्त्रात् चन्तथ्य इत्यादि । अगधरादत्तम् ॥ १० ॥

ध्यानमिति । चित्ते मनसि शिवाख्यं शिवनामरूपं ध्यानं
 तथा द्विजेभ्यः ब्राह्मणेभ्यः प्रचुरधनं नैव दत्तं नैव अर्पितम् । हुत-
 वहवदने अग्निपुत्रे ते तव वीजमन्त्रैः स्रक्षसंख्यं स्रक्षसंख्यापरिमितं
 उख्यं न अर्पितं न दत्तम् । तथा गाङ्गतीरे वक्रातटे व्रतपरिचरणैः
 निवसन्बैवन्विधानैः नो जप्तं तथा रुद्रः जप्यः ध्येयः यैः तादृशैः
 वेदैः वैदिकमन्त्रैः न जप्तं न चिन्तितं तव नामेति शेषः । तथात्
 चन्तथ्य इत्यादि । अगधरादत्तम् ॥ ११ ॥

स्थितंति । सरोजे स्थाने प्रथममयमे इत्यर्थः स्थित्वा उपविष्टो-
 त्तयः प्रथममयस्य सोड्वाररूपस्य वदतः वःशोः कुम्भकं सन्धानं वज्र

आयुर्नश्यति पश्यतां प्रतिदिनं याति क्षयं यौवनं
 प्रत्यायान्ति गताः पुनर्न दिवसाः कालो जगद्भवकः ।
 लक्ष्मीस्तोयंतरङ्गभङ्गचपला विद्युत्-चलं जीवनं
 तस्मान्मां शरणागतं शरणद ! त्वं रक्ष रक्षाधुना ॥ १३ ॥

चन्द्रोद्भासितशेखरे स्मरहरे गङ्गाधरे शङ्करे
 सर्पैर्भूषितकण्ठकर्णविवरे नेत्रोत्थ-वैश्वानरे ।
 दन्तित्वक्क्षतिसुन्दराम्बरधरे त्रैलोक्यसारे हरे
 मोक्षार्थं कुरु पितृपुत्रिणममलामन्यैसु किं कर्मभिः ॥ १४ ॥

तादृशे सूक्ष्मभागो ह्यक्षयपथि स्वरूपे इत्यर्थः शान्ते विषयेभ्यो विनि-
 श्चिन्ते इति भावः शान्ते मनसि, शान्तं हृद्भवनं मन इत्यमरः ।
 प्रसीने स्थिते प्रकटितेन प्रकाशेन अटोद्योति यावत् गङ्गे निविद्धे
 घने इति यावत् पराख्ये परमात्मसंज्ञके ज्योतिरूपे तेजःस्वरूपे,
 ज्योतीरूपे इति प्रयोक्तव्ये ज्योतिरूप इति चन्द्रोद्भासितशेखरे प्रयोज-
 यितव्यः । तत्र ब्रह्मवाच्यं ब्रह्माभिधेयं इत्येवं सम्पूर्णम् अभिमतं
 सर्वजनसम्मतं चिह्नं नैव कदाचित् दृष्टं मन्वेति शेषः, तस्मात् क्षान्तव्य
 इत्यादि । अम्बराष्टकम् ॥ १२ ॥

आयुरिति । प्रतिदिनं पश्यतां जनानाम् अनादरे प्रणी पश्यतो
 जनाननादृश्येत्यर्थः आयुः जीवनकाळः नश्यति अपगच्छति, यौवनं
 क्षयं नार्थं याति, गताः दिवसाः न पुनः प्रत्यायान्ति प्रत्यागच्छन्ति ।
 काळः जगतां भङ्गकः नाशक इति यावत् । लक्ष्मीः सम्पदित्यर्थः ।
 तोजानां जलानां तरङ्गभङ्गवत् चपला अस्थिरेत्यर्थः, जीवनं विद्यु-
 दिव चक्षुः अस्थिरं, तस्मात् हे शरणद ! त्वात्पते ! त्वम् अधुना
 शरणागतं मां रक्ष रक्ष । शार्दूलविक्रीडितं दृष्टम् ॥ १३ ॥

चन्द्रेति । मोक्षार्थं सुकृते यदि सुकृतिभिश्चरि तदेति भावः
 चन्द्रेण उद्भासितं राजितं श्रेष्ठं शिरोभूषणम् अथवा चन्द्र एव
 उद्भासितं विराजितं श्रेष्ठं शिरोभूषणं इत्यत्र तथामते स्मरहरे मद्-

किं दानेन धनेन वाञ्छिकरिभिः प्राप्तेन राज्येन किं
किं वा पुत्रकलत्रमित्त्रपशुभिर्देहेन गेहेन किम् ।
ज्ञात्वैतत् क्षमभङ्गुरं सपदि रे । त्याज्यं मनो ! दूरतः
स्वात्मार्थं गुरुवाक्यतो भज भज श्रीपार्वतीवल्लभम् ॥ १५ ॥

करचरणकृतं वा कायजं कर्मजं वा
अवशयनयनजं वा मानसं वापराधम् ।
विदितमविदितं वा सर्वमेतत् क्षमस्व
जय जय करुणाब्धि ! श्रीमहादेव ! शम्भो ! ॥ १६ ॥

नान्तके गङ्गाधरे गङ्गाम्बुधारिणि, सपैः भुजङ्गैः भूषितं कण्ठकर्ण-
विवरं यस्य तथोक्ते, नेत्रात् हृतीयादिति भावः उत्प्लुतः उद्गृतः
वैश्वानरः अग्निः यस्य तथाविधे, दन्तिनः गजस्य त्वगेव चर्मैव स्वति-
सुन्दरम् अत्यन्तसुन्दरं यत् अम्बरं वसनं तस्मै धरतीति धरः, पचा-
द्यच्पत्ययः । तस्मिन् त्वैबोक्यस्य विभुवनस्य सारे परमे वस्तुनीति
भावः शङ्करे शिवदायिनि हरे अमलां मालिन्यरहितं चित्तवृत्तिं
कुरु निवेशयेत्यर्थः अन्यैः कर्मभिस्तु देवार्चनादिभिरिति भावः विम् ?
न किमपि प्रयोजनमस्तीत्यर्थः । शादूँ लविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १४ ॥

किमिति । दानेन दानप्राप्तेनेति यावत् धनेन किम् ? वाञ्छि-
करिभिः अश्वहास्तिभिः प्राप्तेरिति शेषः तथा प्राप्तेन राज्येन किम् ?
किमपि प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः । पुत्रकलत्रमित्त्रपशुभिर्यां किम् ?
देहेन शरीरसौष्टवेनेति भावः गेहेन वा किम् ? एकमपि प्रयो-
जनं नास्तीत्यर्थः, रे मनः ! एतत् पूर्वोक्तं वस्तुजातं क्षमभङ्गुरम्
अस्यायि अतएव दूरतः त्याज्यं त्यागाहम् अथवा कदापि लक्ष्यं
ज्ञात्वा सपदि भ्रष्टति स्वात्मार्थं क्षम आत्मनः कृते निजोपकारामेति
भावः गुरुवाक्यतः गुरुवचनानुसारेण श्रीपार्वतीवल्लभं भज भज पुनः
पुनरपराधयेत्यर्थः । शादूँ लविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १५ ॥

करेति । हे करुणाब्धि ! दयामिन्धो ! श्रीमहादेव ! शम्भो

गात्रं भस्मवितं सितञ्च हसितं हस्ती कपालं सितं
 खट्वाङ्गञ्च सितं सितञ्च वृषभः कर्षे सिते कुण्डले ।
 गङ्गाफेनसिता जटा पयसि तक्षन्ः सिती मूर्धनि
 सोऽयं सर्वसितो ददातु विभवं पापक्षयं शङ्करः ॥१०॥
 इति श्रीपरमहंसपरित्राजकाचार्य-श्रीशङ्कराचार्य-
 भगवत्कृतमपराधमञ्जनस्तोत्रं समाप्तम् ।

शृङ्गारतिलकम् ।

बाहू द्वौ च मृणालमास्यकमलं लावण्यशीला जलं
 त्रीणी तीर्थशिला च नेत्रसफरं धन्विन्नशैवालकम् ।

कराभ्यां चरणाभ्यां कृतं वा कायजं देहजं कर्षजं वा त्रवचनेन नवनेन
 वा जातं वा मानसम् अपराधं वा विदितम् अविदितम् अज्ञायं वा
 सर्वमेतत् क्षमल सङ्गल, जय जय वततं सर्वोत्कर्षेण वर्त्तसेत्त्वयं ।
 वाचिनीष्टम् ॥ १६ ॥

गात्रमिति । गात्रं शरीरं भस्मना मूर्तिलेपनेन सितं चेतं,
 हसितं हास्यञ्च सितं, हस्ती स्थितमिति शेषः कपालं शयशिरः सितं,
 खट्वाङ्गञ्च सितं, वृषभः बाह्वनमित्यर्थः सितः, कर्षे कुण्डले मिते
 गुण्णे, पयसि स्थिता जटा गङ्गाफेनेन सिता शुभ्रा, मूर्धनि स्थितः
 तक्षन्ः तस्य महादेवस्य चन्द्रः सितः शुभ्रः तस्मात् सर्वसितः सर्वथा
 श्रेतः शङ्करः विभवं बन्धुदं पापक्षयञ्च ददातु । शार्दूलविष्णोद्विषं
 हत्तम् ॥ १० ॥

बाहू इति । बन्धुर्पञ्चाशान्तैः जदनशराङ्गिभिः इत्यन्वयात्
 अज्ञानावाचि विषद् वाचिनामिति शेषः अज्ञानाङ्गाव वापाप-

कान्तायाः स्तनचक्रवाक्युर्गलं कन्दर्पबोधिनी-
 र्दग्धानामवगाहनाय विधिना रम्यं सरो निर्मितम् ॥१॥
 आयाता मधुबामिनी यदि पुनर्नीयात एव प्रभुः
 प्राणा बान्तु विभावसौ यदि पुनर्जन्मग्रहं प्रार्थये ।
 व्याधः कोकिलबन्धने विधुपरिध्वंसे च राहुग्रहः
 कन्दर्पे हरनेत्रदीधितिग्रहं प्राणेश्वरे मन्मथः ॥ २ ॥
 इन्दीवरेण नयनं मुखमम्बुजेन
 कुन्देन दन्तमधरं नवपल्लवेन ।

नोटनायेति भावः विधिना विधात्वा रम्यं मनोहरं सरोः सरोवरं
 कान्तारूपमिति भावः निर्मितं सृष्टम् । तथाहि, कान्तायाः ह्यौ वाह्य
 स्यात्वात्, आकाशं सुखं कषयं, आवय्यलोका, सङ्गाफलेषु आयाया-
 स्तरंक्षत्वमिवानरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तद्भावयन्मिहोच्यते
 इत्युक्तवचनं यत् आवय्यं तस्य लोका विज्ञासः जलं, ओष्णी
 नितम्बः लोचस्य जलानतरणसार्गस्य शिखा प्रसरः, नेत्रं शफरं प्रोटी-
 मत्स्यभेदः, धम्मिल्लः संयतक्षेत्रः, धम्मिल्लाः संवताः कषा इत्यन्तरः ।
 शैवाक्षकं जलनीली, जलनीली तु शैवाक्षमित्तरः । कान्तायाः स्तनौ
 चक्रवाकयोः युगलम् । शार्ङ्गं लविस्त्रोद्धितं वृत्तम् । रूपकमबह्वारः ॥१॥

आयातेति । मधुबामिनी वसन्तरजनी चैत्ररात्रिर्वा आयाता
 आगता, प्रभुः कान्तः यदि पुनः यद्यपि न आयात एव नागत
 एव, तथा प्राणाः विभावसौ अग्नौ बान्तु अग्निं प्रविशामीति
 भावः । यदि पुनः किन्तु यदि जन्मग्रहं प्रार्थये, तदा कोकिलानां
 बन्धने बन्धनार्थमित्यर्थः व्याधः, विधुपरिध्वंसे चन्द्रोपराने राहु-
 ग्रहः, कन्दर्पे कामे हरनेत्रदीधितिः हरनेत्रानल इति भावः तथा
 प्राणेश्वरे कान्ते मन्मथः कामः अहं भवेयमिति शेषः । शार्ङ्गं लविस्त्रो-
 द्धितं वृत्तम् ॥ २ ॥

इन्दीवरेणेति । हे कान्ते ! च प्रविशो धाता इन्दीवरेण

अङ्गानि चम्बकदंष्ट्रैः स विधाय धाता
 कान्ते । कथं घटितवानुपलेन चेतः ॥ ३ ॥
 एको हि खञ्जनवरो नखिनीद्वयस्यो
 दृष्टः करोति चतुरङ्गबलाधिपत्यम् ।
 किं मे करिष्यति ? भवद्दद्वारविन्दे
 जानामि नो नयनखञ्जनयुग्ममेतत् ॥ ४ ॥

ये ये खञ्जनमेकमेव कमले पश्यन्ति देवात् कश्चित्
 ते सर्वे मनुजा भवन्ति सुतरां प्रख्यातभूमीभुजः ।
 स्वदङ्गाभ्युजनेत्रखञ्जनयुगं पश्यन्ति ये ये जना-
 स्ते ते मन्मथबाणजालविकला सुग्धे ! किमित्यङ्गुतम् ॥ ५ ॥

नीलोत्पलेन नयनम्, आभुजेन पद्मेन सुखं, कुन्देन दन्तं, नयन-
 वेन आभरं तथा चम्बकदंष्ट्रैः अङ्गानि विधाय दृष्ट्वा उपलेन पाषाणेन
 चेतः चित्तं ते इति सर्वत्र शेषे योज्यम् । कथं घटितवान् निर्मित-
 वान् । अतिकठिनमनास्त्विति भावः । वदन्तिष्यकं दृष्टम् ॥ ३ ॥

एक इति । हीति प्रसिद्धौ, एकः नखिनीद्वयस्यः पद्मपत्राय-
 स्थितः खञ्जनवरः तदास्त्रपक्षिने उः दृष्टः अत्रलोकितः सन् चतुरङ्ग-
 बलानां हस्तद्वयपादातरूपसैव्यानाम् आधिपत्यं राजत्वमिति भावः
 करोति जनयति तादृशपुंभस्त्रकमेतद्दर्शनमिति भावः । भवत्या वदना-
 रविन्दे एतत् नयनखञ्जनयुग्मं नेत्ररूपं खञ्जनपक्षियुगलं भवा दृष्ट-
 मिति शेषः, मे मम किं शुभमिति शेषः करिष्यति, तत् नो जानामि ।
 वदन्तिष्यकं दृष्टम् । रूपकमलङ्कारः ॥ ३ ॥

ये इति । ये ये जनाः देवात् कश्चित् कमले पद्मे एकमेव न द-
 द्दौ वा लीन् वेति भावः खञ्जनं पश्यन्ति, ते सर्वे मनुजाः सुतरात्
 अतिशयेन प्रख्याताः प्रसिद्धाः भूमीभुजः राजानः भवन्ति । ये दे-
 जनाः तव दङ्गाभ्युजे सुखकमले नेत्रखञ्जनयुगं पश्यन्ति, ते सुग्धे !

भ्रष्टिति प्रविश गेहं मा वहिस्तिष्ठ कान्ते !

ग्रहचक्रमयवेला वर्तते शीतरश्मिः ।

अयि ! सुविमलकान्तिं वीक्ष्य नूनं स राहुः

प्रसति तव मुखेन्दुं पूर्णचन्द्रं विहाय ॥ ६ ॥

कस्तूरीवरपत्रभङ्गनिकारी भ्रष्टो न गण्डस्थले

नो सुप्तं सखि ! चन्द्रं स्नानतटे धीतं न नेत्रास्त्रणम् ।

रागो न खलितस्तवाधरपुटे ताम्बूलसंवर्द्धितः

किं वृष्टासि नजेन्द्रमन्दममने ! किंवा शिशुस्ते पतिः ? ॥७॥

सुन्दरि ! ते ते जनाः मन्त्रचक्र वाचजास्रैः शरनिवहैः विक्रवाः
विषयाः व्यथिता इति भावः भवन्तीति शेषः किम् अद्भुतम् आश्च-
र्यम् । रूपकावधारः । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् ॥ ५ ॥

आटिवीति । हे कान्ते ! भ्रष्टिति शीघ्रं गेहं प्रविश, वहिः
वाद्ये देधे मा तिष्ठ न स्थितिं कुरु । शीतरश्मिचन्द्रस्य पञ्चमसमय-
वेला वर्तते, अयि प्रिये इति सम्बोधनमूहनीयं, स राहुः सुविमला
कलकलता इत्यर्थः कान्तिर्बलं तादृशं तव मुखेन्दुं वीक्ष्य वृद्धा नूनं
निश्चितं पूर्णचन्द्रं विहाय तव मुखेन्दुं प्रसति । अत्र रूपकाव-
धारितो आन्विमानवधारः । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ६ ॥

कस्तूरीति । हे सखि ! कस्तूरी जडमनाभिः तया रचित इति
भावः पत्रभङ्गावां पत्ररचनायां निकरः गण्डस्थले न भ्रष्टः न कष्ट
इत्यर्थः, स्नानतटे चन्द्रं नो सुप्तं न कष्टं, नेत्रयोः कञ्जनं न धीतं न
विक्रमं, तव अधरपुटे ताम्बूलसंवर्द्धितः रागः खोदित्वं न खलितः
न सुप्तः, अतः हे नजेन्द्रमन्दममने ! किं वृष्टा क्रापिता प्रिये इति
शेषः अयि ? किंवा ते पतिः शिशुः ? नाविकां प्रति वक्ष्या
वचनमिदम् ॥ ७ ॥

समायाते कान्ते कथमपि च कालेन बहुना
कथाभिर्देशानां सखि । रजनिरहं मतवन्ती ।

ततश्च यावन्नीलाकलङ्कमुपितमस्मि प्रियतमे
सपत्नीव प्राची दिग्मिथमभवत् तावदरुणा ॥ ८ ॥

श्लाघ्यं नीरसकाष्ठताडनघतं श्लाघ्यः प्रचञ्छातपः
क्लेशः श्लाघ्यतरः सुपङ्कनिचयैः श्लाघ्योऽतिदाहोऽनसैः ।
यत् कान्ताकुचपार्श्वं बाहुलतिकाहिज्जोत्सलीलासुखं
सख्यं कुम्भवर ! त्वया, न हि सुखं दुःखैर्विना लभ्यते ॥ ९ ॥

इत्यायाते इति । हे सखि ! कथमपि बहुना कालेन कान्ते
समायाते इति । देयानां कथाभिः वासाभिः रजनिः रात्रिः अहं
मतवती । ततः अनन्तरं यावदेहं लीलाकलङ्केन सुरतकलङ्केन मिथ-
तमे कुपिता अस्मि कोपेन 'किञ्चन' काष्ठं खितासीति भावः, तावत्
सपत्नीव इयं प्राची इति अरुणा अरुणोदभवती कोपरस्ता न लभ-
वत् । तस्मात् कान्तेन सङ्गं लीलाकलङ्कस्य नाभवरः प्राप्त इति
सखीं प्रति नायिकायाः प्रतिवचनम् । उपमाककारः । शिखरिणी-
वृत्तम् ॥ ८ ॥

श्लाघ्यमिति । हे कुम्भवर ! नीरसैः कठिनैः काष्ठैः रसहैरित्यर्थः
ताडनघतं प्रहारघतं श्लाघ्यं प्रशंसनीयं तवेति, सर्वत्र योज्यम् । प्रच-
ञ्छातपः श्लाघ्यः, सुपङ्कनिचयैः अत्यन्तपङ्कपलेपैरिति भावत् । क्लेशः
श्लाघ्यतरः अतिशयेन श्लाघ्यः, अनसैः अग्निभिः अतिदाहश्च श्लाघ्यः,
यत् यस्मात् त्वया कान्तायाः कुचपार्श्वं अनपार्श्वे देये बाहुलतिकाया
यः शिखरीशः होचनं तेन लीलासुखं विहारसुखं सख्यं प्राप्तम् । हि
तथाहि दुःखैः विना सुखं न लभ्यते । त्वं तादृशं दुःखातिशयवधकरो-
रिति तथाभूतं सुखं लब्धमिति भावः । शार्दूलविज्जोत्सवं वृत्तम् ॥ ९ ॥

किं मे वक्तुमुपेत्य चुम्बसि बलात् निर्लज्ज ! लज्जा न ते
 वस्त्रान्तं शठ ! सुखं सुखं शपथैः किं धूर्त्त ! निर्वञ्चसे ।
 क्षीणाहं तव रात्रिजागरवशात् तामिव याहि प्रियां
 निर्मात्योज्झितपुष्पदामनिकरे का घट्पदानां रतिः ॥१०॥
 बाण्ड्येन गतः स मे गृहपतिर्वीर्त्तापि न श्रूयते
 प्रातस्तञ्जननी प्रसूततनयागेहं तथा वै गता ।
 बालाहं नवयौवना निशि कथं स्यातथ्यमस्मद्गृहे
 सायं सम्प्रति वर्त्तते पथिक हे ! स्थानान्तरं गम्यताम् ॥११॥

किमिति । हे निर्लज्ज ! उपेत्य समीपमागत्य बलात् किं कथं
 मे वक्तुं सुखं चुम्बसि, ते तव लज्जा न अस्त्यति शेषः, हे शठ !
 धूर्त्त ! यस्त्रान्तं वरुनाञ्चलं सुखं लज्ज, सुखं लज्ज, हे धूर्त्त ! शपथैः
 दिव्यैः नाहं कदापि एवं करिष्यामि कते मम एतत् पापं भविते-
 त्वाटिरूपैरिति यावत् किं निर्वञ्चसे प्रतारयसि ? तव रात्रिजागर-
 वशात् त्वदर्थं रात्रौ जागरण्यात् कदा आगमिष्यति हेमोरिति भावः
 अहं क्षीणा दुर्बला, तामिव बत्समीपे रात्रिर्नीतेति भावः प्रियां
 याहि गच्छ, निर्मात्यवत् उज्झितः त्यक्तः पुष्पदामनिकरः पुष्प-
 दामनसमूहः तस्मिन् घट्पदानां भ्रमराणां रतिरत्तरागः का ? नैवास्तु-
 हाग इत्यर्थः । इदानीं पुराणाहं, नवीनां तासुपवाहीति भावः ।
 शार्दूलविप्रोद्धितं वृत्तम् ॥ १० ॥

बाण्ड्येनेति । स मे मम गृहपतिः पतिरित्यर्थः बाण्ड्येन
 बाण्ड्यार्थमित्यर्थः गतः, वासां प्र संवादः अपि न श्रूयते, प्रातः कथं
 प्रातःकाले तस्य जननी मम श्रूयति भावः प्रसूतायाः तनयाया गेहं
 तथा वै गता । अहं बाला नवयौवना च, तस्मात् निशि रात्रौ कथम्
 अस्माकं गृहे स्यातथ्यं इत्येति शेषः, सम्प्रति सायं सन्ध्याकालः वर्त्तते, हे

यामिन्येषां बहुलजलदैर्बद्धभीमान्धकारा

निद्रां यातो मम पतिरसौ क्लेशितः कर्मदुःखी ।

बालां चाहं मनसिजभयात् प्राप्तगाढप्रकम्पा

ग्रामश्चौरैरयमुपहतः पान्य ! निद्रां जहीहि ॥ १२ ॥

क भ्रातश्चलितोऽसि ? वैद्यकगृहं, किं तत्र ? शान्त्यै रुजां
किं ते नास्ति सखे ! गृहे प्रियतमा सर्वं गदं हन्ति या ? ।

वातश्चेत् कुचकुम्भमर्दनवशात् पित्तञ्च वक्त्राभ्युत्तात्

श्लेषाणं विनिहन्ति हन्त ! सुरतव्यापारकेलिश्रमात् ॥ १३ ॥

पथिक ! स्थानान्तरं गम्यताम् । अत्र विपरोतलक्षणञ्च व्यतैव
त्वं तिष्ठेति प्रतीयते । शार्दूलविक्रीडितं दृत्तम् ॥ ११ ॥

यामिनीति । एषा यामिनी रात्रिः बहुलजलदैः प्रभूतमेघैः
बद्धः जनितः भीमः भयङ्करः अन्धकारः यस्यां तथाभूता, असौ मम
पतिः कर्मणा परिश्रमेण दुःखी ध्यात्तः क्लेशितः प्राप्तक्लेशः
अतएव निद्रां यातः गतः निद्रित इत्यर्थः, अहञ्च बाला नवयौवना
मनसिजस्य कामस्य भयात् व्यावेशजनितादिति भावः, प्राप्तः गाढः
अत्यन्तः प्रकम्पः यया तादृशी कामार्त्तिति भावः अयं ग्रामः चौरै-
स्तस्करैः उपहतः, हे पान्य ! पथिक ! निद्रां जहीहि त्वज ।
निद्रां त्यक्त्वा मासस्तु गृहार्थेति भावः । सन्दाक्रान्तादृत्तम् ॥ १२ ॥

कोति । हे भ्रातः ! क कुत्र चलितः असि, गच्छसीत्यर्थः
इति प्रश्नः, वैद्यकगृहं चिकित्सकगृहं चलितोऽस्यीति प्रतिवचनम् ।
तत्र वैद्यकगृहे किं किमर्थं चलितोऽस्यीति शेषः, प्रश्नोऽयम् । रुजां
रोगाणां शान्त्यै उपशमाय चलितोऽस्यीति प्रतिवचनम् । हे सखे !
ते तव गृहे प्रियतमा किं नास्ति ? या सर्वं गदं रोगं हन्ति, चेत्
यदि वातः वायुदोषजः व्याधिसत्त्व स्यादिति शेषः, नदा कुचकुम्भयो-
र्मर्दनवशात् तं वातमित्यध्याहार्यं, वक्त्राभ्युत्तात् स्रक्त्राभ्युत्तयानात् पित्तं

दृष्टिं देहि पुनर्बाले ! कमलायतबोचने ! !

श्रूयते हि पुरा लोके विषस्य विषमौषधम् ॥ १४ ॥

अन्तर्गता मदनवह्निशिखावली या

सा बाधते किमिह चन्दनलेपनेन ।

बत् कुम्भकारपलनीपरिपङ्कलेप-

स्नापाय केवलमसौ न तु तापशान्त्यै ॥ १५ ॥

दृष्ट्वा यासां नयनसुभगं वङ्गवाराङ्गनानां

देशत्यागः परमकृतिभिः कृष्णसारैरकारि ।

तासामेव स्ननयुगजिता दन्तिनः सन्ति मत्ताः

प्रायो मूर्खः परिभवविधौ नाभिमानं तनोति ॥ १६ ॥

पित्तदोषजं रोगं, तथा हन्त हर्षे सुरतव्यापारे यः केचिः तस्य
अमात् श्लेष्मायुं श्लेष्मदोषजरोगं विनिहन्ति विशेषेण नाशयति ।
शार्दूलविष्कोडितं वृत्तम् ॥ १२ ॥

दृष्टिमिति । हे कमलायतबोचने ! पद्मविशाबनेत्रे ! बाले
सुन्दरि ! पुनः दृष्टिं देहि, हि यतः पुरा पूर्वं लोके जगति विषस्य
मौषधं विषं श्रूयते श्रुतमिति यावत्, अतोते चट्प्रत्ययो बोध्यः ।
सकत् कटाक्षविषदिग्बोऽहं पुनः कटाक्षविषेण शान्तिं लभ्यते इति
भावः ॥ १४ ॥

अन्तर्गतेति । या मदनवह्निशिखावली अन्तर्गता सा बाधते
अन्तर्व्यथयतीत्यर्थः इह अस्मिन् शरीरे इति शेषः चन्दनलेपनेन
किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । यः कुम्भकारस्य पलनस्य
कुम्भादिदृष्टनाथं सज्जितस्य मूर्खीविशेषस्य उपरि पङ्कलेपः, असौ
केवलं तापाय अतिसन्तापाय, न तु तापस्य शान्त्यै उपशमाय भव-
तीति शेषः । दृष्टान्तालङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १५ ॥

दृष्टेति । यासां वङ्गवाराङ्गनानां यङ्गीयवेश्यानां नयनसुभगं

अपूर्वो दृश्यते वक्रिः कामिण्याः स्तनमण्डले ।

दूरतो दृहते गात्रं हृदि लम्बसु शीतलः ॥ १७ ॥

कुसुमे कुसुमीत्पत्तिः श्रूयते न तु दृश्यते ।

बाले ! तव सुखाभोजे कथमिन्द्रीवरहयम् ॥ १८ ॥

अयि मन्मथंचूतमञ्जरि ! अवधायतचारुलोचने ! ।

अपहृत्य मनः क्व यासि मे किमराजकमत्र राजते ॥ १९ ॥

नेत्रविचारं दृष्ट्वा परमकृतिभिः सुपरिष्कृतैरिति यावत् परराजितैर्जेष्ठ-
वभोगे न स्यात्तद्व्यभिक्तिं जानाद्भूरिति भावः लक्षणसारेः स्तनविशेषैः
देगत्यागः वक्रदेशपरिहारः अकारि, वक्रदेशे कृष्णामारा न चरन्तीति
प्रसिद्धिः । तासामेव वक्रवाराङ्गनामं स्तनयुगेः जिताः पराभूताः
दन्तिनः गजाः भक्ताः अतएव हन्ति तिष्ठन्ति अस्मिन् वक्रदेशे इति
शेषः । तथाहि मूर्खो जनः प्रायः बाहुल्येन परिभवविधौ पराजय-
व्यापारे अभिमानम् अहङ्कारं न मनोति न प्रकटयति नावबुध्यते
इति यावत् । मूर्खाणां मानापमानबोधो नास्तीति भावः । मन्दा-
कालाष्टतम् ॥ १६ ॥

अपूर्व इति । कामिण्याः स्तनमण्डले अपूर्वः अद्भुतः वक्रिः
दृश्यते । अपूर्वत्वे हेतुमाह दूरत इति । दूरतः दूरात् गात्रं दृहते
स्तनापयतीति यावत्, हृदि वक्षसि लम्बसु लम्ब एव शीतलः भव-
तीति शेषः ॥ १७ ॥

कुसुमे इति । कुसुमे पुष्पे कुसुमस्य पुष्पस्य उत्पत्तिः श्रूयते,
न च दृश्यते । हे बाले ! तव सुखाभोजे वदनकमले कथम् इन्द्री-
वरहयं नोक्तोत्पन्नयुगलं दृश्यते इति शेषः । अलोन्द्रीवरहयं नेत्रयुगल-
मिति भेदेऽप्यभेदरूपातिशक्तिरहङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । सिद्धत्वेऽध्य-
वसायस्थातिगबोर्ज्ञानिगद्यते । भेदेऽप्यभेदः सम्यग्भेदसम्यक्सादृशियि-
ष्यं याविति । अतुष्टुवृत्तम् ॥ १८ ॥

अवीति । अयि मन्मथञ्चूतमञ्जरि ! अवधायते

कोपस्त्वया यदि कृतो मयि पट्टजाधि !
 सोऽस्तु प्रियस्तव किमत्र विधेयमव्यत् ।
 अत्र श्लेषमर्पय मदर्पितपूर्वमुच्चै-
 र्बच्चैः समर्पय मदर्पितचुम्बनञ्च ॥ २० ॥

इति श्रीकालिदासकृतं नृङ्गारतिवचनं समाप्तम् ।

हंसदूतः ।

दुकूलं विभ्राणो दक्षितहरिताम्रयुतिहरं
 जवापुष्पश्रेणीरुचिरचिरपादाम्बुजतलः ।

आकर्षणते आरुषि मनोहरे बोधने यथास्तत्सम्बुद्धौ, मे मन मनः
 अत्र हस्त क वाधि ? अत्र अस्मिन् देशे किम् अराजकं राजाभावः
 राजते । वर्धते इति पाठान्तरम् । नैवात्रा राजकं, तथात् ते मन-
 योर्थरूपस्य कार्यं स्थावत्त्वं वासनं नविष्यतीति भावः ॥ १८ ॥

कोप इति । हे पट्टजाधि पद्मनेत्रे ! त्वया यदि अत्र
 कोपः कृतः, यः कोपः इव प्रियः नाहमिति भावः अस्तु मयत्,
 अत्र अस्मिन् विषये अव्यत् किं विधेयं कर्तव्यं न किमपि अरुषो-
 यमस्ति मनेति भावः । किन्तु मया अर्पितपूर्वं पूर्वं इत्तस्य आश्लेषम्
 आशिङ्गनम् उच्चैः नादं यथा तथा अर्पय प्रतिदेहि, अत्र अर्पितं
 चुम्बनञ्च उच्चैः समर्पय । वसन्ततिवचनं इत्तम् ॥ २० ॥

दुकूलमिति । दक्षितं दक्षिणं अत्र हरिताम्रं तल्लयुतिहरं
 कान्तिशौरं मीतमिति भावः दुकूलं वचनं प्रधानः परिदृश्य जवापु-

तमाश्रामाङ्गी हरहसितलीलाञ्छितमुष्णः
 परानन्दाभोगः स्फुरतु हृदि मे कोऽपि पुरुषः ॥ १ ॥
 यदा यातो गोपीहृदयमदनी नन्दसदनात्
 मुकुन्दी गान्दिन्यास्तनयमनुविन्दन् मधुपुरीम् ।
 तदामाङ्गीञ्चिन्तासरिति घनघूर्णापरिचयै-
 रगाधायां बाधामयपयसि राधा विरहिणी ॥ २ ॥
 कदाचित् खेदाग्निं विघटयितुमन्तर्गतमसौ
 सहास्रीभिर्लेभे तरलितमना यामुनतटीम् ।

आयां न्रेष्या हृदिरिव कान्तिरिव हृदिर्यस्य तादृशं हृदिरं मनोत्रं
 वादास्त्रुजतयं चरन्मनसतयं यस्य तथाभूतः तमाश्रवत् ध्यानम्
 अहं यस्य तयोक्तः हरहसितस्य नन्दसितस्य शोभया विद्यासिन
 अञ्चितं पूजनं हृदिरमिति भावः उक्तं यस्य तथाभूतः परः सहानु
 ध्यानस्य आभोगः परिपूषता यस्य तादृशः अथवा परमानन्दमव
 रत्नयः कोऽपि अतिवचनीयः पुरुषः कृष्ण इति भावः मे मम हृदि
 स्फुरत राजताम् । शिखरिणीघनमस्मिन् सन्दर्भे । उपमासङ्कारः ।
 पन्वारम्भे विघ्नविनाशार्थं कवेरिष्टदेवतासंकीर्तनरूपं सङ्गुवाचरन्-
 मितम् ॥ १ ॥

वदेति । गोपीनां हृदयमदनः मनोमोहनः मुकुन्दः कृष्णः
 यदा गान्दिन्याः तनयम् अहम् अनुविन्दन् अनुब्रममानः अनुसरन्
 वा नन्दसदनात् नन्दाश्रमात् मधुपुरीं मधुरां यातः गतः, तदा
 विरहिणी राधा घनाः सान्द्रा वा घूर्णाः ध्वनयः तासां परिचयैः
 अङ्कैः अनाधायां अतलस्ययां अपारायामिति भावः बाधाम-
 यानि दुःखमयानि पदांसि कथानि यस्यां तथाभूतायां विल्लाहरिति
 अमाङ्गीव निमग्नः । रूपकसङ्कारः ॥ २ ॥

कदाचिदिति । कदाचित् असौ राधा अञ्चोभिः उञ्चोभिः अह

चिरादस्याच्चित्तं परिचितकुटीरावकलनाद्
 अवस्थां तस्वार स्फुटमथ सुपुमैः प्रियसखीम् ॥ ३ ॥
 तदा निष्पन्दाङ्गी कलितनलिनीपङ्कजकुलैः
 परीषाहात् प्रेमश्यामकुञ्जलयताथङ्गिद्वयैः ।
 दृगन्धोगन्धीरीकृतमिहिरपुत्रीलहरिभि-
 र्विंलीना धूलीनामुपरि परिवत्रे परिजनैः ॥ ४ ॥
 ततस्तां न्यस्ताङ्गीमुरंसि ललितायाः कमलिनी-
 पलाशैः कालिन्दीसलिलमिशिरैर्वीजिततनुम् ।

अनन्तरं खेदान्तिं विरहजयोक्तान्तं विघटयितुं निर्वापयितुं तर-
 चितपनाः चञ्चलचित्ता इती वासनतटीं बहुनातीरं लेभे मत-
 यती । अथ बहुनातीरप्राशिनन्तरम् अस्या राधायाः चित्तं मनः
 चिरात् परिचितानां भुक्तानामिति भावः कुटीरायां कुञ्जानामिति
 भावः अवकलनात् अवलोकनात् सुपुमै सुखमहमप्लाद्यत्रं न किञ्चि-
 द्देहिमिल्लेखरूपा संवित् यदन्ते स्यात् वा निद्रा सुपुमिः तस्याः
 प्रियसखीम् अवस्थां मूर्च्छामिति भावः स्फुटं स्पष्टं तथा तथा
 तस्वार प्राप सुसोच्येति भावः ॥ ३ ॥

तदेति । तदा तस्मिन् काले मूर्च्छावस्थावामिति भावः निष्पन्दं
 विश्रब्धम् अङ्गं यस्याः तथाभूता अतएव चञ्चोनासुपरि विञ्चोना
 सुस्थिता सा कलितं स्पृहीतं नलिनीपङ्कजकुलं पद्मपल्लवः अल-
 नार्चामिति भावः यैः तयोक्तैः, प्रेमश्यां परीषाहात् आतिथस्यात्
 अङ्गयलयतम् अमङ्गलयतं जीवति न वेत्तादिकल्पम् आशङ्कते इति
 तादृशं हृदयं वेषां तैः, दृगन्धोभिः नवनखलैः नन्दीरोकता पूरितैश्चि
 दावत् मिहिरपुत्र्याः बहुनावाः बहुरिसारङ्गः यैः तथामूतैः परिजनैः
 सखीभिरिति भावः परिवत्रे परितः वेष्टिता ॥ ४ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं सचितानाः तदास्त्वस्याः उरवि

पराहसन्नासाङ्गुरचलितकण्ठी कलधतर्ता
 सखीसन्दोहानां प्रमदभरशास्त्री ध्वनिरभूत् ॥ ५ ॥
 निधायार्धे पङ्केदृहदसविटकुस्य ललिताः
 ततो राधां नीराहरणसरथीन्यस्तचरणा ।
 मिलन्तं कालिन्दीपुबिनभुवि खेलाच्चितगतिं
 ददर्शये कश्चिन्मधुरविरतं श्वेतगरुतम् ॥ ६ ॥
 तदालोकस्त्रीकोच्छसितहृदया सादरमसौ
 प्रणामं शंसन्ती लघु लघु समासाद्य सविधम् ।
 धृतोच्छ्रिता सद्यो हरिसदसि सन्देशहरणे
 वरं द्रुतं मेने तस्मत्तिललितं हन्त ! ललिता । ७ ॥

वक्षसि न्यस्ताङ्गीं निहितकलेवरं कालिन्ध्याः यत्तनादाः सखिलेन
 गिशिरैः शीतलैः कलबिनीपलाशैः पद्मपत्रैः वीजिता मनुः शरीरं
 यस्याः तथोक्तां प्रराष्टत्तेन प्रत्यागतेन आसाङ्गुरेण मन्दशास्त्रिनेत्यर्थः
 चञ्चितः सन्धितः कण्ठी यस्याः तादृशी कलधतर्ता पश्यतां सखीसन्दो-
 हानां सङ्घचरीसङ्घानां प्रमदभरेण कर्षातिशयेन शास्त्रे शोभते इति
 तथोक्ताः ध्वनिः आनन्दकोलाहल इति यावत् अभूत् ॥ ५ ॥

निधायेति । ततः अनन्तरं प्रत्यागतश्चासानन्तरं ललिता नीरा-
 हरणाद्यं अवाहरणाद्यं वा सरथी सोपानं तस्यां न्यस्तचरणा चर्चि-
 तपादा सती पङ्केदृहदसविटकुस्य पद्मपत्ररचितशयनीयस्येति यावत्
 पङ्के कोङ्के उपरीत्यर्थः राधां निधाय स्वापयित्वा कालिन्ध्याः यत्त-
 नायाः पुबिनभुवि श्वेततदेये मिलन्तं चरन्तम् अर्धे खेलेवा विलासेन
 चञ्चिता प्रशंसिता गतिर्गमनं यस्य तथोक्तां मधुरविरतं मनोचनिनाहं
 कश्चित् श्वेतगरुतं शुभ्रपक्षं हंसमिति यावत् ददर्श ॥ ६ ॥

तदेति । हन्त खेदे, असौ ललिता तस्य हंसस्य आलोकेन
 दर्शनेन साक्षम् अत्यम् अद्भुतम् उत्तमम् हृदयं यस्यासायाभूता

अमर्षात् प्रेमैर्ष्यां सपदि दधती कंसमथने
 प्रहृत्ता हंसाय स्वमभिलषितं शंसितुमसौ ।
 न तस्या दोषोऽयं यदिह विह्वलं प्रार्थितवती
 न कस्मिन् विश्रम्भं दिशति हरिभक्तिप्रणयिता ॥ ८ ॥
 पवित्रेषु प्रायो विरचयसि तोयेषु वसतिं
 प्रमोदं नालीके वहसि विश्रदात्मा स्वयमसि ।
 अतोऽहं दुःखार्त्ता शरणमत्रला त्वां गतवती
 न भिक्षा सत्पत्ने व्रजति हि कदाचिद्विफलताम् ॥ ९ ॥

तथा हृतोत्कण्ठा उत्सुकचित्तेत्यर्थः बहु लघु शनैः शनैः सविधं
 समीपं समासाद्य आगत्य सादरं प्रणामं शंसन्ती प्रणयन्तीति यावत्
 अद्यः तत्क्षयं हरिसदसि कण्ठसभावां मञ्जुरावाप्ति भावः सन्देय-
 हरणे वाचिकप्रणये वाचिकप्रणयार्थमित्यर्थः तम् अतिबलितं
 सुन्दरं हंसं वरं अष्टं दूतं सन्देयहरं, स्यात् सन्देयहरो दूत इत्य-
 मरः । अनेन दौल्याय प्रेरितमभिमतवतात्यर्थः ॥ ७ ॥

अमर्षादिति । अमर्षात् कोपात् सपदि तत्क्षयं कंसमथने कण्ठो
 प्रेमैर्ष्यां प्रसन्ननिताम् ईर्ष्यां दधती असौ बलिता हंसाय स्वम्
 अभिलषितं शंसितुं कथयित्वा प्रहृत्ता प्रारंभे । इह विषये सन्देय-
 हरणे इत्यर्थः यत् सा विह्वलं पञ्चयं हंसं प्रार्थितवती, अयं तस्या
 बलिताया दोषः अविश्रम्भकारित्यरूप इति भावः न, हरिभक्ति-
 प्रणयिता हरौ मङ्गलतिरेक इति यावत् कस्मिन् जने विश्रम्भं विश्वासं
 न दिशति, न जनयति ? अपि तु सर्वसिद्धये विश्रम्भं दिशती-
 त्यर्थः । अर्थान्तरन्यासः ॥ ८ ॥

पवित्रोष्यति । प्रायः बाहुल्येन पवित्रेषु विद्युदेषु तोयेषु
 वसतिम् अवस्थानं विरचयसि करोषि, नालीके कमलस्यारणे तदु-
 जस्यते इति भावः प्रमोदम् आनन्दं वहसि, स्वयम् विश्रदात्मा

चिरं विस्मृत्यास्मान् विरहदहनज्वालविकलाः
 कलावान् सानन्दं वसति मथुरायां मधुरिपुः ।
 तदेतं सन्दे शं स्वमनसि समाधाय निखिलं
 भवान् क्षिप्रं तस्य श्रवणपदवीं सङ्गमयतु ॥ १० ॥
 निरस्तप्रत्यूहं भवतु भवतो वल्गुनि शिवं
 समुत्तिष्ठ क्षिप्रं मनसि सुदमाधाय सदयम् ।
 अधस्ताद्भावन्तो लघु लघु समुत्ताननयनै-
 र्भवन्तं वीचन्तां कुतुकतरला गोपशिशवः ॥ ११ ॥

स्वप्नान्तःकरणः अस्मि । अतः कारणात् दुःखार्ता अवगाहं त्वां
 शरणं गतवतो, हि यतः सत्पत्ने साधुजने उत्कृष्टपक्षयति च
 भिक्षा प्रार्थना कदाचित् विफलता व्यर्था न भजति न गच्छति ।
 अर्थान्तरग्यायोः लङ्कारः ॥ ६ ॥

चिरमिति । कलावान् चतुःषष्टिकलापूरुषः मधुरिपुः कृष्णः
 विरहदहनज्वा विष्केदाग्नेः ज्वालेन विकलाः व्याकुलाः अस्मान्
 विस्मृत्य मथुरायां चिरं दीर्घकालं सानन्दं वसति । तत् तस्मात्
 भवान् एतं निखिलं समग्रं सन्दे शं स्वमनसि समाधाय गृह्येत्वा क्षिप्रं
 शीघ्रं तस्य मधुरिपोः श्रवणपदवीं श्रोत्रोन्द्रियं सङ्गमयतु प्रापयतु
 ॥१०॥

निरस्तोति । भवतः वल्गुनि पक्षि निरस्तः गतः प्रत्यूहः विघ्नः
 ज्वालात् तथाभूतं शिवं सङ्गलं भवतु । सदयं सातुकम्पं मनसि सुदं
 क्षुर्षम् आधातु क्षिप्रं शीघ्रं समुत्तिष्ठ यातां कुर्वित्थयः । कुतुकेन
 कौतुहलेन तरलाक्षुब्धताः गोपानां शिशवः बालकाः लघु लघु द्रुतं
 द्रुतम् अधस्तात् तददेशे धावन्तः सन्तः समुत्ताननयनैः उत्क्षिप्तनेत्रैः
 रन्तम् उद्वयमानमिद्वि भावः वीचन्ताम् अवगोक्षयन्तु ॥ ११ ॥

किशोरोत्तमोऽसौ कठिनमतिना दानपतिना
यया निन्दे तूष्णं पशुप-युवतीजीवितपतिः ।
तया गन्तव्या ते निखिलजगदेकप्रथितया
पदव्या भव्यानां तिलक ! किल दाशार्हणगरी ॥ १२ ॥
गलदाप्यासारभ्रुतधवलगण्डा मृगदृशो
विदूयन्ते यत्र प्रबलमदना वेशविवशाः ।
त्वया विज्ञातव्या हरिचरणसङ्गप्रणखिनी
ध्रुवं सा चक्राङ्गी रतिसखशताङ्गस्य पदवी ॥ १३ ॥

किशोरेति । पशुपयुवतीनां गोपाङ्गनानां जीवितपतिः प्राणेश्वरः किशोरोत्तमः कुमारश्रेष्ठः असौ कृष्णः कठिनमतिना क्रूरबुद्धिना दानपतिना अक्रूरेण यया पदव्या पद्या निन्दे नीतः, हे भव्यानां साधूनां तिलक ! तया निखिलजगत्सु सर्वभूतसङ्घलेषु एकप्रथितया सत्यक प्रसिद्धया पदव्या तूष्णं शीघ्रं दाशार्हणगरी दाशार्हणां यादवविशेषाणां नगरी पुरो मधुरेत्यर्थः ते तव गन्तव्या यातव्या ॥ १२ ॥

गच्छदिति । यत्र यस्यां पदव्यां गच्छद्भिः पतद्भिः वाप्याहारैः अशुभाराभिः भ्रुतौ व्याप्तौ धवलौ सख्यौ गण्डौ यासां ताः, प्रबलः मदनः कामः यासां तथोक्ताः कृष्णदर्शनादिति भावः, वेशे वेश्यामृष्टे, वेशो वेश्याजनान्प्रव इत्यमरः । विवशाः कामाक्षा इति यावत् मृगदृशः मृगनयनाः नार्य इत्यर्थः विदूयन्ते व्यथन्ते सकृत् कृष्णदर्शना-नन्तरमेव तदवबोधनादिति भावः, हरिचरणस्य सङ्गप्रणखिनी अतएव चक्राङ्गी चक्रचिह्निता रतिसखशतवत् कामशतवत् मनोहरमिति भावः अङ्गं यस्य तादृशस्य लक्षणस्येति यावत् सा पदवी पद्म्याः त्वया ध्रुवं निश्चितं सप्तदशलोकनेनेति भावः विज्ञातव्या विशेषेण वेदि-तव्या ॥ १३ ॥

पिबन् जम्बुश्यामं मिहिरदुहितुर्वारि मधुरं
 मृणालीभुञ्जानो हिमकरकलाकोमलरुचः ।
 क्षणं हृष्टस्तिष्ठन् निविडविटपे शाखिनि सखे !
 सुखेन प्रस्थानं रचयतु भवान् वृष्णिनगरे ॥ १४ ॥
 बलादाक्रन्दन्ती रथपथिकमक्रूरमित्तं
 विदूरादाभीरीततिरनुययौ येन रमणम् ।
 तमादौ पन्थानं रचय चरितार्था भवतु ते
 विराजन्ती सर्वोपरि परमहंसस्थितिरियम् ॥ १५ ॥
 अकस्मादस्माकं हरिरपहरन्नंशुकचयं
 यमारूढो गूढप्रणयलहरीं कन्दलवितुम् ।

पिबन्निति । हे सखे ! भवान् जम्बुश्यामं कण्ठं मिहिर-
 दुहितुः दधुनायाः मधुरं वारि जलं पिबन् हिमकरकलाचन्द्रकलाः
 तद्वत् कोमलाः रुचः प्रभाः यासां ताः मृणालीः भुञ्जानः क्षणं हृष्टः
 निविडविटपे वनशाखे शाखिनि हृष्टो तिष्ठन् वृष्णिनगरे यदुपुष्यं
 सुखेन प्रस्थानं रचयतु करोतु ॥ १४ ॥

बलादादिति । बलात् वेगात् अतिशयेनेत्यर्थः विदूरात् आक्र-
 न्दन्ती रटती आभीरीततिः मोपनारीसंहतिः येन पथा रथपथिकं
 रथेन बालम् अक्रूरमित्तम् अक्रूरस्य सह वक्रतं रमणं बालं कण्ठ-
 मित्त्यर्थः अनुययौ अनुययात् अ, आदौ प्रथमं तं पन्थानं रचयन्नञ्च,
 ते तव सर्वोपरि सर्वेषाम् उपरि विराजन्ती उत्कर्षेण वर्त्तमानेति
 भावः इदं परमहंसस्थितिः परमहंसस्य योगिनश्च स्थितिः अदस्थानं
 मर्यादा च चरितार्था सफलता भवतु तन्मार्गदर्शनादिति भावः ॥ १५ ॥

अकस्मादिति । हे आत्मन् ! कलहन् ! हरिः कण्ठः अक-
 स्मात् सहसा अस्माकम् अशुकचयं वनसमूहम् अपहरन् पीरयन्

तव आन्तस्यान्तःस्वगितरविविम्बः किसलयैः
 कदम्बः कादम्ब ! त्वरितमवलम्बः स भविता ॥ १६ ॥
 किरन्ती लावण्यं दिशि दिशि शिखण्डस्तवकिनी
 दधाना साधीयः कनकविमलद्योतिवसनम् ।
 तमालश्यामाङ्गी सरलमुरलीचुम्बितमुखी
 जगौ चित्रं यत्र प्रकटपरमानन्दलहरी ॥ १७ ॥
 तथा भूयः क्रीडारभसविकसद्वनवधू-
 वपुर्वक्त्रिभ्रश्यम्भृगमदकणश्यामलिकया ।

गूढा गुप्ता या प्रणयलहरी प्रेमतरङ्गः तां कन्दलयितं प्रकटयितं
 फलहयितं वा यम् आरुढः, किशलयैः पल्लवैः अन्तः अन्तरे
 स्वगितं तिरोहितं रविविम्बं सूर्यरश्मिरिति भावः येन तथाभूतः
 कदम्बः सः कदम्बतरुः आन्तस्य अध्वगमनादिति भावः तव त्वरितं
 शीघ्रम् अविदूरस्थितत्वादिति भावः अवलम्बः आश्रयः भविता ।
 तमाश्रित्य त्वया विश्रमितव्यभिति भावः ॥ १६ ॥

किरन्तीति । यत्र कदम्बे स्थितेति शेषः, दिशि दिशि लावण्यं
 किरन्ती विचिपन्ती, शिखण्डस्तवकिनी मयूरपिच्छशुक्लबाष्पित्त्वर्थः
 साधीयः अतिमनोज्ञं कनकवत् विमलं यथा तथा द्योतते दीप्यते
 इति तद्योक्तं वसनं पीतम् अम्बरमित्त्वर्थः दधाना वसाना, तमालवत्
 श्यामम् अङ्गं अस्यास्तादृशी सरलया अङ्गाटलया मुरल्या चुम्बितं
 मुखं अस्यास्तादृशी, प्रकटा उद्भुमटा परमानन्दानां लहरी तरङ्गः
 कृष्ण इति भावः चित्रं मनोज्ञं यथा तथा जगौ नीतवतीत्वर्थः
 ॥१७॥

तथेति । भूयः पुनः क्रीडायां निधुवनोत्सवे वो रभसः वेगो
 हर्षो वा, रभसो वेग हर्षयोरित्त्वन्तरः । तेन विकसन्त्यः वाः वल्लवानां
 गोपानां बध्नः तांसां वपुर्वक्त्रोभ्यः अङ्गुलताभ्यः अक्षदुभिः गलदुभिः

विधातव्यो हृषीसकदक्षितमङ्गीलतिकवा-
 समन्तादुच्चासस्तव मनसि रासस्थलिकया ॥ १८ ॥
 तदन्ते वासन्तीविरचितमनङ्गोत्सवकला-
 चतुःशालं शीरेः स्फुरति न दृशौ तत्र विकिरेः ।
 तदालोकोद्भेदप्रमदभरविस्मारितगति-
 क्रिये जाने तावत्त्वयि वत हता गोपवनिता ॥ १९ ॥
 मम स्यादर्थानां क्षतिरिह विलम्बाद् यद्यपि ते
 विलोकेथाः सर्वं तद्यपि हरिकेलिस्थलमिदम् ।

अनमदकथैः कक्षूरीन्दुभिः श्यामलिकया मालिन्यं नीतयेत्यर्थः
 हृषीसेः मधुकरेः कदाचिता आकोर्षा मङ्गोर्वातिका मङ्गिकाकता
 बन्धां तथाभूतया रासस्थलिकया रासोत्सवस्थलेन तव मनसि सम-
 न्नात् सर्वतः उच्चासः आनन्दः विधातव्यः जनयितव्यः । रासोत्-
 सवस्थलावबोकनेन पाथ तव महान् आनन्दा भविष्यतीति भावः
 ॥ १८ ॥

तदिति । तस्याः रासस्थलिकायाः अन्ते वासन्ती वसन्तोत्सवः
 तथा तदर्थमिति भावः विरचितम् अनङ्गोत्सवः कामोत्सव इव
 कला व्यापारः तस्याः चतुःशालं शालाचतुष्टयान्वितं यदनमिति
 यावत् स्फुरति राजते, तत्र चतुःशाले दृशौ नयने न विकिरेः नार्थव ।
 वत छेदे तस्य चतुःशालस्य आलोकेन दर्शनेन उद्भेदः उदयः यस्य
 तथोक्तः प्रमदभरः आनन्दार्तिगयः तेन विस्मारिता विस्मृतिं नोवा
 गतिक्रिया समनव्यापारः यस्य तादृशे त्वयि सति गोपवनिता गोपा-
 क्रना हता नाथं गता, तावत् जाने मन्ये । काव्यलिङ्गमङ्गहारः ।
 हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते इति दर्पणकारः ॥ १९ ॥

अनेति । यद्यपि यद्यपि ते तव इह विलम्बात् मम अर्थानां
 काव्याणां क्षतिः ज्ञानिः स्यात् यद्यपि तथापि सर्वं हरिकेलिस्थल-

तवेयं न व्यर्था भवतु शुचिता कः स हि सखे !
 गुणी यद्याणूरद्विषि मयि निवेशाय न भवेत् ॥ २० ॥
 सक्तदंशीनादश्रवणमिलिताभीरवनिता-
 रहःक्रीडासाक्षी प्रतिपदलतासद्मसुभगः ।
 स धेनूनां बन्धुर्मधुमयनखट्टायितशिलः
 करिष्यत्यानन्दं सपदि तव गोवर्द्धनगिरिः ॥ २१ ॥
 तमेवाद्रिं चक्राङ्कितकरपरिष्वङ्गरसिकं
 महीचक्रे शङ्केमहि शिखरिणां शेखरतया ।

मिदं विशोकेशाः पश्येः । हे सखे ! तव इयं शुचिता सख्यदेवता
 पवित्रतेति भावः व्यर्था विफलायार्था न भवतु कन्वर्था भवत्विति यावत्
 तत्स्थानदर्शनेनेति भावः । हि यतः कः स गुणः अस्तीति शेषः
 यः चाणूरद्विषि चाणूरासुरघातिनि कण्ठे मयि निवेशाय सदन्यः कर-
 णपवेशाय न भवेत्, अपितु सर्व एव गुणः कण्ठस्य सदन्यरात्मनि
 निविष्टः आसीत् येन गुणेन तव तदीयवाहोत्सवस्थानदर्शनेन विशु-
 द्धता स्यादिति भावः ॥ २० ॥

सक्तदिति । सक्त एकारं वंशीनादश्रवणेन मिलितानां सक्त-
 तानाम् आभीरवनितानां गोपीनां रहसि विजने या क्रीडा सुरतो-
 त्तसवः तस्य साक्षी साक्षात् दृष्टा प्रतिपदे स्थाने स्थाने लतासद्मभिः
 लतावेष्टितगृहैः सुभगः मनोहरः धेनूनां गवां बन्धुः गवां सुखेन
 चरणस्थानमित्यर्षः मधुमयनस्य कण्ठस्य खट्टायिता पर्यङ्कवदाचरिता
 शिला यस्य तथोक्तः स गोवर्द्धनगिरिः सपदि दृष्टमात्र इव ते तव
 आनन्दं करिष्यति जनार्णयत्यति ॥ २१ ॥

तमिति । चक्राङ्कितेन चक्रलाङ्कितेन करेण यः परिष्वङ्कः
 आबिङ्कनं यदृष्यमात यावत् तस्य रसिकं रसघ्नं तज्जनितसुखाभि-
 न्नमित्यर्थः तन् एव आद्रिं पर्वतं महीचक्रे भूमण्डले शिखरिणां

अरातिं ज्ञातीनां ननु हरिहयं यः परिभवन्
 यथार्थं स्वं नाम व्यधित भुवि गोवर्द्धन इति ॥ २२ ॥
 तमालस्यालोकाङ्गिरिपरिसरे सन्ति चपलाः
 पुलिन्दी गोविन्दंस्मरणरभसोत्तमवपुषः ।
 शनैस्तापं तासां क्षणमपनयन् यास्यति भवान्
 अवश्यं कालिन्दीसलिलशिशिरैः पक्षपवनैः ॥ २३ ॥

पर्वतानां शिखरतया शिरोभूषणतया शङ्खेभ्यश्च स एव शिखर
 सर्वेषां शिखरिणां श्रेष्ठ इति मन्यामहे इत्यर्थः । ननु भोः यः
 अङ्घ्रिः ज्ञातीनां पर्वतानामिति भावः अरातिं शत्रुं पक्षच्छेदिनमिति
 भावः हरिहयम् इन्द्रं परिभवन् पराजयमानः सन् भुवि पृथिव्यां
 गोवर्द्धन इति स्वं नाम यथार्थम् अन्वर्थं कुपितेन्द्रनियोजितमेघैः
 सप्ताहं वर्षणोऽपि गोकुलरक्षणादिति भावः व्यधित कृतवान् । पुरा
 इन्द्रमखं निषिध्य क्षण्येन गोवर्द्धनोत्सवे कृते इन्द्रः कुपितः सप्ताहं
 गोकुलं सप्तलधारया वृष्ट्या आच्छादयामास । तदवबोक्त्वा कृष्णः
 गोकुलं रिरक्षिषुः करेण गोवर्द्धनं धृत्वा तत्तले गोपान् गा वत्संश्च
 निवेश्य वर्षापदं निवारयामासीत् भागवती याज्ञार्त्त ॥ २२ ॥

तमालस्येति । शिरेः गोवर्द्धनस्य परिसरे पार्श्वदेशे तमालस्य
 तमालतरोराजोकात् दर्शनात् चपलाः अतस्तुकाः अतएव गोविन्दस्मर-
 णेन यः रमसः आवेगः तेन उत्तमं वपुः शरीरं येषां तथाभूताः
 पुलिन्दाः श्लेच्छजातिविशेषाः सन्ति वसन्तीत्यर्थः । भवान् कालि-
 न्दीसलिलेन यमुनाजलमङ्गनेति भावः शिशिरैः शीतलैः पक्षपवनैः
 तेषां लब्धं क्षणिकमित्यर्थः गोविन्दस्मरणकाले तदनवबोक्त्वाजमिति
 भावः तापम् अवश्यम् अपनयन् अपतुदन् शनैः मन्दं मन्दं यास्यति
 मनिष्यति ॥ २३ ॥

तदन्ते श्रीकान्तस्मरसमरधाटी पुलकिता
 कदम्बानां वाटी रसिकपरिपाटीं स्फुटयति ।
 त्वमासीनस्तस्यां न यदि परितो नन्दसि ततो
 बभूव व्यर्था ते घनरसनिवेशव्यसनिता ॥ २४ ॥
 शरन्नेघश्रेणीप्रतिभटमरिष्टासुरशिर-
 श्चिरं शुष्कं वृन्दावनपरिसरे द्रक्ष्यति भवान् ।
 यदारोढुं दूरान्मिलति किल कैलासशिखरि-
 भ्रमाक्रान्तस्वान्तो गिरिशसुहृदः किङ्करगणः ॥ २५ ॥

तदन्ते इति । तस्य निरेः अन्ते षष्ठे श्रीकान्तस्य कृष्णस्य स्मर-
 समरस्य कामसंघामस्य सदनोत्सवस्थेत्यर्थः धाटी तत्रायटिभूतेत्यर्थः
 परीक्षास्थानमिति भावः अतएव पुलकिता कुसुमोद्गमात् सङ्घात-
 पुलकेत्यर्थः तदुत्सवस्मरणादिति भावः कदम्बानां वाटी कदम्बवन-
 वेष्टितकुम्भमिति यावत् रसिकानां परिपाटीं श्रेणीं स्फुटयति रसम्
 आस्वादयतीति भावः । त्वं यदि तस्या कदम्बपरिपाद्याम् आसीन,
 उपविष्टः सन् परितः समन्तात् न नन्दसि आनन्दमनुभवसि, तत-
 स्तदा ते तव घनरसे आद्यारसे योऽभिनिवेशः समासक्तिः तस्मिन्
 व्यवसिद्धा प्रष्टासुरिति यावत् व्यर्था विफला बभूव भवतीति यावत्,
 वक्तव्ये माने लिट्प्रयोगश्चिन्त्यः ॥ २४ ॥

शरदिति । वृन्दावनपरिसरे भवान् चिरं शुष्कम् अतएव
 शरन्नेघश्रेणीप्रतिभटं शरत्कालीनमेघराजिसदृशमित्यर्थः अरिष्टा-
 सुरस्य अरिष्टास्वदानवस्य शिरः द्रक्ष्यति, किञ्च भसिद्धौ, गिरिशस्य
 हरस्य यः सुहृत् सखा कुवेरः तस्य किङ्करगणः यक्षगणः कैलास-
 शिखरिणः कैलासपर्वतस्य भ्रमेण आक्रान्तं स्वान्तं मनः यस्य तथा-
 भूतः सन् दूरात् यत् शिरः आरोढुं मिलति आगच्छति । आन्ति-
 मानवह्वारः ॥ २५ ॥

रुवन् याहि खैरं चरमदशया चुम्बितरुची
 नितम्बिन्यो वृन्दावनभुवि सखे ! सन्ति बहवः ।
 परावर्त्तिष्यन्ते तुलितसुरजिन्नूपुररवात्
 तव ध्वानात् तासां वह्निरपि गताः क्षिप्रमसवः ॥ २६ ॥
 त्वमासीनः शाखान्तरमिलितचण्डत्विषि सुखं
 दधीथा भाण्डीरे क्षणमपि घनश्यामलरुची ।
 ततो हंसा बिभ्रन्निखिलनभसश्चिक्रमिषया
 स वर्द्धिष्णुं विष्णुं कलितदरचक्रं तुलयिता ॥ २७ ॥
 त्वमष्टाभिर्नेत्रैर्विगलदमलप्रेमसच्चिलै-

रुवन्निति । हे सखे त्वं खैरम् उच्चैः रुवन् नदन् वृन्दा-
 व-भुवि वृन्दारण्ये बहवः नितम्बिन्यः चरमदशया कृष्णविरहेण
 प्राप्रया अन्यदशया चुम्बिताः आक्रान्ताः रुचः कान्तयः दासां तथा-
 भूताः सन्ति । तुलितः समीकृतः अतुल्यत इति यावत् सुरजितः
 कृष्णस्य नूपुररवः येन तस्मात् तव ध्वानात् निनादात् तासां वह्नि-
 रपि गताः असवः प्राणाः क्षिप्रं परावर्त्तिष्यन्ते प्रत्यागमिष्यन्ति
 ॥ २६ ॥

त्वमिति । शाखान्तरेषु मिलितः सङ्गतः चण्डत्विट् स्वर्यः यस्य
 तथोक्ते गगनस्यर्चिनोति भावः घनाः श्यामलाः रुचयः कान्तयः
 यस्य तथोक्ते भाण्डीरे वृक्षभेदे क्षणमपि आसीनः उपविष्टः त्वं
 सुखं दधीथाः अतुल्यभवेः । ततः अनन्तरं हे हंस ! आबिभ्रत् त्वया
 शोभां गच्छन् स भाण्डीरः निखिलस्य घनस्तस्य नभसः आकाशस्य
 चिक्रमिषया क्रमिदमिष्यया वर्द्धिष्णुं वर्द्धनशीलं कवितं नृहीतं
 दरचक्रं अदृचक्रास्तं येन तथोक्तं विष्णुं वामनरूपिणमिति यावत्
 तुलयिता समीकृतां अतुल्यकरिष्यतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

त्वमिति । हे चतुर ! विगलन्ति अरन्ति अनशानि निर्मशानि

मुहुः सिक्तस्तम्भां चतुर ! चतुरास्यस्तुतिभुवम् ।
 जिहीथा विख्यातां स्फुटमिह भवद्भ्याम्बरथं
 प्रविष्टं मंथन्ते विधिमटविदेव्यस्त्वयि गते ॥ २८ ॥
 उदञ्चन्ने तान्भःप्रसरत्तहरीपिच्छिलपथः-
 खलत्पादन्यासप्रणिहितविलम्बाकुलधियः ।
 हरौ यस्मिन्मग्ने त्वरितयमुनाकूलगमन-
 स्पृहाक्षिप्ता गोप्यो ययुरनुपदं कामपि दशाम् ॥ २९ ॥

प्रेक्षसलिलानि आनन्दान्मूषि येभ्यः तथाभूतेः कृपाभिः नेत्रैः सुकृतः
 पुनः पुनः सिक्तः स्तम्भः आधारदण्डः यस्यास्ताम् अतएव विख्यातां
 चतुरास्यस्य चतुर्मुखस्य ब्रह्मणः स्तुतिभुवं क्षोत्रस्थानं यत्र स्थितो
 ब्रह्मा निजमोहावसाने भगवन्तं कृष्णं तृष्टावति भावः जिहीथाः
 गच्छ । इह अस्मिन् प्रदेशे त्वयि गते सति अटविदेव्यः अरण्या-
 धिष्ठातृदेवताः भवतः बान्धवः हंस इत्यर्थः स एव रथो यस्य तादृशं
 विधिं ब्रह्माणं प्रविष्टं काननर्भात शेषः मंथन्ते तर्कायष्यन्ति स्फुट-
 सुत्प्रक्षे । तदीयवाचनात्पुरुषं भवन्तं दृष्ट्वा ब्रह्मा पुनरागत इति अत-
 मास्यन्तीति भावः ॥ २८ ॥

उदञ्चदिति । यस्मिन् कालियहृदे इत्युत्तरेण सम्बन्धः हरौ
 कृष्णे मग्ने सति त्वरितं शीघ्रं यमुनाकूले यत् गमनं तत्र स्पृहया
 इच्छया आक्षिप्ताः आकृष्टाः गोप्यः अतुपदं प्रतिपादन्यासम् उदञ्च-
 ताम् उदुगच्छतां नेत्रान्धसां नयनसलिलानां प्रसराः धारा एव
 लङ्घ्यं वीचयः ताभिः पिच्छिले प्रथि खलन्तु स्थानात् भ्रष्टान् यः
 यदन्यासः तस्मिन् प्रणिहिता नियुक्ता विलम्बेन आकुला धीर्बुद्धि-
 र्यासां तथाभूताः सन्तः कामपि अनिर्वचनीयां दशाम् अपस्वां ययुः
 प्रापुः ॥ २९ ॥

मुहुर्तास्वक्रीडाप्रमदमिसदाहोपुरषिका-
 विकाशेन भ्रष्टैः फणिमणिकुलैर्धूमलरची ।
 पुरस्तस्मिन्नीपद्रुमकुसुमकिञ्चल्लसुरभौ
 त्वया पुण्ये पेयं मधुरमुदकं कालियहृदे ॥ ३० ॥
 तृणावर्तारार्तविरहदवसन्तापिततनोः
 सदाभीरीहृन्दप्रणयबहुमानोन्नतिविदः ।
 प्रणेतव्यो नयस्तवकभरससंवर्द्धितशुच-
 स्वया हृन्दादेव्याः परमविनयाहृन्दनविधिः ॥ ३१ ॥

मुहुरति । प्रः व्ययनः सङ्घः पुनः पुनः नास्यक्रीडायां नृत्य-
 बीजायां यः प्रमदः प्रहर्षः तेन मिसलनी मङ्गल्लनी या आहोपुर-
 षिका अहोपुरषत्वमित्यभिमानः मया कालियं निर्जित्य पुरषकारः
 कृत इत्यहङ्कार इति यावत् भ्रष्टैः विच्युतैः फणिनः काव्यस्य
 मणिकुलैः शिरोरत्नसमूहैः धूमला कृष्णलोहना रविः प्रभा यस्य
 तथाभूते काव्यसङ्घस्य यस्तनान्तर्गतत्वात् स्वतः कृष्णत्वं तत्र रक्त-
 प्रभसणीनां भ्रंशनेन कृष्णत्वाहितत्वमिति भावः, नीपद्रुमस्य कदम्ब-
 तरोः कुसुमानां किञ्चल्लैः केसरैः सुरभिः सुगन्धः तस्मिन् पुण्ये
 पवित्ने काव्यसङ्घे त्वया मधुरम् उदकं पेयम् ॥ ३० ॥

तृणावर्तारार्तविरति । त्वया परमविनयात् अतिविनयेनेत्यर्थः
 तृणावर्तस्य तदाख्यस्य असुरस्य अरातः शत्रोः कृष्णस्य विरहद्वेन
 विच्छेदान्तेन सन्तापिता तनुः शरीरं यस्याः तथाभूतावाः यदा
 आभीरीहृन्दस्य गोपाङ्गनासमूहस्य प्रणयं बहुमानस्य तयोः उन्नति-
 विदः नव्यानां स्तवकानां भरे हृदौ संवर्द्धिता शुक् शोकः यस्याः
 नव्यस्तवकोत्पत्तौ कृष्णस्य प्रीतिरासीत् च चेदानीं दूरं गत इति
 शोक इति भावः तथाभूतायाः हृन्दादेव्याः हृन्दारण्ये देवतावाः
 हृन्दनविधिः प्रथम इत्यर्थः प्रणेतव्यः कर्तव्यः ॥ ३१ ॥

इति क्रान्त्वा केकाकृतविरुतिमेकादशवतीं
घनीभूतं चूतैर्ब्रजमनुवनं द्वादशमिदम् ।
पुरी यस्मिन्नास्ते यदुकुलभुवां निर्मलयशो-
भराणां धाराभिर्धवलितधरित्त्रोपरिसरा ॥ ३२ ॥
निकेतैराकीर्णां गिरिशगिरिडिम्भप्रतिभटै-
रवष्टम्भस्तम्भावलिविलसितैः पुष्पितवना ।
निविष्टा कालिन्दीतटभुवि तवाधास्यति सखे !
समन्तादानन्दं मधुरजनहृन्दा मधुपुरी ॥ ३३ ॥
दृष्टः शम्भोर्यस्यां दशति नवमेकत्र यवसं
विरिञ्चैरन्यस्मिन् गिबति कलहंसो विसलताम् ।

इतीति निकेतैरिति च । हे सखे ! इति इत्थं केकाभिर्मयूरनादेः
कृता विरुतिः शब्दः यथा तथोक्तां मयूरसञ्चारवतीमिति भावः एका-
दशवतींम् एकादशं वनमित्यर्थः पुरः अर्थात् यस्मिन् स्थाने ब्रजम् अह
ब्रजस्य पश्चात् चूतैः रसालैः घनीभूतं द्वादशं वनम् आस्ते, इदञ्च क्रान्त्वा
अतीत्य गतस्येति अर्थात् तव यदुकुलभुवां यादवानां निर्मलयशो-
भराणां कीर्णं ब्रजानां धाराभिः धवलितः सितोज्ज्वलः धरित्त्रा भूमैः
परिसरः प्रसारः यस्याः तथोक्ता गिरिशस्य हरस्य चो गिरिः
कैलास इत्यर्थः तस्य डिम्भाः शावकाः तेषां प्रतिभटैः प्रतिद्वन्द्विभिः
तत्सदृशैरिति भावः अवष्टम्भाः आभारभूताः याः स्तम्भावलयः स्तम्भ-
श्रेणयः ताभिर्धवलितैः विराजितैः निकेतैः गृहैः आकीर्णा व्याप्रा,
पुष्पितं वनम् उद्यानं यस्याः तथोक्ता, कालिन्दीतटभुवि यमुनातीर-
भूमौ निविष्टाः मधुरं मनोहरं जलानां हृन्दा यस्याः तादृशी मधुपुरी
समन्तात् सर्वतः आनन्दम् आधास्यति चान्यथैष्यति । युष्मकमेतत्
॥ ३२ ॥ ३३ ॥

दृष्ट इति । यस्यां पुरि शम्भोर्हंसस्य दृष्टः एकत्र एकस्मिन् स्थाने

क्वचित् क्रीञ्चारातेः कवल्यति केकी विषधरं
 विलीढे शङ्कया बलरिपुकरी पञ्चवमितः ॥ ३४ ॥
 अबोधिष्ठाः काशान्नहि विषटितां प्रच्छदपटीं
 विमुक्तामन्नासीः पथि पथि न मुक्तावलिमपि ।
 अयि श्रीगोविन्दस्मरणमदिरामत्तद्दये !
 सतीति स्यातिं ते हसति कुलटानां कुलमिदम् ॥ ३५ ॥
 असव्यं विभ्राणा पदमष्टतलाक्षारसमसी
 प्रयाताहं मुग्धे ! विरम मम वेशैः किमधुना ।
 अमन्दादाशङ्के सखि ! पुरपुरन्ध्रीकलकलाद्
 अलिन्दाग्रे वृन्दावनकुसुमधन्वा विजयते ॥ ३६ ॥

नवं यवसं दृष्टं दशति खादति, अन्वयिन् स्थाने विद्विषः ब्रह्मणः
 कलहंसः विनयतां नृपालयङ्गीं गिरति भक्षयति, क्वचित् स्थाने
 क्रीञ्चारातेः स्कन्दस्य केकी मयूरः विषधरं भुङ्क्ते कवल्यति पथति,
 इतः स्यात्तन् बलरिपोरिन्द्रस्य करी ऐरावतः शङ्कयाः गजप्रियवृत्त-
 विशेषस्य पञ्चवं विबोद्धे आस्तादयति । कृष्णदर्शनार्थं शम्भुपथतयः
 देवा यत्रागच्छन्तीति भावः ॥ ३४ ॥

इतः परं पञ्चभिः पुरीं वर्णयति अबोधिष्ठा इत्यादिभिः ।
 अयि श्रीगोविन्दस्य स्मरणमेव मदिरा त्रया मत्तं हृदयं यस्मात्स-
 म्भुद्धौ, पथि मार्गे काशान् अबोधिष्ठाः स्नातयत्यसि, विषटितं
 स्नानात्वात् प्रभ्रष्टां प्रच्छदपटीम् उत्तरीयवसनं न ? पथि विमुक्तां
 अहसतां मुक्तावलिं मुक्ताहारमपि न अन्नासीः न स्नातयत्यसि,
 कुलटानाम् असतीनाम् इदं कुलं ते नव सतीति साध्वीति स्यातिं
 हसति देह्यी साध्वीयं यत् कृष्णदर्शनेन ज्ञानशून्या जातेति भावः
 । ३५ ॥

अथर्वभिति । अबोः नारी अष्टतलाक्षारस्य अलङ्कारानलङ्कृतम्

अयं लीलापाङ्गुलपितपुरवीचीपरिसरी
 नवाशोकोत्तंसखलति पुरतः कंसविजयी ।
 किमस्मानेतस्मान्मिभवनपृष्ठाद्दिगुदती
 त्वमेका स्तब्धाधि ! स्थगयसि गवाक्षावल्लिमपि ॥ ३७ ॥
 मुहुः शून्यां दृष्टिं वहसि रहसि ध्यायसि सदा
 शृणोषि प्रत्यक्षं न परिजनविज्ञापनशतम् ।
 अतः शङ्के पङ्केरुहमुखि ! ययौ श्यामलरुचिः
 स यूनामुत्तंसस्तव नयनवीथीपथिकताम् ॥ ३८ ॥

अथर्वं वाचं पदम् एतेन टक्षिणं पदं बाह्यारसरञ्जितमिति व्यञ्जते ।
 विद्याया दधाना गच्छतीति शेषः, हे सुग्धे ! मुहुः ! अहं प्रयाता
 चञ्चिता, विरम निवर्त्तस्व प्रसाधनादिति भावः अघुना वेशैः प्रसा-
 धनैः किम् ? न किमपि प्रबोजनमित्यर्थः । हे सखि ! अत्रन्दात्
 उच्चात् पुगपुरन्धीणां पुरनारीणां कलकलात् कोलाहलात् इन्दावनकं
 कुसुमधना कामः कृष्ण इत्यर्थः अखिन्दस्व बहुभूमिविशेषक्य अप्ये
 पुरतः विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते इति आशङ्के मग्ये ॥ ३६ ॥

अथमिति । लीलापाङ्गेन विद्यासकटाक्षेण स्थापितः आशीर्जितः
 पुरवीचीनां नगरपटवीनां परिसरः स्थानं येन तदाभूतः, नयम्
 अशोककुसुमम् उत्तंसः कर्णभूषणं यस्य तथाविधः, अयं कंसविजयी
 कृष्णः पुरतः अयतः चलति गच्छति । हे स्तब्धाधि ! निश्चलनेने !
 केवलं कृष्णदर्शनार्थं व्यापारितनयने इति बावत् एका त्वम् एनस्यात्
 मणिभवनपृष्ठात् रत्नच्छोपरिदेगात् अस्मान् विन्दती ताडयन्ती
 ताडनार्थमिति भावः गवाक्षावल्लिं वातावनपङ्क्तिम् अपि किं किमर्थं
 स्थगयसि आद्युषोपि ? ॥ ३७ ॥

सुष्ठुरिति । हे पङ्केरुहसखि ! कमलवदने ! सुष्ठुः पुनः पुनः
 शून्यां अक्षररहितमिति भावः दृष्टिं वहसि, सदा रहसि विजने

विलज्जं मा सोदीरिह सखि ! पुनर्यास्यति हरि-
स्ववापाङ्गक्रीडां निविडपरिचर्यापश्चितताम् ।
इति खैरं यस्यां पथि पथि सुरारिरभिनव-
प्रवेशे नारीणां रतिरभसजल्प्या ववनिरे ॥ ३८ ॥

पञ्चभिः कुलकम् ।

सखे ! साक्षाद्दामोदरवदनचन्द्रावकखन-
स्फुरत्प्रैमानन्दप्रकरलहरीचुम्बितधियः ।
मुहुस्तवाभीष्टीसमुदयशिरोन्यस्तविपद-
स्तवाक्षोरानन्दं विदधति पुरा पीरवनिताः ॥ ४० ॥

ध्यायति चिन्तयति, प्रत्यक्षम् अक्षुण्णः समीपे परिजनानां विज्ञापन-
यतं न शृणोति नाकर्णयति, अतः कारणात् शकुं वन्नावयामि
स श्यामलरुचिः नीलकान्तिः दूनां तदृष्टानाम् उत्तमः श्रेष्ठः कृष्ण
इति भावः तव नयनवीथीनां नेत्रराजीनां पथिकतां मोचरतां यद्यौ
पुनः पुनर्नयनपथं प्रापेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

विलज्जयति । हे सखि ! विलज्जं निर्वृत्तं यथा तथा सा
रोटीः न रुद्विहः, इह अस्मिन् नगरे हरिः कृष्णः तव अपाङ्ग-
क्रीडया कंटाक्षलीलया निविडा सान्द्रा अत्यन्तैर्लघुः या परिचर्या
देशा तवेति भावः तस्यां पश्चितताम् आप्यहयतां यास्यति खलमेव
त्वं प्रति अहुरक्तो भविष्यतीति भावः । सुरारेः कृष्णस्य अभिनव-
प्रवेशे अस्यां सुरि इत्येवं पथि पथि प्रतिपथं नारीणां खैरं अक्षुण्ण-
रतिरभसेन अहुरागावेशेन जल्प्याः आवापाः ववनिरे अभवदित्यर्थः ।
अत्र पञ्चभिः कुलकम् ॥ ३८ ॥

सखे इति । हे सखे ! तत्र पुण्यां साक्षात् प्रत्यक्षीभूतस्य
दामोदरवदनचन्द्रस्य कृष्णसुखचन्द्रस्य अवलोकनेन अवलोकनेन स्फुरन्

अथ क्रामं क्रामं क्रमघटनया सङ्कटतरानं
निवासान् वृष्णीनामनुसर पुरीमध्यविशिखान् ।
मुरारातेर्यत्र स्थगितगगनाभिविजयते
पताकाभिः सन्तर्पितभुवनमन्तःपुरवरम् ॥ ४१ ॥
यदुत्सङ्गे तुङ्गस्फटिकरचिताः सन्ति परितो
मराला माणिक्यप्रकरघटितत्रोटिचरणाः ।
सुहृद्बुद्ध्या हंसाः कलितमधुरस्याम्बुजभुवः
समर्थ्यादा येषां सपदि परिचर्यां विदधति ॥ ४२ ॥

पसरन् यः प्रेमानन्दप्रकरः प्रेमानन्दतमूहः तस्य लक्ष्यां तरङ्गेण
चञ्चिता आक्रान्ता धीर्यामां तथोक्ताः आभीरोणां गोपीनां ससुदयस्य
सङ्घस्य शिरःसु न्यस्ता अप्रिता विपदः दुःखानीति भावः याभिः
तथाभूताः पौरवनिनाः पुरनार्यः तत्र अल्लोचक्षुषोः आनन्दं
पुरा विदधति जनयिष्यन्तीत्यर्थः, पुरायोगे भव्ये लट्प्रयोगः ॥४०॥

अथेति । अथ खनन्तरं यत्र पुरि क्रमघटनया क्रमात्तुसारेण
पुरीमध्ये विशिखा रथ्या, रथ्या प्रबोली विशिखेत्यमरः । सङ्कटतरान्
निविडानित्यर्थः वृष्णीनां यादवविशेषाणां निवासान् क्रामं क्रामम्
अनीत्य अनीत्य मुरारातेः कृष्णस्य अन्तःपुरवरम् अन्तःपुरम् अ
स्थगितम् आच्छादितं गगनं याभिः तथाभूताभिः पताकाभिः वैजय-
न्तीभिः सन्तर्पितं प्रीणितं भुवनं जगत् येन तथाभूतं यत् विजयते
सर्धात्कषेण वर्तते तत् अनुसरेत्यन्वयः ॥ ४१ ॥

यदिति । यस्याः पुरः उत्सङ्गे क्रोडि मध्ये इति भावः
तङ्गेन वृद्धता स्फटिकेन रचिताः निर्मिताः माणिक्यप्रकरेण माणिक्य-
निचयेन घटिताः रचिताः त्रोटयः चक्षुवः चरणाश्च येषां तथोक्ताः
मरालाः हंसाः परितः समन्तात् सन्ति निडन्ति, कलितमप्राप्ता
मधुरा मधुरा येन तथाभूतस्य कृष्णदर्शनायं मधुरासागतस्येत्यर्थः अल्लु-

चिरान्मृग्यन्तीनां पशुपरमणीनामपि कुलै-
 रलब्धं कालिन्दीपुच्छिनविपिने लीनमभितः ।
 मदालोक्रीक्षासिञ्चितपरिचितास्यं प्रियसखि !
 स्फुरन्तं वीक्षित्ये पुनरपि किमग्रे मुरभिदम् ॥ ४३ ॥
 विषादं मा कार्षीर्द्रुतमवितथव्याहृतिरसौ
 समागन्ता राधे ! धृतनवशिखण्डस्तव सखा ।
 इति ब्रूते यस्यां शुकमिषुनमिन्द्रानुजकृते
 यदाभीरीष्टन्दैः उपसृतमभूदुद्धवकरे ॥ ४४ ॥

युग्मकम् ।

जभुवः ब्रह्मणः हंसाः वाहनभूता इति भावः समर्थ्यादाः मर्थ्यादाया-
 चिनः सदाचारविद् इति भावः अतएव सुहृदुबद्धा वन्तु बोधेन
 सपदि तत्क्षणम् आगत्यैवेति भावः तेषां स्फटिकरचितहंसानां
 परिचर्यां सेवां विदधति कुर्वन्ति ॥ ४२ ॥

चिरादिति विषादमिति च । हे प्रियसखि ! चिरात् मृग्यन्तीनाम्
 अन्विच्छन्तीनां पशुपरमणीनां गोपाङ्गनानां कुलैः अपि अलम्बम् अप्राप्तं
 कालिन्दीपुच्छिने यमनासैकते यत् विपिनं वनं तस्मिन् अभितः सर्वतः
 लीनं निभृतस्थितमित्यर्थः मम आलोक्यात् दर्शनात् उक्तासि विकसत्
 यत् क्षितं मन्दहसितं तेन परिचितं ज्ञातम् आस्यं वदनं यस्य तथा-
 भूतम् अग्रे समक्षं स्फुरन्तं राजन्तं मुरभिदं पुनरपि किं वीक्षित्ये
 द्रव्यामि ? इति प्रश्नः । हे राधे ! विषादं शोकं मया कार्षीः
 न कुरु, अवितथा सत्या व्याहृतिः वचनं यस्य तथोक्तः सत्यवादी-
 त्यर्थः धृतनवशिखण्डः नूतनमयूरपिच्छधारी असौ तव सखा द्रुतं शीघ्रं
 समागन्ता समागमिष्यति । इन्द्रानुजस्य कृष्णस्य कृते निमित्तं तस्यै
 प्रदानार्थमिति भावः आभीरीष्टन्दैः गोपनारीसमूहैः उद्धवस्य अक्षात्-
 सान्त्वनाय कृष्णादेशात् आगतस्येति भावः करे हस्ते उपसृतं सम-

घनश्यामा भ्राम्यन्परिहरिहर्म्यस्य शिखिभिः
 कृतस्तोत्रा मुग्धैरगुदजनिता धूमलतिका ।
 तदालोकाधीर ! स्फुरति तव चेन्मानसरुचि-
 र्जितं तर्हि खैरं जनसहनिवासप्रियतया ॥ ४५ ॥
 ततो मध्ये कक्षं प्रतिनवगवाक्षस्तवकितं
 चलन्मुक्तालम्बस्फुरितममलस्तम्भनिवहम् ।
 भवान् द्रष्टा हेमोन्निखितदशमस्कन्धचरितै-
 र्लसन्नितिप्रान्तं मुरविजयिनः केलिनिलयम् ॥ ४६ ॥

प्रेतं शुक्रनिधुनं यास्यां पुरि इति इत्यं मूत्रे कथयति । युष्मत्
 ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

घनश्यामेति । हरेः कण्ठस्य यत् हृष्यं घटनं तस्य उपरि घन-
 श्यामा मेघवत् श्यामवर्णा अतएव मुग्धैः मूढैः अमेघं मेघं जानन्निर-
 रिति भावः शिखिभिः मयूरैः कृतं स्तोत्रं स्तवनं यस्याः तथोक्ता
 मयूराणां मेघोदस्यातीवोक्तासकत्वादिति भावः अगुरुभिः चन्दन-
 विशेषैः जनिता धूमलतिका धूमराजिः भ्राजति राजते, भ्राम्यतीति
 पाठे घूर्णते इत्यर्थः । हे धीर ! तस्याः धूमलतिकायाः आलोकात्
 दर्शनात् तव चेत् यदि मानसस्य चित्तस्य रुचिः अतुरागः मानसे
 अरुचि रुचिः गमनाभिलाष इत्यर्थः स्फुरति प्रसरति, तर्हि खैरं
 स्वच्छन्दं यथा तथा जनैः सह निवासे अवस्थाने या प्रियता
 प्रवृत्तिरिति यावत् तथा जितं प्रबला सा जनसहनिवासप्रियतेति
 भावः ॥ ४५ ॥

तत इति । ततः अन्तरं मध्येकक्षं कक्षायां मध्ये प्रतिनवैः
 अभिवनैः गवाक्षैः वातायनैः स्तवकितं रञ्जितं चञ्चिः चैपलैः वायु-
 सङ्गादिति भावः सृज्जालम्बैः सौक्तिकपाशाभिः स्फुरितं राजितम्
 अमलाः निर्मलाः स्तम्भानां निवहाः सङ्गाः यस्मिन् तथोक्तं हेन्ना

अलिन्दे यस्यास्ते मरकतमयी यष्टिरमला
 शयालुयां रात्रौ मन्दकलकलापी कलयति ।
 निरातङ्गस्तस्याः शिखरमधिकरुह्य अमनुदं
 प्रतीक्षेथा भ्रातर्वरमवसरं यादवपतेः ॥ ४७ ॥
 निविष्टः पल्यङ्गे सृदुलतरतूलीधवलिते
 त्रिलोकीलक्ष्मीणां ककुटि दरसाचीकृततनुः ।
 अमन्दं पूर्येन्दुप्रतिममुपधानं प्रसुदितो
 निधायान्ने तस्मिन्नुपहितकफोण्डियभरः ॥ ४८ ॥
 उदञ्चत्कालिन्दीसलिलसुगम्भावकरुचिः
 कपीलान्ते प्रेङ्गन्मणिमकरमुद्रामधुरिमा ।

काञ्चनेन उक्लिखितानि उत्कर्षेण लिखितानि यानि दृश्यन्तस्त्वस्य
 भागवतीयश्चेति भावः चरितानि तैः लघनः राजनः भित्तीनां
 प्रान्ताः पर्यन्तदेशाः यस्य तादृशं सुरविजयिनः कृष्णस्य केलिनित्ययं
 क्रीडागृहं भवान् द्रष्टुं दृश्यति ॥ ४६ ॥

अलिन्दे इति । हे भ्रातः ! यस्य केलिनित्यस्य अलिन्दे
 मरकतमयी मरकतरचिता अमला यष्टिः दण्डः स्यात् तिष्ठति, रात्रौ
 रजस्यां मन्दकलः मन्दमत्तः कलापी मयूरः शयालुः निद्रातुरः सन्
 या यष्टिं कलयति अर्धतिष्ठति, त्वं निरातङ्गः निर्भयः समी-
 तस्याः यष्टेः अमनुदं अमापहं शिखरं शृङ्गम् अधिकरुह्य आश्रित्य
 यादवपतेः कृष्णस्य वरम् उत्तमम् अवसरं वसयं प्रतीक्षेथाः प्रती-
 क्षस्य पाञ्चमेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

निविष्ट इति । सृदुलतरा अतिमृदो या तृणी तद्वत् धवलितं
 तस्मिन् पल्यङ्गे सृदायां निविष्टः स्थितः त्रिलोकीलक्ष्मीणां त्रिभुवन-
 त्रिय्यां ककुटि प्रादायामिति यावत् दरम् देयत् साचीकृता वक्रं
 स्थापिता तनुः शरीरं येन तथाभूतः त्रिभुवनचीससहितोऽप्यवपु-

वसानः कौषेयं जितकनकसखीपरिमलं
 सुकुन्दस्ते साक्षात् प्रमदसुधया सेष्यति हृषी ॥ ४८ ॥
 विकट्टः पीराशीरखिलकुलसुधो यदुपते-
 रदूरादासीनो मधुरभषितिर्गास्यति तदा ।
 पुरस्ताद्दम्भीरीगणभयदनामा स कठिनो
 मणिसलभासम्बी कुरुकुलकथां सङ्कलयिता ॥ ५० ॥
 शिनीनामुत्संसः स किल कृतवर्माप्युभयतः

रिति भावः प्रसंहितः प्रफुल्लः, अमन्दं दृष्टादित्यर्थः पुर्येन्दुप्रतिभं
 पूर्णचन्द्रविभम् उपधानम् अथ निधाय निवेश्य तस्मिन् उपधाने
 उपहितः अर्पितः कपोलद्वयस्य कूर्परद्वयस्य भरः येन तथाविधः ।
 उदञ्चत् उदुगच्छत् कानिन्दीसखिर्वाभिव सुभगम्भावुका मनोहारिणी
 हृषिः कान्तिः यस्य तथाभूतः । कपोलयोः गच्छयोः अन्ते
 प्रेक्षन्ती दोलायमानां मणिकरसुदयोः मणिसयमकराबहारयोः
 मधुरिणाभाधुर्यं यस्य तथाविधः । जितः कनकसख्याः काञ्चन-
 शिवाः परिमलः सौरभं सुधया इति भावः येन तथोक्तं कौषेयं प्रदृ-
 ष्यन् वसानः परिदधत् सुकुन्दः कण्ठः साक्षात् मूर्तिमत्त्वा प्रमद-
 सुधया तद्दर्शनजनितानन्दाद्भतेनेति यावत् ते तव हृषी नयने सेष्यति
 सार्द्धं विष्यति । युष्मत् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

विकट्टुरिति । अखिलकुलेषु दृष्टः स्यावरः मधुरभषितः निह-
 भाषी विकट्टुर्नाम यादवः तदा तस्मिन् समये यदुपतेः कण्ठस्य अदु-
 स्सत् आसीनः उपविष्टः सन् गच्छति सङ्गीतं करिष्यति कण्ठप्रोष-
 नार्थमिति भावः । पुरस्तात् अर्पतः मणिसलभासम्बी मणिसयसलभा-
 नाश्रितः दम्भीरीगणानां नोपाकुनानां भयदं नाम यस्य तथोक्तः
 स कठिनः अक्रूर इति यावत् कुरुकुलस्य युधिष्ठिरादेः कथां सङ्क-
 लयिता संकोर्षं विष्यति ॥ ५० ॥

शिनीनामिति । शिनेरपत्नानाम् उत्संसः श्रेष्ठः सात्वद्विरि-

प्रयेष्येति बालव्यजनयुगलान्दोलनविधिम् ।

स जानुभ्यामष्टापदभुवमवष्टभ्य भविता

गुरोः शिष्यो नूनं पदकमलसंवाहनरतः ॥ ५१ ॥

विहङ्गेन्द्रो युग्मीकृतकरसरोजो भुवि पुरः

कृताशङ्को भावी प्रजविनि निदेशेऽर्पितमनाः ।

हृदहन्ते यस्य ध्वनति मधुरावासिवटवो

व्युदस्यन्ते सामस्वरकलितमन्योन्यकलहम् ॥ ५२ ॥

न निर्वक्तुं दामोदरपदकनिष्ठाङ्गुलिमख-

द्युतीनां लावण्यं भवति चतुरास्रोऽपि चतुरः ।

त्वर्थः स किल स च कृतवर्णा अपि उभयतः उभयोः पार्श्वबोरि-
त्वर्थः, स्थिताविति शेषः बालव्यजनयुगलयोः आन्दोलनविधिं वक्ष्या-
वमव्यापारं प्रयेष्येति करिष्येति । सः गुरोः वृत्तव्यतेः शिष्यः उच्यते
इत्यर्थः जानुभ्याम् अष्टापदभुवं अष्टपदभुवमवष्टभ्य भुवमवष्टभ्य नूनं
निश्चितं पदकमलयोः संवाहने सेवने रतः आसक्तः भविता ॥ ५१ ॥

विहङ्गेन्द्र इति । विहङ्गानां पक्षिणाम् इन्द्रः गह्वर इत्यर्थः
युग्मीकृते करसरोजे करकमले येन तथाभूतः बह्मङ्गुलिचित्वर्थः पुरो
भुवि अथभूमौ समले इत्यर्थः कृताशङ्कः स्वतर्कमनाः वज्र प्रजविनि
प्रकृतजवशाविनि निदेशे आश्रयायाम् अर्पितं दत्तं मनो येन तथाभूतः
भावी भवित्वेत्वर्थः । बह्व्य विहङ्गेन्द्रस्य हृदहन्ते पक्षहने ध्वनति
गमनकाले ध्वनति इति मधुरावासिनः वटवः मधुरावासिनः पान्थः
वेदस्य अरोच कश्चितं जनितम् अन्योन्यकलहं कश्चित् वदति अथमम
अरः, अपरो वदति नाथमम अर इत्येवं विवादं व्युदस्यन्ते स्वजनानि
अवचपलनिरोधादिति भावः ॥ ५२ ॥

नेति । चतुरास्रोऽपि चतुर्भुजोऽपि दामोदरस्य कण्ठस्य वत् पदं
वस्य वा कनिष्ठाङ्गुलिः तस्य मे नखाः तेषां द्युतीनां लावण्यं प्रभा-

तथापि स्त्रीप्रज्ञासुलभतरत्नत्वाद्दृमसौ
 प्रवृत्ता तन्मूर्त्तिस्तवरतिमहासाहसरवे ॥ ५३ ॥
 विराजन्ते यस्य ब्रजशिशुकुलस्तेयविकल-
 स्वयम्भूचूडापैर्लुलितशिशुभाः पादनखराः ।
 क्षणं यानालोक्य प्रकटपरमानन्दविरसः
 स देवर्षिर्मुक्तानपि तनुभृतः शोचति भृशम् ॥ ५४ ॥
 सरोजानां व्यूहः श्रियमभिलषन् यस्य पदयो-
 र्ययौ रागाद्यानां विधुरमुद्वासव्रतविधिम् ।

विशेषं निर्वक्तुं निश्चयेन कथयितुं चक्षुरः निपुणः यत्न इति यावत्
 न भवति । तथापि अद्यो अहं स्त्रीणां प्रज्ञा बुद्धिः तस्याः सुखं
 सङ्गमिच्छार्थः यत् तरत्नत्वं चापल्यं तस्मात् तस्य दामोदरस्य मूर्त्तेः
 कलेवरस्य स्त्रवे या रातः अनुरागः तस्यां यः महान् साङ्गवरसः
 साङ्गवित्तगुणः तस्मिन् प्रवृत्ता उद्यता, अजमापि अहं चपलत्वात्
 तद्गुणकीर्तने साङ्गं कृतवतीति भावः ॥ ५३ ॥

विराजन्ते इति । यस्य लक्षणस्य पादनखराः ब्रजशिशुकुलस्य
 गोपबालकद्वन्द्वस्य स्त्रयेन अपहरणेन विकलः अप्रतिभ इति यावत्
 यः स्वयम्भूर्ब्रह्मा तस्य चूडापैः लुलितं स्मृष्टमित्यर्थः शिशुभम् अप-
 भागो येषां तथाभूताः सन्तः विराजन्ते शोभन्ते, स देवर्षिर्नारदः
 लक्षणम् अत्यकालं यान् पादनखरान् आलोक्य दृष्ट्वा प्रकटेन उत्कटेन
 अतिशयित्थेत्यर्थः परमानन्देन विरसः विषयः विह्वल इति यावत्
 सन् मुक्तान् मुक्तिं गतानपि तनुभृतः प्राञ्जिनः भृशम् अत्यं
 शोचति । एतच्चरणारविन्ददर्शनं मुक्तिर्मापि अगणयित्वा काषवन्ते
 लोका इति भावः ॥ ५४ ॥

सरोजानामिति । सरोजानां पद्मानां व्यूहः समूहः बल
 लक्षणस्य पादयोः श्रियं कान्तिम् अभिलषन् रागाद्यानां संसारबाध-

हिमं वन्दे नीचैरनुचितविधानव्यसनिनां
 यदेषां प्राणान्तं दमनमनुवर्षं प्रणयति ॥ ५५ ॥
 रूचीनामुल्लासैर्मरकतमयसूलकदली-
 कदम्बाहङ्कारं क्वलयति यस्यारुयुगलम् ।
 यदालानस्तन्मद्युतिमवललम्बे बलभृतां
 मदादुद्दामानां पशुपरमणीचित्तकरिणाम् ॥ ५६ ॥
 सखे ! यस्याभीरीनयनशफरीजीवनविधौ
 निदानं गाम्भीर्यप्रसरकलिता नाभिसरसी ।
 यतः कल्पस्यादौ सनकजनकोत्पत्तिवङ्गी-
 गभीरान्तःकचाष्टतभुवनमम्भोरुहस्रभूत् ॥ ५७ ॥

कावतां विधुरम् अशक्यामिति भावः उदवासः जलमध्ये वासः स एव
 ज्ञतं निवसः तस्य विधिः तं ययौ प्राप जलयासं रूपं तपश्चकारोत
 भावः । यत् हिमम् अनुवर्षं प्रतिवत्सरम् अनुचितविधानव्यसनिनाम्
 अशक्यव्यापारनिरतानां कृष्णपददुल्लसिभिर्लाषेण हैमप्रतनिष्ठानामिति
 भावः एषां सरोजानां प्राणान्तं दमनं शयनं प्रणयति कुर्यात्
 तत् हिमं नीचैः नन्देन वा वन्दे युक्तं जलभवेनेति प्रशंसामाति
 यावत् ॥ ५५ ॥

रूचीनामिति । यस्य कृष्णस्य ऊरुयुगलं रूचीनां लास्यवानाम्
 उल्लासैः विकासैः मरकतमयानां सूलकदलीकदम्बानां पौरकदली-
 समूहानाम् अहङ्कारं क्वलयति प्रसति तादृशकदल्यः यस्यारुयुगलेन
 चास्यं नायान्तीति भावः । यत् ऊरुयुगलं बलभृतां बलवता मदात्
 कृष्णप्रियताजनितादहङ्कारादित्यर्थः उद्दामानाम् उद्दामानां पशु-
 परमणीचित्तकरिणां गोपाङ्गनामानसहस्तिनाम् आलानस्तन्मद्युतिं
 बन्धनस्तन्मकान्तम् अवललम्बे प्राप ॥ ५६ ॥

सखे इति । हे सखे ! यस्य गाम्भीर्यप्रसरेण गभीरताति-

द्युतिं धत्ते यस्य त्रिवल्लिखतिकासङ्कटतरं
 सखे ! दामश्रीषीघ्रपरिचयाभिन्नमुदरम् ।
 यथोदा यस्मान्तः सुरनरभुजङ्गैः परिहृतं
 मुखद्वारा वारहयमवलुबोके त्रिभुवनम् ॥ ५८ ॥
 उरो यस्य स्फारं स्फुरति वनमात्रावल्लयितं
 वितन्वानं तन्वीजनमनसि सद्यो मनसिजम् ।
 मरीचीभिर्यस्मिन् रविनिवहृतुल्योऽपि वहते
 सदा खद्योताभां भुवनमधुरः कौस्तुभमणिः ॥ ५९ ॥

शयेन कलिता युक्ता नाभिसरसी नाभिसुदः आभीरीषां नोपीनां
 नखनान्येव शफर्थः क्षुद्रमत्स्यविशेषाः तासां जीवनविधौ जीवन-
 विधाने निदानं कारणम् । कल्पस्य आदौ ह्यटिप्रारम्भे यतः
 नाभिसरस्याः सनकजनकस्य ब्रह्मणः उत्पत्तिरेव बहुभो आधारदारु-
 विशेषः यस्यास्तथाभूता नभारा दुरधिगमेत्यर्थः वा अलःकक्षा
 कक्षान्तरं तस्यां घृतं भुवनं जनत् यत्र तादृशम् आम्भोरुहं पद्मम्
 अभूत् ॥ ५७ ॥

द्युतिमिति । हे सखे ! यस्य त्रिवल्लिखतिका त्रिवलिक्का
 वा लता तथा सङ्कटतरं युक्तमिति भावः दामश्रीषाणां रज्जुराजीवतं
 यथोदया बन्धनार्थमानीतानामिति भावः क्षयपरिचयस्य स्वल्पकाविक-
 सङ्गस्य अभिन्नम् उदरं द्युतिं कान्तिं धत्ते दधानि, यथोदा यस्य
 उदरस्य अलः अभ्यन्तरे सुरनरभुजङ्गैः देवमानवपन्नगैः परिहृतम्
 आकीर्णं त्रिभुवनं मुखद्वारा मुखेन वारहयम् अवलुबोके अवलोकया-
 मास ॥ ५८ ॥

उर इति । यस्य कण्ठस्य तन्वीजनानां कशीटरीषामित्यर्थः
 सनसि सद्यः दर्शनमात्रेणेति भावः मनमिज कानं वितन्वानं प्रकटवत्
 वनमात्रया वल्लयितं विराजितमिति भावः स्फारं विशालम् उरः

समन्तादुन्मीलद्वलभिदुपलस्तभयुगल-
 प्रभाजैत्रं केशिद्विजलुलितकेयूरललितम् ।
 स्मरक्लाम्यहोपीपटलहठकण्ठग्रहपरं
 भुजहृन्धं यस्य स्फुटसुरभिगन्धं विजयते ॥ ६० ॥
 जिहीते साम्राज्यं जगति नवलावण्यलहरी-
 परीपाकस्यान्तर्मुदितमदनावेशमधुरम् ।
 नटद्वभ्रवक्षीकं स्मितनवसुधाकेलिसदनं
 स्फुरन्मुक्तापङ्क्तिप्रतिमरदनं यस्य वदनम् ॥ ६१ ॥

वक्षःस्थलं स्फुरति राजते । मरीचौभिः मयूखैः रविनिवहत्तल्यः
 बहुसूर्यप्रतिमः अतएव भुवनेषु मधुरः मनोहरोऽपि कौस्तुभमणिः
 यस्मिन् उरसि सदा खद्योताभां खद्योतकान्तिं वहते दधाति उरसः
 प्रभया तिरोहितत्वादिति भावः ॥ ५९ ॥

समन्तादिति । समन्तात् सर्वतः उन्मीलनी स्फुरन्ती वक्षभि-
 दुपलस्य इन्द्रनीलमण्येः सम्ययुगलस्य या प्रभा कान्तिः तस्या जैत्रं
 विक्रोह केशिना द्विजेन कुलितं दृष्टं केयूरललितम् अङ्गदम्भितस्य
 तत्, स्मरेण कामेन क्लाम्यतां गोपीपटलानां हठेन सङ्गमां यः कण्ठ-
 ग्रहः कण्ठाङ्कितं तत्परं तत्र निरतमित्यर्थः स्फुटः सुव्यक्तः
 सुरभिः शोभनः गन्धो यस्य तादृशं यस्य भुजहृन्धं विजयते सर्वोत्-
 कर्षेण वर्तते ॥ ६० ॥

जिहीते इति । अन्तर्मुदितेन विकसितेन मदनावेशेन मधुरं
 मनोहरं नटनी नृत्यनी भ्रूवक्षी भ्रूवक्षता यस्मिन् यस्य वा तत्,
 स्मितमेव नवसुधा तस्याः केशिसदनं शोभाग्रहं स्फुरन् राजन् मुक्ता-
 पङ्क्तिप्रतिमः सुक्ताहारनिभः रदनः दन्तः यस्मिन् यस्य वा तादृशं यस्य
 कल्याणं वदनं जगति नवा नूतना या लावण्यलहरी लावण्यतरङ्गः
 तस्याः परिपाकस्य परीषामस्य साम्राज्यं जिहीते प्राप्नोति ॥ ६१ ॥

किमेभिर्व्याहारैः कलय कथयामि स्फुटमहं
सखे ! निःसन्देहं परिचयपदं केवलमिदम् ।
परानन्दो यस्मिन्नयनपदवीभाजि भविता
त्वया विज्ञातव्यो मधुररव ! सोऽयं मधुरिपुः ॥ ६२ ॥
विलोकेयाः कृष्णं मदकलमरालीरतिकला-
विदग्धव्यामुग्धं यदि पुरबधूविभ्रमभरैः ।
तदा नास्मान् ग्राम्याः श्रवणपदवीं तस्य गमयेः
सुधापूर्णं चेतः कथमपि न तक्रं मृगयते ॥ ६३ ॥
यदा वृन्दारण्यस्मरणलहरीहेतुरमलं
पिकानां वैवेष्टि प्रतिहरितमुच्चैः कुङ्कुरतम् ।

किमिति । हे सखे ! हे मधुररव ! मिष्टभाषिन् ! इतिः
व्याहारैः उक्तैः किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । कलय अ-
धारय, अहं स्फुटं कथयामि निःसन्देहं निःसंशयं केवलं परिचय-
पदम् अभिज्ञानचिह्नम् इदं, यस्मिन् जने नयनपदवीभाजि नेत्र-
मोचरे इति परः मज्जान् आनन्दः भविता, त्वया सोऽयं मधुरिपुः
कृष्णः विज्ञातव्यः विशेषेण ज्ञेयः ॥ ६२ ॥

विलोकेया इति । हे मदकलमरालीरतिकलाविदग्ध ! मद-
सत्तहंभीरतिकलाचतुर ! यदि कृष्णं पुरबधूनां नागरिकाणां विभ्रम-
भरैः विलासातिशयैः व्यामुग्धं विशेषेण आसक्तं विलोकेयाः पश्येः,
तदा ग्राम्याः अस्मान् तस्य कृष्णस्य श्रवणपदवीं न गमयेः अस्माकं
कथाः तत्समीपे ना वदेति भावः । तथाहि सुधापूर्णम् अस्मत्ता-
स्मादसृष्टितमिति यावत् चेतः कथमपि तक्रं न मृगयते न वाञ्छति ।
अर्थात्तरन्यासः ॥ ६३ ॥

वदेति । यदा वृन्दारण्यस्य स्मरणलहरी स्मरणतरङ्गः तस्मा
हेतुः कारणभूतम् अमलं मधुरं पिकानां कोकिलानाम् उच्चैः कुङ्कुरत्वं

वहन्ते वा वाताः स्फुरितगिरिमङ्गीप्रविमला-
 स्तदैवास्माकीनां गिरमुपहरेषाः सुरभिदि ॥ ६४ ॥
 पुरा तिष्ठन् गोष्ठे निखिलरमणीभ्यः प्रियतया
 भवान् यस्यां गोपीरमण ! विदधे गौरवभरम् ।
 सखी तस्या विज्ञापयति लज्जिता धीरललित !
 प्रणम्य श्रीपादाब्जु जकनकपीठोपरिसरे ॥ ६५ ॥
 प्रयत्नादावाख्यं नवकमलिनीपङ्कवकुलै-
 स्वया भूयो यस्याः कृतमहह संवर्द्धनमभूत् ।
 चिराद्बुधोभारासुरणमरिमाक्रान्तजघना
 बभूव प्रष्टौही सुरमघन ! सेयं कपिलिका ॥ ६६ ॥

प्रतिहरितं प्रतिदिशं वेवेष्टि पुनः पुनः ध्वनतीत्यर्थः, स्फुरिताभि-
 र्विकसिताभिः गिरिमङ्गीभिः प्रविमलाः अतिसुरभयः वाताः वा
 वहन्ते, तदैव आस्माकीनां गिरं वाचं सुरभिदि कण्ठे उपहरेषाः
 प्रापयेः ॥ ६४ ॥

सुरेति । हे गोपीरमण ! भवान् पुरा पूर्वं गोष्ठे तिष्ठन्
 निखिलरमणीभ्यः सर्वगोपाङ्गनाभ्यः प्रियतया वल्लभतया यस्यां
 गोपाङ्गनायां राधायामित्यर्थः गौरवभरं सम्मानातिशयं विदधे
 चकार, हे धीरललित ! निखिलो रुद्रनिशं कलापरो धीरललितः
 स्वादित्युक्तलज्जनायक इत्यर्थः तस्याः राधायाः सखी लज्जिता
 श्रीपादाब्जुजयोः भवचरणारविन्दयोः अत् कनकपीठं तस्य उपरिसरे
 उपरिभागे प्रणम्य प्रकर्षेण नत्वा विज्ञापयति ॥ ६५ ॥

प्रयत्नादिति । हे सुरमघन ! सुरारे ! त्वया आवाख्यम्
 आशेषं प्रयत्नात् प्रकटं यत्नमाश्रित्येत्यर्थः नवकमलिनीनां पङ्कव-
 कुलैः पङ्कनिचयैः यस्याः भूयः पुनः पुनः संवर्द्धनं सम्यक् खालनं
 कृतम् अभूत्, अहह खेदे, सेयं प्रष्टौही प्रणमनार्थिणी कपिलिका

समीपे नीपानां त्रिचतुरदला इत्थ गमिता
 त्वया माकन्दस्य प्रियसहचरी भावनियतिम् ।
 इयं सा वासन्ती गलदमलमाध्वीकपटस्त्री-
 मिषादये गोपीरमण ! रुदती रोदयति नः ॥ ६७ ॥
 प्रसूतो देवक्या सुरमधन ! यः कोऽपि पुरुषः
 स जातो गोपालाभ्युदयपरमानन्दवसतिः ।
 धृतो यो गान्दिन्या कठिनजठरे सम्प्रति ततः
 समन्तादेवास्तं शिव शिव गता गोकुलकथा ॥ ६८ ॥

कपिलाधेनुः जघोभारस्य सनभारस्य आस्फुरणेन सस्यक्वर्त्तनेन
 यः गरिमा गौरवं तेन आक्रान्तं जघनं कटिपुरोभागः यस्याः तथा-
 भूता बभूव ॥ ६६ ॥

समीपे इति । हे गोपीरमण ! नीपानां कटस्त्रानां समीपे
 त्रिचतुरदला निर्गतत्रिचतुरपला वामन्ती माध्वीकता त्वया माक-
 न्दस्य चूतस्य प्रियसहचरीभावे नियतिं स्थितिं गमिता प्रापिता,
 इत्थं खेदे, सेयं वासन्ती अप्ये अस्माकं समस्तमित्यर्थः गलन्ती ज्वरन्ती
 अमला या माध्वीकपटस्त्री मकरन्दराजिः सा एव मिषं व्याजः
 तस्मात् रुदती सती नः अस्मान् रोदयति क्रन्दयति । अपङ्गुति-
 रजङ्कारः ॥ ६७ ॥

प्रसूत इति । हे सुरमधन ! सुरारे ! देवक्याः प्रसूतः यः
 कोऽपि पुरुषः, सः गोपालानाम् अभ्युदयस्य परमानन्दस्य च वसतिः
 स्थानम् तेन गोपाला अभ्युदयं परमानन्दं नीता इति भावः ।
 यः गान्दिन्या कठिने जठरे उदरे धृतः, सम्प्रति ततः तस्मात् अक्रू-
 रादित्यर्थः समन्तात् एव गोकुलस्य कथा वाचां अस्तं गता नाथं
 प्राप्ता अक्रूरेणैव गोकुलं निहतमिति भावः । शिव शिवेति
 खेदसूचकम् ॥ ६८ ॥

अरिष्टेनाहताः पशुपसुदृशी यान्ति विषदं
 हृषावर्त्ताक्रान्द्या रचयति भयं चत्वरचयः ।
 अमी व्योमीभूता व्रजवसतिभूमीपरिसरा
 वहन्ते नस्तापं सुरहर ! विदूरं त्वयि गते ॥ ६६ ॥
 त्वया नागन्तव्यं कथमिह हरे ! गोष्ठमधुना
 क्षताश्रेणी हृन्दावनभुवि यतोऽभूद्विषमयी ।
 प्रसूनानां गन्धं कथमितरथा वातनिहितं
 भजन् सद्यो मूर्च्छां वहति निवहो गीपसुदृशाम् ॥ ७० ॥
 कथं सङ्क्षोऽस्माभिः सह समुचितः सम्प्रति हरे !
 वयं ग्राम्या नार्थ्यस्त्वमसि नृपकन्यार्चितपदः ।

अरिष्टेनेति । हे सुरहर ! त्वयि विदूरं गते इति अरिष्टेन
 तदास्त्रेण असुरेण आहताः पशुपानां गोपानां सुदृशः रमयः
 विषदं यान्ति प्राप्नुवन्ति । चत्वरचयः अङ्गुलिचयः हृषावर्त्तस्य
 तदास्त्रस्य असुरस्य आक्रान्त्याः परिभवात् भयं रचयति करोति,
 अमी व्योमीभूताः मूर्च्छोभूताः व्रजवसतिभूमिपरिसराः हृन्दावन-
 भूप्रदेशाः नः अस्माकं तापं वहन्ते जनयन्ति दुरवस्थादर्शनेनेति
 भावः ॥ ६६ ॥

त्वयेति । हे हरे ! अधुना त्वया कथमपि इह हृन्दावने
 गोष्ठं मोक्षारण्यस्थानं न आगन्तव्यम् । यतः वस्मात् हृन्दावनभुवि
 क्षताश्रेणी विषमयी अभूत्, इतरथा अन्यथा यदि विषमयी न
 स्थासदेति भावः गोपसुदृशां गोपाङ्गनानां निवहः समूहः वातेन
 वायुना निहितम् आनीतं प्रसूनानां तत्तत्क्षताजातानामिति भावः
 दुष्प्राणां गन्धं भजन् आजिघ्रन् सद्यः तत्क्षयं मूर्च्छां वहति
 प्राप्नोति ॥ ७० ॥

कथमिति । हे हरे ! सम्प्रति अस्माभिः सह वक्तुः ते इति

गतः कालो यस्मिन् पशुपरमणीसङ्गमकृते
भवान् व्यग्रस्तस्त्री तमसि गृहवाटीविटपिनः ॥ ७१ ॥
वयं त्वक्ताः स्वामिन् ! यदिह तव किं दूषणमिदं
निसर्गः श्यामानामयमतितरां दुष्परिहरः ।
कुङ्ककण्ठै रण्डावधिसहनिवासात् परिचिता
विसृज्यन्ते सद्यः कलितनवपक्षैर्बलिभुजः ॥ ७२ ॥
अयं पूर्वं रङ्गः किल विरचितो यस्य तरसा
रसादास्थातव्यं परिकलय तन्नाटकमिदम् ।

शेषः कथं ससूचितः ? नैवेत्यर्थः । यतः वयं पाष्याः पामवासिन्धुः
अविदग्धा इति भावः नार्थः, त्वं नृपकन्याभिः राजकुमारीभिः
अर्चितपदः सेवितचरणः अस्मि । स कालः गतः, यस्मिन् काले
भवान् पशुपरमणानां गोपीनां सङ्गमकृते सङ्गमार्थं व्यपः ससूचितः
सन् गृहवाद्यां यो विटपो दृष्टः तस्य तमसि अन्वकारे सतिमिरे
तस्ये इति यावत् तस्यो स्थितः ॥ ७१ ॥

वयमिति । हे स्वामिन् नाथ ! यत् यदि वयं त्वक्ताः त्वयेवि
शेषः, इह जगति तव इदम् अकन्यागरूपं कार्यं किं दूषणम् ?
न दूषणमित्यर्थः । श्यामानां मलिनात्मकानामिति ध्वनिः अयं
निसर्गः सभावः अतितराम् अतिशयेन दुष्परिहरः अहार्थः
अपरित्याज्य इत्यर्थः, तथाहि कुङ्ककण्ठैः कोकिलैः श्यामैरिति भावः
कलितनवपक्षैः धृतनूतनपक्षैः सङ्गः अण्डावधिसहनिवासात् आशै-
शबादिति च ध्वनिः परिचिताः बलिभुजः काकाः सद्यः उडुवन-
शक्तिप्राप्तिमात्मवेति भावः विसृज्यन्ते परित्यज्यन्ते ॥ ७२ ॥

अयमिति । यस्य नाटकस्य अभिनेयस्य वस्तुनः अयं पूर्वं रङ्गः
सङ्गबाचरत्वरूपाङ्गविशेषः । तदुक्तं दर्पणे, यन्नाख्यवस्तुनः पूर्वं रङ्ग-
विज्ञोपशान्तये । कुशीखयाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः स उच्यते ॥ इति तरसा

मया प्रष्टव्योऽसि प्रथममिति वृन्दावनपते !
 किमाहो राधेति स्मरसि क्लृपणं कर्षयुगलम् ॥ ७३ ॥
 अये कुञ्जद्रीणीकुहरष्टहमिधिन् ! किमधुना
 परोक्षं वक्ष्यन्ते पशुपरमणीदुर्नियतयः ।
 प्रवीणा गोपीनां तव चरणपद्मे ऽर्पितमना
 ययौ राधा साधारणसमुचितप्रश्रपदवीम् ॥ ७४ ॥
 त्वया गोष्ठं गोष्ठीतिबक ! किल चेद्विस्मृतमिदं
 न तूर्णं धूमोर्णापतिरपि विधत्ते यदि क्लृपाम् ।
 अहहृन्दं वृन्दावनकुसुमपालीपरिमलै-
 दुर्दुरालोकं शोकास्पदमथ कथं नेष्यति सखी ॥ ७५ ॥

संक्षेपेणेति भावः विरचितः यस्मिन्तः किल मयेति शेषः । इदानीं
 रसात् रसमाश्रित्य आस्वातव्यं वाच्यं तस्य पूर्ववङ्गस्य इदं नाटकम्
 अभिनेयं वस्तु परिकल्पय स्वधारय शृण्वित्वर्थः । हे वृन्दावनपते !
 मया इति प्रथमं प्रष्टव्यः असि, क्लृपणम् अश्रयणेन दीनमित्वर्थः
 तव कर्षयुगलं राधेति नाम किमाहो किमिति स्मरसि ? ॥ ७३ ॥

अये इति । अये कुञ्जमेव द्रीणीकुहरं द्रीणीविवरं तदेव
 षट्कं तेन मेधते बङ्गच्छने इति तथोक्तः तत्सम्बन्धौ, अधुना इदानीं
 पशुपरमणीनां गोपीनां दुर्नियतयः दुर्भाग्यानि किं वक्ष्यन्ते ? न
 किमपि वक्तव्या इत्यर्थः, तव चरणपद्मे अर्पितमना गोपीनां प्रवीणा
 त्रेठा राधा अपिरत्राध्याहार्यः । साधारणस्य सामान्यस्य समुचितः
 यः प्रश्रः तस्य पदयोः स्थानम् असाधारणास्तीति भावः ययौ प्राप ।
 सर्वैराहृतापि सा न केनापि अधुना आर्द्रयते इति भावः ॥ ७४ ॥

त्वयेति । गोष्ठीतिबक ! त्वया चेत् यदि इदं गोष्ठं विस्मृतं
 क्लृप, यदि च धूमोर्णापतिः शसनः अपि तूर्णं शीघ्रं क्लृपं न विधत्ते
 न करोति, अथ तदा सखी राधा वृन्दावने याः कुसुमानां पादयः

तरङ्गैः कुर्वाणा शमनभगिनीलाघवमसौ
 नदीं काञ्चिन्नोष्ठे नयनजलपूरैरजनयत् ।
 इतीवास्या द्वेषादभिमतदशाप्रार्थनमयीं
 मुरारे ! विघ्नमिं नियमयति मानी न शमनः ॥ ७६ ॥
 कृताकृष्टिक्रीडं किमपि तव रूपं मम सखी
 सक्तद् दुष्टा दूरादहितहितबोधोज्झितमतिः ।
 हताश्रयं प्रेमानलमनुविशन्ती सरभसं
 पतङ्गीवात्मानं मुरहर ! मुहुर्दाहितवती ॥ ७७ ॥
 मया वाच्यः किं वा त्वमिह निजदोषात् परमसौ
 ययौ मन्द्यं हन्दावनकुमुदबन्धो ! विधुरताम् ।

राजयः तासां परिमलैः सौरभैः दुराचोकं दुर्दगम् अतएव शोकास्य-
 दम् अहर्दृष्टं दिवसपथं कथं नेच्छति ममायच्छति ॥ ७५ ॥

नदीमति । हे मुरारे ! असौ राधा तरङ्गैः शमनभगिण्याः
 यस्तुमायाः लाघवम् अभिभवजनितमिति भावः कुर्वाणा गोष्ठे नयन-
 जलपूरैः काञ्चित् नदीम् अजनयत् । इतीव अस्याः राधायाः
 द्वेषात् भगिनीपरिभवजनितादिति भावः मानी शमनः अभिमतदशा
 नृत्युदशा तत्प्रार्थनमयीं विघ्नमिं विघ्नपनं न नियमयति न श्दथोति
 ॥ ७६ ॥

कृताकृष्टिक्रीडमिति । हे मुरहर ! हताशा दुराशा इयं
 मम सखी कृता आकृष्ट्या आकर्षणेन क्रीडा येन तथाभूतं तव किमपि
 रूपं सक्तद् दृष्ट्वा दूरात् अत्यर्थम् अहितहितबोधीनेन उज्झिता
 डीना मतिर्यस्यास्तथोक्ता हिताहितज्ञानन्यून्येत्यर्थः पतङ्गीव सरभसं
 श्वेगं प्रेमानलम् अनुविशन्ती प्रविशन्ती आत्मानं मुह्यः पुनः पुनः
 दाहितवती ॥ ७७ ॥

मयेति । हे हन्दावनकुमुदबन्धो ! हन्दावनचन्द्र ! मया त्वं

यदर्थं दुःखान्निर्दहति न तमस्यापि हृदयान्
 न यस्माद् दुर्मिधा लवमपि भवन्तं दवयति ॥ ७८ ॥
 त्रिवक्राहो धन्या हृदयमिव ते स्त्रं वपुरियं
 समासाद्य स्त्रैरं यदिह विलसन्ती निवसति ।
 ध्रुवं पुण्यभ्रंशादजनि सरलेयं मम सखी
 प्रवेशस्तत्रासीत् क्षणमपि यदस्या न सुलभः ॥ ७९ ॥
 किमाविष्टा भूतैः सपदि यदि वा क्रूरफणिना
 क्षतापस्मारेण च्युतमतिरकस्मात् किमपतत् ।
 इति व्यग्रैरस्यां गुरुभिरभितो वेणुनिनद-
 श्वाद् विभ्रष्टायां भुरहर ! विकल्पा विदधिरे ॥ ८० ॥

किं वा वाच्यः वक्रव्यः, असौ मन्दा मूढा मत्सखी इह इन्द्रावने
 परं केवलं निजदोषात् विधुरतां व्याकुञ्चतां ययौ । यदर्थं यस्य
 भवतः निमित्तं दुःखान्निः दहति हि तापयन्त्रेव, दुर्मिधा दुर्मति-
 रियम् अद्यापि यस्मात् तं भवन्तं लवमपि अल्पमपि हृदयात् न
 दवयति न दूरीकरोति । हृदयात्तव दूरीकरणे न तस्याः सन्नापः,
 सा तु तत् कर्तुमयक्तेतेऽङ्गी विधुरा जातेति भावः ॥ ७८ ॥

त्रिवक्रेति । अहो त्रिवक्रा त्रिषु स्थानेषु वक्रा कुञ्जोत्थः
 धन्या पुण्यवती, यत् यतः इयं त्रिवक्रा इह मधुरायां हृदयमिव ते
 तव स्त्रं वपुः शरीरं त्रिभङ्गमिति भावः समासाद्य प्राप्य स्त्रैः
 कञ्चन्दं विलसन्ती विहरन्ती सती निवसति । इयं मम सखी पुण्य-
 भ्रंशात् सुकृतक्षयात् सरला अजनि जाता, ध्रुवम् उत्प्रेक्षे, मन्ये
 शब्दे ध्रुवं प्रायोन्नमित्त्रेवमादयः । उत्प्रेक्षावाचकाः शब्दा इव-
 यन्दोऽपि तादृशः ॥ इति दर्पणः । यत् यतः अस्याः मत्सख्याः तत्र
 मधुरायां तव हृदये वा क्षणमपि प्रवेशः न सुलभः आसीत् ॥ ७९ ॥

किमिति । हे भुरहर ! अस्यां मत्सख्यां राधायां वेणुनिन-

नवीनेयं सम्यत्पुत्रात्परीपाकलहरी
 नरीनर्त्तिं खैरं मम सहचरीचित्तकुहरे ।
 जगन्नेत्रश्रेणी-मधुरमधुरायां निवसत-
 धिरादात्तां वार्त्तामपि तव यदेषा न लभते ॥ ८१ ॥
 जनान् सिद्धादेशान् नमति भजते मान्त्रिकगणान्
 विधत्ते शुश्रूषामधिकविनयेनौषधिविदाम् ।
 त्वदीक्षादीक्षायै परिचरति भक्त्या गिरिसुतां
 मनीषा हि व्यग्रा किमपि सुखहेतुं न मनुते ॥ ८२ ॥

इत्यत्रात् वंशीरवश्रवणात् विभ्रटायां पतितायां सत्यां व्यप्यैः व्यस्यैः
 गुरुभिः श्रद्धादिभिः अभितः समन्तात् इति विकल्पाः तर्काः विदधरे
 कताः । विकल्पप्रकारानाह किमिति, इयं भूतैः वेतगणैः व्याविष्टा
 किम्, यदि वा अथवा क्रूरफणिना कृष्णसर्पेण क्षता दष्टा, वा अप-
 न्कारेण तदाख्यरोगविशेषेण च्युतमतिः सती अपदि सहसा अपतत्
 किम् ? ॥ ८० ॥

नवीनेति । सम्यति मम सहचर्याः सख्याः चित्तकुहरे मनो-
 विहरे नवीना नूतना इयम् अकृशत्परीपाकलहरी अमङ्गलपरिष्णान-
 तरङ्गः खैरं सख्यन्दं नरीनर्त्तिं पुनः पुनः नृत्यति स्फुरतीत्यर्थः ।
 अत् यतः एषा मत्सखी वार्त्तां व्याकुला जगतां नेत्रश्रेण्या मधुरा
 मनोहारिणी या मधुरा तस्यां तव निवासादिति भावः अथवा
 जगन्नेत्रश्रेणीमधुर इति पृथक् सम्बोधनपदम् । निवसतः तव
 धिरात् दीर्घकाशादधि वार्त्तां न लभते न प्राप्नोति ॥ ८१ ॥

जनानिति । सिद्ध आदेशो येषां तान् सप्तश्रादेशानित्यर्थः
 जनान् सिद्धपुरुषानित्यर्थः नमति, मान्त्रिकगणान् मन्त्रकृशकान्
 भजते सेवते, औषधिविदाम् अधिकविनयेन शुश्रूषां सेवां विधत्ते
 करोति, तव ईक्षा दर्शनमेव दीक्षा व्रतं तस्यै तव दर्शनकामनेति

पशूनां पातारं भुजगरिपुपत्रप्रणयिनं
 आरोहर्षिक्रीडं निविडघनसारद्युतिहरम् ।
 सदाभ्यर्थे नन्दीश्वरगिरिभुवो रङ्गरसिकं
 भवन्तं कंसारे ! भजति भवदायै मम सखी ॥ ८३ ॥
 भवन्तं सन्तप्ता विदलिततमालाङ्कुररसै-
 र्विलिख्य भ्रूभङ्गीकृतमदनकोदण्डकदनम् ।
 निधास्यन्ती कण्ठे तव निजभुजावक्त्ररिमसौ
 धरस्थामुन्मीलज्जङ्गिमनिविडाङ्गी विलुठति ॥ ८४ ॥

भावः भक्त्या निरिच्छतां गौरीं परिचरति आराधयति । हि तथाहि
 व्यथा विधुरा मनीषा बुद्धिः सुखहेतुं सुखस्य कारणं किमपि न मनुते
 नावधारयति ॥ ८२ ॥

पशूनामिति । हे कंसारे ! मम सखी भवदायै त्वत्प्राप्तये
 पशूनां पातारं पशुपतिं भुजङ्गानां रिपुर्गण्डः स एव पत्रं वाहनं
 यस्य सः भुजगरिपुपत्रः हरिरित्यर्थः तस्य प्रणयिनं सखायं अस्य
 कामस्य उद्वर्द्धिनी उद्दीपिनी नाशिनी वा क्रीडा यस्य तथोक्तं
 निविडः सान्द्रः यः घनसारचन्दनं तस्य द्युतिहरं श्रेताङ्गमित्यर्थः
 सदा नन्दीश्वरगिरिभुवोः नन्दिपार्वतोः अभ्यर्थे समीपे रङ्गरसिकं तं
 मयं हरं भजति सेवते ॥ ८३ ॥

भवन्मिति । सन्तप्ता असौ मम सखी विदलितस्य मग्नस्य
 तमालाङ्कुरस्य रसैः भ्रूभङ्गा कृतं मदनकोदण्डस्य कामकार्मुकस्य कदनं
 परिभवः येन तं भवन्तं विलिख्य विशेषेण चित्रयित्वेत्यर्थः तव चित्रि-
 तस्येति भावः कण्ठे निजभुजावक्त्रिं स्ववाङ्मञ्जरीं निधास्यन्ती
 कर्पयिष्यन्ती धरण्यां भूमौ उन्मीलता प्रसरता जङ्गिन्ना जाह्येन
 निविडं व्याप्तमित्यर्थः अङ्गं ब्रह्माः तथामूता सती विलुठति ॥ ८४ ॥

कदाचिन्मूढेयं निविडभवदीयस्मृतिमदा-
दमन्दादात्मानं कलयति भवन्तं मम सखी ।
तथास्या राधाया विरहदहनाकल्पितधियो
मुरारे ! दुःसाधा क्षणमपि न वाधा विरमति ॥ ८५ ॥
त्वया सन्तापानामुपरि परिमुक्तापि रभसा-
दिदानीमापेदे तदपि तव चेष्टां प्रियसखी ।
यदेषा कंसारे ! भिदुरहृदयं त्वामवयती
सतीनां मूर्ध्न्या भिदुरहृदयाऽभूदनुदिनम् ॥ ८६ ॥
समच्चं सर्वेषां निवससि समाधिप्रणयिनाम्
इति श्रुत्वा नूनं गुरुतरसमाधिं कलयति ।

कदाचिदिति । कदाचित् मूढा इयं मम सखी दमन्दात् आत्मा-
न्नात् निविडा सान्द्रा या भवदीया स्मृतिः तथा यो मदः आनन्दः
तस्मात् आत्मानं भवन्तं कलयति मनसा सावयतीत्यर्थः । हे मुरारे !
तथा किञ्च, तस्माद्धेतोर्वा विरहदहनेन विच्छेदाग्निना आकल्पितः
विविधकल्पनां नीता धीर्यस्यास्तथाभूतायाः सख्या राधायाः दुःसाधा
दुष्प्रतिविधेया वाधा मनःसन्तापः क्षणमपि न विरमति न निर-
र्त्तते ॥ ८५ ॥

त्वयेति । हे कंसारे ! प्रियसखी राधा त्वया रभसात् वेगान्
सन्तापानाम् उपरि सन्तापसागरे इति भावः परिमुक्ता त्वक्ता दात-
तेत्यर्थः । तदपि तथापि इदानीमपि एवमवस्थायामपि तव चेष्टां
त्वत्प्राप्तिप्रयासम् आपेदे प्राप । यत् यस्मात् एषा सतीनां मूर्ध्न्या
शास्त्रीप्रवरा मत्सखी भिदुरं मग्नम् अनतुरक्तमिति भावः हृदयं
यस्य तथाभूतं त्वाम् अवयती अवगच्छन्ती अतुदिनं भिदुरहृदया
विदोर्हृदया अभूत् ॥ ८६ ॥

समच्चमिति । हे कंसाराते ! त्वं सर्वेषां समाधिप्रणयिनां

सदा कंसाराते ! भजसि यमिनां नेत्रपदवीम्
 इति व्यक्तं सञ्जीभवति व्रममालम्बितुमपि ॥ ८७ ॥
 मुरारे ! कालिन्दीसलिलचलदिन्दीवररुचे !
 मुकुन्द ! श्रीवृन्दावनमदन ! वृन्दारकमण्डे ! ।
 व्रजानन्दिन् ! नन्दीश्वरदयित ! नन्दात्मज ! हरे !
 सदेति क्रन्दन्ती परिजनशुचं क्रन्दलयति ॥ ८८ ॥
 समन्तादुत्तमस्तव विरहदावाग्निशिखया
 कृतोद्दिगः पञ्चाशुगमृगयुवेधव्यतिकरैः ।
 तनूभूतं सद्यस्तनुवनमिदं हास्यति हरे !
 हठाद्य श्वी वा मम सहचरी प्राञ्चहरिणः ॥ ८९ ॥

योगिनामित्यर्थः समक्षं निषहति, इति श्रुत्वा गुरुरतरसमाधिं महान्तं
 योगं कथयति अभ्यस्यति नूनसुवप्रेक्षे । क्वं सदा यमिनां वाक्ते-
 न्द्रियनिप्रचवतां नेत्रपदवीं भजसि नयनगोचरो भवसि इति
 हेतोः यमस्य पाद्भ्योन्द्रियनिप्रहम् व्यक्तकनिति ध्वनिः । मालम्बितुम्
 व्याप्रायत्तमपि सञ्जीभवति वतते इति व्यक्तम् सुवप्रेक्षे ॥ ८७ ॥

मुरारे इति । हे मुरारे ! हे श्रीवृन्दावनमदन ! हे वृन्दारक-
 मण्डे देवमण्डे ! हे व्रजानन्दिन् नोकृत्मानन्दन ! हे नन्दीश्वरदयित
 हरवज्रम ! हे नन्दात्मज ! हे हरे ! सदा इति क्रन्दन्ती सती परि-
 जनानाम् अस्माकं शुचं शोकं क्रन्दलयति वर्द्धयति ॥ ८८ ॥

समन्तादिति । हे हरे ! तव विरहदावाग्निशिखया समन्तात्
 उत्तमः सन्नापित इति वायव्यं पञ्चाशुगः पञ्चशरः काम एव मृगयुः
 व्याधः तस्य वेधव्यतिकरैः शरप्रहारसमूहैः कृतोद्दिगः कनितपीडः
 तनू बहव्यर्थाः प्राञ्चहरिणः हठात् सहसा अद्य श्वी वा तनूभूतं
 कशीभूतम् अतिश्रीषणित्यर्थः इदं तनुवनं शरीरारण्यं सद्यः अटिति
 हास्यति त्वस्यति ॥ ८९ ॥

पयोराशिस्फीतत्वेषि हिमकरोत्तंसमधुरे
 दधाने दृग्भङ्गा आरविजयिरूपं मम सखी ।
 हरे दत्तस्वान्ता भवति तदिमां किं प्रभवति
 आरो हन्तुं किन्तु व्यथयति भवानेव कुतुकी ॥ ६० ॥
 विजानीषे भावं पशुप-रमणीनां यदुपते !
 न जानीमः कस्मात् तदपि वत मायां रचयसि ।
 समन्तादध्यात्मं यदिह पवनव्याधिरलपद्
 बलादस्यास्तेन व्यसनकुलमेव द्विगुणितम् ॥ ६१ ॥

पयोराशीति । हे हरे ! वन सखी पयसां दुग्धानां राशिः
 समूहः तद्वत् स्फीताः प्रष्टवाः त्वेषः कान्तयः यस्य तथाभूते धवल-
 काये इत्यर्थः हिमकरचन्द्र एव उत्तंसः शिरोभूषणं तेन अधुरे मनो-
 हरे चन्द्रशेखरे इति यावत् दृशो बलाटनेत्यस्य भङ्गा विकारेण
 आरविजयिरूपं दधाने धारयति हरे दत्तं स्नानं मनो यथा तथा-
 भूता भवति, तत् तस्मात् आरः कामः इमां मत्कृत्वा आरहरसेवि-
 नीमिति भावः हन्तुं किं प्रभवति ? ममयां भवति किम् ? गैवे-
 त्वर्थः । किन्तु कुतुकी बौतुकवान् एतादृशावस्थायांमपि परिहास-
 शील इत्यर्थः भवानेव व्यथयति पीडयति ॥ ६० ॥

विजानीषे इति । हे यदुपते ! त्वं पशुपरमणीनां गोपाङ्गनानां
 भावम् आशयं विजानीषे विशेषेण बुध्यसे । तदपि कस्मात् मायां
 कल्पनां रचयसि करोषि, न जानीमः वत खेदे । पवनव्याधिरुद्धवः
 इह समन्तात् यत् अध्यात्मं परमात्मतत्त्वम् अधिकृत्य अलपत् कृष्णः
 परमात्मा, तस्मिन् भक्तोभिर्मानववृद्धिर्न कार्या इत्यादिरूपमकथयत्
 तेन अध्यात्मवादेन अस्माः मत्सख्याः बलात् वेगेन व्यसनकुलमेव
 शोकनिचय एव द्विगुणितं द्विराप्तम् । तादृशेन परमात्मना कृष्णे-
 नाहं रञ्जितेति विवेति भावः ॥ ६१ ॥

गुरोरन्तेवासी स भजति यदूनां सचिवतां
 सखी कालिन्दीयं किल भवति कालस्य भगिनी ।
 भवेदन्यः को वा नरपतिपुरे मत्परिचितो
 दशमस्याः शंसन् यदुतिलक ! यस्त्वामनुनयेत् ॥ ६२ ॥
 विशीर्षाङ्गीमन्तर्गणविलुठनादुल्कलिकया
 परीतां भूयस्या सततमपरागव्यतिकराम् ।
 परिध्वस्तामोदां विरमितसमस्तालिकुतुकां
 विधो ! पादस्पर्शादपि सुखय राधाकुमुदिनीम् ॥ ६३ ॥
 विपत्तिभ्यः प्राणान् कथमपि भवत्सङ्गमसुख-

गुरोरिति । हे यदुतिलक ! स गुरोरन्तेवासी वृहस्पतिशिष्यः
 उद्धवः यदूनां यादवानां सचिवतां मन्त्रितां भजति करोति, इयं
 सखी कालिन्दी यदना कालस्य वमस्य भगिनी किल भवति, अतः
 अन्यः को वा नरपतिपुरे मत्पुरे मम परिचितः विहितः भवेत् ?
 यः अस्याः मत्सख्याः दशं शंसन् कीर्तयन् त्वाम् अनुनयेत् विनयेन
 बोधयेत्, न कोऽपीत्यर्थः ॥ ६२ ॥

विशीर्षाङ्गीमिति । हे विधो वन्द्य ! गोकुलस्थेति शेषः,
 अन्तर्गणस्य मन्त्रापस्य अन्तर्गतकीटादिपतस्य च विलुठनात् विशेषेणा-
 विर्भावाद्दिति भावः विशीर्षाङ्गीं विध्वस्तकलेवरां, सततं भूयस्या
 मङ्गला उत्कलिकया उत्कण्ठया तरङ्गेण च परीतां युक्ताम्
 आन्दोलिताञ्च, अपरागव्यतिकरां विरामपूर्णां वणप्रसारहिताञ्च,
 परिध्वस्तामोदां निरानन्दं सौरभशून्याञ्च, विरमितं निवर्तितं सम-
 स्तानाम् आसीनां सखीनां कुतुकम् आनन्दः यया तादृशीं, विरमितं
 वमस्तम् आसीनां भ्रमराणां कुतुकं यया तथोक्ताञ्च, राधाकुमुदिनीं
 पादस्य चरणस्य किरणस्य च स्पर्शादपि सुखय सुखीकृत ॥ ६३ ॥

विपत्तिभ्य इति । हे शौरे ! मम सहचरी भवतः सङ्गमे यत्

सृष्टाधीना शीरे ! मम सहचरी रञ्जितवती ।
 अतिक्रान्ति सम्प्रत्यवधिदिवसे जीवनविधौ
 हताशा निःशङ्कं वितरति दृशौ चूतमुकुले ॥ ८४ ॥
 प्रतीकारारम्भस्यमतिभिरुद्यत्परिणतै-
 र्विमुक्ताया व्यक्तस्मरकदनभाजः परिजनैः ।
 अमुञ्चन्ती सङ्गं कुवलयदृगः केवलमसौ
 बलादय प्राणानवति भवदाशासहचरी ॥ ८५ ॥
 अये रासक्रीडारसिक ! मम सख्यां नवनवा
 पुरा बद्धा येन प्रणयलहरी हन्त गहना ।

दृष्टं तस्मिन् या सृष्टा आशा तस्या अधीना मती विपत्तिभ्यः
 दुःखेभ्यः कथमपि प्राणान् रञ्जितवती । सम्प्रति अवधिदिवसे अस्मिन्
 दिने मया आगन्तव्यमिवि त्वया निष्पीठे दिने अतिक्रान्ते गते मति
 जीवनविधौ प्राणनव्यापारे हताशा मती चूतमुकुले आम्बाङ्कुरे निः-
 शङ्कं यथा तथा दृशौ नबने वितरति निक्षिपति । चूतमुकुलस्याती-
 बोद्दीपकत्वात् तद्दर्शनेन शीघ्रं सदभाषणदग्धा प्राणान् त्यजामीति
 धिर्वेति भावः ॥ ८४ ॥

प्रतीकारेति । केवलम् अन्यौ भवदाशानसहचरी भवत्प्राप्ति-
 वासनारूपा सखी प्रतीकारस्य आरम्भे करणे सखाः याः मतयः ताभिः
 उद्यत् उद्य गच्छत् परिणतं परिपाकः येषां तैः कथमपि न प्रति-
 कर्तुं शक्येति स्थिरमतिरिति यावत् परिजनैः अस्माभिरिति भावः
 विमुक्तायाः व्यक्तायाः व्यक्तं स्फुटं स्मरस्य कामस्य यत् कदनं पीडनं
 तदुभाजः तदुयुक्ताया इत्यर्थः कुवलयदृगः नीलोत्पलाद्याः राधायाः
 सङ्गम् अमुञ्चन्ती अत्यजन्ती अद्य इदानीं बलात् बन्धमाश्रित्य प्राणान्
 अवति रञ्जति ॥ ८५ ॥

अये इति । अये रासक्रीडारसिक ! येन त्वया पुरा पूर्व

स चेन्मुक्तापेक्षस्वमसि धिनिमां तूलशकलं
 यदेतस्या नासानिहितमिदमद्यापि चलति ॥ ८६ ॥
 मुकुन्द ! भ्रान्ताक्षी किमपि यदसङ्ख्यितशतं
 विधत्ते तद्वक्तुं जगति मनुजः कः प्रभवति ।
 कदाचित् कल्याणी विलपति सदुष्कण्ठितमति-
 स्तदाख्यामि स्वामिन् ! गमय मकरोत्तंससविधम् ॥ ८७ ॥
 अभूत् कोऽपि प्रेमा मयि सुररिपोर्यः सखि ! पुरा
 पराद् धर्मापेक्षामपि तद्वलम्बादलघयम् ।
 तथेदानीं हा धिक् समजनि तटस्थः स्फुटमहं
 भजे लज्जां येन क्षणमिह पुनर्जीवितुमपि ॥ ८८ ॥

अम सख्यां नवनवा गङ्गना सान्द्रा प्रणयलहरी प्रेक्षणीया बद्धा हन्त
 खेदे । स त्वं चेत् यदि सक्तापेक्षः निरपेक्षः अस्मि तादृशप्रेम-
 हितो भवतीत्यर्थः । तदा इमा सत्सखीं धिक्, यत् यतः एतस्याः
 सख्याः तूलशकलं तूलखण्डनिभमिति भावः इदं जीवनमिति शेषः
 नासानिहितं नासिकापवर्तीति भावः सत् अद्यापि चलति नाद्यापि
 क्षियते इत्यमिति भावः ॥ ८६ ॥

मुकुन्देति । हे स्वामिन् मुकुन्द ! भ्रान्ताक्षी घूर्णितनयना
 मोहार्द्रादिति भावः इयं यत् असङ्ख्यितशतं कदापि मनसा न चिन्ति-
 तमिति भावः यत् विधत्ते करोति, जगति कः मनुष्यः तत् वक्तुं
 प्रभवति समर्थो भवति ? न कोऽपीत्यर्थः । कल्याणी सङ्कलमयी
 इयं कदाचित् उदुष्कण्ठितमतिः सती यत् विलपति, तत् आख्यामि
 कथयामि, मकरोत्तंसस्य मकरालङ्कृतस्य कर्णस्येति भावः सविधं
 समीपं गमय मापय तत् शृण्विति भावः ॥ ८७ ॥

अभूदिति । हे सखि ! पुरा सुररिपोः कृष्णस्य मयि यः
 कोऽपि प्रेमा अभूत्, परात् अत्यन्तात् तस्य प्रेम्णः अवलम्बात्

अमी कुञ्जाः पूर्वं मम न दधिरे कामपि सुदं
द्रुमालीयं चेतः सखि ! न कतिशी नन्दितवती ।
इदानीं पश्यैते युगपदुपतापं विदधते
प्रभौ मुक्तापेक्षे भजति न हि को वा विमुखताम् ॥ ८८ ॥
गरीयान् मे प्रेमा त्वयि परमितिस्त्रेहलघुता
न जीविष्यामीति प्रणयगरिमाख्यापनविधिः ।
कथं नायासीति स्मरणपरिपाटीप्रकटनं
हरी सन्देशाय प्रियसखि ! न मे वागवसरः ॥ १०० ॥

आश्रयणात् धर्मापेक्षामपि धर्माहुरोधमपि सतीत्वनाशादिति भावः
अलघुतयं लघुकृतवत्यास्त्व। हा धिक्, इदानीं तथा तटस्थः
निःसम्बन्ध इति भावः समकालि जातः स प्रेमेति श्रेयः, येन पुनः
इह संसारे क्षणमापि जावितम् अहं स्फुटं स्पष्टं लज्जां भजे
प्राप्नोमि ॥ ८८ ॥

अमी इति । हे सखि ! अमी कुञ्जाः पूर्वं मम कां सुदं नापि
नेव दधिरे नेव लज्जामासुः ? अपितु सर्वमेव सुदं दधिरे इत्यर्थः ।
इयं द्रुमाली युगश्रेणी कविषः कविवारानु न नन्दितवती ? अपितु
सततमेव नन्दितवतीत्यर्थः । इदानीं पश्य एते कुञ्जादयः युगपत्
संनकाबन् उपतापं सन्तापं विदधते । प्रभौ नाथे लक्ष्णे मुक्तापेक्षे
निरपेक्षे सति को वा विमुखतां न हि भजति ? सर्व एव भजती-
त्यर्थः ॥ ८८ ॥

गरीयानिति । मे मम त्वयि गरीयान् प्रेमा इति स्त्रेहल
लघुता लाघवं परं केवलं न जीविष्यामि त्वया विनेति भावः इति
उक्तं प्रणयस्य गरिमण्यः गुरुत्वस्य ख्यापनविधिः प्रकटनप्रकारः । कथं
न आयासि न आगच्छसि इति स्मरणस्य परिपाटीप्रकटनं इति-

ययौ कालः कल्याण्यवकलितक्रेलीपरिमलां
 विलासार्थी यस्मिन्नचलकुहरे लीनवपुषीम् ।
 स मां धृत्वा धूर्त्तः कृतकपटरोषां सखि ! हठाद्
 अकार्षींदाकर्षणुरसि सखिलेखाग्रतवृताम् ॥ १०१ ॥
 कदा प्रेमोन्मीलनमदनमदिराचीसमुदयं
 बलादाकर्षन्तं मधुरमुरलीकाकलिकया ।
 मुहुर्भ्रम्यच्चिह्नीचुलुकितकुलस्त्रीव्रतमहं
 विलीकिष्ये लीलामदमिलदपाङ्गी सुरभिदम् ॥ १०२ ॥

प्रकाशः, हे प्रियसखि ! अतः हरौ कल्याण्ये सन्देहाय वाचिकाय मे
 न वागवसरः वाक्यप्रसरः अस्तांति शेषः ॥ १०० ॥

यथाविति । हे कल्याण्य ! सखि ! कालः स इति शेषः
 ययौ गतः, यस्मिन् काले विलासार्थी विक्रमकामः धूर्त्तः शठः मया
 अथगणितः निराकृत इति यावत् सः कल्याण्यः अवकलितः अगणितः
 क्रेलीपरिमलः क्रीडासौरभं यथा तद्योक्तम् अचलकुहरे पर्वतमुहायां
 लीनवपुषीं गृहकलेयरां कृतकपटरोषां प्रथवक्षुपितामिति भावः सखि-
 लेखानां बलीन्नेषीनां यतैः वृतां मां हठात् धृत्वा अकर्षन् उरसि
 वक्षसि अकार्षीत् अकार ॥ १०१ ॥

कदेति । अहं मधुरा मनोहारिणी या सुरलीकाकलिका,
 वंशोत्सृज्यारवः तथा प्रेम्णा उन्मीलन् विकसन् यः मदनः कामः
 तेन मदिरौ मत्तच्छङ्गनाविव अक्षिणो नेत्रे यासां ताः तासां समु-
 दयं समूहं बलात् अकर्षन्तं असमोपमानयन्तं सुहृः पुनः पुनः
 अस्यन्ती या चिह्नी वृग्भङ्गिविशेषः तथा चुलुकितं गण्डूषीकृतं
 नाशितमित्यर्थः कुलस्त्रीणां व्रतं येन तद्योक्तं सुरभिदं कल्याणं लीलया
 यो मदः तेन मिलन् सङ्गच्छन् अपाङ्गो यस्यास्तथाभूता सती कदा
 विलीकिष्ये इत्यामि ॥ १०२ ॥

रणङ्गश्च शीघ्रहृदि शरदारम्भमधुरे
 वनान्ते चान्द्रीभिः किरणलहरीभिर्धवलिते ।
 कदा प्रेमोद्दण्डस्मरकलहवैतण्डिकमहं
 करिष्ये गोविन्दं निविडभुजबन्धप्रणयिनम् ॥ १०३ ॥
 मनो मे हा कष्टं ज्वलति किमहं हन्त करवै
 न पारं नावारं किमपि कलयाम्यस्य जलधेः ।
 इयं वन्दे मूर्ध्ना सपदि तमुपायं कथय मे
 परामृश्ये यस्माद्भृतिकणिकयापि क्षणिकया ॥ १०४ ॥
 प्रयातो मां हित्वा यदि विबुधचूडामणिरसौ
 प्रयातु स्वच्छन्दं मम समयधर्मः किल गतिः ।

रणदिति । कदा अहं रचन्तीनां गुञ्जन्तीनां भृङ्गश्रेणीनां
 सुहृदि बान्धवे, शरदः स्मारम्भेण प्रष्टव्या मधुरे मनोहरे, चान्द्रीभिः
 चन्द्रबन्धुनिनीभिः किरणलहरीभिः अयुक्तरङ्गैः धवलिते वनान्ते
 वनसीमायां, प्रेम्णा उद्दण्डः उद्दमटः स्मरः कामो यत्र तादृशे कलहे
 वैतण्डिकं वितण्डावादिनं गोविन्दं, निविडेन भुजेन यः बन्धुः तस्य
 प्रणयिनं करिष्ये ॥ १०३ ॥

मन इति । हा कष्टं, मे मन मनः ज्वलति, हन्त खेटे, अहं
 किं करवै, अस्य जलधेः विरहार्णवस्ये हि भावः पारं न आवारं न
 किमपि कलयामि नावधारयामि । इयमहं विपत्सागरपतिनाहं
 मूर्ध्ना शिरसा वन्दे प्रणयानिं त्वामिति शेषः, तस्मै उपायं मे मह्यं
 कथय, यस्मात् उपायात् यत्प्रयायमाश्रित्वेत्त्वर्थः क्षणिकयापि भृति-
 कणिकया विनोदलेशेन परामृश्ये स्मृश्ये क्षणमपि विनोदं लभे इति
 भावः ॥ १०४ ॥

प्रयात इति । यदि विबुधानां देवानां चूडामणिः असौ कृष्णः

इदं सोढुं का वा प्रभवति यतः स्वप्नकपटाद्
 इहायातो वृन्दावनेभुवि बलाभ्यां रमयति ॥ १०५ ॥
 अनौचित्यं तस्य व्यथयति मनो हन्त मथुरां
 त्वमासाद्य स्वैरं चपलहृदयं धावय हरिम् ।
 सखि ! स्वप्नारम्भे पुनरपि यथा विभ्रममदाद्
 इहायातो धूर्त्तः क्षपयति न मे किङ्किणिगुणम् ॥ १०६ ॥
 अयि स्वप्नो दूरे निवसतु समक्षं शृणु हठाद्
 अविश्वस्ता मा भूरिह सखि ! मनो विभ्रमधिया ।
 वयस्वस्ते गोवर्द्धनविपिनमासाद्य कुतुकाद्
 अकाण्डे यद्भूयः स्म रकलहपाण्डित्यमकरोत् ॥ १०७ ॥

मां हित्वा लज्जा प्रयातः गतः, स्वच्छन्दं प्रयातु गच्छतु, समयधर्मः
 कालधर्मः सन्तुः सम गतिः किञ्च उपाय एव । का वा इदं सोढुं
 प्रभवति, यतः यत् स्वप्नकपटात् निद्राव्याजेन इह वृन्दावने आयातः
 सन् बलात् मां रमयति ॥ १०५ ॥

अनौचित्यमिति । हन्त खेदे, तस्य अनौचित्यम् अयुक्तावरण-
 मित्यर्थः मनः व्यथयति । अतः हे सखि ! त्वं मथुराम् आसाद्य
 गत्वा स्वैरं स्वच्छन्दं चपलहृदयं हरिं कृष्णं धारय, यथा धूर्त्तोऽसौ
 स्वप्नारम्भे विभ्रममदात् कामावेशजनितादिति भावः इह वृन्दावने
 आयातः सन् मे सम किङ्किणिगुणं कटिबसनयन्विति भावः न
 क्षपयति न भ्रंशयति ॥ १०६ ॥

अयति । अयि सखि ! स्वप्नः दूरे निवसतु तिष्ठतु, समक्षं
 प्रत्यक्षं शृणु, मनसः विभ्रमः स्नान्तिरवमिति धिया बुद्ध्या हठात्
 इह मदुक्ते विषये इत्यर्थः अविश्वस्ता अविश्वादिनी मा भूः न भव ।
 ते तव वदस्यः यथा कृष्णः गोवर्द्धनविपिनम् आसाद्य अकाण्डे

अमर्षाद्भावतीं गहनकुहरे सूचितपथां
तुलाकोटिकाण्यैश्चितपदपातद्विगुणितैः ।
दिधीर्षमां हर्षोत्तरबनयनान्तः स कुतुकी
न वंशीमन्नासीङ्गु वि करसरोजाद्विगलिताम् ॥ १०५ ॥
अशक्तां गन्तव्ये कलितनवचेलाञ्चलतया
लतालीभिः पुष्पस्मितश्रवलिताभिर्विरुदतीम् ।
परीहासारम्भी प्रियसखि ! समालम्बितमुखीं
प्रपेदे चुम्बाय स्फुरद्घरविम्बस्तव सखा ॥ १०६ ॥
ततोऽहं धम्मिल्ले स्यगितमुरलीका सखि ! शनै-

सङ्घसा ज्ञात्वात् यत् भूयः समधिकं पुनःपुनर्वां करकलहपाण्डित्यं
कामकलहवैद्यग्रम् अकरोत् ॥ १०७ ॥

अमर्षादिति । हर्षेण आनन्देन उत्तरबः अतिवहलः
नयनयोरन्तः यस्य तादृशः कुतुकी कौतुकवान् स हरिः गहन-
कुहरे काननाभ्यन्तरे अमर्षात् प्रणयेष्वानजिनादिति भावः धावतीं
चकितेन निःशब्दसञ्चारेणेति भावः पदपातैः पादावच्छेपैः द्विगुणितैः
तुलाकोटिकाण्यैः नूपुरनिनादैः सूचितपथां विदितमार्गां मां दिधीर्षन्
धर्तुमिच्छन् करसरोजात् करकमलात् भुवि विगलितां वंशीं न
अज्ञासीत् ॥ १०८ ॥

अशक्तामिति । हे प्रियसखि ! तव सखा कल्पः परीहासा-
रम्भी परिहृषित्वर्षः चुम्बाय चुम्बाय स्फुरत् अघरविम्बं यस्य
तादृशः सन् पुष्पाख्यैव स्मितानि तैः श्रवलिताभिः विचित्राभि-
रित्वर्षः लतालीभिः लताश्रेणिभिः कलितम् व्याक्रान्तं त्वं चेलाञ्चलं
वसनप्रान्तः यस्यास्तत्ता तथा गन्तव्ये अशक्तां अमर्षां विरुदतीं समा-
लम्बितं समाहृष्टं मुखं यस्याः तवामूतां मां प्रपेदे प्राप ॥ १०६ ॥

तत्र इति । हे सखि ! ततः अनन्तरम् अहं धम्मिल्ले वंशम-

रत्नीकामर्षेण भ्रमदविरलभ्रूवदचलम् ।
 कचाकृष्टिक्रीडाक्रमपरिचिते चौर्ध्वचरिते
 हरिर्लब्धोपाधिः प्रसभमनयन्नां गिरिदरीम् ॥ ११० ॥
 कदाचिद्वासन्ती कुहरभुवि घृष्टः सरभसं
 हसन् पृष्ठालम्बी स्थगयति कराभ्यां मम दृशौ ।
 दिधीर्षीं जातेर्ध्वं मयि सखि ! तदीयाङ्गुलिशिखां
 न जाने कुत्रायं व्रजति कितवानां कुलगुरुः ॥ १११ ॥
 अतीतियं वाक्तां विरमतु पुरः पश्य सरले !
 वयस्यस्ते सोऽयं स्मितमधुरिमोन्मृष्टवदनः ।
 भुजस्तम्भोल्लासादभिमतपरीरम्भरभसः
 स्मरक्रीडासिन्धुः क्षिपति मयि बन्धूककुसुमम् ॥ ११२ ॥

केशे स्थगिता गोपिता सरत्नी यथा तादृशी सती अलोका-
 मर्षेण अवितर्षेणया अमन्ती घूर्णमाना अविरला घना भ्रूयस्याः
 तद्योक्ता यनैः मन्दं मन्दम् उदचलं प्रस्थितास्मि । ततः कचानां
 देशानाम् आकृष्टिराकर्षणं तथा या क्रीडा तस्याः क्रमः नियमः
 परिचितः विदितः यस्मिन् तादृशे चौर्ध्वचरिते लब्धोपाधिः अस्म-
 प्रतिष्ठः नवनीतचौर्ध्वस्य प्रसिद्धत्वादिति भावः हरिः प्रसभं वच्चात्
 मां गिरिदरीं पर्वतगुह्याम् अनयत् ॥ ११० ॥

कदाचिदिति । हे सखि ! कदाचित् कितवानां धत्तांनां कुल-
 गुरुः घृष्टः चपलः अयं हरिः वासन्तीकुहरभुवि नवर्माङ्गकाभ्यन्तरदेशे
 हसन् पृष्ठालम्बी पृष्ठदेशमागतः सन् कराभ्यां मम दृशौ नयने स्थग-
 यति तिरोघत्ते । जातेर्ध्वं सेर्ध्वमित्यर्थः यथा तथा मयि तदीया-
 ङ्गुलिशिखां तस्याङ्गुल्यपमाणं दिधीर्षीं धर्नुमिच्छो सत्यां कुत्र व्रजति
 गच्छति, न जाने ॥ १११ ॥

अतीतियमिति । हे सरले ! इयम् अतीता गता वाक्तां विर-

तदुत्तिष्ठ क्रीडावति ! निविडमुक्तालतिकया
 बधानैनं धूर्त्तं सखि ! मधुपुरीं याति न यथा ।
 इति प्रेमोन्मीलनवदनुभवारूढजडिमा
 सखीनामाक्रन्दं न किञ्च कतिशः कन्दलयति ॥ ११३ ॥
 अहो कष्टं बाल्यादहमिह सखीं दुष्टहृदयां
 मुहुर्मानयन्तिं सहजसरलां ग्राहितवती ।
 तदारम्भाद् गोपीगणरतिगुरो ! निर्भरमसौ
 न लेभे लुब्धापि त्वदमलभुजस्तम्भरभसम् ॥ ११४ ॥

मत्तु तिष्ठत, पुरः अग्रतः पश्य, अरक्रीडावन्तुः कामक्रीडारस-
 सागरः मोक्षं ते तव वयस्यः स्मितस्य मधुरिमुखा माधुर्येण उन्मृ-
 ष्टम् उत्फुल्लं वदनं यस्य तथाभूतः अभिमते इष्टे परोरम्भे व्याधि-
 क्कने रमसो वेगो हर्षो वा यस्य तादृशः सन् भुजौ स्तम्भाविम सह-
 त्त्वादिति भावः तयोः उल्लासात् मां प्रति प्रक्षेपजनिष्यमाषानन्दात्
 ह्रेतोः मयि बन्धूककुसुमं जिपति इङ्गितार्थमिति भावः ॥ ११२ ॥

तदिति । हे क्रीडावति ! सखि ! तत् तस्मात् उत्तिष्ठ,
 निविडया सान्द्रया मुक्तालतिकया मौक्तिकहारेण एनं धूर्त्तं बधान,
 यथा मधुपुरीं न याति न गन्तुं शक्नोतीत्यर्थः । इतीत्यं प्रेम्या
 उन्मीलनं उद्भवन् यः भवदनुभवः अमजनितं स्वदीयमावरणमिति
 भावः तेन आरूढः जातः जडिमा जाष्टं मोह इति यावत्
 यस्याः तथाभूता सती कतिशः कतिवारं बखानाम् अस्माकमिति
 भावः आक्रन्दं न किञ्च कन्दलयाति नैव वर्द्धयात् ? अतितु सततमेव
 कन्दलयतीत्यर्थः ॥ ११३ ॥

अहो इति । अहो कष्टं हा कष्टं, दुष्टहृदया अहं बाल्यात्
 शैशवात् शैशवमारभ्येत्यर्थः अरभ्यासें पश्यन् । इह इत्यावने
 सहजसरलां स्वभावच्छजुं सखीं सुहृदः पुनःपुनः प्रेमयन्तिं ग्राहित-

अलिन्दे काञ्चिन्दीकमलसुरभी कुञ्जवसती-
 र्बसन्ती वासन्तीनत्रपरिमलीहारचिकुराम् ।
 त्वदुत्पङ्गे लीनां मदमुकुक्षिताचीं पुनरिमां
 कदाहं सेविष्ये किमलयकलापव्यजनिनी ॥ ११५ ॥
 धृतानन्दां वृन्दावनपरिसरे शारदनिशा-
 विलासोत्सासेन स्रथितकवरीभ्रष्टकुसुमाम् ।
 तव स्तम्भीपान्ते विनिहितभुजां गोपरमणीं
 कदा कुञ्जे लीना रहसिं विहसिष्यामि सुमुखीम् ॥ ११६ ॥

वती शिथिलवती । हे गोपीगणपरतिपुरो ! तदारम्भात् तस्य मान-
 यन्व्यारम्भात् आचरणात् अतो मत्सखी सख्यापि बाहव्यापि तव
 अमलेन चारुणा भुजेन यः स्तम्भः बन्धनम् आबद्धनमिति यावत्
 तेन रमसम् आनन्दं निर्भरं मस्यम् यद्य तथा न लेभेन प्राप ॥ ११४ ॥

अलिन्दे इति । कदा अहं किमलयकलापव्यजनिनी नव-
 प्रह्लादनिचयेन वीजयन्ती सती काञ्चिन्दीकमलसुरभी यमुनासरोज-
 सुगन्धे कुञ्जवसतेः । तत्र उल्लसत्य अलिन्दे बहुभूमी वसन्ती वासन्तीनां
 साधुशोभताकुसुमानां नत्र परिमलं वीरभम् उद्भासन्तीति तथोक्ताः
 चिकुराः केशाः यस्याः तथोक्तां साधुशोभताकुसुमस्रथितकेशामिति
 भावः तव उत्पङ्गे लोडुं लीनां स्थिरां मदेन मद्यपानेन सोभाग्य-
 गर्वेण वा सुकुक्षिते सङ्कुचिते अलिनी बद्धाः तथाभूताम् इयां मत्सखीं
 पुनः सेविष्ये परिचरिष्यामि ॥ ११५ ॥

धृतानन्दामिति । कदाहं कुञ्जे लीना निवृत्तस्थितेवर्षः वृन्दा-
 वनपरिसरे शारदी शरदकालीना या निशा यस्यां यो विहासः
 रासकीर्त्ता तस्य उत्पङ्गे सेन धृतः जनितः आनन्दो यस्याः तां, स्रथि-
 तायाः कवस्थाः केशपाशात् भ्रष्टानि विन्धुतानि कुसुमानि यस्याः
 तथोक्तां, तव स्तम्भीपान्ते स्तम्भस्य प्रान्तदेशे विनिहितो विषेपेण

विदूरादाहर्षुं कुसुममुपयामि त्वमधुना
 पुरस्तीरे तीरे कलस्य तुलसीपत्रमिदम् ।
 इति व्याख्यादेनां विदितभवद्दीयस्थितिरहं
 कदा कुञ्जे गोपीरमण ! गमयिष्यामि समये ॥ ११७ ॥
 इति श्रीकंसारेः पदकमलयोर्गोकुलकक्षां
 निवेद्य प्रत्येकं भज परिजनेषु प्रणयितवम् ।
 निजाङ्गे काटम्बीसहचर ! वदन् मच्छनतया
 स यात्युच्चैः प्रेमप्रवणमनुजग्राह भगवान् ॥ ११८ ॥
 मिस्रदुर्भङ्गीं हंसोरमण ! वनमासां प्रथमतो

वर्षितो भुजो वया तादृगो सुसखीं तद्वान्नी गोपरमणीं
 रक्षसि यवान् विद्विष्यामि ? ॥ ११६ ॥

विदूरादिति । हे गोपीरमण ! कदाहं कुञ्जे विदिता भव-
 दीया स्थितिदंवा वयोक्ता कुञ्जे स्थितं भवन्तं जानतीत्यर्थः विदूराह
 कुसुमम् आहर्षुम् उपयामि गच्छामि, त्वम् अधुना पुरः क्वपतः
 तीरे तीरे इदं तुलसीपत्रं तुलसीपत्रं कलस्य सञ्चिह्न, इतीत्यं
 व्याख्यात् कदाहं एतां मत्सखीं समये सङ्घे तभूमाविति भावः गम-
 विष्यामि प्रेषयिष्यामि ? ॥ ११७ ॥

इतीति । हे काटम्बीसहचर ! मदासीवह्नम ! निजाङ्गे
 मच्छनतया भूषणतया वदन् काटम्बीमिति शेषः सन् इतीत्यं
 श्रीकंसारेः कल्याण पदकमलयोः पादपत्रयोः गोकुलकक्षां निवेद्य
 प्रत्येकं परिजनेषु तदीयेष्विति भावः प्रणयितं भज गच्छ । कथयि-
 त्वाह स इति, भगवान् कल्याणः यं प्रेमप्रवणं प्रणयपरावचस्य अहज-
 ग्राह, स उच्चैः याति उच्चं प्राप्नोति । एतद्वीत्यकरणे तत्र भाविनी
 उच्चतिरिति भावः ॥ ११८ ॥

मिस्रदुर्भङ्गीमिति । हे हंसोरमण ! प्रथमतः आसी निजसाः

मुदा क्षेमं पृच्छन्निदमुपहरेषा मम वचः ।
 चिरं कंसारातेहरमि सहवासप्रचमिनीं
 किमेनामिषार्चीं गुणवति । विसम्भार भवती ॥ ११८ ॥
 इदं किं वा हन्त स्मरसि रसिके ! खण्डनरूपा
 परीताङ्गी गोवर्द्धनगिरिनितम्बे मम सखी ।
 भिया संभ्रान्ताक्षं यदिह विचकर्ष त्वयि बलाद्
 गृहीत्वा विश्रय्यन्नवशिखिशिखं गोकुलपतिम् ॥ १२० ॥
 ततः सम्भाषेथाः श्रुतिमकरमुद्रामिति मुदा
 भदत्यां कर्त्तव्यः किमिति कुञ्जलप्रञ्जजडिमा ।

मङ्गलान्तः भङ्गाः यस्यां तादृशीं वनमाकां कण्ठाकण्ठवर्तिनीमिति
 भावः मुदा ज्ञानन्देन क्षेमं कुञ्जलं पृच्छन् सन् इदं मम वचः उप-
 हरेषाः श्रूयिष्ये । किमित्याह चिरमिति, हे गुणवति ! भवती
 कंसारातेः कण्ठाक्षं चिरम् उरसि यत्सि सहवासेन यथा त्वं वससि
 तथा इयमपि वसतीति भावः प्रणयिनीम् एनाम् एषार्चीं नृगनयनां
 राधां किं कर्षं विसम्भारं विसृतवती अस्ति ॥ ११८ ॥

इदमिति । हे रसिके ! मम सखी खण्डनरूपा खण्डनरूप-
 जनितेष्वर्थाकोपेन, ज्ञातेऽप्यावङ्गविक्रते खण्डितेष्वर्थाकषावितेति मन्मथः ।
 परीताङ्गी युक्तदेहा सती इह गोवर्द्धनगिरेः नितम्बे मेखलायां
 भिया भवेन सुध्रान्ताक्षं चकितनेत्रं विश्रय्यन्ती नवा शिखिनः मद्-
 रस्य शिखा यस्यात् तद्योक्तं गोकुलपतिं गृहीत्वा बलात् त्वयि नत्
 विचकर्ष आकण्ठवती, इदं किं वा स्मरसि ? इत्तं खेदे ॥ १२० ॥

तत इति । ततः वनमाकाप्रञ्जानन्तरं मुदा उर्षेण श्रुतिमकर-
 मुद्रां कर्त्तव्यमिति मकरभूपत्याम् इति सम्भाषेथाः आशयेः । भदत्यां त्वयि
 कुञ्जलप्रञ्जजडिमा मङ्गलप्रञ्जेन काण्ठं मूर्च्छित्वा मन्मथः किमिति कर्षं

रुचिस्मेरा या त्वं रचयसि बलीशुम्बनकलाम्
 अपाङ्गेन सृष्टा सखि ! सुररिपोर्गण्डकुहरे ॥ १२१ ॥
 निवासस्ते देवि ! श्रवणलतिकायामिति धिया
 प्रयत्नास्वामिव प्रणयहृदया यामि शरणम् ।
 परोक्षं दृष्णीनां निभृतनिभृतं कर्णकुहरे
 हरेः काकून्मिश्रां कथय सखि ! राधाविधुरताम् ॥ १२२ ॥
 परीरन्ध्रं प्रेम्णा मम सविनयं कौस्तुभमणौ
 ब्रुवाणः कुर्वीथाः पतगवर ! विज्ञापनमिदम् ।
 अगाधा राधायामपि तव सखे ! विस्मृतिरभूत्
 कथं वा कल्याणं वहति तरले हि प्रणयिता ॥ १२३ ॥

कर्तव्यः कुण्डलदर्शनेऽपि कुण्डलपद्मेः मुखविभक्तिमिति भावः ।
 किं तत् कुण्डलमित्याह रुचिस्मेरेति, हे सखि ! रुच्या कान्त्या स्मेरा
 हसन्तीवेति भावः या त्वम् अपाङ्गेन सृष्टा सती सुररिपोः कृष्णस्य
 गण्डकुहरे कपोलाभ्यन्तरे बलात् जठात् चुम्बनकलां चुम्बनशिल्पं
 रचयसि करोषि, इतः परं कुण्डलं किमिति कुण्डलपद्मे जाह्नवमिति
 भावः ॥ १२१ ॥

निवास इति । हे सखि ! देवि ! श्रवणलतिकायां श्रोत्रलतायां
 हरेरिति शेषः ते तव निवासः स्थितिः, इति धिया बुद्ध्या प्रणयः
 हृदये यस्याः तथाभूता सप्रणयमिति भावः अहं प्रयत्नात् त्वयैव
 न त्वन्यमित्यव्यवच्छेदक एवशब्दः । शरणं यामि गच्छामि । त्वं
 दृष्णीनां वादवानां परोक्षम् अगाधात् निभृतनिभृतम् अतिनिभृतं
 यथा तथा हरेः कृष्णस्य कर्णकुहरे काकून्मिश्रां विनयपूर्णामित्यर्थः
 राधायाः विधुरतां कातरतां कथय ॥ १२२ ॥

परीरन्ध्रमिति । हे पतगवर ! पत्निश्रेष्ठ ! कौस्तुभमणौ
 हरिवक्षःस्पर्शकाले इति शेषः प्रेम्णा मम परीरन्ध्रम् आबिज्जनं

मुहुः कूजकाञ्चीमणिवलयमञ्जीरमुरली-
 रवालम्बी भ्राम्यद्युवतिकलगतीतैः सुरमणे ! ।
 स किं साक्षाद्भावी पुनरपि हरेस्ताण्डवरसै-
 रमन्दः कालिन्दीपुलिनभुवि तौर्यत्रिकभरः ॥ १२४ ॥
 नवीनस्वम् कम्बो ! पशुपरमणीभिः परिचयं
 न धत्ते राधाया गुणगरिमगन्धेऽपि न कृती ।
 तथापि त्वां याचे हृदयनिहितं दोहदमहं
 वहन्ते हि क्लान्ते प्रणयमवदातप्रकृतयः ॥ १२५ ॥

ऋषाणः सन् सविनयम् इदं विज्ञापनं कवीषाः । हे सखे ! राधा-
 यामपि तव अगाधा निरतिशया विसृतिः अभूत् । हि तथाहि
 कल्याणं मङ्गलं वदति गच्छति अभ्युदयशान्तिनीति भावः तरणे
 चपले जने कर्म वा प्रणयिता सख्यं तिष्ठतीति शेषः नैव तिष्ठती-
 त्यर्थः, कौस्तुभश्च च वक्षसि आन्दोलितत्वेन चापत्यमिति भावः ।
 अर्थान्तरन्यासः ॥ १२३ ॥

सुहाराति । हे सुरमणे ! देवमणे ! कौस्तुभ ! सुहः पुनः
 पुनः कूजन्तीनां काञ्चीनां रशनानां मणिवलययाणां मञ्जीराणां नपु-
 राणां सुरल्याः वेशीश्च रवम् आलम्बते आश्रयतीति तथोक्तः तत्त-
 द्दवमिष इत्यर्थः भ्राम्यन्तीनाम् इतस्ततः सञ्चरन्तीनां युवतीनां कलं
 मधुरं गीतं येषु तादृशैः ताण्डवरसैः नृत्यविलासैः अमन्दः मङ्गान्
 कालिन्दीपुलिनभुवि यद्युनाङ्गुलदेशे स तौर्यत्रिकभरः नृत्यमातवाद्यमय
 एवसवातययः किं पुनरपि हरेः कण्ठस्य साक्षात् समक्षं भावी
 भावस्यास्ति ? तव विव्यत्वादेतद्दृभाविविषयज्ञानं युज्यते इति त्वां प्रति
 प्रश्नावसर इति भावः ॥ १२४ ॥

नवीन इति । हे कम्बो ! शङ्ख ! मङ्गः स्यात् कम्बुरस्त्रिया-
 वित्तसरः । त्वं नवीनः साम्प्रतं छतत्वादिति भावः । पशुपरमणीभिः

गृहीत्वा गोविन्दं जलधिहृदयानन्दन ! सखे !
 सुखेन श्रीहृन्दावनपरिसरे नन्दतु भवान् ।
 कथं वा ते गोष्ठं भवतु दयितं हन्त बलवान्
 यदेतस्मिन् वेषोर्जयति चिरसौभाग्यमहिमा ॥ १२६ ॥
 इति प्रेमोज्जारप्रभवमनुनीय क्रमवशात्
 बरीवारान् भ्रातर्निगमयति चानूरमथने ।
 पुनः कोपोल्लिङ्गप्रणयचटुलं तस्य निकटे
 कथामाचक्षीथा दशभिरवतारैर्विलासिताम् ॥ १२७ ॥

गोपाङ्गनाभिः परिचयं न धत्ते न धारयसि । तथा राधाबाः
 गुणानां यो गरिमा गौरवं तस्य गन्धेऽपि न कृतीनाभिस्तु इत्यर्थः ।
 तथापि निःसम्बन्धेऽपीत्यर्थः अहं त्वां हृदयनिहितं मनोगतं दोष-
 दम् अभिसाधं याचे प्रार्थये । हि यतः अवदाता विशुद्धा प्रकृति-
 र्येषां तादृशाः जनाः क्लान्ते विपन्ने जने प्रणयं दयामिति भावः
 बहून्ते कुर्वन्तीति यावत् । शङ्कस्य च स्वच्छत्वात् अवदातप्रकृतित्व-
 मिति बोध्यम् । अर्थान्तरन्यासः ॥ १२५ ॥

गृहीत्वति । हे जलधिहृदयानन्दन ! जलधिजातत्वादिति
 भावः, हे सखे ! भवान् गोविन्दं गृहीत्वा सुखेन श्रीहृन्दावनपरि-
 सरे नन्दतु आनन्दमनुभवतु । यदि वदसि गोष्ठं मे प्रियं किं यत्
 तत्राह गच्छानीत्याशङ्क्याह कथमिति, गोष्ठं कथं वा ते तव दयितं
 भवतु ? हरेरे वा अपितु प्रियमेव भवितेति भावः । यत् यतः
 एतस्मिन् गोष्ठे बलवान् वेषोः चिरसौभाग्यस्य गरिमा गौरवं
 जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते, तस्मात् सकृद्वंशीरवश्रवणे तव एतत्सुखं
 सुखदं स्थानं नास्तीति प्रतीतिर्भविष्यतीति धिया तवैतत् कृतीव प्रियं
 भविष्यतीति भावः ॥ १२६ ॥

इतीति । हे भ्रातः ! इतीत्यं प्रेम्णः प्रणयस्यं उद्गारः प्रक-
 टनं प्रभवः हेतुर्वस्मिन् तद् यथा तथा चानूरमथने कृष्णे निगमयति

यहीतुं त्वां प्रेमामिषपरिहृतं चित्तवङ्गिं
 महामीनं क्षिप्रं व्यधित रसपूरे मम सखी
 विवेकाख्यं क्लित्वा गुणमथ तद्ग्रासि भवता
 हताग्नेयं किं वा शिव शिव ! विधातुं प्रभवति ॥१२८॥
 वराकीयं दृष्ट्वा सुभग ! वपुषी विभ्रमभरं
 तवाभ्यर्षं भेजे परमकुतुकोल्लासितमतिः ।
 तिरोधाय स्वाङ्गं प्रकटयसि यत्त्वं कठिनतां
 तदैतत् किं न स्यात् तव कमठमूर्त्तैः समुचितम् ॥१२९॥

अर्थात् सति क्रमवशात् क्रमेण परोवारान् परिजनान् लक्ष्यतेति
 भावः अतुनीय तोषयित्वा पुनस्तस्य चानूरमथनस्य निकटे कोपेन
 उद्भिन्नः प्रकटितः यः प्रणयः तेन चटुलं हृष्टं यथा तथा दशभि-
 रवतारैः मीनकूर्जादिभिः विनमितां विजृम्भितां कथाम् आचक्षीधाः
 कथय ॥ १२७ ॥

यहीतमिति । मम सखी महामीनं त्वां यहीतुं धर्तुं रसपूरे
 रागप्रवाहे प्रेम एव आमिषं सांसादिरूपं तेन परिहृतम् आहृतं
 चित्तवङ्गिं मनोरूपं वङ्गिं क्षिप्रं सत्वरं व्यधित निहितवती निक्षि-
 प्रवतीत्यर्थः । अथ अनन्तरं वङ्गिणक्षेपणात् परमित्यर्थः भवता
 विवेकाख्यं गुणं सूत्रं क्लित्वा तत वङ्गिणस्य अग्रासि कवचित्तम् ।
 शिव शिवेति खेटे, हताग्ना इयं मम सखी किं वा अतःपरमिति भावः
 विधातुं कर्तुं प्रभवति शक्नोति ? न किमपीत्यर्थः ॥ १२८ ॥

वराकीति । हे सुभग ! इयं वराकी तपस्विनी अतुल्यार्हति
 भावः वपुषः शरीरस्य विभ्रमभरं विन्नासातिशयं दृष्ट्वा परमेष महता
 कुतुबेन उल्लासिता मतिः यस्याः तथाभूता सती तव अभ्यर्षं साक्षिणं
 भेजे निषेधे । किन्तु त्वं स्वाङ्गं स्वं शरीरं तिरोधाय मोषयित्वा
 अत् कठिनतां प्रकटयसि, तत एव कमठमूर्त्तैः तव समुचितं सम्यक्
 उचितं किं न स्यात् अपिह स्यादेत्यर्थः ॥ १२९ ॥

सदा कंसाराते ! स्फुरति चिरमद्यापि भवतः
 स्फुटं क्रोडाकारे वपुषि निविडप्रमलहरी ।
 यतः सा०सैरिन्ध्री मलयरुहपङ्कप्रणयिनी
 त्वया क्रोडीचक्रे परमरभसादात्मदयिता ॥ १३० ॥
 चिरादन्तर्भूता नरहरिमयी भूर्तिरभित-
 स्तदीयो व्यापारस्तव हि न ययौ विस्मृतिपथम् ।
 विनीतप्रह्लादस्त्वमिह परमक्रूरचरित-
 प्रयुक्तो यद्भूयः परहृदयभेदं जनयसि ॥ १३१ ॥
 यदात्मानं दर्पादगणितगुरुर्वा मन ! मुदा

सदेति । हे कंसाराते ! अद्यापि भवतः क्रोडाकारे वराचरुमे वपुषि
 निविडा घना प्रेमलहरी सदा सततं चिरं व्याप्तं स्फुटं सव्यक्तं अथा
 तथा स्फुरति राजते, यतः त्वया मलयरुहपङ्कप्रणयिनी चन्दनाङ्गरागा
 सा०सैरिन्ध्री नारी पृथिवीत्यर्थः । परमरभसात् परमहर्षात् आत्मनः
 सख्य दयिता प्रणयिनी कस्येति भावः क्रोडीचक्रे क्रोडे कृता ॥१३०॥

चिरादिति । नरहरिमयी नृसिंहरूपा भूर्तिः चिरात् अन्त-
 र्भूता मनसि अग्नौ तवेति शेषः, हि यतः तदीयः नरहरिसम्बन्धी-
 त्वर्थः व्यापारः क्रिया तव विस्मृतिपथं न ययौ । अत् यतः विनीतः
 सान्त्वितः प्रह्लादः येन तथोक्तः पक्षे विनीतः अपनीतः प्रह्लादः
 प्रकृष्टानन्दः अस्माकमिति भावः येन तादृशः त्वम् इह संसारे परम्
 अत्यर्थम् अक्रूरम् अनिष्टुरं यत् चरितं सदयचरितमित्यर्थः तेन
 प्रयुक्तः व्यापारितः तद्वय इति भावत् प्रह्लादं प्रतीति भावः । पक्षे
 परमेण क्रूरेण निष्ठुरेण चरितेन अथवा परं केवलम् अक्रूरस्य
 चरितेन दुराचरणेन प्रयुक्तः सन् भूयः पुनः पूर्वमक्षुरराजभेदस्य
 कृतत्वादिति भावः परेषां सादृशानामिति भावः हृदयभेदं हृदिराखं
 जनयसि करोषीत्यर्थः ॥ १३१ ॥

वदिति । हे वासन ! प्रियसखी वदितवा सौन्दर्यातिशय-

मनोवाच्यं नाद्यं त्वयि क्वचित्प्रवृत्तया कल्पितवती ।
 प्रपेदे तत्स्येदं फलमुचितमेव मित्रसखी
 विदूरे यत् क्षिप्त्वा व्यसनकुलपाशैर्निगण्डिता ॥ १३२ ॥
 इयं नाद्य ! क्रूरा भृगुपतनमाकांक्षति ततो
 यदस्यां काठिन्यं तव समुचितं तद् भृगुपतेः ।
 इयं ते दुर्बोधाकृतिरथ भवद्विष्णुतिपथं
 यतो यातः साक्षाद् गुरुरपि स नन्दीश्वरपतिः ॥ १३३ ॥

रूपवसथावित्तेन पक्षे वक्तिर्विरोचनसुतोऽसुरराजः तस्मैवा मङ्गावस-
 थावित्तेन वा शैलना दपीत् अचङ्कारात् अनशिताः गुरवः शब्दादवः
 यथा तथाभूता पक्षे अनशितः गुरुः असुराचार्यः गुरुः येन
 तथोक्तः । पुरा गुरुकोशम्, असुरराज । अथ कपटवाक्याय
 त्विपदां भूमिं प्राञ्जितां वा प्रयच्छेति, क्वचित् तदगण्यवित्वा वामकाव
 त्रिकोको दप्यः कृतसर्वज्ञः पातासमगमटिति पुराणम् । सुदा
 खानन्देन आत्मानं मन एव वाद्यं यस्य तादृशे त्वयि यत् नाद्यं कल्पित-
 वती, तस्य इदम् उचितमेव फलं प्रपेदे प्राप । यत् यस्मात् व्यसन-
 कुलपाशैः विपत्समूहरूपैः पाशैः रज्जुभिः निगण्डिता संयता विदूरे
 क्षिप्त्वा प्राञ्जिता त्ववेति शेषः ॥ १३२ ॥

इयमिति । हे नाद्य ! इयं क्रूरा निष्ठुरा अद्रेहं प्रतीति
 भावः भृगुपतनं शब्दोः परितपतनस्थानात्, प्रपातस्त्वबटो भृगुरित्यमरः ।
 पतनम् आकाङ्क्षति इच्छति, ततः कारणात् अस्यां यत् काठिन्यं
 नैष्ठुर्यं त्वदप्राञ्जितमिति भावः तत् भृगुपतेः परगुरावस्य तव
 सुसुचितम् । इयं ते तव आकृतिः दुर्बोधा अक्षेयतत्पेत्वर्थः, अथेति
 प्रादपूरुषार्थसम्बन्धम् । अतः आकृतेः सः गुरुरपि मङ्गानपि नन्दो-
 श्वरपतिः यद्गुरः साक्षात् स्वयं भवतः परमात्मरूपस्येति भावः
 विष्णुतिपथं विष्णुरथं वातः प्राणः । गोपवेद्यं भवत्वं इह्य हरः

निरानन्दा गावश्चिरमुपहता दूषणकुलैः
 खरायन्ते सद्यो रघुतिसक्त ! गोवर्धनतटाः ।
 विराधत्वं वीची प्रजति भवदीयप्रवसनाद्
 इदानीं मारीचः स्फुटमिह नरीनर्त्ति परितः ॥ १२४ ॥
 प्रपन्नः कालोऽयं पुनरुदयितुं रासभजनै-
 विंलासिन्नद्यापि स्फुटमनपराधा वयमपि ।
 वितन्वानः कान्तिं वपुषि शरदाकाशवनितां
 कथं न त्वं सीरध्वज ! भजसि वृन्दावनमिदम् ॥ १२५ ॥

परमात्मावर्तिनि न वेति विस्तरणात् संग्रहमवापेत् समुदायार्थः
 ॥ १२२ ॥

निरानन्दा इति । हे रघुजितिवक्त्र राम ! गावः क्षेपयः
 पक्षे, पृथिवीभेदेयाः दूषणकुलैः दोषसम्प्लैः आपत्पुञ्जैरिति भावः
 पक्षे तदाख्यराजसवत्, चिरं दीर्घकालम् उपहताः कष्टं गमिताः
 पक्षे उपहृताः । गोवर्धनतटाः गोवर्धनगिरिपदेशाः खरायन्ते
 तीक्ष्णा इव आचरन्ति पक्षे खराख्यराजसवत् आचरन्ति । भवदीय-
 प्रवसनात् तव प्रस्थानात् घोषः गोशुलं विराधत्वं राधाम्युन्वत्वं
 पक्षे तदाख्यराजसवत् प्रजति गच्छति । इदानीम् इह वृन्दावने
 परितः समन्तात् मारीचः मारीचपवः पक्षे तदाख्यराजसवः, मारीचः
 मारीचवर्तिनि वार्त्तः, दैत्यानामुपद्रवादिता भावः । मारीचव्यात् चर-
 चातोः क्लृप्प्रत्यये कृते मारीचवर्प्रकृतेः क्लीवत्वे प्रथमैकवचनम् ।
 स्फुटं नरीनर्त्ति पुनःपुनः नन्त्यात् पक्षरत्नीत्यर्थः ॥ १२४ ॥

प्रपन्न इति । हे विनादिन् सीरध्वज वचदेव ! इतः रास-
 भजनैः रासभजनैः रासक्रीडनैरेव वापत् उदयितुम् उपस्थातुम्
 अयं कालः प्रपन्नः आगतः रासक्रीडासभयोऽनसुपस्थित । इति भावः
 कद्यापि इदानीं वयमपि स्फुटम् अनपराधाः अज्ञतापराधाः अम्युन्व-

न रागं सर्वत्र ! क्वचिदपि विधत्ते नरपतिं ।
 मुहुर्द्वेषे द्रोहं कलयति बलादिदृष्टविधये ।
 चिरं ध्यानासक्ता निवसति सदासौ गतरति-
 स्तथाप्यस्यां हंहो सदयद्दयस्त्वं न दयसे ॥ १२६ ॥
 परिक्लेशक्लेच्छान् समदमधुपालीमधुरया
 निक्रान्तन् नेत्रान्तप्रथयरचनाखञ्जलतया ।
 त्वमासन्नः काल्किनिह च तुरगोपाहितरुचिः
 स्वदेशं कुर्वीथाः परिमुदितधीराधिकमिदम् ॥ १२७ ॥

राधाच, अतः शरदः शरत्कालस्य आकाशवर्निताम् आकाशपृतां
 स्वच्छामिति भावः कालिं वपुषि शरीरे वितन्वानः विस्तारयन् त्वम्
 इदं इन्द्रावभं किं कथं न भजसि नान्नयसि ? ॥ १२५ ॥

नेति । हे सर्वत्र बुद्ध ! असौ नत्वंस्त्री क्वचिदपि विधये रागम्
 अतुरागम् आसक्तिमिति यावत् न विधत्ते न करोति, नरपतिं
 राजानं सुकः पुनःपुनः द्वेषे नाभिलषताति भावः, इष्टविधये इष्ट-
 साधनाय बलात् द्रोहम् अनिष्टहेतुकनावरणमिति यावत् कलयति
 करोति त्वत्तोऽन्यस्तेऽस्याभावात् इति भावः, गतरतिः सन्तोषर-
 हिता चिरं ध्यानासक्ता निवसति, तथापि सदयद्दयः त्वम् अस्यां
 सत्सख्यां न दयसे नानुकम्पये हंहो व्याचक्षे । मुहुऽपि क्वचि-
 दपि विधये रागम् आसक्तिमिति यावत् न विधत्ते न करोति, सर्वत्र
 समदर्शित्वादिभ्यं भावः, नरपतिं सुकः इष्टे निन्दति इष्टिबाधिरतत्वा-
 दिति भावः, इष्टविधये बलात् द्रोहं कलयति करोति बल इष्टानि-
 ष्टोभयदाहित्वादिभ्यं भावः, यदा गतरतिः सन् चिरं ध्यानासक्तः
 तिष्ठतीति इष्टव्यम् ॥ १२६ ॥

परिक्लेशक्लेच्छानिति । हे कल्फन् ! इष्ट इन्द्रावने संसारे च
 समदा मदमत्ता वा मधुपाली स्वसरपङ्क्तिः तद्वत् मधुरा मनोहरा तथा

इति प्रेमोद्गाढस्यपुटितवचोभङ्गिरस्त्रिंशत्
त्वमावेद्य क्लियन्मुखपरिसरो लोचनजलैः ।
ततो गोविन्दस्य प्रतिचरणमाध्वीकपट्वीम्

उपासीनी इग्भ्यां चणमवदधीषाः खगपते ! ॥१३८॥

नेत्रान्तेषु नेत्रप्रान्तेषु वा प्रणवरचना प्रेक्षणरूपं वा खड्गवता इव
तथा नेत्रविद्यादि प्रेक्षरूपादिना अस्माकं परिक्रेशाः वन्नाया एव
श्लेष्माः तान् निकलन् नश्यन् पक्षे परितः क्लेशदात्रिभो ये श्लेष्माः
तान् नेत्रान्प्रणवरचना इव चक्षुषा वा खड्गवता अस्त्रिता तथा
खड्गवन् निकलन् तथा चतुरेषु गोत्रेषु उपाङ्गिता निहिता
इतिरत्तरागो येन तयोक्तः पक्षे च इति पृथक्पदं, तरुण
अथेन देवदत्तेनेति भावः उपाङ्गिता जनिता आरोहणेनेति भावः
इतिः कान्तिर्वस्य तयोक्तः अन्वारुदः सत्त्वित्तर्चः, तम् आश्रयः
उपाङ्गितः अवतीर्णश्च इमं सदेयं गोत्रवत् आर्षदेयश्च परिसृष्टिता
प्रकृष्टा धीर्वस्त्राः तद्याभूता राधिका यत्र तादृशं पक्षे परिसृष्टिताः
प्रकृष्टाः धीराः साधवः अधिकाः यत्र तादृशं कुर्वीषाः कुर्व श्लेष्म-
लक्षणाश्च । गोत्रासम्बन्धो यत्र विरुद्धं वस्तुभाषते । सर्वाचा-
रोविहीनश्च श्लेष्म इत्यभिधीयते ॥ १३७ ॥

इतीति । हे खगतते ! पक्षिराज इव ! तम् इतीत्यं प्रेम्णा
प्रणयेन उद्गाढा पूर्णां स्यपुटिता सनविषमभायापक्षा वचसां भङ्गः
यस्य तथाभूतः, यत्र खड्गना प्रस्तोतव्यं तत्र तथैव, यत्र औद्वेग्येन
प्रस्तोतव्यं तत्र तथैव प्रेक्षपूर्णवाग्भङ्गिभानिति भावः, अष्टिं वससां
लोचनजलैः नयनवारिभिः क्लियन् आर्द्रीभवन् सखस्य परिसरः
आयतनं यस्य तथाभूतः सन् आवेद्य निवेद्य ततः अनन्तरं निवेद-
नात् परिस्रव्यः गोविन्दस्य कृष्णस्य चरणयोः माध्वीकपट्वीं मधुमयीं
प्रकृतिं प्रति इग्भ्यां नवनाभ्याम् उपासीनः चरणयोरार्पितनेत्र इति
भावः चणम् अल्पकाचम् अवदधीषाः सावधानं तिष्ठेरित्यर्थः प्रति-
वचनं प्रात्याशयेति भावः ॥ १३८ ॥

प्रथतव्यो दृष्टेरनुभवपथं नन्दनयो
 विधेया गोपीनां अरपरिहृतानामुपकृतिः ।
 इयं यामैर्गम्भा चतुर ! मधुरापि त्रिचतुरै-
 रिति इधं नाम्नः कलय कसहंसीकुलपते ! ॥ १३८ ॥
 अपूर्वा यस्यान्तर्विलसति मुदा सारसरचि-
 विवेक्तुं शक्यते सपदि मिलिते येन पयसी ।
 कथङ्कारं युक्ती भवतु भवतस्तस्य कृतिनी
 विलम्बः कादम्बीरमण ! मधुरासङ्गमविधौ ॥ १४० ॥
 प्रपन्नः प्रेमायं भगवति सदा भागवतभाक्
 पराचीनो जन्मावधि भवरसाद् भक्तिमधुरः ।

प्रथतव्य इति । हे चतुरः कथङ्कीकुलपते ! नन्दनयः
 कृष्णः दृष्टेरनुभवपथं प्रथतव्यः प्रथतव्ये प्रापयितव्यः दृष्टव्य इति
 यावत्, अरपरिहृतानां कामाक्षाणां गोपीनाम् उपकृतिः उपकारः
 विधेया काव्याः । इयं मधुरापि त्रिचतुरैः यामैः प्रचुरैः न तु
 बहुभिर्दिनैरिति भावः । गम्भा प्राप्या नातिप्रबाहसत् नमने इति
 भावः । इतीत्यं विचार्येति शेषः अन्तः मनसि इधं गच्छामि
 वा न वेति संशयं न कलय न कुर्व ॥ १३८ ॥

अपूर्वैति । हे कादम्बीरमण कृतीपते ! यस्य तव अन्तः मनसि
 मुदा कर्मेण अपूर्वा अद्भुता सारसा सरोवरविचित्रिणी वा वा
 प्रसिद्धा रचयिः अतुरानवाचना विवक्षति स्फुरति, येन त्वया
 सपदि कथङ्कारा निहिते पयसी जलक्षीरे इत्यर्थः विवेक्तुं पृथक् कर्तुं
 शक्यते, तस्य कृतिनः कार्यं कथङ्कारं भवतः मधुरासङ्गमविधौ मधु-
 रागमनविषये विलम्बः कथङ्कारं युक्तः उचितः भवतु ? नैवोचित
 इत्यर्थः ॥ १४० ॥

प्रपन्न इति । भगवति कथ्ये प्रेमायं प्रपन्नः प्रेमायानित्यर्थः

चिरं कोऽपि श्रीमान् जयति विदितः साकरतया
 धुरीणो वीराणामभिधरणि वैद्यसकिरिव ॥ १४१ ॥
 रसानामाधारैरपरिचितदोषः सहृदयै-
 र्मुरारातिक्रीडानिविद्धघटनारूपसहितः ।
 प्रबन्धोऽयं बन्धोरखिलजगतां तस्य सरसां
 प्रभोरन्तः सान्द्रां प्रमदलहरीं पञ्चवयतु ॥ १४२ ॥
 इति श्रीरूपगोखामिविरचितं हंसदूताख्यं काव्यं समाप्तम् ।

पदाङ्कदूतः ।

गोपीभर्तुर्विरहविधुरा काचिदिन्दीवराक्षी
 उन्मत्तेव खलितकवरी निःश्वसन्ती विशालम् ।

इहा नामवतनाक् भगवद्भक्तिसान्त्वित्यर्थः जन्मानभि आत्मना भवत्तया
 संवारात्तुराणात् पराचोनः पराङ्मुखः भक्तिसधुरः अतीवभक्तः
 साकरतया सद्वंशीवतया विदितः परिचितः वैद्यसकिरिव व्यास-
 तनय युक्तदेव इव वीराणां धुरीणः अपयोः कोऽपि श्रीमान् अधि-
 धरणि धरण्यां जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते ॥ १४१ ॥

रसानामिति । रसानाम् आधारैः रसिकैरित्यर्थः सहृदयैः
 अपरिचितः अविदितः दोषः यत्र तथोक्तः, सुरारातेः क्रीडासु वा
 निविद्धा घना घटना तस्याः रूपेण सङ्घितः युक्तः अयं प्रबन्धः पन्धः
 अखिलजगतां बन्धोः तस्य प्रभोः कण्ठस्य अन्तः मनसि सान्द्रां जनां
 सरसां साहुराणां प्रमदलहरीं प्रहर्षतरङ्गं पञ्चवयतु विस्तारवत् ॥ १४२ ॥

गोपीति । गोपीभर्तुः कण्ठस्य विरहेण विधुरा व्याकुला इन्दी-

अत्रैवास्ती मुररिपुरिति भ्रान्तिदृतीसहाया
 त्यक्त्वा गेहं भ्रूटिति यमुनामञ्जुकुञ्जं जगाम ॥ १ ॥
 अप्राप्यैव ब्रजपतिसुतं तत्र कालं कियन्तं
 मूर्च्छाप्राणप्रियतमसखीसङ्गता सङ्गमथ्य ।
 तस्योपान्ते कुलियकमलस्यन्दनाङ्गादियुतं
 यद्भाकारं मुरहरपदस्य चिह्नं ददर्श ॥ २ ॥
 तस्मिन्नुद्यन्नवजलधरध्वानमाकर्ण्य भूयः
 कन्दर्पेण व्यथितहृदयोऽभक्ततुल्या ययाचे ।
 प्रज्ञाहीनं वचनरहितं निखलं श्रोत्रहीनं
 दौत्यं कर्तुं मुरहरपदो लक्ष्मणं पद्मलाक्षी ॥ ३ ॥

वराहो नीलोत्पलनयना उन्मत्तेव जिप्सेव खलितकवरी क्षयितकेशा
 विशाखसु स्यात्तं निःसखीत्यादि गोपीति शेषः स्यादेव इत्यादिने
 मुररिपुः आस्ती तिष्ठति इति भ्रान्तिर्भ्रम एव दृती सहायः ब्रह्माः
 वचामूता यती गेहं त्यक्त्वा भ्रूटिति शीघ्रं वसुनावाः मञ्जु मनोहरं
 कुञ्जं जगाम । अस्मिन् प्रबन्धे मन्दाक्रान्ताष्टकम् । मन्दाक्रान्ताम्बुधि-
 रवननैर्जी मनो गो यमुनामिति तद्व्युत्पत्त्यात् ॥ १ ॥

अप्राप्येति । तत्र कुञ्जे ब्रजपतिसुतं कल्पम् अप्राप्यैव मूर्च्छा एव
 प्राणानां प्रियतमा वा सखी तया सङ्गता मूर्च्छितेति यावत् कियन्तं
 कालं सङ्गमथ्य अतीत्य तस्य कुञ्जस्य उपान्ते कुलियकमलस्यन्दनाङ्गादि-
 युतं यद्भाकारं मुरहरपदस्य चिह्नं ददर्श ॥ २ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन् प्रदेशे उद्यतः उद्यमानस्य नवजलधरस्य
 ध्वानं गर्जितम् आकर्ण्य सुता भूयः पुनः अधिकं वा कन्दर्पेण कासेन
 व्यथितहृदया आर्त्तमनाः अतएव उन्मत्ततुल्या जिप्सेव खलितक-
 वरी वनलोमपूर्णनयना गोपी प्रज्ञाहीनं वचनरहितं

रस्यं यावत्सुरहरपदे शोभते तावदेव
 त्वय्यप्यास्ते कुलिशकमलस्यन्दनाङ्गाङ्गुशादि ।
 गोपीदीव्यप्रकटनभिवा सन्निधौ चक्रपाणे-
 र्यानि धीरप्रमुख ! मुखरो नूपुरो नो गृहीतः ॥ ४ ॥
 युक्तं चैतत् त्वयि मधुपुरीं प्रस्थिते पुण्यशीलाः
 कीबालोत्थैः सुरभिक्षुसुमैरर्चयन्तोऽपि भक्त्या ।
 पश्यन्तस्त्वां नयनसुभगं साशुधाराक्षियुगलं
 यास्यन्त्युच्चैः पुलकिततनुप्रेमधारामुदाराम् ॥ ५ ॥

निचलं श्रोत्रहीनम् अचेतनमिति भावः सुरहरपदेः कृष्णचरणस्य
 चक्षुषं चिह्नं दौल्यं कर्तुं दौल्यायेत्यर्थः यथाचे पार्थिववती ॥ ३ ॥

रस्यमिति । हे धीरप्रमुख ! धीरप्रवर ! सुरहरपदे कृष्णपदे
 यावत् रस्यं रमणीयं वस्तु शोभते, त्वयि अपि तावत् सम्यक्सिन्धुर्धः
 कुलिशकमलस्यन्दनाङ्गाङ्गुशादि कुलिशं वज्रं कमलं पद्मं स्यन्दनः रथः
 ते अङ्गाङ्गुशाः अङ्गुशादि च आस्ते तिष्ठति, गोपीनां दीव्यस्य प्रकटनं
 प्रकाशः तस्मात् या भीः भयं तथा हेतुना चक्रपाणेः कृष्णस्य सन्निधौ
 याने मनने मुखरः वाचालः बखन इति यावत् नूपुरः नो गृहीतः
 त्ववेति शेषः । गोपीनां दौल्यार्थं मया कृष्णसन्निधौ गन्तव्यं तस्य च
 प्रकाशो वा भूदिति धिया तव नूपुरापहृणं प्रतीयते इत्याशयः ॥४॥

युक्तमिति । एतत् युक्तञ्च, त्वयि मधुपुरीं प्रस्थिते गते सति
 पुण्यशीलाः जनाः नयनसुभगं सुदर्शनमित्यर्थः त्वां साशुधारेण गोमाशु-
 धारासञ्चितम् अक्षियुगलं नयनयुगलं अक्षिन् तद् यथा तथा पश्यन्तः
 अवलोकयन्तः तथा कीबालोत्थैः जलजैरित्यर्थः सुरभिक्षुसुमैः सुगन्ध-
 कर्मजैरित्यर्थः भक्त्या अर्चयन्तः पूजयन्तः अपिरत्र बहुश्रुत्यार्थः ।
 उदारं महतीं पुलकिता बोमाक्षिता तदुत्थैः तथाभूता वा प्रेम्णा
 धारा प्रेमप्रवाहः ताम् उच्चैरतिशयेन वाञ्छन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ ५ ॥

चेतः प्रस्थापितमद्यतया दौत्यकर्म्मोपयुक्तं
 तत्रैवास्ति सुरहरपदस्यशंसासाद्य सुगन्धम् ।
 आकाङ्क्षेयं तदुगुरुतया नैव गन्तुं समर्थाः
 कोऽन्यो गच्छेद्दद मधुपुरीं गोपिकानां हिताय ॥ ६ ॥
 आगन्तव्यं भ्रष्टिति मधुरामण्डलाद् गोपिकान्ते ।
 शान्तेति त्वं भव मधुरिपुः प्रस्थितः प्रोच्य चेदम् ।
 वाक्यं तच्च श्रवणमभवत् तेन मेने क्रमाद् ॥
 प्रायः सत्यं मतमिदमहो कारणं कार्यमेव ॥ ७ ॥

ननु चेतः प्रस्थापयतां कोऽयं मयि यत्न इत्याह, चेत इति । अयु-
 तया च्छुष्यतया दौत्यकर्म्मोपयुक्तं दौत्यकर्म्मणि योग्यमित्यर्थः दौत्य-
 कर्मणः अध्वपरिष्णमादिबाध्यत्वात् स्यूबाङ्गानां तत्रात्तुपयोगितेति
 भावः चेतः मनः प्रस्थापितं प्रेषितं चत् तत्रैव मधुरायामेव सुर-
 हरस्य कण्ठस्य पदस्यशंसा सासाद्य प्रायः सुगन्धं कर्त्तव्यमिदं सत्
 आस्ते तिष्ठति, तेन दौत्यं न कर्त्तव्यमिति भावः । तर्हि आकाङ्क्षा
 प्रोष्यतामित्याशङ्क्याह, आकाङ्क्षेति । इयम् आकाङ्क्षा अस्मदभिचाप
 इति यावत् तदुगुरुतया शरीरगोरवेण आकाङ्क्षाया मङ्गत्वादिति
 भावः गन्तुं नैव समर्थां शक्ता । अतः गोपिकानां हिताय अन्यः
 कः मधुपुरीं गच्छेत् षट् कथय, अन्यः कोऽपि गमनोपयुक्तो
 नास्तीति त्वां प्रार्थये इति भावः ॥ ६ ॥

आगन्तव्यमिति । हे गोपिकान्ते ! भ्रष्टिति शीघ्रं मधुरामण्ड-
 लाद् आगन्तव्यं मयेति शेषः, त्वं शान्ता भव इति प्रोच्य कथयित्वा
 मधुरिपुः कण्ठः प्रस्थितः गतः । इदञ्च तत् वाक्यं श्रूयते अथा-
 दिति श्रवणम् आकाङ्क्षं शून्यमित्यर्थः अभवत्, हे क्रमाद्वाटचिद् !
 कारणं कार्यमेव इदं मतं प्रायः बाङ्गल्येन सत्यम् अहो आश्चर्यम् ।
 आकाङ्क्षं शब्दस्य कारणं किन्त्वत्र मधुरिपुवाक्यरूपशब्दस्य आकाङ्क्ष-
 मिति कार्यस्य शब्दस्य कारणरूपतेति भावः ॥ ७ ॥

तूष्णीं तस्यां गमनमुचितं तेन मे तद्वियोग-
 व्याधेः शान्तिस्तव च भविता तत्पुरीस्वर्गपुण्यम् ।
 इन्दारण्यान्नवतु सुकृतं भूरि तेनैव किं स्यात्
 नाकाङ्क्षा किं भवति विपुलश्रीमतोऽर्थान्तरेषु ॥ ८ ॥
 अक्रूरस्य ब्रजकुलबधूप्राणपानोद्यतस्य
 प्रीतिर्भूयो भवतु भवती दर्शनात्तेन किं वा ।
 कार्यासिद्धिर्भवति यद्दहो मादृशां दुःखहेतु-
 र्नेवीन्नत्यं सकलभुवनप्रार्थनीयं रिपूणां ॥ ९ ॥

तूष्णीमिति । तस्यां बहुपुण्यां तूष्णीं शीघ्रं गमनम् उचितं
 तवेति शेषः, तेन त्वद्गमनेन मे मम तस्य कृष्णस्य वियोगव्याधेः
 बिच्छेटव्यथायाः शान्तिः निवृत्तिः, तव च तस्याः पुण्याः स्वर्गेन पुण्यं
 भविता भविष्यति । ननु इन्दारण्ये एव मम सुकृतमस्ति तत् कथं
 तत्र गम्यते इत्यत्राह, इन्दारण्यादिति । इन्दारण्यात् भूरि प्रभूतं
 सुकृतं पुण्यं भवतु, तेनैव किम् ? एषा आपत्तिर्न समीचीनेति
 भावः । तथाहि विपुलश्रीमतः महर्द्धिसम्पन्नस्य जनस्य अर्थान्तरेषु अप-
 रेण धनेषु किम् आकाङ्क्षा न भवति ? अपि तु भवत्येव, तस्मात्
 अत्र पुण्यसञ्चयेऽपि अपरपुण्यसञ्चयात् बलं गन्तव्यमिति भावः ॥ ८ ॥

ननु मद्गमने युष्माकं यत्नोरक्रूरस्य प्रीतिः स्यात् वा तु युष्माक-
 न्प्रतीतिकरी तदत्र मम गमनं नोचितमित्यत्राह, अक्रूरस्येति । भवतः
 तव दर्शनात् ब्रजकुलबधूनां प्राणपाने जीवननाशने उद्यतस्य अक्रूरस्य
 भूयः अधिकं यथा तथा प्रीतिः भवतु, तेन किं वा, तस्य प्रीति-
 भवने नास्माकं कापि बाधेति भावः । यत् यस्मात् कार्यस्य दौर्ल-
 ब्यस्य अस्तिः अनिष्पत्तिः मादृशां गोपिकानाविति भावः
 दुःखहेतुः अप्रीतिकारणम्, अहो क्रमाह ! सकलभुवनानां प्रार्थनीयं
 रिपूणां यत्नूणां औन्नत्यं नैव दुःखहेतुरिति पूर्वोक्तव्यः । रिपोः

सन्धेवा क्लृप्तकलुषकारिणः कोटिषोऽप्यधीश्वर-
 स्तेऽप्यस्माभिः स्मृतिकरवरेषाद्दुःखं ते शङ्कीत्वा ।
 स्वच्छन्देन ब्रज मधुपुरीं को भवेद् वा विरोधी
 गोपीभर्तुर्विरहजलधिं गोपकन्यास्तरन्तु ॥ १० ॥
 आस्ते नूनं यदुषु मधुरामच्छले चक्रपाणिः
 कूजङ्घ्रैरमलकमलैराकुले गोकुले वा ।
 तस्माद्दृच्छेरतिलघु पुरीं ताञ्च जन्मावनीवद्
 बालक्रीडां रचयति मुहुर्द्यत्र तत्रानुरागः ॥ ११ ॥

प्रीतिर्भवतु वा न वा तत्र नास्माकं कापि विप्रतिपत्तिः, अस्माकन्तु
 कार्यसिद्धिरेवेति भावः ॥ ८ ॥

सन्तीति । अस्माकं क्लृप्तकारिणः पापकृत्स्नः दुरदृष्टरूपाः
 येन कृष्णविच्छेदो जात इति भावः कोटिषः बहव इति वावत्
 सन्धेव, तेऽपि क्लृप्तकारिणः स्मृतिकरवरेषु तव स्वरूपकृत्स्नत्वेन
 ते तव अद्भुतं इति श्लाघनदण्डविशेषमिति यावत् शङ्कीत्वा वार-
 चीयाः ताडनीयाः अस्माभिरिति शेषः, येन तव विघ्नं नाचरन्तीति
 भावः । तस्मात् स्वच्छन्देन मधुपुरीं ब्रज गच्छ, को वा जनः
 विरोधी गमनप्रतिबन्धी भवेत् ? न कोऽप्यन्तर्धः । गोपकन्याः गोपी-
 भर्तुः कृष्णस्य विरहजलधिं विच्छेदसागरं तरन्तु पारयन्तु तद्गमने-
 नेति भावः ॥ १० ॥

आस्ते इति । चक्रपाणिः कृष्णः मधुरामच्छले मधुपुर्यां यदुषु
 यादवेषु मध्ये कूजन्तः सुकृन्तः शृङ्गाः येषु तादृशैः अमलकमलैः
 निर्मलपद्मैः आकुले आकीर्णं गोकुले वा नूनं निश्चितम् आस्ते
 तिष्ठति । तस्मात् स्मृतिलघु स्मृतिशीघ्रं पुरीं मधुरां तच्च गोकुल-
 मित्यर्थः गच्छेः याहि । ननु कथं मया मधुपुर्यां गन्तव्ये गोकुलं
 जन्मव्यमित्यत्र, जन्मावनीवदिति । जन्मावनीवत् जन्मभूमतिव यत्र

आस्तां मध्ये तरणितनया भीषणा भूरिनक्रै-
 रावर्त्ताद्यैर्नयनभयदैस्तां तरिष्यस्यवश्यम् ।
 संसाराच्चिं तरति सहसा यत् क्षणं चिन्तयित्वा ।
 तस्यासाध्यं भवति किमहो पारयन्तं तटिन्याः ॥१२॥
 दृष्ट्वैव त्वां विदितमधुना पूर्ववत् पद्मनाभं
 प्राप्यावश्यं विरहजलधेः पारमासादयिष्ये ।
 मोदिष्ये च क्षणमपि हरिरास्यचन्द्रानृतेन
 प्राप्तप्राया सुरभिकुसुमामोदिते मञ्जुकुण्डे ॥ १३ ॥

बाहक्रीडां शैवगन्धीषां सुकः पुनःपुनः रचयति करोति जन इति
 शेषः, तत्र अनुरागो भवतीति शेषः । तस्मात् मधुपुण्यां न तिष्ठति
 तदा गोकुले तिष्ठत्येवेति तत्र गन्तव्यमिति भावः, उन्मत्तप्रहाप एष
 इति नाम टोषः । कण्ठस्य जन्मभूमिर्मधुरा, गोकुलञ्च बाहक्रीडा-
 स्थानमिति बोध्यम् ॥ ११ ॥

ननु मध्ये यत्तना अस्ति, कथं सा मया उक्तार्थेति शङ्कां निर-
 ख्यति, कास्तामिति । भूरिभिः प्रभूतैः नक्रैः कृष्णीरादिभिः तथा
 नयनभयदैः दृष्टिभीषणैः आवर्त्ताद्यैः जलधमादिभिः, स्यादावर्त्ताङ्ग्याणां
 भय इत्यन्तरः । भीषणा भयहुरी तरिष्यतनया यत्तना मध्ये आस्तां
 तिष्ठत, तां यत्तनाम् अवश्यं तरिष्यति तरीतं यक्ष्यति । यत् त्वां
 क्षणं चिन्तयित्वा ध्यात्वा संसाराच्चिं संसारमसृष्टं सहसा अनाया-
 सेनेत्सर्षः तरति लोक इति शेषः, तस्य तव तटिन्याः नद्याः पार-
 यानं पारगमनं किम् असाध्यं भवति ? अहो आश्चर्यं नैव यथाध्यं
 भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

दृष्ट्वैवेति । त्वां दृष्ट्वैव विदितं ज्ञातं जयेति शेषः, अधुना इदानीं
 पूर्ववत् पद्मनाभं कण्ठं प्राप्य अवश्यं विरहजलधेः विच्छेदवानरस्य
 पारम् आसादयिष्ये प्राप्नुयामि । इन्द्रेः कण्ठस्य आस्यचन्द्रानृतेन

सम्पर्कान्ते तरचितनयातीरसोपानदृन्दं
 राशः पन्थास्तस्यमपि तरोराशितं पद्मरागेः ।
 शोभां यास्यत्यचिरमतुलां स्त्रीयकार्यान्तुरोधाद्
 उत्तैरेतैर्मुहुःरपि-सखे ! तत्र न खेदमेव ॥ १३ ॥
 ये वीक्षन्ते सततमधुना श्रीपतेरङ्गिपद्मं
 मञ्जीराद्यैः कनककलितैर्भूषणैर्भूषितम् ।
 तेषां च त्वं किमु न भविता लोचनप्रीतिहेतु-
 र्यत्तैरेतैः कुक्षियकमलस्यन्दनाद्यादिचिह्नैः ॥ १५ ॥

सुखचन्द्रपीयूषे च प्राप्नोष्यात् इतो ज्ञानमपि सुरभिः सुखैः आपोदिते
 मङ्गुलङ्गे च नोऽहुरनिङ्गुले बोद्धिष्ये च ज्ञानन्दमनुभविष्यामि च ॥ १२ ॥

सम्पर्कान्तरिति । हे सखे ! तरचितनयायाः ससुनायाः तीर-
 सोपानदृन्दं, राशः पन्थाः राजपार्श्वः, पद्मरागेः आशितं बह्वं तरो-
 स्तस्य अचिरं तत्क्षणम् अतुलां बह्वतीं शोभां यास्यति प्राप्स्यति
 तव प्रीक्षणार्थं तद्दुर्वादिभिरुत्तमप्रदेशैः शोभनीया भविष्यतीति
 भावः । किन्तु उक्तैः कथितैरेतैः सुरार्थैर्नैवस्तुभिरिति ज्ञानत्
 हेतुभिः तत्तद्दुर्वादिप्रतीत्यर्थमिति भावः लोचनार्थं हेतुं तस्य अतुरो-
 धात् तत्र तेषु तेषु प्रदेशेषु इत्यर्थः सुखः पुनः पुनः नैव खेदं
 त्रयात्वे विदुष्वस्यवादिनि भावः ॥ १३ ॥

ये इति । अथुवा रदानीं ये जनाः कनककलितैः खण्डनिर्मितैः
 मञ्जीराद्यैः भूषितम् अलङ्कृतं श्रीपतेः कस्यच अङ्गुलिपद्मं पादपरोक्षं
 सततं वीक्षन्ते पश्यन्ति, तेषाञ्च त्वं व्यक्तैः सुकृष्टैः इतैः कुक्षियकमल-
 स्यन्दनादिचिह्नैः लोचनयोः नवनयोः प्रीतिहेतुः ज्ञानन्दजनकः किञ्च
 न भविता ? अपि तु भविष्यत्येव । अत्र भवितेति भूषणोक्तुचन्म-
 योगो बोध्यः ॥ १५ ॥

यस्यासङ्गादलभत तनुं मानुषीं गीतमस्त्री
 ध्यानेनैव प्रथितमहिमा श्रीपतिं नारदादिः ।
 तस्मात्प्राते त्वयि मधुरिपोरङ्गिपद्मादिचित्रः ।
 किं हीनानामुपरि करुणालिङ्गितो दृष्टिपातः ॥ १६ ॥
 एकं चिह्नं हरिपदभवं पद्मगस्त्रीस्तमाङ्गे
 तादृक्शोभामपि खगपतेर्निभयत्वं चकार ।
 पिच्छेभान्यत्तरसिरेभवद् घोरसंसारसिन्धौ
 ध्यातं तादृक् त्वमपि महतां जन्म विभ्रोपकृत्य ॥१७॥

वक्ष्येति । यस्य श्रीपतेरासङ्गात् चरुष्यङ्गादिति भावः
 गीतमस्त्री अङ्ग्या मानुषीं तनुं शरीरम् अलभत प्राप । पुरा
 ज्ञान्याम् अङ्ग्याम् इन्द्रेण भक्तां विश्वाय त्वं पाषाणमयी भवेति
 प्रतिः यथाप । इतस्तवानुनीतश्च यदा रामो दाशरथिस्तं चरणेन
 अङ्गति तदा त्वं शापसङ्गात् अशरीरं प्राप्स्यसीति प्रवादवा-
 वाश च । ततश्च भगवद्वतारेण रामेण वा चरणस्यर्धेनानुत्पङ्गी-
 तेति रामायणम् । नारदादिः महर्षिगण इति शेषः यस्य श्रीपतेः
 ध्यानेनैव प्रथितमहिमा विख्यातमहिमा आसीदिति शेषः । तस्मात्
 मधुरिपोरङ्गिपद्मात् पटकमलात् जाते उत्पन्ने त्वयि सति दीनानां
 दुःखितानाम् उपरि करुणालिङ्गितः दयास्युष्टः सद्व्य इत्यर्थः
 दृष्टिपातः तवेति भावः विचित्रः आश्चर्यः किम् ? नैवाश्चर्य
 इत्यर्थः । दयामयाङ्गपङ्कजानां दयावत्त्वसुचितमेवेति भावः ॥ १६ ॥

एवमिति । पद्मगव्य काखिवस्य उत्तमाङ्गे शिरसि हरिपद-
 भवम् एकं चिह्नं तादृक्शोभां तादृशीं त्वयं खगपतेः गद्गात्
 निर्भयत्वश्चापि चकार । अन्यत् हरिपदभवं चिह्नमित्यर्थः गवाशुर-
 शिरसि निहितमिति भावः घोरसंसारसिन्धौ तरणिः अभवत् ।
 त्वमपि चिह्नं ध्यातं चिन्तितं यद् तादृक् जगतामुपकारकमिति

उत्फुल्लानामतिसुरभयः सौरभैरम्बुजानाम्
 अश्लोलेष्वेस्वरषिदुहितुः गीतलैः गीतलाय ।
 अद्यावश्यं सततगतयः स्त्रैरमाधूतवर्हा
 वत्तिष्यन्ते भवद्भिमतप्रीतये लाञ्छनाय ॥ १८ ॥
 त्वक्तव्यं यं चिरपरिचिता जन्मभूमीति बुद्ध्या
 मा खिद्यस्व त्रिभुवनजनत्राणहेतो ! क्रमाह् ! ।
 किं न त्वाज्यं भवति महतां चेत् परस्त्रीपकारो
 वाराणस्या मुनिरपि गतो दक्षिणाशामगस्थः ॥ १९ ॥

भावः । तथाहि महतां जन्म उत्पत्तिः विदेशां जनताम् उप-
 कृत्य उपकाराय भवतीति शेषः । सासान्धेन विशेषसमर्थनरूपो-
 ऽर्थान्तरन्यासः ॥ १७ ॥

उत्फुल्लानामिति । हे लाञ्छनाय पदाह्वपवर ! अद्य उत्-
 फुल्लानाम् अम्बुजानां पद्मानां सौरभैः यातिसुरभयः सुगन्धशाब्दितः
 तरषिदुहितुः यत्तनायाः गीतलैः अश्लोलेषुः जलकण्ठैः गीतलाः
 आधूताः, कम्पितानि वर्हाणि मयूरपिच्छानि यैः तथाक्ताः, पिच्छ-
 वर्हे नष्टुंसके इत्यमरः । सततगतयः वायवः भवतस्तत्र अभिमत-
 प्रीतये इष्टसुखाय अवश्यं स्त्रै रं मन्दं यथा तथा अथवा तव इच्छा-
 रूपं यथा तथा वत्तिष्यन्ते सञ्चरिष्यन्ति ॥ १८ ॥

त्वक्तव्यं इति । हे त्रिभुवनजनानां त्राणहेतो ! परित्राणका-
 रण ! हे क्रमाह् ! पदाह् ! इयं चिरपरिचिता चिराभ्यस्ता
 जन्मभूमी त्वक्तव्या इति बुद्ध्या मा खिद्यस्व खेदं मा गच्छ । चेत्
 यदि परस्य उपकारः भवतीति शेषः तद्द महतां जनानां किं वक्ष्य
 न त्वाज्यं भवति ? सर्वमेव त्वाज्यं भवतीत्यर्थः । तथाहि मुनिरन-
 ष्योऽपि देवैः जगदुपकारार्थे प्रार्थित इति शेषः वाराणस्याः
 विश्वेश्वरकोलात् दक्षिणाशाम् दक्षिणां दिशं गतः । पुरा मेदक्षिणी-

कर्पूरादेः सलिलमभवत् वैतरण्यम्बुतुल्यं
 वाक्यागम्यं नदति कठिनं कोकिलः षट्पदोऽपि ।
 हृन्दारण्यं किरति गरलं दुःसहं शीतरश्मि-
 नैतद् वाच्यं सक्तदपि सखे ! सन्निधी केशवस्य ॥ २० ॥
 प्रस्थानं ते कुलिशकलनाभिञ्चितं पण्डितायै-
 श्चित्तेऽस्माकं तदपि रमते याहि याहीति वाणी ।
 अप्रामाण्यं जनयति सदा नन्दसूनीर्वियोगो
 व्याप्यज्ञानाद् व्रजकुलभुवां व्यापकस्यापि सिद्धौ ॥ २१ ॥

यथा सूर्यपथं प्रतिदन्वानं विन्व्याद्भिं वारयितुमशक्ता देवा वाराण्य-
 शीञ्चितं विन्व्याद्भिर्गुरुमगस्यं विन्व्योन्नतिवारणाय प्रार्थयामासुः ।
 स तत्रेति तेषां वचःप्रतिपालनाय वाराणसीं त्यक्त्वा विन्व्युत्पगस्य,
 वत्स ! यावदहं दक्षिणाशयाः न निवृत्ते तावत्त्वया न वर्द्धितव्यं,
 तथा मति मम पुनःप्रत्यागमनविघ्नो भावीति तं प्रथतसक्त्या
 प्रस्थितः । स च गिरिः गुरोराज्ञया षट्पदोऽपि तथैवास्ते इति
 पुराणम् । विशेषेण साक्षान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १२ ॥

कर्पूरादेरिति । हे सखे ! हृन्दारण्ये कर्पूरादेः सलिलं कर्पू-
 रादिवासितं जलमित्यर्थः वैतरण्याः यमालयसाज्जहिताया नद्याः
 व्यम्बुना जलेन तुल्यं, यमद्वारे महाघोरे तत्रा वैतरण्यो नदीति पुरा-
 णम् । कोकिलः षट्पदः भ्रमरः अपि वाक्यागम्यम् अवाच्यं कठिनं
 कर्कशं नदति शब्दायते । शीतरश्मिश्चन्द्रः दुःसहं गरलं विषं किरति
 वर्धति । एतत् सर्वं केशवस्य कृष्णस्य सन्निधी केशवस्य न वाच्यं न
 वक्तव्यम् । एतत्कथने क्लेशजनकं स्थानमेतत् क्लेशजनकं बुद्ध्या तेन
 पुनर्नागन्तव्यमिति भावः ॥ २० ॥

प्रस्थानमिति । पण्डितायैः शीतरश्मिश्चन्द्रः क्लेशजननात् वज्र-
 चारणात् ते तय प्रस्थानं मन्त्रारण्यं सन्निधी केशवस्य इति ज्ञानितम् ।

उक्तप्रायं तरणितनयानागयोस्तत्कथायाम्
 आस्ते को वा जगति भवतां भीतिहेतुः क्रमाह ॥
 किञ्च स्वान्ते क्षणमपि भवत्क्षणे याति दूरं
 भीतिर्मृत्योरपि किमशनिं लोकरीत्या दधासि ॥२२॥
 येनाकूढं विषधरशिरो भूरि वक्तव्यमव्यत्
 किं वाकारि स्तनगिरिवरारोहणं च श्रुतञ्च ।
 उत्पन्नस्य प्रियतमपदा तेन भीतिस्तवास्ते
 को वा ब्रूयादिति हि सदृशं कारणेनैव कार्यम् ॥२३॥

तदपि तथापि अस्माकं चित्ते याहि याहि इति वाच्यो वाक् रमते
 प्रसरतीत्यर्थः । व्याप्यस्य कार्यस्य ज्ञानात् व्यापकस्य कारणस्य सिद्धा-
 वपि नन्दस्त्रुणोः कृष्णस्य विद्योगः ब्रजकृष्णभुवां ब्रजाङ्गनानां सदा
 अत्रामाण्यं जनयति अप्रमाणमेतत् यत्र व्याप्यज्ञानात् व्यापकस्य
 सिद्धिरिति बोधयतीति भावः । यथा पर्वतो वङ्गिमान् धूमादित्यत्र
 धूमरूपकार्यज्ञानेन पर्वते वङ्गेरनुमानं तथा कुलिशधारणरूपकार्येण
 मधुरागमनरूपकारणस्य अनुमाने सिद्धेऽपि अस्माकं विरहोत्कण्ठा
 त्वां पुनःपुनर्गमनाय व्यापारयतीति भावः ॥ २१ ॥

उक्तप्रायमिति । तरणितनयानागयोः यस्तनाद्यान्विययोः
 कथायां पूर्वीकथायां संसाराख्यं तरतीति कथायाम् एकं चिह्नं हरि-
 पदभवमिति कथायाञ्च तत् तव निर्भयत्वमिति भावः उक्तप्रायं प्राये-
 षोक्तम् । हे क्रमाह ! जगति को वा भवतां भीतिहेतुः मयकार-
 णम् आस्ते ? न कोऽपीत्यर्थः । किञ्च स्वान्ते मनसि क्षणमपि
 भवत्क्षणे तव कारणे कते इति शेषः मृत्योरपि भीतिः दूरं याति,
 अतः लोकरीत्या लोकाचारवशात् अशनिं कुलिशं किं दधासि
 धारयसि ? ॥ २२ ॥

येनेति । येन प्रियतमस्य पदा कारणेन विषधरस्य काञ्चिदस्य
 शिरः आकूढं, येन वा स्तनौ खगिरिवरौ तयोरोहणं पूतनाया

ज्ञातं ज्ञातं कुलिशसदृशं चिह्नमेतन्न वक्ष्यं
 नो चेदेवं जनयति कथं लोचनप्रीतिधाराम् ।
 दूरस्थञ्च ग्लपयति मनो निखनो यस्य तस्या-
 न्नेत्रप्रीतिप्रदमिति वक्षो न श्रुतं कापि केन ॥ २४ ॥
 आस्ते चैवं नवजलधरो यं विलोक्य प्रमोदान्
 नृत्यन्त्युच्चैर्विषधरभुजो निखनोऽप्यस्य भीमः ।
 मिथ्यैवायं यद्वधि मया वीक्षितस्नादृशोऽयं
 कन्दर्पो मां तद्वधि दहत्येव बाणैरसद्यैः ॥ २५ ॥

इति भावः अकारि कृतम् अन्यत् भूरि प्रभूतं वक्तव्यम् अस्तीति शेषः
 तत् श्रुतञ्च अस्माभिरिति शेषः, तेन प्रियतमपदा उत्पन्नस्य जातस्य
 तव भीतिः भयम् आस्ते इति को वा ब्रूयात् ? न कोऽपि वक्तुं
 शक्नुयादित्यर्थः । हि यतः कार्यं कारणेनैव मह्यं तुल्यं भवतीति
 शेषः कारणगुणाः कार्यगुणकारभन्ते इति न्यायादिति भावः । कारणं
 कृष्णपदं यदि निर्भयं तदा तत् कार्यं पदचिह्नमपि तथैव निर्भयमिति
 तव न भयस्यावकाश इति समुदायार्थः ॥ २३ ॥

ज्ञातमिति । इतत् चिह्नं कुलिशसदृशं वज्रतुल्यं न वज्रं ज्ञातं
 ज्ञातं, नो चेत् वज्रञ्चेदित्यर्थः कथं लोचनयोः प्रीतिधारां जनयति ?
 यस्य वज्रस्य निखनः शब्दः दूरस्थञ्च दूरस्थमपि मनः ग्लपयति
 शब्दानि नयति, वदेतत् नेत्रयोः प्रीतिप्रदं स्यात् इति वक्षः कापि
 कुलापि केन श्रुतम् ? न केनापीत्यर्थः ॥ २४ ॥

ननु निखनस्य भयङ्करत्वेऽपि सेवोद्रे नयूराणां हर्षात् नृत्यं
 प्रसिद्धं तत् कथं सम कुलिशधारणेऽपि न प्रीतिदायकत्वमित्यत्राह,
 आस्ते इति । एवं भीषण इति भावः नवजलधरः आस्ते च तिष्ठति
 च, यं नवजलधरं विलोक्य दृष्ट्वा विषधरभुजः पद्मगायिनः नयूरा
 इत्यर्थः प्रमोदात् हर्षात् उत्सृष्टमिवेन नृत्यन्ति, किन्तु अस्य निखन-

क्रोशस्यान्ते चरणयुगलं जालयन् सूरजायां
 यायाः किञ्च क्षणमपि तरोर्मूलमासाद्य तिष्ठेः ।
 उत्कृष्टं यज्जनयति पदं सेवकानां जनानां
 पदभ्यां हीनं तदिति जगतां प्रत्ययः कूर्मलीम ॥ २६ ॥
 आरुह्यास्मत् हृदयमथवा गच्छ तुरङ्गं तुरङ्गं
 सौरं तेजः सजलजलदच्छायया वारणीयम् ।
 वृष्टिं नैव त्वदुपरि करिष्यत्ययं चण्डरश्मिः
 खेदाशङ्की सरसिजसखस्वदृताश्वोरुहस्य ॥ २७ ॥

नोऽपि भीमः भयावहः । अयं प्रवाद इति शेषः निश्चयैव अलोक
 एव, यतः यदवाधि मया तादृशः नवजलधरः अयं मेव इति शेषः
 वीक्षितः दृष्टः, तदवाधि कन्दर्पः सा अरुह्याः दुःमहैः बाणैः शरैरि-
 त्यर्थः दृष्टति एव ज्वालयत्येव । तस्मादेतद्दृशने मयूराणां नृत्य-
 प्रवादो ऋषेवेति भावः ॥ २५ ॥

क्रोशस्येति । क्रोशस्य अन्ते अयसाने क्रोशमिते मार्गे गते
 इति भावः सूरजायां यस्तनायां चरणयुगलं जालयन् याया गच्छेः,
 क्रोशगमनात् चरणजालनस्य शारोरगिद्याविद्विगुरूपदिष्टत्वादिति
 भावः । किञ्च तरोर्मूलं दृक्षतलम् आसाद्य आश्रित्य क्षणमपि अत्य-
 कालमपि तिष्ठेः विश्रामार्थं स्थितिं कुर्वित्यर्थः । ननु पदाङ्कोऽहं
 कथं मे चरणः वेनाहं तत्र गमिष्यामीत्याशङ्क्याह, उत्कृष्टमिति । यत्
 पदविङ्गं सेवकानां जनानाम् उत्कृष्टं पदं जनयति ददातीत्यर्थः,
 तत् पदभ्यां हीनम् इति जगतां प्रत्ययः विश्वासः कूर्मलोम, कूर्मस्य
 लोम यथा अविश्वसनीयम् असम्भ्रयात्, तथैषः प्रत्यय इति भावः ॥ २६ ॥

आरुह्येति । अथवा पक्षान्तरे पादगमनाभावपक्षे इति भावः
 तुरङ्गम् उत्ततं तुरङ्गम् अश्वभूतमिति भावः अस्माकं हृदयं मनः आरुह्य
 गच्छ । सजलस्य जलदस्य छायाया सौरं तेजः सूर्यात्पः वारणीयं

धतेन आशुपुरगतिः केन मे पङ्क्तिखोऽभूत्
 पन्था नन्दव्रजकुलभुवां लोचनाम्भोभिश्चैः ।
 नो वा शुष्को हरिविरहजोत्तापितोऽपीन्दुवक्त्रे !
 नित्योत्पत्तिर्नयनपयसां वाक्यमेतन्निरस्तम् ॥ २८ ॥
 अङ्गिस्ताभिस्तरणितनया पीनतां नैव लब्धा
 गोपीभर्तुर्विरहदहनैः प्रत्युत क्षीयतां च ।

परिहरणोऽयं, सज्जलज्जलोद्देशेन तत्र सूच्यतेपत्रः क्लेशो न भवितेति
 भावः । अयं चण्डरश्मिः सूर्यः सरविजसस्रः कमलबन्धुः अतएव
 तथा धृतं यत् अम्भोरुहं कमलं तस्य खेदागङ्गी क्लेशं गङ्गमान इत्यर्थः
 तत्र उपरि दृष्टम् अति अत्यर्थं नैव करिष्यति । अतो दृष्टुत्पातो-
 ऽपि ते न सम्भवतीति भावः । अग्नौ प्रास्ताञ्जतिः सम्यगादित्यसुप-
 तिष्ठते । आदिवाञ्जायते दृष्टिदृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति शास्त्रेषु
 सूच्यं स्य उच्यधिपतित्वसक्तमिति बोध्यम् ॥ २७ ॥

एतेनेति । मधुपुरे गतिः केन प्रकारेणेति शेषः मे मन स्यात्
 भवेत्, अतः नन्दव्रजस्य कुलभुवां कुलकासिनोनाम् उच्चैरतिशायिभिः
 लोचनाम्भोभिः नयनजलैः पन्थाः पङ्क्तिः अभूत् । अतः पङ्क्तिमे
 पयि कथं गन्तव्यमिति भावः । ननु हरिविरहेण उत्तापात् पथः
 शुष्कत्वं जातं तत् कथं न गन्तव्यमित्यत्राह, नो इति । हे इन्दुवक्त्रे !
 चन्द्रवदने ! हरिविरहेण उत्तापितोऽपि पन्था इति शेषः नयन-
 पयसां नित्योत्पत्तेः हेतोः नो वा नैव शुष्कः, अतः कथं गन्तव्ये
 इति भावः । एतेन वक्ष्यमाणवचना एतत् वाक्यं निरस्तं निरा-
 कृतम् ॥ २८ ॥

अङ्गिरिति । तरणितनया यमुना ताभिरङ्गिः नयनसन्धि-
 रिति भावः पीनतां सूक्ष्मत्वं नैव कब्धा नैव प्राप्ता, प्रत्युत वेपरीत्ये
 गोपीभर्तुः कृप्यस्य विरहदहनैः विष्णोदानजैः क्षीयतां कार्यं च

नो चेदेवं सलिलतरसा गोकुले मासु किन्तु
 प्रस्थानं ते किल मधुपुरे निर्विरोधं क्रमाद् ! ॥ २९ ॥
 क्षीणैवास्ते तरणितनया वस्तुतस्तद्वियोगे
 का वा पीना भवति वचनं कस्यचिन्नेति युक्तम् ।
 गोपस्त्रीणां नयनसलिलैर्वहते सा विशीर्णा
 अन्ये नन्दव्रजपुरजना नूनमत्यर्थकं यत् ॥ ३० ॥
 सामग्री चेन्न फलविरहो व्याप्तिरेवेति तत्त्वं
 तत्त्वं गोपीनयनसलिले केवलेऽप्यस्ति मैवम् ।
 उत्कण्ठायां हृदि न कुरुते कारणानां सहस्रं
 लक्षं वापि क्षणमपि यतः पीवरत्वं जनानाम् ॥ ३१ ॥

लक्ष्मेति शेषः । एनं मदुक्तमिति भावः नो चेत् न सत्त्वं यदीत्यर्थः तदा
 सलिलतरसा नयनवारिवेगेन गोकुले सा अस्तु ते गमनमिति शेषः,
 गोकुलस्यास्माकं लोचनवारिभिः पङ्क्तित्वात् तेषाञ्च नित्योत्पत्ते-
 रशुष्कत्वाच्चेति भावः । किन्तु, हे क्रमाद् ! पदाद् ! मधुपुरे ते तव
 प्रस्थानं गमनं निर्विरोधं किल निर्विघ्नमेव तत्पथस्यापङ्क्तित्वादिति
 भावः ॥ २९ ॥

क्षीणैवेति । वस्तुतः तत्त्वनः तस्य कृष्णस्य वियोगे तरणितनया
 यसुना क्षीणैव आस्ते, का वा पीना भवति ? नैव कापीत्यर्थः ।
 गोपस्त्रीणां नयनसलिलैः सा यसुना वहते इति गच्छति, अन्ये
 नन्दव्रजपुरजनाः नूनं निश्चितम् अत्यर्थकम् अत्यन्तं विशीर्णाः क्षीणा
 इति यत् कस्यचित् वचनं तत् न युक्तं नोचितम् ॥ ३० ॥

सामग्रीति । चेत् याद सामग्री कारणकूटः विद्यते इति शेषः,
 तदा फलस्य कार्यस्य विरहः असदुभावः न भवतीति शेषः इति
 व्याप्तिरेव असद्भाव एव तत्त्वं स्थिरेति यावत् । केवलेऽपि गोपीनां

तस्मात्तस्या विरतिरथवा हेतुरन्यादृशोऽस्या
 न स्यादेव क्वचिदपि फलं कारणासन्निधाने ।
 नष्टे हेतौ प्रभवति कुतः कार्यमित्यप्ययुक्तं
 यागेऽदृष्टादिव जनकता द्वारतस्तस्य सिद्धा ॥ ३२ ॥
 क्लेशाऽस्माकं मलयपवनैर्मूर्च्छया चोपकार-
 स्तस्मात् सर्वं किल विधिकृतं कारणं कारणं न ।
 अम्भोजानाममृतकिरणज्योतिषा ग्लानिरुच्चै-
 रुग्रज्योतिःकिरणमिलनाज्जायते च प्रकाशः ॥ ३३ ॥

नयनसन्निधौ तत्त्वं तस्य कारणकूटस्य भावः स्यात्, एवं सा न भवतीति
 शेषः, यतः हृदि उत्कण्ठायां सत्यामिति शेषः कारणानां सहस्रं लक्षं
 वापि क्षणमपि जनानां पीवरत्वं पानत्वं न कर्तुं न जनयति,
 तथाच गोपीनां नयनसन्निधौ पीवरत्वसम्भावनायामपि यत्तनायाः
 कृष्णविरहोत्कण्ठायाः सत्त्वात् क्षणत्वमिति भावः ॥ ३१ ॥

तस्मादिति । तस्मात् तस्याः उत्कण्ठायाः विरतिः विरामः
 अभावः अथवा अस्याः उत्कण्ठायाः अन्यादृशः अन्यरूपः हेतुः
 पीनत्वे इति भावः न स्यादेव नास्त्येव, कारणस्य व्यसन्निधाने असदु-
 भावे क्वचिदपि फलं भवति ? न भवत्येव । नष्टे हेतौ कुतः कार्यं
 प्रभवति इत्यपि अयुक्तं नैव कार्यं प्रभवतीति भावः । यागे नष्टे-
 ऽपीति शेषः अदृष्टादिव यागजन्यशुभादृष्टादेव तस्य यागस्य जनकता
 फलोत्पत्तिकारणत्वं द्वारतः परस्परयेत्यर्थः सिद्धा निष्पन्ना ॥ ३२ ॥

क्लेश इति । मलयपवनैः अस्माकः क्लेशः, मूर्च्छया मोहेन च
 उपकारः भवतीति शेषः । तस्मात् सर्वं वस्तु विधिकृतं देवाधीनञ्च
 अतः कारणं कारणं नियतफलोत्पादकं न । तथाहि अम्भोजानां
 कमलानां अमृतकिरणस्य चन्द्रस्य ज्योतिषा आलोकनेन उच्चैर्भङ्गती

स्त्रीभिः प्रेम प्रियतमकृतं नैव शक्यं विहातुं
याचेऽतस्त्वा किल मधुपुरीं चङ्कमाय क्रमाह । ।

दग्धेनापि व्यथितहृदया पञ्चबाणेन बाणैः

क्रूरैश्चैर्मदनरमणी तत्कृते रोदिति स्म ॥ ३४ ॥

आसौ चित्तं किल कलयितुं वासना शम्भरारे-

रेकैकेन व्रजकुलबधूप्राणमेकैकमह । ।

बाणेनातः सततमतनुर्जातकीर्षाहितुष्यैः

क्रूरैरस्मान् दहति कुसुमैः शायकैः पञ्चसंख्यैः ॥ ३५ ॥

ग्लानिः, उपज्यातवः सूर्यस्य । करणमिजनात् पभासम्भवात् प्रका-
शश्च जायते ॥ ३१ ॥

स्त्रीभिरिति । हे क्रमाह ! स्त्रीभिः नारीभिः प्रियतमे कृतं
प्रेम नैव विहातुं त्यक्तुं शक्यम् । अतः मधुपुरीचङ्कमाय मधुरा-
गमनाय त्वां याचे प्रार्थये । नह प्रियतमेन युष्माकभीक्ष्णी दया कृता
तत् कथं तत्प्राप्तुरक्तिरित्यत्नाह, दग्धेनेति । दग्धेन भक्षीकृतेनापि
पञ्चबाणेन क्रूरैः बाणैः शरैः व्याथितहृदया पीडितमानसा मदनरमणी
रतिः तत्कृते तस्य मदनस्य कृते उच्चैः रोदिति स्म । अप्रिवक्तारो
अपि प्रियतमो न त्वाज्य इति भावः ॥ ३४ ॥

आसौ इति । हे अह ! शम्भरारेः कामस्य चित्तं एकैकेन
बाणेन एकैकं व्रजकुलबधूनां प्राणं कलयितुं नाशयितुं वासना अभि-
लाषः आसौ किल । अतः कारणात् अतस्तुः अनङ्गः सततं जातः
कोपो येषां तादृशाः ये अहवः सर्पाः तेषां तुल्यैः क्रूरैः दारुणैः
पञ्चसंख्यैः कुसुमैः शायकैः शरैः अस्मान् दहति प्वाहयति, अस्माकं
गोपाङ्गनानां बाहुल्यात् एकैकशरप्रकारे कर्तव्ये अधिकविलम्ब इति
प्रतिवारं पञ्चसंख्यकशरप्रयोगेन पञ्चानामेव गोपीनां नाशः स्यात्,
तथा सति शीघ्रमेव पञ्चपञ्चशरप्रकारेषु सर्वाणामेव नाशः भविष्य-
तीति धियेति भावः । ३५ ॥

यज्ञोक्तानामपकृतिभयात् कालकूटोऽपि पीत-
 स्तानेवायं दहति गरलैस्तादृशैराचितेन ।
 बाणेनेति त्रिपुररिपुणा जातकोपेन दग्धो
 नेत्रोत्थेन प्रबलशिखिना निर्दयं शम्बरारिः ॥ २६ ॥
 नैवं न्यूनः स गरजगरः शम्बरारिः शरस्य
 ब्रह्मादीनामयमपि यतो धैर्यविध्वंसहेतुः ।
 एतद्वाक्यं गिरिशचरणैः खण्डितं मण्डिताक्षै-
 रन्यासङ्गाद् व्यथितहृदयैर्निर्दयं दग्धकामैः ॥ २७ ॥

यदिति । येषां लोकानाम् अपकृतिभयात् अपकारशक्त्या
 कालकूटोऽपि हवाहबोऽपि पीतः त्रिपुररिपुष्येति शेषः, तानेव
 लोकान् अयं शम्बरारिः कामः तादृशैः कालकूटसदृशैः गरलैः आचितेन
 अग्नेन युक्तेनेति यावत् बाणेन दहति, इति हेतोः जातकोपेन
 त्रिपुररिपुणा हरेषु नेत्रोत्थेन ततोयनयननिर्गतेन प्रबलेन शिखिना
 अग्निना निर्दयं यथा तथा दग्धः भक्षीकृतः ॥ २६ ॥

नैवेति । शम्बरारिः कामस्य शरस्य सः प्रसिद्धः गरजगरः विष-
 जज्वाला नैव न्यूनः नैवल्यः अत्यन्त इति यावत्, यतः कारणात्
 अयं गरजगरः ब्रह्मादीनामपि धैर्यस्य विध्वंसहेतुः कार-
 णम् । ब्रह्मादयोऽपि यज्ज्वालाया धैर्यच्युता अभवन्निति भावः ।
 मण्डिताक्षैः भूषितरुद्राक्षैः अन्यासङ्गात् अन्यस्य नारीजनस्येति भावः
 आसङ्गात् व्यथितं हृदयं येषां तैः नारीसङ्गं कर्तुमनिच्छद्भिरिति
 भावः अतएव निर्दयं यथा तथा दग्धकामैः गिरिशचरणैः शङ्कर-
 पादैः एतत् वाक्यं ब्रह्मादीनामपि धैर्यध्वंसहेतुरिति वचनं खण्डितं
 निराकृतम् । पुरा खस्य धैर्यध्वंसार्थं कृतोद्यमं कामं भगवान्
 हरः नेत्रानलेन भक्षीचकारेति पुराणम् ॥ २७ ॥

उत्तापोऽयं मदनजनितो वर्द्धते नित्यसुखै-
 हृन्दारण्ये वसतिरधुना केवलं दुःखहेतुः ।
 किञ्चास्माकं नयनसलिलैर्वर्द्धते चेन्नदीयं
 केन स्थेयं द्रुतगतिजलैराचिते कृष्णमध्ये ॥ ३८ ॥
 यस्य ध्यानं जनयति सुखं यादृशं तादृशं न
 स्वर्लोकादावपि किमपरं ब्रह्मसाक्षात्कृतौ च ।
 न्नै यश्चैतन्मुनिवरमुखाभोजतः कीदृशी ते
 बुद्धिस्तादृग्जनकविषये दर्शने नास्ति यत्रः ॥ ३९ ॥
 वक्तव्यं यन्मदनजनितं दुःखमस्माकमेतद्
 भूयोभूयः प्रियतमपदे गोपयित्वा स्वदेहम् ।

उत्ताप इति । अयं मदनजनितः उच्चैः महान् उत्तापः नित्यं
 सततं वर्द्धते । अतः अधुना इन्दारण्ये वसतिः केवलं दुःखहेतुः
 क्लेशकारणम् । किञ्च चेत् यदि अस्माकं नयनसलिलैः इयं नदी
 अहना वर्द्धते, तदा द्रुतगतिजलैः वेगगामिभिः खलिकैराचिते आ-
 म्लाशिते कृष्णमध्ये केन स्थेयम् ? न केनापीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

ब्रूयति । यस्य कृष्णस्य ध्यानं चिन्तनं यादृशं सुखम् आनन्दं
 जनयति, स्वर्लोकादौ स्वर्गादौ अपि ब्रह्मसाक्षात्कृतौ परमात्म-
 साक्षात्कारे च तादृशं सुखं न भवतीति शेषः अपरं किम् ? वक्तव्य-
 मिति शेषः । एतच्च कृष्णध्यानं सुखमित्यर्थः मुनिवराणां महा-
 मुनीनां सुखाभोजतः सुखपद्मात् न्नैयं न त्वन्यथादिति भावः । ते तव
 कीदृशी बुद्धिः, यत् तादृक् तथाविधः जनकः उत्पादकः विषयो यस्य
 तद्योक्ते दर्शने तादृशपिष्टदर्शने इति यावत् ते तव यत्रः आप्तः
 नास्ति । यत्साक्षात्कारो महानन्दनिदानं तस्मिन् तव अनास्येति
 महदाश्चर्यमिति भावः ॥ ३९ ॥

वक्तव्यमिति । अस्माकं मदनेन कामेन जनितं वत् दुःखम्,

दृष्टे तेन त्वयि नयनयोर्निस्तुलप्रीतिहेतौ
यास्यत्येव क्षणमपि मनस्वत्कथायां न तस्य ॥ ४० ॥
वक्तव्यं च रफुटमिति यदा निर्जनस्थो सुकुन्दः
पद्माद्यङ्कैरतिसुललितैरङ्कितं तत् पदाब्जैः ।
दृन्दारख्यं स्मरसि न कथं श्रीपते ! मञ्जु कुञ्जं
ज्ञातं ज्ञातं यदिह न परीरम्भणं कुञ्जिकायाः ॥ ४१ ॥
आकाङ्क्षा या ग्लपयति मनो मादृशां वासना सा
शाब्दे धर्मं सति न भवति चानिरेव क्रमाङ्क ! ।

एतद् त्वया स्वदेहं गोपयित्वा अप्रकाशयेति यावत् अक्षय्यभावेन
स्थितेति भावः प्रियतमपदे कृष्णचरणे भूयः भूयः पुनः पुनः वक्तव्यम् ।
ननु स्वदेहगोपनं कथमित्यत्राह, दृष्टे इति । नयनयोः निस्तुला
निरूपमा या प्रीतिः तस्याः हेतौ कारणे त्वयि तेन कृष्णेन दृष्टे इति
तस्य कृष्णस्य मनः त्वद्दर्शनानन्दनिश्चलमिति भावः त्वत् कथायां
अक्षय्यदुःखवार्त्तायामिति यावत् क्षणमपि न यास्यत्येव । न त्वत्-
कथायां शुश्रूषा भाविनीति भावः ॥ ४० ॥

वक्तव्यमिति । यदा सुकुन्दः कृष्णः निर्जनस्थः एकान्ते स्थितः
भविष्यतीति शेषः, तदा इति वक्ष्यमाणं वचनं स्मृतं स्यत् यथा तथा
वक्तव्यञ्च, हे श्रीपते ! अतिसुललितैः अतिमनोहरैः पद्मादि अङ्क-
चिह्नं येषां तादृशैः पदाब्जैः पादप्रङ्गैः अङ्कितं चिह्नितं तत् दृन्दा-
रख्यं, तत्र मञ्जु मनोहरं कुञ्जञ्च कथं न स्मरसि ? ज्ञातं ज्ञातं यद्
यतः इह दृन्दारख्ये मञ्जुकुञ्जे कुञ्जिकायाः परीरम्भणम् आचिह्ननं
न भवतीति शेषः अतः कथं कथ्यते इति भावः । बोद्धुमिच्छन्तीति-
रित्यम् ॥ ४१ ॥

आकाङ्क्षेति । हे क्रमाङ्क ! पदाङ्क ! या आकाङ्क्षा कृष्णप्राप्त्यभि-
क्षा इत्यर्थः मादृशां गोपाङ्गनानामिति यावद् मनः ग्लपयति

साकाङ्क्षोक्त्या सुरहरपदे सर्वमेतन्निवेद्यं

नो चेत्तस्य प्रमितिजनने केन हेतुस्तथोक्तिः ॥ ४२ ॥

आगन्तव्यं सरसिजदृशा बोधितेन त्वदुक्त्या

नाप्रत्यक्षं प्रमितिकारणं वाक्यमेतन्न युक्तम् ।

स्वीकर्तव्यं नयनविरहापत्तिभीत्येति सर्वै-

र्मानाभावाद् दृशि न हि भवेन्मानमन्यद्वितीयात् ॥ ४२ ॥

ग्लानिं नयति क्लेशयतीत्यर्थः, सा वाचना संस्काररूपो मानसो धर्म इत्यर्थः शब्दे शब्दधर्मत्वान्नि शब्दनिष्ठे इति यावत् धर्मे सति आकाङ्क्षायाः शब्दधर्मत्वे सतीत्यर्थः हानिः क्षतिः अस्माकमिति शेषः नैव भविता, शब्दो ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्यते इति न्यायात् कृष्णशब्दश्रवणकरणयोरेव यदि अस्माकं हृदि, तदा तदानयनार्थं यत्नेन किम् ? मनोधर्मतयैवास्माकं तदानयने यत्न इति भावः । किन्तु साकाङ्क्षा शब्दधर्मविशेषयुक्ता या उक्तिः सोपपत्तिकं सुसङ्गतञ्च वचनमित्यर्थः तथा सुरहरपदे कृष्णचरणे एतत् सर्वम् अस्माकं दुःखमिति भावः निवेद्यं प्रापनीयम् । नो चेत् यदि साकाङ्क्षोक्तिर्नैतदर्थः तदा तस्य कृष्णस्य प्रमितिः प्रमा अश्रमा प्रतीतिरिति यावत् तत्करणे तव उक्तिः वचनं केन कथं हेतुः भवतीति शेषः, नैव भवतीत्यर्थः प्रमितिं प्रति सोपपत्तिकं सुसङ्गतञ्च वच एव हेतुरित्यतस्तथा भवता निवेदनीयं यथा अस्माकं दुःखोक्तौ तस्य दृढा प्रतीतिर्भवतीति भावः ॥ ४२ ॥

आगन्तव्यमिति । तव उक्त्या वचनेन बोधितेन प्रापितेन सर्वं गोपाङ्गनानां सदुविरहेण दुःखं जानामि इति निश्चितमिति भावः सरसिजदृशा कमललोचनेन कृष्णेन आगन्तव्यम् । ननु प्रत्यक्षवाक्यं कथं प्रमितिरित्यत्राह, नाप्रत्यक्षमिति । प्रमतेः कारणं साधनं न, एतत् वच इति शेषः न युक्तं नोक्तिसुः । दृशि क्लृप्ति प्रत्यक्षे इति यावत् प्रत्यक्षमेव प्रमायां नास्ति इत्यत्र मानाभावात् प्रमाश्रयार्हित्यात्

बौद्धस्यैतन्नतविटपिनो मूढमाच्छादितं स्यात्

सृष्टिस्तस्मात्तवचनतो यथाया पूर्वमुक्तम् ।

यथास्माकं सततमतनोः सायकप्लुषदेहः

प्रामाण्ये स्यात् कुसुमविमिश्रोऽस्तीति वाक्ये न साची ॥४४

मूर्खा एव क्षयिकमनिशं विश्वमाहुर्न धीराः

तपोऽस्माकं हरिविरहजः सर्वदेवास्ति चित्ते ।

सर्वैः जनैः नवनविरहे नयनाभावे वा आपत्तिः नवनविहीनस्य न कश्चिन्नपि विषये प्रमितिनं स्यादित्येवंरूपेति भावः तद्बुभोत्वा वस्तुत-
स्तस्य प्रमितिर्दृश्यते इति भवेन इति प्रत्यक्षमपि वचनं प्रमितिकरणं
स्त्रीकर्तव्यम् अस्त्रीकर्तव्यम् । द्वितीयात् उक्तरूपात् अप्रत्यक्षादपि
साक्षाद्भवान्यादिति भावः अन्यत् अपरं मानं प्रमाणं न हि भवेत्
नैव स्यात् ॥ ४३ ॥

बौद्धस्येति । यत् यथा पूर्वम् उक्तम् आगन्तव्यं भटिति मधुरा-
मयुष्मत्तु गोपकाले इति वाक्ये इति भावः तस्य कृष्णस्य तस्मात्
अन्यतवचनतः असत्यवचनात् बौद्धस्य बुद्धधर्मनिर्णीतस्य मतविटपिनः
सिद्धान्ततरोः एतत् मूलं नाप्रत्यक्षं प्रमाणमित्येवंरूपमिति भावः
सृष्टिः सृष्टिकाभिः आच्छादितं खण्डितमिति यावत् । अप्रत्यक्षोक्तं
तदीयप्रत्यागमनम् अगमनतया पर्यवसानात् तदुपपन्नः असत्यत्वात्
अप्रत्यक्षरूपं प्रमाणं भूतमिति भावः । यदि अस्माकं सततं निरन्त-
रम् अतनोः अनङ्गस्य सायकेन शरेण कुसुमप्लुषदेहः प्रामाण्ये स्यात् प्रमा-
ण्यता स्त्रीकृत्यते चेदित्यर्थः तदा कुसुमविमिश्रः कामः अप्रत्यक्ष इति
भावः अस्तीति वाक्ये न साची न प्रमाणम् आवाश्यकमिति शेषः
वाक्येणैव कारणस्थानुमानादिति भावः । एतेन प्रत्यक्षमिदं प्रमा-
ण्यतीति बौद्धमतं निराकृतमिति पर्यवसितोऽर्थः ॥ ४४ ॥

मूर्खा इति । मूर्खा एव जनाः अनिशं सततं विश्वं जगत्
क्षयिकं क्षयस्यापि आहुः क्षयवन्ति, धीराः पण्डिताः न, यतः

नान्यः शब्दो वचनमपि यद्वाह्यं तस्य किन्तु
 प्रेमेवासत्प्रियतमकृतं तच्च गोपाङ्गनासु ॥ ४५ ॥
 शाके सायकवेदपोङ्गयमिते श्रीकृष्णशर्मार्पयन्
 आनन्दप्रदमन्दनन्दनन्दवपदहन्वारविन्दं हृदि ।
 चक्रे कृष्णपदाङ्गदूतरचनं विद्वन्मनोरञ्जनं
 श्रीलक्ष्मीशुतरामजीवनमहाराजाधिराजादृतः ॥ ४६ ॥
 इति महामहोपाध्यायश्रीकृष्णसार्वभौमविरचितं
 पदाङ्गदूतकाव्यं समाप्तम् ।

अस्माकं चित्ते मनसि हरिविरहजः कृष्णविच्छेदजनितः तापः सर्वदेव
 अस्ति, यदि विश्वं अणिकं तदा विश्वान्तगतानाम् अस्माकं तापः
 कथं अणिको न स्यादिति मूर्खवचनमितदित्याशयः । शब्दः अन्त्यः
 चरमः तृतीय इत्यर्थः न प्रमाणाविति शेषः, यत् यतः तस्य कृष्णस्य
 वचनमपि वाक्यमपि आचरणं दूरापास्तमित्यपिशब्दार्थः । तादृशम्
 अस्त्वमित्यर्थः । अतः कथं शब्दस्य प्रामाण्यमिति भावः । किन्तु
 अस्माकं प्रियतमेन कृष्णेन कृतं गोपाङ्गनासु तच्च पादपूरणार्थं चकारः ।
 प्रेमेव प्रमाणाविति शेषः । अन्यथा कथं न तापनिवृत्तिरित्यनुमानस्य
 प्रामाण्यं न तु शब्दस्येति भावः ॥ ४५ ॥

शाके इति । सायकवेदपोङ्गयमिते १६४५ शाके शक्यपतेरब्दे
 श्रीकृष्णशर्मा श्रीलक्ष्मीशुतरामजीवनमहाराजाधिराजेन आदृतः आ-
 नन्दप्रदं यत् नन्दनन्दनस्य कृष्णस्य पदहन्वारविन्दं हृदि मनसि अर्पयन्
 निदधत् विदुषां मनोरञ्जनं कृष्णस्य पदाङ्गदूतरचनं चक्रे कृतवान् ।
 शार्ङ्गकविकीर्णितं वृत्तम् ॥ ४६ ॥

उडवदूतः ।

गोपीबन्धोरनवधिक्षपादाख्यदाक्षिसिन्धो-
 रादेशेन प्रणयपटुना प्रापितं गोकुलाय ।
 गोधुग्द्वन्द्वसन्विसरालोकदुःखं रहःस्वं
 मध्येकत्व प्रियसहचरीमुद्वं काचिदूचे ॥ १ ॥
 कस्त्वं साधो ! कुवलयदलश्यामविस्तीर्णदृष्टे !
 दृष्टे सद्यो भवति भवति स्निग्धमत्यन्तमन्तः ।
 किं वा प्रश्नैरहह मथुरानाथभुक्तं तदेतत्
 यत्ते मौली कनककपिशं सौरभोद्गारि वासः ॥ २ ॥

गोपीबन्धोरिति । काचित् गोपी प्रियसहचरीं मध्येकत्व
 अनवधिः असीमा वा कृपा तस्यां यत् दाक्ष्यं नैपुण्यं चातुर्यं सित्त्वर्थः
 तेन यत् दाक्षिण्यम् यौष्ट्यायं तस्य सिन्धुः सागरः तस्य गोपीबन्धोः
 कृष्णस्य प्रणयपटुना प्रणयपुण्येन आदेशेन आश्रया गोकुलाय प्रापितम्
 उपस्थापितं गोधुग्द्वन्द्वानां गोपानां व्यसनविसरस्य दुःखातिशयस्य
 आबोधेन दर्शनेन दुःखं दुःखितं रहःस्वं पिजनस्मितम् उडवम्
 उच्ये उवाच । अस्मिन् प्रबन्धे मन्दाक्रान्तादृत्तम् । मन्दाक्रान्त्वुधि-
 रहनगैर्भी भनौ गो ययुग्ममिति तल्लक्षणात् ॥ १ ॥

क इति । हे कुवलयदलवत् नीलोत्पलपत्रवत् श्यामा विस्तीर्णा
 आयता दृष्टिर्यस्य तथाभूत साधो ! कस्त्वम् ? भवति दृष्टे इति
 अन्तः अन्तःकरणं सद्यः भ्रष्टिति अत्यन्तं स्निग्धं भवति आश्रीभयती-
 त्वर्थः । प्रश्नैः पृच्छाभिर्वा किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः ।
 अहह इति खेदे, यत् यस्मात् तत् एतत् कनककपिशं काञ्चनकङ्कारं

तत् त्वं तत्त्वं मधुपुरपतेः लब्धोभ्यप्रसाद-
 स्तद्विन्मन्त्रस्यलमतिमहमेह सन्देहलीयः ।
 वक्षस्येतन्मम च किमिदं कथ्यते दृश्यते वा
 जातं यस्मादखिलमधुना हन्त हास्यास्यदं नः ॥ ३ ॥
 प्रस्थानं ते भवतु भगवन्नत्र वाप्यन्यतो वा
 गभीरत्वं भजतु स भवानित्यमुत्तानतां वा ।
 यद्वा तद्वा भवतु विधिना वञ्चितयं वराकी
 यत्ते विज्ञापयति निमिषं पातनीयोऽत्र कर्षः ॥ ४ ॥

शौरभोदुगारि शोभन्मया लोत्सर्षः सचुरानायेन कृष्णेन भुक्तं व्यवहृतं
 वासः ते तव लोको गिरसि वर्त्तते इति शेषः । ज्ञातोऽस्माभिर्ह्यं
 कृष्णस्य परिजन इति भावः ॥ २ ॥

तदिति । तत् तस्मात् त्वं मधुपुरपतेः कृष्णात् कृष्णः प्राप्तः
 लोभ्यः लोभनीयः प्रसादः वसनरूपपुरस्कार इति वावत् तेन तस्मा-
 दिधः । अतिमहत् तस्य कृष्णस्य विन्मन्त्रस्यलं विश्वासपात्रं, तत्त्वं
 निश्चय इत्यर्थः, इह अस्मिन् विषये सन्देहलेशः अत्योऽपि संभवः
 न लक्ष्मीति शेषः । मम वक्षसि हृदये एतत् वर्त्तते इति शेषः, इह
 हृदयस्थितं वक्षति शेषः किं कथ्यते ? दृश्यते वा ? यस्मात् इदानीं
 नः अस्माकम् अखिलं समस्तं हास्यास्यदं जातं हन्तेति खेदकृष्णकम् ।
 अस्माकं हृदयस्यलं साक्षरं कथनं प्रदर्शनञ्च विफलं प्रत्युत हास्या-
 स्यदमिति भावः ॥ २ ॥

प्रस्थानमिति । हे भगवन् ! अत्र हन्दावने वा, अन्यतो वापि
 अस्मिन् प्रदेशे वापि ते तव प्रस्थानं गमनं भवतु, स भवान् इत्यम्
 एवमकारं गभीरत्वं उत्तानतां चपलत्वं वा भजतु प्राप्नोत, धीरो वा
 चपला वा भवत्विति वावत्, यद्वा तद्वा भवतु, विधिना देवेन वञ्चिता
 विप्रसम्भा इयं वराकी तपस्विनी दुःखिनीति भावः ते द्वयं यत् विज्ञा-

क्वेषा योषित् प्रकृतिचपला घामरी कातरा च
 ज्यायान् यातो यदुकुलपतेर्बलभत्वं का च त्वम् ।
 विघ्नप्तौ मे तदपि भवता भव्य ! नोदासितव्यं
 सानुक्रोशं वहति हि मनी दुर्गते दुर्जनोऽपि ॥ ५ ॥
 त्वं कल्याणी ननु कुलबधूः सार्धमन्येन पुंसा
 संलापस्ते सपदि समुदाचारसेतुं भिनत्ति ।
 जल्पन्नेवं न हि जहि घनश्यामदास्योत्पदानां
 लोकातीतं किमपि चरितं केन नालोकितं नः ॥ ६ ॥

पश्यति निवेदयति, अत्र विज्ञापने निर्दिष्टम् अत्यल्पं कर्णः पात-
 नीयः, श्रोतव्यमस्या विज्ञापनमिति भावः ॥ ४ ॥

क्वेति । प्रकृतिचपला अभावलोका घामरी मूर्खा कातरा दीना
 एषा योषित् नारी क्व ? यदुकुलपतेः कृष्णस्य बलभत्वं प्रियत्वं
 यातः प्राप्तः अतएव ज्यायान् माननीय इति भावः त्वस्य क्व ?
 नानयोः संबोगो युज्यते इति भावः । हे भव्य ! साधो ! तदपि
 तर्थापि भवता मे मम विघ्नप्तौ विज्ञापने न उदासितव्यम् अमनोयोगो
 न कर्त्तव्य इति यावत् । हि यतः दुर्जनोऽपि का वार्त्ता सुजनस्येत्यपि-
 शब्दार्थः, दुर्गते दुःखिते जने सानुक्रोशं सदयं मनः वहति । अर्था-
 पत्तिरलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । दण्डापूर्विकयान्वाचांगनोऽर्थापत्ति-
 रिष्यते इति ॥ ५ ॥

त्वमिति । ननु भोः त्वं कल्याणी कुलबधूः, अन्येन पतिव्यति-
 रिक्तेनेत्यर्थः पुंसा सपदि सहस्रं ते तव संलापः मिथोभाषणं
 समुदाचारसेतुं सदाचारपद्धतिं भिनत्ति नाशयति, परपुंसा सह सह
 साहायो न कर्त्तव्य इति भावः । एयम् इत्यंजल्पन् कथयन् त्वं घनश्या-
 मस्य कृष्णस्य दास्यो कैङ्कर्यो उत्पदानाम् उत्पत्तिज्ञानां नः अस्माकं केन
 नालोकितं केनाप्यहं लोकातीतम् अलौकिकं किमपि अनिर्वचनीयं
 चरितं न हि जहि नैव नाशय नैव दूषयेत्यर्थः ॥ ६ ॥

अश्वश्यामं अरविं न मनागित्वमुद्राविषीनां
 प्राणत्राणप्रवणमनसो गोदुहो गेहिनीनाम् ।
 एताः शश्वत् कुसुमशयने शाययित्वा सखीव
 मन्दं मन्दं सरसविसिनीपङ्क्तवैर्वाजयन्ति ॥ ७ ॥
 सिंहव्याघ्रप्रभृतिभिरपि प्रेक्ष्यमाणाः प्रवाघ्यै-
 राक्रन्देषु प्रखरकुररीसंसदं शिञ्जयन्त्यः ।
 एकाकिन्यस्तरुणतिमिरास्तत्पदस्पर्शपुण्ये
 हृन्दारण्ये कति युवतयो यामिनीर्यापयन्ति ॥ ८ ॥
 पश्यन्नक्षिहयमविरलस्यन्दमानाशुधारा-
 क्तिन्नाभोगं मम च किमभूर्लङ्घितो विस्मयेन ।

अश्वश्याममिति । अश्वश्यामं जलदश्यामं लक्षणं मनाक् अल्पमपि
 न अरवि इत्यम् उदुभाविषीनाम् अन्योन्यमालपन्तीनां गेहिनीनां
 नारीणां प्राणाणां त्राणे रक्षणे प्रवणं समासक्तं मनो येषां तथा-
 विधाः एते गोदुहः गोपाः सखीव कुसुमशयने शाययित्वा स्नाः
 स्ना योषित इति शेषः शश्वत् निरन्तरं सरसाः जलाङ्गाः ये विसिनी-
 पङ्क्ताः पद्मपत्राणि तैः मन्दं मन्दं वाजयन्ति ॥ ७ ॥

सिञ्चेति । कति युवतयः एकाकिन्यः असङ्ख्यायाः सिंहव्याघ्र-
 प्रभृतिभिः सिञ्चैर्जन्तुभिरपीति भावः प्रवाघ्यैः सजलनयनैः प्रेक्ष्य-
 माणाः दृश्यमानाः आक्रन्देषु रोदनेषु प्रखराणां उच्चैरुवन्तीनां
 कुररीणां पक्षिण्योविशेषाणां संसदं समाजं समूहमित्यर्थः शिञ्जयन्त्यः
 शबभेवं रोनव्यमित्युपदिश्यन्त्यः सत्यः तस्य लक्षणस्य पदस्पर्शेन पुण्ये
 पवित्वा हृन्दारण्ये तरुणानि प्रवराणि घनानीति यावत् तिमिराणि
 बाह्ये ताः यामिनीः रात्रीः यापयन्ती गमयन्ती ॥ ८ ॥

पश्यन्नक्षिति । अविरलं स्यन्दमानाभिरशुधाराभिः क्लिप्तः विस्मयः

गोगोपानां विरमतु कथा नेह भीरस्ति गत्वा
 शारङ्गाणामपि वनजुषां पश्य कीदृक्षमपि ॥ ९ ॥
 राधे ! मन्युं परिहर हरिः पादमूले तवार्धं
 जातं दैवाद्दृष्टमिदं वारमेकं चमस्व ।
 एतानाकर्णयसि नयवन् ! कुञ्जकीराणुवादान्
 एभिः क्रूरैर्वयमविरतं वञ्चिता वञ्चिताः स्म ॥ १० ॥
 त्वञ्चेदञ्चेरिह विमुखतामत्र बाले तमाले
 प्राणाश्लोष्ये वनलतिकया कण्ठमुद्बध्य सद्यः ।

आभोगो विस्तारो यस्य तथाभूतं मम अस्तिद्वयं नेत्रयुगलं पश्यन् किं
 कथं विस्मयेन लङ्कितः आक्रान्तः अभूः ? विस्मयो न कार्य इति
 भावः । गवां गोपानाञ्च कथा विरमतु तिष्ठतु, इह चन्द्रारण्ये
 भीर्भयं नास्ति हिंसाजन्तुभ्य इति शेषः, विप्रत्सामान्ये कोऽपि कसपि
 न हिंनस्तीति भावः । गत्वा वनजुषां काननवासिनां शारङ्गाणां
 शृङ्गाणामपि अस्ति नयनं कीदृक्षं कीदृशम् अस्तुजगार्हृमिति भावः
 पश्य अवलोकव ॥ ९ ॥

राधे इति । हे राधे ! मन्युं कोपं परिहर, अयं हरिः तव
 पादमूले चरन्तले वर्त्तते इति शेषः, दैवात् इदम् असदृशं व्यक्तीकम्
 अपराध इति यावत् जातम्, एकं वारं चमस्व, हे नयवन् नीतिज्ञ !
 एतान् कुञ्जकीराणां कुञ्जस्थितशुकानाम् अतुवादान् चन्द्रायूत्यादिभिः
 पूर्वं राधासान्त्वनाय उदीरितानामलक्ष्मणवचनानीत्यर्थः आकर्णयसि
 शृणोषि, क्रूरैः निष्ठुरैः एतदतुवादेन अस्माकं व्यथासुहृदीपयद्भि रिति
 भावः एतैः शुकैः अविरतं सततं वयं वञ्चिताः वञ्चिताः पुनः पुनः-
 वञ्चिताः व्यथिता इति यावत् अ भवाम ॥ १० ॥

त्वमिति । चेत् यदि त्वम् इह मदक्ते इति भावः विस्मयतं
 वैसृज्यम् अनवधानतामिति भावः अश्वैः गच्छेः यदि मदक्ते राभि-

आतङ्को वा क इह भवतां सेवकास्तस्य यूयं
 बस्योद्देश्यं न खलु किमपि स्त्रीवधादन्यदस्ति ॥ ११ ॥
 पीतप्राणा प्रथमममुना पूतना स्तन्यदात्री
 दिष्टस्यान्तं कति न गमिता वेषुगीतेन गोप्यः ।
 तस्य प्रीत्या जगति विदितं यत् कृतं यन्नपत्न्या
 स्वातन्त्र्येण प्रविशति मनस्तत्र तत् किं करोमि ॥१२॥
 अशुस्त्रिग्वं नयनयुगलं रुद्रीमाश्वराजि
 प्रत्यङ्गं ते तदलमनया देव ! दुःशङ्कया नः ।

निवेशं न शृणोषीति भावः, तदा अत्र बाले क्षुद्धे तमाले वनक्षति-
 कया वनक्षतया कण्ठम् उद्धृत्य मद्यः भ्रूटिति प्राणान् मोक्ष्ये
 त्वक्ष्यामि । ननु तत्र का चानिरस्माकमित्यत्राह, आतङ्क इति, इह
 मत्प्राणपरित्यागे भवतां को वा आतङ्कः भयं न भयसंस्तान्तर्यः, यतः
 यूयं, यस्य स्त्रीवधात् अन्यत् किमपि उद्देश्यं न खलु नैव अस्ति, तस्य
 सेवकाः दासाः, दासाः प्रभोराभिमतं सम्पादयन्तीति भावः ॥ ११ ॥

ननु स्त्रीवधः कतोऽनेनेत्युक्तं भवत्या, न श्रुतमस्माभिस्तदित्यत्राह,
 पीतेति । अमुना कृष्णेन प्रथमं स्तन्यदात्री पूतना पीताः प्राणाः यस्याः
 तथाभूता अभूदिति शेषः । कति गोप्यः वेषुगीतेन वंशीनादेन
 दिष्टस्यान्तं पञ्चत्वं न गमिताः ? अपितु गमिता एवेत्यर्थः । तथा
 यन्नपत्न्या यज्ञे याज्ञिकपत्न्या तस्य कृष्णस्य प्रीत्या यत् कृतं, तत् जगति
 विदितं प्रसिद्धम् । पुरा काचित् याज्ञिकपत्नी कृष्णप्रीत्या पत्या निमि-
 द्वापि कृष्णाय शालुचराय चतुर्विधं यज्ञाच्च ददौ । तेन कोपात्
 पतिपरित्यक्ता प्राणान् तत्राजेति भागयती वार्त्ताहसन्वेया । किन्तु
 स्वातन्त्र्येण मनः तत्र कृष्णे प्रविशति, तत् तस्मात् किं करोमि ? ॥१२

अशुस्त्रिग्वंनयति । ते तव नयनयुगलम् अशुभिः स्त्रिग्वं तथा
 प्रत्यङ्गं रुद्रीमाश्वराजि सञ्जातरोमाञ्चनिचयं दृश्यते इति शेषः,

एतद्दीनोद्धरणपटवे तुभ्यमभ्यर्थनीयं
 मत्सन्दिष्टं मुदिरमहसि प्रेयसि प्रापयेति ॥ १३ ॥
 नन्दो न त्वां त्यजति निमिषं नापि देवी यशोदा
 श्रीदामाद्या अपि न शिशवी नापि पौराः सहाराः ।
 स त्वं लब्धो रहसि च मया केनचिन्नापि दृष्ट-
 स्तन्निर्णीतं किमपि सुकृतं शिष्टमस्माकमस्ति ॥ १४ ॥
 द्वित्रानन्नावससि दिवसानास्यदं घोषभक्तुं-
 स्तेनाशङ्के पुरमिदमसि प्रेषितो माधवेन ।
 एतद्दीजं किमपि बहुधा मद्दिधा भावयन्त्य-
 स्तस्यात्रत्यं किमपि न पुनः कृत्यमालोकयन्ति ॥ १५ ॥

अस्माकं दुःखवार्त्ताश्रवणादिति भावः, हे देव ! तत् तस्मात् अनवा-
 नः अस्माकं दुःशक्त्या प्राणसंशयेनेति भावः अलं प्राणसंशयो न कार्य-
 इत्यर्थः । मुदिरमहसि स्निग्धतेजसि प्रेयसि कृष्णे मन सन्दिष्टं
 वाचिकं प्रापय इत्येत दीनानां दुःखितानाम् उद्धरणे परित्यागे पटुः
 समर्थः तस्मै तुभ्यम् अभ्यर्थनीयं प्रार्थनीयम् ॥ १३ ॥

नन्द इति । नन्दस्त्वां निमिषं त्यजमपीति भावः न त्यजति,
 देवी यशोदा नापि त्यजतीत्यनेनान्वयः । श्रीदामाद्याः शिशवः अपि
 न, सहाराः सखीकाः पौराः पामवासिन इत्यर्थः नापि त्यजन्तीति
 शेषः । स सर्वस्य दृष्टोय इत्यर्थः त्वं मया रहसि एवाम्ने लब्धः
 केनचित् नापि नैव दृष्टश्च अस्मितश्च, तत् तस्मात् अस्माकं किमपि
 अत्यसपीत्यर्थः शिष्टम् अवशिष्टं सुकृतं पुण्यम् अस्तीति निर्णीतं
 निश्चयेन ज्ञातमित्यर्थः, भो जेत् कथं त्वाद्दृश्यस्य एवाम्ने ज्ञान इति
 भावः ॥ १४ ॥

द्वित्रानिति । अत्र दृन्दावने द्वित्रान् दिवसान् घोषभक्तुः नन्दस्य
 आश्रयम् आश्रयम् आवससि, अभितिष्ठसि, तेन हेतुना माधवेन

तेन प्राप्तौ सपदि जनकौ पोषकाभ्यां किमाभ्यां
 किं गोरक्षैः सखिभिरधुना राजपुत्राः सखायः ।
 तस्य-दारे कति करटिनस्तर्षकादेः क्व चिन्ता
 हन्ताभीरीः अरतु स कथं संवृतो नागरीभिः ॥ १६ ॥
 आस्तामितन्मम किमनया कूटकृत्यानुवृत्त्या
 सारं फलं प्रियमद्य परं पथ्यमन्यादृशं वा
 धर्माधीनैरिति मम वचः पुण्डरीकाक्षसाक्षाद्
 आख्यातव्यं यदनुकरणे कुत्रचिन्नैव दोषः ॥ १७ ॥

कण्ठेन इदं पुरं प्रेषितोऽसीति आशङ्कते मन्ये । पुनः किन्तु एतस्य
 तवागमनस्य वीजं कारणं किमपि बहुधा भावयन्त्यः चिन्तयन्त्यः
 सर्वाङ्घ्राः सादृशाः जनाः तस्य कण्ठस्य अत्रत्यं किमपि कृत्यं कार्यं
 न आचोकवन्ति न पश्यन्ति ॥ १५ ॥

तेनेति । तेन कण्ठेन सपदि मधुरागमनमात्र एव जनकौ
 पितरौ देवकीवसुदेवौ प्राप्तौ, अतः पोषकाभ्यां पात्रकाभ्याम् आभ्यां
 यथोदानन्दाभ्यां किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । अधुना
 गोरक्षैः गोपालैः सखिभिः श्रोतामादिभिः किम् ? न किमपि
 प्रयोजनमित्यर्थः, अतः राजपुत्राः सखायः प्राप्ता इति शेषः ।
 तस्य कण्ठस्य-दारे करटिनः हस्तिनः कति, बहुव इत्यर्थः, अतः
 तर्षकादेः गोवत्सादेः चिन्ता क्व ? कुत्र युज्यते ? नैव चिन्तेत्यर्थः ।
 हन्ता खेदे, सः कण्ठः नागरीभिः संवृतः परिवृतः, अतः कथम्
 आभीरीः गोपनारीः अरतु ? नागरिकासम्भोगिनः व्याख्यातु नैव
 र्षिर्भवतीति भावः ॥ १६ ॥

आस्तामिति । एतत् कथनमिति शेषः आस्तांतिष्ठत, अनया
 कूटक कपटस्य कृत्यानुवृत्त्या कात्यांशुवरणेन किम् ? न किमपि प्रयो-
 जनकस्तीत्यर्थः । धर्माधीनैः धर्मपरतन्त्रैः भवद्भिरिति शेषः पुण्डरीका-

विख्यातोऽभूर्दिनकतिपयं नन्दसूनुवशोदा-
 नेत्रानन्दो ब्रजजनपतिर्वल्लभो वल्लवीनाम् ।
 अथ ख्यातो मधुपुरपतिर्माधवीप्राचनायः
 सूनुः श्रीररगणितगुणो देवकीनन्दनोऽसि ॥ १८ ॥
 गोपीषूङ्गुष्विव तव समो भोगकालः कलानां
 भर्तुः कर्तुर्निखिलनयनानन्द ! इन्दोरिवासीत् ।
 तासां मध्ये तदपि रमणी रोहिणीव प्रसिद्धा
 सा तां नत्वा रहसि परमाकिञ्चना किञ्चिदाह ॥१९॥

अथ कथं साक्षात् वल्लभं सारं फलम् अथवा
 परम् अप्रियं, पथ्यं हितं वा अन्यादृशम् अहितात्मन्त्रयः इति
 वक्ष्यमाणं सम वचः आख्यातव्यं वक्तव्यम् । ननु कथं प्रभोः वल्लभं
 यथा तथा वाक्यं कथं प्रयोक्तव्यमित्यत्राह, यदिति । यत् यतः कुला-
 चित् अतुकरणे अतुवादे दोषः नैव अस्तीति शेषः, स्वयम् अथवा-
 कथन एव दोषः परोक्तो न दोषः इति भावः ॥ १७ ॥

विख्यात इति । दिनकतिपयं कियतो दिवसान् नन्दसूनुः
 वशोदायाः नेत्रानन्दः ब्रजजनानां पतिः वल्लवीनां गोपीनां वल्लभः
 विख्यातः प्रथितः अभूः । अथ इदानीं मधुपुरपतिः माधवीप्राच-
 नायः शौरेः मूरसुतस्य वसुदेवस्य सूनुः पुत्रः अगणितः गुणः वल्लभः
 तत्राभूतः निर्युषश्चेति ध्वनिः, देवकीनन्दनः ख्यातः प्रथितः अहि-
 मवधि ॥ १८ ॥

गोपीपति । हे निखिलनयनानन्द ! कलानां अनादिनां
 भर्तुरिन्दोरिव चन्द्रश्चैव कलानां सतःषट्कालविद्यानां कर्तुः तव
 अतुम् तारासु अन्विन्वादिषु इव गोपीषु भोगकालः वल्लभगणसमः
 समः तुल्यः । तदपि तथापि तासां गोपीनाम् अन्विन्वादीभ्यः
 मध्ये रोहिणीव प्रसिद्धा वा रमणी अस्तीति शेषः परमाकिञ्चनम्

इत्यत्र त्वै रपधिभिरपि स्त्रियसम्बोधनं ति
 जायेतावन्तुदमुदयिनी रीतिरन्यासः वदः ।
 प्राक्संस्कारास्तदपि यदि मां तेऽनुवध्नन्ति दोषः
 चन्तव्योऽयं भवतु भवता वाचिकप्रक्रियासु ॥ २० ॥
 वाक्चातुर्यं त्वयि वत इथा सन्तान्तचरेण
 ज्ञातं चेतश्चरितमखिलं मन्यथेन त्वया च ।
 विज्ञप्तिर्मे तदपि मथुरानाथ ! नेयं विरुद्धा
 सन्तप्तायावचसि विदितं पीनरुक्तं न दोषः ॥ २१ ॥

अतिदोषा सा राधेति भावः त्वां नत्वा रक्षसि विजने किञ्चित्
 व्याह ॥ १८ ॥

इतीति । अत्रत्यैः एतत्स्थानजातेरपधिभिः उपाधिभिः
 नोपाखेत्वादिभिरिति यावत् ते तव स्त्रियसम्बोधनमपि सक्तेऽसम्बो-
 धनमपि इतीदानीम् अदन्तुदम् अन्तःकेशकरं जायेत भवेत्, वत्
 अतः अद्य वः युष्माकम् अन्या भिक्षुप्रकारेत्यर्थः उदयिनी अभ्युदय-
 शाब्दिनी रीतिः नियमः सम्बोधनश्चेति शेषः महाराजोत्पादिशब्द-
 प्रयोगविषय इति भावः चक्षतीति शेषः । तदपि तथापि यदि
 ते प्राक्संस्काराः पूर्वसंस्काराः गोपननवनीतचौर इति सम्बोधन-
 प्रयोजका इति भावः माम् अनुवध्नन्ति अनुसरन्ति, तदायं वाचिक-
 प्रक्रियासु सन्देशप्रयोगेषु दोषः भवता चन्तव्यः शोडव्यः भवतु,
 नात्मापराधो व्याह इति भावः ॥ २० ॥

वाक्चातुर्यं भिति । वत खेदे, त्वयि वाक्चातुर्यं वचनप्रयोग-
 नैपुण्यं इथा निरर्थकम् । अतः सन्तान्तचरेण निरन्तरान्तर्वाभिना
 मन्यथेन त्वया च अखिलं समस्तं चेतश्चरितं मनोवृत्तं ज्ञातं, तदपि
 तथापि हे मथुरानाथ ! मे मन इयं विज्ञप्तिः विज्ञापनं न विरुद्धा
 न इडा, यतः सन्तप्तायाः शोडितायाः वचसि पीनरुक्तं न दोषः इति
 विदितं ज्ञातम् ॥ २१ ॥

नोरक्षत्वं समजनि बद्धा तावकीनं तद्देव
 स्वच्छन्दत्वं तव तिरवितुं नाह । मा भूम शक्ताः ।
 पशुः कस्य त्वमव जगतामीयिता किन्तु वाचा-
 माविष्कारैरह्य । हृदयमन्विसुधाढयामि ॥ २२ ॥
 किन्ति जन्मान्तरंमुपगतं पारसञ्चारकाले
 धीतं नद्याः किमिदमथवा कार्मणी माधुरीणाम् ।
 विस्मर्त्तव्यं यदिह न तनौ यत्र बन्धः पशोर-
 प्यत्र प्रेम्बुषि चक्षकतिपयैर्नाह । निर्लेपकोऽसि ॥ २२ ॥
 कर्त्ता कृष्णो नियतमधुना गोकुलं राजधानी
 बन्धुभ्योऽपि प्रगुणममुना गौदुहो माननीयाः ।

नोरक्षत्वमिति । हे नाथ । यदा तावकीनं त्वदीयं नोरक्षत्वं
 नोपासत्वं समजनि जातं, तद्देव तव स्वच्छन्दत्वं साधीनत्वं स्वच्छा-
 चारित्वमित्यर्थः तिरवितुम् अपनेतुं शक्ताः समर्थाः मा भूम । त्वं
 कस्य पशुः अधीनः ? न कस्यापीत्यर्थः । अथ यतः जगताम् ईयिता
 देवदरः आसीति शेषः । हे अह्य ! किन्तु वाचाम् आविष्कारैः प्रकीर्णैः
 हृदयमन्विम् लट्टुधाढयामि शिथिलयामीत्यर्थः ॥ २२ ॥

किमिति । हे नाथ ! ते तव इदं प्रेम किं जन्मान्तरं पुनर्जन्म
 उपगतं प्राप्तं वा पारसञ्चारकाले यत्तनातरणसमये नद्या यत्तनका
 धीतं चाहितम् ? अथवा माधुरीणां माधुरावाहिनीनां कार्मणी शिल्प-
 नैपुण्यं किम् ? यत् प्रेम इह तनौ न विस्मर्त्तव्यं यत्र प्रेम्बुषि
 पशोरपि बन्धः पशवोऽपि येन प्रेम्बुषा बद्धा इत्यर्थः, चक्षकतिपयैः
 अक्षयसमयेनेति भावः अत्र देहमे प्रेम्बुषिं निर्लेपकः उदासीनः असि
 ॥ २२ ॥

कर्त्तेति । अमुना इदानीं कृष्णः कर्त्ता अचिपतिः राजेति
 वापद्य, निबन्धं निश्चितं गोकुलञ्च राजधानी भविष्यतीति शेषः, अहमवा

काचित् गोपी भवति महिषीत्युक्तमपि न वा कै-
 स्वद्वैदग्धेन तु पितृवन्नप्रेतवत् कारिताः सः ॥ २४ ॥
 नीते नामन्यपि च भवतः प्रक्षुवान्ना स्तनाभ्यां
 विभ्रत्यङ्गे पुच्छकिनि भवद्वेषुवेदप्रतोदान् ।
 सोरस्ताङ्गं न बहत्तु तवाक्रन्दमन्वा कथं वा
 यस्माद्य प्रथमितपरी राजराजेश्वरोऽसि ॥ २५ ॥
 तैरुत्साहैः क्व खलु चञ्चितं कुत्र ते नर्मवादाः
 कण्ठो भग्नः कश्यकश्यैस्तात ! कथ्येति शब्दैः ।
 पर्वस्वन्तः किमपि विरजन्नाममात्रानुकारी
 विच्छेदस्ते तमपि कृतवान् नन्दमस्यन्दमेव ॥ २६ ॥

कण्ठेन मोदुङ्गः गोपाः बन्धुभ्यः पित्रादिभ्योऽपि प्रगुणं समधिक-
 मिति यावत् माननीयाः, काचित् गोपी महिषी राजपत्नी भवति च
 भविष्यतीत्यर्थः । इति अयो कैः अनेः न वा उक्तम् ? सर्वैरेवोक्तमि-
 त्यर्थः, तु किन्तु तव वैदग्धेन चातुर्येण पितृवनप्रेतवत् प्रक्षुपान
 शया इव कारिताः सः ॥ २४ ॥

नीते इति । अन्वा चाता यशोदा भवतः नामनि च नीते
 प्रापिते श्रोत्रमिति शेषः स्तनाभ्यां प्रक्षुवाना प्रक्षरन्ती पुच्छकिनि
 रोमाञ्चवति अङ्गे भवतः तव वेषुवेदप्रतोदान् वंशीं वेत्तं गोता-
 ङ्गनदङ्गुलित्वर्थः विभ्रती यती सोरस्ताङ्गं वक्षस्ताङ्गनघञ्जितं तव
 आक्रन्दं कण्ठे क्व खलित्पुत्रैरोदनं कथं वा न बहत्तु न माप्रोद्ध
 न करोति किं यावत् ? अपिह करोत्येवेत्यर्थः । यस्मात् अद्य इदानीं
 प्रथमितः शान्तिं नीतः परः शत्रुः येन तवाभूतः सन् राजराज-
 श्वरः अवि भवति ॥ २५ ॥

तैरिति । ते तव तैः उत्साहैः एवमेवं कर्त्तव्यमित्येवंप्रत्ये-
 रयमेरित्यर्थः क्व खलु चञ्चितं कुत्र नतम् ? ते तव नर्मवादाः परि-

दोहः प्रायो न भवति तवां दोहनं चेन्न पाकः
 क्षीराणां स्नात् स भवति यदा दुर्लभं तदधित्वम् ।
 दध्नः सिद्धौ क्व चक्षु मघनं मग्यने क्षीपयोग-
 स्तक्रादीनामिति गतिरभूद्य गोधुग्गृहेषु ॥ २७ ॥
 तत्र क्षीषीशुरविखिखनं वप्रभङ्गो न मृङ्गे-
 नैवास्सर्षी नवजलमुषां घोरहृन्वानिनादः ।
 कामोन्मादैरुदयति न वा सोपचर्यासपर्या
 नामी वाहा मधुपुरपथादन्यदालोकयन्ति ॥ २८ ॥

ह्यस्यवचनानि कुत ? नता इति शेषः, कश्चकश्चयेः अतिदीर्घत्वार्थः
 तात कण्ठ इति शब्दैः कण्ठः मन्त्रः अथोटादीनामिति शेषः । पर्वसु
 देहपन्विषु अन्नः मध्ये किमपि अनिर्वचनीयं यथा तथा विरजन्
 विध्यन् नाममात्राकारौ कण्ठेति केवलेन नाम्ना ससृजेजित इति
 भावः ते तव विच्छेदः तत्रापि अतिघोरमिति भावः नन्दं सतता-
 नन्दयोश्चत्वात् तदास्त्वं तव पितरम् अस्सन्दमेव कतवान् ॥ २६ ॥ ।

दोह इति । प्रायः बाह्येणैव तवां दोहः दोहनं न भवति,
 चेत् यदि दोहनं स्नादिति शेषः तदा क्षीराणां पाकः न स्नात्, यदा
 च क्षीरपाकः भवति तदा तस्य दधित्वं दुर्लभम् । दध्नः सिद्धौ
 निष्पत्तौ मघनं क्व चक्षु ? नैव मघनमित्यर्थः । मग्यने कश्चि-
 क्षिण्यन्ते इति शेषः तक्रादीनाम् उपयोगः क्व ? नोपयोग इत्यर्थः ।
 अथ बोद्धव्यं नोपानां मृष्टेषु इति इत्थं गतिः अवस्था अभूत् ॥२७॥

तदिति । तत् क्षीष्यां भूमौ सुराभ्यां विखिखनं कुट्टनं न,
 निरुचत्वादिति भावः, मृष्टैः वप्राणां मृत्कुट्टानां भङ्गः विदारणं न,
 तथा जलस्रवां मेघानाम् आस्सर्षीं प्रतिस्सर्षीं घोरहृन्वानिनादः
 नैव, अस्तीति सर्वत्र योज्यम् । कामेन ये उन्मादाः तैः वा प्रसिद्धा
 उपचर्यायाः चिन्तित्वावाः सपर्यां देवा वरजस्तगवि अभिनमरूपेति

वत्सालोकसारसङ्घसम्पन्नप्रसन्नवत्सालीकं
 धूञ्जीजालं नयनसङ्घिलैरध्वसु ज्ञावयन्त्यः ।
 त्वामन्विष्य ब्रजपुरसरिसीरभूम् भ्रमन्त्यः
 सद्योजातानपि सुरभयो नार्भकान् पावयन्ति ॥ २९ ॥
 निःप्रेमाया ललितयवसश्यामसीमन्वरण्ये
 न्यस्य न्यस्य त्वदनुसृतये चक्षुषी दिक्षु दिक्षु ।
 आजिघ्नन्ति व्यथितमनसः किञ्च सिञ्चन्ति वाप्यैः
 क्रीडानीपं तव यदुपते ! वत्सला वत्सतर्यः ॥ ३० ॥

भावः न वा उदयति नैव चक्षतीति यावत् । किञ्च अगो वाङ्माः
 ब्रह्मोपदाः मधुपुरपथात् व्यन्वत् न आलोकयन्ति न पश्यन्ति ॥२९॥

मत्स्येति । सुरभवः धेनवः अध्वसु पशुषु वत्सानां स्वशाव-
 कानां अरथेन सुवभः अनायासवन्त्यः यः प्रसन्नः क्षीरक्षरणं तेन
 ज्ञावनीयं ज्ञावनयोग्यं पूर्वं प्रात्रेण ज्ञावितमिति यावत् धूञ्जीजालं रजो-
 निषयं नयनसङ्घिलैः अश्रुवारिभिः ज्ञावयन्त्यः त्वाम् अन्विष्य त्वदुवि-
 षयकमनुसन्धानं कृत्वा ब्रजपुरे या हरित् नदी यमुनेत्यर्थः तस्याः तीरभूषु
 तटदेशेषु भ्रमन्त्यः सत्यः सद्योजातानपि अर्भकान् शिशून् न पाव-
 यन्ति ॥ २९ ॥

निःप्रेमाया इति । किञ्च, हे यदुपते ! वत्सलाः स्नेहवत्यः
 वत्सतर्यः ललितैः सुन्दरैः यवसैः चासैः श्यामा सीमा बह्व्वा बाह्ये
 अरथे निर्मांसि प्रेम अनुरागो यासां तयाभूताः तद्निष्पन्न्य
 इति यावत् तव अनुसृतये अनुसरणाय दिक्षु दिक्षु प्रतिदिशं चक्षुषी
 न्यस्य न्यस्य निक्षिप्य निक्षिप्य व्यथितं मनो यासां तयाविधाः सत्यः
 तव क्रीडानीपं केशिकदम्बम् आजिघ्नन्ति वाप्यैः अश्रुभिः सिञ्चन्ति च
 ॥ ३० ॥

भास्वत्कन्याकमलविपिनं कर्षिकीशेषमेतद्
 हृन्दारण्यद्रुमकिशलयः पाण्डुपत्रीभवन्ति ।
 शष्पैः पद्भैः पिहितमभितस्वद्विखासानुकूलं
 मूलं धत्ते स तव कमलाकान्त ! केलीकदम्बः ॥ ११ ॥
 ये वै गोवर्द्धनधर ! तव स्निग्धगम्भीरघोषैः
 केकावाचः स्तिमितनयनास्तेनिर ताण्डवानि ।
 अथ प्राहृष्यन्घनघटागर्जितेऽपि प्रहृष्टे
 भुग्नीयाः किमपि न हि ते पुच्छमुक्तासयन्ति ॥ १२ ॥
 यस्य स्कन्धो मञ्जुसुरभिस्तावकैरङ्गसङ्घै-
 र्यत्रास्माकं सिचयनिचयं चीरयन्नुत्थितोऽसि ।

भास्वाटिति । हे कमलाकान्त ! एतत् भास्वत् कन्यायाः बह-
 नायाः कमलविपिनं पद्मवनं कर्षिकीशेषं वीजकोषायबिष्टं जातकिति
 शेषः हृन्दारण्यस्य ये द्रुमाः दृष्ट्याः तेषां किशलयः पाण्डु-
 पत्रीभवन्ति पद्मपत्रा भवन्ति । सः प्रसिद्धः तव केलीकदम्बः तव
 विखासानुकूलं विहारोपयोति मूलम् अभितः समन्तात् शष्पैः पद्भैः
 पद्भैश्च पिहितम् आहृतं धत्ते धारयति ॥ ११ ॥

ये इति । हे गोवर्द्धनधर ! ये वै केकावाचः मञ्जुः तव
 स्निग्धगम्भीरघोषैः स्निग्धगम्भीरनादैः स्तिमितनयनाः निचयनेत्याः
 सन्तः ताण्डवानि नन्द्यानि तेनिर कतवन् इत्यर्थः तव मधुसूदनधर-
 मूर्त्तित्वात् तादृशनादवत्त्वाच्चेति भावः, अथ इत्यादीं ते प्राहृष्यः
 वर्षाकालस्य घना निविष्टा या घनघटा मेघमाला तस्याः गर्जिते
 प्रहृष्टे प्रारब्धेऽपि किमपि अनिर्वचनीयं यथा तथा भुग्ना वद्म-
 यीवा वेषां तथाभूताः सन्तः पिच्छं वहं न हि उक्तासयन्ति नैव
 विस्तारयन्ति ॥ १२ ॥

यस्येति । हे देव ! तावकैः त्वदीयैः अङ्गसङ्घैः देहसङ्घैः बहू

यस्याधस्तात्तत्र चरन्वीचक्रचिह्ना धरित्री
 धन्यो नीपः समभवदसौ देव ! दीन्धुं दृशी नः ॥ ३३ ॥
 पाण्डुच्छायाः कुसुमरजसा वृद्धमासाजटालाः
 संवीताङ्गाः किशलयरुचा पाटलेनाम्बरीण ।
 भोगाभावाद्पगतरुचः पावनाभ्यासभाजः
 सर्वे हृन्दावनविटपिनो योगिचर्यां चरन्ति ॥ ३४ ॥
 शृङ्गखानप्रियसखसमाहृतिगौरक्षहिक्काः
 प्रत्याख्याय ब्रजपुरपञ्चस्थोपकण्ठे विशिष्य ।
 शीतहाष्याः सहसुरभयो गोपतीकादयस्ते
 सायं प्रातर्नगरसरणी चौरवत् सञ्चरन्ति ॥ ३५ ॥

अन्वः वाण्डः मृत्पसुरभिः चिक्रुषः सुगन्धश्चेत्त्वर्षः, अस्माकं
 विचयनिचयं वसनसमूहं चौरयन् यत्र उत्थितः आरूढः अग्निः, यस्य
 अधस्तात् तलेषु धरित्री भूमिः तत्र चरन्वयोः चक्रेण चिह्नं यस्या-
 स्तथाभूता, असौ धन्यो नीपः कदम्बः नः अस्माकं दृशी नयने दोग्धुं
 निःसरत्सखिणे कर्तुमिति भावः समभवत्, अख्य दर्शनेनास्माकं
 अश्रुपातो जायते इति भावः ॥ ३३ ॥

पाण्डुच्छाया इति । सर्वे हृन्दावनविटपिनः हृन्दावनतरवः
 कुसुमानां रजसा परागेण पाण्डुच्छायाः पाण्डुरकान्तयः, वृद्धाणां
 मासा एव जटा तद्वन्तः किशलयरुचा नवपञ्चकान्त्या पाटलेन रक्तेन
 अम्बरेण आकाशेन वस्त्रेण्येति भावः संवीताङ्गाः आच्छादितदेहाः,
 भोगाभावात् अपगताः नष्टाः रुचः कान्तयः येषां तथोक्ताः, पावनः
 पवित्रताजनकः यः अभ्यासः तं भजन्ते इति तथाविधाः अतएव
 योगिचर्यां योगिनाम् आचारं चरन्ति अश्रुतिष्ठन्ति ॥ ३४ ॥

शृङ्गेति । ते गोपतीकादयः गोपबाहकादयः सह-
 सुरभयः गोचारचनियुक्ता इति भावः, शृङ्गस्य खानेन

विस्मृत्य त्वन्मधुपुरगतिं वासरान्ते पुरान्तः
 श्रीदामादौ विद्यति विद्यती हस्तहैयङ्गवीना ।
 वत्स ! कासि क्व च मम सुतेत्युन्मदेव भ्रमन्ती
 त्वामप्राप्य व्रजपतिबधूः क्रन्दयत्यश्मनोऽपि ॥ ३६ ॥
 वीतासङ्गाः शयनवसनस्नानपानाशनादौ
 गायन्त्यस्वच्चरितगुणिताः सन्ततं गीतगाथाः ।
 श्रीदासीन्यं किमपि सकला बन्धुवृन्दे वदन्ती
 गोप्यो लीलाक्षितिषु भवतो योगिनीवत् भ्रमन्ति ॥ ३७ ॥

नादेव प्रियसखस्य कृष्णस्य समाह्वतिः समाह्वानं गोरक्षे गोचा-
 रणे याः चिक्राः सङ्कृतशब्दविशेषाः ताः प्रत्याख्याय परित्यज्य
 व्रजपुरपथस्य उपकण्ठे विशिष्य विशेषं कृत्वा श्रोतद्वाण्याः क्षरदन्त्रवः
 सन्तः सायं प्रातः नगरसरणौ पुरभागं चोरवत्, तस्तरा इव सञ्चरन्ति
 भ्रमन्ति ॥ ३५ ॥

विस्मृत्येति । व्रजपतिबधूः यशोदा तव मधुपुरे गतिं गमनं
 विस्मृत्य वासरान्ते दिनान्ते सायंकाले इत्यर्थः श्रीदामादौ पुरान्तः
 नगरमध्ये विद्यति प्रविशति मति हस्ते हैयङ्गवीनं नवनीतं यस्यास्त-
 याभूता विद्यती प्रविशती गृहमिति शेषः हे वत्स ! कासि हे सुत !
 मम त्वं क्व च इति इत्यम् उन्मदेव उन्मत्तेव भ्रमन्ती सती त्वाम् अप्राप्य
 अश्मनोऽपि प्रस्मरानपि क्रन्दयति रोदयति ॥ ३६ ॥

वीतासङ्गा इति । सकलाः गोप्यः शयनवसनस्नानपानाशनादौ
 नार्हस्यव्यापारे इति भावः वीतासङ्गाः गतस्मृष्टा इत्यर्थः, तव
 चरितगुणिताः चरितगुम्फिताः गीतगाथाः, गायन्त्यः तथा बन्धु-
 वृन्दे पतिभ्रातादौ किमपि श्रीदासीन्यं निःसङ्कतां वदन्त्यः सत्यः
 भवतस्तव लीलाक्षितिषु क्रीडाभूमिषु निकुञ्जेष्वित्यर्थः योगिनीवत्
 योगरता इव भ्रमन्ति पर्यटन्ति ॥ ३७ ॥

स्वार्थं नैतत् समुचिततया वच्मि कर्मातितीव्रं
 सद्यं यस्मिन्नजनि समये नाथ ! यातः स काव्यः ।
 अथ ब्रह्मन्निभुवनवशीकारमाधुर्यधुर्ये
 त्वचातुर्ये न भवति यथा लाञ्छनं तद्विदध्याः ॥ ३८ ॥
 एकैकाभिर्विहितमसक्तत् तत्तवेहानुगत्यं
 यस्मै कस्मिन्नपि गच्छति क्रीतमात्मानमन्यः ।
 धिन्वैदग्ध्यं तव तदिह ताः सिन्धुपारे विहाय
 खैरी वैरी परम इव यन्निर्भरं निर्वृतोऽसि ॥ ३९ ॥
 कूलक्रोडे तपनदुहितुः श्यानपङ्के निमग्नं

स्वार्थं निमित्तम् । एतत् मदुक्तमिति भावः स्वार्थं निजप्रबोजनार्थं
 न, समुचिततया सव्यक् औचित्येन वच्मि ब्रवीमि, यस्मिन् काले
 कर्मातितीव्रम् अतिदारुणं कर्म तव अस्मत्सु व्यथीकर्माति भावः सद्यम्
 अजनि भूतं, हे नाथ ! स काव्यः समयः यातः गतः । अथ इदानीं
 ब्रह्मन्तः निभ्यतः दुर्दृष्टासुरशासनादिति भावः त्रिभुवनस्य वशीकारे
 शासनेन स्वायत्तीकरणे यत् साधुर्यं सुष्ठु माहात्म्यं तस्य धुर्ये
 धुरन्वरे तच्छास्त्रिणीति भावः तव चातुर्यं कार्यदक्षतायां यथा
 लाञ्छनं कवचः न भवति तत् विदध्याः कुर्याः ॥ ३८ ॥

एकैकाभिरिति । एकैकाभिः अस्माभिः इह इन्द्रावने असक्तत्
 पुनःपुनः तत् तव आनुगत्यं सेवनं विहितं यद्य आनुगत्यस्य एकस्मि-
 न्नपि कृते इति शेषः अन्वः आत्मानं क्रीतं गच्छति मन्यते । तव
 तत् वैदग्ध्यं चातुर्यं धिक् गिन्दामि, धिक् निर्भर्यं निन्द्यो
 रित्त्वमरः । इह अस्मिन् सिन्धुपारे नदीपारे ताः अस्मान्निन्द्यः
 विहाय लज्जा खैरी खेच्छापारी सन् परमः वैरी अ गत्पुरिव यत्
 निर्भरं सम्यक् निर्वृतः निश्चिन्तः सुखीति यायत् असि ॥ ३९ ॥

कूवेति । महिषाः माहृगाः गोप्य इति वायत् तपनदुहितुः

यद्वाद्युत्पापितमथ कृतोपस्क्रियं कौशलेन ।
 न्यस्तं पीठे तव चरणयोश्चक्रचिह्नं पदं तत्
 शालग्रामोपलमिव सदा महिधाः पूजयन्ति ॥ ४० ॥
 युक्ता सर्वात्मनि मयि मनः सच्चिदानन्दरूपे
 चेतस्तापं जहित न हितः काश्यदेवाङ्ग सङ्गः ।
 इत्युद्देशान् कथयसि वृथा मादृशां बालिशानाम्
 एते हि त्वद्विरहशिखिनः सामिधेनीं भजन्ति ॥ ४१ ॥
 वेशे वास्यं तदपि मुदिरश्याम ! सावर्ण्यतस्ते
 मुग्धा हस्ते मरकतमयी कङ्कणश्रेणिरीट्क् ।
 अङ्गालेपो मृगमदरसैः स्निग्धनीलं दुकूलं
 सर्वाङ्गीनं ब्रजपुरजुषामङ्गनानामिदानीम् ॥ ४२ ॥

यद्वाद्याः श्यानपङ्के शुष्ककर्दमे कूचस्य तटस्य क्रोडे उत्सङ्गे निमग्नं
 निपतितं यद्वात् उत्पापितम् उद्भूतम्, अथ उद्धारानन्तरं कौशलेन
 नैवश्लेने कृता उपपाङ्क्या परिष्कारणं यच्च तादृशं पीठे न्यस्तं तव
 चरणयोः तत् चक्रचिह्नं पदं पदाङ्गमित भावः शालग्रामोपलमिव
 शालग्रामशिखामिव सदा सततं पूजयन्ति अर्चयन्ति ॥ ४० ॥

युक्तेति । सर्वात्मनि सर्वेषां जगताम् आत्मानं परमात्मानं
 सच्चिदानन्दरूपे मयि मनो युक्ता चेतसः मनसः तापं जहित त्यजत,
 अङ्ग भोः काश्यदेव सङ्गः बन्धसङ्गः न हितः, मादृशां बालिशानां
 अज्ञानां गोपीनाम् इति इत्यम् उद्देशान् आलापान् वृथा निरर्थकं
 कथयसि । हि यतः एते तव विरहशिखिनः विरहान्नयः
 सामिधेनीं स्वप्रज्वालनसन्निविशेषं भजन्ति बभन्ते । प्रदीपविर-
 हान्नानामस्माकस्तुपदेशो वृथेति भावः ॥ ४१ ॥

वेशे इति । हे मुदिरश्याम स्निग्धश्याम ! इदानीं ब्रजपुरजुषां
 ब्रजवासिनीनामित्यर्थः अङ्गनानां नारीणां वेशे परिच्छदे वास्यं प्रपत-

साक्षादीक्षां घटयति घनमम ! वत्ते कुतस्तत्
 तन्नावश्यं कथय-कतिना केन चित्तं च लेख्यम् ।
 अक्रूरस्यागमनदिवसाच्चिद्रया नाद्य ! नष्टं
 कुत स्वप्नः शिव शिव ! दृशो वाप्यवृष्ट्यै परं नः ॥४३॥
 दत्तस्वप्नो भवति यदि मे दर्शनीयः कदाचित्
 वर्हापीडं मधुरमुरलीधाम तन्नाम दध्याः ।

कृत्यम् अनिच्छेति भावः तदपि किञ्चिदपीत्यर्थः वेशविधानमिति
 भावः ते तव सावर्ण्यतः समवर्ण्यत्वेन, मखिनमिति भावः, हस्ते
 सुगन्धा मनोहारिणी सरकतमयी कङ्कणश्रेणी देहक मखिनेति यावत्,
 नूनमदरसैः कस्तूरीरसैः अङ्गाशेषः अङ्गरामः मखिन इति भावः,
 तथा सर्वाङ्गीर्णं सर्वाङ्गव्यापकं दुकूलं वसनं स्निग्धनीलं तव साव्यादिति
 भावः । सर्वमेवास्माकं तव सावर्ण्यात् अनुकृतमिति तात्पर्यम्
 ॥ ४२ ॥

चित्तदर्शनद्वयो विरक्तिषां विनोदाः साध्यतं तानाह ।
 साक्षादिति । हे घनमम ! वे तव यत् सावर्ण्यं साक्षात् प्रकृत्यम्
 रक्षां दर्शनं घटयति घटकाभासेत्यर्थः भूते वत्तमानवदुपचारः ।
 साक्षात् दृष्टमिति भावः तत् सावर्ण्यं केन कतिना निपुत्रेण चित्त-
 करेणेति शेषः लेख्यं किञ्चित् प्रकृत्यम् ? कथय, न केनापि प्रकृत्य-
 मित्यर्थः । एतेन चित्तदर्शनमपास्तम् । शिव शिवेति श्लोके, हे नाथ !
 अक्रूरस्य आगमनदिवसात् आगमनदिनमारभ्येत्यर्थः, यवर्थे पशुमी ।
 निद्रया नष्टं पञ्चायितं, नास्ति निद्रेत्यर्थः । अतः स्वप्नः निद्राव-
 स्थावां दर्शनं कुत ? नैव दर्शनमित्यर्थः । नः अस्माकं दृशो नयने
 परं केवलं वाप्यवृष्ट्यै अनुवर्षणाव वत्ते इति शेषः । एतेन स्वप्न-
 दर्शनमप्यपास्तम् ॥ ४३ ॥

दत्तेति । यदि कदाचित् दत्तस्वप्नः सन् मे सम दर्शनीयो

अस्मादन्यद् यदि वितनुषे दीयते दिव्यमुषं
 पादसर्गः पुरच्छगदृशा दुर्लभस्तस्य स्यात् ॥ ४४ ॥
 महावेन स्थिरमथ चरं भावयन्त्यो भवत्यः
 सन्तुष्यन्तु त्वमिति बहुधा तत्त्वमस्मानवादीः ।
 आख्यातव्यं किमिह भवतः किञ्चिदूनी न वासी
 नैवास्माकं मदयति मनो नाम नीलाम्बरोऽपि ॥ ४५ ॥
 व्यक्तीभूतः स्वयमयमसि ज्ञापनीयः समृद्धा
 ऋज्वीषु त्वं कथमिह परीतोषमस्मासु यायाः ।
 तत्तद्वन्मुप्रकरपुरतस्तत्र कापि त्रिवक्रा
 धृत्वा यत्त्वामधिनिवसनं नाथ ! निष्पीचकार ॥ ४६ ॥

भवसि, तदा वहाँपोड़ं शिक्षिपिच्छभूषणं मधुरसुरबीधाम मनो-
 हरवंशीधरं तत् धाम शरीरं दध्याः धारणेः । यदि अस्मात् अन्यत्
 वितनुषे करोषि, तत् तदा पुरच्छगदृशां नगरवासिनीनां ज्ञान्वानां
 पादसर्गः तव दुर्लभः स्यात् इति उप्यं दं दृष्यं दिव्यं दीयते ॥४४॥

सदुभावेनेति । भवत्यः सदुभावेन मद्रूपेण स्थिरम् अथ किंवा
 चरं स्थावरजङ्गमं जगदिति वावत् भावयन्त्यः चिन्तयन्त्यः सतः
 सर्वं विष्णु मवं जगदिति आख्यादिति भावः सन्तुष्यन्तु, त्वम् इतीत्यं
 बहुधा तत्त्वं परमतत्त्वम् अस्मान् अवादीः उक्तवानस्योत्तर्यः इह
 अस्मिन् विषये किम् आख्यातव्यं वक्तव्यम् ? न किमपि वक्तव्यमस्ती-
 त्यर्थः । भवतः किञ्चिदूनीः असौ नीलाम्बरोऽपि बलदेवोऽपि अस्माकं
 मनः नैव मदयति न वा, नैव मदयत्येवेत्यर्थः । सोऽपि अस्मान् न
 करतीति भावः ॥ ४५ ॥

व्यक्तीभूत इति । स्वयं व्यक्तीभूतः राजरूपे प्रकटीभूतः अवं
 त्वं समृद्धा सम्पदा ज्ञापनीयः असि, इह इन्द्राग्ने ऋज्वीषु सर-
 खासु अस्मासु कथं परितोषं यायाः गच्छेः । हे नाथ ! वत् ववः

गव्यस्तेनः प्रथममुदभूर्धत्सपासञ्च पञ्चात्
 तत्रेदानीं तदनु तदनु छिद्रनौकर्यधारः ।
 लुण्ठाकोऽभूरथ कुलबधूजातिजीवार्थसार्थे
 धिग्घातारं भवति निहितो येन भूचक्रभारः ॥ ४७ ॥
 भक्तिप्रीतिप्रणयसहितं मानदम्भाद्यपितं
 चेतोऽस्माकं गुणवद्गुणं गोदुहां देहमेतत् ।
 विक्रीतं ते युगपद्भयं स्वीकृतञ्च त्वयाथो
 हृद्गृह्णासि त्यजसि च वपुर्नाथ ! कोऽयं विचारः ॥ ४८ ॥

तत्र अथुरायां तत्तदुबन्धप्रकरपुरतः तेषां तेषां बन्धुसमूहानां पुरतः
 व्यपतः कापि त्विक्रा कुञ्जेत्यर्थः अधिनिवसनम् अधिगृहं त्वां
 हृत्वा निष्ठीचकार अधीन्धेचकार ॥ ४६ ॥

गव्येति । प्रथमं त्वं गव्यस्तेनः नवनीततस्कारः उदभूः आसीः,
 पञ्चात् कियद्दिनानन्तरं वत्सपासः वत्सानां रक्षकः, तदनु तदनु
 ततस्ततः छिद्रनौकर्यधारः सच्छिद्रतरणिनाविकञ्च उदभूरित्वजेना-
 न्वयः । अथ अनन्तरं कुलबधूनां जातिरेव सतीत्वमेवेत्यर्थः जीवः
 जीवनं च एव अर्थसार्थः धनसमूहः तत्र लुण्ठाकः दस्युरिति जावत्
 अभूः कुलबधूनामस्माकं सतीत्वं नाशितयानसीत्यर्थः । इदानीं तत्र
 तस्मिन् भवति त्वयि येन भूचक्रभारः भूचक्रभारः निहितः
 समर्पितः, तं घातारं धिक् ॥ ४७ ॥

भक्तीति । भक्तिप्रीतिप्रणयसहितं मानदम्भादिभिः अयेतं
 विरहितम् अतएव गुणवत् अस्माकं गोदुहां नोदोहिनीनां चेतः
 जनः अगुणं गुणरहितम् एतत् देहञ्च उभयं युगपत् समकालं ते
 तत्र सकाये विक्रीतं त्वया स्वीकृतञ्च गृह्येतञ्च, अथो इदानीं हे नाथ !
 त्वं हृद् हृदयं गृह्णासि, वपुः शरीरं त्यजसि च, अतः कोऽयं
 विचारः ? का विवेचना एतेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

यत्राधर्मः प्रभवतितरां यत्र भूयाननर्धी
यत्राकामः स परमुदधी यत्र ते नास्ति मोक्षः ।
व्याज्ये तस्मिन्नपि परिजने गोचरे यत् त्वमर्धी
तस्माद्दर्शी भवति विदुषां पौरुषव्यत्ययेऽपि ॥ ४९ ॥
शैलोद्धर्ता दमितभुजगः पीतदावाग्निचक्रो
माद्यन्नागायुतबलगजाधीशभोजेन्द्रहस्ता ।
स त्वं दोषेऽप्यसति कुरुषे किङ्करीणामभद्रं
वक्तुं नास्ते जन इति न भोः कर्तुमेवं युनक्ति ॥ ५० ॥

यत्रेति । यत्र याञ्चन् परिजने भुक्ते इति शेषः अधर्मः
प्रभवतितराभू अतिशयेन प्रभवतीत्यर्थः, यत्र भूयान् महान् अनर्थः
अर्थनाशः, यत्र परं केवलं सः प्रसिद्धः अकामः उदधी वर्द्धनशीलः,
यत्र ते तत्र मोक्षः नास्ति, व्याज्ये त्यागाहं तस्मिन्नपि परिजने
कुञ्जायामिति भावः गोचरे दृष्टिविषयं प्राप्ते यत् यतः त्वम् अर्धी
अभिलाषुकः, धर्मार्थकामभोक्तृमून्यविषयं यतस्त्वं कामयसे इति भावः,
तस्मात् विदुषां विद्यावतां पौरुषव्यत्ययेऽपि पुरुषार्थराहित्येऽपि
अर्थः प्रबोजनं भवति । सर्वेषामेव त्वत्पथानुवर्त्तित्वादिति भावः ॥ ४९ ॥

शैलोद्धर्तेति । त्वं शैलोद्धर्ता गोवर्द्धनघरः, दमितः भुजगः
कालियः येन तादृशः कालियशास्तेत्यर्थः पीतं दावाग्निचक्रं दवानल-
मण्डलं येन तथाभूतः दावाग्नेः यत्नयितेत्यर्थः माद्यतः मदमत्तस्य
नागायुतबलस्य दशसहस्रहस्तिबलशाब्दिनः गजाधीशस्य कुवलयवा-
पीडस्य भोजेन्द्रस्य कंसस्य च हस्ता । स एतादृशमहापुरुषस्त्वं दोषे
असति अपि किङ्करीणां दासीनाम् अभद्रम् अकुशलं पीडनमित्यर्थः
कुरुषे, भोः एवं कर्तुं न युनक्ति न युज्यते इति वक्तुं जनः न
आस्ते ? न तिष्ठति ? त्वया इत्यमसदृशे आचरिते कोऽपि एतदृशो
जको नास्ति यस्मात् अतुचितमिदं न कर्त्तव्यमित्येवमुपदिशतीति
भावः ॥ ५० ॥

लोकातीतं य इह कुरुते कर्म किं धर्मदारा
 तेन त्याज्या किमिह विहितं श्रीमता राघवेण ।
 त्यक्ता सीता तदपि वृष्टिरं सैव हैमी प्रियाभूत्
 त्यक्ता यस्मिन्नहनि तु वयं तत्र कुञ्जारतोऽसि ॥ ५१ ॥
 व्यावर्त्तध्वं स्वभवनमितः कुत्र रे याथ सुग्धा !
 ऋज्वीरद्य स्पृशतु स कथं वल्लभः कुञ्जिकायाः ।
 सम्भूय त्वच्चरणकमलस्पर्शलोभेन यान्ती-
 रित्यं गोपीः पथि पथि बलाद्ध्वगा अप्यरुन्धन् ॥ ५२ ॥
 पीयूषात्मा तव कुलगुरुर्जम्भदातावदातो
 माता याम्भूदियमपि जगत्पावनीति प्रसिद्धा ।

लोकातीतमिति । इह जगति यः लोकातीतम् अलौकिकं
 कर्म कुरुते, तेन किं धर्मदारा धर्मपत्नी त्याज्या त्यक्तव्या । इह
 राघवेण रामेण अलौकिककर्मकारिणेति भावः किं विहितं कृतम् ?
 सीता त्यक्ता, तदपि तथापि हैमी स्वर्णनिर्मिता सैव सीतैव प्रिया
 अभूत् । तं किन्तु यस्मिन् अहनि वयं त्यक्ताः त्वयेति शेषः, तत्र
 तस्मिन्नेव दिने कुञ्जिकायां रतः व्यासक्तः असि ॥ ५१ ॥

व्यावर्त्तध्वमिति । रे सुग्धाः मूढाः ! इतः अस्मात् प्रदेशात्
 स्वभवनं व्यावर्त्तध्वं प्रतिगच्छत । कुत्र याथ गच्छथ ? सः कृष्णः
 अद्य कुञ्जिकायाः वल्लभः ऋज्वीः सरलाः युष्मान् कथं स्पृशतु गृह्णातु
 नैव तेन यूयं स्पृहीतव्या इति भावः । सम्भूय मिलित्वा तव चरण-
 कमलस्पर्शलोभेन पथि पथि प्रतिपथं यान्तीः गच्छन्तीः गोपीः इत्यम्
 अनेन प्रकारेण अध्वगाः पथिकाः अपि बलात् अरुन्धन् निवर्त्तयान्-
 मासुः ॥ ५२ ॥

पीयूषात्मेति । हे देव ! तव कुलगुरुः वंशजनकः पीयूषात्मा
 कञ्जतमयः चन्द्र इत्यर्थः यदूनां चन्द्रवंशीयत्वादिति भावः जम्भदाता

एकैकन्ते जयति जगदानन्दि चित्रं चरित्रं
 कस्मादेवं विरहदहने देव ! दासीर्जुहोषि ॥ ५३ ॥
 स्वामी वामी भवति यदि तत्सन्निधौ सञ्चरिष्णुः
 पथ्यं प्रत्याययति समयः सोऽयमीशानवानाम् ।
 लोकद्विष्टं किमपि भवते कुर्वते युक्तवादी
 साधुस्तस्मिन् किमु मधुरामण्डले कश्चिदस्ति ॥ ५४ ॥
 येनागत्य त्वमपि मधुरां यानमारोप्य नीतो
 यश्चाविष्टस्तव चरणयोश्चक्रचिह्ने लुलोठ ।
 अस्माकं त्वद्गमनसमये सा दशा येन दृष्टा
 सोऽपि स्वामिन् ! किमपि करुणाकातरो न ब्रवीति ॥ ५५ ॥

पिता षष्ठदेवः अवदातः विशुद्धः, या च माता अमृतं इत्यमपि
 देवकी अपि जगतं पावनी पवित्रताकारिणी उद्धारिणीति वावत्,
 इति प्रसिद्धा विशुद्धा । ते तव एकैकं चरित्रं चित्रम् आश्चर्यं
 जगताम् आनन्दि आनन्दजनकं सत् जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते ।
 अतः कस्मात् दासीः अस्मान् एवम् इत्थं विरहदहने जुहोषि
 निक्षिपसि ॥ ५३ ॥

स्वामीति । हे देव ! स्वामिन् । यदि स्वामी वामी प्रतिकूलः
 भवति, तदा तस्य स्वामिनः सन्निधौ सञ्चरिष्णुः पार्श्वचर इत्यर्थः
 अयं सः अनयानां दुर्नयानां समयः आचार इति उक्तेति शेषः पथ्यं
 न्याय्यं प्रत्याययति बोधयति अकार्यात् निवर्त्य प्रभुं हिते नियो-
 जयतीति भावः । किन्तु तस्मिन् मधुरामण्डले लोकद्विष्टं लोक-
 निन्दितं किमपि कर्म कुर्वते भवते तद्व्यं युक्तवादी न्यायवादी कश्चि-
 दपि साधुः नास्ति किम् ? यस्मां दुर्नयात् निवर्त्य सुनीतिसुपद्वि-
 क्षीति भावः ॥ ५४ ॥

येनेति । येनापि आनन्दवानं रघुम् आरोप्य त्वं मधुरां नीतः ।

अस्मन्मर्मच्छिदुरमकरोत् कृत्यमत्युत्कटं यत्
 कंसस्तेन त्रिभिरपि दिनैस्तत्फलं साधु लेभे ।
 त्वामुत्थाप्य त्वरिततुरगं येन यानं वितेने
 किञ्चित्तस्य प्रभुवर ! कुतः श्रूयते नाधुनापि ॥ ५६ ॥
 श्यामं तेजःप्रकृतिविमलत्वेन संक्रान्तसर्वं
 प्रत्यक्षं व्यवधिबहुलं विश्वरूपप्रकाशि ।
 आन्ध्यं जन्मावधि जनयताशेषलोकैकरत्नं
 हाहा तेन त्वमपि मुषितं तारकं चक्षुषीर्नः ॥ ५७ ॥

यस्य आविष्टः अवहितः सन् तव चरणयोर्वज्रचिह्ने लुलोठ लुठित-
 वान्, येन तव मननसमये अस्माकं सा दशा अवस्था भूलुण्डनादि-
 रूपेति भावः दृष्टा, हे स्त्रामिन् ! सोऽपि अक्रूरोऽपि कुरुषावां
 दवावां कातरः सन् किमपि न त्रयीति ? तेनावश्यं किमपि अस्म-
 दर्थं वक्तव्यमिति भावः ॥ ५५ ॥

अस्मदिति । कंसः यत् यतः अस्माकं मर्मच्छिदुरम् अरन्तुटम्
 अत्युत्कटम् अतिदारुणं कृत्यं त्वदानयनरूपमिति भावः अकरोत्
 चकार, तेन हेतुना त्रिभिरपि दिनैः तस्मिन् अस्माकं दुःखदानस्येति
 भावः फलं साधु सख्यक् यथा तथा लेभे प्राप, मनारेति
 भावः । येन अक्रूरेण त्वाम् उत्थाप्य नीत्वा त्वरिततुरगं यानं गहनं
 वितेने कृतं, हे प्रभुवर ! तस्य किञ्चित् अमङ्गलमिति शेषः अधुनापि
 कुतः कस्मात् न श्रूयते ? शीघ्रं तस्मान्कुरुषवात्तांश्रयणे अस्माकं ताप-
 शान्तिः स्थादिति भावः ॥ ५६ ॥

श्याममिति । हाहा इति खेदसूचकमव्ययम् । जन्मावधि
 यावज्जीवनमित्यर्थः आन्ध्यम् अन्धत्वं जनयता तेन अक्रूरेण श्यामं
 श्यामवर्णं तेजसः प्रकृतेः स्वभावस्य विमलत्वेन नैर्मल्येन संक्रान्तसर्वं
 सर्वसञ्चारीत्यर्थः प्रत्यक्षम् अणिगोचरं व्यवधिबहुलं बहुव्यवधाने

सूक्ष्मं सूक्ष्मादपि च कलयन्मन्ववेष्टते यो
 नान्धं तस्मात्तिरयति रसैरखिनीबन्दनोऽपि ।
 विज्ञातः स त्वमपि रचयन्नेवमङ्ग ! व्यवस्थां
 अङ्गीकार्यः कथमिव वृथा किं परं दूषयामि ॥ ५८ ॥
 तत्ते चिन्तं शरणमपि नः सर्वतो भद्ररूपं
 व्याहृत्यास्मान् वसति बलवन्नागरीवृन्दमध्ये ।
 वैदग्ध्यं ते किमिदमधुना तद्वहिर्वीथिकान्ते
 वासी रासील्लवनट विभो ! दुर्लभो यस्ममापि ॥ ५९ ॥

स्थितमित्यर्थः विश्वस्य जनतः रूपं प्रकाशयतीति तथोक्तं विश्वरूपं
 जगन्मयं प्रकाशि प्रकाशमानञ्चेति वाच्यं अशेषलोकानां सङ्गतासु
 एकम् अद्वितीयं रत्नं भणिसरूपं नः अस्माकं चक्षुषोः तारकं तारा-
 भूतं त्वमपि सृषितम् अपहृतम् । मङ्गानपकारः हतलोनेति भावः
 ॥ ५७ ॥

सूक्ष्ममिति । यः सूक्ष्मात् अपि सूक्ष्मम् अतिसूक्ष्ममित्यर्थः
 कलयन् पुनःपुनरवबोधयन् अन्ववत् अन्व एव चेष्टते व्यवहरति, अखि-
 नीबन्दनोऽपि अर्गवैद्योऽपि रसैः औषधपिपेयैः तस्मात् आन्यसु
 अन्वत्वदोषं न तिरयति न अपनयति । अङ्ग भोः ! एवं व्यवस्थाम्
 अस्मासु व्यवहारमिति भावः रचयन् कुर्यन् त्वमपि सः अन्वः विज्ञातः
 विदितः त्वमन्वोऽसीति भावः । अङ्गीकार्यः कवङ्गीकार्यः तदात्मत्व-
 दोषादस्मासु दृष्टिर्नास्तीति स तव एव कलङ्क इति भावः । कथमिव
 केन प्रकारेण किं वृथा निरर्थकं परम् अन्यम् अङ्गूरादिकं दूषयामि ?
 नात्मापरस्य दोष इति भावः ॥ ५८ ॥

तदिति । तत् ते तव भद्ररूपं साधुरूपं चिन्तं सर्वतः सर्वैः
 प्रकारैः नः अस्माकं शरणमपि आश्रयमपि अस्मान् व्याहृत्य विज्ञात
 अस्मि मधुराद्यां बलवत् प्रबलम् अस्मभ्य इति भावः तद् नागरीवृन्दं

किं नो दृष्ट्या न किमग्निभिर्भूयता वा हताः स

किं न भ्रुष्टा द्रव्यतवहैर्दंशिताः किं न सर्पैः ।

प्रम प्रौढं किमपि जनयन् न व्यलीकांश्च मुञ्चन्

अश्वत्थे कथमपयशो घोरमङ्गीकरोषि ॥ ६० ॥

अस्मत्प्राणास्तव पदनखच्छायनीराजनाय

त्वं यातोऽभूः सपदि यदि ते यान्ति को वा विषादः ।

एकं किन्तु व्यथयति मनश्छद्मना किङ्करीणां

प्राणान्निव्ये यदुपतिरिति त्वद्गता किंवदन्ती ॥ ६१ ॥

वसरवासिनीसङ्घः तेषां मध्ये वसति, इदानीं तव चित्तं
नारायणाद्यु संलग्नम् इति भावः । हे रासोत्सववन्द्य विभो !
ते तव अश्वना किमिदं वैदग्ध्यं चातुर्यम् ? यत् तस्य मनसः वञ्च-
वीथिकाले वाहकजाले समापि राधाया अपि वासः दुर्बलः ?
का कथाम्बासां गोपीनामित्यप्यर्थः ॥ ५९ ॥

किमिति । दृष्ट्या सप्ताहं वर्षेण किं नो, अग्निभिः वज्र-
पातैः किं न, भूयता पर्वतेन वा किं न हताः स नाशिताः
भयात् । द्रव्यतवहैः दावाग्निभिः किं कथं न भ्रुष्टाः न दग्धाः,
सर्पैः काशियाद्यैः किं न दंशिताः वयमिति शेषः, दृष्ट्यादिभूत्पातेषु
कथं वयं रक्षिता भवतेति भावः । किमपि अनिर्यचनीयं प्रौढं
निश्चिन्तयं गार्हमिति यावत् प्रेम जनयन् व्यलीकांश्च दुराचारांश्च
न मुञ्चन् अत्यजन् कुर्वन्निति यावत् एवम् अश्वन् व्यवहरन् कथं
घोरम् उत्कटम् अयशः अकीर्त्तिम् अङ्गीकरोषि गृह्णासि ? ॥ ६० ॥

अस्मादिति । अस्माकं प्राणाः तव पदयोः ये नखाः तेषां आया
तत् तस्य नीराजनाय सेवनाय सन्तीति तव पादच्छायां संश्लेष्य
तिष्ठन्तीति भावः । त्वं सपदि सङ्घसा यदि यातः सभूः, तदा ते
प्राणा यान्ति गच्छन्ति, अत्र को वा विषादः दुःखम् ? नैवास्माकं

सङ्गीची यस्तव गुरुजने यस्य पौराङ्गनासु
 व्यक्तीभूतं तदुभयमभूत् कुञ्जिकोपग्रहेषु ।
 अस्मानेव क्षिपसि सहसा देव ! दूराद्दृश्यः
 कर्तुं यः पारयति स कृती किं करोत्येवमेव ॥ ६२ ॥
 एतस्मादप्यधिकमधिकं यत्तदस्मासु कुर्या
 न स्वप्नेऽपि त्वयि विसदृशं चिन्तयत्येतदन्तः ।
 दन्ते कृत्वा तृणमिति महासभ्यमभ्यर्थयामि
 स्वामिन्नेवं न हि मधुपुरीचीयमध्यां विदध्याः ॥ ६३ ॥

विषाट इत्यर्थः । किन्तु यदुपतिः उद्गना उद्येन किङ्करीणां दासीनां
 प्राणान् गिन्ये अहार इति त्वद्गता त्वामारुढा किंवदन्ती बोका-
 पवादः, किंवदन्ती जनश्रुतिरित्यमरः । एकं केवलं मनः अस्माक-
 मिति शेषः व्यथयति क्षेपयति ॥ ६१ ॥

ननु गुरुणां पौराङ्गानां परतन्त्रोऽहं कथं युञ्जान् प्रति प्रेम
 आविष्करोमीत्यत्राह, सङ्कोच इति । तव गुरुजने पित्रादौ यः
 पौराङ्गनासु स्वयोग्यास्त्रिति भावः यस्य सङ्कोचः कुण्ठितता, तदुभयं
 कुञ्जिकायाः उपग्रहेषु ग्रहणेन व्यक्तीभूतं प्रकाशितम् अभूत् । हे
 देव ! अस्मानेव सहसा दूरात् दृश्यः सुदूरे देशे इति यावत् क्षिपसि
 त्वजसि । ननु सर्वतोमुखो प्रभुता मनः, तत् यदहमिच्छामि तत्
 करोमीत्यत्राह, कर्तुमिति । यः कर्तुं पारयति शक्नोति, स कृती
 यस्मान् जनः किम् एवमेव करोति ? नैव करोमीत्यर्थः, शक्नोतीति
 सत्त्वा नैव परद्रोहः कर्त्तव्य इति भावः ॥ ६२ ॥

एतस्मादिति । एतस्मादपि द्रोहादिति भावः अधिकम् अधिकं
 यत् अस्तीति शेषः, तत् अस्मासु कुर्याः विदध्याः । एतत् अन्तः
 अन्तःकरणं स्वप्नेऽपि विसदृशम् अकुशलमिति यावत् न चिन्तयति ।
 दन्ते तृणं कृत्वा महासभ्यं भवन्मिति शेषः इति अभ्यर्थयामि वाचे,

द्रोणीरादौ मलयजयुताः मोचिताः सञ्चिनुध्वं
 वापीर्निघ्नीकुरुत शतशो नालशैवालपूर्णाः ।
 सख्यं सख्यो मधुपुरपती याति तोये तदाह
 प्रेथो वश्यो मिस्रति यदि तन्माथुरीर्वन्दयिष्ये ॥ ६४ ॥
 सौभाग्येन व्रजकुलवधूसार्थसौमन्तरत्नं
 या कंसारैरतिगुणवती स्तन्वमप्यारोह ।
 सेयं राधा किमिदमिति मामुद्दिश्यन्तोऽङ्गुलीभिः
 लोकानत्र स्तपितनयनान् शाखिनो रोदयन्ति ॥ ६५ ॥

हे स्तपितान् ! मधुपुरीक्षीयसख्यां मथुरावासिनीं कणोदरीं कुजा-
 मिति भावः एवं सद्विधां नैव विदध्याः कुर्याः, तां प्रति केवं व्यव-
 हरेति भावः ॥ ६३ ॥

द्रोणीरिति । हे सख्यः ! आदौ मलयजयुताः चन्दनपूर्णाः
 अधुना मोचिताः अस्त्राकं व्यवहाराभावादिति भावः द्रोणीः काष्ठान्बु-
 वाङ्गोः मथुरावासिनीकुञ्जिकादल्येति भावः सञ्चिनुध्वं संगृह्णीत,
 शतशः वङ्गीरित्यर्थः नालशैवालपूर्णाः वापीः सरांसि निघ्नीकुरुत
 व्याघ्रसीकुरुत, मधुपुरपती सख्यं सादृश्यं याति गच्छति कण्ठादल्य-
 श्यासवर्षे तोये जले वस्यः वश्यंवदः प्रेथः दासः श्लोकणः यदि मिस्रति
 तदा तन्माथुरी तस्य कण्ठस्य मथुरावासिनीः नारीरिति शेषः चन्द-
 यिष्ये प्रशंसामि ॥ ६४ ॥

सौभाग्येनेति । व्रजकुलवधूनां सार्थस्य समूहस्य सौमन्तरत्नं
 प्रियोरत्नभूता अतिगुणवती या राधा कंसारेः कण्ठास्य स्तन्वमपि
 आरोह, सेयं राधा किमिदं कथमेवन्द्येति भावः, इति अङ्गुलीभिः
 यक्ष्णरूपामिरिति भावः माम् उद्दिश्यन्तः प्रदर्शयन्तः शाखिनोऽपि
 इत्या अपि अत्र इन्दावने लोकान् स्तपितनयनान् अशुक्लितनयनान्
 कल्पेति शेषः रोदयन्ति ॥ ६५ ॥

थी विद्यायां तपसि भवतो ज्येष्ठ एवादिदेवो
 माद्यन्मायाविभव ! भवता वञ्चितः सोऽपि दृष्टः ।
 या त्वामम्बा शरणमविशद् वञ्चकश्चापि तस्या-
 स्वामुद्दामा कथय न कथं लोकलज्जा रूपद्वि ॥ ६६ ॥
 आदावेव क्षणसुखकरं कृष्ण ! कल्पान्तभोग्य-
 क्लेशारम्भि त्वयि मम महत् पातकं प्रेम मन्ये ।
 प्रायश्चित्तं भवति न च मे दुर्गताया विधेयं
 तेनैव त्वामहमविरतं सानुतापा स्मरामि ॥ ६७ ॥

य इति । हे माद्यन् मायाविभवो यस्य तथोक्तः तत्सम्बुद्धौ,
 महाभायाशालिन्नित्यर्थः, यः आदिदेवः सहादेवः विद्यायां तपसि च
 भवतः ज्येष्ठ एव, भवता सोऽपि वञ्चितः प्रतारितः दृष्टः लोकै-
 रिति शेषः । या अम्बा माता त्वां शरणम् आश्रयम् अविशत् प्राप,
 त्वं तस्याः यशोदाया अपि वञ्चकः प्रतारकः, अतः उद्दामा उत्कटा
 लोकलज्जा त्वां कथं न रूपद्वि न निवर्त्तयति ईदृगाचारादिति
 भावः, कथय ॥ ६६ ॥

आदाविति । हे कृष्ण ! त्वयि मम प्रेम आदावेव प्रथममेव
 क्षणसुखकरं क्षणिकसुखदं, किन्तु कल्पान्तभोग्यम् आपलयभोग्यं
 क्लेशम् आरभते उत्पादयतीति तादृशम् अतएव महत् पातकं
 पापं मन्ये । दुर्गतायाः दुरवस्थायाः मे मम प्रायश्चित्तं पापशुद्धि-
 जनकं कर्म चान्द्रायणादिकं विधेयं कर्त्तव्यं कर्त्तुं शक्यमित्यर्थः न च
 भवति, तेनैव हेतुना सानुतापा अनुतापिनी सती अविरतं सततं
 त्वां स्मरामि । स्व्यापानानुतापेन शुद्धिर्भवति पापिनामिति शास्त्रात्
 अनुतापरूपं नाम्नो हि यादृशी शक्तिः पापनिर्हरणे हरेः । तावत्
 कर्त्तुं न शक्नोति पातकं पातकी नर इति वचनात् त्वन्नामस्मरणरू-
 पञ्च प्रायश्चित्तं करोमीति भावः ॥ ६७ ॥

मातुर्नापि अरुणमियता खचितं लौकिकं ते
 धर्माधीनो यदसि तदपि व्यक्तमेतावतैव ।
 किञ्च ब्रूते तव रसिकतां निग्रहः कामिनीनां
 को जानीते कितव ! भवतः कुत्र तात्पर्यमस्ति ॥६८
 तत्त्वज्ञानं कथय शतधा प्रेषय प्रेष्यलक्षं
 चिन्तारत्नं वितर कुर्व वा सानुतापप्रसङ्गान् ।
 यावद्दोर्भ्यां तव नवघनश्यामलं धाम गाढं
 नास्मिष्यामि त्रुटति न हि मे तावदेवैष तापः ॥६९॥

मातुरिति । मातुः यशोदाया अपि न अरुणं मातापि न
 अर्थं ते त्वयेति भावः, इयता एतेन ते तव लौकिकं लोकाचारः
 शिष्टव्यवहार इति यावत् खचितं अतुमितम् । अथ धर्माधीनः
 धर्मपरतन्त्रः असि, तदपि धर्माधीनत्वमपि एतावतैव मातुररुणयो-
 नैवेत्यर्थः व्यक्तं प्रकाशितम् । किञ्च हे कितव ! भूते ! कामिनीनां
 निग्रहः पीडनं तव रसिकतां ब्रूते प्रकटयति, अतः भवतः कुत्र
 अस्मिन् विषये तात्पर्यं आशयः अस्ति, तत् कः जानीते ? न
 कोऽपीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

तत्त्वज्ञानमिति । त्वं तत्त्वज्ञानं शतधा बहुधेत्यर्थः कथय उप-
 दिश्य, प्रेष्यलक्षं लक्षसंख्यान् प्रेष्यान् प्रेषय, चिन्तारत्नं चिन्तानामिषु
 अभिमतारत्नमित्यर्थः वितर देहि, सानुतापप्रसङ्गान् न भवेदं भद्रं त्वं,
 अथध्वं युवमित्येवंरूपानिति भावः कुर्व वा, यावत् दोर्भ्यां भुजाभ्यां नव
 नवघनश्यामलं धाम शरीरं गाढं न नास्मिष्यामि नास्मिष्यामि, तावत्
 एष मे मम तापः न हि त्रुटति नैव शास्वतीत्यर्थः ॥ ६९ ॥

लक्ष्मीकान्तं कतिचन चिदानन्दमन्त्रे विदुषां
 मायाकारं कतिचिदपरे साधकाः सिद्धिमाहुः ।
 यो वाऽन्यो वा भव नवघनश्चाम ! तस्यैव धाम्नो
 दासीभूता वयमिति परे बन्धकत्वा विकल्पाः ॥ ७० ॥
 नायासि त्वं न च नयसि मामात्मनः पादमूलं
 नो वा दूतं विस्तजसि न वा लेखलेषं ददासि ।
 निःश्वासान्निर्निपतति न ते काचिदाश्वासवार्त्ता
 कस्मिन्नास्यामुपहितवती जीवितं धारयामि ॥ ७१ ॥
 यत् पूर्वद्युर्गमनदिवसान्मानभङ्गाभिलाषी
 लक्ष्मीकान्त ! त्वमपि पतितः पादमूले ममासीः ।

लक्ष्मीकान्तमिति । कतिचन जनाः त्वां लक्ष्मीकान्तम्, अन्ये
 चिदानन्दं ज्ञानानन्दं विदुः जानन्ति, कतिचिदपरे साधकाः माया-
 कारं त्वां निहितम् व्याहुः । हे नवघनश्चाम ! त्वं यो वा अन्यो वा
 भव, तस्यैव सुरबोधरश्म्यामस्यैवेत्यर्थः धाम्नः कसेवरस्य वयं
 दासीभूता इति परे अन्ये विकल्पाः विभिन्नकल्पाः कल्पितानि विवि-
 धानि रूपाणीति भावः बन्धकत्वाः प्रायेण विफला इत्यर्थः ॥ ७० ॥

नेति । त्वं न आयासि नागच्छसि, न च माम् आत्मनः पाद-
 मूलं नयसि, दूतं वात्सावहं वा नो विस्तजसि न प्रेषयसि लेखलेषम्
 अल्पमपि लेखं न वा ददासि, ते तव निःश्वासान्निः उष्णनिःश्वास
 इत्यर्थः मादृशां दुःखात्तुच्छरण्यादिति भावः न निपतति, ते तव
 काचित् कापि आश्वासवार्त्ता न अस्तीति शेषः, अतः अस्मिन् विषये
 आस्याम् आशान्तिव्यर्थः उपहितवती प्राप्नोति सती जीवितं धार-
 यामि ? ॥ ७१ ॥

वदिति । हे लक्ष्मीकान्त ! मननदिवसात् पूर्वद्युः पूर्वस्मिन्

सृष्टोऽङ्गुल्या तदपि न मया नापि नीत्वात्पीतः
 चित्ते शब्दं सविषमिव तन्नामके सम्भवसिद्धि ॥ ७२ ॥
 को जानाति त्वदपहरणक्रूरमक्रूरमाप्तं
 कः प्रत्येति त्वमपि सहसा गोकुलं त्वच्छसीति ।
 त्वक्ता नायास्यसि पुनरिदं नाथ ! केनाशु मेघं
 मददुर्दैवान्बहह सुमहादुर्घटं साधयन्ति ॥ ७३ ॥
 भूयस्वश्चेन्निलसि महिलासम्प्रदायं विहाय
 द्वाभ्यां दृग्भ्यां युगपदपि तद्रूपमादौ ग्रहोष्ये ।
 आश्लिष्य त्वामहह तदनु स्पन्दसम्बन्धहीना
 कल्पक्रूरामपि निमिषतां यामिनीं यापयिष्ये ॥ ७३ ॥

दिने मानभङ्गाभिजापो मम मानापनयनार्थी सन् त्वमपि मम पाद-
 मूले पतितः आसीः, तदपि पादपतनेऽपि मया अङ्गुल्या पादस्येति
 शेषः न सृष्टः, नापि नेत्वान्तेन अपाङ्गेन पीतः दृष्टः । नामके
 चित्ते शब्दं सविषं शल्यमिव अस्ति ॥ ७२ ॥

क इति । तव अपहरणेन क्रूरं निष्ठुरम् अक्रूरम् आप्तम्
 आगतं कः जानाति ? न कोऽपीत्यर्थः । त्वमपि सहसा हठात्
 गोकुलं त्वच्छसीति कः प्रत्येति विश्वसिति ? न कोऽपीत्यर्थः । हे
 नाथ ! इदं गोकुलं त्वक्ता पुनः न आयास्यसि नागमिष्यसि, एतत्
 केन मेवम् अहमेवम् ? न केनापीत्यर्थः । अहह खेदे मम दुर्दैवानि
 दुर्भाग्यानि सुमहादुर्घटं सुमहत् व्यसनं घटयन्ति जनयन्ति । अत्र
 अतर्षवान्कषेतकं काव्यलिङ्गमवहारः । तदुक्तं दर्पणे । हेतोर्वाङ्म-
 यदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते इति ॥ ७३ ॥

भूय इति । चेत् यदि महिलासम्प्रदायं माधुरीदृष्टमिति भावः
 विहाय परित्यज्य त्वं भूयः पुनः मिषसि सङ्गच्छसे, तदा द्वाभ्यां

यात्राकाले कथमपि चक्षुःशून्यपत्नीकराज-
व्यस्तन्यस्तेन च सुदक्षिणं रोचनाचिह्नकेण ।
आशीर्दृर्वाचतचितमनुत्तर्यमाणं सुखं ते
सर्वक्लेशपहमपि जगन्नाथ ! मर्मं छिनत्ति ॥ ७५ ॥
न स्मर्तव्यस्तदयमदयः कर्हिचिद्वर्हचूडो
निश्चित्येति स्पृहयति मनो यावदर्थान्तराय ।
किं ते वैरं बिहितमव रे कृष्ण ! कथन्निवृत्त-
धरिवाहिस्ररणपदवीं गाहसे तावदेव ॥ ७६ ॥

हृग्भ्यां नेत्राभ्याम् आदौ तत् रूपं सुरलोधरश्याममिति यावत् युग-
पदपि समकालमेव पश्येत् पविष्यामि, यथा न पुनर्विच्छेदः
स्यादिति भावः । अहह खेदे, त्वाम् आश्लिष्य आलिङ्ग्य तदनु आश्ले-
षानन्तरं स्पन्दसम्बन्धहीना व्यसन्देति यावत् सती कल्पकूरामपि
अतिदोषांमपीति भावः यामिनीं रजनीं निमिषताम् अत्यन्तानुत्प-
त्यम् यापबिष्ये प्रापबिष्ये नेष्यामीत्यर्थः ॥ ७७ ॥

यात्रेति । हे जगन्नाथ ! यात्राकाले मधुरानमनसमये कथ-
मपि भाविषुत्वदिरङ्गादिति भावः चक्षुःशून्येण नन्दपत्न्याः
अयोदायाः कराज्जेन करकमलेन व्यस्तं विपरीतं यथा तथा व्यस्तं
निश्चितं तेन रोचनाचिह्नकेण गोरोचनया चिह्नीकरणेन सुदक्षिणं
सुखनोहरम् आशिषि आशीर्वादे प्रबुध्यमानं यत् दूर्वाचतं तेन चितं
सुखं ते तव सुखम् अनुत्तर्यमाणं सत् सर्वक्लेशपहमपि सर्वसन्नाप-
हरमपि मर्मं छिनत्ति व्यथयति अस्माकमिति शेषः ॥ ७५ ॥

नेति । तत् तस्मात् तव स्मरणस्य सन्नापहेतुकत्वादिति यावत्
अज्ञम् अदयः निहुरः वर्हचूडः मयूरपिच्छधरः न स्मर्तव्यः न
स्मरन्निवृत्तव्य इति निश्चित्य मनः चित्तं यावत् अज्ञान्तराय
अन्वक्तुं कात्यायं स्पृहयति, रे कृष्ण ! ते वत् किं वैरं चालयन्

गुञ्जाहारं कतिबन तदा पत्रशृङ्गणि केचित्
 केचिद् वर्हस्तावकमपरे वेदमग्न्ये प्रतोदम् ।
 धर्मो काचित् त्वद्धरसुधासारसौरभ्यरम्यां
 निन्दुर्धन्या निजमविदुषी दीर्घमायुर्मृतासि ॥ ७७ ॥
 आयास्यामि स्वयमिति पुरः प्रस्थितौ यत् त्वयोक्तं
 मय्येवानुभूतमिव तदा नाथ ! निचिप्रमच्चि ।
 आस्यामत्र प्रणिहितवती प्राणिमि प्राणबन्धो !
 चिन्ताबन्धोऽभवदथ भवेः सत्यसन्धो न वेति ॥ ७८ ॥

अथराध इति भावः कतम्, अथ रज आस्मानिति शेषः तावदेव अन्तः
 अन्तःकरणं कर्णाक्षय कार्यान्नरात् आकर्षाक्षय धारावाङ्मनी वा
 अरण्यपदवी तं गाहसे पुनःपुनः अरण्यपदवीमारोहसोत्सर्गः ॥ ७६ ॥

गुञ्जाहारमिति । तदा तस्मिन् काले तत्र वात्माकाले दृश्यः
 कतिबन गोपा इति शेषः गुञ्जाहारं, केचित् गोपाः पत्रशृङ्गाणि
 पत्रनिर्गितानि शृङ्गाणि, केचित् वर्हस्तावकं शिथिलिच्छनिचवम्,
 अपरे वेदम्, अन्ये प्रतोदं गोपसुसशासनदण्डमित्यर्थः तथा काचित्
 धन्या नारी तत्र अधरसुधासारस सौरभ्येण सौगन्धेन रम्यां धर्मो
 निन्दुः सन्दुः । अहन्तु निजं दीर्घम् आयुः अविदुषी अजानती
 मृता अस्मि नृत्पुकावोऽयं जनेति जन्म विदुषा अविठमिति
 भावः ॥ ७७ ॥

आयास्यामीति । हे नान ! प्रस्थितौ प्रत्यागमन्ये आया-
 स्यामि आगमिष्यामि स्वयमिति पुरः अपतः यत् तदा त्वया उक्तं
 तदा मय्येव अनुभूतमिव वाप्याष्टमिव अस्मि नयनं तन्निष्ठम् अप्रितं
 त्वयेति शेषः हे प्राणबन्धो ! अत्र अस्मि आस्याम आयां प्रणि-
 हितवती अप्रितवती अहं प्राणिसि ज्ञीवामि । अस्मि तस्मिन्प्रति-
 निक्षेपेण मां प्रति प्रेमातिरेकप्रदर्शनात् कदापि अ न त्वप्यतीति

सेयं सिन्धुर्विकचकमला काननं पुष्पमितम्-
नीपसायं कुसुमनमितः श्रूयते शृङ्गमीतम् ।
स त्वं साहं स च रतिपतिः किं वदामः परन्ते
भावो भिन्नः सपदि विदधे सर्वमन्याद्दृगेव ॥ ७९ ॥
योषिञ्जलं रमय दमय द्वेषिणी दुर्विनीतान्
सम्प्राङ्घ्रि प्रणय सुमुखी बभ्रुवृन्दं पुराणम् ।
क्लेशानेषा वञ्चतु बहुशः कान्त ! किं तेन वार्त्तां
कल्याणीं ते भवतु मम तु श्रोतुमेवेदमायुः ॥ ८० ॥

आशया प्राचधारणं करोमीति तात्पर्यम् । अथ अनन्तरं सत्य-
सन्धः सत्यप्रतिष्ठाः भवेः न वा इति चिन्तासन्धः चिन्ताप्रसरः आन-
वत् ॥ ७८ ॥

सेयमिति । सा इयं विकचकमला प्रस्फुटितपद्मा सिन्धुर्नदी
यसुनेत्वर्थः, एतत् फुल्लं विकसितं काननम्, अथ च कुसुमनमितः पुष्प-
भारावनत इत्यर्थः नीपः कटम्बः, शृङ्गाणां गीतं श्रूयते । स त्वं,
सा साहं, स च रतिपतिः कामः, परम् अन्यत् ते त्वभ्यं किं वदामः,
भिन्नः भावः आशयः सपदि सहसा सर्वम् अन्याद्दृगेव अन्यविधमेव
विदधे कृतवान् ॥ ७९ ॥

योषिञ्जलमिति । हे कान्त ! योषितां नारीणां लज्जं रमय
रक्षा आनन्दय, दुर्विनीतान् दुष्टान् द्वेषिणः शत्रून् दमय शाधि,
सम्प्राट् राजाधिराजः एषि भव शक्ति यज्ञाश्रया राज्ञः स सम्प्राङ्घ्रि
कथ्यते इति कोपः । सुमुखः अतुक्लृबः संन् पुराणं बभ्रुवृन्दं प्रावि-
शङ्कं प्रणय संवर्द्धय । एषा अङ्घ्रिमिति भावः बहुशः बभ्रुवृन्दः
क्लेशान् वञ्चत, तेन एतस्याः क्लेशेन किम् ? न कापि क्षतिरिति
भावः । त्वं किन्तु मम इदम् आयुः जीवनकालः ते मम कल्याणीं

यत्तमेऽस्तु त्वयि तु चरितं युक्तिवर्त्मव्यतीतं
 सम्पश्यन्ती किमपि किमपि प्राणवन्धो ! विभेमि ।
 दीना याचे विधिमहमतस्वत्कृते मन्त्रयन्ते
 यद् गर्गाद्याः किमपि निपुणे तद्वचः सत्यमस्तु ॥ ८१ ॥
 आगः कस्मिन्नहनि न कृतं तिष्ठतापि त्वयेह
 प्रस्थानेन प्रकटितमधो वीर ! वैरं वरीयः ।
 रुचत्वं नो न जयितुमियानेव यत्नस्तवाभुद्
 एतच्चेतस्त्वयि तु न गुणादन्यदङ्गीकरोति ॥ ८२ ॥

नाङ्गुली वाक्तां ओतमेव भवतु, तव सङ्कलयार्त्तांश्रवणेनेवाहं तद्ग
 भविष्यामीति भावः ॥ ८० ॥

यदिति । यत् तत् किं मम अस्तु भवतु हे प्राणवन्धो ! त्वयि
 तु युक्तिवर्त्मव्यतीतम् उपपत्तिरहितं किमपि किमपि अनिवचनीय-
 मित्यर्थः अलौकिकमिति यावत् चरितं सम्पश्यन्ती सती विभेमि
 त्वां मष्कामि । अतोऽहं दीना कातरा सती तव कृते निमित्तं
 विधिं विधातारं याचे प्रार्थये, निपुणे सुचतुरे त्वयि गर्गाद्या
 मुनयः इत् वचः, जमतां भारापनयनार्थमेवः कृष्णः अवतीर्णः सङ्कत्
 कार्यं करिष्यतीत्यादिरूपं मन्त्रयन्ते संबपन्ति, तत् सत्यम् अस्तु
 भवतु ॥ ८१ ॥

आग रति । त्वया इह तिष्ठतापि कस्मिन् अहनि दिवसे
 आगः अपराधः न कृतं, नित्यमेव त्वया अस्माकं व्यथीकं कृतमित्यर्थः ।
 हे वीर ! अथो इदानीं प्रस्थानेन वरीयः श्रेष्ठं वैरं प्रकटितं प्रका-
 शितम् । तव रुचत्वं निष्ठुरत्वं जयितं निवारयितुं नः अस्माकम्
 इयान् यत्नः नाभूदेव, त्वयि एतत् चेतः अन्नःकरणं गुणात् अन्यत्
 दोषमित्यर्थः न अङ्गीकरोति न गृह्णाति ॥ ८२ ॥

तुभ्यं दातुं विषसूपनता पूतनाघानि युक्तं
 विश्वोन्माधिष्वपि समुचितो निग्रहः पूरुषेषु ।
 अन्ना योषित् प्रकृतिकृपणानन्यवृत्तिश्च या ते
 तत्रोन्माथे किमपयशसः पातकादान्यदस्ति ॥ ८३ ॥
 सम्भोग्योऽभूर्दिनकतिपयं मादृशीनामथ त्वं
 माथुर्यश्चै दिनकतिपयं भुञ्जते सद्यमेतत् ।
 अस्माभिर्यो भवदनुभवः सोऽपि सर्वात्मना यन्-
 निःसंस्कारः समजनि मनो दग्धमेतावतैव ॥ ८४ ॥
 तुल्याकारं समनुभवतोरत्र दुःखं सुखञ्च

तुभ्यमिति । तुभ्यं विषं दातुम् उपनता उपस्थिता पूतना
 अघानि जता युक्तमेतदिति शेषः, विश्वोन्माधिषु जगदुपद्रवकारिषु
 पूरुषेषु कृपादिष्विति भावः निग्रहः समुचितः सम्यक् युक्तः । अन्ना
 सुग्धा प्रकृतिकृपणा स्वभावदीना अनन्यवृत्तिः अनन्यपरायणा त्वदेक-
 गरथेति भावः या ते तव योषित् नारी, तव तस्याम् उन्माथे
 पीडने अपयशसः अकीर्त्तः पातकादा अन्यत् किम् अस्ति ? नैवा-
 स्तीत्यर्थः ॥ ८३ ॥

सम्भोग्य इति । त्वं दिनकतिपयं मादृशीनां गोपाङ्गनानामिति
 भावः सम्भोग्यः अभूः आनीः, अथ इदानीं माथुर्यः नयूरायामिन्यः
 दिनकतिपयं चेत् यदि त्वं भुञ्जते, तदेतत् सद्यम् । किन्तु यः
 अस्माभिः सद्य भवतः अनुभवः प्रणय इति वावत् सोऽपि सर्वात्मना
 सर्वथा यत् निःसंस्कारः संस्कारः बोधः तद्दृष्टितः अभूतपूर्वं इवेति
 भावः यद्वा भवता अनु सद्य भयः जन्म यस्य तथोक्तः बलदेव इत्यर्थः
 सोऽपि सर्वात्मना निःसंस्कारः निःसंख्यः समजनि जातः, एतावतैव
 मनः दग्धम् ॥ ८४ ॥

क्रीडाकारी त्वमहमिति त्री शब्दभेदीऽपि जातः ।
 स त्वं योषित्कुञ्जरतिगुरुः साहमेवं वराकी
 सा किं नाहं त्वमसि न स किं नाथ ! किं जातमेतत् ८५
 धैर्यात् काचित् कतिचन सखीशिक्षया लज्जयान्था
 भीत्या काचित् कतिचन रुषा काचिदालस्यतोऽपि ।
 स्वाधीनेऽपि त्वयि रतिगुरौ केलिकुञ्जावलम्बि-
 न्यस्वाध्यायाः कति कति निशा माह्वयामत्र नासन् ॥ ८६

तल्लयाकारमिति । अत्र इन्द्रावने तल्लयाकारं तल्लयरूपं दुःखं
 सुखञ्च समनुभवतोः आवयोः मध्ये त्वं क्रीडाकारी सुखविहारी, नो
 अहम् इति शब्दभेदः अपि जातः, स अक्षदभिज्ञ इति भावः त्वं
 योषितां कुञ्जरतिगुरुः सुरताचार्यः, सा त्वदभिज्ञा इति भावः
 अहम् एवं वराकी दुःखिणी, सा अहं किं न, स त्वञ्च अहं न, हे
 नाथ ! किं जातं घटितम् एतत् ॥ ८५ ॥

धैर्यादिति । अत्र स्वाधीने रतिगुरौ सुरताचार्ये त्वयि केलि-
 कुञ्जावलम्बिनि अपि माह्वयां गोपाङ्गनानां काचित् निषेति शेषः
 धैर्यात् सदनव्यथासहनशीलत्वादिति भावः, कतिचन निशा इति
 शेषः सखीनां शिक्षया, एवमेवं मानः कर्त्तव्य इत्युपदेशेनेति भावः
 अन्यथा निषेति शेषः लज्जयान्था एव परशुक्षेपेण सङ्ग रतिः कर्त्तव्येति
 त्वप्रया, काचित् निषेति शेषः भीत्या गुरुजनेभ्य इति भावः, कतिचन
 निशा इति शेषः रुषा कोपेन, काचित् निषेति शेषः आलस्यतः
 अपि, इत्यं कति जात निशाः स्वाध्यायाः स्वाध्यायो वेदाध्ययनं
 तद्रूढिताः भवत्सम्भोग एवात्र स्वाध्याय इति भावः न आसन् न
 अभवन् ? अधिका एव रज्ज्वः भवत्सम्भोगाभावात् विफला जाताः
 तद् भवन्तं विना अस्माकं न गतिरित्यपि न बोद्धव्यमिति भावः ।
 साभिमानोक्तिरियम् ॥ ८६ ॥

दूरं दूरादपि च विषमं कश्चिदेव प्रहारं
 कुर्वन्नेकं पशुमिव जनसाध ! किं नावधीर्नाम् ? ।
 वाटीसीमप्रसरणपटुं त्र्यमाशैरजस्रं
 किं दुःशीलप्रहरणयतैरङ्गमङ्गं लुनासि ॥ ८७ ॥
 सोढव्यं ते सकलमधुना सन्भृतब्रह्मचर्य्यो
 राजर्षित्वं कलयसि यदि स्वीयवंशानुरूपम् ।
 सख्यत्रोषिः पुरयुवतिषु त्र्यमाणा नवीनां
 किं कुर्याम स्पृशति हृदयं शासिता सर्वदैव ॥ ८८ ॥
 यान्ति प्राणा न हि वहिरमी नुद्यमानाश्च गाढं

दूरमिति । हे जनसाध ! दूरादपि च दूरात् अतिदूरादि-
 त्त्वर्थः एव आगत्य एकं केवलं विषमम् अतिदारुणं प्रहारं कुर्वन् पशु-
 मिव नृगमिव मां किं न आवधीः ? इतयानसि ? प्रहारोऽत्र वेष्पु-
 रवेच जनःशोभनमिति भावः । हे दुःशील ! वाटीसीमनि ऋह-
 परिहरे प्रहरणेन पटुं स्रष्टमित्यर्थः यथा तथा प्रहरणयतैः राजे
 राजे इति ध्वनदुभिः वेष्पुर्वैरिति भावः सख्यं त्र्यमाशैः पूर्व-
 संस्कारवशात् अधुनापि त्र्यमाशैरिवेति भावः किं कथम् अङ्गम्
 अङ्गम् प्रत्यङ्गं लुनासि लुनासि ? ॥ ८७ ॥

सोढव्यमिति । यदि त्वम् अधुना सन्भृतब्रह्मचर्य्यः सन्भृतं
 ऋहीतं ब्रह्मचर्य्यं टारत्वाग्रूपं व्रतमिति भावः येन तथामृतः सन्
 स्वीयवंशासुरूपं राजर्षित्वं राजसुनेराचरणमित्यर्थः कलयसि करोषि,
 तदा ते तव सकलम् अस्माकं प्रति व्यहोक्तमिति भावः सोढव्यम्
 अस्माभिरिति शेषः । किन्तु पुरयुवतिषु नगरकामिनोषु मध्ये सख्य-
 त्रोषिः सुखस्यचनितव्या त्र्यमाणा नवीना कापीति शेषः कुजेति
 भावः सर्वदैव शासिता मर्त्यैर्नापि हृदयं स्पृशति किं कुर्याम ॥ ८८ ॥

सत्यं गत्यन्तरमपि न मे किञ्चिदस्ति आसन्नाः ।
 मग्नं चेतः कुलिशकठिने त्वय्यसुखार्थमेतत् ।
 तेनैवाहं भवद्बुगतिं संश्रिता किं करोमि ॥ ८९ ॥
 किं नो दण्डप्रहररजनीपक्षिणीपक्षरीत्या
 स्फीतस्फीतां विरहविपदं साहय्यममहासीः ।
 दत्तो यस्यै न खलु निमिषो दृष्टिविघ्नोऽपि तस्यै
 दूरस्थित्यै वितरसि विभो ! यौगपद्याद् युगानि ॥ ९० ॥

यान्तीति । अमी प्राणाः गाढं लुट्यमानाश्च ताह्यमाना अपि
 नहि बहिः यान्ति नैव निर्गच्छन्ति, तत् स्वसत्या जीवन्त्या मे मम
 किञ्चिदपि गत्यन्तरं नास्ति सत्यं निश्चितम् । कुलिशकठिने वज्र-
 निहारे त्वयि मग्नम् एतत् चेतः मनः अनुहार्यम् उद्धर्तुमशक्यम् ।
 तेनैव हेतुना अहं भवतः अनुगतिम् अनुगमनं संश्रिता, त्वदर्थं प्रयते
 इति यावत् किं करोमि त्वद्बुगतिं विना नान्यत् किञ्चित् करणीय-
 नास्ति मे इति भावः ॥ ८९ ॥

किमिति ! हे विभो ! दण्डः पट्टपञ्चात्मकः समयः प्रहरः
 अहोरात्राष्टमो भागः रजनी रात्रिः पक्षिणी आगामियत्तमानाश्च-
 र्युक्ता निशा पक्षः पञ्चदशदिनात्मकः समयः तेषां रीत्या निवसेत्
 स्थित्येति यावत् स्फीतस्फीताम् अतिदोषां विरहविपदं साहय्यं
 वद्भयं त्वं किं मां नो अहासीः न त्यक्तवानसि ? अपि तु त्यक्तवान-
 ष्वेत्यर्थः यस्यै निमिषोऽपि दृष्टविघ्नः न दत्तः निमेषमात्रमपि यस्या
 दर्शनं न त्यक्तमिति भावः दूरे स्थितिर्यस्याः तथाभूतायै तस्यै मद्भा-
 विति शेषः यौगपद्यात् समकालत्वात् समकालत्वेनेति भावः युगानि
 वितरेति दृष्टानि, अधुना दण्डप्रहारादयो युगवत् प्रवीकन्ते इति
 भावः ॥ ९० ॥

स्वामिन्ने कं वचसि भवतः स्वान्तविश्रान्तमन्यत्
 कर्मस्यन्यन् वपुरिदमभिव्यक्तमन्वोऽपि वेद् ।
 भूयोभूयस्तदतिमुषिता नाम गृह्णामि किं ते
 तिष्ठत्यस्मिन् जगति यदि नो जीवनस्थानमन्यत् ॥६१॥
 त्वत्सेवासु स्वलनमभवन्मादृशः कस्य किं वा
 सेवाधर्मो गहन इति यन्नीतिनिष्ठाः पठन्ति ।
 तेन त्यागः किमयमुचितो वच्मि सङ्कोचहीना
 पान्यो यत्र त्वमसि रसिकैरीक्षितो नैष पत्याः ॥६२॥
 पाण्डुक्षामं वपुरिदममी कुन्तलाः क्लान्तभाराः

स्वामिन्निति । हे स्वामिन् ! भवतः वचसि वाक्ये एकस्मै,
 अन्यत् स्वान्ते मनसि विश्रान्तं, कर्मस्य अन्यत्, तत्र वचनं मानसं
 कार्यं च पृथक् पृथगिति भावः । अन्वोऽपि वपुरिदं त्वाम् अभि-
 व्यक्तं स्पष्टं क्वेदं जानाति । यदि अस्मिन् जगति नो अस्माकम्
 अन्यत् जीवनस्थानं तिष्ठति तत् तदा अतिमुषिता अतिविप्रलब्धापि
 किं कथं भूयोभूयः पुनः पुनः ते तत्र नाम गृह्णामि, गत्यन्तरसत्त्वे तत्र
 नाम न यद्दोतव्यमिति भावः ॥ ६१ ॥

त्वदिति । मादृशः सङ्कोचस्य कस्य जनस्येति शेषः तत्र सेवासु
 किं वा स्वलनं त्वत्तिः अभवत् ? न किमपि स्वलनमभवदित्यर्थः
 सेवाधर्मः सेवावृत्तिः परमगहनः परमदारुण इति नीतिनिष्ठा
 नीतिज्ञा यस् पठन्ति तत् सत्यमिति शेषः सेवाधर्मः परमगहनो
 योगिनामन्यगस्य इति षट्समसः साध्येन ज्ञेयम् । तेन स्वलनेन अर्थ-
 त्यागः किम् उचितः ? सङ्कोचहीना निःशङ्केति यावत् वच्मि
 त्रयोभि यत्र पथि त्वं पान्यः पथिकः असि, रसिकैः एष पत्याः न
 रक्षितः न इष्टः ॥ ६२ ॥

वासोऽप्येवंविधमिति भिदा भिक्षुकीभिः कुतो नः ।
 एषा क्रोशाः कति च मथुरा यामि चेदथ किं तन्-
 नेत्रद्वन्द्वं न भवति क्वति श्रीमुखालोकनाय ॥ ८३ ॥
 कुञ्जद्वाराद्वहिरपि यदि प्राणनाथ ! प्रयासि
 प्राणैः स्थयं क्षणमपि तदा नैव मे सत्यमेतत् ।
 भूयोभूयो विलुठितवती त्वामिति ध्वस्तलज्जा
 दूराद्दूरं कथमतिचिरादाननं दर्शयिष्ये ॥ ८४ ॥
 त्वञ्च दानीं नगरतरुणीसार्यसर्वस्वभूत-
 स्ता अप्येवं तव किमितरास्तुभ्यमद्य स्वदन्ते ।
 अतीत्सुक्यान्तदपि भवतः सम्मुखी वा यदि स्यां
 किं स्यादेतन्न खलु निपुणं भावयन्त्यप्यवैमि ॥ ८५ ॥

पाण्डुञ्जामिति । इदं वपुः शरीरं कथञ्च, अनी कुञ्जवाः क्रोशाः
 ज्ञानभाराः विषयस्तभारा इति यावत् वाषोऽपि यदनमपि एवं-
 विधं क्लिन्नमिति भावः इति अज्ञात् कारणात् नः अस्माकं भिक्षुभिः
 भिदा भेदः कुतः ? नैव भेदोऽस्तीति भावः । एषा मथुरा कति च
 क्रोशाः कति क्रोशान्ते इत्यर्थः ? चेत् यदि अद्य यामि नञ्जामि,
 तद् तदा नेत्रद्वन्द्वं नयनयुगलं श्रीमुखस्य आलोकनाय किं क्वति क्वतार्थं
 न भवति ? ॥ ८३ ॥

कुञ्जोति । हे प्राणनाथ ! कुञ्जद्वारात् वहिरपि यदि प्रयासि,
 तदा मे सम प्राणैः न स्थेयमेव, एतत् सत्यम् इति भूयोभूयः पुनः
 पुनः त्वां विलुठितवती अहम् इदानीं ध्वस्तलज्जा निर्बलज्जा यती
 कथम् अतिचिरात् दूरात् दूरम् अतिदूरमित्यर्थः स्थिरं त्वामिति
 शेषः आननं सुखं दर्शयिष्ये । एतादृशदोषकालेऽपि त्वद्विनाशं
 जीवामीति बल्लया कथं सुखं दर्शयिष्यामि इति भावः ॥ ८४ ॥

त्वमिति । इदानीं त्वं नगरतरुणीसार्याणां नागरिकदुर्वति-

न स्यादस्मा यद्दि मम तनोः प्रत्यभिज्ञेयता वा
 स्यादेवाय स्फुटमुभयथा मामकीनी विडम्बः ।
 आद्ये नो न स्पृशति भवतो दृष्टिरौदास्यमुद्राम्
 अन्यत्रापि प्रणयलघुतातादवस्थं व्यनक्ति ॥ ८६ ॥
 सास्त्रुस्थं ते भवति यद्दि मे तद्गृहे वा वहिर्वा
 सौजन्येन स्मरसि यद्दि तत् सा कथा दुर्लभैव ।
 पूर्वावस्थास्मरणलघिमा दुर्निवारः सभायां
 ह्युदान्ते चेषतुरतरुणीसार्धसौहार्दभङ्गः ॥ ८७ ॥

सङ्गानां सर्वस्वभूतः, ता नगरतरुण्यः अपि तव एवं सर्वस्वभूता इति
 भावः अतः अद्य इदानीम् इतराः प्वात्वाः तभ्यं किं स्यदन्ते रोचन्ते ?
 नैवेत्यर्थः । तदपि यदि वा आत्मात्सुक्यात् अत्युत्कृष्टावशात् भवतः
 यन्मुञ्जी यन्मुञ्जवर्तिनी स्त्र्यां भवेयम्, एतत् किं व्यात् निपुणं स्थिरं
 भाववन्ती चिन्तवन्ती अपि न खलु अवैमि नैवायधारयामि ॥ ८५ ॥

नेति । यदि वा अस्या मम तनोः शरीरस्य प्रत्यभिज्ञेयता
 विदित्वभिज्ञानं न स्यात् भवत इति शेषः अथ यदि स्यादेव प्रत्यभि-
 ज्ञेयतेति शेषः उभयथा स्फुटं स्पष्टं मामकीनः मदीयः विडम्बः
 अवसाननरूप इति भावः भवतीति शेषः । कथमित्याह आद्ये इति
 आद्ये अप्रत्यभिज्ञाने भवतः दृष्टिः औदास्यमुद्रां निःसस्यन्वरूपम् ।
 उद्भवमित्यर्थः नो स्पृशति इति न अपि तत् स्पृशत्येव । नैव मयि दृष्टिः
 पतिष्यतीति भावः । अन्यत्रापि अपरपक्षेऽपि प्रत्यभिज्ञानेऽपीति
 भावः प्रणयलघुतायाः तादवस्थं तद्गूपा अवस्था व्यनक्ति प्रकाशते
 ॥ ८६ ॥

सास्त्रुस्थिति । ते तव सास्त्रुस्थम् आत्तकृत्यं इति, तत् तदा
 गृहे वा वाह्यां सौजन्येन मे साभिप्रेत्यर्थः कर्मण्यपि । स्मरसि,
 यदि तत् सास्त्रुस्थिति भावः तदा सा कथा सत्स्मरणवार्त्तेति

दूरादेव क्षिततरसुधासिन्धुमासाधरोष्ठं
 मण्डोदञ्चत्पुलककमलाकारविस्फारदृष्टि ।
 एङ्गे हीति स्वयमवशतः प्रेयसः प्रार्थनं या
 लेभे तस्यामनतिशयनी माननैवापमृत्युः ॥ ६८ ॥
 रुद्धा लोकाः कटुकुवचसः स्वास्तये सर्व एव
 क्षीणासि त्वं कथमिति वह्निर्ग्राम्यवाची दहन्ति ।
 ग्रामस्यान्ते तपनतनयाकूलमुखानमूलं
 शून्यं लीलाशरणमपि ते कुत्र तन्निवृत्तौमि ॥ ६९ ॥

भावः दुर्कभैव । सभायां पूर्वावस्थायाः गोचरणादिरूपायाः अरण्येन
 लघिमा अगौरवमिति यावत् दुर्निवारः निवारयितुमशक्य इत्यर्थः ।
 शुङ्गान्ते अन्तःपुरे चेत् पूर्वावस्थाअरण्यलघिमा स्थादिति शेषः तदा
 चतुराणां तरुणीनां माथैः समूहैः यत् सौहार्दं तस्य भङ्गः अपगमः
 स्थादिति शेषः ॥ ६७ ॥

दूरादिति । दूरादेव क्षिततरम् अतिशयेन क्षितं मन्दहासः
 तदेव सुधा पीयूषं तथा सिन्धुमानम् अधरोष्ठं यस्मिन् तत् तथा
 मण्डोदयोः कपोलयोः उदञ्चन्ति उदङ्गच्छन्ति पुत्रकानि यत्र तच्च तथा
 कमलाकारः विस्फारः विकारो यस्यास्तादृशी दृष्टिर्यस्मिन् तच्च यथा
 तथा एङ्गि एङ्गि इति स्वयमवशतः स्वस्वामाधान्येनेति भावः स्थिर-
 ष्येति शेषः अपरतन्त्रस्येति भावः प्रेयसः प्रियतमस्य प्रार्थनं या लेभे
 प्राप तस्यां मयीति शेषः अनतिशयनी अतादृशीत्यर्थः मानना सत्कारः
 अपमृत्युरेव । पूर्वं नितरां कल्पानिता, तस्याः पूर्वकल्पाननविरहो-
 ऽनीवक्त्रेशय, तस्मात् स्वयं गमनलाघवे न कस्य रुचिरिति भावः
 ॥ ६८ ॥

रुद्धा इति । स्वास्तये स्वस्त्यै सर्व एव लोकाः मुद्गादय इति
 भावः रुद्धाः कर्कशाः कटूनि कुत्सितानि वर्णासि शेषां तथाभताः ।

वैमुख्यन्ते किमपि मदनो माद्यति क्रूरकर्मा
 नर्मालापेष्वपि कुवचनैर्बाधते बन्धुवर्गः ।
 चेतो नाथ ! त्वयि विनिहितं वाचमुल्लङ्घ्य यासां
 तासामुक्तिः स्मितकलुषिता कल्पते किं करोमि ॥ १०० ॥
 कुञ्जे कुञ्जे रतिरुपहिता धिक्कृतं धाम धीतं
 मग्नं वेणोर्वचसि विहितो बन्धुवाचां विसर्गः ।
 दृष्टः स्वामी कपिरिव कृतः प्राणसारोऽसि जारो
 हीनोपाया कथमहममूनय्य भूयो नियोष्ये ॥ १०१ ॥

बहिः स्नातयादन्यत्वेति भावः त्वं क्षीणसि कथम् इति पाम्याणां
 पामवाचिनां वाचः दृष्टन्ति ज्वालयन्ति । पामस्थान्ते उद्यानस्य
 मूलम् आदिस्थानं तपनतनयायाः बहुनायाः कूलं ते तव जीलाशरणं
 क्रीडाष्टकमपि शून्यं त्वदभावादिति भावः तत् तस्मात् कूलं निर्द-
 श्योमि निर्दृष्टिं लभे ? न कुत्रापि मम निर्दृष्टिरिति भावः ॥ ९९ ॥

वैमुख्यमिति । ते तव किमपि अवचनीयमित्यर्थः वैमुख्यं प्राति-
 कूल्यं जातमिति शेषः । क्रूरकर्मा मदनः माद्यति उज्ज्वल्यते ।
 बन्धुवर्गः शत्रूनादिः नर्मालोपेषु परिहासालापेषु अपि कुवचनैः निरु-
 वचोभिः बाधते पीडयति । हे नाथ ! यासां शत्रूणादीनां वाचम्
 उल्लङ्घ्य अतिक्रम्य विहायेत्यर्थः त्वयि चेतः मग्नः विनिहितं विशेषेण
 अर्पितम् तासां शत्रूणादीनाम् उक्तिः स्मितेन कलुषिता मर्मवेधिनीत्यर्थः
 कल्पते प्रकाशते, किं करोमि ? ॥ १०० ॥

कुञ्जे इति । कुञ्जे कुञ्जे प्रतिकुञ्जं रतिः अतुरागः उपहिता
 अर्पिता कुञ्जस्थितरेव रोचते मे इति भावः, धीतं विद्युत्परिष्कृत-
 मित्यर्थः धाम शृङ्गं धिक्कृतं त्यक्तमिति भावः, वेणोः सुरस्थाः वचसि
 निश्चने मग्नं मयेति शेषः । बन्धुवाचां बन्धूनां शत्रूणादीनां वाक्यानां
 नैवं कर्तव्यमित्येवं जचसामित्यर्थः विसर्गः परित्यागः विहितः कृतः ।

एतै नित्यं नवपरिमलोज्जारिषः सन्तु कुञ्जाः
 सन्तु क्लेशा न च मम तनोरत्र बीभक्षभावात् ।
 एतद् दृष्ट्वा रमयति हरिर्गूढमागत्य राधाम्
 इत्यद्यापि ब्रजयुवतयो मङ्गमीर्ष्यां वहन्ति ॥ १०२ ॥
 राधे राधे कथय कथय त्वय्यसौ नन्दनी मे
 बाल्यादेव प्रभृति कुरुते वत्सलो हृत्प्रकाशम् ।
 द्रष्टव्योऽसौ पुनरपि मया मन्यसे कीदृशं वा
 मानिन्नखा तव च रुदती पृच्छती दन्दहोति ॥ १०३ ॥
 अत्रागच्छ त्वरितमथवा तिष्ठ तत्राद्दलचं
 शृणुत्वैते जनपदजना मुक्तकण्ठा ब्रवीमि ।

स्वामी कपिरिव वानर इव दृष्टः, जारः उपपत्तिस्त्वं प्राणसारः
 प्राणसम इत्यर्थः कृतः, पूर्वमिति शेषः । अद्य इदानीं हीनोपाया
 अगतिरहं कथम् अमृन् स्वास्यादीन् भूयः पुनः नियोज्ये संयुज्य
 स्वास्वामीत्यर्थः ॥ १०१ ॥

एते इति । एते कुञ्जाः नित्यं सततं नवपरिमलोद्गारिषः अभि-
 नवसुरतसौगन्ध्यपरिषः सन्तु भवन्तु, अत्र एषु कुञ्जेषु बीभक्षभावात्
 विकृतभावात् मम क्लेशाः दुःखानि न च सन्तु नैव भवन्तु । एतत्
 दृष्ट्वा हरिः कृष्णः गूढमागत्य राधाम् रमयति इति सत्वेति शेषः
 ब्रजयुवतयः ब्रजाङ्गनाः अद्यापि मङ्गम रीर्ष्यां वहन्ति कर्षन्ति ॥ १०२ ॥

राधे इति । हे राधे ! हे राधे ! कथय ब्रूहि, अमौ मे मम
 नन्दनः त्वयि बाल्यात् प्रभृति वत्सलः स्नेहवान् सन् हृत्प्रकाशं मनो-
 ऽभिलाषं कुरुते । असौ पुनः पुनरपि मया द्रष्टव्यः, कीदृशं वा
 मन्यसे ब्रूयसे, हे मानिन् तव अत्रा पाता रुदती सती इति पृच्छती
 दन्दहोति पुनः पुनर्दहति ॥ १०३ ॥

अत्रेति । अत्र इन्द्रावने त्वरितं शीघ्रम् आगच्छ अथवा तत्र अत्र-

धामि स्वर्गं निरयमद्यवा प्राणिमोहं म्रिये वा
 श्यामादन्यो नहि नहि नहि प्राणनाथो ममास्ते ॥ १०४ ॥
 राधाबन्धुनिखिलगदितीं विश्वतो यत् त्वमासीः
 साहं साहङ्गतिरुदभवं यत्तवातिप्रियेति ।
 लक्ष्मीकान्त ! प्रणयसुधया सिञ्च वा मां नवा त्वम्
 एतज्ज्ञानं मनु मम अनुर्धन्य एतावतैव ॥ १०५ ॥
 यान्ति प्राणा मम यदि न ते प्रच्छनीयः पुरोधा
 देवा मद्यं किमलयश्चा पाणिनैव त्वयापः ।
 याचे तत्र व्यवधिकृतिनः चालनं चारनीरैः
 कर्त्तव्यं ते मधुपुरबधूपादलाक्षारसस्य ॥ १०६ ॥

रायाम् अद्भुतं वर्षलक्षं तिष्ठ, एते जनपदजनाः शृण्वन्तु, सक्तकण्ठी
 सता अहं ब्रवांसि, स्वर्गम् अद्यवा निरयं नरकं यासि गच्छानि,
 इह अस्मिन् जगति प्राणिम जीवांसि वा म्रिये, तथापि श्यामात्
 अन्यः मम प्राणनाथः नहि नहि नहि आस्ते तिष्ठति ॥ १०४ ॥

राधेति । हे लक्ष्मीकान्त ! यत् त्वं विश्वतः विश्वसंसारे राधा-
 बन्धुरिति निखिलगदिताः निखिलैः जनैः गदिताः आसीः । साहं यत्
 तव अतिप्रिया अतिप्रियसीति साहङ्गतिः अहङ्कारवती उदभवम्
 आसं त्वं प्रणयसुधया मां सिञ्च वा न वा, ननु भोः मम एतत्
 ज्ञानम् अस्ताति शेषः, एतावतैव इत्थं ज्ञानेनैव मम अनुर्धन्य धन्यम्
 ॥ १०५ ॥

यान्तीति । यदि मम प्राणाः यान्ति, ते तव पुरोधाः पुरोहितः
 न प्रच्छनीयः किं कर्त्तव्यमिति न प्रष्टव्यः । त्वयैव किमलयश्चा
 तास्ते च पाणिना हस्तेन मद्यम् आपः बलिबानि देवाः । तत्र
 बलिबानि मद्यम् व्यवधिकृत्य चालनं तव मत्ता दूरास्थितिरिति यावद् तत्र

सीदत्यङ्गं दलति हृदयं किं नु कुर्वन्ति हस्त
 प्राणाः श्यामाशय ! मम वधाभद्रभागी त्वमेव ।
 हा धिक् कीदृक् वदसि रसने ! तत्त्वतो यत्तदास्तां
 वन्दीभूय स्वयमिह मया मोक्षितः प्राणनाथः ॥ १०७ ॥
 श्याम श्याम ! स्मर सहचरीं मन्दकारीकृतं मे
 केनाकस्माद् भ्रमति भुवनं मञ्जति द्यौरवन्त्यां
 काहं काहं क्व मम दयितः कुत्र तस्यैष दासो,
 हा हा हा हा ! हरि हरि हरि ! क्षीणमध्य प्रसीद ॥ १०८ ॥

कृतिनः समर्प्यते ते तव कर्त्तरि षष्ठी त्वया इत्यर्थः । मधुपुरवधूनां
 पादबाणारसस्य चाबनं चारनीरैः लवनास्त्रादेः नयन जलैः मम
 मरणनिमित्तकैः अश्रुभिः कर्त्तव्यं इत्यहं याचे प्रार्थये ॥ १०६ ॥

सीदतीति । हे श्यामाशय ! मलिनाशय ! अङ्गं शरीरं
 सीदति अवसादं प्राप्नोति, हृदयं दलति विदीर्यते, हस्त खेदे, तु भोः
 प्राणाः किं कुर्वन्ति ? अस्थिराः भवन्तीत्यर्थः । त्वमेव मम वधात्
 अभद्रं पापं तस्य भागो जात इति शेषः । हा धिक्, हे रसने !
 कीदृक् वदसि ? तत्त्वतः याथाव्येन यत् तत् त्वयि मम मयि तव च
 प्रीतिरूपं यास्त्विति भावः आस्तां तिष्ठतु किन्तु इह स्वयं वन्दीभूय
 वदः स्वित्वेत्यर्थः मया प्राणनाथः मोक्षितः अस्मात् गोकुलवासरूपात्
 वन्वनादिनां भावः सुक्तिं नीत इत्यर्थः ॥ १०७ ॥

श्यामेति । हे श्याम ! हे श्याम ! सहचरीं नामिति शेषः
 स्मर, केन हेतुना मे मम मन्दकारोकृतम् अप्रियं कृतं त्ववेति शेषः
 अकस्मात् भुवनं भ्रमति पूर्णते, द्यौराकाशम् अवन्त्यां पृथिव्यां मञ्जति
 पतति । अहं का ? अहं क कुल ? तिष्ठामीति शेषः, मम दयितः
 प्रियः क ? कुल तिष्ठति, तस्य दयितस्य एव दासः अहमिति
 कुल ? तिष्ठतीति शेषः, हे क्षीणमध्य ! कुयोदर ! हा हा हा

इत्युद्धाहुर्विमलपुलकाकम्पनासन्नकण्ठी
 छिन्ना मूले पतति भुवि सा हेमवल्लीव यावत् ।
 भृङ्गारैस्तैः शिशिरसलिलैस्तावदेवोद्धवोऽस्याः
 सिञ्चन्नास्य तदुपरि विभोरुत्तरीयं दुधाव ॥ १०६ ॥
 चक्रे चतन्मनसि चतुराशेटकाशक्रपाणे-
 लेक्षं यत्स्यात् तदपि यदसौ मामिहैकं न्ययुङ्क्त ।
 एतत् सम्भावनसमुचितं साध्वभूक्तेपुणं मे
 यद्ब्रह्मायामहमधिक्रतो नाशितेयं मयैव ॥ ११० ॥

हा हरि हरि हरि हरि अतिखेदेन उन्नतवदन्तिः । प्रसीद् प्रसन्नो
 भव ॥ १०८ ॥

इतीति । इतीत्यम् उद्धाहः ऊर्ध्वबाहूः विमलपुलका निर्मल-
 लोमाञ्जयुतकलेवरा आकम्पना वेपथुमता तथा सन्नकण्ठी समधिक-
 रोदनेन रुद्धकण्ठी सतो सा मूले तले छिन्ना हेमवल्लीव खर्षलतेव
 यावत् भुवि पतति, तावदेव उद्धवः तैः शिशिरसलिलैः शीतकतोयैः
 भृङ्गारैः अस्याः राधायाः आस्यं सुखं सिञ्चन् चालयन् तस्य सखस्य
 उपरि विभोः कृष्णस्य उत्तरीयं दुधाव सञ्चालयामास उत्तरीयेण
 व्यजनसकरोदिति भावः ॥ १०६ ॥

चक्रे इति । एतत् मनसि चक्रे च अकरोच्च चक्रपाणेः कृष्णस्य
 चतुराः शेटकाः दासाः लेखं बहव इति भावः यत् यदि चेत्पर्यः स्यात्
 अस्तीति यावत् तदपि तथापि असौ चक्रपाणिः इह घृन्दावने एतस्याः
 राधायाः सम्भावने सान्त्वने इति यावत् समुचितं सम्यक् योग्यम् एकं
 लेखं मां यत् न्ययुक्तं नियुक्तवान्, तत्र नियोगकर्तृणि मे मनसाधु
 बन्धकं नैपुणं पाटवम् अभूत् यत् अहं रजालाम् एतस्या इति शेषः
 अधिकृतः नियुक्तः स्वामिनेति शेषः किन्तु मयैव इयं नाशिता मद्दुष्टे-
 नेनैव सहस्रीपितशोकतयेति भावः ॥ ११० ॥

सम्यग्जातं सुखिरविरहज्वालाया दूयमाना
 खेयं साध्वी विद्यति परमानन्दधामन्धनन्ते ।
 मन्त्री वैज्ञानिक इति वृथा मानमासाद्य माद्यन्
 अद्य स्त्रीयां मतिपरिणतिं बुद्धवानुद्धवोऽपि ॥ १११ ॥
 शृण्वन्नेतन्मधुपुरपतिमस्यते कीदृशं मां
 किं वा भावी कथमिव मया दर्शयतामास्यमस्मै ।
 ध्यायन्नेतत् पुलकमुकुलारम्भि सख्यन्दतारं
 पश्यन्नस्या मुखमकथयत् प्राणिति प्राणित्तीति ॥ ११२ ॥
 नष्टं प्राप्तं निधिमिव सुखं वीक्षमाणोऽयमस्या
 भूयः सिद्धमधुपुरपतेरुत्तरीयानिलेन ।

स्वयमिति । सम्यक् जातं संदृष्टम् । सुखिरविरहज्वालाया दूय-
 माना क्लिष्टमाना सा इयं साध्वी परमानन्दधामनि धनन्ते कृष्णे
 विद्यति जीवते । मन्त्री कृष्णमन्त्रदीक्षितः वैज्ञानिकः विशेषेण ज्ञानवान्
 योगनिष्ठ इति वृथा मानम् आसाद्य माद्य माद्यन् अहङ्कारेणैति
 भावः उद्धवोऽपि इदानीं मतिपरिणतं बुद्धिपरिणामं बुद्धवान् ज्ञात-
 वान् । अहो अहङ्कारवतां नेदृशी मतिः केवलं तदेकाग्रतेव भग-
 वत्प्राप्तिमूलमिति ज्ञानं लेभे इति भावः ॥ १११ ॥

शृण्वन्नेति । मधुपुरपतिः कृष्णः एतत् राधासरस्वतिमिति भावः
 शृण्वन् मां कीदृशं मञ्जते, मनसि धारयिष्यति ? किं वा भावी भवि-
 ष्यति स इति शेषः, मया कथमिव अस्मै कृष्णाय आस्यं सुखं दर्श-
 ताम् ? एतत् ध्यायन् चिन्तयन् स इति शेषः पुलकमुकुलारम्भि
 सम्भवत्पुलकमुकुलं सख्यन्दतारं चक्षुतारकम् अस्याः राधायाः सुखं
 पश्यन् प्राणिति प्राणिति जीवति जीवतीति अकथयत् अयो-
 चत् ॥ ११२ ॥

नष्टमिति । अयम् उद्धवः नष्टं प्राप्तं पुनरधिगतं निधिमिव

उच्चैराह श्रुतिपरिसरे किङ्करं कंसशत्रु-
 दूतं राधे ! त्वयि विनिर्हितं विधिं मासुषवोऽस्मि ॥ ११३ ॥
 सातिस्त्रादुर्द्वेषदुर्मनी तुल्यपीयूषवाणी-
 वर्णश्रेणिः श्रवणपुटकेनान्तरस्था विद्यन्ती ।
 को जानीते किमकृतं परं सत्वरं सापि तन्वी
 किङ्किं किङ्किं कथय कथयेत्युत्थिता कौतुकेन ॥ ११४ ॥
 आदायास्यै मलयजजलैर्मर्मरीभूतमन्त-
 र्ज्ञानाभोगं नयनपयसः प्रोच्छ्रितात् साङ्गनस्य ।
 किञ्च प्रोतं बहुभिरभितः शुष्कशैवालखण्डैः
 सारं शीरेरखिलमपि तद्वर्णयामास भूयः ॥ ११५ ॥

चिरनिश्चातं धनमिव अस्या राधायाः सुखं वीक्षमाणाः पश्यन् मधुपुर-
 पतेः कृष्णस्य उत्तरीयानिलेन भूयः पुनः पुनः सिञ्चन् वीजयक्षिति
 यावत् श्रुतिपरिसरे श्रोत्रसन्धिषु उच्चैः आह अत्रवीत्, हे राधे !
 कंसशत्रोः कृष्णस्य किङ्करं त्वयि त्वां प्रतीत्यर्थः विनिर्हितं प्रेषितं
 दूतं सां विद्धि जानीहि अस्मि अहम् उद्भवः ॥ ११३ ॥

वेति । सा अतिस्त्रादुः अतिमधुरा द्रव्यदुर्मनी दुःखनिवारणी
 तुल्यं समं पीयूषं यस्यास्तथाभूतायाः बाण्याः वाचः वर्णश्रेणिः अक्षर-
 पङ्क्तिः श्रवणपुटकेन कर्णरन्ध्रेण अस्याः राधायाः अन्तः हृदये विद्यन्ती
 प्रवेशं लभमानेत्यर्थः किम् अकृतं कृतवती, को जनः जानीते ? परं
 किन्तु सापि तन्वी कृशाङ्गी राधा किं किं किं किं कथय कथय इति
 उच्चैः इति शेषः सत्वरं कौतुकेन औत्सुक्येन उत्थिता उत्स्यो ॥ ११४ ॥

आदायेति । मलयजजलैः चन्दनरसैः मर्मरीभूतं साङ्गनस्य
 कञ्जसाक्तस्य नयनपयसः नेत्रजलस्य प्रोच्छ्रितात् अपनयनात् अन्तर्मध्ये
 ज्ञानः सन्निः आभोगः विस्तारः यस्य तादृशं, किञ्च बहुभिः शुष्क-
 शैवालखण्डैः विरहविनोदनार्थं गात्रविप्लैरिति भावः अभितः

पषादूचे पुनरवमिदं चेलवर्णी धुनान-
 स्तस्मादस्याः शपथशतकैः सञ्चित्तः कथञ्चित् ।
 लक्ष्मीर्यस्मान्निवसति वहिस्त्वं तदन्तर्निमग्ना
 मन्योरन्या भवतु विषया सा किमेवं विधासि ॥११६॥
 धारावाहि व्यसनकथनाद्गतवत्याः प्रियायाः
 सूक्तासत्तिव्यवधिभयतो यन्न मध्ये मयोक्तम् ।

सर्वतः प्रोतं सञ्चित्तित्यर्थः शौरेः कृष्णस्य अस्मिन् समस्तं तत् पारं
 राधाविरहजनितव्यथाया इति भावः आटाय गृह्येत्या अवलम्ब्येति
 यावत् भूयः सम्यक् वर्णयामास, हे राधे ! त्वदर्थं कृष्णः निदरा
 तापमनुभवतोत्पेवंरूपं कीर्त्तयामासेत्यर्थः ॥ ११५ ॥

पश्चादिति । तस्मात् पश्चात् तदनन्तरम् अयम् उद्धवः अस्याः
 राधायाः शपथशतकैः बद्धभिः शपथैः यदि त्वं मिथ्या मां प्रतार-
 यसि तदा ते महान्नर्षः सम्प्रविध्यतीत्येवंरूपैरिति भावः कथञ्चित्
 सञ्चित्तः सम्प्रखोलब इति यावत् सन् पुनः चेलवर्णीम् उत्तरीयाञ्च-
 मिति भावः धुनानः चालयन् उत्तरीयाञ्चलेन वोजयञ्चित्यर्थः इदम्
 कथे उवाच । लक्ष्मीः यस्मात् कृष्णात् वहिः निवसति, त्वं तस्य
 कृष्णस्य अन्तर्निमि निमग्ना निवसतं स्थिता, अतः मन्योः शोकस्य
 विषया अन्या अपरा भवतु अपरा लक्ष्मीप्रभृतयः शोचनीया भव-
 न्त्विति भावः, सा इत्थं प्रेयसी त्वं किं कथम् एवंविधा ईदृश-
 विकृतचित्तेति भावः अस्मि भवार्थं ? अन्यासां परं शोको भवित्त-
 मर्हति, तव तु नैव शोकस्य विषय इति भावः ॥ ११६ ॥

ननु पूर्वं कथं त्वया नैवसत्तमित्यत्राह । धारेति । धारावाहि
 क्रमामतं यत् व्यसनकथनं दुःखनिवेदनं तदर्थम् आहूतवत्याः आका-
 रितवत्याः सामिति भावः प्रियायाः राधायाः सूक्तस्य सधुरवचनस्य
 आह्वानिः अवचनिति भावः तस्य व्यवधिविरामः तस्मात् यत् भयं
 तस्मात् चञ्चल्यां कथायां मध्ये अपरकथया तदुभङ्गे अपराधभवा-

मौढ्यादेवं मम किमु महानेव न स्यादनर्थ-
स्तस्यायं चेदसनपवनः पावनो नाभविष्यत् ॥ ११७ ॥
यस्ते मग्नी मनसि, हृदये यस्य च त्वं विलीना
मन्यन्ते यच्चरणशरणा भूतिमैन्द्रीं तृणाय ।
यस्यालाभात् पुरयुवतयो मालशैवालशय्याः
सूर्यापाये ज्वलितवपुषो यामिनीर्यापयन्ति ॥ ११८ ॥
यस्याद्य त्वद्विरहदहनज्वालया पाण्डुभासो
वासो नीलं गमयति भिदामम्ब नीलाम्बरेण ।

इति भावः मध्ये मया यत् न उक्तम् अहं दूत ध्यातस्तत्सका-
शमित्वादि वच इति भावः एवं तदित्यर्थः मौढ्यात् मूर्खत्वात् मूर्खत्व-
विकृतम्भितमेतदिति भावः । मम महानेव अनर्थः विपत्पातः किं
न स्यात् ? मूर्खत्वेन पूर्वं मदागमनप्रयोजने निवेदिते इत्यं राधायाः
मरणशङ्का नाभविष्यत् अनिवेदनात् सति मरणे प्रभुसमीपे ममननेव
दुष्करमिति महति व्यसने अपतिष्यमिति भावः । चेत् यदि तच्छ
प्रभोः वसनपवनः उत्तरीयवस्त्रयातः पावनः मम शुद्धिजनकः न
अभविष्यत् । तदीयवसनाशुभेन बीजनादेवेयं पुनर्जीवितेति भावः
॥ ११७ ॥

य इति । यः ते तव मनसि मग्नः लीनः, तस्य यस्य हृदये
विलीना निमग्ना, यस्य चरणशरणाः चरणान्विताः जनाः ऐन्द्रीं
भूतिं सम्पदम् इन्द्रत्वमित्यर्थः तृणाय मन्यन्ते तृणमिव अवलानन्ती-
त्यर्थः, यस्य अलाभात् अप्राप्तेः पुरयुवतयः पौराङ्गनाः सूर्यापाये
सूर्यस्त्रास्तमितौ नाहं शैवालं जलनीली च शय्या यासां तादृश्याः
तापशान्तये इति भावः ज्वलितवपुषः सन्तप्तशरीराः सत्यः यामिनीः
राज्ञीः यापयन्ति गमयन्ति ॥ ११८ ॥

यच्छेति । हे अम्ब मातः ! नीलं वासः वसनम् अद्य रङ्गनीं
तव विरहज्वालया पाण्डुभासः पाण्डुरकान्तेः यस्य नीलाम्बरेण

दासो रासीश्वनटगुरोरथ सोऽहं समोऽहं
 स त्वामावेदयति यदिदं मन्थुषेन प्रतीहि ॥ ११६ ॥
 देवादथ प्रतिपद्यमिती विद्यतो बन्धुपात्रै-
 र्देहेनैव द्विजपदमनुप्रापितः संयतोऽस्मि ।
 यस्मिन् बाले ! तपनतनयाकूलकुञ्जान्तराले
 चित्तेन त्वं विरमसि न मे किन्तु केलीविनोदः ॥ १२० ॥
 साक्षादीक्षा न भवतु चिरं चिन्तिता तेन सा भू-
 देवाधीनो गमयति जनः कोऽपि कुत्रापि कात्तम् ।

बन्धुपात्रैः मितां भेदं गमयति बाधयति इदानीं तव विरहेण कर्णा
 बन्धुदेवसायं प्राप्तः पाशुड, रवणंत्वात् किन्तु नीलवस्त्रेण बन्धुदेवस्य
 कर्मयोः भेदावगम इति भावः अथ रासीश्वनटगुरोः कर्णात् स
 प्रविष्टः दासोऽहम् । अहम् सः अभिष्टः तेनेति भावः । स कर्णाः
 मम सुखेन यत् त्वाम् आवेदयति निवेदयति इदं प्रतीहि अथगच्छ
 ॥ ११६ ॥

देवादिदिति । अथ इदानीम् इतः अस्मिन् मधुपुरे इत्यर्थः प्रति-
 पदं पदे पदे विद्यतः सर्वतः देवात् देवाधीनत्वात् द्विजपदं क्षत्रिय-
 पदं राज्ञामित्यर्थः अतुप्रापितः सन् देहेनैव न तु जनयति एव-
 कारणतः । बन्धुपात्रैः ज्ञातिरज्जुभिः संयतः बद्धः अस्मि । हे बाले !
 सुखे ! त्वं तपनतनयायाः यज्ञनायाः कूष्मे यत् कुञ्जं तस्य अन्तराले
 मध्ये यस्मिन् मयि चित्तेन विरमसि विहरसि । किन्तु मे न क्व केली-
 विनोदः झोड़ासुखस्थानं न अस्तीति शेषः, तव तु मयि निविष्टमनसः
 कुञ्जेषु विहारोऽस्ति मम तु त्वयि निविष्टमनसः न तदृक् विनोद-
 स्थानमिति भावः ॥ १२० ॥

साक्षादिति । साक्षादीक्षा साक्षाद्दर्शनं न भवतु, तेन साक्षा-
 दर्शनाभावेन चिरं चिन्तिता साक्षात्प्रादिति भावः सा भूः न भव ।
 देवाधीनः जनः कोऽपि साक्षात् न गमयति बाधयति, किन्तु तव ममः

वन्दीभूतं भवि तव मनस्वप्यपीदं ममेति
 हाभ्यामाभ्यां मिश्रणमचिरादावयोः साधनीयम् ॥१२१॥
 राधे ! राधे ! क्व चलसि मनाक् तिष्ठ कल्याणि ! कुञ्जे
 प्रातर्जातं न हि न हि निशा सावशेषाधुनापि ।
 इत्यावेशप्रलपितशतं मद्गतं देवि ! दिग्भ्यः
 संप्राप्तास्ते कथयितुममी साक्षिणः सन्ति सभ्याः ॥१२२॥
 ब्रह्मा बभ्रुप्रणयपदवी लङ्किता लोकलज्जा
 मूर्द्ध्नि न्यस्तं पदमब्रह्मसः शङ्कितो नापमृत्युः ।
 मामाराडुं किमिव न कृतं दुष्करं त्वाट्टयीभि-
 स्त्यक्तां युष्मान् मम यदुपतेरद्य राज्यं धिगस्तु ॥ १२३ ॥

भवति, मन इदं मनः त्वयि अपि वन्दीभूतम् इति हेतोः हाभ्याम्
 आभ्यां मनोभ्याम् अचिरात् मिश्रणम् आवयोः साधनीयं सम्पाद-
 नीयम् । अचिरं एव आवयोः सङ्गमो भविष्यतीति भावः ॥ १२१ ॥

राधे इति । हे देवि ! दिग्भ्यः नानादेशेभ्य इति भावः
 सम्प्राप्ताः समागताः अमी सभ्याः समासटः, राधे ! राधे ! क्व चल
 चलसि ? मनाक् क्वचित्क्षणं कुञ्जे तिष्ठ, हे कल्याणि ! प्रातः
 प्रातःकालः जातम् ? नहि नहि नैव नैव प्रातर्जातमिति शेषः,
 अधुनापि निशा सावशेषा अवशिष्टा तिष्ठति, एतत्त्वं कद्गतं मदीय-
 सिन्धुः आवेशेन त्वदभिनितेशेन प्रलपितशतं प्रहापशतं तं त्वभ्यं कथ-
 यितुं साक्षिणः सन्ति वर्तन्ते ॥ १२२ ॥

इति । बभ्रुणां पित्रादीनां प्रणयपदवी प्रणयप्रणय ब्रह्माचारः
 ब्रह्मा त्वत्तत्त्वः, लोकेभ्यः लज्जा लङ्किता अलिङ्ग्या अलक्षितेति
 रूपवत् । अथब्रह्मः पदं मूर्द्ध्नि शिरसि न्यस्तं घृतमभ्रं, अथमृत्युः
 ब्रह्मा मरणाभित् आवह न शङ्कितः न तर्कितः । त्वाट्टयीभिः त्वत्-
 त्वाट्टयीभिर्नागीभिः माम् आराडुं शिवितुं वशीकुरुमिति भावः किमिव

रम्या हर्म्यावस्तिरियमनी बन्धवः सानुबन्धाः
 निर्वैरेयं जयति नगरी गुम्फिता नागरीभिः ।
 एषा सम्पत् किमिह न सुखं किन्तु कान्तारकुक्षी
 युष्माभिर्यः 'समजनि स मे दुर्लभो हृदिनोदः ॥ १२४ ॥
 नोपष्टम्भो गुणवति ! तव स्यादयं चेत् तदानीं
 नाहं नासावबिनवघनश्यामलो देहबन्धः ।
 दुःखं कापि क्वचिदपि सुखं यच्छसि कापि मोहं
 सर्वत्रैवं स्फुरति मम तु त्वन्मयी सृष्टिरेव ॥ १२५ ॥
 कुजासृज्जीमकरवमुरीकृत्य यन्निर्घृणत्वं
 तत्तात्पर्यं विपुलमतयो नापयन्ति क्षतिः का ।

दुष्करं न कृतम् ? विविधमेव दुष्करं कृतमित्यर्थः । अतः अद्य इदानीं
 युष्मान् त्यक्त्वा यदुपतेः मम राज्यं धिक् अस्तु ॥ १२२ ॥

रम्येति । इयं रम्या मनोहारिणी हर्म्यावस्तिः अकृत्रेण्यिः
 राजभवनमिति यावत्, अमी सानुबन्धाः सगण्यः बन्धवः, नागरीभिः
 गुम्फिता परिष्टता निर्वैराः निष्कण्टका इयं नगरी मधुरा जयति
 सर्वोत्कर्षेण वर्तते । एषा सम्पत् ऐश्वर्यम् इह मधुपुरे सुखं सुख-
 जनकं किं वस्तु न अस्तीति शेषः सर्वमेवास्तीत्यर्थः । किन्तु कान्तार-
 कुक्षौ काननाभ्यन्तरे युष्माभिः सह यः हृद्विनोदः पित्तानन्दः सम-
 जनि जातः, सः मे मम दुर्लभः अस्तीति शेषः ॥ १२४ ॥

नेति । हे गुणवति ! चेत् यदि तदानीं न अहम् अभवमिति
 शेषः, असौ अतिनवघनश्यामलः देहबन्धः शरीरधारणश्च न अभव-
 दिति शेषः तदा अयं तव उपष्टम्भः दुःखमिति भावः न स्यात् । मम
 तु त्वन्मयी सृष्टिरेव त्वन्मयी त्वत् प्रतीयमानः संसार एवेत्यर्थः सर्वत्र
 एवं स्फुरति प्रसर्पति यथा कापि त्वं दुःखं, क्वचिदपि सुखं, कापि न
 मोहं यच्छसि इदासि ॥ १२५ ॥

कुजासृज्जीमकरवमुरीकृत्य यन्निर्घृणत्वं इति शेषः ।

हित्वा वेद्यं कुर्वन्त्यहं किञ्चनमिच्छुम् वा
 चक्षन्त्यं मे न हि कुर्वन्त्येते तद्वायकं यत् ॥ १२६ ॥
 विद्युत्सोलं अस्त्विति योऽनसुः कथा का
 दृश्यं मिथ्या सकलमिति महासदासोऽपि वेद ।
 किं ते वक्ष्ये अथममुमहं नैव वक्तुं समर्थो
 यज्ञोपीतत्प्रणयमदिरामत्तत्तत्तत्तत्तत्तत् ॥ १२७ ॥
 उद्यज्ञोत्सन्नलनमनिशं गोपि ! ते गोपयिष्यन्
 राधानाश्रीमकरवमहं साहिकामन्तिकस्थाम् ।

अज्जो सरवाम् अकरवमं विद्युत्सोलं तस्य तात्पर्यं न
 व्यपबन्ति नावबुध्यन्ते । तत्र का घृतिः ? का हानिः ? नैव कापो-
 त्थर्थः । कुर्वन्त्यहं नोबोत्पलाश्रीणां वेशं केशं वा अचिच्छुवं
 नयनं अक्षुत्थर्थः हित्वा त्यक्त्वा कुटिलता वक्रता न हि अस्तीति
 शेषः इत्येतस्य उच्चारकं परिचायकं तत् कुजायाः अङ्गकरणं मे ज्ञान
 चक्षन्त्यं सोढव्यम् । स्तोत्राणां वेशनेशनयनश्चुवामेव वक्रता दृश्यते
 न त्वङ्गस्य तत् कथमित्यं त्रिवक्राङ्गा तिष्ठतीति, अत एवाम् अङ्गु-
 करवाणीति दृष्टप्रयत्नेन सरवामकार्थं न तु तस्यां मेऽनुपग इति
 चक्षन्त्यं तदिति भावः ॥ १२६ ॥

विद्युत्सोलमिति । इदं वष्टुः शरीरं विद्युद्देव बोलम् अस्त्वरं
 चक्षन्त्यंतीत्यर्थः, इतः अस्त्विन् वष्टुमि यौवनादेः कथा का ? यौवना-
 टिकमस्त्वरमिति किं वक्ष्यन्त्यमित्यर्थः । अम दासदासोऽपि अग्नि-
 सामान्यज्ञानोऽपीति भावः दृश्यं सकलं मिथ्येति वेद जानाति ।
 ते त्वभ्यं किं वक्ष्ये वदिष्यामि, यत् यतः अथम् अहं गोपीनां व
 प्रचय इव मदिरा तवा मत्तस्य अमुम् आत्मानमेव वक्तुं स्त्वरम्
 अस्त्वरं वेति निर्वोदमिति भावः नैव समर्थः शक्तः ॥ १२७ ॥

उद्यदिति । हे गोपि ! अनिशम् अनवरतं वे उद्यत् उद्यत्

नीता राधे ! मम सुरसिक्तैर्बभूवमादीन्यथा
 बभूवुः सम्यक्कृतजनयितुस्तन्मासीद् इवैव ॥ १२८ ॥
 अस्मिं प्रस्थापनमपि मया सन्धमुनिद्रुक्तेषु
 यस्मिन्नेतन्निहितमद्य ते स्वप्नसन्दर्शनाय ।
 जाग्रदभावे भवति भवती भावनीयैव धिक्त्वे
 तेनाशेषस्फुरणमनी हन्ता जाता सुषुप्तिः ॥ १२९ ॥
 जाने प्रायेश्चरि ! मम यथा निर्विवादं तथा ते
 सन्तस्ताया युगपदभियान्त्यद्यतन्यो रजन्तः ।

गोत्रस्वरूपं नामस्वरूपं गोवयिष्यन् अहम् अन्निकक्षां बनीपवर्तिनीं
 वारिष्ठां राधानास्त्रीम् अकरवम् । हे राधे ! मम सुरसिक्ता वंशी
 नीता त्वयेति शेषः इत्येवमादीनि अत्राख्ये उक्त्वा बभूवुः अतएव
 बभूवामां अतस्तस्य जनयितः मम तत् गोत्रस्वरूपगोवयिमिति यावत्
 इवैव आसीत् ॥ १२८ ॥

अस्मिन्मिति । अस्मिन्मिति निरुद्धितेन मया प्रस्थापनमपि
 प्रकृतनिद्राजननमपि अस्मिं बभूवम् । अथ अस्मिन्माभानन्तरं ते तव
 अस्मिं अस्मिन्नाद्य अस्मिन् अहम् इति शेषः एतत् अस्मिं निहितं स्थापितं
 तत्र जाग्रदभावे जानरावस्थायां भवती त्वं भावनीयैव धिक्त्वे
 भवति तेन अथस्मिन्नेतद् इति भावः, किन्तु तेन अस्मिन् अस्मिन्
 सर्वं स्फुरणं विषयज्ञानमिति यावत् तस्य बवती नाशिमो सुषुप्तिः
 सुषुप्तमहमसाद्यत् न किञ्चिद्वेदित्वमित्यं ज्ञानं बहन्ते भवति तादृशी
 नाद्विद्वेति यावत् जाता, इत्येति शेषस्तथावम्, अतः मे
 धिक्त्वं सुषुप्तिमिति शेषः । अस्मिन्माभ्यां दिवससन्दर्शनं तदेव
 अथ इत्युच्यते सुषुप्तौ त न किञ्चित् इति भावः ॥ १२९ ॥

जाने इति । हे प्रायेश्चरि ! मम यथा, तथा सन्तस्तायाः
 ते तव अतस्तथाः इत्यादीनाम् रजन्तः युगपत् निर्विवादं अस्मिन्मितिः

यास्तन्मेता दिनकतिपयैरह । पश्यन्माजोः
 सत्त्वं सत्त्वं निमित्तनिधता चावयोः सुखिता स्थाः ॥१२०॥
 ज्ञातिप्राप्तौ हसति विधत्तं बन्धुवर्गो दृष्ट्वा
 व्रीह्यामन्तर्दधति गुरवो नीरवो धत्त्वबोधः ।
 चित्तीघर्षे किमपि सुजना दुर्जनाः कुम्भयन्ते
 ज्ञावन्ते मां सदसि रसिकाः सादरं त्वत्कथासु ॥१२१॥
 इत्यादिष्टं भुवनगुरुषा गौरवेण क्रियाणाम्
 अन्नागन्तुं किमिव शयितुं भोक्तुमप्यधनेषु ।
 तामौत्सुक्यादिति स कथयन्नात्मनः पादमूले
 निज्जासीनः सुरभिश्चिश्चिरं निर्भरं किञ्चिदाप ॥१२२॥

अभिवान्ति गच्छन्ति । अहं भोः प्रेक्षति ! एताः रत्नव्यः दिनकति-
 पयैः नतैरिति शेषः पश्यन्माजोः उद्दामाहृदयोः चावयोः निमित्त-
 निधता निमित्तनिधाः यास्तन्नि सत्त्वं सत्त्वं सुखरत्नव्यः शीघ्रं वान्ती-
 ति भावः । अहः सुखिता स्थिरचित्ता भाविसुखाशयेति भावः स्थाः
 मयेः ॥ १२० ॥

ज्ञातिप्राप्तौ इति । इव कथासु सतीसु ज्ञातिप्राप्तौः ज्ञातिप्राप्तौः
 हसति, बन्धुवर्गः निधत्तम् एकाले इत्यर्थः दृष्ट्वा निवारयति, गुरवः
 पित्रादयः अन्तः व्रीह्यां दधति, धत्त्वबोधः नीरवः निःशब्दः । सुजनाः
 साधवः किमपि चित्तीघर्षे चाचर्य्यं बृहती भवन्ति, दुर्जनाः कुम्भ-
 यन्ते निन्दन्ति, सदसि समायां रसिकाः सादरं वधा तथा मां
 ज्ञावन्ते प्रशंसन्ति ॥ १२१ ॥

इतीति । भुवनगुरुषा जगत्प्रतिभा कल्पेन क्रियायां काव्यायां
 गौरवेण यत्र आगन्तुं शयितुं भोक्तुमपि किमपि अन्निर्धनीयमिति
 भावः अन्नेन अन्नमेव वता इति आदिष्टं चिन्दिष्टम् । औत्सुक्यात्
 उद्दामाहृदयात् ताम् इति कथयन् सः आत्मनः सख्यं पादमूले

पश्यन्नेतत् किमिति ज्ञेययन्मुखासुदारं
 मन्दाकिन्या इव तनुधतः सुभ्रुवः सुस्थितायाः ।
 हाहा जातं किमिति चकितः सत्वरं प्रोक्ष्य पादौ
 भक्तिश्रद्धासंपुलकमुपादाय मूर्ध्ना ववन्दे ॥ १३३ ॥
 बुद्ध्वा बद्धाञ्जलिपुटमिमां किञ्चिदास्थातुकामाम्
 इत्याचख्यौ विरमतु परं निष्कस्यो देवि ! खेटः ।
 एतद्वासी नयवति ! हरैः श्रीमदङ्गाधिरुद्धं
 चेतो मूढं न कुरु करुणासागरे सङ्गतासि ॥ १३४ ॥
 भास्वानश्वानयमतिक्रती खेलयन्नस्वरान्ध-
 र्धर्मस्थित्यै भ्रमति भुवने तामसोन्मूलनाय ।

चरणस्थानधर्मिणे निम्नाश्विनः भूतलस्य इत्यर्थः सुरभिश्चिरं सुगन्ध-
 शीतलं किञ्चित् निर्भरम् व्याप्य पर्यावर्तित भावः ॥ १३२ ॥

पश्यन्निति । इति कथयन् उद्धवः तनुधतः मूर्त्तिं मन्दा-
 किन्या इव सुस्थितायाः स्थिरायाः सुभ्रुवः राधायाः उदारां मङ्गतीं
 अशुभारं पश्यन् किमेतत् इति हाहा किं जातम् इति चकितः
 प्रोक्ष्य उक्त्वा भक्तिश्रद्धाभ्यां संपुलकं परोमाञ्चं यथा तथा सत्वरं मूर्ध्नां
 शिरसा पादौ चरणौ उपादाय गृहीत्वा ववन्दे वन्दितवान् ॥ १३३ ॥

बुद्ध्वा इति । बद्धाञ्जलिपुटं अर्पितं शेषः किञ्चित् व्याख्यातकामां
 वक्तुकामां राधां बुद्ध्वा विज्ञाय इति व्याचख्यौ उवाच, देवि ! परं
 केवलं निष्कस्यः निरर्थकः खेटः विरमतु निवर्त्तताम् । हे नयवति !
 नीतिज्ञे ! एतत् वासः यवनं हरैः कृष्णस्य श्रीमत् अङ्गम् अधि-
 रुद्धम् । चेतः चित्तं मूढं सुगन्धं न कुरु, करुणासागरे दयानिधौ
 सङ्गतासि निवृत्तासि ॥ १३४ ॥

भास्वानिति । अयम् अतिक्रती अतिवमर्शः भास्वान् दीप्तिवान्,
 सूर्यश्च रागी अहुरानवान् रत्नवर्णश्च विनयानन्दनः गरुडः अदृश्यश्च

प्रादन्विष्यात्कटिति विजतानन्दवाधीनमवो
 रागी चित्वां न कुर्व कुरुते प्रथिनीनां प्रबोधम् ॥१३५॥
 गोपीमात्रं पुण्ड्रिपिनयात्प्राधवप्रेमपात्रं
 मत्वा यत्त्वामवतिशयिनी दृष्टिरथे मन्नाज्ञीत् ।
 अन्तव्यं तद्विधिविधिसुतव्योमकेशास्त्रिषुदी-
 सृग्यः पश्ये पशुरिव तव प्रेम्नि बहो यदस्मि ॥ १३६॥
 मातर्मातर्जय जय जयन्तोहनं मोहयत्याः

तस्य अधीनं ज्ञानं गहनं बल तपोक्तः अयं कण्ठः सूर्यं च अन्तरात्तः
 जगन्नावकाशे अज्ञानं चालयन् धर्मस्वित्त्वै धर्मस्य देविकितस्य स्थित्वै
 रक्षणाव तासधानां तमोगुणप्रधानानाम् अक्षरावताराणां मित्त्वर्धः
 निमिराणाञ्च उन्मूलनाय ध्वंसाय भवने जगति भ्रमति पिषरति,
 प्रादक्षिण्यात् प्रकर्षेण दक्षिण्यात् सर्वास्तु समानुरागत्वात्
 पद्मिनीनां तटास्त्रकामिनीनां कमलिनीनाञ्च प्रबोधं सान्त्वनं
 विकासञ्च कुरुते । अत्र प्रस्तुते कण्ठे सप्रस्तुतस्य सूर्यस्य व्यवहारस-
 मारोभात् समासोक्तिरवधारः । तदुक्तं दर्पणे । समासोक्तिः समर्थत
 कार्यलिङ्गविशेषैः । व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुन इति
 ॥ १३५ ॥

गोपीमात्रमिति । गोपीमात्रं पुण्ड्रिपिनयात् पुष्पाक्षररीत्या
 प्राधवस्य कण्ठस्य प्रेमपात्रं मत्वा अथे मम यत् त्वं प्रतीति शेषः
 अन्तियशिनो अन्तिका समेति भावः दृष्टिः आसीत्, सर्वा एव
 मोक्षः मम प्रियाः इति त्वन्नि विशेषदृष्टिर्न कर्तेति भावः, तत् अन्तव्यं
 सोढव्यं, यत् यतः विधेर्ब्रह्मणः विधिसुतानां नारदादीनां व्योमकेशस्य
 चरस्य अन्विष्यात्कटितिः अन्विष्यात्कटितिः अन्विष्यात्कटितिः अन्विष्यात्कटितिः
 तव प्रेम्नि बहः अस्मि ॥ १३६ ॥

कस्ते तत्त्वं कलयतु न यद्देगर्भोऽपि वेद ।
 मन्तव्योऽसौ परिजनतया वल्लभस्वेति तस्यै
 वारं वारं तदनु दधिरे तेन दण्डप्रणामाः ॥ १३७ ॥
 सर्वाङ्गीनं पुष्पकमुद्भूदशुभग्ने च दृष्टी
 कण्ठो भग्नस्वर इव वचः पर्यवस्थानशून्यम् ।
 तस्यास्तस्याप्यजनिः युगपद्यानकाले तदानीं
 मुग्धा मूर्धन्यभवदुभयोरद्भुता पुष्पदृष्टिः ॥ १३८ ॥
 आमन्त्रैकस्तदनु सकलं घोषमुत्कण्ठमानः
 सद्यो राधारमणचरणप्रेक्षणाय प्रतस्थे ।

मातरिति । हे मातः ! हे मातः ! जय जय सर्वोत्कर्षेण
 वक्तुं शोक्तुं, वेदगर्भः विधिरपि यत् न वेद न जानाति, जगन्मोहनं
 कृष्णं मोहयन्त्यास्ते तव तत् तत्त्वं कः कलयतु ? व्यवधारयतु ? न
 कोऽपीत्यर्थः । असौ अहं वल्लभस्य कान्तस्य परिजनतया मन्तव्यः
 अर्त्तव्य इति तेन उद्धवेन तदनु तदनन्तरं वारं वारं दण्डप्रणामाः
 दण्डवत् चरणे पतनानि दधिरे कृताः ॥ १३७ ॥

सर्वाङ्गीनमिति । तदानीं यानकाले उद्धवयात्राकाले तस्याः
 राधायाः तस्यापि युगपत् समकालं सर्वाङ्गीनं सर्वाङ्गव्यापकं पुष्पकं
 रोमाञ्चः उद्भूतं उद्भूतं, दृष्टी अशुभग्ने वाष्पपूर्णे । कण्ठः भग्न-
 स्वर इव सर्गदुग्दस्वर इत्यर्थः, वचः पर्यवस्थानशून्यम् अव्यवस्थित-
 मित्यर्थः अजनि आसीदित्यर्थः शेषः । उभयोः मूर्धनि अद्भुता मुग्धा
 मनोहारिणी पुष्पदृष्टिः अभवत् ॥ १३८ ॥

आमन्त्रेति । तदनु तदनन्तरम् एकः उद्धवः उत्कण्ठमानः
 सन् सकलं घोषं नोपसृ आमन्त्र्य सम्भाष्य सद्यः तत्क्षणात् राधार-
 मणस्य चरणप्रेक्षणाय प्रतस्थे चरितः । परा कन्वा राधा चिन्ता-
 मणिं मन्त्रमिव प्रेषया प्रियतमेन सूक्तं सुभाषितं चिन्तयन्ती ध्यायन्ती

मन्त्रं चिन्तामणिमिव परा धिन्तयन्ती चिराय
 प्रियःसूक्तं वनभुवि घनानन्दमन्त्रावतस्थे ॥ १३८ ॥
 नानारामप्रणयि-सुमनःसङ्गसीभाग्यभाजा
 जाद्यापाये सुरभिसमयस्थायिना माधवेन ।
 राधाबन्धोरुपहृतमिति प्रेममाध्वीकमेतन्-
 निर्विघ्नेन श्रवणपुटकैः पुष्यवन्तः पिवन्तु ॥ १४० ॥
 विचारपारदृश्वानः कृतं क्षुद्रधिया मया ।
 करुणाद्राः करिष्यन्ति शुद्धमुद्धवदूतकम् । १४१ ॥
 इति तालितनगरनिवासित्रीमाधवकवीन्द्रभट्टाचार्य्य-
 विरचितमुद्धवदूतं खण्डकाव्यं सम्पूर्णम् ।

सती वनभुवि घन्दावने घने सान्द्रे आनन्दे प्रियतमध्यानजनिते इति
 भावः मन्त्रा अवतस्थे स्थिता ॥ १३८ ॥

नानेति । जाद्यापाये शीतर्त्तौ(वसाने नानारामेषु विविधोद्या-
 नेषु प्रणयिनां विकसतां सुमनसां मङ्गेन संसर्गेण यत् सौभाग्यम्
 आनन्दः तद्गुभाजा तच्छास्त्रिणा विविधोद्यानपुष्पासोद्दिनेत्यर्थः यद्वा
 नाना बहवः ये रामप्रणयिनः रामभक्ताः सुमनसः विहांसः साधव
 इति यावत् तेषां मङ्गेन यत् सौभाग्यं ज्ञानलाभरूपं शुभादृष्टं बद्ध-
 भाजा तत् प्राप्नवतेत्यर्थः सुरभिसमयस्थायिना वसन्तकालवर्तिना
 माधवेन तदाख्यकविना एतत् प्रेममाध्वीकं प्रेमसधुसंश्लृष्टः सन्दर्भ
 इति यावत् राधाबन्धोः कृष्णस्य उपहृतम् उपहारीकृतम् उपटौकन-
 त्वेन दत्तमित्यर्थः, पुष्यवन्तः जनाः निर्विघ्नेन आनावासेनेत्यर्थः
 श्रवणपुटकैः कर्षविवरैः पिवन्तु आस्नादयन्तु ॥ १४० ॥

विचारेति । विचारदृश्वानः सुविचारका इत्यर्थः करुणाद्राः
 दयाद्राः सन्तः क्षुद्रधिया सन्दर्भिना मया कृतम् उद्धवदूतकं
 शुद्धं करिष्यन्ति । अतदुद्धवदूतम् ॥ १४१ ॥

गौरपञ्चाशिका ।

अद्यापि तां कनकचम्पकदामगौरीं
 पुष्पारविन्दवदनां तनुबोमराजीम् ।
 सुसोत्थितां मदनविह्वललालसाङ्गीं
 विद्यां प्रमाद्गुणितामिव चिन्तयामि ॥ १ ॥
 अद्यापि तां शशिसुखीं नवयौवनाढ्यां
 पीनस्तनीं पुनरहं यदि गौरकान्तिम् ।

अद्यापीति । अद्यापि इदानीमपि सृष्ट्यकालेऽपीत्यर्थः कनक-
 चम्पकदासवत् काञ्चनचम्पकमालेव गौरी तां पञ्चे कनकचम्पकं दीवते
 अख्ये इति कनकचम्पकदा ताम् अगौरीं कालीं फुल्लं विकषितम् अर-
 विन्दमिव कनकमिव वदनं बह्यास्तथोक्तां तन्वी सूर्या बोमराजी
 बह्यास्तथाविधां सुप्तात् निद्रायाः उत्थिता तां पञ्चे सुप्ते इव सुप्तेः शवः
 तस्मिन् उत्थिता तदुपरिस्थितेत्यर्थः इति मदनोः कामेन विह्वलं विवर्षं
 लालसं सख्यृष्टम् अङ्गं यस्याः तथोक्तां पञ्चे मदनं विह्वलयति
 व्याकुलवदिति नाशयतीति यावत् इति मदनविह्वलः हरः तस्मिन्
 लालसं दुःखम् अङ्गं यस्यास्तां प्रमादेन अनवधानतया गुणितां निशीतां
 क्विन्तयामिति च पाठः । विद्यां विद्यामिव महाविद्यामिव विद्यां
 तदाङ्गीं राजकुमारीं चिन्तयामि अस्मि । अन्येऽस्मिन् वदन्तिलोकं
 वृक्षम् । अयं वदन्तिलोकं तमजा जगौ न इति तद्वृक्षत्वात् । उप-
 मासङ्कारः ॥ १ ॥

अद्यापीति । अद्यापि शशिसुखीं चन्द्रवदनां पञ्चे शशी चन्द्रः

पश्यामि मन्मथप्रदाननपीडितानि
 यात्राधि सस्यति करोमि सुशीतवानि ॥ २ ॥
 अद्यापि तं वदति पुनः कमलावताराक्षीं
 पश्यामि पीवरपयोधरभारखिन्नाम् ।
 समीप्य बाहुयुगलेन पिश्यामि वक्त्रम्
 उन्मत्तवत्प्रभुकरः कमलं समेष्टम् ॥ ३ ॥
 अद्यापि तां निधुवनकमनिःसहाङ्गीम्
 आपाण्डु मण्डपतितालककुञ्चित्वाचीम् ।

मुखे लक्ष्मण्या तदैकदेशे खडाटे यस्यास्तां नवबोवनास्तां नवबोवन-
 वतीं पीनस्तनीं पीवरपयोधरां गौरकान्तिं गौरवस्थां पक्षे गौरे
 गौरवर्धे हरे कान्तिः कामना अभिवापः यस्याः तां यदि पुनः पश्या-
 मि तदा सस्यति इदानीमेतेत्यर्थः तदा मन्मथस्य कामस्य शरानखेन
 पीडितानि गात्राणि अङ्गानि सुशीतवानि करोमि । पक्षे आद्या-
 याः प्रसन्नतावाभे अभिवापितस्य कामिनीसम्भोगस्य सिद्धिरिति भावः
 ॥ २ ॥

अद्यापीति । अद्यापि यदि पुनः कमले इव आद्यते विसृते
 अक्षिणी नेत्रे यस्याः तां पीनयोः पीवरयोः पयोधरयोः स्तनयोः
 भारेण खिन्नां तां पश्यामि, तदा बाहुयुगलेन भुजह्वयेन समीप्य नाद-
 नाङ्गिभूतेति यावत् पक्षे सस्यः स संभोग्य भुजह्वयं बोजयित्वेत्यर्थः
 बहाङ्गिभिर्भूत्येति यावत् उन्मत्तवत् क्षिप्त इव प्रभुकरः कमलमिव
 वक्त्रं वटनं यद्येत् पिश्यामि सुव्यापीत्यर्थः पक्षे वाविशयं पश्यामी-
 त्यर्थः । उपनासहारः ॥ ३ ॥

अद्यापीति । अद्यापि निधुवनकमेव सुरतस्यसेष किःसहं
 विवशन् चङ्गं यस्याः तयोक्ताम् अयाचङ्गुनि मण्डपे कपोले पतिवैः

प्रच्छन्नपापकृतमन्तरमावहन्तीं
 कण्ठावसन्नसुदुवाहलतां करामि ॥ ४ ॥
 अद्यापि तां सुरतजागरभूर्णमानां
 तिर्यक्खलसत्तरलतारकमावहन्तीम् ।
 शृङ्गारसारकमलाकरराजहंसीं
 व्रीडावनम्बवदनामुरसि करामि ॥ ५ ॥
 अद्यापि तां सुरतताण्डवसूत्रधारीं
 पूर्णेंदुसुन्दरमुखीं मदविह्वलाङ्गीम् ।

अत्रैः पूर्णकुलैः इच्छिते सङ्घोषं नीते अक्षिणी ववा तां पक्षे
 व्यापायिष्ठति पृथक् पदं प्रच्छन्नपापकृतमित्यस्य विशेषणम् । प्रच्छन्नं
 निभृतं यत् पापं कौशारे पुरुषसङ्गमजावितमिति भावः तेन कृतं
 सम्भृतम् अन्तरं मनः पक्षे प्रच्छन्नेन गूढेन पापेन पापकचनेन वां
 वा कथासुखं वापि निगुण्यसुखविक्रमं, भवत् त्वं बहुलापाङ्गि रत्नभू-
 तासि वै यत् दत्तं कुरुष्येति भावः, कृतं विह्वलमिति वायत् अन्तरं
 मनः आवहन्तीं धारयन्तीं कण्ठे मदीये इति भावः अत्रकला कला
 क्वही कोमला बाहवता वस्त्राः तां पक्षे कण्ठे गले अत्रकला माहा-
 रुषेण स्थिता कदः बाहवता अहुराणां भुजपद्मे वस्त्राः तां करामि
 चिन्तयामि ॥ ४ ॥

अद्यापीति । अद्यापि सुरतजानरेण पूर्णमानां तिर्यक् कौटि-
 ल्येनेत्यर्थः खलवन्ती पतन्ती मत्रि पक्षे हरे इति भावः तरला बहुला
 तारा वस्य ताहयसु अक्षीत्सुम् । आवहन्तीं शृङ्गारवारः आव्य-
 रसवार एव कसलाकरः सरोवरं तस्य राजहृषीं तत्र विचरन्तीमिति
 भावः व्रीडया सज्जया अवनम्बम् अवनतं वदनं वस्त्राः ताम् अरसि
 वक्षसि मम पक्षे हरेति भावः स्थितमिति शेषः । करामि ॥५॥

अद्यापीति । सुरतमेव ताण्डवं अस्त्रं तस्य सूत्रधारीं प्रथम-

तन्वीं विशालजघनां स्तनभारखिनां
 व्यासोत्कृन्तककक्षापवतीं स्मरामि ॥ ६ ॥
 अद्यापि तां मसृषचन्दनचर्चिताङ्गीं
 कस्तूरिकापरिमलेन विसर्पिगन्धाम् ।
 अत्येन्दुरेखपरिशीलितभाररेखां
 मुग्धाभिरामनयनां शयने स्मरामि ॥ ७ ॥
 अद्यापि तां निधुवने मधुपानपात्रीं
 लीढाम्बरां कृशतनुं चपलायताक्षीम् ।

नटीमित्यर्थः पृषेन्दुवत् सुन्दरं सुखं यस्याः तां मदेन मद्यपानेन
 विह्वलं विवशम् अङ्गं यस्याः तां तन्वीं कशाङ्गीं विशालजघनां इह-
 क्कजघनां स्तनभारेण खिन्नां प्रान्तां व्यासोक्तानां विह्वलत्वेन चक्षुषानां
 कुन्तनानां कक्षापः समूहः तद्वतीं पक्षे सुकृत्केशीमित्यर्थः उभयत्र
 यमानम् । तां स्मरामि ॥ ६ ॥

अद्यापीति । अद्यापि कस्तूपेन सुप्रियेन चन्दनेन चर्चितं
 चिप्लम् अङ्गं यस्याः तां कस्तूरिकायाः स्तननाभेः परिमलेन, विम-
 दीये परिमल इत्यमरः । विसर्पीं विसरन् गन्धो यस्याः तां अत्येन्दु-
 रेखवत् अर्द्धचन्द्रवत् परिशीलिता अस्या भावस्य ललाटस्य रेखा
 यस्याः तां पक्षे अत्येन्दुरेखेन परिशीलिता अलङ्कृता भाररेखा
 यस्याः तपोक्ताम् । शयने शय्यायां पक्षे श्येते इति शयनः शवः
 शय, सुगधं सुन्दरं पक्षे मसृष्टम्, अभिरामं मनोहरं नयनं यस्याः
 तपोक्तां तां स्मरामि ॥ ७ ॥

अद्यापीति । निधुवने कुरते वत् मधुनः अधराकृतस्य पानं
 कस्य पात्रीम् आशय्यतां पक्षे निधुवने अक्षयनविषये वत् मधुं
 अकृतं तत् पिबन्तीति तेषां श्लोकरूपव्यायनामिति भावत्

काश्रीरपङ्कजगर्भाभिज्ञताङ्गरागां
 कर्पूरपूगपरिपूर्णमुखीं स्मरामि ॥ ८ ॥
 अद्यापि तां क्लमपतश्चदिरापराग-
 प्रखेदविन्दुविततं वदनं प्रियायाः ।
 अन्ते स्मरामि रतिखेदविलोचनेत्रं
 राङ्गपरागपरिमुक्तमिवेन्दुविश्वम् ॥ ९ ॥
 अद्यापि तन्मुखशशी परिवर्तते मे
 रात्रौ मयि क्षुत्तवति क्षितिपालपुत्रा ।

पार्श्वीं रञ्जितोत् । लोटं सृष्टं न तु आच्छ दितनिति भावः अस्वरं
 वसनं यथा तां निधुवनकाले वसन्त्यस्वस्वलिङ्गात् सृष्टमात्रवसना-
 र्भिति भावः पक्षे बाण्डं सृष्टम् अस्वरं गगनं यथा तादृशीसु अण्ड-
 षट्कामित्त्वर्थः अशततुं क्षीणाङ्गो पक्षे अशाः क्षीणाः तनवः शरी-
 राणि अजुराणांभिति भावः यथा ताम् । अपलायताचीं अक्षुब्ध-
 विशाबनेत्रा काश्रीरपङ्कजेन कुङ्कुमद्रोणं नृगनाभिः कस्तूरिका
 तथा च कृतः अङ्गरागः यथा तथाङ्गां कर्पूरपूगेन कर्पूरयुक्तगुवाकेन
 परिपूर्णं भूतं सुखं यस्याः तादृशीं तां स्मरामि ॥ ८ ॥

अद्यापीति । अद्यापि क्लमेन आन्या पतन उदञ्चन् यः
 मदिरावाः मद्यपानस्य अपरागः सुस्थक् रागः तेन ये प्रखेदावन्दवः
 चर्मवारिकणनिचयाः तैः विततं व्याप्तं रतिखेदेन सुरतश्रमेषु
 विलोचनेत्रं अक्षुब्धनयनं तत् प्रियायाः विद्यायाः पक्षे आद्यावि-
 द्यायाः वदनं राङ्गपरागात् राङ्गपाशात् परिमुक्तं निःसृतम् इन्दु-
 विश्वमिव चन्द्रमण्डलमिव अन्ते सृष्ट्युक्तां स्मरामि । उभयत्र
 इमानमेतत् ॥ ९ ॥

अद्यापीति । यथा क्षितिपालपुत्रा राजनन्दिन्या रात्रौ क्वचि

जीवेति मङ्गलवचः परिहृत्य कोपात्
 कर्णे कृतं कनकपत्रमनालपत्न्या ॥ १० ॥
 अद्यापि तत् कनककुण्डलदृष्टमास्यं
 तस्याः स्मरामि विपरीतरताभियोगे ।
 आन्दोलनश्रमजलस्फुटसान्द्रविन्दु-
 मुक्ताफलप्रकरविच्छुरितं प्रियायाः ॥ ११ ॥
 अद्यापि तत्प्रथं भङ्गुरदृष्टिपातं
 तस्याः स्मरामि रतिविभ्रमगात्रभङ्गम् ।

श्रुतवति नासातः वचननिःसरणार्थं शब्दविशेषं कृतवतीत्यर्थः मति
 कोपात् प्रणयकलङ्कात् जीव इति मङ्गलवचः परिहृत्य अनालपत्न्या
 आद्यापमकूर्वात्वा सत्या कर्णे कनकपत्रं जीवत्पतिस्त्वकमिति भावः
 कृतं कृतं, कस्यापि जवथे सन्निकृतानां जीवेति वचनस्य विहित-
 त्वात् तद्वचने प्रत्यवाय इति प्रसिद्धिः । तस्याः स सुखशयी अद्यापि
 मे परिशर्त्तते सर्वतः इत्यमान इव प्रस्फुरतीत्यर्थः । पक्षे क्षितिपाल-
 पुत्या पर्वतराजदुहित्वा कोपात् मत्कृतापराधजनितादिति भावः ।
 कर्णे मदीये इति भावः कनकपत्रम् अलङ्कारविशेषः कृतम् अर्पितं
 कनकपत्रस्य भाङ्गलिकत्वेन जीवेति वचनस्य प्रतिरूपत्वं बोध्यम् ॥१०॥

अद्यापीति । तस्याः प्रियायाः विपरीतरतानियोगे पुरुषायित-
 ध्यापारे कनककुण्डलाभ्यां दृष्टं वर्षणं नीतम् आन्दोलनादिति भावः
 आन्दोलनेन सम्यक् दोलनेन यः श्रमः तेन जवानां खेदवारीणा-
 नित्यर्थः स्फुटाः प्रकटाः सान्द्राः घनाः ये विन्दवः कणाः ते एव
 मुक्ताफलानां प्रहराः निचयाः तैः विच्छुरितं व्याप्तं तत् आस्यं सुखं
 अद्यापि स्मरामि । रूपकमलङ्कारः ॥ ११ ॥

अद्यापीति । अद्यापि तस्याः सः प्रणयः तत्प्रणयः तेन
 भङ्गुराः कुटिलाः दृष्टिपाताः यत्न तादृशं, वस्त्राद्युत्प्रेन परिशर्त्तते परितो

वस्त्राञ्चलेन परिघर्षिपयोधरान्तं

दन्तच्छदं दशनखण्डनमण्डनञ्च ॥ १२ ॥

अद्याप्यशोकनवपल्लवरक्तहस्तां

मुक्ताफलप्रचयचुम्बितचूचुकायाम् ।

अन्तःस्मितोच्छसितपाण्डुरगण्डदेशां

तां वल्लभां रहसि संवल्लितां स्मरामि ॥ १३ ॥

अद्यापि तत् कुसुमरेणुसुगन्धमिश्रं

न्यस्तं स्मरामि नखरक्षतलक्ष्य तस्याः ।

आकृष्टहेमरुचिराम्बरमुख्यताया

लज्जावशात् करघृतं न कुतो व्रजन्त्याः ॥ १४ ॥

वर्षायां प्राप्तः पयोधरान्तः स्तनावकाशः यत्र तथोक्तं, रतिविभ्रमेण
सुरतविलासविशेषेण गात्रभङ्गं, दशनेन यत् खण्डनं दशनं तद्विद्म-
मित्यर्थः मण्डनं भूषणं यस्य तथाविधं दन्तच्छदम् अधरञ्च स्मरामि ॥१२॥

अद्यापीति । अशोकस्य नवपल्लववत् रक्तः हस्तो यस्याः तां,
मुक्ताफलानां प्रचयेन हारेणेत्यर्थः चुम्बितं स्पृष्टं चूचुकायं स्तनायं
यस्याः तां, चूचुकन्तु कुचायं स्पर्शित्वभरः । अन्तःस्मितेन आन्तरमन्द-
हासेन उच्छसितः उत्फुल्लः पाण्डुरः विशदः गण्डदेशः यस्याः
तथोक्तां, रहसि एकान्ते संवल्लितां संमक्तां पक्षे समागतां तां
वल्लभां प्रियाम् अद्यापि स्मरामि ॥ १३ ॥

अद्यापीति । कुसुमानां रेणुभिः उपरिनिहितैरिति भावः
सुगन्धेन मिश्रं युक्तं न्यस्तम् अर्पितं तस्याः तत् नखरक्षतलक्ष्यं लक्ष्य-
चिह्नं तथा उल्लिखितायाः न कुतो व्रजन्त्याः कुत्रापि अगच्छन्त्या-
दित्यर्थः दण्डवत् तिष्ठन्त्या इति यावत् आकृष्टं हेमरुचिरं सुवर्ण-
भनोहरं कौस्तुभरागरञ्जितमिति भावः अम्बरं यस्मिन् तत् तथोक्तं
लज्जावशात् करघृतं हस्तधारणम् अद्यापि स्मरामि ॥ १४ ॥

अद्यापि तां विधृतकज्जललीलनेत्रां
 पृथ्वीप्रभिन्नकुसुमाकुलकेशपाशाम् ।
 सिन्दूरसंवलितमौक्तिकहारभाराम्
 आबद्धहेमकटिकां रहसि स्मरामि ॥ १५ ॥
 अद्यापि तां धवलवेश्मनि रत्नदीप-
 मालामयूखपटलैर्गलितान्धकारैः ।
 सुप्ताश्च मे रहसि हास्यसुखीं प्रसन्नां
 लज्जाभरार्द्रनयनां परिचिन्तयामि ॥ १६ ॥
 अद्यापि तां गलितबन्धनकेशपाशां
 स्रस्तस्रजं स्मितसुधामधुराधरोष्ठीं
 पीनीन्नतस्तनयुगोपरि चारु सुम्बन्-
 मुक्तावलिं रहसि लीलटयं स्मरामि ॥ १७ ॥

अद्यापीति । विधृतं कज्जलं याभ्यां तादृशे बोले चक्षुषे नेत्र
 यस्याः तां, पृथ्व्यां भूमौ प्रभिन्नाः पशिताः कुसुमाकुलाः पुष्पाकुलीः
 केशपाशाः यस्याः तथोक्तां, सिन्दूरेण संवलितः संयुक्तः मौक्तिकहारश्च
 भारः यस्याः तां तथा आबद्धा परिचिता हेमकटिका काञ्चनकटि-
 भूषणमित्यर्थः यथा तथाभूतां तां रहसि विजने स्मरामि ॥ १५ ॥

अद्यापीति । गलिताः विनष्टाः अन्धकाराः येभ्यः तैः रत्नदीप-
 मालानां मयूखपटलैः किरणजालैः धवलवेश्मनि आलोकितभवने
 सुप्तां निद्रितां रहसि विजने मे मम प्रसन्नां हास्यसुखीं लज्जाभरेण
 आर्द्रं धातुले नयने यस्याः तथोक्ताञ्च अद्यापि परिचिन्तयामि ॥ १६ ॥

अद्यापीति । गलितं विस्तरं बन्धनं येषां तादृशाः केशपाशाः
 यस्याः तथोक्तां, स्रस्ता विन्ध्युता स्रक् माल्यं यस्याः तां, स्मितसुधया
 मन्दहासास्तेन मधुरौ मनोहरौ अधरोष्ठौ यस्याः तथोक्तां, पीनीन्नत-
 स्तनयुगस्य उपरि चारु यथा तथा सुम्बन्ती प्रतन्ती मुक्तावलिः मुक्ता-

अद्याप्यहं विरहवह्निनिपीडिताङ्गीं
 तन्वीं कुरङ्गनयनां सुरतैकपात्रीम् ।
 नानाविचित्रकृतमण्डनमावहन्तीं
 तां राजहंसगमनां सुदतीं स्मरामि ॥ १८ ॥
 अद्यापि तां विरहितां कुचभारनम्रां
 मुक्ताकलापविमलीकृतकण्ठदेशाम् ।
 तां केलिमन्दिरगतां कुसुमायुधस्य
 कान्तां स्मरामि हृषिरोज्ज्वलधूमकेतुम् ॥ १९ ॥

हारः यस्याः तथोक्तां, लोचद्वयं चपलाङ्गीं ताम् अद्यापि रङ्गसि
 विजने स्मरामि ॥ १७ ॥

अद्यापीति । अद्यापि अहं विरहवह्निना विच्छेदान्धेन निपी-
 डितम् अहं यस्याः तथोक्तां, तन्वीं कुरङ्गनयनां लुगाङ्गीं,
 सुरतस्य एकपात्रीम् एकमात्रावलम्बनभूतां पक्षे सुरता सुरसमूहः
 तस्याः एका अद्वितीया पात्री रक्षित्री तां, नानाविचित्रं यथा तथा
 कृतं यत् मण्डनं भूषणं तत् आवहन्तीं धारयन्तीं राजहंसस्यैव ममनं
 यस्याः तथोक्तां मन्दनामिनीमित्यर्थः सुदतीं शोभनदयनां तां स्मरामि
 ॥ १८ ॥

अद्यापीति । विरहितां मम विरहात्तां पक्षे वि परिधववाचकम-
 व्यर्थं तद्रहितां केनाप्यपरिभवनीयमित्यर्थः, कुचयोः पञ्चोपरबोभारेण
 नम्रां मुक्ताकलापेन मौक्तिकहारेण विमलीकृतः उज्ज्वलीकृतः कण्ठदेशः
 यस्याः तथाविधां कुसुमायुधस्य कामस्य केलिमन्दिरगतां श्रीहृदय-
 वर्तिनीं हृषिरोः मनोः यः उज्ज्वलः शृङ्गारः शृङ्गारः सुचि-
 रज्ज्वल इत्यमरः । तस्य धूमकेतुं ध्वजविशेषभूतां तां कान्ताम् अद्यापि
 स्मरामि ॥ १९ ॥

अद्यापि चाटुशतप्रोक्षसितस्मितन्तु
 तस्याः स्मरामि सुरतक्लमविह्वलायाः ।
 अव्याजनिस्तनितकातरकाकुक्कुट-
 सङ्कीर्णवर्णरुचिरं वदनं प्रियायाः ॥ २० ॥
 अद्यापि तां सुरतघूर्णनिमीलिताचीं
 स्रस्ताङ्गयष्टिगलितां गुरुकेयनम्बाम् ।
 शृङ्गारवारिकमलाम्बुजराजहंसीम्
 जन्मान्तरे निधुवनेऽप्यनुचिन्तयामि ॥ २१ ॥
 अद्यापि तां प्रणयिनीं मृगशावकाचीं
 पीयूषपूर्णकुचकुम्भयुगं वहन्तीम् ।

अद्यापीति । अद्यापि सुरते यः क्लमः क्लान्तिः तेन विह्वला
 कातरा तथोक्तायाः तस्याः प्रियायाः चाटुशतेन सत्कृतेन अतुनव-
 वचननिचयेन प्रोक्षसितम् उद्भासितं स्मितं यस्मिन् तत् अव्याजम्
 अक्षपटं यथा तथा निस्तनिता उच्चरिता कातरकाङ्कः कातर्यव्यञ्जकः
 स्वरविशेषः यस्मात् तादृशे कुक्कुटे सङ्कीर्णैः वर्णैः अक्षरैः रुचिरं मनो-
 ह्वरं वदनं स्मरामि ॥ २० ॥

अद्यापीति । अद्यापि सुरते यः घूर्णः घूर्णनं निमीलितञ्च
 ययोः तादृशे अक्षिण्यो यस्याः तथोक्तां, स्रस्तायां शिथिलितायां
 सुरतम्बान्दति भावः अङ्गयष्टां गलिताः पतिताः शृङ्गारवः न सन्ति
 गुरवो येभ्यः तथाभूताः दीर्घा इति यावत् ये केयाः तैः नम्बा स्मर-
 नता तां, शृङ्गारा एव वारीणि तेषु कनका लक्ष्मीः शोभा येषां
 तथाभूतानि यानि अम्बुजानि पद्मानि तेषु राजहंसीं विहारिणी-
 मिति भावः तां जन्मान्तरे निधुवनेऽपि सुरतेऽपि अनुचिन्तयामि
 स्मरामि ॥ २१ ॥

अद्यापीति । अद्यापि प्रणयिनीं प्रेम्बतीं मृगशावकाचीं

पश्याम्यहं यदि पुनर्दिवसावसाने
 स्वर्गापवर्गनरराज्यसुखं त्यजामि ॥ २२ ॥
 अद्यापि तां स्तिमितवस्त्रमिवावलम्बां
 प्रौढप्रतापमदनानलतप्तदेहाम् ।
 बालां मदेकशरणामनुकम्पनीयां
 प्राणाधिकां क्षणमहं न हि विस्मरामि ॥ २३ ॥
 अद्यापि तां क्षितितले वरकामिनीनां
 सर्वाङ्गसुन्दरतया प्रथमैकरेखाम् ।
 संसारनाटकरसीत्तमरब्रपात्रीं
 कान्तां स्मरामि कुसुमायुधबाणखिन्नाम् ॥ २४ ॥

ऋगपोतनयनां पीयूषपूर्णम् अमृतपूर्णं कुचकुम्भयुगं वहन्तीं तां यदि
 पुनरहं दिवसावसाने मन्थ्यायां पश्यामि तदा स्वर्गस्य अपवर्गस्य
 सुखैः नरराज्यस्य नराधिपत्यस्य च सुखं त्यजामि तृणाय मन्थे इति
 भावः ॥ २२ ॥

अद्यापीति । अद्यापि अहं स्तिमितवस्त्रमिव आर्द्रवसनमिव
 अवलम्बा अङ्गसंगता तां, प्रौढः उत्कटः प्रतापो यस्य तादृशो यः
 मदनानलः तेन तप्तदेहां सन्तप्तशरीरां, मदेकशरणाम् अहमेव एकम्
 अद्वितीयं शरणम् आश्रयः बध्नाः ताम् अतएव अनुकम्पनीयाम्
 अलुप्याद्यां प्राणाधिकां तां बालां क्षणमपि न हि नैव विस्मरामि
 ॥ २३ ॥

अद्यापीति । सर्वाङ्गसुन्दरतया क्षितितले पृथिव्यां वरकामि-
 नीनाम् उत्तमाङ्गनानां मध्ये प्रथमा एका अद्वितीया रेखा बध्नास्ताम्
 उत्तमाङ्गनागणनावां बध्नाः नास्ति प्रथमा रेखा पात्यते तानिति
 भावः संसार एव नाटकं तस्य रसः स्नाद् एव यत् उत्तमं रत्नं तस्य

अद्यापि तां प्रथमतो वरसुन्दरीं मे
 स्नेहैकपात्रघटितावनिनाथपुत्रीम् ।
 हे हे जना मम वियोगहुताश्रया
 सोढुं न शक्यत इति प्रतिचिन्तयामि ॥ २५ ॥
 अद्यापि विस्मयकरी त्रिदशान् विहाय
 बुद्धिर्बलाञ्जलति तत् किमहं करोमि ।
 जानन्नपि प्रतिमुहूर्तमिवान्तकाले
 रुष्टा तु वल्लभतरेति ममातिधीराः ! ॥ २६ ॥
 अद्यापि तां गमनमित्युदितं मदीयं
 श्रुत्वैव भीतहरिणीशिशुचञ्चलाचीम् ।
 वाचस्खलद्विगलदशुकणाकुलाचीं
 सञ्चिन्तयामि गुरुशोकविनम्रवक्त्राम् ॥ २७ ॥

पात्रीम् आधारभूतां कुसुमायुधस्य कामस्य बाधेन खिन्नां विद्वां
 व्याधितामिति यावत् तां कान्तां स्मरामि ॥ २४ ॥

अद्यापीति । अद्यापि प्रथमतः अप्ततः वरसुन्दरीं स्नेह एव
 प्रणय एव एकं पात्रम् आधारविशेषः निर्माणावलम्बनविशेषः तेन
 घटिता निर्मिता या अवनिनाथस्य राज्ञः पुत्री तां हे हे जनाः !
 मम वियोगहुताश्रयस्य विच्छेदानञ्जल तापं सोढुं न शक्यते अनयेति
 शेषः इति हेतोः प्रतिचिन्तयामि विशेषेण भावयामि ॥ २५ ॥

अद्यापीति । हे अतिधीराः ! मम विस्मयकरी आश्चर्य्यमन्य-
 माना बुद्धिः अन्तकाले त्रिदशान् देवान् विहाय परित्यज्य देवता-
 स्मरणं व्यङ्ग्यर्थः रुष्टा कृपिना तु किन्तु वल्लभतरा अतिप्रीति-
 दायिनीति अद्यापि प्रतिमुहूर्तं प्रतिक्षणं बलात् चञ्चति तां प्रति
 भावति तत् जानन्नपि किम् अहं करोमि ॥ २६ ॥

अद्यापीति । अद्यापि मदीयं गमनम् उदितं मया मन्यते

अद्यापि वासुदहतो मयि नीयमाने

दुर्वारभीषणवरैर्यमदूतकल्पैः ।

किं किं तथा बहुविधं न कृतं मदर्थे

कर्तुं न पार्थिव इति व्यथते मनो मे ॥ २८ ॥

अद्यापि तां क्षणवियोगवियोगमग्नां

शङ्के पुनर्बहुतया भृतशोकधारात् ।

मञ्जीवधारणकरीं मदनालसाङ्गीं

किं ब्रह्मकेशवहुरैः सुदतीं स्मरामि ॥ २९ ॥

इति उदितम् उक्तं सुत्वैव भातः यः हरिश्चण्डिगुः सृगशावकः
तस्यैव चञ्चले कातरे अक्षिणी यस्याः तथोक्तां, वासु स्वबद्धिः
विगलद्भिश्च अशुकथैः वाप्यविन्दुभिः आकृते अक्षिणी यस्याः तथा-
विधां, गुरुणा दुर्भरेण शोकेन विनम्बं विनतं बल्लं वदनं यस्याः
तादृशीं तां सञ्चिन्तयामि ॥ २७ ॥

अद्यापीति । दुर्वाराः वारयित्तमशक्याः भीषणरथाः घोर-
ध्वनयश्च तैः यमदूतकल्पैः यमकिङ्करसदृशैः जनैरिति शेषः वासुदहतः
शयनमन्दिरात् मयि नायमाने षट्क्षमाथे सति तथा सदर्थे मम
रक्षार्थं किं किं बहुविधं न कृतम् ? कर्तुं न पार्थिवे न
शक्यते च इति हेतोः अद्यापि मे मय शनः व्यथते क्लियति ॥ २८ ॥

अद्यापीति । मम जीवस्य जीवनस्य धारणकरीं मत्प्राणदा-
मित्यर्थः मित्त्वनेनेति भावः, मदनेन कामेन अलसम् अकृतं यस्याः
तादृशीं सुदतीं शोभनदर्शनां तां पुनः किन्तु क्षणवियोगे क्षणिक-
विच्छेदे वियोगे दीर्घविच्छेदे इव मग्नां ताम् अत्यवियोगं बहुमन्व-
मानामिति भावः बहुतया बाहुल्येन भृता अतृभूता शोकधारा
शोकपरस्मरा यथा तथोक्ताम् अद्यापि शङ्के सन्भावयामि स्मरामि
च ब्रह्मकेशवहुरैः सुदतीरिति शेषः किं न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः
॥ २९ ॥

अद्यापि तां चलचकोरविलोक्षनेत्रां
 शीतांशुमंखलमुखीं कुटिलाप्रवेशाम् ।
 मत्तेभकुम्भसदृशस्तनभारनन्दां
 बन्धूकपुष्पसदृशौष्ठपुटां स्मरामि ॥ १० ॥
 अद्यापि मे निशि दिवा हृदयं दुनोति
 पूर्णेन्दुसुन्दरमुखं मम वल्लभायाः ।
 लावण्यनिर्जितमनोहरकामदर्पं
 भूयः पुनः प्रतिमुहुर्न विलोक्यते यत् ॥ ११ ॥
 अद्यापि तामरहितां मनसापि नित्यं
 सञ्चिन्तयामि सततं मम जीवितेशाम् ।
 लावण्यभोगनवयौवनभारसारां
 जन्मान्तरेऽपि मम सैव गतिर्यथा स्यात् ॥ १२ ॥

अद्यापीति । चलचकोरस्येव विश्वे खे नेत्रे यस्याः तां शीतांशु-
 मंखलमुखीं चन्द्रमुखीं, कुटिलाम् अयं येषां तादृशाः केशाः यस्याः
 तां, मत्तेभकुम्भस्य मत्तद्वत्सिकुम्भस्य सदृशी यो स्तनौ तयोः भारेण
 नन्दा तां, बन्धूकपुष्पेण सदृशम् औष्ठपुटं यस्याः तन्नाभूतां ताम्
 अद्यापि स्मरामि ॥ १० ॥

अद्यापीति । भूयः अघेष्टं पुनः प्रतिमुहुः प्रतिव्यथित्थर्षः
 यत् यस्मात् न विलोक्यते न दृश्यते अतः मम वल्लभायाः प्रियायाः
 लावण्येन निर्जितः मनोहरः कामस्य दर्पः येन तादृशं पूर्णेन्दुसु-
 न्दरमुखं निशि रात्रौ दिवा दिवसे च मे मम हृदयं दुनोति तापवति
 ॥ ११ ॥

अद्यापीति । नित्यं सततं मनसा स्मरहिताम् अत्यन्तापि
 मनसि स्मितामपीत्यर्थः, लावण्यस्य भोगः स्थितिर्विज्ञानं तादृशं यत्

अद्यापि तां मलयपङ्कजगन्धसुख-
 आस्यद्विरेफणयसुम्बितगण्डदेशाम् ।
 केशावधूतकरपङ्कवकङ्कशान्तां
 तां नो दुनोति नियतं सुरमं मदीयम् ? ॥ ३३ ॥
 अद्यापि सा मधुपदं स्नानमण्डलेषु
 दत्तं मयैव मधुपानविमोहितेन ।
 उद्भिन्नरोमपुलकैर्बहुभिः समस्तात्
 जागर्ति रक्षति विलोकयति प्रयत्नात् ॥ ३४ ॥
 अद्यापि या शशिसुखी न कृतागसं मं
 सौत्रैर्वचः प्रतिददाति यदैव नक्तम् ।

नवयौवनं तस्य भारः आतिशयं सारो यस्याः तां मम जीवितेशं
 जीवितेशरीं जन्मान्तरेऽपि वैव प्राप्सेत्तरोव यथा मम गतिः स्यात्
 तथा सततं सञ्चिन्तयामि ॥ ३२ ॥

अद्यापीति । मलयपङ्कज् अन्धरसात् जायते इति तथोक्तः
 यो नन्दः तत्र कुञ्जानाम् अतएव आस्यतां समन्ततो विचरतां द्विरे-
 फाणां अमराणां चयैः समूहैः सुम्बितः इष्टः गण्डदेशः यस्याः
 केशोक्ताम् अतएव क्लेशेन तस्मिन्नितेनेति भावः अवधूतेन वक्ष्यादितेन
 करपङ्कवकङ्कशेन शान्तां रम्यां तां तत् मदीयं सुरतम् अद्यापि नियतं
 नो दुनोति ? न जायति ? अपि तु तापयन्ते ॥ ३३ ॥

अद्यापीति । अद्यापि सा मधुपानविमोहितेन मधुपानविमु-
 क्थेन मयैव स्नानमण्डलेषु दत्तं मधुपदं मधुपानविमोहितेन सपन्नात् वर्धतः
 बहुभिः उद्भिन्नैः रोमपुलकैः रोमाङ्कैः सञ्चेति शेषः जागर्ति तिष्ठति,
 तत् प्रयत्नात् रक्षति विलोकयति प्रयत्नतः च ॥ ३४ ॥

अद्यापीति । या सा शशिसुखी चन्द्रवदना उच्चैः अत्यन्तं कृता-

चुम्बामि रोदिमि भृशं पतिमोडमि पादे
 दासस्तव प्रियतमे ! भज मां अरामि ॥ १५ ॥
 अद्यापि धावति मनः किमहं करोमि
 सार्द्धं सखीभिरधिवासगृहेषु कान्ते ! ।
 कान्तासुगीतपरिहासविचित्रवाद्यैः
 क्रीडासुखैरिह तु यातु मदीयकालः ॥ १६ ॥
 अद्यापि तां न खलु वेद्मि किमीशपत्नी
 सा वा शची सुरपतेरथ कृष्णसखीः ।
 धात्रैव किं त्रिजगतां परिमोहनाय
 सृष्टा कुले युवतिराजिद्विद्वद्येव ॥ १७ ॥

गतं कृतापराधं मां नक्तं रात्रौ यदा एव वचः न प्रतिददाति प्रति-
 बन्धि, तदैव अहं चुम्बामि चुम्बनार्थं यत्र करोमीति भावः भृशं
 रोदिमि, हे प्रियतमे ! पादे चरणे पतितः अस्मि, तव दासः अहं,
 मां भज इत्येवम् अद्यापि अरामि ॥ १५ ॥

अद्यापीति । हे कान्ते ! अद्यापि मनः धावति त्वां प्रतीति
 शेषः, अहं किं करोमि, अधिवासगृहेषु शयनमन्दरेषु सखीभिः
 सार्द्धं कान्तायाः प्रियायाः सुगीतं शोभनं सङ्गीतं परिहासः विचित्रं
 वाद्यञ्च तैः क्रीडासुखैः क्रीडानन्दकरैः इह संसारे मदीयकालः यातु
 गच्छत ॥ १६ ॥

अद्यापीति । अद्यापि ताम् ईशपत्नी गौरी किमियं ? वा सुर-
 पतेरिन्द्रस्य शची ईयं ? अथवा कृष्णपत्नी लक्ष्मीरियं ? वा त्रिजगतां
 परिमोहनाय युवतिराजिद्विद्वद्येव युवतिनिषवसौन्दर्यं दिद्विद्वद्ये-
 वेति भावः कुले अज्ञातं इति भावः धात्रा सृष्टा किम् ? इति न
 खलु वेद्मि आवधारयामि ॥ १७ ॥

अद्यापि तां जनति वर्षयितुं न कोऽपि
 शक्तोत्वदृष्टसदृशप्रतिरूपवक्षीम् ।
 दृष्टं तथा तु सदृशं चतु तेन रूपं
 शक्तो भवेदपि स एव परो न आन्यः ॥ ३८ ॥
 अद्यापि निर्मलशरच्छिगौरकान्ति-
 चैतो मुनेरपि हरेत् किमुतास्मदीयम् ।
 वक्त्रं सुधामयमहं यदि तत् प्रपद्ये
 चुम्बामि चाप्यविरतं व्यथते न चेतः ॥ ३९ ॥
 अद्यापि ते प्रतिमुहुः प्रतिभाव्यमाना
 चेतो हरन्ति हरिणीशिशुलोचनायाः ।
 अन्तर्निमग्नमधुपाकुलकुन्दद्वन्द्व-
 सन्दर्भसुन्दररूपो नयनार्धपाताः ॥ ४० ॥

अद्यापीति । अद्यापि जनति कोऽपि सदृष्टं सदृशं प्रतिरूपम
 उपमानमित्यर्थः यस्याः तथोक्ता या वक्ष्योः तां तां वर्षयितुं न
 शक्तोति, तु किन्तु येन तथा कालया सदृशं रूपं दृष्टं स एव परो
 केवलं शक्तो भवेत् वर्षयितुमिति शेषः, अन्यः अपरः न च वर्षयितुं
 शक्त इति शेषः ॥ ३८ ॥

अद्यापीति । निर्मलः अक्षररुहः वः शरच्छिगी शरत्काशीन-
 वन्दः तद्वत् गौरकान्तिः वस्तुव्यवकान्तिः सा मुनेरपि चेतः चित्तं
 हरेत् आस्मदीयं किमुत ? किं वक्त्रव्यमिति भावः । अद्यापि सुधा-
 मयम् अमृतपूर्णं तत् वक्त्रं वदनम् अहं यदि प्रपद्ये प्राप्नोमि, तदा
 अविरतं चुम्बामि, चेतश्च मे न व्यथते न तप्यते ॥ ३९ ॥

अद्यापीति । प्रतिमुहुः, प्रतिक्षणं प्रतिभाव्यमानाः चिन्त्यमानाः
 हरिणीशिशुलोचनायाः अगशावाण्याः तस्याः ते अन्तर्निमग्नेन
 अन्तःस्थितेन मधुमेन आनरेण आकुलं चत् कुन्दद्वन्द्वं कुन्दशुभ्रनिकरः

अद्यापि तत्कमलरेणुसुगन्धिगन्धं
 तत्प्रेमवारि मकरध्वजतापहारि ।
 प्राप्नोम्यहं यदि पुनः सुरतैकतीर्थं
 प्राणान् त्यजामि नियतं पुनराप्तिहेतोः ॥ ४१ ॥
 अद्यापि सा यदि पुनर्नलिनीवनान्ते
 रोमाञ्चवीचिविलसच्चपलाङ्गयष्टिः ।
 कादम्बकेशररुचः कणमात्रसङ्गात्
 किञ्चित् क्लमं श्लथयति प्रियराजहंसी ॥ ४२ ॥

तत्सन्दर्भाः तत्सदृशः अतएव सुन्दर्यः मनोजारिण्यः रुचः
 कान्तयः येषां तादृशाः नयनाङ्गपाताः कटाक्षपिच्छेपाः अद्यापि मे
 मनुष्यैः चित्तं हरन्ति ॥ ४० ॥

अद्यापीति । अद्यापि कमलरेणुः पद्मपरामः तद्वत् सुगन्धिः
 प्रोभन इत्यर्थः गन्धो यस्य तादृशं मकरध्वजतापहारि मदनसन्ताप-
 हरं सुरतमेव एकम् अद्वितीयं तीर्थम् अवतरन्त्यस्यैव यस्य तथा-
 भूतं तत् तस्याः कान्तायाः प्रेमवारि प्रणयसञ्चलं यदि पुनरहं
 प्राप्नोमि तदा नियतं पुनराप्तिहेतोः पुनर्वाभाय जन्मान्तरे इति
 भावः प्राणान् त्यजामि ॥ ४१ ॥

अद्यापीति । सा प्रियराजहंसी यदि पुनः नलिनीवनान्ते
 पाद्मनीवनशीमायां रोमाञ्च एव वीचयस्तरङ्गाः तैः विलसन्तो विह-
 रन्ती चपला अङ्गयष्टिः यस्याः तथोक्ता सती कादम्बाः कदम्बसम्बन्धिनः
 ये केशराः किञ्जल्पाः तेषां रुचः कान्तेः कणमात्रसङ्गात् किञ्चिन्मात्र-
 भस्मकात् किञ्चित् रूपत् क्लमं क्लान्तिं सन्तापमित्यर्थः ममेति शेषः
 श्लथयति श्लथयति तदाहं कतार्थो भवेयमिति भावः ॥ ४२ ॥

अद्यापि तां नृपतिशेखरराजकन्यां

सम्पूर्णयौवनमदालसभङ्गगात्रीम् ।

गन्धर्वयक्षसुरकिन्नरराजकन्यां

स्वर्गादिमां निपतितामिव चिन्तयामि ॥ ४३

अद्यापि तत्सुरतकेलिनिबद्धबुद्धि-

रङ्गोपबन्धपतितो नृप ! सन्नहस्तः ।

दन्तौष्ठपीडननखचक्ररक्तसिक्त-

स्तस्याः स्मरामि रतिबन्धुरगात्रयष्टिम् ॥ ४४ ॥

अद्यापि तां निजवपुःकृतवेदिमध्यां

मत्सङ्गसम्मितसुधां स्तनभारनन्त्राम् ।

अद्यापीति । अद्यापि सम्पूर्णयौवनमदेन अलसभङ्गः यस्य तादृशं गान्धर्वयक्षाः तथोक्तां तामिमां नृपतिशेखरराजस्य राजा-
धिराजशिशरोमणोरित्वर्थः कन्यां स्वर्गात् निपतितां गन्धर्वयक्षसुर-
किन्नरराजकन्यामिव गन्धर्वकन्यामिव यक्षकन्यामिव देवकन्यामिव
किन्नरराजकन्यामिव चिन्तयामि स्मरामि ॥ ४३ ॥

अद्यापीति । हे नृप ! तस्याः सुरतकेलौ निबद्धा स्थिता बुद्धिर्यस्य तथोक्तः, अङ्गानाम् उपबन्धेन सस्यक् बन्धनेन पतितः भूमौ निपतितः अहं तथा सन्नो व्यवसादं गतौ स्पन्दराहितौ इति भावः हस्तौ यस्य तादृशः, दन्तेन यत् चोष्ठपीडनं नखक्षतञ्च तस्मात् यत् रक्तं तेन सिक्तोऽहं रत्या अक्षुरागेषु सुरतेन वा बन्धुरा विवशा गात्रयष्टिः अङ्गयष्टिः यस्याः ताम् अद्यापि स्मरामि ॥ ४४ ॥

अद्यापीति । निजवपुः स्वशरीरमेव कृतं वेदिमध्यं परिष्कृत-
भूमिमध्यं सद्विधानार्थमिति भावः यथा तथोक्तां, वेदिः परिष्कृता

मानाविचित्रकृतमण्डनमण्डिताङ्गीं
 सुप्तोत्थितां निशि दिवा न हि विस्मरामि ॥ ४५ ॥
 अद्यापि तां कनककान्तिमदालसाङ्गीं
 क्रीडोत्सुकाभिजनभीषणवेपमानाम् ।
 अङ्गाङ्गसङ्गपरिजृम्भितमोहभङ्गि-
 मञ्जीवनौषधमिव प्रसदां स्मरामि ॥ ४६ ॥
 अद्यापि तां नववधूसुरताभियोगी
 सम्पूर्णकेलिविधिना रचितां कदाचित् ।
 पूर्णेन्दुसुन्दरमुखीं हरिणायताङ्गीं
 उन्निन्द्रकीकनदपत्रनखीं स्मरामि ॥ ४७ ॥

भूमिरित्यनरः । मम सङ्गेन सङ्गत्या मस्मिता समीकता सुधा
 अमृतं यथा तां स्तनभारेण नन्वां अवनतां नाना विविधं विचित्रं
 चारु कृतं यत् मण्डनं भूषणं तेन मण्डितम् अलङ्कृतम् अङ्गं यस्याः
 तादृशीं सुप्तोत्थितां शयनादुत्थितां तां निशि रात्रौ दिवा च न हि
 नैव विस्मरामि ॥ ४५ ॥

अद्यापीति । कनककान्तिः काञ्चनप्रभा युतं युतं मदेन मद्यपानेन
 अलसमङ्गं यस्या तां क्रीडोत्सुका विहारार्थिनी किन्तु अभिजनानाम्
 अभितः सज्जनात् जनानां भीषणैः भवप्रदेशैः वेपमाना कम्पमाना च
 ताम् अङ्गाङ्गसङ्गेन प्रत्यङ्गसंसर्गेण तस्या इति भावः परिजृम्भिता
 आविर्भूता इति यावत् मोहभङ्गिः मोहविन्यासः यस्य तद्योक्तः
 अङ्गं तां प्रसदां कान्तां मम जीवनौषधमिव स्मरामि ॥ ४६ ॥

अद्यापीति । नववधूनं यत् सुरतं तन्निमित्तम् अभियोगः
 रासः सपीमे आवेदनव्यापारः तस्मिन् सम्पूर्णः केशिः विहारः
 आनन्दः यस्य वादयः यो विधिः क्रमः तेन कदाचित् इति तां

अद्यापि तद्विकसिताम्बुजगौरमध्वं
 गोरोचनातिलकविन्दुकृतैकदेशम् ।
 ईषन्मदालसविघूर्णितदृष्टिपातं
 कान्तामुखं नृप ! मया सह गच्छतीव ॥ ४८ ॥
 अद्याप्यहं नववधूसुरताभियोगं
 शक्नोमि नान्यविधिना रचितुं कदाचित् ।
 तद्भ्रातरौ ! मरणमेव हि दुःखशान्ती
 विज्ञापयामि भवति त्वरितं सुनीतिः ॥ ४९ ॥

धर्मितां पूर्णेन्दुसुन्दरसुखीं हरिणायताक्षीं मृगायतलोचनाम्
 उद्दिष्टाणि विकसितानि यानि कोकनदपत्नाणि रक्तोत्पलदलाः तद्वत्
 नखाः यस्याः तथाविधां ताम् अद्यापि स्मरामि ॥ ४७ ॥

अद्यापीति । हे मखि ! अद्यापि विकसितं यत् अम्बुजं पद्मं
 तद्वत् गौरं मध्यम् व्यावतनमित्यर्थः यस्य तादृशं गोरोचनायाः यत्
 तिलकं तस्य विन्दुना कृतः अलङ्कृत इत्यर्थः एकदेशः यस्य तथोक्तम्
 ईषत् मदेन अलसः विघूर्णितश्च दृष्टिपातो यस्य तथाभूतं तत् कान्ता-
 मुखं नवा सह गच्छतीव यत्राहं गच्छामि तत्रैव चलतीव
 ॥ ४८ ॥

अद्यापीति । अद्यापि अहं कदाचित् नववध्वाः ब्रह्मा इति
 भावः सुरताभियोगं सुरतव्यापारम् अन्यविधिना अन्येन विधानेन
 उपवेनेति यावत् रचितं वक्तुं न शक्नोमि, हे भ्रातरः ! तत्
 तस्मात् दुःखशान्ती सन्नापनिष्टौ त्वरितं सत्वरं मरणमेव नान्यदित्येव-
 कारार्थः । सुनीतिः सुशुनीतिः भवति इति विज्ञापयामि युष्मानिति
 शेषः तत् सत्वरं यथा मृत्युः स्यात् तथा विधीयतामिति भावः । दर्श-
 कान् प्रत्युक्तिरिवम् ॥ ४९ ॥

अद्यापि नोष्मति हरः किल कालकूटं
 कूर्मो विभर्त्ति धरणीं खलु पृष्ठकेन ।
 अम्भोनिधिर्वहति दुःसहबाड्वाग्निं
 अङ्गीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्ति । ५० ॥
 चौरकविक्रता चौरपञ्चाशिका समाप्ता ।

काव्यसंग्रहस्य प्रथमोभागः सम्पूर्णः ।

अद्यापीति । हरः शम्भुः अद्यापि कालकूटं हवाहलं न किल
 उज्झति नैव त्यजति नैषोद्गिरतीत्यर्थः । कूर्मः पृष्ठकेन धरणीं
 पृथ्वीं विभर्त्ति खलु धारयत्येव, अम्भोनिधिः दुःसहबाड्वाग्निं दुःसहं
 बाड्वाग्निलं वहति धारयति । तथाहि सुकृतिनः पुण्यवन्तः महान्
 इति यावत् अङ्गीकृतं परिपालयन्ति रक्षन्ति न तु त्यजन्तीति भावः ।
 तथाचाहं राजसुतां सरण्येऽपि न त्यजामीति भावः ॥ ५० ॥

इति वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचिता काव्यसंग्रह-

प्रथमभागव्याख्या समाप्ता ।

